

**T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**HÉVİR TÖMÜR'ÜN BALDUR OYĞANĞAN ÂDEM ROMANI
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Kemal BOZOK**

**Niğde
Ağustos, 2018**

**T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI**

**HÉVİR TÖMÜR'ÜN BALDUR OYĞANĞAN ÂDEM ROMANI
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Kemal BOZOK**

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER

Üye : Doç. Dr. Erkin EMET

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sibel BULUT

**Niğde
Ağustos, 2018**

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum 'Hévir Tömür'ün Baldur Oyđanđan Âdem Romanı Üzerine Bir İnceleme' Başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiği ve çalışmanın içinde kullandıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım 06.08.2018.

Kemal BOZOK

ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER danışmanlığında, Kemal BOZOK tarafından hazırlanan “Hevir Tömür’ün “*Baldur Oygangan Âdem*” Romanı Üzerine Bir İnceleme” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

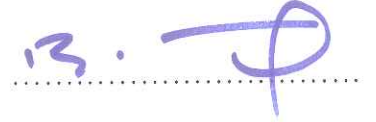
Tarih: 03/08/2018

JÜRİ :

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER.

Üye : Doç. Dr. Erkin EMET

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sibel BULUT

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun Tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Dr. Öğr. Üyesi Hünkar GÜLER
Enstitü Müdürü

ÖZET
HÉVİR TÖMÜR'ÜN BALDUR OYĞANĞAN ÂDEM ROMANI ÜZERİNE BİR İNCELEME

BOZOK, Kemal
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Genç Osman GEÇER
Ağustos 2018, 633 sayfa

Tezin konusu Modern Uygur Edebiyatının önemli temsilcilerinden Hévir Tömür'ün “Baldur Oyğanğan Âdem” adlı eseri üzerine yapılan Metin-Aktarma-İnceleme-Sözlük çalışmasıdır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır:

Tezin birinci bölümünde Uygur adının anlamı, Doğu Türkistan ve Uygurların tarihi, Modern Uygur Edebiyatı ve Gelişim Aşamaları üzerinde durulmuştur.

Tezin ikinci bölümünde “Baldur Oyğanğan Âdem” romanı; roman çözümleme yöntemine göre incelenmiş ve bu kapsamda kişi, zaman, mekân, dil ve üslup, eserin konu aldığı devrin sosyal şartları ve anlatım teknikleri üzerine bir tahlil denemesi yapılmıştır. İkinci bölümde yazarın hayatı ve edebi faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde bölümünde, Arap harfli “Baldur Oyğanğan Âdem” adlı eserin Latin harflerine transkripsiyonu yapılmıştır ve eserin modern Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır.

Ayrıca çalışmanın sonuna sözlük ve kişi adları dizini eklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hévir Tömür, Uygur Edebiyatı, Uygur Romanı, Abduhaluk Uygur, Çağdaş Türk Lehçeleri.

**ABSTRACT
MASTER THESIS**

**A RESEARCH ABOUT HÉVİR TÖMÜR’S NOVEL CALLED BALDUR
OYĞANĖAN ÂDEM**

BOZOK, Kemal
Department of Turkish Language and Literature
Supervisor: Associate Professor Genç Osman GEÇER
August 2018, 633 pages.

The subject of the work is the text interchange, research and dictionary study of the important agent of Uyghur literature, Hévir Tömür’s Baldur OyğanĖan Âdem.

The study is composed of three parts:

In the first part of the study the meaning of the name “Uyghur”, East Turkestan and Uyghur’s history, Modern Uyghur Literature and it’s development stages were studied.

In the second part of study Baldur OyğanĖan Âdem was examined according to novel analysis method and in this regard person, time, place, language and style were analysed when the novel took place and also expression style was also studied. At the second part the life and literature Works of the writer were mentioned shortly.

In the text Baldur OyğanĖan Âdem were transmitted to the Latince alphabet form Arabic alphabet and the work was transmitted to Turkey Turkish from modern Uyghur Turkish.

Also o dictionary and an index were added to the end of the work.

Key Words. Hévir Tömür, Uyghur Literature, Uyghur Novel, Abduhaluk Uyghur, Contemporary Uyghur Dialects.

ÖN SÖZ

Bugün 250 milyonu aşkın nüfusuyla Türk Milleti dünya üzerinde önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Asırlarca medeniyete öncülük etmiş, dünya tarihinde silinmez izler bırakmış bir milletin evlatları kendisini tanımak, milli değerlerini idrak etmek mecburiyetindedir. Artık sloganlaşmış bir ifadeyle; Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar Türk'ün ayak basmadığı bir karış toprak kalmamış, bu topraklar uğruna asırlarca mücadele yürütülmüş, binlerce on binlerce insan bu uğurda can vermekten geri durmamıştır. Ankara'dan Urumçi'ye büyük Türk yurdunun evlatları bir araya gelmek, bir ve ortak tarih şuuruyla hareket etmek zorundadır. Aksi halde ata yurdumuzun, öz vatanımızın teşrih masasında parça parça doğranması kaçınılmaz olacaktır. Türk milleti milli benliğini kavramadıkça, millet olma şuuruna ermedikçe Türk vatani üzerinde oynanan oyunlar karşısında varlık gösteremeyecek, başkalarının yazdığı senaryolarda figüratif unsurlardan öteye geçemeyecektir.

Dünya tarihi şahittir ki Türk milleti hiçbir zaman ve zeminde esareti kabullenmemiş, iradesini asla emperyal güçlere teslim etmemiştir. Bundan sonra da esir edilemeyecek ve Türk'ün özgür ruhuna asla zincir vurulamayacaktır.

Bugün Türkistan coğrafyası parça parça edilmiş, Batı Türkistan'da müstakil, bağımsız Türk devletleri yer alsada Doğu Türkistan, Çin esareti altında, insanlık onurundan uzak bir yaşam savaşı vermektedir. Doğu Türkistan'da resmi olmayan verilere göre 30 milyonun üzerinde Müslüman –Türk varlığı; hayatını sürdürmekte, ancak bu sayı Çinlilerce dünya kamuoyuna oldukça düşük olarak gösterilmektedir. Doğu Türkistan'da asimilasyona tabi tutulan Uygur ve Kazak gibi Türk unsurlar direnmeleri halinde işkencelerle, ölümlerle cezalandırılmaktadır. Bugün Kaşgarlı Mahmut'un diyarında 1 milyonun üzerinde Uygur ve Kazak Türkü sözde eğitim, gerçekte ise işkence ve zulüm kamplarında yaşam mücadelesi vermektedir. Bölgeden

gelen bilgiler; insan aklının alamayacağı, hiçbir vicdanın kabul edemeyeceği zulüm ve işkencenin Doğu Türkistan'da hüküm sürdüğünü, yediden yetmişe Müslüman Türk'ün soykırımı tabi tutulduğunu göstermektedir. Tek suçu başını kapatmak, evladını yurtdışına eğitim almak için göndermek olan masum ve mazlumlar Çinli zalimlerin insafsız ellerine terk edilmiş vaziyettedir. Dünya kamuoyu bu konuda cılız birkaç ses dışında ağzını açmamakta, ezilen Müslüman Türk olunca görmezden gelmeye devam etmektedir. Geçtiğimiz Ocak ayında işkence sonucu hayatını kaybeden 80 küsur yaşındaki din âlimi Muhammed Salih Damolla bu zulmün ilk ve tek örneği değildir.

İstanbul'dan Kaşgar'a büyük Türk birliğini sağlamanın, kültürel birlikteliği gerçekleştirebilmenin yolu edebi eserlerin ve dil yadigârlarının tanınmasından, tanıtılmasından ve incelenmesinden geçmektedir.

Biz de bu amaçla Uygur Edebiyatına ait bir devir romanı olan “Baldur Oyganğan Âdem” adlı eseri incelemek ve bu alanda küçük de olsa bir katkıda bulunabilmek maksadıyla bu çalışmaya başladık. Diğer Türk lehçelerine nazaran Modern Uygur Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Fakat son zamanlarda gerek Uygur Türkü öğretim üyelerinin gerekse bu alanda doktora çalışması yapmış öğretim üyelerinin, öğrencilerini bu sahaya yönlendirmesiyle Modern Uygur Türkçesine bir yöneliş olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Ancak bu çalışmaların büyük bir bölümü dil çalışması olup, birkaç halk edebiyatı çalışmasının dışında Modern Uygur Edebiyatı ve Klasik Uygur Edebiyatı üzerine yapılan çalışma yok denecek kadar azdır. Son yıllarda çıkarılan “Modern Uygur Araştırmaları Dergisi” bu alandaki katkılarıyla bahse değerlidir.

Çalışmamıza başlarken elimizde “Baldur Oyganğan Âdem” adlı eserin dışında pek fazla birinci el kaynak yoktu. Uzun süre kaynak taraması yaptık, ancak bu sürecin istediğimiz oranda verimli geçtiğini söyleyemeyeceğiz. Çin esareti altında yaşayan Uygur Türklerine ait edebi materyallere ulaşmamız hiç kolay değildi. Bölge malum sebeplerle iletişime kapalı bir durum arz ediyordu. Bölgeden gelen Uygur kökenli kardeşlerimizin getirebildiği eserler de sınırlı sayıdaydı. Zaman zaman Uygur kökenli hocalarımızla da iletişime geçerek kütüphanelerinde bulunan kaynaklardan faydalanmaya gayret ettik bu vesile ile Sayın Doç. Dr. Erkin EMET ve Prof. Dr. Alimcan İNAYET Beyefendilere, Sayın Dr. Öğr. Üyesi Raile Kaşgarlı Hanımefendiye teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışma esnasında çok defa kendisini rahatsız ettiğim ve her defasında sabırla bana yardımcı olan kıymetli arkadaşım Meryem Sultan'a gösterdiği ilgi ve sabır sebebiyle şükranlarımı sunuyorum.

Yüksek Lisans eğitimine başladığım andan itibaren bir an olsun maddi ve manevi desteğini esirgemeyen; yorulduğumda dinlendiren, şevkimin kırıldığında heyecan, umutsuzluğa kapıldığımda cesaret veren, rahle-i tedrisinde bulunmaktan onur duyduğum, üzerimdeki haklarını ödeyemeyeceğim kıymetli büyüğüm, değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER Beyefendiye teşekkürü bir borç biliyorum.

Teşekkürün en büyüğü beni bugüne kadar hiç yalnız bırakmayan, attığım her adımımı, aldığım her kararı yürekten destekleyen kıymetli babam Mustafa BOZOK ve onun şahsında bütün ailemedir. Siz olmasaydınız hep yarım kalırdım...

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
1.1. UYGURLAR.....	4
1.1.1 Uygur Adı	4
1.1.2. Doğu Türkistan ve Uygurların Kısa Tarihi.....	6
1.2. ÇAĞDAŞ UYGUR EDEBİYATI.....	23
1.2.1. Yakın Zaman Uygur Edebiyatı.....	24
1.2.1.1. Demokratik Edebiyat Dönemi (1900 -1933)	24
1.2.1.1.1. 20. Yüzyılda Halk Edebiyatı	24
1.2.1.1.2. 20. Yüzyıl Çağdaş Edebiyatının Oluşumu	31
1.2.1.1.3. Devrin Önemli İsimleri	34
1.2.1.2. Vatanperver Edebiyat Dönemi (1933 -1940).....	34
1.2.1.2.1. Devrin Önemli Kültür Sanat ve Edebiyat Meseleleri.....	34
1.2.1.2.2. Devrin Önemli İsimleri	36
1.2.1.3. Cengâver Edebiyat Dönemi (1940-1949)	36
1.2.1.3.1. Devrin Önemli Kültür Sanat ve Edebiyat Meseleleri.....	36
1.2.1.3.2. Devrin Önemli İsimleri	37

1.2.2. Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı	38
1.2.2.1.1. 17 Yıllık İlk Aşama	39
1.2.2.1.2. Devrin önemli Temsilcileri ve Faaliyetleri	40
1.2.2.2.1. Kültür Devrimi Aşaması (1966-1976)	41
1.2.2.2.2. Devrin Önemli Temsilcileri ve Faaliyetleri	42
1.2.2.3.1 Yeni Devir Aşaması (1976-2000)	43
1.2.2.3.2. Devrin Önemli Temsilcileri ve Faaliyetleri	43
İKİNCİ BÖLÜM	45
2. BALDUR OYĞANĖAN ÂDEM ROMANININ İNCELEMESİ	45
2.1. BALDUR OYĞANĖAN ÂDEM ROMANI VE ÖZETİ	45
2.1.1. Roman Hakkında Kısa Bilgi	45
2.1.2. Romanın Özeti	47
2.2 HÉVİR TÖMÜR HAYATI VE ESERLERİ	50
2.3. KİŞİLER	56
2.3.1. Merkezi Kişi	56
2.3.2. Tipler	56
2.3.2.1.Yapılarına Göre Tipler	57
2.3.2.1.1. Yüceltilmiş Tip	57
2.3.2.1.2. Nihilist Tip	58
2.3.2.2. Konularına Göre Tipler	61
2.3.2.2.1. Sosyal Tipler	62
2.3.2.2.1.1. Ev kadını	62
2.3.2.2.1.2. Zengin tüccar	62
2.3.2.2.2. Psikolojik Tipler	63
2.3.2.2.2.1. Zalim Tipler	63
2.3.2.2.2.2. Hilekâr Tipler	66
2.3.2.2.2.3. İşbirlikçi Hain Tipler	68

2.3.2.2.3. Zihinsel Tipler	68
2.3.3. Karakter.....	69
2.3.4. Yardımcı Kişiler.....	70
2.3.5. Kişilik Gelişimi.....	71
2.4. ZAMAN	73
2.4.1.1. Nesnel Zaman	73
2.4.1.2. Vaka Zamanı.....	73
2.4.1.2.1. Aynen Aktarma.....	74
2.4.1.2.2. Özetleme	74
2.4.1.2.3. Genişletme	75
2.4.1.3. Anlatma Zamanı	78
2.4.2. Zamanın Simgesel Değeri	79
2.5. MEKÂN	81
2.5.1. Çevresel Mekânlar	82
2.5.2. Algısal Mekânlar	82
2.5.2.1. Kapalı Mekânlar.....	83
2.5.2.2. Açık Mekânlar	88
2.6. DİL VE ÜSLUP ÖZELLİKLERİ	89
2.6.1. Atasözleri.....	90
2.6.2. Deyimler	91
2.6.3. Benzetmeler	92
2.6.4. İki kelimeler	93
2.6.4.1. Eş Anlamlı Kelimelerden Oluşanlar	93
2.6.4.2. Zıt Anlamlı Kelimelerden Oluşanlar	94
2.6.4.3. Yakın Anlamlı Kelimelerden Oluşanlar	94
2.6.4.4. İki Farklı Kelimeden oluşanlar	94
2.6.4.5. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Oluşanlar	95

2.6.4.6. Yansıma Seslerden Oluşanlar	95
2.6.4.7. Biri Anlamlı Biri Anlamsız Kelimelerden Oluşanlar	95
2.6.5. Hakaret ve Küfürler	95
2.6.6. Nükte ve Alay	96
2.6.7. Terimler	100
2.6.7.1. Çince Terimler	100
2.6.7.2. Rusça Terimler	101
2.6.8. Simgesel Değerler	101
2.7. Sosyal Zemin ve Romana Yansıması	103
2.8. ANLATIM TEKNİKLERİ	108
2.8.1. Anlatma- Gösterme Tekniği	108
2.8.2. Tasvir Tekniği	111
2.8.3. Metin Ekleme Tekniği	112
2.8.3.1. Tarihi Belge	113
2.8.3.2. Şiir	114
2.8.3.3. Türkü	114
2.8.4. Geri Dönüş Tekniği	115
2.8.5. Özetleme Tekniği	120
2.8.6. Leitmotiv	121
2.8.7. İç Çözümleme Tekniği	121
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	123
3.1. Uygurların Geçmişten Bugüne Kullandığı Alfabeler	123
3.2. Baldur Oyğangan Âdem Romanının Arap Alfabesinden Latin Alfabesine Transkripsiyonu	125
3.3. Baldur Oyğangan Âdem Romanının Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarılması	361
SONUÇ	593
SÖZLÜK	596

KİŞİ ADLARI DİZİNİ	612
KAYNAKÇA	618

GİRİŞ

“Baldur Oyğangan Âdem” romanını tez çalışması olarak belirlediğimizde mazlum Doğu Türkistan halkının sesinin duyurulmasında ve Modern Uygur edebiyatının tanıtımında küçük bir katkımız olacağı için heyecanlıydık. Bu sebeple büyük bir şevkle çalışmaya başladık. Çalışmamız gereği Hévir Tömür’ün Baldur Oyğangan Âdem romanını öncelikle Arap harflerinden Latin harflerine transkribe edecek, sonrasında eseri Türkiye Türkçesine aktaracaktık. Sonrasında ise eseri roman çözümleme yöntemine göre bir analize tabi tutacaktık. Bu çerçevede tez çalışmamıza başladık. Ancak bu süreçte çeşitli zorluklarla karşı karşı kalmadık değil. Bunların başında da çalışmamıza esas teşkil edecek Modern Uygur Edebiyatı tarihiyle ilgili ilk el kaynakların kısıtlı olması ve bu kaynaklara ulaşmanın zorluğunu söyleyebiliriz. Örneğin 2018 Mayıs ayında ulaşımaya açık olan ve faydalandığımız http://uyghur.xjass.com/lading/content/2009-04/07/content_74246.htm uzantılı internet adresi bugün kullanım dışı görünmekte, bu durum da soydaşlarımızın nasıl zor şartlar altında yaşam mücadelesi verdiğini göz önüne sermektedir.

Çabalarımız sonucunda çeşitli yollardan bir takım kaynaklara ulaşabildik. Fakat bu sefer de bütün kaynakların söz birliği etmiş gibi hemen hemen aynı cümleleri kurmuş olmaları gibi bir problemle yüzleştik. Zira baskı ve esaret altında hayatını sürdürmeye çalışan insanlardan bunun fazlasını beklemek de doğrusunu söylemek gerekirse çok mümkün değildir.

Ayrıca çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz isimlerden olan Raile Kaşgarlı hanımefendinin 2014 yılında tamamladığı doktora çalışmasında Reyila Kaşgarlı ismini kullanması, ancak yine aynı yıl yayımlanan makalesinde Raile Abdulvahit Kaşgarlı ismini tercih etmesi bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sorunu; kaynak

gösterirken Reyila Kaşgarlı için (Kaşgarlı, R.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı için (Kaşgarlı R. A.) biçiminde göstererek aştık.

Tezimizi üç bölüm altında şekillendirdik. Çalışmamızın ilk bölümünde eseri daha iyi anlayabilmek adına Uygurların ve Doğu Türkistan'ın tarihine, Modern Uygur Edebiyatının gelişim aşamalarına yer vermeyi uygun gördük. Doğu Türkistan coğrafyası kapalı bir bölge olduğu için; özellikle Modern Uygur Edebiyatının doğuşu ve gelişmesi, devrin sosyal şartları üzerinde durmanın bir zorunluluk olduğunu gördük ve kısa da olsa eldeki imkânlarla bu konudan bahsettik. Eksiklerimiz bizden sonra gelen araştırmacılarca tamamlanacak, gelecekte daha mükemmel çalışmalar ortaya çıkacaktır. Biz de bu uzun ve çileli yolda bir nebze olsun katkı sağlayabilirsek kendimizi bahtiyar sayacağız.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, roman hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve eserin özeti yapılmıştır. Ayrıca eserin yazarı Hévir Tömür ve edebi faaliyetleri hakkında da okuyucunun bilgilendirilmesi amaçlanmıştır. Bir devrin canlı tanığı olan yazarın sadece Uygur toplumu tarafından bilinen bir şahıs olarak kalması milletimiz adına ahde vefasızlık olurdu. O ve onun gibi birçok Uygur edibi ve münevveri bütün Türk Dünyasında tanınmayı, değer görmeyi hak etmektedir.

İkinci bölümde yine eserin roman çözümleme yöntemine göre bir tahlil denemesi yapılmıştır. Buna göre eser; Kişiler, zaman, mekân, dil ve üslup özellikleri, anlatım teknikleri, devrin sosyal şartlarının esere yansımaları noktasından incelemeye tabi tutulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise eserin Arap harflerinden Latin harflerine transkripsiyonu yapılmış ve eser Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Transkripsiyon yapılırken bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmayan “خ, غ, ق, ك, ي” sesleri için “x, g, k, ñ, é” şaretlerini kullanılmıştır.

Bu bölümde özellikle Çince alıntı kelimelerin çevirisinde sıkıntı yaşadığımızı belirtmemiz gerek. Bunun dışında bölgenin kültürüne özgü bir takım kelimeler de bizi bir hayli yordu. Ancak neticede bu bölümü de eksiksiz tamamladık. Eksiksiz derken bu bölümün mükemmel olduğunu kastetmiyoruz elbette. İmkânlarımız nispetinde en iyisini yapmaya gayret ettik sadece.

Çalışmamıza yaklaşık 250 kelimelik bir sözlük ekledik. Sözlüğü oluştururken de İklil KURBAN'ın çevirdiği “Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde yer almayan, karşılıklarını Uygur Tilinin İzahlık Luğiti’nde bulduğumuz kelimeleri ekledik. Bu kelimelerin de eserde geçen anlamlarını dikkate aldık. Sözlüğü oluştururken

kelimelerin karşılıklarını okuyucuya kolaylık sağlama amacıyla hem Latin harfli Uygur Türkçesiyle hem de Türkiye Türkçesiyle verdik. Bunu yapma sebebimiz ise verilen karşılıkların Uygur Türkçesi ile kıyaslanabilmesini sağlamaktı.

Çalışmanın sonuna “Kişi Adları Dizini” ekledik. Dizin oluştururken Giriş bölümünde ele aldığımız Uygur Tarihi ve Uygur Edebiyat tarihini esas aldık. Roman kişilerini dizine dâhil etmemek için bu yolu izledik.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Uygur Dili ve Edebiyatına dolayısıyla Türk Kültürüne ufak da olsa bir katkı sağlamak maksadıyla yola çıkmıştık. Çalışmamızın neticesinde inşallah amaç hâsıl olmuş ve faydalı bir çalışma ortaya koyabilmişizdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. UYGURLAR

1.1.1 Uygur Adı

Uygur adı Orhun Yazıtlarında ilk defa Bilge Kağan Anıtının doğu yüzünde “*Uygur’ların Elteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti...*” (T. Tekin, 2010: 63) ibaresinde karşımıza çıkmaktadır. Bilge Kağan yazıtından başka Uygur adına Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, İyme ve Şivet Ulan yazıtlarında rastlanmaktadır. Uygur adı Çince vesikalarda Hui-ho¹, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu şekillerinde okunmaktadır. Bunun yanı sıra 787-843 yılları arasında, Tibet’e giden Uygur elçilerinin raporlarında, Uygur adı Tibetçe “Ho-yo-hor” (Gömeç, 2011: 30) şeklinde ifade edilmiştir.

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında muhtelif görüşler öne sürülmüştür. Kaşgarlı Mahmud Divânu Lugâti’t Türk'te:

Uygur beş şehirli bir vilayet adı. İskender orayı, Türk hakanı ile barıştığı zaman kurdu. Muhammed Çakır Tonka Xan oğlu Nizâmü'd-dîn İsrâfil Togan Tigin babasından naklen bana dedi ki: İskender Uygur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk hakanı ona dört bin kişi gönderdi. Tolgalarının kanatları

¹ Golden’a göre Sui çağında (586-618) Buqut/Boqut (P’u-ku), Tongra (T’ung-lo), Bayırqu (Pa-erh-ku) ve Hui-ho boyları, Çin kaynaklarında Hui-ho adlanan bir birlik kurdular. *Hui-ho*, Chui Wu Tai Shih’nin “kendi etraflarında dönme ve bir şahin gibi çullanmak hızına” işaret eder diye tercüme ettiği *Uygur*’un Çince yazılışdır. (Golden, P. 2002: 126)

şahin kanadı gibi idi. Oklarını öne nasıl atıyorlarsa, arkaya da öyle atıyorlardı. İskender bunları görünce hayretler içinde kalarak (69) i:na:n xu:z xurend dedi; yani bunlar kendi kendilerini besleyebilirler; başkalarının yiyeceklerine ihtiyaç duymazlar; çünkü av, onlardan kaçamaz ve istedikleri an onu yiyebilirler. Bundan dolayı vilayet **Xuzxur** adını aldı. sonra xâ (x) elife dönüştü. Gırtlak harflerinde bunun benzeri yapılabilir; birbirleriyle değiştirilebilir; bilhassa xâ, elifle ve elif de xâ ile. Kitabın sahibi Mahmud dedi ki: Bu sebeple atalarımız **xemir** diye adlandırılan emirler idi; çünkü Oğuzlar **emir** diyemezlerdi. Elif'i xâ'ya dönüştürdüler ve **xemir** dediler. Sâmânoğullarından Türk diyarını fetheden atamızdır. Adı **El- 'emir Nasr Tigi.n** idi. Elif'i xâ'ya çevirdiler; sana gösterdiğim gibi.

"Uygur"da xâ'yı elife çevirdiklerinde, xuz'daki zel'i de ye yaptılar. Bu büyük bir kuraldır, yani zel, ye yapılıdır. Sonra, xur'daki xâ'yı da gayın yaptılar. Xâ'nın gayın'la ve gayın'ın xâ ile değiştirilmesi de caizdir. Xatera ve gadera ("sözünden döndü" ve "sözünde durmadı") dendiği gibi.

O vilayet beş şehirdir; halkı, en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılarıdır. Bunlar; İskender'in kurduğu **Sülmi**, sonra **Ko.çu**, sonra **Can Balık**, sonra **Biş Balık**, sonra **Yangı Balı.k**. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 54)

diye açıklarken; Şecere-i Terakime'de Ebulgazi Bahadır Han:

Uygur Türk dilidir, manasını herkes bilir, yapıştır manasınadır. Derler: "Süt uydu". Süt iken birbirinden ayrılırdı, yoğurt olduktan sonra birbirine yapışıyor. Şunu da derler: "İmama uydum". İmam otursa oturuyor, kalksa kalkıyor. O halde yapışmak olmuyor mu? Onlar gelip Oğuz Han'ın eteğine iki kollarıyla muhkem yapıştılar. Bunun üzerine Han onlara Uygur dedi. Yapıştır demek olur. (Ergin, tarihsiz: 29)

şeklinde izah etmektedir. Reşideddin'in Oğuznamesi'nde ise:

"Oğuz bu savaşlardan sonra atından inince altın evin kurulmasını buyurdu ve orada kendi taraftar ve dostlarıyla bir toy yaptı. Kendisine yardım etmek üzere iltihak etmiş olan bir kavme "Uygur" adını verdi; Türk dilinde izinden giden, uyan demektir." (Togan, 1982: 20)

şeklinde açıklanmıştır.

Uygur'un Uy+gur şeklinde geliştiği, "uyuşan, bir araya gelen, akraba, itaat eden, birleşen müttefik" anlamını taşıdığı ifade edilmiştir. Tarihte görülen On Uygur adının *"On Müttefik"ten meydana geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur.*

“Uygur adına 945 yılında yazılan *Chiou Wu Tai Shih (Eski Beş Hanedan Tarihi)* adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan hücum eden anlamı verilmektedir. Yine uy (akraba, müttefik)den geldiği ve “On Uygur” adının on müttefik (kabile) anlamında olduğu da bildirilmiştir.” (Taşağıl, 2013: 197)

1.1.2. Doğu Türkistan ve Uygurların Kısa Tarihi

Doğu Türkistan tarihini Türk tarihinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Türk milletinin kadim yurtlarından biri olan bu coğrafya doğusunda Çin, Moğolistan, Tibet, batısında Batı Türkistan, kuzeyinde Sibirya, güneyinde ise Hindistan, Pakistan ve yine Tibet'in yer aldığı 1.828.418 km²'lik (Gömeç ve S. M. Kaşgarlı, 2011: 144; 2004: 11) bir alanı işgal etmektedir. Yazılı verilere göre, kabul edilen ilk Türk devleti olan Büyük Hun İmparatorluğu siyasi birliğini sağlamak amacıyla bu bölgeyi ele geçirmiştir. "*Hun tarihinin en kudretli ve meşhur hükümdarı, Mo-tun Yabgu'dur.*" (Gömeç, 2011: 5) Bu dönemde en kuvvetli devrini yaşayan Büyük Hun İmparatorluğu doğuda Kore, batıda Hazar -Ural sahası, kuzeyde Yenisey'in yukarı mecraları, güneyde ise Hindistan sınırlarına ulaşmıştır. Motun'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kiok Han da bu istikrarı sürdürmüş, ancak ondan sonra tahta geçen hakanlar döneminde Çin'in yıkıcı faaliyetleri karşısında yeterli önlemler alınamamış ve imparatorluk dağılma sürecine girmiştir.

Uygurların kökenini, diğer İç Asya göçebelerinin çoğu gibi, Hsiung-nu birliğinde aramak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. *Wei-shu*'nun yorumuna göre, Hui-ho'nun (Uygur) kurucusu bir Hsiung-nu hükümdarının kızının (veya yeğenin) oğlu (veya torunu) idi ve bunlar önceleri Ti-li/Chi-ti/T'ieh-le ve Kao-chü/Kao-ch'e adları ile biliniyorlardı. Bir diğer haber onları Shan-yü'nün kızı ile bir kurdun birleşmesinden getirir. Bu bilgilere bakarak onların başlangıçta Hsiung-nuların egemenliği altında bulunan Ting-ling/T'ieh-le/Tele/Kao-ch'e'lara bağlı bir boy olduklarını söyleyebiliriz. Bu Tingling/T'ieh-le boyları V. Yüzyılda Yukarı Moğolistan'da On Uygur adıyla bilinen bir konfederasyon kurdular ve Şine Usu Yazıtı'nda geçen bilgiye göre bunlar yüz yıl kadar bir süre Dokuz Oğuzlara üzerinde hüküm sürdüler. On Uygur konfederasyonu şu boylardan oluşuyordu: 1. Yağlakar/Yağlakır (hanedan boyu/yönetici boy); 2. Hou-tou-ko/Uturkar/Utigar; 3.

Hou/Kiu-lo-wou/Kürebir; 4. Mo-ko-si-ki/Bagaskır/Bakasıkır; 5. A-wou-tchö/Avırçag; 6. Kazar/Kasar; 7. Hou-wou-sou/Ediz; 8. Yo-wou-ko/Yagmurkar; 9. Hi-ye-wou/Ayamur/Eymür. (Hamilton, J. 1997:187-232)

Ting-ling/T'ieh-le boyları VII. yüzyıla gelindiğinde, Uygurların başı çektiği Dokuz Oğuz olarak adlandırılan konfederasyona katıldılar. (Golden, P. 2002: 126-127) Söz konusu kavimler birliği şu boylardan oluşuyordu: 1. Uygur; 2. P'ou-kou, *b'uok-kuo = Bokut* veya *b'uok-kuət = Bokut*; 3. Hun/Kun; 4. Bayırku; 5. Tongra; 6. Sseu-kie, *si-kiet = Sıkır/Sıkar*; 7. K'i-pi (Qi-bi), *k'iei-b'iet* ve 8. A-tie (A-die), *â-d'iet* veya Hie-tie *yişet-d'iet = Ediz*. (Golden, P. 2002: 196)

Uygurlar ilk olarak karşımıza Töles Boyları arasında çıkar. Büyük Hun İmparatorluğunun yıkılmasının ardından geriye kalan Türk boyları "boylar birliği" şeklinde teşkilatlanarak hayatini devam ettirebilmiştir. Töles boyları teşkilatı bu birliklerin en önemlilerinden biridir. "*Pek çok Türk boylarından oluşan bu Töles Boylar Birliği, Hunlar'ın evlatları olarak varlıklarını başarıyla korumuşlardır. Bu boyların en büyük başarısı ise Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarını kurmuş olmasıdır.*" (Saray, 1998: 31) Hun birliği dağıldıktan sonra parçalanan Türk boylarını tekrar bir araya getirerek siyasi bir bütünlük sağlama vazifesini üzerine alan Aşina soyundan Bumın Kağan 551 yılında Göktürk Kağanlığının temelini atıp, dağılan birliği toparlayarak siyasi istikrarı sağlamıştır. Bu dönemde Uygurlar Göktürk Kağanlığı idaresinde varlığını sürdürmüştür. Ancak onların zaman zaman Çin'in telkinleriyle Göktürk idaresine başkaldırdıklarını görüyoruz. Nihayet amaçlarına VII. yüzyılın başlarında ulaşarak bağımsızlıklarını kazandılar; fakat kısa bir süre sonra (647 civarı) bu defa da Çin'in idaresi altına girdiler. Çin'e karşı yaptıkları birkaç başarısız ayaklanmadan sonra İkinci Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu ile yeniden Göktürk hâkimiyetine girdiler. Kaynaklar o dönemde Uygurların Selenge, Orhun ve Tola nehri kıyıları ile Altay-Tanrı Dağları mıntokasını yurt tuttıkları bilgisini vermektedir. Kaynaklar o dönemde Uygurların Selenge, Orhun ve Tola nehri kıyılarında yurt tuttıkları bilgisini vermektedir. (Gömeç, 2011: 35; Saray, 1998: 31) 740 yılından sonra II. Göktürk Devletinin iç karışıklarla uğraşmasından faydalanan Karluk, Basmıl ve Uygurlar ittifak yaparak ayaklandılar. Ayaklanma sonucunda yıkılan Göktürk Devletinin yerine ilk önce Basmılların idaresinde bir devlet teşkil edildi. Ancak Basmıl Kağanlığının ömrü uzun olmadı. 744 yılında Basmılları bozguna uğratan Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan ettiler. 840 yılına gelindiğinde Uygurların iç karışıklıklarından faydalanmak isteyen Kırgızlar başkent Karabalğasun'u basarak

hükümdarı öldürmüş, halka karşı da katliama girişmişlerdir. Kırgızların sergilediği bu katı tutum Uygurları muhtelif bölgelere göçe zorlamıştır. Ancak yoğunluk Kansu ve Turfan çevrelerinde tutunmayı başarmıştır.

Kansu'ya yerleşen Uygurlar askeri ve siyasi anlamda herhangi bir varlık gösterememiş olsa da sanat ve ticarete oldukça ilerlemişlerdir. Sarı Uygurlar olarak da bilinen Kansu Uygurları sırasıyla Kitanlar, Tangutlar ve Moğolların iyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugün hala Çin sınırları içerisinde varlığını sürdürmekte olan Sarı Uygurların nüfusu 10.000'in biraz üzerindedir. Sarı Uygurca, yaşlıların bildiği ve yalnızca aile içinde konuşulan bir dil halini almıştır. (Kaymaz, 2005: 451)

Turfan Uygurları, devletini bugünkü Doğu Türkistan adını verdiğimiz coğrafyayı da içine alan bir sahada kurmuştur. Kırgız yenilgisinden sonra Uygurların bir kısmı önce Sarı Nehir'in batısına, buradan da Çin sınırına yerleşmiştir. Ancak Çin ve Kırgız baskıları nedeniyle burada tutunamayan Uygurlar, merkezi Turfan ve Beşbalık olmak üzere Doğu Türkistan'a yerleşmişlerdir. *"Bununla birlikte 947'lerde Turfan bölgesi Uygurlarının başkentinin Koço ve bu yıllarda baştaki Uygur hanının unvanının da İdi-Kut olduğu Koço'da bulunan bir kitabeden anlaşılmaktadır."* (Gömeç, 2011: 127) Turfan Uygur Devleti ya da diğer adıyla Koço Uygur Devleti en önemli ticaret yollarından biri olan İpek Yolu üzerinde kurulmuş, bu durum da Uygurların ekonomik refah seviyelerinin yükselmesini temin etmiştir. Müreffeh bir yaşam süren Uygurlar bu refahın bir sonucu olarak edebiyat, sanat, tarım, ticaret, mimari gibi sahalarda fevkalade bir başarı sağlamışlardır. Bu dönemde Uygurlar arasında Maniheizm'in yanı sıra Budizm ve İslamiyet'in de yayıldığı görülmektedir. İslam'ı kabul eden Uygurlar Karahanlı Devleti etrafında toplanmış ve Müslüman olmayan Uygurlarla katı bir mücadeleye girişmişlerdir. Özellikle 10 -12 yüz yıllar arasında Türk kültür tarihi açısından son derece önemli eserler vermiş olan Uygurlar 1209 tarihinde Moğolların egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır.

Kansu ve Turfan dışında Uygurlardan bir kolun da batıya, Kimeklerin yaşadığı İrtiş bölgesine gittiği biliniyor. Bu kol daha sonra XI. yüzyılda Kıpçak ve Kimek gruplarıyla beraber Aral'ın kuzeyindeki bölgeye yerleşmiştir. Onlar burada Mesudî'nin adlandırmasıyla Kimek-Bigûr (Minorsky'nin düzeltmesiyle Kimek-Yigur) olarak anılmışlardır. Aynı yüzyılda Kıpçak birliğinin şekillenmesiyle söz konusu Uygurlar, kaynaklarda Yuguroğulları adıyla zikredileceklerdir. Bilhassa, Kıpçakların Harezmsahlarla olan ilişkilerinde Yuguroğulları veya Yugur-zadegân olarak adları kaydedilmiştir. (Özel, H. 2017: 143-144)

840 yılında Uygur Devletinin yıkılışına kadar onlara bağlı yaşayan Karluklar bu tarihten sonra; Çiğil, Yağma, Argu gibi boylarla bir araya gelerek Kaşgar -Yedisu bölgesinde bağımsızlığını ilan etmiştir. (Saray, 1998: 47) Bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han olan Karahanlı Devleti Satuk Buğra Han devrinde İslamiyet'i resmi devlet dini olarak kabul etmiştir. Böylece İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti olma özelliğini göstermiş olan Karahanlı Devleti döneminde Müslüman olmayan topluluklarla mücadele edilmiştir. Bu mücadelenin en önemli muhatapları hiç şüphesiz Uygur Türkleriydi. Büyük oranda İslamlaşan Uygur Türkleriyle birlikte Karahanlı Devleti kültür ve medeniyet alanında son derece önemli eserler vermiştir. Nitekim Türk Dilinin en önemli yadigârları arasında yer alan Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugâti't Türk'ü ve Yusuf Has Hacıp'in kaleme almış olduğu Kutadgu Bilig adlı eseri bu dönemin en önemli ürünleri arasındadır. Kardeşler arası mücadeleye sahne olan Karahanlı devleti önce Doğu ve batı Karahanlı Devleti olarak ikiye ayrılmış, daha sonra 1205 yılında Doğu Karahanlılar, 1212 yılında ise Batı Karahanlılar Kara Hitayların idaresine girerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Moğolların baskın hale gelmesine kadar bu bölge Kara Hitayların egemenliği altında yaşamıştır. Ancak Cengiz Han'ın Moğol Kabilelerini bir araya getirerek güçlü bir devlet teşkil etmesiyle bölge Moğol kontrolü altına girmeye başlamıştır. Bu dönemde Uygurların başında İdi-Kut olarak Barçuk bulunmaktaydı. Barçuk Cengiz'in Çin seferi sırasında ona bağlılığını ve onunla birlikte sefere katılma isteğini belirtmiştir. Cengiz de Barçuk'un bu talebini geri çevirmemiş ve Çin seferine birlikte çıkmışlardır. Uygurların Moğol egemenliğini tanınmasında Kara Hitayların bitmez tükenmez istekleri de önemli rol oynamıştır.(Gömeç, 2011: 131) Cengiz Han'a tabi olduğunu bildiren İdi -Kut Barçuk hem Karahıtay tehlikesinden kurtulmak hem de Cengiz Han'ın dostluğunu kazanarak hışmından kurtulmak istemiştir. Bunun sonucunda Cengiz Han İdi-Kut Barçuk'un ordusuyla birlikte kendi ordusuna katılmasını istemiş Barçuk da bunu kabul ederek Cengiz Han'la birlikte Çin seferi, Harzemşahlar savaşı ve Tangutlarla mücadeleye katılmış, bu vesileyle Cengiz han'ın beğenisini kazanmıştır.

İdi-Kut Barçuk'un Cengizli iyetini kabul etmesi Uygur -Moğol yakınlığının sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Moğollar arasında Uygur dili ve alfabesi yayılmış, Moğol İmparatorluğunda önemli görevlere getirilen Uygurlar Türk Devlet Geleneğinin Moğol İmparatorluğunda da devam etmesini sağlamış, bu da Moğolların Türk kültürünün tesiri altında kalması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Çok kısa bir süre içerisinde dünyanın gördüğü en büyük devletlerden birini kuran Cengiz Han ölmeden önce devleti dört oğlu arasında paylaştırmış, buna göre Amu Derya'nın güney bölgeleri, Tanrı Dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan Çağatay'ın payına düşmüştür. Doğu Türkistan'ın Müslüman Türk halkı Çağatay Han'ın idaresinden memnun kalmamıştır. Çağatay Han Moğol yasasını iyi bilen ve uygulayan bir hükümdardır. Moğol yasalarının İslami kurallarla uyuşmaması Müslüman ahalinin sıkıntı çekmesine sebep olmuştur. Ancak daha sonraki dönemlerde Moğol ve Çağatay soyundan gelenler Türkleşip İslam'ı kabul etmişlerdir. (Kul, 2009: 24) Çağatay Hanlığı döneminde Tuğluk Timur dönemi Doğu Türkistan halkının en huzurlu dönemlerinden biri olmuştur. Tuğluk Timur'un Müslüman olması ve Müslüman olan halkı ezdirmemesi onun hafızalarda yer edinmesini temin etmiştir. Tuğluk Timur'un başarılı yönetimi Moğol kabilelerin İslamiyet'i benimsemesinde etkili olmuştur. Başarılı ve son derece akıllı bir devlet adamı olan Tuğluk Timur bozulan siyasi otoriteyi tesis etmeyi başarmıştır.

Çeşitli kabilelerin soylularının ardı ardına kendi Hanlarını belirledikleri sıralarda, şimdiki Güney Sinciang bölgesini kontrol eden Duğlat ailesi, Tohlu Timur'un Yesh-Bogha'nın oğlu olduğunu iddia ederek 1348 yılında (Yuang Hanedanı'nın Huizong döneminin Zhizhen 8. yılı) Aksu'da onu han olarak ilan etti. Bu tarihten sonra Çağatay Hanlığı, doğu ve batı olarak ikiye bölündü. O dönemde Batı Çağatay Hanlığı, esas olarak İslami bir topluma dönüştü. Tohlu Timur da, Doğu Çağatay Hanlığı'nı adım adım birleştirme sürecinde İslamiyet'i kabul etti. Tohlu Timur, öldüğü 1362 yılına (Zhizheng döneminin 22. yılı) kadar iki defa askerlere komuta ederek Semerkant'a saldırdı ve Çağatay Hanlığı'nın doğu ve batı bölümlerini geçici olarak birleştirdi. (Sheng, 2013: 111)

Çağatay Hanlığı bulunduğu Türkistan coğrafyasında bir nevi tarihi bir vazifeyi yerine getirerek olduğu unsurları Türkçenin ses bayrağı altında toplamayı başarmış, Çağatay Türkçesinin zengin bir edebiyat dili olmasına zemin hazırlamıştır.

Çağatay Hanlığı'nın Türkistan'da kurduğu iyet dönemi aynı zamanda Türkçenin ve Türk kültürünün diriliş devri olmuştur. Türk edebi dili, "*Çağatayca*" veya "*Çağatay Türkçesi*" şeklinde büyük bir gelişme göstermiştir. Çağatay Türkçesi ile yazılan eserlerin sayısı hızla artmış ve "*Çağatay Türk Edebiyatı*", Türk Edebiyat tarihinde büyük bir yer işgal etmiştir. Çağatay Hanlığı'ndan sonra orta Asya'ya hakim olan Timur ve Evlatları zamanında Çağatay Türkçesi ve

edebiyatı daha da gelişmiştir. bu ise, Doğu Türkistan Türkçesi olan Uygurca'nın daha da gelişmesine ve edebi bir dil haline gelmesine büyük katkıda bulunmuştur. Hatta Uygurca da Çağatayca olarak adlandırılmaya başlamıştır. Kısaca, bu devirde Doğu Türkistan Türkleri ile Batı Türkistan Türkleri'nin dil ve edebiyatlarında büyük bir yakınlaşma ve benzerlik ortaya çıkmıştır. (Saray, 1998: 71)

Tuğluk Timur'un ölümüyle Çağatay Hanlığı istikrarı kaybetmiştir. Meydana gelen boşluk başlarında Timur'un bulunduğu Barlas ailesinin hızla yükselmesine zemin hazırlamıştır. 1370 yılında Çağatay beylerinin de desteğini alarak Belh şehrinde hükümdarlığını ilan eden Timur, Batı Çağatay Hanlığı'nı ortadan kaldırdı. Ardından defalarca Doğu Çağatay Hanlığı'nın üzerine sefer düzenleyen Timur Turfan bölgesine kadar ilerlemeyi başardı. Emir Timur daha sonra yönünü batıya çevirerek Harezm'i, İlhanlıların olduğu İran ve Afganistan'ı, kuzeyde Altınordu Hanlığını, Güneyde Hindistan'ı ve batıda Osmanlı Devletinin iyet sahasında bulunan Anadolu'yu fethederek büyük bir imparatorluk kurdu. Doğu Türkistan halkının Emir Timur'a itaate yanaşmaması üzerine Timur 1399 ve 1400 yıllarında torunu Mirza İskender'i bir orduyla Doğu Türkistan'a göndermiş. Mirza İskender'in Kaşgar, Yarkent, ve Aksu gibi şehirleri işgal ve yağma etmesi Doğu Türkistan halkının Timur egemenliğini kayıtsız şartsız kabul etmesine neden olmuştur. (Saray, 1998: 73) Timur'un Ölümünden sonra oğulları devletin mevcut sınırlarını korumayı başaramamış, Türkistan haricindeki diğer toprakları kaybetmişlerdir. Doğu Türkistan'ın iyeti Uluğ Bey'in ölümüne kadar Timurlular devletinde kalmaya devam etmiştir.

Timur'dan sonra özellikle Şahruh, Uluğ Bey ve Hüseyin Baykara dönemlerinde Türkistan ilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir. Uluğ Bey'in açtırmış olduğu medreseler Doğu Türkistan'a kadar yayılmıştır. Dönemin en önemli devlet ve sanat adamlarından biri olan Ali Şir Nevai'nin etkisiyle gelişen Çağatay edebiyatı Fars edebiyatıyla yarışır hale gelmiştir. Hatta bu dönemde Nevai Türk dilinin Fars dilinden daha zengin olduğunu göstermek için Muhakemetü'l Lugateyn adlı eserini kaleme almıştır. Türk edebiyatının en zengin ve başarılı devirlerinden olan Çağatay dönemi sadece Batı ve Doğu Türkistan'ı etkilememiş, etkisini İstanbul'da dahi hissettirmiştir.

Babür Şah'ın dayısı Ahmet Alaçı'nın oğlu olan Said Han bir müddet Babür Şah ile birlikte mücadele ettikten sonra ondan ayrılarak Kaşgar üzerine yürümüştür. O dönemde Kaşgar i olan Duğlat beylerinden Ebu Bekir zalimliği yüzünden halkın

sevmediği bir hükümdardı. Bu fırsatı iyi değerlendiren Said Han bulduğu destekle 1514 yılında Kaşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini zapt ederek Sadiye Hanlığı'nı kurmuştur. (Alpargu, 2002: 557-605) Dönemin canlı şahitlerinden Babür Şah'ın Teyzesinin oğlu Mirza Haydar Duğlat da Tarihi Reşidi adlı eserinde Ebu Bekir Mirza'nın zalimliğine söz etmektedir. (Karatay, 2006: 493) Said Hanlığı'nın başkenti önce Kaşgar iken daha sonra başkent Yarkent'e nakledilmiştir. Bu sebeple devlet Yarkent Hanlığı olarak da adlandırılmaktadır. (Taşağıl, C. 41: 558) Said Han devri ülkenin en müreffeh dönemlerinden biri olmuştur. Batı Türkistan'daki Özbek hanlıkları ve Doğu Türkistan şehirleri arasında dostluk ve ticari faaliyetler gelişmiş, böylece halk uzun bir aradan sonra tekrar bir refah dönemi yaşamıştır. (Saray, 1998, 77) Said Han'ın ölümünden sonra gelen hükümdarlar aynı başarıyı gösterememiş, birlikteliği sağlayamamıştır. Said Han'ın torunu Abdülkerim Han ülkede birlikteliği sağlayamayınca, kendisine yardımcı olması amacıyla Batı Türkistan'da yetişmiş önemli din bilginlerinden olan Mahdum-ı Azam'ın Hoca İshak Veli'yi Doğu Türkistan'a davet etmiştir. İlk başlarda işe yarayan bu davet daha sonraki devirlerde halkı bıçak gibi ikiye bölecek bir ayrışmaya götürecektir. Ülkenin doğusuna sahip olan Abdüllatif Han, Abdülkerim Han'ın ölümünden sonra onun varislerine üstünlük sağlamak için Mahdum-ı Azam'ın ilk hanımından olan Hoca Kalan'ı Yarkent'e davet etmiştir. Bu iki kardeş hocanın ölümünden sonra onların evlatları kıyasıya bir rekabete girerek ülkenin bütünlüğüne zarar vermiştir. İshak Veli'nin takipçileri İshakiye ve Karadağlı, hoca Kalan'ın takipçileri ise Afakîye ve Akdağlı isimleriyle ayrı görüşler belirterek kıyasıya bir rekabet içine girmişlerdir. Bu döneme Doğu Türkistan Tarihinde Hocalar Devri denilmektedir. (Saray, 1998: 78)

Hocaların arasındaki ihtilaflar ve iktidar mücadelesi devletin zayıflamasına ve komşularıyla rekabet edebilme kabiliyetini kaybetmesine neden olmuştur. Abdullah Han döneminde Kalmukların güçlenmesi ve buna önlem alınamaması devletin aleyhine işleyen bir süreç olarak ortaya çıkmıştır. Hocaların ihtirası yüzünden Abdullah Han ve oğlu Yolbars'ın arası açılmış, Aktağlık hocaların kışkırtmasıyla isyan eden Yolbars babasının devirerek yerine geçmiştir. Böylece Abdullah Han'ı destekleyen Karatağlık ve Yolbars'ı destekleyen Aktağlık hocalarının yüzünden çıkan iç çatışmalar devletin dengesini bozmuş, zeminini sarsmıştır. Bu iç çatışmalar esnasında Yolbars da öldürülünce, bu fırsatı değerlendirmek isteyen Abdullah Han'ın kardeşi İsmail Han iktidarı ele geçirir. İsmail Han da ağabeyi gibi Karatağlık Hocaları korumaya devam eder. Bu gelişmeler Aktağlık Hocaların reisi Hoca Hidayetullah'ı

zor durumda bırakır. Appak Hoca namıyla bilinen Hoca Hidayetullah Tibet'te Budist'lerin Lideri V. Dalay Lama ile görüşerek ondan İsmail Han'a karşı destek ister. Bu istek karşısında Dalay Lama Kalmukların Hidayetullah Hoca'ya yardım etmesini temin eder. Appak Hoca Kalmukların desteğiyle İsmail Han'a karşı başlattığı mücadeleyi kazanır ve *"her yıl Kalmuklara 100 bin madeni para vergi verirler. Bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı, 3,5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her ailenin gelirinin %55'i ile karşılanır."* (Emet, 2008, 35) İktidarı ele geçiren Appak Hoca ilk iş olarak Karatağlık taraftarlarının varlığını ortadan kaldırmak istemiş, bu sebeple onları ülkeyi terk etmeye zorlamış, bunu kabul etmeyenleri ise öldürerek ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. *"Bu temizlik hareketi ülkenin ve halkın bütünlüğüne indirilen son darbelerden biri olmuştur."*(Saray, 1998: 97) Bütün bu çatışmalar Kalmuklar'ın hanlığı ele geçirmelerini kolaylaştırmış, bölgede rol almak isteyen bir diğer unsur olan Çin'in de Kalmuklarca mağlup edilmesi Kalmuk iyetini kuvvetlendirmiştir. Sonraki dönemlerde Kalmuklar bölgeyi doğrudan yönetmek yerine atadıkları yerel valiler aracılığıyla yönetmişlerdir. Bu süre zarfında Kalmuklara karşı isyan hareketleri baş göstermiş, Kalmuklar kendi aralarında taht mücadelesine girişmiş bu da devleti zayıflatmıştır. Kalmuk lideri Galdan Tseren'in ölümüyle Davaçı ve Amursana arasında yaşanan taht kavgası Davaçı lehine dönünce Amursana Çin'e sığınmıştır. Bunun yanı sıra yerli beylerden bazılarının da Çin'den yardım isteği Çin yönetimini harekete geçirmiş ve Doğu Türkistan Çinliler tarafından işgale maruz kalmıştır. Böylece din işleri yerine siyasetle uğraşan Hocaların devri de kapanmıştır.

Saidiye Hanlığı askeri ve siyasi yönden pek fazla varlık gösterememiş olsa da kültür sanat ve edebiyatta son derece önemli eserler ortaya koymuşlardır. Bu dönemde; Mirza Haydar Duğlat tarafından Tarih-i Reşidî, Muhammed İvaz Semerkandî tarafından Ziyâ'ul Kulûb, Şah Mahmud b. Mirza Fazıl Çuras tarafından Tarih, Enîsu't Tâlibîn, müellifi net olmamakla birlikte yine Şah Mahmud b. Mirza Fazıl Çuras tarafından kaleme alınmış olabileceği dile getirilen Tarih-i Kaşgar, Mir Hâleddin el-Kâtib b. Mevlâna Kadı Şah Küçük Yarkendî tarafından Hidâyet-Nâme, Zeyneddin Muhammed Emin Sadr-ı Kaşgarî tarafından Durru'l -Ahbâr, Âsârul Fütûh, Molla Muhammed Abdulalim b. Ahund Muhammed tarafından İslam-Name, Muhammed Sadık Kaşgarî tarafından Tezkire-i Hacegân (Çelik, 2012: 65-89) adlı eserler ortaya konulmuştur.

1759 yılında Kaşgar ve çevresine olan Çinliler Türkler karşısında önemli oranda zayıf vermesine rağmen Çinlilerin resmi raporlarına göre üç yıl içerisinde 1.200.000 Türk katledilmiş, 12.000 kişi ise Çin içlerine sürgün edilmiştir. (Gömeç, 2011: 145) Bu dönemde sık sık isyan hareketleri görülmüştür. Bu isyan hareketlerinden birini başlatan Cihangir Hoca Kırgızların da yardımıyla 1826 yılında Kaşgar, Yarkent ve Hoten'i de içine alan bir devlet kurmaya muvaffak olmuş, ancak bu devlet uzun ömürlü olmamış, Çin Devletinin 1846 yılında gönderdiği büyük bir ordu tarafından ortadan kaldırılmıştır. Cihangir Hoca ise yakalanarak Pekin'e gönderilmiş ve parçalanmak suretiyle feci bir şekilde öldürülmüştür. Böylece Çin Devleti isyan etmeye kalkışacakların gözünü korkutmayı amaçlamış olabilir. Fakat aksine bu isyancıların gözünü korkutmamış, Çin'in güçsüz olduğunu gözler önüne sermiştir. Çin'in İngiliz ve Fransızlarla olan Afyon Savaşı, Dunganların isyanı Çin'in bölgede güçsüzleşmesinde önemli rol oynamıştır.

1863 yılında Kırgız beylerinden Sadık Doğu Türkistan Türklerine yardım etmek için Kaşgar üzerine yürüdü. Sadık 4000 kişilik küçük, fakat düzenli ordusuyla Kaşgar üzerine yürüdüğünde Hocalar'ın propagansıya kendisine katılan gönüllülerle birleşti. Kaşgar'da bulunan az sayıda Çin askeri Sadık'a karşı koyamayacaklarını anlayarak şehri terketti. Böylece Sadık Bey herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girmiş oldu. Halkın Hocalar'dan birini başta vali görmek istemesi üzerine durumu Sadık Bey Hokand Hanına bildirdi. Hokand Hanı da Cihangir Hoca'nın oğlu Büzürg'ü Yakub Bey'le birlikte Kaşgar'a gönderdi. Kaşgar'a giren Yakub Bey ve Büzürg Sadık Bey'in askerlerini silahsızlandırmış ve yönetimi ele geçirmiştir. Büzürg'ün devlet işlerinden anlamayan, kabiliyetsiz bir kişi olması nedeniyle bütün işler Yakub Bey'in elindeydi. Daha sonra Büzürg'ü tamamen saf dışı bırakan Yakub Bey Atalık Gazi unvanıyla Kaşgar'ın tek i oldu. 1866 yılında Hoten'i, 1867 yılında Kuça'yı, 1868 yılında Turfan, Urumçi ve Kumul'u topraklarına katarak egemenlik sahasını genişletti. (Emet, 2008: 37) Yakub Bey Doğu Türkistan'daki Çin iyetini ortadan kaldırarak birliği sağlamıştır. iyetini sağlamlaştırmak ve meşru bir zemine oturtmak isteyen Yakub Bey Osmanlı Devletine bağlılığını bildirdi. Sultan Abdülaziz Han'dan Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanınmasını ve yardımda bulunmasını talep eden Yakub Bey'in istekleri sultan tarafından olumlu karşılanmıştır. Hutbeyi Osmanlı Sultanı adına okutan Yakub Bey'e Sultan Aziz de kayıtsız kalmamış, Kaşgar ordusunu eğitmek için subaylarla birlikte 2000 tüfek, 6 top Kaşgar'da imal edilmek üzere kapsül ve barut malzemeleri yollamıştır.(Gömeç, 2001: 151) Kurulan Doğu Türkistan

Devleti'ni Osmanlı Devleti'nin dışında; İngiltere, Rusya ve Hindistan da tanımıştır. (Kul ve İlkul, 2009: 27; 1997: 39)

1877 yılında Yakub Bey Osmanlı Devleti ve İngiltere'den daha fazla yardım isteğinde bulundu. Ancak 1877-78 Rus harbi sebebiyle istenilen yardım gönderilemedi. 1877 yılında Yakub Bey'in vefat etmesi işleri iyice çıkmaza sokmuştur. O İngiltere, Rusya ve Çin kısılcasına rağmen Doğu Türkistan topraklarını işgalden kurtarmayı başarabilmiş yetenekli bir devler adamıydı. Yakub Bey'in ölümüyle iki oğlu Hakkulu Bey ve Begkulu Bey arasında taht mücadelesi yüz göstermiş Begkulu kardeşi Hakkulu Bey'i öldürerek tahta geçmiştir. Ancak ne var ki Çin ordusu karşısında başarı sağlayamayan Begkulu Kaşgar'ı kaybederek Hokand'a sığınmıştır. Kaşgar'ın ardından bütün Doğu Türkistan Çin iyetine girmiştir. Bir süre Zo Zungtang tarafından idare edilen Doğu Türkistan daha sonra Çin imparatorunun emriyle 19. eyalet olarak Sinkiang (Yeni Toprak, Yeni Sömürge) adıyla doğrudan imparatorluğa bağlandı. (Emet ve Gömeç, 2008: 38; 2011: 153) Böylece Doğu Türkistan üzerindeki Mançu egemenliği 1911 yılında cumhuriyet ilan edilene kadar devam etti.

1911 yılında Çin Milli inkılap lideri Sun Cungşen Mançu idaresine karşı isyan ederek cumhuriyeti ilan etmiştir. Cumhuriyet rejimi kurulduktan sonra da bölge adına herhangi bir değişiklik olduğunu söylemek pek fazla mümkün olmamıştır. Merkezini zayıf olması nedeniyle Çinli genel valiler bağımsız bir şekilde hareket etmişlerdir.

1911 yılında Kumul Beyi'ne karşı Timur Halife tarafından bir isyan başlatılmış ve bu isyan halk arasında geniş yankı bulmuştur. Kumul'un başında bulunan Maksud Şah isimli bir bey, kendisinin Cengiz soyundan olduğu iddiasıyla Kumul'u özel mülkü gibi idare etmeye başlamıştır. Bu vakayı Adil Hikmet Bey de "Asya'da Beş Türk" adlı hatıratında dile getirmiştir.

Kumul'da bazı vakalara ve hadiselerle muhatap olmuştuk. Burada tarihin en büyük kumandanı olan Cengiz han sülalesine mensup bir bey hüküm sürüyordu. Bunun astığı astık, kestiği kestik idi. Bu bey, ceddinin büyüklüğünden ve meziyetlerinden mahrum idi. Ahaliye zulmediyordu. Bir kısım ahali ayda dört gün bey için çalışırdı. Bey burada bir kurun-i evvel (ilk çağ)hükümeti sürüyordu. Her dağlıya bağlıya otuzar koyun hediye etmişti. Bu hediyeler onun kemal-i sehavetinden (cömertliğinin sonsuzluğundan) doğmamıştı. Bilakis ahaliyi kendine bağlamak için ihtiyar olunmuş bir şeytanlık idi.

Koyunların sütü ve yünü dağlıya aitti. Köylü bundan istifade ediyordu. Fakat sürüye beher koyun için bir kuzu ilavesi şarttı. Koyunun veya kuzunun öldüğünü, kazaya uğradığını kabul etmezdi. Bunu iddia eden köylü ziyayı (kayı) tazmine mecburdu. Bu vechile beyin sürüleri milyonlarca adede balığ olmuştü.

Bey zalimdi. Avrupalıların mağlubiyet yüzünden Cengiz Hana atfetmekte zevk buldukları zulüm, Cengiz Hanın bu bilmem kaç batın sonra gelen hafidinde (torununda) hakiki olarak mevcuttu.

Beyin varidatı (geliri) yalnız koyundan ibaret değildi. Onun elinde bir çok arazi ve madenler vardı. Mücrim (suçlu) addettiği kimseler maden kuyularında veya yer altı zindanlarında çalışmağa mahkum idi.

Halk bu beye bir şey diyemiyordu. Beyin büyük cediti bütün cihanı nasıl arzusuna ram etmişse, bu da muhitine öylece hakim yaşıyordu. Halk tamamıyla beyin emrine tabi idi. Bey, halk içinde mümtaz bir şahsiyet idi. Halk onu ulû'l - emr (padişah) addediyordu. (Adil Hikmet, 2012: 390-391)

1917 yılında Doğu Türkistan'da bulunan Adil Hikmet Bey olayların canlı şahidi olması ve dışarıdan bakan birisi olarak önemli bir kaynaktır. İşte bu zalim beyin zulmüne dur demek için Timur Halife ve Hoca Niyaz Hacı bir isyan hareketi başlatmıştır. Timur Halife karşısında başarı sağlayamayan Maksud Şah genel vali Yang Zen Şin'den yardım istemiştir. Yang Zen Şin de bu isyan hareketinin genele yayılmasından korktuğu için Timur Halife'yi hile ile ortadan kaldırma yolunu seçmiştir. Yang Zen Şin Tungan bir kumandanı elinde Kur'an-ı Kerim olduğu halde Timur Halife'ye göndermiş ve valinin Timur Halife'yi desteklediğini, Maksud Şahı cezalandıracağını söyleyerek Kur'an üzerine yemin etmiştir. Tungan kumandan Kur'anı şahit tutmasına inanan Timur Halife Yang Zen Şin'le görüşmek üzere Urumçi'ye gelmiştir. Ancak birkaç gün sonra Yang Zen Şin onu ve yanında bulunan Muhiddin İşan'ı öldürmüştür. (Adil Hikmet ve Kadirî, 2012: 393-394; 2009: 33) Adil Hikmet Bey bu hadiseyi Kumul'da Eşref Şanyu isimli birisinden bizzat dinlediğini, bu kişinin de Timur Halife ile tanışmış olduğunu ifade etmektedir. Timur Halife'nin ölümüyle isyan neticelenmiş ve Kumul beyi halka olan baskısını arttırarak devam etmiştir.

1911 yılından 1933 yılına kadar yine yer yer isyan hareketleri görülmüştür. Ancak asıl büyük isyan 1931 yılında Hoca Niyaz Hacı önderliğinde başlatılmıştır. Tarihte Kumul İnkılabı olarak bilinen bu isyanı hazırlayan çeşitli sebepler vardır.

Ancak Çinli bir komutanın Müslüman bir Türk kızıyla evlenmek istemesi ve bunu gerçekleştirebilmek için makamını baskı unsuru olarak kullanmak istemesi bardağı taşıran son damla olmuştur. (Hayit ve Kadiri ve Kul, 1975: 308; 2009:35; 2009: 61) Turfan İnkılabı Doğu Türkistan tarihinin en büyük kalkışmalarından biridir. Turfan'da başlayan ayaklanma kısa süre içinde Urumçi dışında bütün Doğu Türkistan'a yayılır. Turfan'da Mevsul, Maksut ve Mahmut Muhiti kardeşler; Karaşehir'de Hafız Bey, Bügür ve Kuçar'da Timur Bey, Hoten'de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla, Kaşgar'da Osman Bey, Altay'da Şerif Han Töre isyana öncülük eden isimler olmuştur. (Alptekin ve Ay, 1975: 160; 2007: XXIX) Tunganlardan Ma Cung Ying Kumul'daki ayaklanmaya katılmış, ancak yaralanınca tekrar Kansuya dönmüştür. 1931 yılında Rusya Hoca Niyaz Hacı'ya yardım teklif etti ancak o bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Rusya Cin Şuren'le gizlice anlaşarak silah yardımıyla bulunmaya başladı. Buna rağmen başarılı olamayan Cin Şuren Rusya üzerinden Çin'e kaçınca Başkomutan Şın Şı Sey yönetimi ele aldı. 1933 yılında Ma Cung Ying tekrar gelerek Hoca Niyaz Hacıyla görüştü. Bütün güçleri elinde toplamak isteyen Ma Cung Ying'e Hoca Niyaz Hacı'nın karşı çıkmasıyla Ma İhtilacilere saldırarak silahlarına el koydu. Hoca Niyaz Hacı'nın zor duruma düştüğünü gören Rusya Hoca Niyaz'a Şın Şı Sey'le anlaşmasını söyledi. Bu anlaşmaya göre Tanrı Dağlarının güneyi Hoca Niyaz Hacı'nın, kuzeyi ise Şın Şı Sey'in iyetine bırakıldı. Böylece 12 Kasım 1933 yılında Kaşgar'da Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Kurulan bu yeni devlette Hoca Niyaz Hacı Cumhurbaşkanı, Sabit Damolla başbakan ve Mahmut Muhiti Genel Kurmay başkanı olarak görev aldı. (Emet, 2008: 39)

Rusların ve Şın Şı Sey'in birlikte hareket etmesiyle bu devlet kısa sürede ortadan kaldırıldı. 1933 -1944 yılları arasında Doğu Türkistan'da Rus etkisi görülmüştür. Ruslar Hoca Niyaz Hacı'ya hükümeti lağvederek Şın Şı Sey'le ortak hareket etmesi teklifinde bulunur. Bu teklifi kabul eden Hoca Niyaz Urumçi'ye giderek Genel vali yardımcısı oldu. 1937 yılında General Abduniyaz'ın ayaklanmasına taraftar olduğu bahanesiyle hapsedildi ve 1942 yılında gaz hücresinde öldürüldü. (Hayit, 1975: 322)

1943 yılı sonlarından 1944 yılı ortalarına kadar, İli'den hareket eden küçük gruplar Tanrı Dağlarına giderek, Çin iyetine karşı cephe aldı. Kazakların Altay ve Çaveçek bölgelerindeki ayaklanması İli'ye sıçradı. (Kul, 2009: 180) 1944 yılında İli'de çıkan ayaklanma sonucunda İli, Altay ve Tarbagatay vilayetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te Gulca'da ay yıldızlı bayrağı kabul eden "Şarki Türkistan Cumhuriyeti"

ilan edildi. Bu hükümete Alihan Töre Başkan, Hakimbek Hoca başkan yardımcısı oldu. (Kurban, 1992: 66) Bu hükümet de 1949 yılında Rus-Çin işbirliği ile yıkılmıştır. Hükümetin ileri gelen isimlerinden olan Ahmetcan Kasımi ve yedi arkadaşının şaibeli bir uçak kazasıyla hayatını kaybettiği söylenmiştir. Ancak kimi iddialara göre bu isimler hiç uçağa binmemiş, Stalin'in emriyle Kazakistan'ın Panfilov kasabasında öldürülmüşlerdir. (Dillon, 2016: 403)

2. Dünya savaşı devam ederken Rusların Almanlar karşısında zor duruma düşmesi Şın Şı Sey'in milliyetçi Çin yönetimiyle irtibat kurmuş ve Rusları bölgeden uzaklaştırmıştır. Böylece milliyetçi Çin birlikleri Doğu Türkistan'ı işgale girişmiştir. İşgalle birlikte asimilasyon politikasını da izlemeye başlayan Çinliler Uygurlar'a Çinceyi zorunlu hale getirmiş, Türklerin Çinlilerle evlenmesini teşvik etmiş, Çin içlerinden Han Çinlileri getirtilerek Doğu Türkistan'da iskân edilmeye başlanmıştır. (Ay, 2007: XXX)

Doğu Türkistan, 26 Eylül 1949'da Komünist Çin yönetiminin idaresine geçtikten sonra, tarihinin en dehşetli ve karanlık devresine girmiştir. Mao'nun 1949 - 1976 yılları arasında uygulamış olduğu "Kültür Devrimi" Uygur kimliğinin erozyonu manasına gelmektedir. (Buğra ve Çengel, 1952: 71; 2000: 21)

Doğu Türkistan 1 Ekim 1955 tarihinde eyalet statüsünden çıkarılarak Moğol, Kırgız, Kazak ve Hui alt idari birimleriyle özerk bölge olarak ilan edilmiştir. İsmi ise Sinjang Uygur Özerk Bölgesi olarak değiştirilmiştir. Bölge hükümetinin başına Seyfeddin Azizi getirilmiş, bölgeye özerklik verilmesine rağmen yönetim aslında Han Çinlisi Wang Zhen'in idaresine bırakılmıştır. (Tuna, 2012: 76) Ancak halk yine zulüm altında inlemektedir. "Kendi sınırları içerisinde Türklere Yüzlerce yıl yapmadığı kötülüğü bırakmayan Rusya dahi, Kızıl Çin'i 1949'dan 1963 yılına kadar 26 milyon insanı öldürmekle suçlamıştır." (Gömeç, 2011, 159)

1958 yılının sonlarından itibaren Mao'nun feodalizmden komünizme geçme arzusuyla "Büyük Atılım", "Kültür Devrimi" gibi toplumsal mühendisliğe dönüşen sert ve yıkıcı projeleri hayata geçirmiştir. Bu "Büyük Atılım" sonucunda, aşırı ekim nedeniyle verimsizleşen topraklar, tifo, sel baskınları ve kuraklık gibi afetler sonucu 1961 yılında en az 20 kimi kaynaklara göre 30 milyon kişi yaşamını yitirmiş, bu olumsuz tablodan Çin'in bütünüyle birlikte Doğu Türkistan da etkilenmiştir. (Tuna, 2012: 78)

Mao 1966 yılında Kültür Devrimini hayata geçirmiş, bu projeye birlikte vatanperver herkes Kızıl Muhafızların hedefi olmuştur. Gerçek anlamda ihtilalcı bir

gençlik yetiştirme gayesi güden Kültür Devrimi, üniversitelerde, basında, sanatta ve edebiyatta komünist rejimi eleştirenlere karşı bir temizlik faaliyetine dönüşmüştür. Dini faaliyetler denetim altına alınmış, camiler, türbeler kapatılmış, Müslüman liderler ve âlimler baskıya uğramış, sakallarını kesmeye zorlanmıştır. 1949 yılında Doğu Türkistan'ın bütününde 29.545 olan cami sayısı 1966 Kültür Devrimi'nin başlamasıyla 14.119'a düşmüş, devrimin kaotik ortamında aktif olarak kullanılan cami sayısı ise yalnızca 1400'le sınırlı kalmıştır. Ancak 1990'lı yıllarda bu sayı tekrar 17 binin üzerine çıkabilmiştir. (Dillon, 2016: 400) Kur'an ile ilgili yayınlara müsaade edilmediği gibi dini evlilik ve sünnet dahi yasaklanmıştır. Hatta bu meyanda Uygurların geleneksel başlığı olan doppanın kullanımı bile yasaklanmıştır. (Gömeç ve Tuna, 2011: 159; 2012: 80) Bu dönemde baskılardan bunalan binlerce Türk memleketlerinden göç etmek zorunda kalmıştır.

Mao'nun 1976 yılında ölmesiyle Uygurların üzerindeki baskı bir nebze de olsa hafiflemiş, bazı milli ve edebi eserlerin yayınlanmasına, cami ve mescitlerin tamiri ve inşasına, camilerde topluca ibadet yapılmasına izin verilmiştir. Sema Barutçu Özönder'in "Doğu Türkistan'da Basın Yayın" konulu bildirisinde belirttiği üzere bu dönemde 1980 yılına gelene kadar birkaç istisnanın dışında yayınların hemen hepsi parti propagandası yapan ve neredeyse tamamı Çince'den tercüme eserlerdir. Ancak 1980 yılına gelindiğinde toplam 26 yayından 10'u Türk yazar ve şairlere aittir. İlk defa olarak bu yıl dil yadigârlarına yönelik iki çalışma; Atabetü'l Hakayık ve Oğuz-name yayınlanmış ve her 2 eser de aynı yıl içerisinde 3'er baskı yapmıştır. Bu durum Türk halkının kendi özüne ne kadar hasret kaldığını göstermesi açısından da son derece önemlidir. (Özönder, 1997: 65)

Komünist Parti'de ılımlılar ve radikaller arasında yaşanan iktidar mücadelesi ülkede reformların devamını isteyen ve bekleyen kesimler arasında da yankı bulmuştur. Daha fazla demokrasi ve özgürlük isteyen öğrenciler, aydınlar ve işçiler tarafından Çin'in büyük şehirlerinde ve Doğu Türkistan'da siyasal eylemler yüz göstermiştir.

Kasım 1985'te Pekin'de Merkezi Milletler Enstitüsü'nde eğitim gören 500 Uygur öğrenci Doğu Türkistan'ın nükleer üs olarak kullanılmasını protesto etmiş, aynı yıl Urumçi'de 7000 öğrenci nükleer denemeleri, doğum kontrolünü ve Çinlilerin göç politikasını protesto etmek için gösteri düzenlemiştir. Haziran 1988'de Pekin'de Kazak ve Uygurlara karşı ırkçı hakaretler içeren The White House on the Distance kitabı protesto edilmiştir. Mayıs 1989'da ise İslam'a hakaret eden Sexual Customs adlı kitap

nedeniyle Qinghai, Gansu, Shaanxi ve Urumçi'de Müslümanlar sokağa dökülmüştür. Bu eylemler Çin'e karşı tertip edilen Pan -Türkist hareketler olarak değerlendirildi ve bu olaylar esnasında 13 bin kişi tutuklanmıştır. 5 Nisan 1990 tarihinde Kaşgar'a bağlı Barın köyünde insanlar Çinli askerler tarafından kurşuna dizilmiştir. Bu katliamda 3000 Türk katledilmiş, ünlü tarihçi Turgun Almas ve onun gibi birçok aydın da ya hapsedilmiş ya da öldürülmüştür. (Emet ve Gömeç ve Tuna, 2009: 76; 2011: 160; 2012: 84)

5 Şubat 1997 tarihinde ise Gulca şehrinde Kadir gecesi evinde ibadet eden insanlar karakola götürülüp işkenceyle öldürülmüş ve ailelerine cesetleri teslim edilmiştir. Bu olay sonucunda halk sokaklara dökülmüş, şikâyetini bildirmek için hükümet binasına yürümüştür. Amaçlarının taşkınlık çıkarmak olmadığını göstermek isteyen halk grubun önüne kadınları ve çocukları koymuş, ancak Çin güvenlik güçleri buna aldırmadan halkın üzerine ateş açmıştır. Bu durum üzerine olaylar büyümüş ve karşılıklı çatışmalar yaşanmıştır. Ancak elinde sopadan başka hiçbir silahı bulunmayan Uygur gençleri acımasızca katledilmiştir. Çin Güvenlik güçleri Gulca'da bütün evlere operasyon düzenleyerek olaya karışıp karışmadığına bakmaksızın bütün gençleri yakalayıp ya öldürür ya da hapse atar. Kimi gençlerden haber dahi alınamamıştır. Hapishanelerin dolması nedeniyle okullar dahi hapishaneye çevrilmiştir. Hatta bunula da yetinmeyen Çin güçleri gençleri derin dondurucuya atar. Bağımsız kaynaklar Çin polisi tarafından tutuklanan 300'den fazla gencin -30 derecede üzerlerine soğuk su sıkılarak öldürüldüğünü bildirmektedir. Uluslararası Af Örgütü olaylarla ilgili olarak 200'den fazla Uygur'un göstermelik mahkemelerde yargılandıktan sonra ölüm cezasına çarptırıldığını, 90 Uygur'unsa müebbet hapse mahkûm edildiğini bildirmiştir. (Emet ve Tuna, 2009: 77; 2012: 89)

2001 yılında Amerika'da gerçekleştirilen ve dünya kamuoyu tarafından 11 Eylül Saldırıları olarak adlandırılan terör saldırılarını kendi lehine fırsata çevirmeye çalışan Çin hükümeti Uygurların El Kaide ile bağlantılı olduğunu iddia etmiş hatta bazı grupların Afganistan'da eğitim aldıklarını ifade etmiştir. (Emet ve Gömeç ve Tuna, 2009: 82; 2011: 162; 2012: 101)

2008 yılında yapılacak olan Pekin Olimpiyat Oyunlarından önce güvenlik gerekçesiyle yüzlerce kişi tutuklanmış ve bunların büyük çoğunluğu devletin güvenliğini tehlikeye attıkları gerekçesiyle hüküm giymişlerdir.

2009 yılında ise tarihe "5 Temmuz Urumçi Olayları" olarak geçecek olan kanlı olaylar baş göstermiştir. Olaylar 26 Haziran 2009'da Guangdong eyaletinin Şaoguan

şehrindeki bir oyuncak fabrikasında iki Uygur işçinin Çinliler tarafından dövülerek öldürülmesi sonucu başlamıştır. Bu olaydan sonra Urumçi'de başını üniversite öğrencilerinin çektiği çok sayıda kişi sokağa çıkmış, olayın aydınlanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine polis eylemcilere müdahale etmiştir. Çin hükümeti olayları bastırmak için göz yaşartıcı bomba, basınçlı su kullandığını söylese de görgü tanıklarına göre gerçek mermi kullanarak halka rastgele ateş açmıştır. Polisin bu eyleminden sonra halk öfkeyle askere, polise saldırmış, arabaları ateşe vermişlerdir. Yıllardır ayrımcılığa tabi tutulan halk için bir kıvılcım olan bu olaylar büyük ve ses getiren bir protestoya dönüşmüştür.

Uygur kaynakları ve görgü tanıklarına göre 5 Temmuz'da ve Han Çinlilerin misilleme saldırılarının gerçekleştiği ilerleyen günlerde, ekserisi Uygur en az 500 kişi öldürülmüş, 1.000 kişi yaralanmıştır. Polis, paramiliter polis ve ordunun Urumçi'de, ağırlıklı olarak Uygurların yaşadığı mahallelerde düzenlediği geniş çaplı saha operasyonlarında, en az 4.000 kişi protestolar sırasında cinayet, saldırı, yağmalama ve kundakçılık olaylarına karıştıkları iddiasıyla tutuklanmıştır. Çin kaynakları ise olaylarda (Temmuz ayı sonu itibarıyla) 200 kişinin hayatını kaybettiğini ölenlerin çoğunluğunun Han Çinlilerden oluştuğunu açıklamış, gözaltına alınan kişi sayısını da 1.684 olarak vermiştir.

Shaoguan'da iki Uygur işçinin öldürülmesinden sorumlu bulunan Han Çinlilerden biri idam, diğeri de ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.

Nisan 2010 itibarıyla 5 Temmuz olaylarıyla ilgili idam cezasına çarptırıldıkları resmi olarak ilan edilen Uygurların sayısı ise 35'i bulmuştur. (Tuna, 2012: 95)

Çin hükümeti yaptığı açıklamada olayın dış güçlerin desteğiyle gerçekleştiğini ve arkasında Rabia Kadir başkanlığındaki Dünya Uygur Kongresi'nin olduğunu iddia etmiştir. Ancak böyle bir suçlamayı asla kabul etmeyen Rabia Kadir Bu konuyla ilgili bir açıklama yapmıştır:

Bu olayın ortaya çıkmasındaki sebep Çin'in uzun yıllardan beri Uygurlar'a yönelik yürüttüğü etnik ayrımcılık politikasıdır. Pekin daireleri çok sayıda Uygur gencini Çin'in iç bölgelerine, Çinlileri ise Doğu Türkistan'a mecburi göç ettirmişlerdir. Bunu ben yapmadım, Çin hükümeti yaptı. Uygurlar Çinliler'in idaresi altında, insan hakları, demokrasi ve dini özgürlükten yoksun bir şekilde kendi vatanlarında 2. sınıf vatandaş olarak yaşamaktadırlar. (Emet, 2009: 32)

Bugün hala Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri asimilasyon ve sindirme politikalarına tabi tutulmaktadır. İnançlarının gereği olan ibadetlerini yapmaları bile yasaklanmaktadır. Hala Uygur aydınları üzerindeki baskı devam etmektedir. Bunun son kurbanlarından olan İlham Tohti Ocak 2014'te tutuklanmış ve hakkında ömür boyu hapis cezası verilmiştir.

1.2. ÇAĞDAŞ UYGUR EDEBİYATI

Çağdaş Uygur edebiyatı, İslamiyet öncesi (Manici-Burkancı) Uygur Edebiyatı, İslamiyet sonrası Klasik Uygur Edebiyatını takip eden, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında oluşmaya başlayan yenileşme devri Uygur edebiyatını ifade etmektedir.

Uzun süre Kalmuk ve Çin baskısı altında yaşayan Doğu Türkistan, 1864 yılında Yakub Bey'in iktidarı ele geçirmesiyle birlikte yeni bir devre girmiş, Uygur halkı bu dönemde kısa süre de olsa rahat bir nefes almıştır. Ancak 1877 yılında Yakub Bey'in ani ölümüyle Doğu Türkistan tekrar Çin işgaline maruz kalmış, bu işgal ve istila devrinde Uygur halkı büyük baskılara, zulümlere uğramıştır. Bir yandan Çinli yetkililerin bir taraftan yerli beylerin baskısı Uygur halkının mücadele azmi ve isteğini güçlendirmiştir.

19. asrın sonlarında başlayıp 20. asrın başında gelişmeye devam eden dünya çapındaki değişimler, Uygur tarihi ve edebiyatını da etkisi altına almıştır. Esareti kabullenemeyen Uygurlar Çinli yetkililere ve yerli müstebit beylere karşı mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadele fikri çağdaş Uygur Edebiyatı'nın temelini atmıştır. Bu dönemde Klasik Uygur Edebiyatı'nın kaideleri devam etmekle birlikte, konu, edebi tür ve şekillerde, edebiyat dilinde yenileşme çabaları görülmektedir. Bu dönem 1970'lerden sonra meydana getirilen Bugünkü Uygur Edebiyatı'nın esasını teşkil etmiştir. (R. Kaşgarlı, 2014: 6)

Çağdaş Uygur Edebiyatı çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Buna göre Gülzade Tanrıdağlı (Tanrıdağlı, 1996: 14-28) 1900 -1933 yılları arasını Demokratik Edebiyat Dönemi, 1933 -1940 yılları arasını Vatanperver Edebiyat Dönemi, 1940 yılından bugüne kadar olan dönemi ise Cengâver Edebiyat dönemi diye adlandırırken, Azad Rahmetullah Sultan ve Kerimcan Abdurahim'in hazırladığı Uygur Edebiyatı Tarihi'nde (Abduréhim ve Sultan, 2006) 20 yüzyılın başından 1949 yılına kadar olan dönem Yakın Zaman Uygur Edebiyatı, 1949 yılından sonraki yaklaşık yarım yüzyıllık dönem Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı olarak adlandırılmıştır. Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı da yine üç aşamada ele alınmıştır.

1. Aşama: 17 Yıllık Edebiyat Aşaması olup 1949 -1966 yılları arasını kapsamaktadır. Bu Dönem Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı'nın ilk dönemi olup, bu edebiyatın ilk gelişim devridir. 1949 yılında Doğu Türkistan'ın Komünist Çin yönetimi idaresine girmesiyle Uygurlar yeni bir devre adım atmıştır.

2. Aşama: "Kültür Devrimi" aşaması olup, bu dönem 1966 yılında Kültür Devriminin başlatıldığı duyurulmasıyla başlayıp, 1976 yılında Mao'nun ölümüne kadar devam eden süreyi kapsayan 10 yıllık bir dönemdir.

3. Aşama: Yeni Devir Edebiyat Aşaması olup Mao'nun ölümünden sonra 1970'li yılların sonunda başlayıp günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

1.2.1. Yakın Zaman Uygur Edebiyatı

Bu dönem 1900 ile Doğu Türkistan'ın Komünist Çin birlikleri tarafından işgal edildiği 1949 tarihleri arasında kapsamaktadır. Yakın Zaman Uygur Edebiyatı üç devirde ele alınır.

- a) Demokratik Edebiyat Dönemi (1900-1933),
- b) Vatanperver Edebiyat Dönemi (1933-1940)
- c) Cengâver Edebiyat Dönemi (1940-1949)

Cengâver Edebiyat Dönemi (1940-1949); yenileşmenin başladığı, yeni türlerin edebiyat sahasına girdiği bir dönem olup Klasik Uygur Edebiyatı ve Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı arasında bir geçiş, köprü vazifesi görmüş, modern edebiyatın edebiyatın esasını teşkil etmiştir. Fakat bu dönemde hala nazım başat unsur olarak plandadır.

1.2.1.1. Demokratik Edebiyat Dönemi (1900 -1933)

1.2.1.1.1. 20. Yüzyılda Halk Edebiyatı

Yakub Bey'in ölümünden sonra Çin esaretine giren Uygurlar, dünyada meydana gelen değişimlerden etkilenerek tekrar özgürlük mücadelesi vermeye başlamış, bu mücadele ise yenileşme devri Uygur edebiyatına esas teşkil etmiştir.

Bu dönem edebiyatının genel hususiyeti üzerinde durulduğunda, hayatın talebi ve Çiftçiler Hareketinin ilhamı neticesinde, edebiyatın gerçek hayatla olan münasebetinin çok daha sıkı olduğu, bütün edebiyatımızın büyük derecede realizme yöneldiğini söylemek gerek. Klasik edebiyatımızda uzun zamandan beri devam edip gelen zamandan ve zalim hükümdarların zulümlerinden sızlanma, hakikat üzerinden şikâyetle bulunma, hoşnutsuzluk bu devre

gelindiğinde, içtimai hayattaki illetleri doğrudan aksettirip, onu açık, aşikâr tenkit edip, tenkidî realizm yoluna yöneldi. Edebiyatımızda tenkidî realizmin yazın usulü suretinde varlık buluşu, edebiyatımızın terakkiyatında atılan büyük bir adım olup, o edebiyatımızın tür cihetinden de genişlemesine ilham verdi. Edebiyatımıza içtimai facia ve çiftçiler hareketi temasının girmesi ile edebiyatımız mazmun yönüyle derinleşmekle kalmayıp, belki onun önüne büyük içtimai hadiseleri ve mürekkep vakaları aksettiriş talebi ve zarurieti de konuldu. Bu talep ve zaruriyet tabii halde koşuk, latife, destan gibi halk içinde genelleşen türlerin gelişimini belirgin derecede öne çıkardı. Neticede koşukçuluk ve destancılığımız romantik vakalar, geleneksel olay örgüsü temasından aşır geçerek, gerçek vakalar zemininde oldukça büyük derecede ilerlemelere erişti. (Zaman, 1988: 6.)

Bir yandan yerli beylerle bir yandan Mançu hükümetiyle mücadele eden Uygur halkı bu durumu destan ve koşuklarında açıkça dile getirmektedir. Devrin şartlarını en iyi ifade eden destanlardan biri olan Abdurrahman Han Goca Destanında Hoten halkının duyguları ifade edilmektedir.

"Goca tolğan gezepeke,
Ot çaqnığan közliri;
Xencer idi, oq idi,
Éytqan herbir sözliri:
Ambalda yoq diyanet,
Barçisida xiyanet;
Yurtni tamam qaplığan,
Vaba yeñlig cinayet.
Bizniñ elde bolmiğaç
Berke, birlik, inayet,
Béşimizğa çüşüptü,
Dehşet qizil qiyamet.
Xoten xarab boluptu
Bağri qanga toluptu.
Aldimizda ikki yol
Hayat mamat turuptu.
Kim köyünse dilidin
Tuğulup ösken élge;

“Hoca dolmuş gazap ile
Ateş saçmakta gözleri
Hançer idi kurşun idi
Ettiği her bir sözliri
Beylerde yoktu diyanet
Tamamındaysa hıyanet
Yurdu tamamen kaplayan
Veba gibi bir cinayet
Vatanımızda olmayan
Bereket, birlik, inayet
Başlarımızı üşüştü
Dehşetli kızıl kıyamet
Hoten harabe olmuştu
Bağrı kan ile dolmuştu
Önümüzdeyse iki yol
Hayat ya memat kalmıştı
Kim acır ise gönülден
Doğup büyüdüğü ele

Qiliçini ép qinidin,
Minsun atniñ bélige.
Bilensun şemşer, qiliçlar,
Baturlar xatir téşığa;
Eceldin qizip çélişlar,
Ġem yağsun yav béşığa.
Meydanda tapqan şan bilen,
Tiklensun birlik tağliri;
Mertler tökken qan bilen,
Yuyulsun yurtniñ dağliri
Baş köter, Xoten oğlani,
Xorekni toxtat, baş köter!
Lenetle, tatliq çüşlerni,
Lenetle, uxlaş bes yéter.
Merd bolsañ meydanğa çıq,
Namerdlerge sözüm yoq.
Elni söymes namerdke,
Qaraydığan közüm yoq.
Anam heqqi qesemyat,
Atlandım men ğazatqa.
Yigit bolsañ qiliç al,
Atiñni çap meydanğa.“

Kılıcın alıp kınından,
Binsinler atın beline.
Bilensin şemşir, kılıçlar
Baturlar hatır taşına
Ecelden coşkun savaşlar
Gam yağsın yağı başına.
Meydanda bulunan şanla
Dikilsin birlik dağları,
Mertlerin döktüğü kanla,
Yunsun yurdun lekeleri
Baş kaldır ey Hoten oğlu
Horlama, başını kaldır!
Lanetle tatlı düşleri,
Lanetle, uyku bes yeter.
Mert isen meydana çık sen
Namertlere sözüm yoktur.
Vatanı sevmez namerde
Bakmak için gözüm yoktur
Anam hakkına ant olsun,
Atlandım ben gaza için.
Yiğit isen kılıcın al,
Atını koştur meydana.” (Zaman, 1988: 8)

Doğu Türkistan'da sahnelenen eşitsizliklere, zulümlere sessiz kalamayan halk sanatçıları bu dönemde halkın sesi olmaya, içtimai gerçekliği gözler önüne seren eserleri dile getirmeye gayret etmişlerdir. Mançu hükümetine ve yerli beylere karşı ezilen halkın yanında yer almaya, onlarla aynı safta mücadele etmeye başlayan bu halk sanatçıları Uygur halkının demokratik taleplerini, arzu ve isteklerini eserlerinin asıl konusu haline getirmişlerdir. Bu dönem halkın safında yer alıp onların talebini aksettirmeye gayret gösteren halk sanatçılarından biri Seley Çakkan'dır.

Seley Çakkan 1816 yılında Kaşgar şehrinin Opal köyünde doğmuş, 1906 yılında vefat etmiştir. (Özkan ve Zaman, 1992: 16; 1988: 9) Halk arasında kıvrak zekâsı, hazır cevaplığı ile nam salmıştır. Zalim beylerin tutumu, halkın zulme karşı verdiği mücadele Seley Çakkan'ın fıkralarında ifadesini bulmuştur.

"Bedölet bir sorunda oturup:

Méniñ devrimde mana, qoyniñ dümbiside torğay uvilaydıǵan boldi, dep maxtiniptu. Rast éytıla teqsir, -deptu Seley Çakkan, Hezretliriniñ zamanında torğay uvılaşqa peket qoyniñ dümbisila qaldı." (Zaman, 1988: 9)

"Bedevlet (Yakub Bey) bir mecliste oturup:

Benim devrimde işte, koyunun sırtında turgay yuva kurdu, diye övünüyordu.

Doğru söylediniz taksir, dedi Seley Çakkan, Hazretlerinin zamanında turgay'ın yuva yapması için yalnızca koyunun sırtı kaldı."

Bu kısa latife Seley Çakkan'ın devrin sosyal şartlarını kıvrak zekâsı ve hazır cevaplığıyla gözler önüne serdiğini, halkın nasıl müşkül bir durumda olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Destanlar, şarkılar, koşuklar oluştığı devrin adeta bir aynası olup, içinden çıktığı halkın, sosyal, siyasi, ahlaki durumlarını ve onların bu duruma karşı göstermiş olduğu refleksi yansıtan en önemli aynalardır. Uygurların, bu dönemde Mançu yönetiminin zulmüne karşı göstermiş olduğu mücadele, yiğitlik, kahramanlık; halk şarkıları, destanlar ve latifelerde aksi seda bulmuştur. Mesela Kaşgar bölgesinin zalim valisi Ma Titey hakkında söylenen halk şarkısı, bu dönemdeki zulmün ne derece büyük olduğunu, halkın ağır vergiler altında nasıl inlediğini anlatması bakımından oldukça önemlidir.

"Ma Titey atmış yaşta,
Kövrük saldı toqquz taşqa.
Ma Titey'niñ alviñi,
Bala boldi bu başqa.

"Ma Titey altmış yaşında,
Köprü yaptı Dokuz Taş'ta.
Ma Titey'in vergisi,
Bela oldu bu başa.

Oq sélipmu atqan taz,
Oq salmaymu atqan taz,
Qara layi mom qilip,
Kembegelge satqan taz.

Kurşun salıp atan kel
Kurşun salmadan atan kel,
Kara çamuru mum yapıp,
Yoksullara satan kel.

Soxu yoli qomuşluq,
Orgaq sélip organ yoq.
On töt yıl şe sorap,
Ma Titeydek bolğan yoq.

Sohu yolu kamışlı,
Orak salıp biçen yok
On dört yıl şehir yönetip,
Ma Titey gibi olan yok.

Ma Titey tulum çaşqan,
Alvanni tola çaçqan.
Özini yoğan çağlap,
Darğa ésilip yatqan."

Ma Titey şişman sıçan,
Vergiyi çokça saçan.
Kendini büyük sanan
Dara çekilip yatan." (Zaman, 1988: 11)

1911 yılında Kumul'da Maksut Şah'a karşı Timur Halife önderliğinde bir isyan hareketi baş gösterdi. Bu isyanı tek başına bastırmaktan aciz kalan Maksut Şah, Yan Zenşin'den yardım istedi. İsyanın bütüne yayılmasından, dolayısıyla kendi iktidarının devrileceğinden endişelenen Yan Zenşin Timur Halife isyanını bastırmak için askeri birlik gönderdi. Timur Halife bu birliği pusuya düşürerek bertaraf etti ağırlıklarına ise ganimet olarak el koydu. Halk bu isyan hareketini ve Timur Halife'yi koşuklarla hafızasına kazıdı.

"Üç küre buğdani un tarttuq,
Bir çüşlükke aş boldi.
Tömür Xelpe dégen batur,
On ikki tağqa baş old.

“Üç küre buğday un çektik,
Bir öğlenlik aş oldu.
Timur Halife denen batur,
On iki dağa baş oldu.

Tağçi palganlar atlandi,
Asmandiki yultuzdek,
Yen Darinni huvlattı,
Cangaldiki tuñguzdek.

Dağcı avcılar atlandı,
Semada yıldız gibi,
Yen Darin'i uluttu,
Ormandaki domuz gibi.

Yen Darinler atidu,
Türk Téğiniñ béşiğa.
Tağçi palganlar atidu,
Çeriklerniñ béşiğa"

Yen Darin'ler atıyor,
Türk dağının başına.
Dağcı avcılar atıyor,
Askerlerin başına.” (Zaman, 1988: 12)

Uygur halkının içinde bulunduğu vaziyeti, en güzel ifade eden halk sanatçılarından biri de Seyit Noçi olmuştur. 1875 yılında Kaşgar'da doğan Seyit Noçi fakir bir ailenin çocuğudur. Çocukluk çağlarında geçirdiği ağır ve acıklı günler asi ruhunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Yaşadığı müşkül hayat, kendi gözüyle gördüğü merhametsiz ve açgözlü valiler onda büyük bir kin ve nefret duygusunu ortaya çıkarmıştır. Onun yetim ve gariplere karşı beslediği samimi duygular ve onlara zulmedenlere karşı hissettiği öfke aşağıdaki dizelerde dile gelmiştir:

"Yétim deysen, ğerip deysen,
Nezeriñge ilmayssen,
Kembegeller dadiğa,
Hergiz qulak salmayssen.

Yetim diyorsun, garip diyorsun
Nazarına almıyorsun
Yoksulların feryadına,
Asla kulak salmıyorsun.

Yétim, ğerip, miskin dep,
Azar berme hey zalim.
Sendek birehimlerni,
Dozak yutsun İlahim."

Yetim, garip, miskin deyip,
Azarlama hey zalim.
Senin gibi merhametsizleri,
Cehennem yutsun Allah'ım." (Zaman, 1988: 13)

1911 yılında Mançu İmparatorluğuna karşı başarı sağlanarak cumhuriyetin ilan edilmesi doğu Türkistan halkı için de bir ilham olmuştur. Onlar teşkilatlanarak halkı mücadeleye sevk etmek istemiştir. Onlar halkın demokratik taleplerini dile getirdiği için halk da bu harekete destek vermekten geri durmamıştır. Seyit Noçi de bu yenilik hareketine katılmış ve mücadele yürütmüştür. O bu mücadeleye neden katıldığını aşğıdaki dizelerde dile getirmektedir:

"Bozek qılsa bay -gocilar
Aciz puqrani,
Qandaq çidap turalaydu,
Siyit vicdani.

Hakir görse zengin, hocalar
Aciz vatandaşı,
Nasıl tahammül edecek
Seyit'in vicdanı.

Agah berdi Siyit köp ret
Höküma, begke,
Nezerge héç ilmiğanda
Qétildi sepke."

Uyardı Seyit çok kere
Alimleri, beyleri
Nazara alınmayınca,
Katıldı safa. (Zaman, 1988: 15)

"Çiftçinin Ahı", "Cenk Edelim Vatandaş", "Lenin Hikmeti", "Şura Bizim Dostumuz" gibi koşuklarla adından söz ettiren Seyit Noçi'nin mücadeleye geçen ömrü Çinli zalimlerin eliyle son buldu. 1925 yılında Üçturfan'da başlatılan isyanı desteklediği için ölüm fermanı imzalandı. Çince yazılan buyruğa binaen Seyit Noçi memleketi Kaşgar'a gitti. Okuma yazma bilmeyen Seyit Noçi kendi ölüm fermanını kendi eliyle Kaşgar ine götürüp vermiş, her yönden kemale erdiği 50 yaşında katledilmiştir. (Zaman, 1988: 21) Seyit Noçi cahilliği yüzünden kendi eliyle ölüme gitmiş, böylece cehaletin ne denli kötü bir şey olduğunu bizzat hayatıyla ödeyerek

tecrübe etmiştir. Bu tecrübenin geride kalanlara bir ders olması gerektiğini aşağıdaki dizelerde beyan etmiştir:

"Gunahsız öler boldum,
Nadanliq balasidin.
Kimler qutulup qalğan,
Zalimniñ cazasidan.

“Günahsız ölür oldum,
Cahillik belasından.
Kimler kurtulabilir,
Zalimin cezasından.

Hey Qeşqerlik, qeşqerlik,
Méni untup qalmañlar.
Mendek bolmay désenlar,
Hergiz nadan bolmañlar.

Hey Kaşgarlı, Kaşgarlı,
Beni unutup kalmayın.
Benim gibi olmak istemezseniz,
Asla cahil kalmayın.

Nadanliq élip ketti,
Yigitlikte başimni.
Méniñdek élip ketken,
Haşimdek adaşimni.

Cahillik alıp gitti,
Yigitlikte başımı.
Benim gibi bırakıp giden,
Haşim arkadaşım gibi.

Xetni bilmigen âdem,
Béşida kézer matem.
Xet bilmes nadanlarğa,
Qarañgu iken âlem.

Okuma bilmez âdem,
Başında gezer matem.
Okuma bilmez cahillere,
Karanlıktır bu âlem.

Oquñlar özüñlarmu,
Telim alsun yaş ballar.
Qelbiñlarda qép qalsun,
Qisasiñlar, entiñlar."

Okuyun kendiniz de,
Okusun genç balalar.
Kalbinizde yaşasın,
Kısaslar, intikamlar.” (Zaman, 1988: 23)

Halkın özgürlüğü için başlatılan isyanlar olumsuzluklarla neticelenmiş olsa da, kahramanların cesareti, mücadele azmi ve ruhu kendisinden sonra başlatılan bir sürü isyan hareketine ilham vermiştir. Bu dönemde gelişen halk edebiyatı içtimai hayatı bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermiş, olaylara gerçekçi bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Halk diliyle yazılan destanlar, halk şarkıları, latifeler halkın demokratik

taleplerini, mücadeleci ruhunu, aksettirirken halk edebiyatı modern edebiyatın ilerlemesi için de yeni bir çığır açmıştır.

1.2.1.1.2. 20. Yüzyıl Çağdaş Edebiyatının Oluşumu

Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın başlangıç dönemi olarak 20. yüzyılın başından 1933 yılına kadar olan süreyi ele alabiliriz. Tarihte büyük medeniyetler inşa etmiş olan, eğitimde, kültürde, edebiyat, sanat ve teknolojide büyük başarılarla imza atan Uygurlar Çin esareti altında kaldıkları dönemde cehaletin karanlığında kaybolmuşlardır. Çinlilerin kolay yönetebilmek adına bilinçli olarak cahil bırakma politikası sonucu Uygur halkı yıllarca cahilliğin, hurafeciliğin bataklığında boğulup gitmiştir.

Bu devirde ilk kez uyanan, cehalete karşı savaş başlatanlar yurtdışında öğrenim görüp tekrar anavatana dönen aydınlar olmuştur. Yenilikçi bir grup aydın yurtdışına açılarak Avrupa, Rusya, Hindistan, Afganistan, İran, Mısır, Türkiye'ye kadar giderek oralandaki gelişmeleri yerinde incelemiş, gördüğü manzara karşısında son derece müteessir olmuştur. Dünyanın ilerlemesi karşısında kendi vatanlarının bu denli geri kalmış olması onları üzmüştür. Ancak bu durumun değiştirilmesinin de eğitimle mümkün olduğunu fark eden vatansever aydınlar, eğitimle endüstrinin sıkı münasebetini idrak etmiş, bu sebeple de yenilikçi okulların açılması öngörülmüştür. Bu devir yenilikçi aydınlardan bahsederken ismi ilk zikredilecekler arasında şüphesiz Kaşgar Atuş'lu Hüseyin Musa Hacı, Bahaddin Musa Hacı gibi isimler yer alacaktır. Bu kişiler modern dünyayı okumayı başarabilmiş, ileri görüşlü vatanperver kimselerdir. Onlar Doğu Türkistan'ın makûs talihinin değişmesi için eğitimin şart olduğunu kavramış ve bu sebeple 1885 yılında kendi memleketleri olan Aksak'ta Uygur eğitim tarihindeki ilk fenni mektebi açmışlardır. Bu okula Türkiye'den getirilen Ebabekri isimli bir Uygur Türkü öğretmen olarak vazifelendirilmiştir. (R. Kaşgarlı ve S. M. Kaşgarlı ve Zaman, 2014: 7; 1998: 45; 1988: 30) Yine Musabay'lar 1889'da İli vilayetinde "Hüseyniye Mektebi", 1905'te "Hüner Kesip Mektebi" açmıştır. (R. Kaşgarlı, 2014: 7) Nurmehemmet Zaman; İli'de teknik işçi yetiştirmek için açılan bu okulun 1907 tarihinde faaliyete geçtiğini bildirmektedir. (Zaman, 1988: 30) Yine bu yüzyılın başlarında Muhemmet Éli Efendi Atuş Aksak'ta, Sopizade Kaşkar'da "Onvan'ul Hayat" isimli Cedit okulunu açmıştır. Eli Efendi Turfan'da, Abdurahman Şahidi Gulca'da yeni okullar açtı. Gulca'da dernek kurulup edebi faaliyetler gerçekleştirildi. (Zunun, 2011: 20) Ancak bunlar da ihtiyacı karşılamadığı için

Musabay'lar bir kısım gençleri eğitim alması için yurtdışına göndermiştir. Bu gençler 1910 yılında kendi vatanlarına dönerek hizmet etmeye başlamışlardır. Musabay'ların dışında Turfan Astane'li Mehsut Muhiti 1913'te Tatar aydını Haydar Efendi'yi, 1917'de Gülendem Avistey başkanlığındaki altı Tatar aydını Doğu Türkistan'a getirerek, Turfan, Guçun, Urumçi, Çöçek gibi yerlerde yeni okullar açmıştır. (R. Kaşgarlı, 2014: 7) Ayrıca Osmanlı Devletinde dönemin önemli isimlerinden Ziya Gökalp ve Talat Paşa'nın girişimleriyle 1914 yılında Ahmet Kemal İlkul öğretmen olarak Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Türkiye'ye eğitim maksadıyla gönderilen gençlerden Tursun Efendi, Mesut Sabri Baykozi, Abdurahman Şadi, Hasan, Ahmet Necati, Kemal Bedri vatanlarına hizmet için yurda dönmüşlerdir. Buna ek olarak aslen İstanbullu olan İsmail Hakkı Bey'in de Hoten ve Kuçar'da öğretmenlik yaparak eğitim faaliyetlerine katkı sağladığını görüyoruz. (İlcul, 1999: 179) İsmail Hakkı Bey'den Adil Hikmet de övgüyle bahsetmektedir. (Adil Hikmet, 2012: 137 ve 263)

Açılan yeni okullarda eski usullerin dışında tarih, coğrafya, beden eğitimi, matematik gibi dersler de okutulmuştur. Usul-ü Kadimle yetiştirilen öğrencilerin yıllarca emek vermesine rağmen hiçbir şey elde edemediğini bizzat müşahade eden Ahmet Kemal İlkul o dönemde Kaşgar'da meşhur on beş medresenin bulunduğunu, ancak bu medreselerin muntazam programlara sahip olmamaları sebebiyle öğrencilerin okuduğu derslerden layıkıyla istifade edemediğini, fevkalade bir zekâyâ sahip olan Kaşgar evlatlarının zamanın fen ve sanatını talim ettiren yeni usul mekteplerde okuması halinde büyük semereler elde edeceğini beyan etmektedir. Öyle ki Kaşgar medreselerinde yirmi yıl eğitim gören gençlerin daha isimlerini yazmaktan aciz olduklarını teessürle öğrenmiştir. (İlcul, 1999: 95)

Eğitimin yanı sıra bu dönemde basın yayın faaliyetlerinde de bir takım gelişmeler gözlenmiştir.1899 yılında Uygur aydın ve zenginleri tarafından Matbaa-yi Hurşid, 1910 yılında Kaşgarda Yenihisarlı Nur Hacı tarafından Matbaa-yi Nur adlı bir taş baskı matbaası kurulmuştur. (Harbalioğlu, 2017: 6) 1905 yılında Kaşkar'da İsveç matbaası kurulup bu matbaada "Sultan Satuk Hekkide Kissa", "Dünyanın Omumiy Cugrapiyesi" gibi kitaplar neşredilmiştir. 1920 yılında Gulca Küre'de taş baskı matbaa kurularak her türlü edebi eser basılmıştır. (Zunun, 2011: 20) Yine bu devirde yayımlanan dergi ve gazeteler de halkın bilinçlenmesi adına faaliyet yürütmüşlerdir. 1918 yılında; şairliği yanı sıra önemli bir matbuat adamı da olan Kutluk Şevki

Hacı'nın çıkarmaya başladığı Añ² (Şuur) Gazetesi, yine Kutluk Şevki tarafından neşredilen ve Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra adı Erkin Türkistan olarak değiştirilen; Dilde İşte Fikirde birlik künyesiyle çıkan Şarki Türkistan Hayatı Gazetesi (İnayet, 2013: 2) (21 Temmuz 1933) Yeni Hayat (1934), Kaşgar Şıncañ Géziti (1936) (Harbalioğlu, 2017: 188) önemli yayın araçlarıdır. Bunun dışında Ahmet Kemal İlkul İstanbul'dan getirttiği bir teksir makinasıyla Ulu Din namında bir gazetesinin basıldığını bildirmektedir. (İlku, 1999: 103) Yine İlkul; hapishanede bulunduğu sıralarda kendisinin hazırladığı ve Burhan Şehidi'nin de yardımları sayesinde altı ay müddetle çıkan Yeni Hayat gazetesinden ve Burhan Şehidi'nin çıkardığı Turan Gazetesinden bahsetmektedir. (İlku, 1999: 226-227)

Bunların haricinde 1922 yılında kim tarafından çıkarıldığı bilinmeyen “İli Déhqanları” (Uyghur.xjass, agis, 2018) “1930’lu yıllarda Kaşgar’da “*Qeşqer Şincan Geziti*” (Kaşgar Şıncañ Gazetesi), 1934’de Ürümçi’de “*Şincan Uyğurliri Geziti*” (Şıncañ Uyğurları Gazetesi), 1924’de “*Şincan Geziti*” (Şıncañ Gazetesi) ve “*İli Şincan Geziti*” (İli Şıncañ Gazetesi), 1930’lu yıllarda “*Cocek Ucurliri Şincan Geziti*” (Çöçek Haberleri Şıncañ Gazetesi), “*İnqilabcil Yaşlar Geziti*” (İnkilapçı Gençler Gazetesi), 1939’da Hoten’de “*Şincan Geziti*” (Şıncañ Gazetesi), 1936’da Aksu’da “*Aqsu Ucuri*” (Aksu Haberi), Gulca’da “*Alğa*” (İleri) gazetesi yayınlanmıştır. Bunlardan başka son zamanlarda, Uygur aydınlarının emeği ve fedakârlığı ile gün ışına çıkan 16 “*Yeni Hayat*” (Yeni Hayat) gazetesi. “*Şerqi Turkistan Hayati*” (Doğu Türkistan Hayatı), “*Erkin Turkistan*” (Bağımsız Türkistan). “*Şincan Geziti*” (Şıncañ Gazetesi), “*İnqilabi Şerqi Turkistan*” (İnkılâbı Doğu Türkistan), “*Erk Geziti*” (Hürriyet Gazetesi) gibi gazeteler de yayınlanmıştır.” (R. A. Kaşgarlı, 2014: 131)

Bu dönemde eğitim faaliyetlerinin yoğunlaşması, Mançu iyetine karşı başlatılan isyan hareketleri halk arasında eşitlik duygusunun ve demokrasi düşüncesinin yerleşmesine sebep olmuştur. Bu düşünceden etkilenen edebiyat da devrin illetlerini faş etmeye, yetersizlikleri tenkide başlamıştır. Ancak Uygur edebiyatı sadece fikir bakımından değil, aynı zamanda üslup, tür, şekil açısından da yenilikler göstermeye başladı. Modern Uygur Edebiyatında Çağatay Edebiyatı döneminde görülmeyen tiyatro, öykü gibi türler, serbest vezinli şiir şekilleri oluşmaya

² Añ Gazetesi'nin yayın tarihiyle ilgili verilen bilgiler ihtilafıdır. Kimi kaynaklarda bu tarih 1911(Neşe Harbalioğlu, age, s.6., Erşidin Tatlik; http://uyghur.xjass.com/lading/content/2009-04/07/content_74246.htm), kimisinde 1918 (Sultan Mahmut Kaşgarlı, age, s. 46, TEVEKKÜL, Mihrullah (2014). “Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme”. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: GönülSultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014, s. 231-239)dir.

başlamıştır. (R. Kaşgarlı, 2014: 13) Bunun dışında Uygur edebiyatı üzerinde Sovyet edebiyatının, Batı Türkistan edebiyatının ve Avrupa edebiyatının da tesirleri görülmeye başlandı. Maksim Gorki'nin "Ana", Serafimoviç'in "Demir Akım", Sadreddin Ayni'nin "Kullar" isimli romanları, Mayakovski'nin "Viladimir İliyiç Lenin" isimli poeması, Puşkin'in şiirleri, Abdullah Tukay, Hamza Hakimzade Niyazi'nin eserleri, Hurşid Reşid'in "Leyla ve Mecnun" piyesi gibi eserler Uygur kitapseverlerin beğenisini kazanmıştır. (Zaman, 1988: 33) Bu devirde mebzul miktarda değerli eser ortaya çıkmıştır. Hatta şair Abduhaluk Uygur ömrünün son yıllarında Tolstoy'un Anna Karanina adlı eserini Rusça'dan Uygur Türkçesine tercüme etmiştir. (S. M. Kaşgarlı ve Tanrıdağlı, 1998: 113; 1998: 15) Fakat 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılmasıyla birçok Uygur aydını mezalime uğramış, eserleri yakılarak yok edilmiştir. Böylece gelişmeye başlayan Çağdaş Uygur Edebiyatı bir durgunluk devrine girmiştir. (Tanrıdağlı, 1996: 14)

1.2.1.1.3. Devrin Önemli İsimleri

Bu dönemin önemli isimleri arasında şair Abduhaluk Uygur, Abdulkadir Abdulvaris Azizi (Damollam), Kutluk Şevki, İsmail Hacı, Abdullah Hapiz, Nasuha Emin, Abdullah Sadık (Firaki), Ahmed İgemberdi, Aruf Kasımi gibi isimler sayılabilir.

1.2.1.2. Vatanperver Edebiyat Dönemi (1933 -1940)

1.2.1.2.1. Devrin Önemli Kültür Sanat ve Edebiyat Meseleleri

1931 yılında başlayan Kumul Çiftçiler İsyanı'nın bastırılmaması, bu isyanın bütün Doğu Türkistan sathına yayılarak büyümesi neticesinde ülke idaresini sağlayamayan Çinli Genel Vali Cin Şuren, Doğu Türkistan'ı terk etmiştir. Cin Şuren'den boşalan Genel Valilik koltuğuna ise Çinli komutan Şın Şı Sey oturmuştur. Bu dönem Çin'in Japon istilasıyla yüz yüze kalmaya başladığı bir dönemdir. Ayrıca Doğu Türkistan'da da isyan devam etmekte isyancılar gittikçe güçlenmektedir. Bütün bu gelişmelere rağmen Doğu Türkistan idaresini kaybetmek istemeyen Şın Şı Sey Sovyet Rusya'ya yaklaşmış, koltuğunu sağlamlaştırmak, halkın güvenini kazanabilmek adına halkın talepleri doğrultusunda politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Şın Şı Sey'in uyguladığı bu aldatma politikasıyla görece rahatlayan Doğu Türkistan'da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişme kendisini eğitim, edebiyat, sanat,

yayıncılık, sinema ve tiyatro gibi alanlarda güçlü olarak hissettirmiştir. "1940'dan önce Doğu Türkistan genelinde dört kamu medeniyet sarayı, iki yüz on dokuz kamu kütüphanesi, altmış altı kamu okuma salonu, seksen dokuz kulüp, üç sinema, otuz bir tiyatro salonu, on altı spor meydanı, yirmi iki kamu parkı, iki yüz doksan beş eğitim reform birimi, yedi gazete yayınevi oluşturulmuştur." (R. Kaşgarlı, 2014: 14) Bunların dışında ülke merkezi Urumçi'de "Uygur Medeniyeti Kültür Derneği", "Kazak Medeniyeti Kültür Derneği", "Kırgız Medeniyeti Kültür Derneği", "Moğol Medeniyeti Kültür Derneği" gibi Doğu Türkistan halklarının kültür- medeniyet dernekleri kuruldu. Bu derneklerin başına her halkın içinden önemli kişiler ve din adamları başkan olarak atandı. Geniş bir etki alanına sahip olan bu dernekler halkın da desteğiyle Doğu Türkistan'da edebiyat ve sanatı geliştirmeye ve halka ulaştırmaya gayret gösterdiler. Bu sebeple Doğu Türkistan'daki bütün okulların ders programlarına dil, edebiyat ve sanat derslerini de dâhil ettiler. Bunun yanı sıra yine müzik kursları, folklor kursları açarak çok sayıda usta sanatçı yetiştirdiler.

Bu dönemde yapılan değişiklikleri, yenilik fikrini halka ulaştırabilmek için en iyi yol olan tiyatro sanatı çok önem kazandı. Çünkü bu dönemde Doğu Türkistan'da basın yayın faaliyetleri henüz yeterli gelişmeyi sağlayamamış, bu alanda yapılan bazı teşebbüsler de Milliyetçi Çin'in yasakçı zihniyeti tarafından engellemelere maruz kalmıştır. Bu dönemde Uygur edebiyat ve sanatının öncülüğünü yapmış çok sayıda, yazar, şair, ressamlar yetişmiştir. Bu devirde Doğu Türkistan'da tiyatro'nun gelişerek yurt geneline yayıldığı görülmektedir. Urumçi, Kaşgar, Gulca, Kumul, Aksu, Kuçar, gibi büyük şehirlerde ardı sıra tiyatrolar açılmıştır. (Tanrıdağlı, 1996: 19)

Bu dönemde tiyatro Uygur tiyatro geleneğinin yanı sıra Batı Türkistan'daki kardeş milletlerin tiyatro eserlerinden de beslenmiştir. Sovyetler Birliğinde eğitim alan Uygur edip ve sanatçıları Doğu Türkistan'a geri dönmüş ve orada aldıkları eğitimle tiyatro sanatına yön vermişlerdir. Tiyatrolarda hem yerli hem de yabancı sanatçıların eserleri sahnelenmiştir. "Arşın Mal Alan", "Zengin ve Köle", "Anargül", "Şermendiler (Utanmazlar)", "Kanlı Leke", "Samsak Ağan Coşuyor", "Acayip Ölüm", "Fırtınadan Sonraki Güneş", "Hayali Tabip", "Savaş Kızı", "Kıvılcım", "Hürlika ile Hemracan", "Anarhan", "Şanghay Gecesi", "Üvey Ana", "Büyücü" ve klasik hikâyelerden "Garip ile Senem", "Ferhat ile Şirin", "Tahir ile Zühre", "Yusuf ile Züleyha", "Leyla ile Mecnun", gibi eserler sahneye konulmuştur. 1939 yılında Çin komünistlerinin propaganda heyeti olarak Doğu Türkistan'a gelen Mao Dun ve Cao Den isimli kişiler tiyatroyu yayma ve geliştirme amacıyla Urumçi'de "Kültür

Elemanlarını Yetiştirme Okulu" açmış ve okulda rejisörlük, aktörlük dersleri vermişlerdir. (Tanrıdağlı, 1996: 20) Onlar Japon yayılcılığına karşı yapılan mücadeleyi konu alan "Kamçını At", "Sinyal", "Adsız Kahraman", "18 Eylül Matemi" ve "Savaşalım" gibi tiyatroları yazıp sahneleyerek halk arasında büyük bir yankı uyandırmıştır. (Zaman, 1988: 141) Bu dönemden sonra Uygur yazarların yazdığı eserleri sahnelemek yasaklanmıştır.

Devrin edebi türler adına önemli bir özelliği de Uygur Edebiyatında hikâye türünün ilk kez kullanılması olmuştur. Seyfettin Azizi'nin "Yetim Toxti" (Yetim Durdu) isimli kısa hikâyesi türün ilk örneği sayılmaktadır. Bu hikâyeden sonra, Azizi'nin "Zamanqul" (Zamankul), "Menzire" (Manzara), "Acciq Xatire" (Acı Hatıra) gibi hikâyeleri okuyucuyla buluşmuştur. Ayup Mensuri'nin hayattaki olumsuz olayları anlattığı "Barat Celligur" (Barat Hırsız), Lutpulla Mutellip'in "Ecel Huduquşida" (Ecel Telaşında), Padişah Samurayliri Eğir Halsıraydu" (Padişah Samurayları Çok Hâlsız) gibi eserleri döneminin en iyi eserleri sayılır. (R. A. Kaşgarlı, 2014: 134)

1937 yılından sonra iyetini güçlendiren Şın Şı Sey'in gerçek yüzü ortaya çıkmış, Şın Şı Sey kendince zararlı gördüğü aydınları, fikir ve edebiyat adamlarını tutuklatmış, kimisini de işkencelerle yok etmiştir. 1937-1942 yılları arasında yüz binden fazla insan hapse atılmış, elli binden fazla insan işkenceyle öldürülmüştür. Bu katliamdan bir sürü masum insan gibi Uygur milli şairi Mehmet Ali Tevfik de payını almıştır. (R. A. Kaşgarlı, 2014: 134)

2.1.2.2. Devrin Önemli İsimleri

Bu dönemde Lütfulla Muttalip, Zunun Kadiri, Kasımcan Kamberi, Abdulla Rozi, Mehmet Ali Tevfik, Niyaz Baki, Nişehit, Muhemmet Turdi Kasımi gibi önemli isimler edebiyat sahnesinde tiyatro ve şiir alanında boy göstermiştir.

1.2.1.3. Cengâver Edebiyat Dönemi (1940-1949)

2.1.3.1. Devrin Önemli Kültür Sanat ve Edebiyat Meseleleri

Şın Şı Sey'in yürüttüğü kanlı politika, baskı ve şiddetin artan dozu halkı isyana teşvik etmiş, bunun neticesinde Üç Vilayet İnkılabı olarak bilinen ihtilal sonucunda Altay, İli, ve Tarbagatay vilayetlerini kapsayan "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur.

Güneyde kalan diğer yedi bölgeye nazaran görece rahatlayan Üç Vilayet'te edebiyat ve sanat, basın yayın işleri özgür bölgelere benzer bir şekilde gelişmeye yüz tutmuştur. Rus klasik yazarların, Sovyet şairlerin, Özbek, Tatar, Tacik vs halkların edebi eserleri bölgeye ulaşarak Uygur Edebiyatının gelişmesi noktasında büyük tesir gösterdi. (Zunun, 2011: 87) Bu dönemde Tolstoy, Çehov, Puşkin, Belinski, Maksim Gorki, Mayakovski gibi Rus yazar ve şairler, Türk Dünyası yazarlar ve şairlerinden Hamza Hekimzade, Abdulla Kadiri, Gafur Gulam, Aybek, Abay Kunanbay, Cambul, Hadi Tahtaş, Abdulla Tukay, Sadreddin Ayni (Zaman; 1988: 312) gibi isimlerin eserleri bölge edebiyatının gelişmesi adına önemli bir rol oynadı.

Üç Vilayet'te yedi farklı dilde gazete çıkarılmasının yanı sıra "Küreş", "İnkılabi Yaşlar", "Tañ Çolpini" gibi dergiler çıkarıldı. (Zaman ve Zunun, 1988: 312; 2011: 87) Bu dergilerde ve "Oyan", "Alga", gibi gazetelerde Zünun Kadiri, Ziya Semedi, Abdurehim İsa, Kasımcın Kamberi, Nişehit, Nesrulla Kari, Tayıpzat Helpet, Abdulla Sadık, Elkem Ehtem, Davut Törahmetov, Kevir Niyaz, Tayıpcan Eliyov, Abliz Naziri, Niğmet Helpet, M. Noruzahun, Hudaverdi Talip, Abdulhey Rozi, Tursun Kahar, İ. İmin, Nasir Hesen, Yasin Hudaverdi, Abdurehim Yusup, İbrahim Barat, Hakim Cappar, Helil Hemrayov, Turdi Samsak, Erşidin Tatlık, Hamut Mehmudi, Sapahan Polat, Muhemmet Rehim, Mir Sultan, Hemit Töhpi, Hemit Seidi gibi şair ve yazarların eserleri ardı ardına yayımlandı. (Zaman, 1988: 312-313)

2.1.3.2. Devrin Önemli İsimleri

Devrin önemli edipleri ve eserlerini sıralayacak olursak: Enver Nasiri ve onun "Kün Çikiş Şamalı", "Qışqa Béğışlap" şiirleri, Zünun Kadiri ve onun "Cahaletniñ Capasi", Muellimniñ Xéti", "Mağdur Ketkende", "Günçem" gibi eserleri, Elkem Ehtem ve onun "Öçmes Tilekler", "Arman", "Qeşqer Qizi", "Yazni Ségindim" gibi eserleri, Kasımcın Kamberi ve onun "Repiqemge", "Purset Aña", "Yaşlıq Çağlırim" gibi eserleri, Seyfettin Azizi ve onun "Şanlıq Qurban", "Küreş Yoli" gibi eserleri, İbrahim Noruz ve onun "Çérikler", "Xelq Ahidin Nur", "Xevp Yalquni" gibi eserleri, Niğmet Helpet ve onun "Pelektin Şikâyet", "Paydilik", "Bolmas" gibi eserlerini sayabiliriz. (Zunun, 2011: 89)

Milliyetçi Çin Hükümetinin olduğu diğer yedi bölgede ise:

"Ahmet Ziyai'nin "Tozimas Cicekler" (Solmaz Çiçekler), "Ladax Yolida Karvan" (Ladah Yolunda Kervan), Abdurehim Ötkür'ün "Yurek Munliri" (Kalp Hüzünleri), "Tarim Boyliri" (Tarım Kıyıları) gibi kitaplar vardır. Ayrıca

1947’de Şair Kurban İmin tarafından hazırlanan “Şerin” isimli kitap neşredilmiştir. Bu kitapta Mömin Hemrayev, Kurban İmin, Nurmhammet Erki, Turgun Almas’ın yaklaşık kırk şiiri yer almaktadır. Bu kitap “Qeşqer Geziti” basımevinde basılmış, dağıtılırken hükümet dairelerince alıkonulmuştur. Yedi vilayette edebî eserleri ile bilinen yazarlardan Lutpulla Mutellip, Abduleziz Mahsum, (“Ezizi”), Ehmed Ziyai, İbrahim Turdi, Kurban İmin, Abdurehim Tileşov Ötkür, Turgun Almas, İmir Hösüyün Kazi, Muhammed Peyzi, İmin Tursun, Rehmitulla Cari, Mömin Hemrayev, Muhammed İmin Kurbanı, Ablitip Rahman, Abdurehim Eysa (“Orhun”), Tursun Vahidi (“Qiziq”), Rozi Kadiri (“Bahar”), Hévir Tömür, Muhammetimin Tohtiniyaz (“Süzük”), Muhammet İmin Tohtayov, Letip Semidi, Abdukadir Rahman (“Dolani”), Abdulla Talip, Cappar Emet, Molla Muhammed Ogur Hemra, İbrahim Niyaz, Abla Hesen (“Türgün”), Mukiyit Yüsüp (“Merdani”), Abduresul Abdukeyyum önde gelenlerdendir. Muhammet İmin Tohtayov’un (1920-1969) 1945’de yazdığı “Qanliq Yer” (Kanlı Yer) isimli romanı, Çağdaş Uygur Edebiyatı’nın ilk romanı olması nedeniyle, mutlaka bilinmesi gereken bir eserdir.⁴⁴ Bu dönemde az da olsa nesir örnekleri bulunmaktadır. Lutpulla Mutellip’in “Ecel Huduqişida” (Ecel Telaşında), “Padişa Samurayliri Eğir Halsıraydu” (Padişah Samurayları Çok Hâlsız), Abdurehim Ötkür’ün “Denizdin Sada” (Denizden Seda), “Baş Egim” (Köşe Başı) gibi nesirler yazılmıştır.” (R. A. Kaşgarlı, 2014: 136)

1.2.2. Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı

Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı; Komünist Çin’in Doğu Türkistan’ı işgal ettiği tarih olan 1949’dan başlayıp günümüze kadar geçen süreci kapsamaktadır. Bu dönemi üç aşamada ele almak mümkündür. a) 1949-1966 arasındaki 17 yıllık ilk aşama, 1966- 1976 yılları arasında Kültür Devrimi’nin hüküm sürdüğü ikinci aşama, 1976- 2000 yılları arasını kapsayan nispeten özgürlüğün var olduğu üçüncü aşama. Bu devirde artık nazımdan ziyade nesir ön plana çıkmış, özellikle roman türü büyük önem kazanmıştır.

1.2.2.1.1. 17 Yıllık İlk Aşama

Bu aşama; Uygur Bugünkü Zaman Edebiyatının şekillenışı ve ilk gelişme aşaması olup, bu basamakta Uygur Bugünkü Zaman Edebiyatının ilk adımı atılmış oldu. 1949 yılının 9. ayında Doğu Türkistan'ın işgali ülkenin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Bununla Uygurlar yeni bir tarihi dönüm noktasına adım attılar. Azatlık; halkı yepyeni bir hayata, yeni bir yaşama, yeni bir fikir ve düşünceye sahip kıldı. Bu yeni hayat, yeni yaşam, yeni edebiyatı da mecbur kıldı. Bununla birlikte sosyalist Uygur edebiyatı -Uygur Bugünkü Zaman Edebiyatı meydana geldi. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 6)

Uygur Bugünkü Zaman Edebiyatı'nın meydana gelmesiyle birlikte partiyi, lideri, azatlık ordusunu methetmeyi, halkın azatlık karşısında duyduğu sevinci, yeni cemiyet karşısında duyulan memnuniyeti izhar kılmayı, eski cemiyetle yeni cemiyeti karşılaştırma vasıtasıyla yeni cemiyeti yüceltme hissiyatını, böylece yeni cemiyetteki yepyeni kişilik münasebeti, yepyeni üretim usulü, yeni cemiyetin kişilerinin yaşamı, fikirleri, mizaç -karakterine gösterdiği tesirleri ifade etmek esas mazmun kılındı. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 6)

Nimşehit, Kurban İmin, Elkem Ehtem, Teyipcan Eliyev gibi şairler; Zunun Kadiri, Ablimit Mesudi, Erşidin Tatlik gibi yazarlar; Burhan Şehidi, Seypidin Ezizi, Zunun Kadiri gibi dram yazarları bu mazmunları başarıyla kullandı. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 6)

Bu devirde “Tarım” Dergisi ve Uygur Türkçesiyle kitap neşreden iki yayınevının tesis edilmesi de dönemin önemli matbuat olaylarından sayılmalıdır. (Abliz ve Derviş, 2001: 189)

Şu bir gerçektir ki, ilk 17 yıllık süreçte nasıl yazacağından ziyade ne yazıldığına dikkat edildi, yani mazmun ön plana çıkarken, şekil özelliklerine fazla önem verilmedi. Bu sebeple çok başarılı eserler ortaya çıkmasa da aşırı solculuğun baskıları, devrin şartları göz önüne alındığında olumlu neticeler alındığı söylenebilir. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 7)

17 yıllık nesir yazarlığında hikâye temel alınmıştı, asıl başarı hikâye yazarlığıyla elde edilmiş olsa da, uzun hikâye, roman gibi türlere de ilk aşamada temel atıldı. Yine bir taraftan bakıldığında, bu yıllardaki nesircilik köy yaşamını esas tema olarak kullandı, onlarda köylerdeki siyasi, içtimai hareketler, sınıfsal, ideolojik mücadeleler, köy hayatı ve çiftçilerin yaşamındaki değişimler özellikle aksettirildi. Bununla birlikte yine yazarların Uygur nesirciliğinin bedii seviyesini yukarı çıkarma,

nesir yazarlığında milli özellik yaratma... gibi yönlerdeki gayret de hayli verimli oldu. Gerçi bu yıllardaki nesir yazarlığında azımsanmayacak eksiklikler muhafaza edilmiş olsa da, fakat devrin edebiyat, sanata koyduğu sınırlamasına ve nesir yazarlığının şimdiki teşekkülüne nispeten bakıldığında bunu bir başarı saymak gerekir. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 431)

Bu dönemde methiye ağırlıklı eserler çoğunlukta olsa da, tenkidi eserler de yazılmadı değil. Bu dönemde edebi türlerde ve işlenen konularda çeşitlilikler gözlemlendi. Hikâye, uzun hikâye, roman gibi nesir türleri gün yüzüne çıktı. Şiirde ise sevgi, tabiat, siyaset tema olarak işlendi. Hatta felsefi şiirler dahi yazıldı. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 7)

1.2.2.1.2. Devrin önemli Temsilcileri ve Faaliyetleri

Zunun Kadiri, Ablimit Mesudi, Turdi Samsak, Erşidin Tatlik gibi yazarlar bu yıllardaki nesirciliğin ön sıradaki temsilcileri idi. Zunun Kadiri'nin "Çenikiş" isimli hikâyesi 1950'li yıllardaki Uygur nesirciliğinin yüksek başarısına temsilcilik yaparak Uygur Bugünkü Zaman nesirciliğinde yeni bir sayfa açtı.

Ablimit Mesudi "Deli Sağıldı", "O Kendi Yolunu Buldu", "Önceki Adım", "Azat Köyün Kızı" gibi bir takım hikâyeleriyle 1950 yıllarının başlarındaki Uygur köylerinin, bilhassa Turfan köylerinin içtimai değişimlerini, bu değişimlerin kişilerin maddi ve manevi dünyasına, içtimai münasebetlerine yaptığı etkiyi aksettirip, ilk zamanlardaki nesirciliğin gelişmesi için önemli adımlar attı.

Turdi Samsak şiir faaliyetine devam ederken yine nesir üretimiyle de meşgul olup Üç Vilayet İnkılâbı zamanındaki cengâver mücadelenin tema kılındığı "Tiyenşan Bağrında", "Beş Adet Kurşun" gibi hikâyeleri yazıp Uygur hikâyeciliğine askeri hayat temasından ibaret yeni bir tema getirdi ve Uygur hikâyeciliğinin temasını genişletme yönüyle önemli katkılar sağladı.

Erşidin Tatlik'in nesir yazarlığının bu yıllardaki başarısı ve tesiri hayli açık oldu. Onun "Sadık Dokumacı", "Pişman" gibi hikâyelerinde yeni devirdeki yeni hayat, yeni içtimai münasebet, insanların fikrindeki gelişmeyi somut olarak ortaya koydu. Böylece edebiyat sahasında belirli tesir topladı. Erşidin Tatlik'in Uygur nesirciliğindeki yine kıymetli bir katkısı da şudur ki, onun 1956 yılında yazılan "Sınav" isimli uzun hikâyesi Uygur Bugünkü Zaman edebiyat tarihinde yazılan ilk

uzun hikâye olarak kabul edilmektedir. Yazar bu hikâyesinde gerçi köy ekonomisi, kooperatifleştirme gibi Uygur Edebiyatında sık kullanılan bir temayı kullanmış olsa da, eserin kıymeti yazarın; Uygur Edebiyatı için yeni bir tür olan uzun hikâyeyi kullanmış olmasından ve bu teşebbüsün başarıya erişmesinden ibarettir.

Nesir yazarlığındaki bu gelişme vaziyeti uzun süre devam etmedi. 1957 yılından sonra solcu fikir akımının yükselişiyle üretimi bir zaman engellendi. Temalara, yazma özgürlüğüne yasak konuldu, önceden yazılan bir takım münevver eserler eleştirildi. Bunun yanı sıra nesirciliğin başka türlerinde de bir sürelik kesilme oldu. 1960 yılının başlarına gelindiğinde edebiyat, sanat siyasetin iyileşmesine katılıp, Uygur edebiyatında da yine bir defalık canlanmış vaziyeti meydana geldi. Nesircilik söz konusu olduğunda ise, nesir yazarlığı sahasına Keyyum Turdi, Ehet Turdi, Ablimit Sabir, Ablimit Hacı, Kahar Celil, Abla Ehmedi, Malik Kevir gibi bir grup genç yazar katıldı. Bu bir grup genç yazar Uygur nesrinin 17 yıllık yazarlık aralığındaki ikinci defalık ayaklanma manzarasını şekillendirdi. Özellikle "Hayatın Başlanması" (Ehet Turdi), "Çıkmaz Sokaktan Dönünce" (Erşidin Tatlık) "Minbin Düycan", "Kızıl Yıldızlı Şapka" (Keyyum Turdi) kitapseverlerin dikkatini topladı. Fakat bu tekrar gelişme vaziyeti de uzun süre devam edemedi. Büyük Medeniyet İnkılâbı ve onun önü sıra başlayan bir dizi siyasi, içtimai mücadeleler şimdi şekillenmeye, terakki kılmaya başlayan Uygur nesirciliğini yine bir kez daha harap etti. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 427-430)

1.2.2.2.1. Kültür Devrimi Aşaması (1966-1976)

Edebiyatta Kültür Devriminin etkileri esasen 1962 -1963 yıllarından itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Geçmiş yıllarda faaliyet gösteren başarılı yazarlar, güzel yazılmış eserler tenkit edilmeye başlandı. Edebiyat sahası gerçekte bu çağlardan itibaren "Büyük Medeniyet İnkılâbı" devrine girdi. Sonu gelmez haksızlıklar, zorluklar, zararlar, suikastlarla dolan bu devir Uygur Bugünkü Zaman Edebiyatını olumsuz anlamda derinden etkiledi. Bu yıllarda Zunun Kadiri, Ehmet Ziyai, Abdurehim Ötkür, Teyipcan Eliyov gibi önemli yazar, şairler zulümlere maruz kalmıştır. Hatta Nimşehit, Rozi Kasım gibi bir grup şair, yazarlar uğradığı zulüm neticesinde hayatını kaybetmiştir Yazarların özgürlüğü kısıtlanmış, yazmak için hiçbir matbuat kurumu kurulmamıştır, hatta gerçek manadaki edebi yazarlık yasaklanmıştır.

Bunun neticesinde edebiyatın hiçbir türünde güzel, başarılı bir eser ortaya çıkmamıştır. Ancak "Büyük Medeniyet İnkılâbı" nın son yıllarına gelindiğinde yazmak için az çok imkânlar sağlanmıştır. Mazmununu, bedii kudretini zikretmeyi gerektirmese de, bu devrin gerçekliğinde "edebi eser" diye adlandırılan bir kısım ürünler ortaya çıkmıştır. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 8)

1.2.2.2.2. Devrin Önemli Temsilcileri ve Faaliyetleri

1960 yılının ortalarından başlayan Büyük Medeniyet İnkılâbı öncelikle edebiyat, sanat sahasını viran kılmıştır. Medeniyet müstebitliği yürütülen afetli yıllarda nesir yazarlığı da edebiyatın başka türleri gibi kara boranın içinde kaldı. Bu yıllarda hakiki edebiyatın normal şekilde devam etmesine izin verilmedi. Kitaplar yakıldı, yazarlar sürgün edildi, emsalsiz azap, işkenceye maruz kaldı. Ancak bütün bu zor şartlara rağmen Uygur ediplerinin bir kısmı yürütülen bu "Suikast Edebiyatı"na uygun eserler kaleme almadı. Bir takım azimli yazarlar böyle belalı yıllarda da kalemini atmayıp, halkın özlem duyduğu eserleri yazdı. Onların bir kısmı el yazma şekliyle halk arasında yayıldı. Ferhat Cilan'ın yazdığı "Para" Mehmud İlyas'ın yazdığı "Muhabbet Logikası", Muhammet Polat'ın yazdığı "Altın Diş" gibi hikâyeler tam bu türdeki hikâyelerden olup, bu yıllarda halkımızın edebiyata olan özlemini gidermede mühim roller oynadı. "Büyük Medeniyet İnkılâbı"nın son yıllarına gelindiğinde, nesir yazarlığı tekrardan canlanıp, siyasi arzunun somutlaştırıldığı, devir ruhu güçlü olan bir kısım eserler yazıldı. Zordun Sabir'in "Dağ Ardına Geçince" isimli hikâyesi, Keyyum Turdi'nin Uygur Bugünkü Zaman edebiyatındaki ilk roman sayılan "Kızıldağ Baturları"³ isimli romanı, yine bu yıllarda yazılan Zordun Sabir'in "Avral Şamalları" isimli romanı gibi eserler işte bu yıllardaki yazına temsilcilik eden eserlerden sayılır. Gerçi bu eserlerin ideolojisi ve bedii kudertinde özel dile getirilen yenilikler, olmasa da, fakat uzun süre çıplak vaziyette kalan nesircilik toprağında tekrardan çiçeklenen ilk bitkiler olması sıfatıyla edebiyat tarihinde uygun yer buldu. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 431- 433)

³ Memtimin Tohtayop'un "Kanlı Yer" romanı Yakın Zaman Edebiyatı devrine ait olduğu için, Kızıldağ Baturları Bugünkü Zaman Edebiyatındaki ilk roman sayılır. Keyyum Turdi tarafından 1964 yılında "Kızıldağ Lambaları" adıyla yazılan eser Kültür Devrimi sırasında yakılmış, yazar 1972 yılında kitabı aklında kalanlar doğrultusunda tekrar yazmaya başlamış ve 1974 Kızıldağ Baturları adıyla yayımlatmıştır. Bkz. Harbalioğlu, age, s. 181.

1.2.2.3.1 Yeni Devir Aşaması (1976-2000)

"Büyük Medeniyet İnkılâbı" hitama erdikten sonra, bilhassa 1978 yılı Parti Merkezi Komitesi Üçüncü Umumi Toplantısı açıldıktan sonra, bölgenin siyasi, içtimai vaziyetinde ilerme ve gelişmeye uygun şerait hazırlandı. Böylece nispeten güzel şartlarda edebiyat işleri de gelişmeye başladı. Şartlar gereği yapılan ıslahatlar ve yumuşama politikası neticesinde tabii şekilde Uygur Edebiyatında yeni bir terakkiyat aşaması meydana geldi. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 9)

Bu aşamada yazar, şairler birliği misli görülmemiş derecede güçlendi, eserlerin sayısı da büyük derecede çoğaldı. Bu dönemde edebi türler misli görülmemiş derecede çok çeşitlendi. Nesir üretiminin terakkiyatı tez, meyvesi bol olup edebiyatta ön sıraya geçti. Bilhassa romancılıktaki coşkunluk bir tür edebiyat hadisesini şeklini aldı. Şiirin yerinde az çok değişiklik oldu, şiire olan istek azaldı. Tiyatro bir defalık dalga meydana getirdikten sonra tekrar ayaklanma göstermedi. Alış veriş merkezleri ve zamanımızda ortaya çıkan eğlence vasıtaları tiyatrodan ağır bir kriz peyda kıldı. Nesir üretimi resmi saha olup şekillendi ve mücessem muvaffakiyetlere erişti, böylece kendine has özellik teşkil etti. Geniş manadaki nesir üretimi asrın sonunda şekillenen millet ve illet hakkındaki düşünüşe büyük tesir gösterdi. Kıssacılık, edebi haberler, edebi hatıra, televizyon, tiyatro üretimi noktasında da çokça eser yazıldı. Bu devir Uygur Edebiyatının en gelişmiş devresi oldu. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 10-11)

1.2.2.3.2. Devrin Önemli Temsilcileri ve Faaliyetleri

Uygur Edebiyatının yeni devir aşaması "Cerahat edebiyatı" ile başladı. "Dört Kişilik Güruh"un yok edilip, "Büyük Medeniyet İnkılâbı"nın sona erdiği, edebiyat sanat yazını için geniş bir yol açılan 1970'li yılların sonlarında yazar, şairlerin Kültür Devrimi sürecindeki haksızlıkları, yolsuzlukları zulümleri ele aldığı, yeni devre kavuşmanın sevincini işlediği, geçmiş devrin cerahatlerini ortaya serdiği eserler yazılmaya başlandı. Yazar Ablimit Sabir'in yazdığı "Onun Mekanı", Ehet Turdi'nin yazdığı "Merhaba Bahçıvan", Zordun Sabir'in yazdığı "Borçlu", "Kabulhanede", "Dolan Gençleri", Kadir Arslan'ın yazdığı "Titreyen Avaz" gibi eserler tam da bu "Cerahat Edebiyatı"nın ilk yazın başarısına temsilcilik yapan eserlerdendir. Edebi yazın noktasından bakıldığında, "Cerahat Edebiyatı" Uygur nesirciliğinde bir geçiş devri olarak kabul edilebilir. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 437)

Yeni devirdeki nesircilikte tarihi temadaki yazın mühim yer tuttu. Birçok yazarın önceki devirlerde "Yasaklanan Bölge" diye baktığı tarihi temalara cesaretle yönelişi, uzak ve yakın geçmiş tarihinde mühim yer tutan tarihi vakalar ve tarihi

şahıslar hakkında azımsanmayacak hikâye, uzun hikâye, romanlar yazıldı. Yeni devirdeki tarihi temadaki nesir eserleri yazınına temel oluşturan ve onunla ilk başarı sağlayan yazar Teyipcan Hadi oldu.

Teyipcan Hadi Bugünkü Zaman Uygur nesirciliğinin önemli temsilcilerindendir. O "Pehlivan Geldi", "Çoruk Hekim", "Ak Kanalım Ak" gibi bir takım tarihi hikâyeleriyle yeni devirdeki Uygur Edebiyatında tarihi hikâyeciliğe temel atan ve onun gelişmesi adına önemli katkılar sunan bir isim oldu. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 437-438)

Teyipcan Hadi'nin dışında bu dönemde; Abdurehim Ötkür "İz", "Oyğangan Zémin", Zordun Sabir "Ana Yurt", "Gülemxan", "İzdiniş", Memtimin Hoşur "Nuzugum", "Qum Basqan Şehir", Abdulla Savut "Teñriniñ Oğli", "Şıraq", Nurmuhemmet Toxti "Şah Meşrep Xotende", "Qoştağdiki Muşaire", Hévir Tömür "Abduqadir Damolla Heqqide Qisse", Abduveli Eli "Bedölet", "Appaq Xoca", Keyyum Turdi "Küreşçan Yillar", Abduraxman Qahar "İli Dolqunliri", Abdulla Talip "Qaynam Örkışı", Ayşem Exmet "Öçmes izlar", Seypidin Ezizi "Sutuq Buğraxan", Exet Turdi "Untulğan Kişiler", Ebeydulla İbrahim "Tündiki Çaqmaq", "Dağ", Calalidin Bahram "Méhrigiyah", Semet Duğayli "Hayat Şamalliri" gibi Yeni Devir Aşamasında yüzden fazla roman neşredildi. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 442-445)

İKİNCİ BÖLÜM

2. BALDUR OYĞANĖAN ÂDEM ROMANININ İNCELEMESİ

Çalışmamızın inceleme bölümünde Baldur OyğanĖan Âdem romanı hakkında kısaca bilgi verilmiş, romanın özeti yapılmıştır. Ayrıca eserin yazarı Hévir TÖMÜR'ün hayatı ve eserleriyle ilgili bilgi verilmiştir. Bu bölümde eser; roman çözümleme yöntemine göre ele alınmış, kişi, zaman, mekân dil ve üslup özellikleri ve anlatım teknikleri açısından incelenmiştir. Eser tarihi temalı bir roman olduğu için romanda yer alan kişi, yer, zaman unsuru gerçek veya gerçeğe oldukça yakındır. Dolayısıyla bu durum hem kişi kadrosunun oldukça geniş tutulmasına hem zaman unsurunun uzun bir süre takvime bağlı gerçek ve nesnel zamanda akmasına ve olayların çok farklı mekânlarda cereyan etmesine yol açmıştır. Bu durum incelemede bütün takvim zamanlarını, bütün kişi ve yer adlarını tek tek ele almamızı zorlaştırmıştır. Bu sebeple bu bölümde bütün bu unsurların önemli olanları incelemeye tabi tutulmuştur.

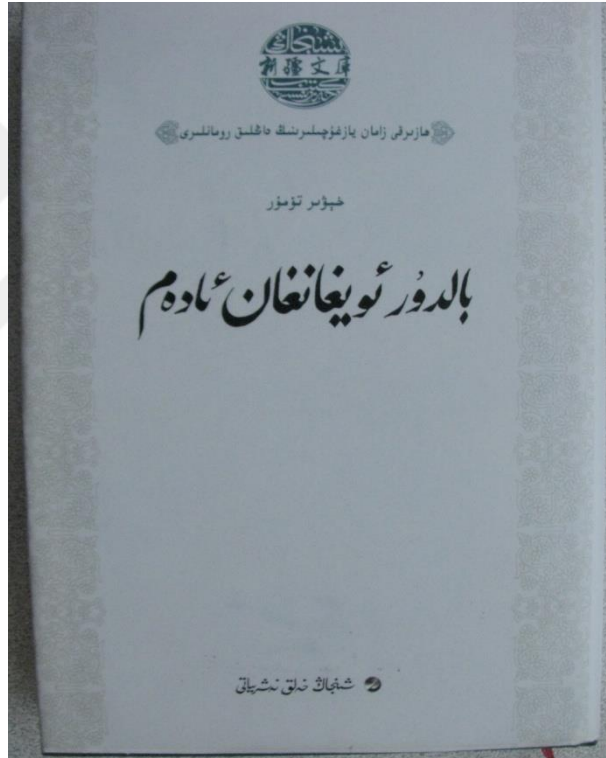
2.1. BALDUR OYĞANĖAN ÂDEM ROMANI VE ÖZETİ

2.1.1. Roman Hakkında Kısa Bilgi

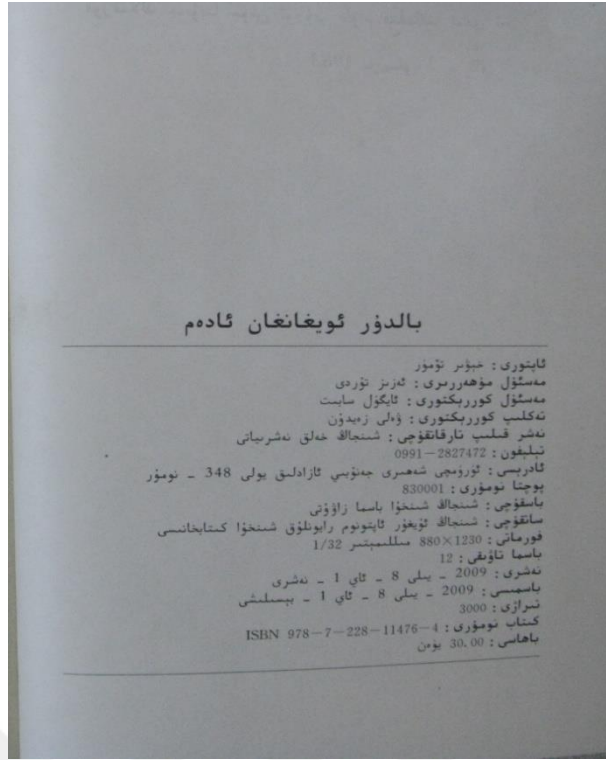
Hévir Tömür tarafından Mart 1983'te Urumçi'de yazılan roman, 1987 yılının Ağustos ayında Şincañ Gençler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. (Tanrıdağlı, 1996: 161) Eser 375 sayfa olup 30 bölüm ve bir hatime olmak üzere toplam 31

bölümünden meydana gelmektedir. Yazar eserini 1933 yılının Mart ayında idam edilen şair Abduhaluk Uygur'un şahadetinin 50 yıl dönümünde tamamlamış ve ona armağan etmiştir. Ancak şartlar gereği eserin yazıldıktan 4 yıl sonra yayımlanabildiği anlaşılmaktadır.

Roman milli mücadele kahramanlarından, vatanperver şair Abduhaluk Uygur'un hayatı ve onun mücadelesini konu edinmiştir. Bunun yanı sıra olayların merkezinde Abduhaluk Uygur olmak üzere 1933 yılında Çin yönetimine karşı Hocaniyaz Hacı öncülüğünde başlatılan ve tarihte Kumul Çiftçiler Ayaklanması olarak geçen milli mücadele dönemi de detaylı ve canlı bir şekilde romanda yer almıştır. Romanda yer alan kişiler tarihte yaşamış gerçek kişilerdir. Yazar kimi zaman bu kişiler ve olaylar hakkında dipnotlarla açıklamalar yapmıştır.

Baldur Oyganğan Âdem Romanının 2009 yılında yapılan baskısının kapak resmi.

Romanın künyesinin yer aldığı son sayfası.

2.1.2. Romanın Özeti

Abduhaluk Uygur; varlıklı bir ailenin iyi eğitim almış, zeki ve vatanperver çocuğudur. O halkı yattığı derin uykudan uyandırmak, saplandığı cehalet batağından kurtarmak için sosyal temalı şiirler yazmakta, yenilikçi okullar açarak Uygur çocuklarını eğitmeyi düşünmektedir. Ama babası, meslek olarak onun hükümette memurluk, tercümanlık yapmasını veyahut da ticarete atılmasını istemektedir. Ancak oğlunun şiirdeki yetkinliği, derin fikirleri ve fikirlerindeki kararlılık karşısında babası da onun istediği işi yapması konusunda ikna olur. Artık baba, oğlunun rahat çalışabilmesi için rahat bir ortam sağlamasını aile içinde kararlaştırır. Ertesi günden itibaren şairin yemeği sevgili eşi Ayimhan tarafından çalışma odasına kadar getirilir. Şair eşini görünce onu ilk hayallere dalarak onu ilk gördü güne gider. Abduhaluk Uygur ve Ayimhan el ele vererek tamamen kendi imkânlarıyla bir okul açmak için kolları sıvarlar. Uzun zamandır kullanılmayan depoyu temizleyip, okul için gerekli eşyalar temin edilir. 3'ü kız olmak üzere toplam 13 öğrenci ve Ayimhan okulun ilk öğrencileri olarak ders başı yapar. Kız çocukları Ayimhan'ın etrafında erkeklerden

ayrı olarak otururlar. Ancak hükümetin meseleden haberdar olmasıyla okul kapatılır, okulun eşyaları yağmalanır. Çocuklar evlerine gönderilir. Abduhaluk ve ailesi perişan olur. Babası hükümete çağırılarak tehdit edilir. Ancak bu okulun tek düşmanı hükümet değildir. Yerli kara mollalar da okulun kapatılmasını, bu ceditçi okulda kâfirlik öğretildiğini iddia ederler. Daha önce de Doğu Türkistan'ın büyük şehirlerinde cedit okulları açılmış ancak cahil mollalar buna karşı çıkarak bu okulları hükümete şikâyet etmişlerdir. Bu şikâyetler halkın uyanmasını istemeyen ve bu okulları kapatmak için fırsat kollayan Çin hükümetinin emeline uygun olduğu için hemen gereği yapılmış, okullar kapatılmış, öğretmenler sürgün edilmiştir. Ancak bu olanlar şairi yıldırmaz. Uygur okul için izin alabilmek maksadıyla Turfan'dan Urumçi'ye gitmeye karar verir. Yol boyunca Arabacı Salih'le geçmiş hakkında keyifli sohbetler eden Uygur yolun nasıl bittiğini anlamaz. Şair Urumçi'ye varınca zengin tüccarlardan bu konuda yardım ister. Ancak onlar yardımcı olmak bir yana halkın cahil kalmasının kendi lehlerine olduğunu söylerler. Bunu gören şair hükümet yetkilileriyle doğrudan görüşmek ister. Yaptığı görüşmelerde Fen Yavnen isimli hükümet görevlisinin açık fikirli ve eğitime önem veren birisi olduğunu öğrenen şair onunla görüşmenin yollarını arar. Fen Yavnen'i görebilmek üzere hükümet binasının yakınlarında bulunan Uygur önce korumalarıyla birinin hükümet binasına geldiğini görür ve bunun Cin Şuren olduğunu öğrenir. O gün Çinli Genel Vali Yan Zeşin'in kurduğu Siyaset ve Hukuk Okulu ilk mezunlarını vermekte ve bir eğlence tertip edilmektedir. Yan Zeşin'le beraber Fen Yavnen de orada bulunmaktadır. Az bir zaman sonra silah sesleri duyulur ve yaralı birkaç askerin hükümet binasına koştuğu görülür. Fen Yavnen Yan Zeşin'i devirerek Doğu Türkistan'ı yönetmek için bir darbe planlamış ve bu plan ilk aşamada başarıyla gerçekleşmiştir. Ancak afyon tutkusu sebebiyle eğlenceden erken ayrılan ve hükümet binasına gelen Cin Şuren bu planı bozmuş, darbeyi püskürterek Fen Yavnen ve beraberindekileri ortadan kaldırmış ve iktidarı ele geçirmiştir.

Zalim Zeşin'in zulümlerinden bıkan halk bu durumu sevinçle karşılar ve bunun sonucunu, işlerin düzelişip düzelmeyeceğini merakla beklemeye başlar. Cin Şuren'in idareyi ele almasıyla bir değişim bekleyen halk yanıltıldığını anlamak için çok beklemeyecektir. Şair bu durumda istediğini elde edemeyeceğini anlayarak Turfan'a geri döner. Yurda döner dönmez yeni okul açmak için kolları sıvayan şair şehir büyüklerinin de yardımıyla daha büyük bir okul açar. Bu kez din derslerini de müfredata koyarak mollaların çenesini kapatır. Bu okulda gündüz çocuklara, gece de

büyüklere okuma yazma öğretilir. Okulda tiyatro, konser gibi çeşitli etkinlikler düzenlenir. Düzenlenen bu etkinlikler halk tarafından coşkuyla karşılanır, sahiplenilir.

Şair toksun tarafına Moğolların Bahar bayramı etkinliklerine katılmak için davet edilir. Moğolca öğrenmek isteyen şair bunu memnuniyetle kabul eder. Şair evinden uzaktayken çocuğu olmayan Ayimhan tedavi olmak için hurafecilere başvurur. Ancak uygulanan yanlış tedavi yüzünden hastalanan Ayimhan günden güne erir, solar. Bir sonbahar günü evine dönen şair eşini hasta yatağında görür. Başucundan hiç ayrılmaz. Ancak Ayimhan daha fazla yaşamaz ve bir gece gözlerini kapatır. Cehalete eşini kurban veren şair yine mücadelesine yılmadan devam eder. Bu esnada Kumul İhtilali'nin başladığı haberi Turfan'a ulaşır. Hükümet bu haberi her ne kadar gizlemeye çalışsa da isyan haberi bütün yurda yayılır. Şairin sözlerini yazdığı "Açıl" şarkısı adeta bir ihtilal marşına dönüşerek bütün yurda yayılır. Genç yaşlı herkesin dilinde "Açıl" vardır. Bunu gören hükümet bu şarkıyı söylemeyi yasaklar.

İsyan ateşi bütün yurda yayılır, bütün şehirler teşkilatlanarak isyana katılır. Şair ve arkadaşları da isyanın öncüsü Hocaniyaz Hacı'yı Turfan'a davet ederler. İsyan aylarca sürer idare sürekli el değiştirir. Kimi zaman isyancılar kimi zaman Çin hükümeti galip gelmektedir.

Bu sırada Abduhaluk Uygur, Şın Şı Sey tarafından tutuklanır. Şı Sey kendisine "Açıl" şiirini kendisinin yazıp yazmadığını sorar. Şair kendisinin yazdığını söyler. Son sözünü soran Şı Sey'e şair kendisi için bir şey istemediğini, ancak halka zulüm yapılmamasını, masumların canına kırılmamasını ister. Abduhaluk Uygur 13 Mart 1933 tarihinde, 17 arkadaşıyla birlikte kılıçla başı kesilerek öldürülür ve vatan, millet için şehit olur. Şairin son sözü yine "Gül açıl" olur.

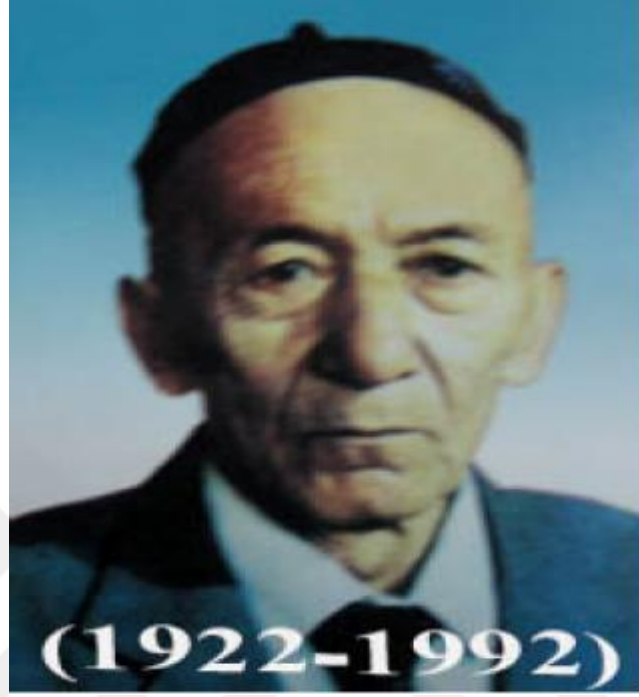
Baldur Oyganĝan Âdem romanının başkahramanı şair Abduraluk Uygur 1901 -1933.
Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Abdulhal%C3%BBk_Uygur (02.08.2018)

1932 yılı 12. Ayın 27. Gününden 1933 yılı 3. Ayın sonlarına kadar kısaca üç ay devam eden Turfan, Piçan, Toksun gibi yerlerdeki halk isyanları bir başlayıp, bir bastırılır. Bu isyanda Abduraluk Uygur'dan tutup Mehsut Muhiti'ye kadar, Hamdulla Elemahunum'dan tutup Tohti Ali'ye kadar binlerce insan canından olur, 1933 yılının şanlı tarihinde sonsuza kadar kapanmayacak kanlı bir sayfa olarak yer aldı.

2.2 HÉVİR TÖMÜR HAYATI VE ESERLERİ

Hévir Tömür 1922 yılında Doĝu Türkistan'ın Toksun nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Okuma yazmayı memleketinde öğrenen Tömür, ilk ve orta öğrenimini Toksun ve Kuça gibi yerlerde tamamlamıştır. (Abdurehim, 1999: 142) 1937 yılında Sincan Eyalet Darülmuallemi'ne giren Tömür 1939 yılında eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Toksun'da öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1945 yılında Toksun'dan Urumçi'ye taşınan yazar, neşriyat, matbuat işlerinde faaliyet göstermiştir. Sonraki dönemlerde siyasi sebeplerden ötürü uzun bir süre sıkıntılı bir hayat sürdüren

Tömür 1979 yılında hatırlanarak Sincan Uygur Otonom Bölgesi Siyasi Danışma Şurası Tarih Materyalleri Tetkikat Şubesinde çalışmaya başlamıştır. Hévir Tömür 1992 yılı Ocak ayının 29. günü, 70 yaşındayken hastalık sebebiyle Urumçi’de hayata veda etmiştir.

Yazar Hévir Tömür 1922-1992

Hévir Tömür 1940’lı yıllarda yayımladığı şiirleriyle edebiyat vadisinde adından söz ettirmeye başlamıştır. O, bu dönemde “Bala” (Bela), “Aldangan Çolpan”, (Aldanan Çolpan), “Tinçlik” (Barış) gibi destanlarını ve “Yolvas Uhlap Yatatti” (Kaplan Uyuyup Kaldı) gibi hikâyelerini yayımlamıştır. Ancak o, edebi sahadaki asıl ününü 1980’li yıllardan sonra kaleme aldığı eserlerle kazanmıştır. Yazar bu dönemde “Molla Zeydin Hekkide Kissa” (Molla Zeydin Hakkında Kıssa), “Baldur Oyğangan Âdem” (Erken Uyanan Adam), “Abdukadir Damolla Hekkide Kisse” (Abdulkadir Damolla Hakkında Kıssa) gibi edebi tezkireleri ve “Tan Aldida” (Tan Önünde) adlı şiir kitabını neşretmiştir. Yine bu dönemde çeşitli gazete ve dergilerde “Abdulkadir Damolla”, “Hidishan”, “Külfetli Yıllar”, “Bir Meydan Futbol Müsabakası”, “Yakub Bey ve Molla Muhammetyar Halife”, “Altın Akıl”, “Suret”, “Vaktim Yok” gibi birçok değerli manzum ve mensur eser yayımlanmıştır. Bunların dışında “Molla Zeydin” adlı bir film senaryosu ve “İki Ana”, “Geldi Bahar” isimli dramları Uygur Edebiyatında yerini almıştır. Ayrıca Hévir Tömür edebi eserlerinin yanı sıra tarihi

konularda da çok sayıda makaleyi kaleme alarak yakın dönem Uygur tarihinin aydınlatılmasında büyük katkılar sağlamıştır.

Hévir Tömür'ün edebiyat sahasında ün kazanmasını sağlayan ve kitapseverler arasında en geniş tesire sahip olan eserleri onun edebi tezkireleridir. O, Klasik Uygur edebiyatının Yarkend Saidiye Hanlığı döneminde vücuda gelmeye başlayan, Hocalar devrinde önemli gelişmeler gösteren, tarihi vaka ve tarihi şahısları edebi tarzda aksettiren, edebi bir tür olan “tezkire” edebiyatının varisi olmuş, bu türe yeniden önem kazandırmış ve bu türün önemli eserlerine imza atmıştır. O, bu eserlerinde klasik edebiyattaki tezkire yazarları gibi gerçek tarihi olay ve tarihi kişileri çıkış noktası olarak alsa da, onların Doğu Türkistan'da İslam'ı yaymak için mücadele veren gazilerin faaliyetlerini anlatmasına karşılık Tömür'ün eserlerinde asıl konu daha çok yakın dönemde vukua gelen olaylar ve onların kahramanları çevresinde cereyan etmektedir. O daha çok hürriyetperver, ilerici, yenilikçi tarihi şahısları, hürriyet ve bağımsızlık uğruna tutuşturulan halk isyanlarını konu olarak seçmiştir. (Sultan, 1997: 274)

Hévir Tömür'ün asıl başarısı ve edebi faaliyetlerindeki gayesini en iyi yansıtan eserler şüphesiz onun tarihi temalı edebi eserleridir. O, tarihi romanlarını yazarken:

1. Gerçek tarihi kahramanları esas almış ve onların faaliyetleri ekseninde eserlerini kurgulamıştır. O tarihi temalı üç eserinde de Doğu Türkistan'ın yakın tarihinde iz bırakmış gerçek kişileri ve onların hayat faaliyetlerini eserlerinin temeline yerleştirmiştir.

Molla Zeydin Hakkında Kıssa adlı eserinde asıl kahraman 19. Asrın başlarında Turfan Lükçün'e bağlı Bağra köyünde doğan Molla Zeydin'dir. Nükteleriyle meşhur Molla Zeydin'in Korla, Turfan, Kaşgar, Aksu gibi şehirlerdeki gülünç faaliyetleri romanın ana konularındandır.

Abdukadir Damolla Hakkında Kıssa adlı eserde ise ana kahraman; 1862 yılında Kaşgar'a bağlı Atuş'un Meşhet köyünde doğan, Kaşgar, Buhara gibi yerlerde ilim tahsil eden 1924 yılı Ağustos ayında suikast sonucu öldürülen ileri görüşlü, ceditçi aydın Abdukadir Damolla'dır. Eserde Damolla'nın Kaşgar'da yenilikçi okul açması ve eğitimde ıslahat faaliyetleri övgüyle anılmaktadır.

Baldur Oyganğan Âdem adlı romanda ise asıl kahraman Turfan Yenişehir'de doğan Abduhaluk Uygur'dur. Uygur Turfan'da yenilikçi okul açıp eğitim faaliyetleriyle meşgul olan aydın bir genç, ünlü bir şairdir. Ayrıca Uygur, milletin özgürlüğü için başlatılan halk isyanlarının liderlerinden birisidir. Bu yüzden Çinli

zalim Şın Şı Sey tarafından 1933 yılında boynu kılıçla vurulmak suretiyle idam edilmiştir.

2. Zulme, cehalete, gericiliğe, hurafeciliğe karşı çıkan, aydın, ileri görüşlü milliyetperver kahramanların tasviri ve onların mücadelesini göz önüne sermiştir.

Yazarın eserlerinde tasvir edilen asıl kahramanlar; zulme, baskıya, cehalete, gericiliğe karşı duran, halkın özgürlüğü, bağımsızlığı, aydınlatılması uğruna mücadele veren cesur milliyetperver kişilerdir. Onlar bu mücadelelerini hayatları pahasına sürdürmüşlerdir. Yazar bir yandan bu kahramanlardan övgüyle bahsederken diğer yandan zalim valileri, yerli işbirlikçilerini ve mutaassıp kara güçleri ve onların menfi tutumlarını gözler önüne sermektedir.

“Molla Zeydin Hakkında Kıssa” adlı eserinde Molla Zeydin yalnız alelade bir nüktedan değil, vatansever, hürriyetperver bir vatan evladıdır. O feraseti, kıvrak zekâsı, hazırcı cevaplılığıyla, satirik nükteleri, alaycı koşuk-beyitleriyle beylerin, hocaların halka karşı uyguladığı zulmü, baskıyı, mutaassıp kara güçlerin onlara verdiği desteği eleştirmiştir. Molla Zeydin yerli beylerle, Çinli valilerle, cahil halkın acizliğinden faydalanan zelil mutaassıp kara güçlerle olan mücadelesi esere yansıtılmıştır.

“Abdukadir Damolla Hakkında Kıssa” adlı eserinde yazar 20. Asrın başlarında Kaşgar’da halkın gündün güne artan uyanış, eğitim taleplerini karşılamak için verdiği mücadele, halkı cahillikten kurtarmak uğruna, devrin siyasi iktidarının halkı cahil bırakma politikasına karşı çıkması, yerli mutaassıp güçlerin yenilikçi okullara karşı çıkması ve onu engellemek adına türlü manialar çıkarması, yabancı misyonerlerin yürüttüğü karşı faaliyetlere karşı göğüs gererek yenilikçi okul açıp, eğitim usulünü ıslah etmekle meşgul olması, Uygur halkını cehaletten, kölelikten kurtarmak, milleti aydınlatmak uğruna kendi canını hiçe sayan vatansever, yenilikçi alim ve şair Abdukadir Damolla’nın tasvirini başarılı bir şekilde aksettirmiştir.

“Baldur Oyğanğan Âdem” adlı eserinde de yazar; Yan Zen Şın hükümetinin katı yasaklarına, mutaassıp güçlerin var gücüyle karşı çıkmasına rağmen Hüsameddin Zuper, Mahmut Muhiti, Latif Efendi gibi kişilerin de yardımı, koruyup kollaması ile Turfan’da yenilikçi okulların açılması, bu okullarda sabahları küçük çocukların, akşamları ise büyük yaştaki insanların okutulması, kendi kişisel ikbalini bir kenara bırakarak, halkı aydınlatmak için eğitim faaliyetleriyle gece gündüz meşgul olan, halkı cehaletten, esaretten kurtarmak adına gecesini gündüzüne katan, Turfan Toksun

gibi bölgelerde başlatılan halk isyanlarına öncülük eden aydın şair Abduhaluk Uygur'un faaliyetlerinden övgüyle bahsetmektedir.

3. Eserlerinde tarihi, siyasi ve sosyal meseleler göz ardı edilmemiş, roman kahramanları devrin sosyal, siyasal olaylarından soyutlanmamıştır. Yazar, kahramanlarını tasvir ederken onların hayatına etki eden olaylar, kişiler devrin siyasi havası, örf adetler, toplumsal sınıflar ve bu sınıfların toplum hayatında oynadığı rol, halkın içinde boğulduğu cehalet karanlığı, iç ve dış mekânların tasviri canlı bir şekilde eserlere yansıtılmıştır.

“Molla Zeydin Hakkında Kıssa”da yazar Molla Zeydin’i merkez alarak onun etrafında şekillenen sosyal ve siyasi olayları, onun seyahat ettiği Turfan, Korla, Kuça, Aksu, Kaşgar gibi şehirlerin sosyal ve siyasi durumu, şehir yapıları, pazarları, tüccarları, zenginleri, din adamları ve bunların halka karşı tutumunu eserde ustalıkla işlemiştir. Yine bu eserde örf ve adetleri sokak Pazar isimleri, ırmak çay isimleri mesire alanları, ustalar, zanaatkarlar, misafir ağırlama usulleri eserde canlı bir şekilde tasvir edilmiştir.

“Abdukadir Damolla Hakkında Kıssa”da Abdukadir Damolla’nın yenilikçi eğitim modeli için verdiği mücadele ekseninde, Kaşgar’ın o devirdeki sosyal, siyasi vaziyeti, halkın vaziyeti, mutaasıp yerli güçlerin faaliyetleri, yabancı misyonerlerin faaliyetleri, halk isyanları, Kaşgar’daki misafirperverlik, misafir ağırlama usulleri, evlerin döşenmesi, süslenmesine kadar ince ayrıntılar eserde aksettirilmiştir.

Baldur Oyğanğan Âdem adlı eserde yazar, Abduhaluk Uygur’un yenilikçi okul açmak için verdiği mücadele, şiirle meşguliyeti, o devirde halkın aydınlatılmasına destek olan vatansever aydınlar ve onların karşısında siyasi otorite ve yerli işbirlikçilerinin tasviri, halkın sosyal vaziyeti, örf adetler, halkı adeta cendereye alan hurafeci sözde din adamları, halkın benimsediği kötü adetler, halk isyanları ve bu isyanların bastırılması, isyan liderlerinin akıbeti gibi tarihi ve sosyal meseleleri eserinde yansıtmıştır. Bunların dışında o devirde Urumçi’de Doğu Türkistan Genel Valisi Yan Zen Şin’e karşı kalkışılan darbe girişimi bu darbenin bastırılması ve akabinde gelişen olaylar eserde göz önüne serilmiştir. Yine Uygur halkını mankurtlaşmaktan kurtararak milli kimliğinin farkına varabilmesini sağlamak için eserde Batur Tanrikut, Yakub Bey ve onun ölümüyle iki oğlunun düştüğü durum, Timur Halife’nin hile yoluyla esir edilmesi, Kumul Çiftçiler İsyanı gibi tarihi vakalar da esere uygun bir biçimde sindirilmiştir.

Bahsi geçen eserler tarihi temalı eserler olduğu için yazar bedii zevkten ziyade tarihi hakikatlerin peşindedir diyebiliriz. Yazar tarihi konular üzerinde cesurca araştırmalar yapmış, eserlerindeki kişileri ve olayları gerçeğe en uygun şekilde aksettirmeye gayret göstermiştir. Özellikle Baldur Oyğangan Âdem romanının konu aldığı dönemde yazar birçok olayın da canlı şahidi olmuştur. Çünkü Yazarın babası da ünlü isyancılarından birisidir. Kendisi de babası Tömür Ali'yle birlikte Doğu Türkistan'ın güneyinde hemen her yere gitmiştir. (Abduréhim ve Sultan, 2006: 627)

Bahis konusu eserlerde bedii değerin tarihi değerinin gerisinde kalması tabii ki eleştiri konusu olabilir. Elbette edebi eserde asıl aranacak olan da bedii değerdir. Ancak bu daha çok edebiyat ve yayın faaliyetleri gelişmiş, hür bir şekilde hareket edebilme imkânına sahip toplumlar için geçerlidir. Kendisini yeteri kadar ifade edemeyen; fikirlerine, hayallerine pranga vurulan toplumların edebiyatı söz konusu olduğunda araştırmacı daha hoşgörülü yaklaşmalıdır. Bütün sanatlarda olduğu gibi edebiyatta da eserin olgunluğa ulaşabilmesi için belirli aşamaları geçmesi, belirli mesafeleri kat etmesi gerekmektedir. Bu da ancak güçlü bir gelenekle mümkündür. Doğu Türkistan'da 70'li yılların sonundan 1987 yılının sonuna kadar geçen yaklaşık sekiz senelik bir süreçte sadece 15 romanın yayımlandığı dikkate alındığında bu geleneğin henüz oluşmadığı gerçeğiyle yüz yüze kalıyoruz. (S. M. Kaşgarlı, 1998: 61) Ayrıca unutulmamalıdır ki şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. Bugün Doğu Türkistan'da Uygur halkını mankurtlaşmaktan kurtaracak şuur devri eserlerine ihtiyaç vardır.

Hévir Tömür eserlerini tarihi birer okula dönüştürmüş, millet için sanattan vazgeçmiş yazarlardan biridir. O halkın kurtuluşu, uyanışı için henüz çocuk yaşlarında babasıyla birlikte çıktığı yolculuğu ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür.

2.3. KİŞİLER

Roman yapısının en önemli parçalarından biri şüphesiz kişi kadrosudur. Kişiler, romanın öznesi veya nesnesi durumunda bulunarak olayların seyrinde bazen etken bazen edilgen bir rol üstlenir. Romanlarda kişi kadrosu genellikle insanlardan oluşur. Fakat bazen insan dışı varlık ve nesnelere de bu unsurun bir parçası olduğu görülmektedir.

Baldur Oyğangan Âdem romanının Kişi kadrosunu kabaca 4 ana başlık altında toparlayabiliriz.

2.3.1. Merkezi Kişi

Anlatının temel kişisidir. Romanın tamamında veya büyük bölümünde yer alır. Romanın başkışisi olup genelde diğer kişiler ona göre edilgen durumda olurlar. Olayları yöneten, kurguda aksiyon ve devamlılık sağlayan kişi genelde merkezi kişilerdir. Olaylar genelde onların etrafında gelişir ve merkezi kişinin durumuna göre neticeye erer.

“Baldur Oyğangan Âdem” romanı bir devir romanı olmasına, tarihi bir dönemi konu almasına rağmen romanın adından da anlaşılacağı üzere merkezi kişi şair Abduhaluk Uygur’dur. Olaylar bir Cuma günü onun evinde başlar, onun etrafında veya bir şekilde onunla irtibatlı olarak gelişir ve en nihayet onun şahadetiyle son bulur.

2.3.2. Tipler

“Tip, kelime anlamı itibariyle cins, tür, numune, örnek anlamlarına gelmektedir. Toplumsal hayatta bazı insanlar farklıdır: Duyuş, davranış, düşünüş ve eylem itibariyle; meslek, mizaç ve işlevleriyle ötekilerden ayrılırlar. Beşeri meziyet ve

kusurlar onlarda daha belirgin, daha somutlaşmış gibidir. Bu yönleriyle onlar, ait oldukları cins ve gruplardan ayrılırlar. Ancak buradaki ayrılığı, farklı olmak biçimiyle düşünmek, anlamak daha uygun olacaktır.” (M. Tekin, 2011: 98)
“Romanda tip, kişisel niteliklerinden çok başka kişilerde de bulunan ortak özellikleri en yetkin ve en belirgin biçimde temsil eden kişidir”. (Çetin, 2009: 147)

Tipleri yapılarına ve konularına göre tipler olmak üzere iki alt başlık altında ele alabiliriz.

2.3.2.1.Yapılarına Göre Tipler

Bunları en genel özelliklerine göre olumlu-olumsuz, iyi kötü oluşlarına göre tasnif edebiliriz.

2.3.2.1.1. Yüceltilmiş Tip

Buna ‘idealize tip’ de denir. Yazarın ana izleğe bağlı kalarak kendi kafasında biçimlendirdiği kusursuz bir tip olup; romancının düşünce ve duygularını dile getiren ve temsil eden bir kişidir. Bu tip, yazar tarafından olumlanan değerleri, fiilleri, duygu ve düşünceleri savunarak, yaşayarak temsil eden biridir. Dini, milli, ideolojik, felsefi ya da başka bazı sosyal nitelikleri taşır. Bu değerler adına yerine göre mücadele ederek üstün fedakârlıklarda bulunabilen kahraman bir kişidir. (Çetin, 2009: 149)

İdealize edilmiş tipe örnek olarak yine şair Abduhaluk Uygur’u verebiliriz. Abduhaluk Uygur inandığı değerler uğruna ölümü hiçe saymış ve asla yılmamış geri adım atmamıştır.

Uygur varlıklı bir tüccar ailesinde dünyaya gelmiş, okumuş Çince öğrenmiş, zeki bir gençtir. Ailesi onun ticarete atılmasını yahut da hükümette memurluk yapmasını istemektedir. Ancak Uygur’un hayalinde okul açarak Uygur gençlerini eğitmek, Uygur halkını yattığı derin uykudan uyandırmak arzusu vardır. Babası bu durumun tehlikelerinden bahsetse de o bu arzusundan vazgeçmez. Neticede bu uğurda

şehit olur. Onun son bölümde zalim Şın Şı Sey'e söyledikleri de bu duygularının asla değişmediğini göstermektedir:

“-Var! –Dedi şair sesini yükselterek, halkın baharı beklemesi hiçbir zaman ham hayal veya düş görmek değil, halkın arzusu yerine gelecek. Zalimlerin tabiatında değişiklik olacak diye beklemek, onlardan şefkat beklemek bence düş görmek olur. Onlar birer yırtıcı, onlardan ümit beklemek beyhude, af dilemek de beyhude ve ar meselesidir!” (Tömür, 2009: 369)

Yüceltilmiş tipe ayrıca Timur Halife, Emet Tamak, Hocaniyaz Hacı gibi isimleri de örnek verebiliriz. Çinli Genel Valiler ve yerli Beylerin halka karşı artan baskısı ve zulmü neticesinde bu kahramanlar ortaya atılıp, olağanüstü gayretlerle mücadele ederek milletin hakkını savunmuşlardır. Yiğitlikleriyle nam salmış bu kişiler usta birer savaşıdır. Düşmanları; onları savaş sahasında dize getirememiş, karşılarında duramamıştır. Düşman ancak hileye başvurarak bu üç kahramanı ortadan kaldırmıştır.

2.3.2.1.2. Nihilist Tip

Nihilizm, bizatihi hayatı, salt yaşamayı en üstün değer bilen dünya görüşüdür. Nihilist, idealist değildir ve ideolojik, dini, milli, sosyal değerlere kayıtsızdır. Ciddi ve samimi anlamda bir inancı yoktur. Onda fiziksel dünyayı ve biyolojik varlığı korumak ve devam ettirmek esastır. Nihilist ölümden korkar. Sahip olduğu kısa ömründe dünya nimetlerinden sonuna kadar yararlanmayı, zevkle, hazla, eğlenceyle yaşamayı amaç edinir. Hedonisttir, tensel hazlarına bağlıdır. İçgüdülerine ve rastgele oluşan şartlara göre yaşamayı seçer. Kıskaçtır. Öteki insanların saadetini istemez. Yıkıcıdır. Başkalarının kötülüğünü ister ve sebep olur. (Çetin, 2009: 153)

Nihilist tipe en uygun örnek Rozi Molla'dır. Rozi Molla varlıklı bir ailenin çocuğu iken babası öldükten sonra tensel hazlarının peşine düşmüş ve bütün varlığını tüketmiştir.

Rozi Molla aslında usta bit hattat olduğu için molla diye nam salmıştı. Babası Sadık Cisa tek oğlunu iyi bir eğitim alması için Şötan'a götürüp Çince okuttu. Maalesef “ayağı eve girmeden ayakkabısı başköşeye kuruldu” denildiği

gibi Rozi Molla Şötan'a girerek gelecekte tercüman olma garantisi ve bunun rahatlığıyla zevk sefaya daldı. Onun afyona alışması ise bütün bahtsızlıkların miladı oldu. Şanssızlık olarak babası hastalık sebebiyle ansızın dünyadan göçtü. Üvey anasının bir yıl sonra babasından kalan varlığın sekizde birini alarak kendi ana-babasının yanına gitmesinin ardından babasının, komutanlık yaptığı devirde topladığı mal mülkü yalnızca Rozi Molla'ya kaldı. O kalan iki yıllık eğitimini tamamlarken babasından kalan mirası saçıp savurup, afyon ve şarapla tüketti. Böyle dağınık bir hayatla okulu da iyi okuyamadı. Bundan dolayı mezuniyet töreninde birinci olarak Abduhaluk Uygur'un ismi, otuzuncu olarak ise Rozi Molla'nın ismi okundu. Her halükarda okulu muvaffakiyetle bitirmiş olsa da ona bir vazife verilmedi. Rozi Molla buna aldırmayıp, varını yoğunu satıp yemeye devam etti. Lakin afyon humarından ibaret olan bu kötü hastalık onu günden güne halsiz bırakıp, bir deri bir kemik haline getirmişti. Varlığı tüketip, evinin duvarıyla kalan Rozi Molla karşılaştığı kişilerden borç isteyip, herkesi bıktırması, hatta hısımlarını da bezdirmişti. O böyle beter bir hale düşüp kalsa da, günde bir kez afyon çekmeden duramıyordu. Ancak afyon pahalıydı. Afyona bakarak şarap biraz daha ucuzdu. Bu yüzden o afyon ihtiyacını şarapla gidermeye mecbur oluyordu. Böylesi acınacak bir hale düşen Rozi Molla'nın toplum içinde hiç itibarı kalmamıştı. Bu sebepten olsa gerek onun eski adı değişip Arık Rozi olmuştu. (Tömür, 2009: 165)

Abduhaluk Uygur'la okul arkadaşı olan Rozi Molla onun başarısını çekememekte, yüreği haset ateşiyle tutuşmaktadır.

-Seninle birlikte okuyanların bazıları tercüman, hükümet görevlisi oldu. Onlar göreve başlar başlamaz kursağını şişirmeye başladı. Halk denilen yamandır. Her biri bir parça verse de bir adamı semirtmeye yetiyor.

Bu sözleri duyan Rozi Molla haset odunda yanıp sanki akrep sokmuş gibi azap çekiyordu. O ne yapsın, ne söylesin?! Böyle acınacak bir haldeyken, en iyisi derdini içine atıp sessizce oturmak.

-Abduhaluk beyzadeye baksan, tercüman da olmadı, öyle olsa da atın iyisine binip, samur kalpaklar giyip kibirle yürüyor. -Dedi Davur Rozi Molla'nın can damarına basıp, -ona bir de şair diyorlar. Lükçün Beyi dört yüz kilogram buğday göndermiş diyorlar. Abduhaluk evinde olmasa da, beyin adamları buğdayı onun evine getirmişler. Bu işe benim aklım yatmadı, neden böyle yaptılar?

-Bey –idareciler de kör, kör olmasa boşu boşuna... -Dedi Rozi Molla iç geçirerek. O, boğazına bir şey takılıp gelmiş gibi sözünün sonunu getiremeyip, titremeye başlayan elleriyle romkayı alıp, şarabı bir dikişte içti ve yüzünü buruşturup sessizce oturdu. (Tömür, 2009: 167)

Rozi Molla ona iyilikten başka bir şey yapmayan okul arkadaşı Abduhaluk Uygur’a karşı öylesine bir kıskançlık ve kin içindedir ki onu hükümet yetkililerine şikâyet etmekten çekinmez.

Nurbeg Abduhaluk Uygur’un ismini daha önceden duymuş, bilhassa Çinceyi iyi bildiğini ve şairliğini duyup gönlünde ona karşı aşinalık hissi doğmuş, bununla birlikte haset duygusu da peyda olmuştu. Bu yüzden o ilgiyle sormaya başladı.

-O da kendince bir şeyler yapmaya çalışıyor.

-Nasıl? –Dedi Nurbeg şaşırarak, o hükümet işlerine yardım etmiyor mu?

-O “Açıl” diye şarkı söylüyor! –Dedi Rozi Molla kindar bir şekilde gülümseyerek.

-Ne demek bu, o mu “Açıl” diyor?

-“Açıl” diyenlerin öncüsü o, -dedi Rozi Molla çevikçe. –Geçen yıl okul çocuklarına “Açıl”ı kendisi öğreterek onlara katılıp söyledi, bununla birlikte bütün yurda yayılıp gitti... (Tömür, 2009: 288)

Rozi Molla hükümette çalışmaya başladıktan sonra halka zulüm etmeye başlar. Ancak çok geçmez inkılâp gerçekleşir. Hükümet isyancıların eline geçer. Böylece halk Rozi Molla’ya karşı öfkesini açığa vurarak onun cezalandırılmasını ister. Bu durumdan kurtulmak isteyen Molla kaçıp saklanır. Fakat yine afyon belası nedeniyle yakayı ele verir. Kızgın kalabalığın elinden Abduhaluk Uygur ve arkadaşları sayesinde kurtulan Molla’yı ölüm korkusu sarmıştır.

Rozi Molla çok korkmuştu. Yüzünden kan çekilmiş, insanların yumruk, tokatlarının değdiği bazı yerleri gövermiş, şişmişti. O bu anda mezardan çıkmış hortlak gibi görünüyordu.

Korkma! –Dedi şair onu çekip kalem odasına getirdikten sonra, o şimdi “sınıf arkadaşı” hassasiyetiyle konuşuyordu, -adamlarımız seni halkın gazabından kurtardı. Bunu bilmen gerek. Eğer halkın elinde kalsan, iş başka türlü olurdu. Bu, halka zulmetmenin akıbeti, halktan ayrılmanın alametidir. Bu hakikati anlamın gerek!

Rozi Molla halen ayılamamıştı, ondan hiçbir ses çıkmıyordu. Bir süre sonra o derin bir nefes çekti ve kuruyup kalan dudaklarını yalayarak:

-Birazcık su içsem, -dedi güçlkle konuşup.

-Çay var, -dedi şair.

Fedailerden biri diğer odadan bir piyale çay getirdi. Rozi Molla çaydan bir iki kez çektikten sonra şaire bakıp:

-Canım Abduhaluk, bir olsa da senden, iki olsa da senden, ikimiz sınıf arkadaşı değil miyiz?! –Dedi ve kendini yere atıp şairin ayağına sarılıp hıçkırarak ağlamaya başladı. (Tömür, 2009: 357)

Ancak işler değişip Çini zalim Şın Şı Sey idareyi eline alınca Rozi Molla Uygur'un kendisine yaptığı iyilikleri, onun ölümden kurtarmasını unutarak Çinli askerleri alıp beraberinde getirerek Abduhaluk Uygur'un tutuklanmasını sağlamıştır.

Bu sırada evin etrafını düşman kuşatmıştı. On kadar asker avluya girip doğruca Abduhaluk Uygur'un olduğu odaya doğru geliyordu. Onları görüp korkan Niyaz Hanım bayılıp kaldı. Şair avluya çıkıp:

-Buyrun, kimi arıyorsunuz? –Dedi.

Onların arasında Rozi Molla da vardı. O öne çıkıp, tıpkı yaz günleri bodrumda uyuyup çıkan adam gibi etrafa bakmadan, Abduhaluk'a doğru bakamayıp, şüpheyle kekeleyip:

-Tümgeneral seni çağırıp gelmemizi söyledi, beni de yolu göstermem için gönderdiler, -dedi.

-Kendin alıp gelmiş olmayasın! –Dedi şair onun gözlerine gazap dolu gözlerle çakılıp.

-Yok, yok ben öyle yapar mıyım?! –Yüzü sararan Rozi Molla şairden gözünü kaçırıyordu.

-Gözünü kaçırma! Gözünü kaçırmakla vicdan azabından kurtulamazsın. Vicdan önünde, senin gibi pişman olup azap çekmekten, ölümün şerbetini içmek evladır. Bunu iyi bil! –Dedi şair öfkeyle. (Tömür, 2009: 365)

2.3.2.2. Konularına Göre Tipler

Romanda yer alan tipleri belirlemeye giderken, tipin yapısal konumunu almak gerekir. Esas yapıları itibariyle tipler iki konumda bulunurlar: Toplumsal tipler, psikolojik tipler... Toplumsal tipler, belirli bir dünya görüşü yahut ideolojinin mahsulüdürler: Alafranga tipler, batıcı tipler, entelektüel tipler, öğretmen tipi, bürokrat tipi, eşkıya tipi, memur tipi vs. gibi. Psikolojik tipler, beşeri zaaf veya meziyetlerin biçimlendirdiği tiplerdir: Cimri, kıskanç, muhteris, düzenbaz, zalim... vs. gibi tipler. (M. Tekin, 2011: 104) Ancak Nurullah Çetin buraya bir de ‘Zihinsel tipler’i eklemiştir.

2.3.2.2.1. Sosyal Tipler

“Topluma bağlı ve toplum kaynaklı, kişilerin doğuştan getirdiği değil; sosyal şartlar nedeniyle sonradan ortaya çıkmış olguları, durumları, olayları, duygu ve düşünceleri temsil eden tiplerdir”. (Çetin, 2009: 155)

2.3.2.2.1.1. Ev kadını. Bu kategoride şairin eşi Ayimhan’ı ele alabiliriz. Ayimhan devrin şartları gereği okuma yazma bilmemektedir. Romanda kadın karakterler olaylara etken olarak katılmasa da devri anlamak açısından dikkate alınmalıdır. Ayimhan çocuk sahibi olamayınca eşinin kendisinden vazgeçeceğini düşünerek hurafecilerin elinde mahvolur.

2.3.2.2.1.2. Zengin tüccar. Hüseyin Bay ve onun gibi bir takım zengin tüccarlar kendi işlerinin yolunda gitmesi adına halkın taleplerini, sıkıntılarını görmezden gelmekte, üstüne üstlük bu sıkıntılardan fayda sağladıkları için bu problemlerin çözülmesini istememektedir. Romanda Hüseyin Bay bunun tipik örneğidir. Kendisinden okul açmak için yardım isteyen Abduhaluk Uygur’a verdiği yanıt bunun güzel bir örneğidir.

-Bu adam tam gönlüme göre, -dedi Hüseyinbay dükkândaki gülüşmelerin kesilmesiyle, -bunu nereye göndersen oraya gidiyor. Hangi işi versen yapıyor. Şanhey’de gördüğü şeyleri duydunuz, kendi hayalindeki şeyleri söylüyor. Bir lira harca desen, bir lira harcıyor, asla iki lira harcamıyor. Çok ahmak. Eğer onu

Ciyancün bilse, o da severdi... O böyle diyerek yerinden kalkıp arkasına dönerek yürüdü ve eşikten atlayıp çıkarak Abduhaluk'a bakıp dedi, -oğlum, bizim eve gidip çocuklarla eğlen, anladın mı? Uğraştığın işleri bırak. Bana Ahmet'e benzer adam lazım. Ciyancün'e dahi öylesi gerek. Aklı, şuuru olan adam bizim işimize yaramaz. Anladın mı? Bizim eve git tamam mı? (Tömür, 2009: 115)

2.3.2.2.2. Psikolojik Tipler

“Kişiyeye bağılı, birey kaynaklı, kişilerin doğuştan getirdikleri soyut değerlerin genel ve yaygın bir değer olarak sergilendiğı kişiyeye ‘psikolojik tip’ denir.” (Çetin, 2009: 156)

2.3.2.2.2.1. Zalim Tipler. Bu kategoride Çinli Genel Valiler; Yan Zeñşin, Cin Şuren ve Şın Şı Sey'i, yerli beylerden Şah Maksut'u, Çinli komutanlar ve askerleri ele alabiliriz. Bunların dışında Beyaz Rus askerleri de bu kategoride değerlendirilebilir.

İhtiyar vali Yan Zeñşin valiliğı döneminde halka öyle ağır işkenceler, öyle zulümler yapmıştır ki bir suikast sonucu ölümü halkı sevince gark etmiştir. Hatta onun ölümü üzerine babasının vasiyetini yerine getirmek üzere mezarlığı giden Nurahun'un sahnesi ve bu sahneye şahit olan şairin düşünceleri bize onun zalimliği hakkında ipuçları vermektedir.

Tam bu sırada şehir içinden bir delikanlı çıkıp geldi. Grubun önüne geldiğinde onu tanıyanlardan biri:

-Nurahun, geç kalmış pazarcı gibi bu acele ne, nereye böyle? –Diye sordu.

-Mezarlığı, -dedi o aceleyle.

Eski mezarlık şimdiki Hançin sokağıyla kütüphane arasındaki tepedeydi.

Cyancün'e mezar mı kazacaksın? Onu oraya gömdürmeyiz-dedi az önceki delikanlı şaka yaparak.

-O kişi varacağı yere vardı, -dedi o net bir tavırla, -ben başka iş için gidiyorum.

-Nasıl iş?

-Babam rahmetli ölmeden önce bir vasiyet bırakmıştı, o vasiyeti eda etmeye gidiyorum.

-Nasıl vasiyetmiş? Biz de öğrenelim! –Birisi merak ederek onun yolunu kesti.

-Babam ölürken, -dedi Nurahun söyleyeyim mi söylemeyeyim mi der gibi başını kaşıyarak, -babam candan üzülmeden önce vasiyet edip: “Oğlum, ben bu hilekâr, ihtiyar Cyancün’ün öldüğünü göremeden ölüp gidiyorum. Aklında olsun o ne zaman ölse o gün kabrime gelip: (yaşlı cyancün öldü) diye üç kez bağırsın, ben rahat edeyim” demişti. Bu iş için gidiyorum, -o böyle söyleyerek aceleyle gitti.

Nurahun’un bu sözü insanları şaşkınlığa sevketti. Kalabalık yine gürültü patırtıya başladı. Abduhaluk Uygur bu gürültüye dikkat edip kulak kabarttı.

-Ya Allah, bu yaşlı Cyancün bütün yurdu kendine düşman etmiş! –Dedi biri alnına vurup.

-Hoşurahun ağabeyin kini başka yerde, -dedi biri bilgi vererek, o yiğit bir adamdı. İlkbahar vaktinde Seyit Noçi ile birlikte hareket edip, İliho’da Yanmaza (Yan Zenşüyü)nün inkılâbına katılıp, Seyit Noçi ile birlikte İliho’nun kapısını darbeyle açmıştı.

-Evet... Seyit Noçi’yi öldürmesine sinirlendi değil mi? –Dedi biri meselenin aslını söyleyerek.

-Evet... Yalnız Seyit Noçi değil, İli’de inkılâba katılan nice nice iyi adamları Yan Cyancün denen hilekâr tuzağa düşürüp öldürdüğünde Hoşurahun çok üzölmüştü. Gerçekten öfkese gelince: “Az bekle, senin gibi caninin bir kaşık kanını içmezsem...” deyip bembeyaz sakalını çekiştirip öfkeyle titriyordu. Rahmetlinin ömrü kısaymış...

-Bir yıl daha yaşasa görecekmış.

-Ne zaman öldü.

-Geçen yıl bugünlerde.

-Şu adamın yaptığı vasiyete bakın, ne kadar manalı!...

Şaire Hoşurahun’un vasiyeti çok tesir etmişti. “Dünyada halka zulüm etmekten daha lanetli bir olmasa gerek” dedi şair kendi kendine. Hoşurahun’un vasiyeti Yan Zenşin’in hüküm kıldığı on yedi yıl içinde zulme uğrayıp ölen binlerce on binlerce insanın vasiyetlerine vekâlet ediyordu. Buradan Yan Zenşin’in ne kadar zalim, ne kadar hilekâr ve zalim olduğunu, ona karşı halkın

dışinden tırnağına kadar kinle dolduğu ortaya çıkıyordu. Bu yüzden, Hoşurahun'un vasiyeti yalnız Yan Zeng'in zulmünde ölenlerin değil, şimdi bile azap çekenlerin isyankarane arzu ve ümitlerini aksettiriyordu. (Tömür, 2009: 148-150)

Çinli valilerin dışında yerli beyler de halka zulüm üstüne zulüm yağıdırıyor, onları kulu, kölesi gibi görüyor ve halkın üzerine kaldıramayacakları yükleri yüklüyordu. Özellikle Şah Maksut denilen yerli bey kendisinin Cengiz soyundan olduğunu iddia ederek halka ağır vergiler salmış, onları köle gibi kendi işlerinde çalıştırmak istemişti. Bunun neticesinde ayaklanmalar çıkmış, önce Topraklar isyanı patlak vermiş ardından Timur Halife adlı yiğit, beye karşı isyan bayrağını açmıştır. Aşağıdaki satırlarda beyin zalimliği gözler önüne serilmektedir:

Bilhassa Şah Maksut Beyin zamanına gelindiğinde Kumul'un ekim alanları, büyük –küçükbaş hayvaları, kömür madenleri, bağlar ve kuyuların çoğu şehir iyetine geçti. Köyde –kentte yaşayanlar onların çiftçi kullarına, dağlarda oturanlar hayvancı kullarına döndü. Şah Maksut çiftçi kölelere verilen yerin bir mo'suna bir daden tahıl vergisi çıkardı. Eğer buradan bir daden ürün çıkmazsa eksik kalanını çiftçiler kendi elindekinden vermeye, hayvanlar kuzulama, hayvancılar kendi kuzusuyla eksikliği tamamlamaya mecbur kılındı. Bakın, dünyada böyle bir kanun var mı?! Söz buraya geldiğinde arabacının gözlerinden gazap kıvılcımları saçılıyordu. O yine devam etti: -Öldürüp sonra dövmek gibi, beyin kömür ocağında her aileden bir kişinin yiyeceğini kendisi karşılayarak ayda altı gün çalışması hakkında bir yasa çıktı. Vatandaşın çaresi ne? Onun yap dediğini yapmamaya çare yok. Zulüm desen gittikçe ağırlaşmaktaydı, dayanacak hal kalmadı. Çiftçiler toprağını satayım dese, yönetim ruhsat vermiyordu. Çare bulamayan çiftçiler topraklarını ucuz fiyata bey idaresine satmaya mecbur kalıyordu. Bu işler çiftçilere ölümden de ağır geliyordu. (Tömür, 2009: 80-81)

Çinli komutanların zulümleri de valileri aratmıyordu. Bunlardan özellikle Şün Fayü isimli komutan zalimliğiyle, yaptığı katliamlarla tanınmıştır. Verilen bilgilere göre Şün Fayü Piçan şehrinde 3 -4 binden fazla masum insanı katletmiştir.

Bu durumdan haberdar olan Şuren Kumul'da konuşlanan başkumandan Şın Şı Sey'e bu üç şehirdeki isyanı kesin olarak bastırması konusunda emir verdi. Bu emir Şın Şı Sey'in bu günlerdeki niyetine tam uyuyordu. Çünkü o Kumul isyancılarının bir kısmını Gansu'ya, bir kısmını Dışarı Moğolistan'a

geçirdim, onlar ikinciye baş kaldıramaz, şimdi Urumçi'ye dönüp iyeti ele almam gerek, diye düşünüyordu. Bunun için o, katliamlarla ün salmış Şün Fayü kolordusunu Piçan'a önden gönderdi. Bu ordu şimşek gibi gece gündüz demeden yürüyerek Piçan'a gelip Ma Şimin'e arka taraftan hücum ederek onu mağlup etti. Timur Botun bu savaşta öldü. Ma Şimin kaçıp Digay'a vardı. Şün Fayü ordusu şehri koruyan hükümet askerleriyle birleşip Piçan şehrinde üç gün boyunca kırgın verdi. (Tömür, 2009: 320)

Vali ve beylerin dışında Çin askeri de halka zulüm yapmakta, ıssız yollarda yolcuları soymakta, sebepsiz yere halka dayak atmaktadır. Aşağıda eşekçi Yasin'in çileli bir yolculuktan sonra Çin askeriyle karşılaşması ve onlardan sebepsiz yere dayak yemesi canlı bir şekilde anlatılmaktadır.

“-Neden burada durdunuz? Sizler bu tahılı haydutlara mı götürüyorsunuz?

-Dedi askerlerden biri bağırarak. Onun bu yersiz sözü her iki eşekçinin canını sıktı. Yasin bunun lafına dayanamayarak biraz aceleci davrandı:

-Vay beyim, gece çıkan boranı görmediniz mi? Gidilecek gibi olsa, yoluma gitmeyip burada mı kalırdım? Helva yapıp bir kişinin beni misafir edeyim dediği yok! -Dedi o hiddetle ellerini sallayıp.

Askerler onun sözlerine kulak asmadı! El salladığını görünce yine bir asker: “anarı” diye küfür ederek gelip onu kamçulamaya başladı. Öldürüp sonra tekmelemek denildiği gibi, Yasin'in başına gözüne zehir gibi acı kamçı değmese de, başka yerlerine hayli kamçı yedi. Ta ki askerin eli yorulup vurmaya bırakınca o kamçıdan kurtuldu. Asker de atını çevirip:

-Şimdi yürü, arkamızdan yetişmezsen seni vururum! -Dedi ve atını yorgaya kaldırdı. (Tömür, 2009: 269)

2.3.2.2.2.2. Hilekâr Tipler. Bu başlık altında yine Yan Zeşin ve Cin Şuren ele alınabilir. Kendisine karşı başlatılan isyan hareketi neticesinde zor durumda kalan Şah Maksut Yan Zeşin'den yardım ister. Durumun Şah Maksut'tan sonra kendi aleyhine döneceğini anlayan Yan Zeşin hile ile önce Topraklar isyanını, ardından da Timur Halife isyanını bastırmıştır.

Timur Halife'nin isyanına yine şu üstat Yan Cyancün geldi. Topraklar isyanını da o hile ile sonlandırmıştı. Timur Halife'yi de yine bu tilki bastırdı. Yan Cyancün Timur Halife'ye: “Sizin başlattığımız isyanın beye karşı olduğunu,

hükümete karşı çıkmadığınızı öğrendim. Bu isyan konusunda size hiçbir ceza vermeyi düşünmüyorum. Sizin gibi bir yiğidin hükümete katılıp, bana yardım etmenizi, hizmet etmenizi istiyorum. Hiçbir zaman şüphemiz olmasın, korkmayın. Eğer Urumçi'ye gelirsiniz, sonsuz sevgilerimizi gösteririz, buna şüphesiz inanın!” diye mektup yazmıştı. Timur Halife buna inanmadı. Bunun üzerine Yan Cyancün başka bir yol tutup, Cimsar'daki Li Şufu isimli komutanı Kumul'a gönderdi. O Müslüman idi. Li Şufu askerlerine komuta ederek, Karakapçin, Koşuta, Törük, İdiş gibi dağ tepelerine yerleşip, Kumul'dan Pin Hacı, Yunus Elem Ahun başkanlığında on küsur kişiyi vekil tayin ederek dağa gönderdi. Li Şufu, vekilleri Kur'an'a el basarak yaptığı birçok vaadi ulaştırmaları için göndermişti. Bununla birlikte Timur Halife ile vekiller arasında görüşme başladı. Timur Halife vekillerin sözüne inanarak biraz yumuşadı ve de Urumçi'ye gitmeyi uygun buldu. Kur'an üzerine yemin edilirken Kumul Büyük Medrese, Şenşi Huyzu Mescidi, Şüycu Huyzu Mescidi gibi yerlerin mollalarının kefil olmasını şart koştu. Li Şufu bu şartı kabul ederek: “Kuran'ın yüceliğiyle vaadimize sadık kalacağız, eğer vaadimizden dönersek, Allah'ın huzuruna yüzü kara gidelim” diyerek yemin etti. Aralarında Uygurca ve Çince bir anlaşma yazıldı. Anlaşmanın imzalandığı gün Li Şufu dağa çıkararak Timur Halife'yle kucaklaşıp görüşerek anlaşmayı imzaladı. Hükümet tarafından Li Şufu, isyancılar tarafından Timur Halife anlaşmayı imzalayarak, aralarında Kuran üzerine yemin ederek, birbirlerini tebrik ettiler. Böylece Timur Halife komutasındaki isyan anlaşma yoluyla bastırıldı. (Tömür, 2009: 94-95)

“Bu yılın güzünde Yan Cyancün denen hilekâr tilki kötü niyetle, yeni silah dağıtacağız eski silahları teslim edin diye buyruk çıkardı. Bir gün Timur Halife ile Moydin Halife'yi misafirlige diye çağırdılar. Onlara üç adam yoldaşlık ediyordu. Onların cyancün idaresine girmeleriyle tutuklanıp bağlanmaları bir oldu. Timur Halife'nin buyruğu diyerek bizim silahlarımızı topladılar. Silahın elden çıkması canın tenden çıkması gibidir. Biz aynı ağıldaki koyunlar gibi bunların güdümündeki bir sürüye dönüştük. Onlar ne zaman kesip yiyelim derse o anda kesilip yenilen bir vaziyette kaldık. Aradan geçen hayli günden sonra Timur Halife başta beş adamı bağlanarak vurulup öldürülmüş, diye duyduk. Bize de ne isterlerse yaptırılar. Buna bakarak bazıları kaçtı. Kalanlarımızı Kumul'a gitmesinler diye Turfan, Toksun, Kuça taraflarına

sürdüler. Ben o zamanlarda Turfan'a geldim. Turfan'da Hafız Hacı'nın yanında başımı kaldırmadan yıllarca kuyu kazdım. (Tömür, 2009: 98)

Yine Şın Şı Sey isyancıların gücünü dağıtmak amacıyla hileye başvurmuş ve bu stratejisinde de başarılı olmuştur. O isyancı birliklerini böl -parçala -yok et taktiğiyle ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştur.

-Bakın! –Dedi o elindeki sopayı duvardaki askeri haritaya değdirerek, - isyancılar doğu ve batı dağları diye iki büyük bölüğe ayrılmış, onlar yine içlerinde birkaç parçaya daha ayrılmış. Onlar dağınık ve düzensiz olsa da, doğu tarafındakiler Yolvas'ın, batı tarafındakiler Hocaniyaz'ın etrafında toplanmışlar. Biz şimdi ördek kebabını parçalayıp yiyeceğiz. Önce kanadı ve bir ayağı yiyecek kalan kısma dokunmayacağız. Hocaniyaz'a dokunmadan, Yolvas'ı bertaraf edeceğiz demek istiyorum. Yolvas sinsî ve korkak. Bu vazife Can Yüşü kolordusuna verildi. Galebe çalmayan kumandanla görüşmek dahi istemiyorum!

-Yerine getireceğime söz veriyorum! –Dedi Can Yüşü selam verip.

-Fu Çuen kolordusu batı tarafını devamlı muhasara altında tutacak. Oradaki isyancıları ürkütmeden mümkün olduğu kadar bilinçsizleştirmek gerek. Hocaniyaz hem uyanık, hem de yiğit. Onu yok etmek kolay olmayacak. Ben Hocaniyaz'ın neye isyan ettiğini anlıyorum, onunla ittifak yapıp birlikte hizmet vermek istiyorum. Bu doğrultuda vekil gönderip, onunla görüşmemiz gerek! – Şın Şı Sey bu sözleri söylerken yüzünde sahte bir tavır kalabalığa baktı. Onun bu bakışından göz kırpmak kadar kolay yalan söylediği anlaşılıyordu.⁴ (Tömür, 2009: 313-314)

2.3.2.2.3. İşbirlikçi Hain Tipler. Bu başlık altında Timur Halife'yi Kur'an üzerine yemin ederek kandıran Çinli Müslüman Li Şufu, Emet Tamak'ın yakalanmasında yardımcı olan yaşlı komşu kadın ve şairi şikâyet eden, evini Çinli askerlere gösteren Rozi Molla ele alınabilir.

2.3.2.2.3. Zihinsel Tipler

⁴ Hévir Tömür, age, s. 313- 314.

“Entelektüel tipler. Bunlar, zihinle, düşünceyle, sanatla, edebiyatla, felsefeyle, dinle yani genel anlamda zihin faaliyetleriyle ilgili değerleri temsil eden tiplerdir. Doğuştan getirilen değil; sonradan elde edilmiş soyut değerleri bir yaşama biçimi, dünya görüşü ve sorun olarak temsil eden tiplerdir.” (Çetin, 2009: 158)

Bu bölümde Abduhaluk Uygur, Mehsut Muhiti, Latif Efendi, Hesamidin Zuper gibi kişileri ele alabiliriz. Bu kişiler halkın uyanışı adına, milli eğitimi yaygınlaştırmak ve yenilikçi okullar sayesinde Uygur çocuklarını cehaletten kurtarmak için mücadele etmiş, bu mücadele uğruna çeşitli zorluklara göğüs germişlerdir. Zengin bir ailenin çocuğu olan Abduhaluk Uygur, Çince, Rusça gibi yabancı diller bilmekte, değişen dünyayı okuyabilmektedir. Yine Mehsut Muhiti Rusya’ya gidip Rusça öğrenmiş aydın bir kişidir. Latif Efendi Astane’de açılan Cedit okulunda eğitim almış bir ziyalıdır.

Mehsutbay yaşı kırkı geçmiş, yapılı, kuvvetli, yuvarlak yüzlü, büyük gözlerinden akıl nurları saçılan, düşüncesi çevik bir kişi olup, bu yıllarda parlak bir eğitimci terakkiperver bir aydın idi. O, medresede ve yeni okullarda okuduktan sonra, ticaret ve seyahatle Rusya’da Semey, Moskova, Leningrad’a kadar gitmiş, bakış açısı genişlemiş, akli fikri açılmış, kendiliğinden Rusça öğrenip belli bir bilim seviyesine ulaşmış, bu zamanın önde gelen ceditçi aydınlarındandı. Feodalizm hükümrancılığında dini hurafelerin zirveye ulaştığı cehalet devrinin kara perdelerini yırtıp atıp, engelleri yıkıp, terakkiyat yoluna adım atan Mehsut Muhiti halkı uyandırmak için 1913 yılında Kazan’dan maarifçi Haydar Efendi Seyrani’yi davet edip, Turfan Astane’sinde ilk yeni fenni okul açan, sonraki yıllarda o yine okulun yetersiz kaldığını nazara alarak 1917 yılında Habibulla Efendi, Gülendäm Avustey, Eli İbrahim, Hüsamidin Efendi gibi altı Tatar hocayı Moskova’dan (onlar Moskova Üniversitesi bitirmişlerdi) davetle Şincan’a getirip, masraflarını kendisi karşılayarak; Çöçek, Guçun, Turfan şehirlerinde “Mekteb-i Mehсудиye” isimli okulları açıp, eğitim işlerini gözler önüne sermişti. Bunun için Mehsut Muhiti terakkiperverliği ve eğitimciliğiyle mutlak nüfuz ve hürmet sahibi idi. (Tömür, 2009: 29-30)

2.3.3. Karakter

Karakter, olaylar, zaman, hayat, dünya, varlık, yokluk gibi unsurlar karşısında ferdi tavır alan kişidir. Onun bu tavırları, sosyal grubuyla doğrudan bağlantılı değildir. Bir başka deyişle karakter, yüz çizgileri, parmak izleri bile birbirine benzemeyen her insanın ferdi olarak özgün şahsiyetinin dışı, konuşmasına, davranışına, tutumuna yansımadır. (Çetin, 2009: 158)

“Baldur Oyğanın Âdem” romanı daha çok bir tip romanıdır. Ancak romanın merkezi kişisi olan şair Abduhaluk Uygur’un romanda sadece bir tip olarak değil, aynı zamanda bir karakter olarak da var olduğunu söyleyebiliriz. İçinde bulunduğu sosyal şartların dışında hareket kabiliyeti, düşünce dünyası olan Uygur aynı tabakanın içindeki insanlardan ayrılır. Onun gibi Çin okulunda okuyan, iyi bir ailede yetişen bir sürü insan vardır. Ancak o, diğerlerinden farklı olarak bu kazanımlarını kişisel çıkarları yerine milletin menfaatleri için kullanabilme erdemine sahiptir. O halkın cahil kaldığını görerek bu yolda mücadeleye girişmiş, bu yolun tehlikeleri noktasında defalarca uyarılmasına rağmen korkusuzca cehaletin üzerine gidebilmiştir. Onun akranı ve onunla aynı okulda okuyan Rozi Molla hedonist, işbirlikçi bir hain olurken; Uygur, karakteriyle milletin unutulmaz kahramanları arasına adını yazdırmayı başarmıştır.

2.3.4. Yardımcı Kişiler

“Bu kişiler, tip ve karakter özellikleriyle görünmeyen, olayın ya da dekorun tamamlanmasında kendilerine ihtiyaç duyulan ve zaman zaman ortaya çıkan yardımcı unsurlardır. Genellikle ya isim olarak ya da kendilerine verilen kısa görevleriyle ortaya çıkarlar.” (Çetin, 2009: 165)

Yardımcı kişiler kadrosunda, Arabacı Salih’i, Yemşili Tömür Şanyo’nun oğlu Abdusemi Bay’ı ve Kara Bıyık Ahmet’i ele alabiliriz.

Yazar Arabacı Salih vasıtasıyla bizi zamanda geriye götürerek Topraklar Ayaklanmasını, Timur Halife İsyanı’nı dikkatlerimize sunuyor. Arabacı Salih sayesinde bu isyanların sebebi ve neticesini öğreniyoruz. Yolculuk bitince Salih’in görevine de son veriyor yazar.

Abdusemi Bay ise zengin ama okuma yazma bilmeyen, cahil bir kişi olarak karşımıza çıkıyor. Kendi rahatından başka bir şey düşünmeyen, milli bilinç

taşımayan, milleti sorulduğunda “çentu” (sarıklı) demekten başka bir şey bilmeyen bir kimsedir Abdusemi. Yazar; Abdusemi vesilesiyle şairin neden Uygur soyadını aldığını, vatan toprağının kıymetini ve bu uğurda binlerce yıl önce Batur Tanrıkut’un neler yaptığını şairin ağzından anlatıyor. Bu sahneden sonra görevi tamamlanan Abdusemi Bay ortada fazla görünmüyor.

Kara Bıyık Ahmet cahil halk tipini temsil etmektedir. Urumçi’nin zenginlerinden Hüseyinbay onu bir köle gibi kullanır. Onunla alay eder ve şaire de halkın Kara Bıyık Ahmet gibi olmasının hem Genel Valinin hem de kendisinin işine geldiğini, kısacası halkı eğitmek işinden vazgeçmesini söyler. Kara Bıyık Ahmet devrin cahil halkını göstermek amacıyla oluşturmuş, görevini tamamlayınca o da sahneden çekilmiştir.

2.3.5. Kişilik Gelişimi

Birçok romancı, bazı roman kişilerinin değişen farklı kişiliklerini sergilerler. Önce bir kişilik üzereyken bazı düşünce, duygu ve olaylar sonucu bambaşka ve değişik bir kişiliğe bürünür. Dolayısıyla biz, kişinin iki ya da daha çok sayıda farklı kişiliklerinin sergilenmesine ve bu farklı kişiliklerin karşılaştırılmasına tanık oluruz. (Çetin, 2009: 162)

Romanda eşekçilik yapan Yasin adlı kişinin bir kişilik geliştirmesi yaşadığına şahit oluruz. Önceleri isyancılara kızan, hakaretler yağdıran Yasin zorlu bir yolculuk sonunda Çinli askerlerden sebepsiz yere dayak yiyince isyancılara hak vermeye, hatta onlara katılmaya karar verir.

Kumullu deneni göreceğim olsam, sakallarımı bir tüy bile koymadan yolup atarım anladın mı?! –Dedi Yasin çuval duvarının arasına başını sokarak. Yusuf bugünkü cefayı bildiği için onun sözüne öyle veya böyle demeden sessizce yattı. Ama Yasin’in siniri geçmemişti. O yine homurdandı:

-Şu halk ayaklanıp dağa çıkmasa, biz bu cefayı çekmeyiz. Gördün mü nasıl bir eziyet bu!.. (Tömür, 2009: 267-268)

-Kumullular bilerek dağa çıkmışlar! –Dedi Yasin elindeki ekmeğin tozunu üfleyerek.

-Neyi bilerek? –Yusuf gülümseyerek sordu. Onun gülümsemesi karanlıkta diğerlerine görünmüyordu.

-Neyi bilerek, bu halkın gericiliğini bilerek!

-Dün söylediğin ne oldu?

Yasin bu suali düşündü, bundan dolayı o biraz gülerken cevap verdi:

-O söylediklerimden vazgeçtim. İşte şimdi Kumullu'yu görsem sakalını okşarım! (Tömür, 2009: 276)

2.4. ZAMAN

“Romanda kendisine yer verilen olayların geçtiği, olup bittiği, cereyan ettiği nesnel, vaka ve anlatma zaman dilimlerini karşılayan bir kavramdır. Roman, bir zaman sanatıdır ve geniş bir zamana yayılan olay, durum, olgu, yaşantı, duygu, hayal ve düşünce unsurlarının sergilenmesidir.”(Çetin, 2009: 126) Geleneksel anlatı türlerinde zaman konusunda bir belirsizlik hakimken, romanda zaman unsuru anlatının en temel parçalarından biri haline gelmiş ve roman incelemelerinde mutlaka üzerinde durulması gereken bir fenomen halini almıştır.

Roman incelemelerinde üç farklı zaman anlayışından söz edebiliriz.

2.4.1.1. Nesnel Zaman

Romandan bağımsız olarak herkesin içinde yaşadığı takvime bağlı, reel zaman. Nesnel Zaman anlatıya sınır çizen çerçeve zamandır. “Baldur Oyğangan Âdem” romanında başlangıç zamanı net olarak verilmese de 1927 yılının bir Cuma günü başladığı sezdirilen olaylar, 1933 yılı Mart ayına kadar geçen sürede gerçekleşmiştir. Romandan bağımsız olarak takvime bağlı bu süreçte geçen zaman, yaşanan hadiseler herkesçe malum olup neticede herkes bu süreçten etkilenmiştir. İşte romanın çerçevesini çizen bu zaman Nesnel Zaman’dır.

2.4.1.2. Vaka Zamanı

“Öykü zamanı. Romanda olayların geçtiği zaman dilimi. Nesnel zamanın tamamını kapsamayan, sadece olayların cereyan ettiği zaman süresi.” (Çetin, 2009: 129) Takvime bağlı nesnel zaman doğal mecrasında akıp giderken hikâye zamanında

hadiselerin cereyanına bağlı olarak zamanda atlamalar, kısaltmalar, geri dönüşler yapılabilir. Vaka zamanı olayların gerçekleştiği ana odaklanır.

Vaka zamanında olaylar ya nesnel zamanda gerçekleştiği gibi kronolojik olarak sıralanır, ya da özetlenerek veya genişletilerek üç biçimde sunulur:

2.4.1.2.1. Aynen Aktarma

Olaylar nesnel zamanda nasıl gerçekleşmişse o şekilde kronolojik sırası bozulmadan verilir.

2.4.1.2.2. Özetleme

Nesnel zamanda gerçekleşen olaylar bütünüyle ele alınmaz, bir kısmı atlanarak, önemli görülen olayların üzerinde durulur önemsiz görülen kısımlardan bahsedilmeden geçilir. Bu durum anlatının önemsiz görülen olaylarda oyalanmasının önüne geçer.

Aşağıdaki satırlarda Abdulhaluk Uygur'un Batı Türkistan'a yaptığı seyahat ayrıntılarına girilmeden ana hatlarıyla basitçe özetlenmiştir.

İlk kez kervan ile birlikte gidip, Semey, Taşkent gibi şehirleri yarım yıl gezip gelen Abduhaluk Uygur'a oralardaki halkın tarihi medeniyeti, şimdiki medeniyet seviyesi, yaşam serüveni gibi konular oldukça tesir etti. O yıllarda Orta Asya'da Sovyet iyeti kurulduktan sonra, medeniyet –maarif, milli edebiyat, sanat gibi sahalarda meydana gelen ilerlemeler ve sosyal gerçekçilik şairi şaşırtmış ve heyecanlandırmıştı. Şair dönüp geldikten sonra, o taraflarda görüp –bildiklerini eş dostuna yorulmadan anlatıp durdu. Gerçeklikleri düşündükçe, öz yurdunda hüküm süren nadanlık ve hurafeciliklere, merhametsizlere sövüyordu: (Tömür, 2009: 182)

Yine aşağıda Mehsut Muhiti'nin Rusya'ya yaptığı seyahat ayrıntıları üzerinde durulmadan kısaca özetlenerek verilmiştir. Böylece yazar zamandan tasarruf yaparak önemsiz gördüğü ayrıntıları anlatının dışında bırakmıştır.

Mehsut Muhiti geçen yıl (1930 yılı) ticaret ve seyahat için Rusya'ya gitmişti. Vatana bu yıl (1931 yılı) temmuzda döndü. O Çöçek, Urumçi'de kısa bir süre kaldıktan sonra ağustosta Turfan'a gelmişti. Bu yüzden ondan yorgunluk sormaya gelenlerin ayağı iki üç gün boyunca kesilmedi. (Tömür, 2009: 253)

2.4.1.2.3. Genişletme

“Öznel zaman. Olaylar, nesnel zamana paralel olarak gelişmeye devam ederken roman kişisi ya da anlatıcı, bazı olay ya da olgu, durum ve eşyaların uyandırdığı çağrışımlarla hatırlamalarla, iç konuşmalarla geriye döner ya da ileriye gider.” (Çetin, 2009: 130)

Roman kişisi veya anlatıcı takvim zamanının dışına çıkarak anlatıya derinlik kazandırır. Bu derinlik bazen geçmişe yönelik bazen de geleceğe dönük olarak gerçekleşir. Anlatı esnasında hadiseye uygun olarak zamanda ileri ve geri giderek nesnel zamanı genişletmeden, kısa sürede çok fazla olay, olgu ifade edilebilir. Bu, kimi zaman monolog kimi zaman bir iç konuşma şeklinde gerçekleşir. Kimi zamansa kahramanın hayallerinde tebellür eder.

Aşağıdaki satırlarda yazar; Abduhaluk Uygur'un ağzıyla, milli bilinci uyandırmak adına Mete Han'ın hikâyesini anlatarak zamanda 2 bin sene geriye gitmiştir. 6 senelik bir nesnel zamanda geri dönüşlerle anlatı 2 bin yıl genişlemiştir.

-Hanname”deki Batur Tanrıkut'un tezkiresi beni fevkalade cezp etti. Batur Tanrıkut denen Tuman Tanrıkut'un oğludur. O babasının yerine tahta çıktığı vakitlerde Tunguz denen bir halkın çok güçlü bir devleti vardı.

-Başka adı var mı, onlar hangi millet? –dedi Abdusemi yine söze karışıp.

-Onlar Hunlarla komşu olan, kendi iyeti, padişahlığı olan bir millet, sonraki Moğol, Mançu gibi milletlerin ecdadı, dedi şair sözüne devam ederek,- Tunguzların padişahı, Batur Tanrıkut tahta yeni çıktı, iyeti sağlamlaşmadı, şu an aciz diye düşünüyordu, denemek için ona “Babası Tuman Tanrıkut vaktinden kalan ünlü küheylanı bana versin” diye elçi gönderdi. Batur Tanrıkut elçilerin talebini duyduktan sonra, vezirlerini istişareye çağırıp: “nasıl (s. 34) yapmamız gerek? diye sordu. Vezirler: “Bu tulpar Tuman Tanrıkut vaktinden beri değer

verilen bir küheylan, bunu vermek nasıl mümkün olur? Dediler. Bunu duyan Tanrıkut onlara: “O bir at! Bir komşu ülkenin beğendiği atı niçin vermeyelim?” dedi ve elçileri, küheylanı vererek gönderdi. Tunguzların padişahı küheylana sahip olduktan sonra, Batur Tanrıkut benden korkuyor, öyle olmasa tulparı vermezdi, diye düşünüp: Batur Tanrıkut’un küçük eşini çok beğendim. Kendime eş almak isterim” deyip elçilerini tekrar gönderdi. Elçiler gelip durumu aktardıktan sonra, Batur Tanrıkut vezirlerini toplayıp onlardan yine fikirlerini sordu. Vezirler bu sözü duyunca gazaplanıp sakallarını titreterek: “Bu kadar yanlış bir talep olur mu, buna tahammül göstermek mümkün mü? Hemen asker toplayıp onların kökünü kazımanızı talep ederiz” diye kulluk gösterdiler. Batur Tanrıkut vezirlerin sözünü işitip: “Bir kadın, komşu ülkenin padişahının beğendiği bir kadını niçin ona vermeyeyim? Dedi. Çok sevgili küçük hatununu elçilere katıp gönderdi. Tunguzların padişahı Batur Tanrıkut’un itibarlı hatununu verdiğini görünce, Batur Tanrıkut gerçekten de benden korkuyor, yoksa eşini bana gönderip vermezdi diye düşündü. Daha da mağrurlanıp elçilerini üçüncü defa gönderdi. Bu defa o: “Sınır karakollarımızın olduğu yerin kuzey tarafında Batur Tanrıkut’a tabi bir parça kıraç yer var. Ben bu yere sahip olmak istiyorum. Bundan sonra Hunlar bu yerlere ayak basmasın” diyordu. Batur Tanrıkut vezirlerini toplayıp bu konuda fikir sorduğunda, Tanrıkut birincisinde tulparı, ikincisinde sevgili eşini verdiğine göre, kuruyup çatlamış bir parça yerin verilmesine hiçbir söz söylenilmez diye düşünüp: “Vermemiz gerek, terk edilmiş duran bir parça yer! diye cevap verdi. Batur Tanrıkut vezirlerin fikrini duyunca, hiddetlenip: “Bu nasıl mümkün olur, toprak denen devletin temelidir, toprak olmazsa devlet olur mu? dedi.”Herkes atlansın, ülkemde bu seferden geri kalanın kellesi alınsın! Diye ferman buyurdu. Bununla birlikte bütün millet hazırlanıp Tunguzların üstüne sefer kıldı. Tek bir hücumla Tunguzları yenip, padişahı öldürüp, önceden Tuman Tanrıkut zamanında elden çıkan birçok toprak da geri kazanıldı. (Tömür, 2009: 34-36)

Aşağıdaki satırlarda şairin geçmişe olan özlemleri ifade edilirken, Turfan’ın şanlı geçmişiyle şairin ruhunda meydana getirdiği aşk ve özlem vesilesiyle Doğu Türkistan coğrafyası ve onun tarihinde bir yolculuğa çıkıyoruz. İçinde bulunduğu çağın karanlıklarından bunalan şair geçmiş devirlerin aydınlık iklimine kaçarak kurtulmak istiyor. Yazar tarihe yapılan bu yolculuğu şairin iç konuşmasıyla okuyucuya gösteriyor.

Bu sırada şair minareye çıkmış güneşin nuruyla altın gibi parıldayıp duran uçsuz bucaksız Turfan vadisini seyrediyordu.

“-Ey güneşin lütfuna en çok erişen sevimli diyar, bilgelikte zengin Turfan ana, senin büyüklüğün, bütün güzelliğin sana dökülüp duran işte şu altın nurda!... Ana yurdu Turfan’a güneşten de fazla muhabbet besleyen şair heyecanını bastıramayıp söylemeye devam etti, -ey sevgisi ateş, zemini inci, uzun tarih, kitaplarda zikredilen medeniyetin, altın beşiği, sevgili Turfan! Sen tarihte gerçekten yaşayıp medeniyet-i insaniyeye unutulmaz armağanlar bırakan, altın devirleri yaşayan sen değil misin?! İdikut, Yargol, Karahoca, Astane, gibi gaip şehirler, Uva –Turlar... Senin altın devirlerinin canlı şahidi değil mi?

...Ah tarih!... Yaşanan altın devirler!... Kaza –bela, afetlerle dolu kara asırlar!... Koca koca ırmakları kurutup kuru dereye, çıplak çöllere döndüren afet yılları!... İşte bu minare önündeki alanda gayet büyük sular kabarıp akıyordu, şimdi o sular hani? Bu vadiye mamur olan yemyeşil yerler, ormanlar hani? Gelişmiş payitaht şehirler hani? Şimdi bu yerlerde yüksek yüksek uçurumlar, nice gaip şehirlerin yarım izleri kalmış... Bu uçurumları, geçmişte kabarıp akan nehir suları tıpkı dev arısı gibi hareket edip yapmamışsa, daha başka nasıl bir güçle meydana çıkabilirdi! Gaip şehirleri ata-babalarımız kendi eliyle yapmış, bu yerlerde hüküm sürmüş olmasa, onlar nasıl meydana çıkardı?..

Bu kadar çok harabe, yine mamur olan şehirler, bu kadar geniş nehir yatağı, orman, yine yeşerip duran bağ bahçeler... Bu tıpkı öndekinin yürüyüp, arkadakinin iz sürüp yürümesine benziyor.

Çalışkan halkın bir yer harap olsa, yine bir yeri mamur kılıp, hayati gücünden bir gün dahi mahrum kalmayan dayanıklı ana vatan, sevimli Turfan sen değil misin?!

Nehirler kuruyup, bağların solduğu afet dolu yıllarda akıl –feraset sahibi halkın yer altı sularını arayıp bulup, geçirimsiz tabakanın temelindeki suları yeryüzüne çıkarıp, karizi keşfeden meşhur Turfan sen değil misin? (Tömür, 2009: 18-19)

Yazar aşağıdaki satırlarda nesnel zamanın birkaç yıl öncesinde gerçekleşen bir olayı hissettirerek zamanda bir genişleme tasarlıyor ve bu genişleme sayesinde biz şairin eşi Ayimhan’la nasıl tanıştığımızı öğreniyoruz.

Ayimhan beyaz ten, yuvarlak yüz, siyah saç, keman kaş, siyah bâdem göz, ok kirpik, güzel boy, kuzu etli, hoş biçimli bir kadındı. Gözlerinden

hazırcevaplığı okunuyordu. Şairle Ayimhan birkaç yıldır aynı yastığa baş koyuyor olsa da, onlar her karşılaştığında tıpkı nikâh akşamı karşılaştıklarında yaşadığı duyguları yaşıyorlardı.

Böyle olmasının belli sebepleri vardı:

...Düğün merasimiydi. Davul çalınıyordu. Avludaki dut ağacının gölgesine kurulan yerde erkekler ve kızlar işveyle dans ediyorlardı. Şair bir kenara koyulan kerevet üstünde dans edenlerin nefis hareketlerini izleyip huzurla oturuyordu. Avludaki misafir köşesinin kapısında yetişkin dört kız toplanıp dans edenleri seyrediyordu. Saçları kısa örülmüş, baştan ayağa ipek – atlaslara bürünmüş, sanki bugünkü düğünün ziyneti gibi törene gelen bu kızların toplanması herkesin dikkatini kendilerine çekiyordu. Bu kızların güzelliği birbirinden geri kalmıyordu. Eğer onların güzelliği gökyüzünde cevelan etse, ayın on beşine benzerdi. Bunu gören herkes bugün gökyüzünde dört ay mı çıkmış? Diye düşünmekten kendini alamazdı. Eğer bir yiğitten bu kızlardan birini seçmesi istense, o yiğidin kızlardan hangisini seçeceği, hangisini bırakacağı konusunda şaşırıp kalması kesindi. Gerçekten bu kızların giyinişi, süslenip taranışı, mehtabı andıran güzellikleri, tıpkı bir dalda açılan güller gibi bir arada duruşu o kadar şairane idi ki, onlara bakan herkes bu güzellerin esiri olmaya mahkûm olup, ızdıraplı hayaller girdabında boğulurdu. Abduhaluk Uygur da bu şairane görünüşe meftun olmuştu: (Tömür, 2009: 13-14)

Bunların dışında Yakub Bey'in ölümü, Timur Halife İsyanı, Emet Tamak'ın hile ile ele geçirilip şehit edilmesi gibi geçmişte yaşanan olayların anlatıya dâhil edilerek zamanın genişletilmesine daha birçok örnek verilebilir.

2.4.1.3. Anlatma Zamanı

“Romanda geçen olayların birisi tarafından öğrenilip anlatıldığı, aktarıldığı, okuyucuya sunulduğu zaman. Romanın yazıldığı zaman.” (Çetin, 2009: 130) Nesnel zamanda cereyan eden olayların ve reel zamanın bazı anlarında gerçekleşen vaka zamanının, daha sonradan hadiseler kaleme alınırken romancı tarafından yeniden tasarlanması ve bazı tasarruflarda bulunmasıyla anlatma zamanı ortaya çıkar.

Anlatma zamanında yazar reel zamanı ve nesnel olayları kendi fikir dünyasına göre yeniden yorumlayıp bambaşka bir kurguyla okuyucu karşısına çıkabilir.

“Baldur Oyğangan Âdem” romanında yazar, 1930 yılında Rusya’ya gidip 1931 yılında yurda dönen Mehsut Muhiti’ye “Çapayef” filmi izletmiştir. Ancak burada zaman noktasında bir sorun vardır. Bahse konu “Çapayef” filmi Georgi ve Sergey Vasiliev kardeşler tarafından 1934 yılında kameraya alınmıştır. (Teksoy, 2009: 319) Dolayısıyla 1930 yılında Mehsut Muhiti’nin bu filmi izlemesi mümkün görünmemektedir.

“Mesela, ben bu defa Rusya’da “Çapayef” denilen bir film seyrettim. Çapayef aslında 1. Dünya savaşı yıllarında cepheye basit bir askermiş. O çağda onu kim dikkate alırdı? Öyle basit bir askerden yüz binlercesi yok mu? Fakat o, sonra kızıl ordu safında birden ortaya çıkıp, mareşal rütbesine yükseltildi. Onun ordusu Ak Rusların en seçkin birliğini tarumar ederek üstün kahramanlık göstermişti. Bununla birlikte Çapayef’in şöhreti bütün Rusya’yı kapladı...” (Tömür, 2009: 256)

Görüldüğü gibi yazar romanda kahramanın tezini güçlendirmek için bir örnek vermiş, ancak o dönemde olmayan bir olayı vaka zamanına mal etmiştir. Ama verilen bu örnek zaman konusunda problem oluşturmuş anlatıcıyı anakronizme sürüklemiştir.

2.4.2. Zamanın Simgesel Değeri

Bazı romanlarda zaman bir simge haline dönüşebilir. Çoğu zaman bahar sevinci, mutluluğu, sonbahar hüznü, ayrılığı, kış ölümü sembolize eder. “Baldur Oyğangan Âdem” (Erken Uyanan Adam) romanında da isminden başlayarak zamanın simgesel anlam taşıdığı görülmektedir. Bugün hala kapalı, esir bir toplum olarak yaşayan Uygur Türklerinin uyanışı uğruna neredeyse bir asır önce faaliyete geçen ve bu uğurda canını feda eden aydın bir insanın hayatını konu alan romanın ismi zamanın simgesel olarak bir anlam taşıdığını göstermektedir.

Bunun dışında Ayimhan’ın sonbaharda, Abdulhaluk Uygur’un Mart ayında ölümü yine zamanın simgesel anlamda kullanımına birer örnektir. Çünkü sonbahar ve kış mevsimleri genelde; hüznü, ayrılığı, ölümü çağrıştırır. Sonbahar ve kış ayrıca Doğu Türkistan coğrafyası için, esareti, sürgünü, cehaleti de temsil eder. Bu nedenle romanda sık sık tekrar edilen “Açıl” şarkısı insanların bahara yani özgürlüğe olan

özlemine dile getirdiği için, insanlara özgürlük uğruna mücadele azmi verdiği için şairi Abdulhaluk Uygur Şın Şı Sey tarafından idam edilmiştir.

Romanın son bölümlerinde Şın Şı Sey ve Abdulhaluk Uygur arasında geçen konuşma da bu noktada önemli bir ayrıntıdır.

“-Adın ne? –Diye sordu.

-Adım Abdulhaluk Uygur, dedi o dimdik durarak.

-Kaç yaşındasın?

-Otuz iki.

-“Açıl” şarkısını sen mi yazdın?

-Evet, ben yazdım.

-Bu şarkıyla ne demek istiyorsun? –Dedi Şın Şı Sey aldırıyor gibi görünmeye çalışarak

-Baharın gelmesini, güllerin açılmasını istiyorum! –Şair Çince akıcı bir şekilde cevap veriyordu.

-Komik söz! –dedi Şın Famililik alayla hırıldayıp, sonra gözlerini döndürüp kasten o yana bu yana bakıp: -Mart aylarında gül açılır mı?! Dedi.

-Nisan, Mayıs aylarında neden gül açılmasın?! dedi şair istihzayla karışık gülümseyip.

-Ham hayal, düş! –Dedi Şın Famililik öfkeyle haykırıp. O bu sözüyle şairin yerinde sözlerine reddiye vermek istiyordu. Ardından o yana bu yana bir iki adım yürüdüktan sonra, bir anda durup, -öyle boş sözlerin cezasını iyi düşün! –Dedi.

-Düşündüm, dedi şair net cevap verip. O kuruyan damağını ıslatırken, Şın Şı Sey söze girip:

-İyi, -dedi.

-Benim tek dileğim, dedi şair ağır ağır konuşarak, -günahsız halkın katledilmemesi, buna Şın Zihuy kefil olsun.

-Bu benim işim dedi Şın Şı Sey boynunu çevirip, sonra yine şaire bakıp, senin başka sözün yok mu? –Dedi.

-Var! –Dedi şair sesini yükselterek, halkın baharı beklemesi hiçbir zaman ham hayal veya düş görmek değil, halkın arzusu yerine gelecek. Zalimlerin tabiatında değişiklik olacak diye beklemek, onlardan şefkat beklemek bence düş görmek olur. Onlar birer yırtıcı, onlardan ümit beklemek beyhude, af dilemek de beyhude ve namus meselesi!

-İyi! –Diyen Şın Şı Sey arkasına dönüp hızlı hızlı yürüyüp, karargâh kalemine girdi. Onun bu sözü bütünüyle zehirle sulanmıştı. (Tömür, 2009: 369)

Görüldüğü gibi şair baharın geleceğini yani halkın esaretten kurtularak özgür bir millet olarak hayatını sürdüreceğini söylüyor. Şairin ölümünden sonra doğan bahar güneşi ne yazık ki çok sürmemiş, Uygur halkı tekrar esarete maruz kalmıştır

2.5. MEKÂN

Mekân; üzerinde yaşanılan, insanın bazen istemli bazen de istem dışı etkileşime geçtiği, üzerinde varlığını sürdürdüğü, onu yaşamsal ve ruhsal yönlerden etkileyip hayatına ve düşüncelerine yön veren sosyal ve fiziksel çevredir diyebiliriz.

İnsan varoluşunun konumlandığı yer olarak tanımlayabileceğimiz mekân, zaman içerisinde ontoloji, kozmoloji ve epistemoloji gibi disiplinlerin ilgi alanına girmiştir. Disiplinlerin, farklı tanım ve yaklaşımlarına rağmen; mekânın, varoluşun en temel üç boyutundan biri olduğu hususunda birleştiklerini görürüz. (Korkmaz ve Şahin, 2017: 9)

Romanda ise mekân; olayların üzerinde cereyan ettiği, anlatıya derinlik kazandıran, karakter ve tiplerin varoluşu noktasında ipuçları veren, kimi zaman soyut kimi somut kurgusal çevrelerdir. “*Olayın mahiyeti, mekân tasvirlerine ayrılan satırlarda sezdirilir. Bu bakımdan mekân tasvirlerinin sinemada film başlamadan önce çalan müziğe benzer bir fonksiyonu vardır.*” (Aktaş, 2015: 65)

İncelemeye konu “Baldur Oyğangan Âdem” romanında aslında mekân bütün Doğu Türkistan sathıdır. Turfan, Urumçi, Kaşkar, Kumul, Toksun Piçan vs. olayların üzerinde zemin bulduğu, uğruna mücadele verilen bir ata yurdu, ana vatandır.

Mekân konusu iki ayrı noktadan ele alacağız:

Çevresel Mekânlar

Algısal Mekânlar

2.5.1. Çevresel Mekânlar

Olay merkezli anlatılarda kullanılan ve üzerinden geçilen bir yer'dir. Kişi-yer özdeşliği henüz tam olarak sağlanamamıştır.

Çevresel mekânla algısal mekân arasındaki fark, fenomenolojik açıdan çevre ile dünya arasındaki farka benzer. Çevre; işlenmemiş, anlaşılmamış, dönüştürülmemiş bir yer'dir; üzerinden yalnızca geçilir ama derinliğine görülmez, kişi ve/ya olayı derinden etkilemez. Olay örgüsünün üzerine asıldığı bir vestiyer işlevi üstlenen bu tür mekânlar, coğrafi nitelikte bir güzergâh olmaktan öteye geçemezler. Anlatımın veya olayın akışındaki hız, mekânın veya karakterlerin görülmelerine pek imkân tanınmaz. (Korkmaz ve Şahin, 2017: 13)

Dönkövrük'ten Akkovuk'a kadar olan aralıkta tek katlı tuğla evler çok fazlaydı. Bu evlerin kalın sıvanan damları önüne eğilerek, şapkanın siperi gibi görünüyordu. Çatılarda filizlenen kara ot ve buğday filizleri adeta ben buradayım der gibi bakıyordu. Bu aralıkta kervansaray, han, lokanta ve dükkânlar fazla olup, dükkânların çoğunda fasulye, nohut, şekerleme, pilte kuymak, kıymalı makarna, lenpun, yem, kuru ot, un, pirinç, yağ ve araba koşumları satılıyordu. (Tömür, 2009: 133)

Görüldüğü üzere yapılan mekân tasvirinde; mekânın olayların gelişim hızında, kişilerin eylemlerini ortaya koymakta herhangi bir etkisi görülmemektedir. Doğal olarak Urumçi sokaklarını "Çevresel Mekân" olarak değerlendirebiliriz.

2.5.2. Algısal Mekânlar

"Algısal mekânlar, kişi yer ilişkisini sorunsal açıdan yansıtan, dönüştürülmüş, anlaşılmış yerlerdir; yalnızca topografik bir yer değil, anlam üreten, anıları barındıran, kişinin iç dünyasını yansıtan bir değerdir." (Korkmaz ve Şahin, 2017: 13)

Algısal mekânları kapalı-dar ve açık-geniş mekânlar olmak üzere iki kısımda ele alabiliriz.

2.5.2.1. Kapalı Mekânlar

Mekânın görelî varlığı, insanın onunla ilişkisini ve ona karşı tavrını, mesafesini daha çok ön plana çıkarır. Burada kapalı ve dar sözcüklerinden fiziksel anlamda kapalı ev, apartman, hastane, köşk vs. anlaşılmalıdır. Bu tarz bir tanımlamanın yüzeysel ve karakter bağlantılı olmadığını öncelikle söylemek gerekir. Zira algısal mekân anlayışında; fiziksel boyutlar değil, anlatı karakterinin o andaki ruhsal durumu, bağlamı ve mekânı nasıl algıladığı asıl belirleyici unsurdur.

Labirent izlekli anlatılarda mekân, yalıtık ve tek boyutludur; karakter, zaman, mekân ve onu çevreleyen bütün elemanlarla hatta kendisiyle bile kavgalıdır. Böyle durumlarda mekân, insanı ezmek için üzerine yürüyen karşı güçlerin simgesel bir gösterisidir. Mekânın darlığı, fiziksel anlamda küçüklüğünden değil, karakterin imkânsızlığından ve kendini orada sıkıştırılmış duyumsamasından kaynaklanır. Fiziksel anlamda orman, çöl, sahra veya deniz olması, mekânın 'açık' ve 'geniş' olarak tasnifini gerektirmez. Zira yolunu kaybetmiş bir çocuk için karanlık orman, kum fırtınası ile kafileden kopmuş bir seyyah için çöl, yenik bir komutan için savaş alanı; algı yönüyle artık açık ve geniş bir alan değil; kendini konumlayamadığı, tanımlayamadığı ve içinden sıyrılıp çıkamadığı dar ve karmaşık bir labirenttir. (Korkmaz ve Şahin, 2017: 14)

Romanda şair Abduhaluk Uygur'un kişisel gayretleriyle açtığı bir sınıflık okulun tasviri yapıp, şairin duyduğu heyecan ve memnuniyet ifade edildikten, şairin cehalete karşı başlattığı mücadelenin ilk adımı ve ilk önemli başarısı olarak gösterilen cennet asa, şirin bir sınıf portresi çizildikten sonra; kıskanç Rozi Molla'nın şikayeti, yerli ve gerici mollaların tazyikiyle şehir idarecisi okulu kapattırır. Sınıfı ve araç gereçleri yağmalatır. Tıpkı cennet çiçeği gibi açılan öğrencileri kovarak dünyayı şairin başına yıkarlar.

Baba oğul ikisinin ciddi konuşmalarının üstüne dışarıdan cisa çıkıp geldi. Onun arkasından Menlik Sofi, Haşim Derviş gibi kişiler de girdiler. Avluya girip gözlerini fal taşı gibi açarak sakallarını titreten cisa o yana bu yana bakarak tehditle:

-Neden rahat vermiyorsunuz? Okul dediğiniz hani, bir göreyim, -dedi ve dershaneye girip, oturan çocukları görünce aklı başından gitti. Sizler ne

yapıyorsunuz burada çocuklar? Yürüyün, gidin, buraya bir daha gelmeyin. Bir gün olsun benim rahat cisalık yapmama izin verin! –Diye tersleyerek çocukları kovdu.

Menlik, Haşim denenler de dershanenin içine girip, hiç durmadan gevezelik yapmaya başladı:

-Ya Allah, Ya Kerim, işte bu ceditlik, dinden çıkmak değil mi?! Menlik Sofi başını sallayarak devamlı konuşuyordu. –Sırada, masada oturmak imansızların işi. Biz Müslümanlara diz üstü oturup ders dinlemek sünnet. Cenabı Resulullah ders anlattığında otuz üç bin sahabenin hepsi diz üstüne oturup dinlemedi mi?..

-İşte, işte şuna bak, -diye söze başladı Haşim Derviş, sonra sıranın altındaki bir parça kâğıdı alıp, ona buna göstererek, -bakın Huda'nın kelamının yazdığı mübarek kâğıtları yere atıp ayaklar altına almak çok günah değil mi? Dedi. Yine bu kara tahtaya bir şeyler yazılmış. Bu yazılarda hiçbir şey yok. Besmele de yok, böyle şeyler yazmak dinimize ters!...

Onların ağzından çıkan sözleri duyan kişi tahammül edemezdi. Şair şu anda istibdat, zulüm, töhmet, cehalet ve nadanlıktan ibaret kapkara bir duman içinde kalmıştı. Kuru iftiranın hançeri onun yüreğini parça parça etmişti. Cehalet ve nadanlık çıyanları öfkeyle zehrini kusuyordu. O kendini zorla tutarak:

-Ey âdemler ne diyorsunuz? Nasıl iftira atıyorsunuz? Sizin amacınız ne?! - Diye haykırdı. Bu sözü söylediğinde şairin dişleri sıkılmış, gözlerinde gazap kıvılcımları parıldıyordu.

Şairin bu sözleri cisa, dervişlere tıpkı kubbede cevizin durmaması gibi, kıl kadar tesir etmedi. Gerçekte de onlar sözün tesir edeceği kişiler değildi. Birisi istibdat siyasetine uşaklık yapan kötü niyetli iken, diğerleri hurafeci itikadın zincirine bağlanmış, cahillikle kafası katılaşıp granit taş dönenlerdi...

-Masa, sıraları götürün, alıp benim avluma koyun. Kesip odun yapın! – Cisa gerinerek buyruk verdi. Onun adamları masa, sıra, tahtayı ganimet bulmuş gibi alıp götürdü.

Derviş bir sırayı alıp cisanın önüne gelip, sırtarak:

-Karpuz satmaya tezgâhım yok, zor durumda kalmıştım, deyip alıp gitti. Böylece bu adamlar bir anda cennet asa sınıfı domuz girmiş gibi viran kıldılar.” (Tömür, 2009: 64-65)

Yine Doğu Türkistan Genel Valisi Yan Zeşin Hukuk ve Siyaset okulunun mezuniyet töreninde misafirleriyle eğlenirken hiç beklemediği bir anda bir suikastla karşılaşmış, neye uğradığını şaşırarak oracıkta can vermiştir. Suikast anına kadar şölen havasının olduğu salon bir anda Yan Zeşin'in adeta üzerine çökmüş, dünyasını karartmıştır.

Merasim çok eğlenceliydi. Öğrencilere diploma dağıtıldığında, çan çalınıp alkışlar yükselmişti. Tören bitip ziyafete başlama aralığında siyasi işler nazırı Cin Şuren mühim bir işim var diye önceden çıkıp gitti. Kalan misafirler ziyafet evindeki üç masaya bölünüp oturdular. Bu çağda Cyan Çunşi Yan Zeşin'e fevkalade hürmet gösteriyordu. Ziyafet resmiyette başladığında, Fen Yavnen dışarıya çıkıp, Yan Zeşin'in muhafızlarına ayrıca hürmet gösterip, onları ayrı evde ağırlamaya, hatta silahlarını dışarıya çatıp onları rahatça yemek yemeleri için yerleştirdi.

Birinci masada Yan Zeşin, Du Lüycan gibi misafirlerle Çin dili öğretmenleri oturuyordu. İkinci masada Sovyet konsolosu ve onun hanımı, Fen Yavnen, Cyan Çunşi oturuyordu. Kavurmalar getirilip kadehlere rakı konulduktan sonra, Cyan Çunşi yerinden kalkıp konuşma yaptı:

-Cyancün cenapları, Lüycan cenapları, konsolos cenapları, saygıdeğer hanımefendi, bugünkü sade ziyafetimize iştirak eden bütün aziz misafirler! Ben herkesi mektebimizin fahri müdürü Yan Cyancün cenaplarının selameti ve uzun yıllar yaşaması için kadeh kaldırmaya davet ediyorum!...

Yerinden kalkıp kadehlerini ağzına götüren misafirler Yan Zeşin'e tıpkı ayçiçeğinin güneşe baktığı gibi bakarak hürmet gösterdiler. Bundan memnun kalan Yan Zeşin misafirlere tek tek bakıp, hürmetleri kabul ettiğini bildirdikten sonra, herkesle birlikte kadehi bitirdi. Oturup kavurma yiyip rakı içmeye devam etti. Altmış üç yaşındaki ihtiyar Cyancün rakıdan iki üç kadeh içip Du Farun'la gavşin oynadı. Yan Zeşin oyunda kolay utulmuyordu, genellikle utup, başkalarına rakıyı çokça içiriyordu.

Gavşin oynarken hem uyanık, hem hileci adamın başkalarını utması mukadderdi. Yan Zeşin'in gavşin oynayarak başkalarını utmasında uyanık ve hileciliği ben buradayım diyordu.

Ziyafet başlayalı çeyrek saat olsa da, kavurmaların tümü çıkmamıştı. Yan Zeşin kavurmaların çabuk çıkmasını, kendisinin askeri okulda görmesi gereken

işler olduğunu söyledikten sonra Cyan Çunşi dışarı çıkıp hizmetçilere kavurmaları çabuk hazırlamalarını söyleyip geldi.

-Nasıl, hallettin mi? –Dedi Fen Yavnen Cyan Çunşi'ye bakıp.

-Hazırlandı, -dedi o ciddiyetle. Fen Yavnen derhal yerinden doğruldu ve eline kadehi alıp Sovyet konsolosunu kadeh tokuşturmaya davet etti. Konsolos da yerinden kalkıp kadehi almasıyla, Yan Zenşin'in arka tarafından bir hizmetçi onun kadehine rakı koyacak gibi gelip, tabancayla vurdu. Merminin etkisiyle yerinden sıçrayan Yan Zenşin: “nasıl iş bu?” diye öfkelenirken, yine bir el kurşun atıldı. O yere yıkıldı. Du Farun da bir el mermiyle yıkıldı. Yen Yüüşü kurşun değince ölü numarası yaparak Yan'ın cesedinin yanına uzandı. Ziyafet salonundan gelen silah sesini duyan Yan Zenşin'in muhafızı Gav Lyendu uçarcasına gelerek bedeniyle Yan Zenşin'i korumak istedi, Fen Yavnen arka arkaya üç el ateş ederek onu da öldürdü. Muhafızların dışarı çattıkları tüfeklerini karşı taraftakiler önceden toplamışlardı. Daha şimdi kadehler tokuşturulup, coşkulu, arzulu şekilde devam eden ziyafet salonu göz açıp kapayana kadar savaş alanına dönüştü. Misafirler, öğrenciler ve silahını kaybeden askerler o yana bu yana kaçıyorlardı. (Tömür, 2009: 139-142)

Doğu Türkistan'ın Kaşgar hariç hemen bütün güney bölgeleri isyancılar tarafından ele geçirilmiş, Piçan şehri kuşatmaya alınmış ve bir zafer havasının yaşandığı günlerde Cin Şuren; Şın Şı Sey'i Piçan, Turfan ve Toksun vilayetlerindeki isyanları bastırmak üzere görevlendirmiştir. Şın Şı Sey güçlü bir orduyla, zırhlı araçlarla, toplarla isyancıların üzerine yürümüş, isyancılar zor durumda kalmıştır. Tam bu esnada Tungan komutan Ma Şimin'in haber vermeden kaçıp gitmesi isyancıları daha da zora sokmuş ve isyancı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. İşte ilk başta isyancılar adına bir zafer havası ken bir anda işler tersine dönmüş dünya başlarına yıkılmış, mekân daralmaya başlamıştır.

“O günlerde Doğu Türkistan'ın güney kısımlarında Kaşgar'dan başka şehirlerin hepsi isyancıların eline geçmiş, güney Doğu Türkistan'ın en önemli düğümü olarak düşünülen Piçan şehri ağır tehlike altında kalmıştı. Bu durumda ne yapacağını bilemez hale gelen Cin Şuren hükümeti doğu yolunun “galip kumandanı” Şın Şı Sey'i çağırıp, ona Piçan, Turfan, Toksun'dan ibaret üç şehirdeki isyanı bastırıp, vaziyeti düzeltme görevi verdi.

Emir alan Şın Şı Sey Kumul'da bir kısım güç bırakıp, dört bin beş yüzden fazla muntazam gücü alıp acele yola çıktı. Bu defaki sefer onun Urumçi etrafına

dönme isteğine uygundu. Bu yüzden o, gece gündüz yol alıp, Turfan isyancılarının Piçan'ı muhasara ettiklerinin on ikinci günü Piçan şehrine ulaştı.

Onun birlikleri gelir gelmez toplarını meydana sürüp, isyancılara doğudan hücumla geçti. Onların zırhlı araçları safı yarıp içerilere giriyor, şiddetli ateş açıyordu. Atlı askerler uzaktan kuşatarak geliyor, piyade kısımlar ortadan ve yan taraftan hücum ediyordu. Savaş şiddetli oldu. İsyancılar bütün cephelerde kahramanca karşılık verip, sert saldırılar yaptı...

Ma Şimin kaçmış!"

Bu nahoş bir haberdir. Haberci gelip bilgi verdiğinde Mehsut Muhiti ile Mahmut Muhiti donup kaldı.

-Ne zaman kaçmış?

-Sabaha yakın.

-Haber vermeden, laf söz etmeden onun bu yaptığı ne demek? Mahmut Muhiti'nin seyrek sakalları titreyip duruyordu.

Bu şom haber savaş vaziyetine sert tesir gösterdi. Ma Şimin'in kaçtığını duyan düşman daha da kibirlenip hücumu güçlendirmeye başladı. Şehir içindeki düşmanların da gözünün önü aydınlanıp, şehir kapısından çıkıp hücum etmeye bile cüret ettiler. Durum gittikçe ağırlaşıyordu.

-Biz de çekilelim, -dedi Mehsut Muhiti sakalsız çenesini sıkarak. Belki Ma Şimin dağ arkasında bizi korur, oraya gidip istişare yapardık!

-O yardım etmez, ezelden onun amacı başka, -dedi Mahmut Muhiti derin nefes alıp.

-Onun yardım etmeyeceğini biliyoruz. Öyle olsa da gidip onu dinleyelim, acaba o ne diyecek?!

-Çekileceksek çekilelim.

Mahmut Sican kendi seçtiği yüz adamıyla herkesten sonra çekilip, Lemçin, Handulardan kovalayıp gelen düşman birliklerinin yolunu kesip, iki sert savaştan sonra Astone'ye geldiğinde, Mevsul Muhiti ile Mehsut Muhiti onları korumak için bekliyordu. Onlar kapının önünde kucaklaşıp görüştükten sonra, Mehsut Muhiti cebinden bir mektup çıkarıp:

-Ma Şimin Kardeşim'e gitmiş. İşte gönderdiği mektup, -dedi.

Mektupta "Ben Kardeşim'e gidiyorum, orada güç toplayıp tekrar geleceğim. Sizler de gelseniz, birlikte çalışsak! Deniliyordu.

-Ben daha Şu etrafta mı ki diyordum! –Dedi Mahmut Muhiti gazapla soluyup.

-Şimdi nasıl yapalım?

-Meşveret yapalım. Önce yemek yiyin, akşam toplanıp iŐiŐare yapalım, - dedi Mevsulbay. (Tömür, 2009: 351-353)

2.5.2.2. Açık Mekânlar

“Açık ve geniş mekânlar, içtenlik mekânlarıdır. İçtenlik, mekânı içten dıŐa doğru çeviren ve açan bir niteliktir. Bu mekânlarda karakter, kendisiyle, çevresi ve bütün evrenle uyum içinde. Kapalı ve dar mekânlar nasıl çatıŐma mekânları ise, açık ve geniş mekânlar da uyumun ve huzurun mekânlarıdır.” (Korkmaz ve Şahin, 2017: 21) Bu noktada Gaston Bachelard evle ilgili: *“Bu koŐullarda evin en değerli lütfü nedir diye sorulsa, Şöyle cevaplardık: ev, düşlemeyi barındırır, düşleyeni korur; ev, huzur içinde düş kurmamızı sağlar.”* (Bachelard, 2013: 36) Öyle ki huzur ve güvenin kaynağı olan ev düşünöldüğünün aksine kapalı değil açık bir mekâna örnek gösterilebilir. AŞağıda tasvir edilen ev, Şairin huzurlu bir ortamda çalıştığını göstermektedir.

Abduhaluk Uygur çalışma odasında çalışıyordu. Bu oda genelde serin ve sakin olup, Şairin ilmi çalışmaları ve Şiirle meşgul olması için yeterince uygundu. Doğuya bakan bir çift pencereden yeterli aydınlık düşüyordu. Yine pencereden görönen avlunun neredeyse tamamını kaplayan üzüm dallarının, gün ışığında parlayıp duran yeşil yaprakları serinletici rüzgârda ışıldayıp, zümrüt bir göl gibi gözünü alıyordu. Sabah akşam pencereden giren, üzüm kokularına doyan serin rüzgâr insanı mest ediyordu. Abdurrahman Mehsum’a tâbi bu geniş ailedeki gelin -kız, çoluk çocuğun hepsi birinci kattaki evlerde ve avluyu kaplayan ağaçtan kalkanın altında durduklarından, onların yaygaraları, ev halkının güröltü patirtısı duyulmuyordu. Böylesi uygun Şartlar Şairin Şiirle meŐgüliyetine bulunmaz fırsatlar bahşediyordu. (Tömür, 2009: 2)

İsyancılar dağda bir kış günü Şın Şı Sey ordusu tarafından kuŐatılır. Önde düşman ordusu, arkada geçit vermeyen buzlu, kaygan yollar vardır. İsyancılar hem düşmanla hem de doğayla mücadele etmek zorundadır. Her ikisi de isyancıların

üstüne üstüne gelmektedir. Herkes şaşkın bir vaziyette, bir cenderenin ortasında kalmıştır. Bu esnada Hocaniyaz Hacı Çin askerlerini oyalama yoluna giderek zaman kazanmış, kazanılan bu zaman sayesinde isyancılar zorlu yolları, karlı dağları geçme imkânı bularak Dış Moğolistan'a ulaşmışlardır.

“Ama düşmanın bununla duracağı yoktu. Onlar takip edip geliyorlardı. Dağlılar uygun yerlerde düşmanın önünü kesip, bu şekilde darbe vurup, yine bir taraftan da çekiliyordu. Onların yolu karlı dağlara ulaştığında kesildi. Önden giden birlikler karlı tepelere ulaştığında, dağ eteklerindeki kaygan, buzlu yerlerden at ve diğer yük hayvanlarını geçirmenin imkânı olmadığı için iki adam gönderip Hocaniyaz Hacı'ya durumu aksettirdiler. Düşman sıkıştırmakta. Ne yapmak gerek? Hâlihazırdaki bu zorluk tıpkı buz dağ gibi herkesin başını donduruyordu.

-Nasıl yapalım? –Dedi Mirol zihni bulanıp. Hocaniyaz Hacı biraz düşündükten sonra:

-Beyaz bayrak çıkarın! –Dedi emir vererek.

Emri duyan dağlılar mırıldanmaya başladı, beyaz bayrak açmaya razı olmamışlardı. Ancak Hacı'nın mizacı sert olduğu için, kimse açıkça karşı çıkmaya cüret edemiyordu. Hocaniyaz Hacı diğerlerin memnun olmadığını bilerek, verilen buyruğu güçlendirdikten sonra hepsini susturmak istedi ve:

-Mirol, kendin gidip beyaz bayrak aç! Diye bağırdı. Mirol tek söz etmeden, düşmanın yolunu kesen birinci safa varıp bayrak açtı.

Hocaniyaz Hacı haber getiren iki adama dönüp:

-Kurbanniyaz Dorga'ya söyleyin, buzu kırdırıp hayvanların geçebileceği kadar yol açsın, kötü yerlere keçe serip geçirsin! –Dedi.

Beyaz bayrak açıp düşmanla görüşme taktiğini kullanarak ele geçen vakitte isyancılar karlı dağı sağ salim aşıp Dış Moğolistan sınırını geçmişti. (Tömür, 2009: 317-318)

2.6. DİL VE ÜSLUP ÖZELLİKLERİ

2.6.1. Atasözleri

Atasözleri, bir milletin yüzyıllar boyu süren tarihî süreç içerisindeki birlikteliklerinin doğal bir sonucu olan gözlem, izlenim ve tecrübelerinden çıkan bilgece yaklaşımlarının, ortak duyuş, düşünüş, dünya görüşü ve yaşama Üsluplarının genel bir yargı halindeki ifadeleri, kısa ve özlü sözlerdir. Atasözleri birer cümlelik kalıplaşmış sözlerdir. Hayatın değişik gerçeklerini anlatmada kullanılan etkili, özlü, vurucu, çarpıcı ifadelerdir. (Çetin, 2009: 260)

Civcivin şomluğundan tavuğun memesi yok! (Çüciniñ şumluquidin toxuniñ emçeki yoq! s. 38)

Tevekkül deryasına saldim gemimi, ya Bay'dan çıkar, ya saydan çıkar. (Tevekkül deryasiğa saldim kémemni, ya baydin çiqar, ya sayramdin. s. 50)

Bilerek iş yapanın beli bükülmez. (Bilip iş qilganniñ béli oştulmas. s. 51)

Ahırda semiren mal, uzun sefere dayanamaz. (Égiz oqurda baqqan ulağ yolğa yarimaydu. s. 77)

Bir dağı aşmadan başka dağa varılmaz. (Tağdin ötmisek yine bir tağqa yétip bargili bolmiğandek. s. 82)

Girişten çok çıkıştan endişe et. (Kiriştin ilgiri çiqıştin endişe qil. s. 97)

Tilki ne kadar hilekâr olsa da sonunda kuyruğunu kaptırır. (Tülke her qançe mekkar bolsimu, axir tumşuquidin ilinar. s. 100)

Evdeki hesap çarşıya uymuyor. (Öydiki hésab talağa toğra kelmeyvatamdu. s. 108)

Buğdayın bahanesine karamuk da su içer. (Buğdayniñ bahaniside qarimuq su içiptu. s. 119)

Pazar uyanık olanın. (Bazar çaqqanniñ. s. 147)

Ala ineğin buzağısı ala kuyruk. (Ala inekniñ moziyi çar quyruq. s. 154)

Tavuk gördüğünü gagalar, molla gördüğünü okur. (Toxu körgenni çoquydu, molla körgenni oquydu. s. 175)

Kazanda ne kaynasa, dışına o taşar. (Qapaqta néme bolsa, téşiğa şu tépidu. s. 176)

Akraba kene kanı çok emer. (Uruq salca qanni bek şoraydu. s. 199)

Kurdu olmayan orman, hırsız olmayan yurt olmadığı gibi. (Börisi yoq cañgal, oğrisi yoq yurt bolmiğandek. s. 201)

Yazın giysi, kışın azık. (Yazda yépinça, qişta ozuq. s. 204)

Balanın oynayışına, kazanın kaynayışına bak. (Balañniñ oynişığı baq, qazanniñ qaynişığı. s. 228)

İt yürür, kervan yürür. (İtlar qavavéridu, karvan kétévridu. s. 228)

Ağrıyı gizlesen de ölüm aşikâr. (Ağrıqını yoşursañ, ölüm aşkar. s. 240)

Damlaya damlaya göl olur. (Tama –tama köl bolar. s. 245)

Gülerken ağlayan hatundan, hava açıkken çıkan borandan kork. (Külüp turup yığlığan xotundin, hava oçuq turup çiqqan borandin qorq. s. 266)

Sıçanın eceli gelse, kedinin kuyruğuna sarılır. (Çaşqanniñ ölgüsü kelse, müşükniñ quyruqığa ésiliptu. s. 284)

Halk tükürse göl olur. (Köp tükürse, köl tolur. s. 300)

Ben eviyorum gitmeye, eşeğim eviyor yatmaya. (Men aldiraymen yetkili, eşikim aldiraydu yatqili. s. 341)

Hırsız şüpheci olur (Oğri gumanxor. s. 342)

Su gider, taş kalır, sürme gider kaş kalır Su kétidu, taş qalidu, osma kétidu, qaş qalidu (s. 358)

2.6.2. Deyimler

Deyim, tek bir kelimenin gerçek anlamından ayrı olarak yan anlamında kullanımı veya birden çok kelimenin bir duyguyu, bir kavramı veya bir durumu ifade etmek için oluşturduğu sözdür. Deyimler geniş ve uzun anlamları oldukça yoğunluklu bir biçimde, çarpıcı olarak veren özlü ifadelerdir. O dili kullanan milletin ortak üretimi olan deyimlerde soyut anlamyoğunlukları, somut fadelere dökülür.

...Romanında deyimlere fazlaca yer veren yazar, milletin dil zenginliklerine vakıf demektir. Bolca deyim kullanmak, dili canlı kılan ve zenginleştiren faydalı bir uygulamadır. (Çetin, 2009: 259)

Armut piş, ağzıma düş. (Ücme piş, ağzımğa çüş. s. 51)

Senin gençliğinden çizmemin topuğu iyidir. (Séniñ yaşlıqıñdin ötükümniñ başlıqı yaxşı. s. 70)

Cimriliğin kazanını asıyordu. (Bermeslikniñ qazini asidu. s. 93)

On gülünün henüz biri açılmak. (On gülüniñ biri éçilmaq. s. 123)

Doppasından iğdesi dökülmek. (Doppisidin cigdisi tökülmek (s. 144)

Ayağı yanmış tavuk gibi. (Puti köygen toxudek. s. 144)

Ayağı eve girmeden ayakkabısı başköşeye kuruldu. (Puti öyge kirküçe keşi törgе çiqiptu. s. 165)

Başımızda ceviz kırdılar. (Béşimizda yañaq çaqmaqçı bolmaq. s. 193)

Kuyruğu dikmek. (Quyruqini xada qılmaq. s. 222)

Ölenle ölünmüyor. (Ölgenniñ arqısidin ölgili bolmaydu. s. 226)

Rüzgâr çıkmasa yaprak kımıldamaz. (Şamal çıqmisa, derex liñşimiğan. s. 237)

Adı ulu, sofrası kuru. (Éti uluğ, suprisi quruq. s. 279)

Suya düşmüş sıçan gibi titremek. (Suga çüşken çaşqandek titrep (s. 279)

Fırtınada kalan tilki gibi kuyruğunu bacaklarına kısmak. (Boranda qalğan tülkidek quyruqini çévisiğa qısmaq. s. 279)

Gülü güle getirmek. (Gülni gülge keltürmek. s. 287)

2.6.3. Benzetmeler

Anlatımı güçlendirmek adına; aralarında türlü yönlerden benzerlik bulunan iki varlık veya kavramdan zayıf olanın nitelik bakımından güçlü olana benzetilmesine benzetme denir. Benzetme sanatını divan edebiyatında da sıkça başvurulan sanatların başında gelmektedir.

Ev içi durgun su gibi sükûta gömüldü. (Öyiçi tiniq sudek sükütke çömdi. s. 39)

Tavşan gibi korkuyla yüz yıl yaşamaktan, aslan gibi cesurca bir gün yaşamak daha değerli. (Toşqandek qorqup yüz yıl yaşığandin, arslandek yüreklik bir kün yaşığan yaxşı. s. 64)

Tıpkı yeni su içen ekin gibi serpilip. (Xuddi yéni su içken ziraettek yaşnap. s. 79)

Onun hayalleri engin denizler gibi kabarıyor, şahin gibi pervaz ederek oldukça uzak ufuklara kanat çırpıyordu. (Uniñ xiyali ezim deryadek örkeşleytti, laçindek pervaz qilip allıqandaq yıraq upuqlarğa kétetti. s. 79)

Bit sarmış buzağı gibi sinip kaldık. (Kök pit basqan mozaydek şümşiyip qalduq. s. 97)

Kuma sızan su gibi sızıp tükeniriz. (Qumğa siñgen sudek siñip tügeymiz. s. 193)

O sahibinin tükürüğünü yutmaya alışmış enik gibi atılıp romkayı alıyordu. (U igisiniñ xepükini yutup öngengen küçüktek étilip bérip romkini alatti. s. 245)

O tıpkı dokumacının makarası gibi o yandan bu yana hızlı hızlı gidip geliyordu. (U xuddi bözciniñ mokisidek uyaqtin –buyaqqa téz bérip, téz qaytatti. s. 312)

Kurşun sesi, taş kazanda çorba kaynar gibi fokurduyordu. (Oq avazi daş qazanda umaç qayniğandek poruqlap qaynaytti. s. 335)

Ölünün mezarda yattığı gibi sessizce yattı. (Ölük sinida cim yétivalğanidi. s. 336)

Göl suyu gibi durultmak. (Köl süyidek tinçlanduruvettim. s. 340)

Batağa saplanan eşek gibi morali bozulup perişan oluyordu. (Patqaqqa patqan eşekte rohsizlinip perişan bolatti. s. 341)

Rozi Molla tıpkı nice kedinin muhasarasında kalan sıçan gibi kötü durumda kalmıştı. (Rozi Molla xuddi neççe müşükniñ muhasiriside qalğan çaşqandek osal bir ehvalğa çüşüp qalğanidi. s. 356)

O bu anda mezardan çıkmış hortlak gibi görünüyordu. (U şu tapta gördin çıqqan murdidek körünetti. s. 357)

2.6.4. İkilemeler

“İfadenin anlamını ve etkisini kuvvetlendirmek için aynı kelimenin ya da benzer sesli veya anlamları birbirine yakın ya da karşıt kelimelerin tekrarlanmasına ‘ikileme’ denir.” (Çetin, 2009: 260)

2.6.4.1. Eş Anımlı Kelimelerden Oluşanlar

Vergi (alvan –séliq), Esenlik(aman –ésenlik), Ar -namus(ar –nomus), Arzu –istek (arzu –arman), Arzu- maksat (arzu –meqset), Çocuk (bala- çaqa), Kaza- Bela (bala – qaza), At- eşek (at –ulağ), Sık –gür (bük –baraqsan), Cefa- meşakkat (capa – muşeqqet), Zulüm (cebr –zulum), Zulüm (cebr –capa), Düşünce -fikir (çüşençe – fikir), Güç- kuvvet (küç –mağdur), Güç -kuvvet (küç –quvvet), Erzak (ozuq –tülük), Yer (yer –zémin), Laf- söz (gep –söz), Hile (hiyle –mikir), Hile (hiyle –neyreñ), Kurşun (oq –dora), Ses- seda (ün –tin), Bağırıtı (çuqan –süren), Ağırbaşı (égir – bésiq), Akıl- şuur (éqil –hoş), Kavga (gelve –govğa), Hal- ahval (hal –ehval), Sokak (koça –koy), Pılı- pırtı (küde –körpe), Hayvan (mal –çarva), Mal- mülk (mal –mülük), Nam- Şöhret (nam –şöhret), Ekmek (nan –toqaç), Nağme- neva (neğme –nava), Açıkkaydınlık (oçuq –yuruq), Örf- adet (örp –adet), Gelen- geçen (ötken –keçken), Temiz

(pak –pakiz), Fikir- düşünce (pikir –çüşençe), Fitne- fesat (pitne –igva), Fitne- fesat (pitne –pasat), Bitmez- tükenmez (pütmes- tügimes), Kır (qır –dala), Silah (qoral –yaraq), Sağ- selamet (saq –salamet), Sorgu –sual (soal –soraq), Sadaka- ihsan (sediqe –éhsan), Ticaret (soda –ticaret), Şart- şerait (şert –şarait), Toy- düğün (toy –merike), Vurmak- dövmek (urup –soqup), Gürültü- bağırtı (şavqun- süren), Tartışma (talaş –tartiş), Vaaz nasihat (vez –nesihet), Memnun (xuşal –xuram), Büyük (çoñ –katta), Ticaret (soda –sétiq), Dışarı (tala- tüzge)

2.6.4.2. Zıt Anlamalı Kelimelerden Oluşanlar

Aç tok (aç –toq), Önü- ardı (aldi –keyni), Az- çok (az- tola), Var- yok (bar –yoq), Gidiş- dönüş (bériş –kéliš), Bilinir- bilinmez (biliner –bilinmes), Gece- gündüz, (kéçe- kündüz), Yüksek- alçak (égiz –pes), Büyük- küçük (çoñ –kiçik), Erkek- kadın (er –ayal), Gün- gece (kün- tün), İçi- dışı (içi –téşi), Sağ- sol (oñ –sol), Öz- kabuk (özek –qovzaq), Fayda- zarar (payda –ziyan), Yaşlı- genç (qéri –yaş), Büyük- küçük (uluğ –kiçik), O yan- bu yan (uyan –buyan)

2.6.4.3. Yakın Anlamalı Kelimelerden Oluşanlar

Ağaçlar (del –dorexler), Edep- ahlak (edep –exlaq), Arz- şikâyet (erz –şikâyet), Islak- yağış (höl –yégin), İlim- marifet (ilim –meripet), Veli- molla (işan –molla), İzzet- ikram (izzet –ikram), Keyif- sefa (keyp –sapa), Yanıp- pişip (köyüp –pişip), Alay- şaka (külke –çaqçaq), Ot- çöp (ot –çöp), Yapan- eden (qılğan –etken), Hıslım- akraba (uruq –tuğqan), Vakit- saat (vaqit –saet), Yem- kuru ot (yem –xeşek), Ağıt- zar (yiğa –zar), Boy- beden (boy –best), Afacanlık (zoq –şox).

2.6.4.4. İki Farklı Kelimededen oluşanlar

Baş- göz (baş –köz), Hasır- keçe (bora –kigiz), Cami- mescit (came –mesçit), Saç- sakal (çaç –saqal), Diş- tırnak (çiş –tırnaq), Kadın- çocuk (xotun –bala), Çay takımı (çine- çeynek), Kavga- macera (cédel –macira), Eğilmez- kırılmaz (égilmes –sunmas), Öfke- nefret (ğezep –nepret), Rakı- şarap (haraq –şarab), Don- gömlek, (iştan – köñlek), Lanet- nefret (lenet –nepret), Odun- saman (otun –saman), Öşür- zekat (öşre –zakat), Ev- aile (öy –aile), Kamçı- zulüm (qamça –zulüm), Karga- kuzgun (qağa – quzğun), Kan- irin (qan –yiriñ), Sakal- bıyık (saqal –burut), Arslan- kaplan (şir – yolvas), Dağ- ırmak (tağ –derya), Bey- hoca (vañ –ğoca), Söz- hikaye (söz –çöçek), Yemek- içmek (yep –içiş), Ata- ana (ata –ana), Yurt- akraba (el –ağine)

2.6.4.5. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Oluşanlar

Koca koca (çoñ –çoñ), Çabuk çabuk (pat –pat), Tez- tez (téz –téz), Top- top (top – top), Irmak- ırmak (derya- derya), Çok- çok (nurgun –nurgun), Tekrar- tekrar (qayta- qayta), Söylenti (miş –miş), Sık (sancaq –sancaq), Her taraf (terep –terep)

2.6.4.6. Yansıma Seslerden Oluşanlar

ğur –ğur, taraq- turuq, taras –turus, çip –çap.

2.6.4.7. Biri Anlamlı Biri Anlamsız Kelimelerden Oluşanlar

Biraz (sel –pel), Metve (méve –çéve), Yıkılmak (zir –zever), Ses (ün –tiviş), Meyve (yel –yémiş), Giyim- kuşam (kiyim –kéçek), Parça pinçik (parçe –purat), Eğri- büğrü (egri –toqay), Mutfak takımı (qazan –qomuç)

2.6.5. Hakaret ve Küfürler

“Küfür, bir üstünlük, saldırganlık, iktidar göstergesi olarak ve rahatlama amacıyla kullanılır ve kızgınlık, sinirlilik, öfke anlarında söylenir. Bazıları da konuşmaya espri katmak ya da şaka yapmak için kullanır.” (Çetin, 2009: 268)

Mollalara söylesen onlar işe yaramaz, namussuzlar hazır ekmek, bedava pide bulsa yiyip yatıyor. (Mollılara sözliseñ, ularğa xuşyaqmaydu, qiz talaqlar teyyar nan, bikar poşkal bolsa yep yétivéridu. s. 72)

Namussuz, yağsız kalmış. (Qiztalaq, yağsırap qalğaniken (s. 94)

Namussuzlar kadın kız adını duyunca eriyip suya dönüyorlar. (Qiztalaqlar qiz – çokanniñ étini añlisila, érip su bolup kétidu. s. 96)

Bunu kendi gözleriyle gören şehir halkı bu bayları alaya alıyor “dalkavuklar” diye hakaret ediyorlardı. (Buni öz közi bilen körüp turğan şeher ahalisi bu baylarni mesxire qilatti ve “yalaqçılar” dep tillışatti. s. 150)

Size benzer bir adamı çölde görse, o vahşi askerler öldürmekten çekinmez. (Sizge oxşas ademni çölde körse, u qara saq çerikler öltürüp yéyiştin yanmaydu. s. 253)

“Ananı” diye küfür ederek gelip onu kamçulamaya başladı. (“anañni” dep tillap kélip uni qamçılaşqa başlidi. s. 269)

Hay... Ananı!.. Hu... Anañni!... s. 341)

-Ananı!.. Şün Fayü’nün kızaran gözlerinde gazap (s. 341) kıvılcımları parıldıyordu. (- Anañni!... Şün Fayüniñ qızargan közliride gezep uçqunliri çaqnaytti. s. 341)

2.6.6. Nükte ve Alay

“‘Nükte’, espri, ince manalı şaka sözüdür. Nükte, bir fikir veya sanat eserinde zekice araya sokuşturulmuş olan, anlamakta güçlük çekilen, ancak dikkatle farkına varılabilen, ince, zarif, hoş, şakalı, ustaca ortaya konmuş mana, ifade, söz veya unsurdur.”(Çetin, 2009: 292)

Alay Türkçe Sözlük’te; “Ses tonu, söz, davranış vb yollarla biriyle, bir şeyle eğlenme, küçümseme.” (TDK, 2005: 67) anlamındadır.

Aşağıdaki satırlarda Çinli Genel Vali Yan Zeng’in ölümü ve şairin Urumçiye gitmesi arasında bir bağ kurulmuş ve bu mesele bir nükteyle anlatılmıştır.

-Nimet Halife’nin sözü doğru çıktı, -diye söze başlayan Latif Efendi bir fikra anlattı. Bir adamın karısı dik başlı ve kavgacıymış. Erikler olduğunda bir

gün bu kadın erik kurutayım diye eriğe çıkmış, düşüp ölmüş. Bu kadını yıkayıp defnedip, kırkı çıktıktan sonra, eş dostu uygun birini bulup o adamı evlendirmişler. Bu kadının huyu çok iyiyymiş. İki üç gün geçtikten sonra akrabaları yoklamaya gelip: “Nasılsın, halin hatırın nasıl? Diye sormuşlar. O adam cevap verip: “Böyle olacağını bilsem, önceki karımı yıllar önce erik toplamaya çıkarmaz mıydım” demiş. Bu fikrayı anlatarak Nimet Halife bizi güldürmüştü. Bunun gibi böyle olacağını bilsek, şairi yıllarca önce Urumçi’ye göndermez miydik? (Tömür, 2009: 151)

-Nemet Xelipetimiñ bir gèpi toğra keldi, -dep bolup, bir kişiniñ ayali tersa hem soquşqan iken. Örük pişşiqda bir küni bu ayal örük qaqimen dep örükke çiqip, yiqilip çüşüp qaza téiptu. Bu ayalni yuyup –tarap yerlikke qoyup, qiriq nezirini bérip bolğandin kéyin, el –ağiniliri layiq tépip u kişini öylep qoyuptu. Bu ayalniñ micezi obdan bolğaçqa, yarap qaptu. İkki –üç kün ötkende ağiniliri yoqlap kélip: “qandaqraq, miceziñlar kélişip qalgudekmu?” dep ehval soraptu. U kişi cavab bérip: “Mundaq boluşni bilgen bolsam, avvalqi ayalimni neççe yil burun örük qaqturgili çiqarğan bolar ikenmen” deptu. Dep Nemet Xelipitim bizni şundaq dep küldüretti. Şuniñğa oxşaş bundaq boluşni bilgen bolsaq, şairni neççe yil burun Ürumçiğe evetken bolattuq.” (Tömür, 2009: 151)

Aşağıdaki satırlarda yine Nurahun adlı bir gencin babasının vasiyeti için mezarlığa gitmesi üzerine Yan Zənşin’in ölümü alaya alınmaktadır.

-Nurahun, geç kalmış pazarcı gibi bu acele ne, nereye böyle? –Diye sordu.

-Mezarlığa, -dedi o aceleyle.

Eski mezarlık şimdiki Hançin sokağıyla kütüphane arasındaki tepedeydi.

Cyancün’e mezar mı kazacaksın? Onu oraya gömdürmeyiz-dedi az önceki delikanlı şaka yaparak.

-O kişi varacağı yere vardı, -dedi o net bir tavırla, -ben başka iş için gidiyorum. (Tömür, 2009: 148)

-Nuraxun, keç qalğan bazarçidek aldirap méñipsengu, nege mañdiñ? –Dep çéqişti.

-Şéhitlikke, -dédi u aldirap.

Kona şéhitlik hazırqi Xañçin koçisi bilen kitabxana ariliqidiki döñlükte idi.

Ciyañcünge şam gör kolay demsen? Biz u yerge qoydurmaymiz, -dédi héliqi yaş çaqçaq qilip.

-U kişi bardığan yérige bérıp boldı, -dédi u rast sözlep, -men başqa işqa kétivatimen.” (Tömür, 2009: 148)

Aşağıdaki satırlarda Turfan beyinin şairden kendisini öven bir kaside yazmasını istemesi için bir adamını göndermesi şair tarafından alaya alınmaktadır. Şair kasideyi yazmak için uygun mürekkep olmadığını, uygun mürekkebin Kızıl Deniz’den geleceğini söyleyerek beyin adamıyla alay etmektedir.

-Gan efendimin aklına bir iş düşse, o işi yapana kadar adamı dinlendirmiyor. O, beni ambardan iki daden buğday doldurup Turfan’a götürüp Abduhaluk şahir (“şair” sözünün bozularak söylenişi) ile görüşüp gel, buğdayı onun evine bırak, şahir bana, Kuça beylerini batırıp, beni metheden şiir yazıp versin, ben yine ödül alayım diye gönderdi. Bundan dolayı, ben şahiri bulmak için Turfan’a gittim. Orada soruşturup şahiri Astane’ye gitti diye duyup buraya geldim. Yoksa buraya gelmeyi rüyamda bile görmezdim.

Şair birden kızarıp bıyık altından güldü ve:

-Buğdayı bırakmasaydın, -dedi.

-Neden ki ?

Tipik bir Lükçün’lü olan bey şairin sözüne (s. 179) şaşırıp “neden ki” dediğinde “ki” bağlacını söylerken ağzı ineğin ağzı gibi açılıp kalmıştı. Onun bu andaki durumundan hem şaşırıldığı, hem soru sormaya çalıştığı anlaşılıyordu.

-Bey –efendileri öven kasideleri sıradan kalemlerin yazması olmaz, ben bu güzel sözleri yazmaya layık değilim, -dedi şair söz değiştirerek.

-Yok, yok yazmasanız olmaz. Bize nefes aldırılmaz, gece uyutmaz. Beylerin mizacını sizler bilmezsiniz, onlar çok tez canlıdır.

-Ben uzun zamandan beri bey –efendilerin hoşuna gidecek, ağızlarını tatlandırarak nazımlar yazayım diyorum. Fakat ona layık mürekkep dahi gelmedi henüz. Yalan söylüyorsam, sorun, bu arkadaşların hepsi biliyor. Duydum ki Şor Derya’da bir tür kızıl kehribar taşı var diyorlar. Onu aldırıp getirip yazacağım. Ondan başkası efendilere layık değil. Siz gidip efendilere haber verin, kehribar taşı gelir gelmez hemen beyin hoşuna gidecek, ağızını tatlandırarak bir nazım yazıp hediye edeceğim, -dedi şair gülmeden oturarak.

-O ne zaman gelir?

-Geçen yıl hacca gidenlere söyledim, onların gelmesine az kaldı.

-Biz biliyoruz, şahidiz, -dedi Niyaz Kari.

-Dediğiniz doğruysa ben gideyim, uzun oturamayacağım, -bey yerinden kalkıp vedalaştı. Ev sahibi onu merdivenlere kadar uğurlayıp geri geldiğinde, evde kahkahalar yükseliyordu. (Tömür, 2009: 179-180)

“-Gaň Ğocamniň köňlige birer iş kirivalidiğan bolsa, şu işni qildumiğuçe ademni tindurmaydu. U méni sañdin ikki daden buğday qaçilap Turpanga apirip Abduxaliq şahir (“şair” söziniň buzulup éytilişi) bilen körüşüp kel, buğdayni uniň öyiğe töküvet, şahir maña Kuça Vañlirini çökürüp, méni maxtap şéir yézip bersun, men yene şaň qilimen dep evetti. Şuňa, men şahirni izdep Turpanga barginim. U yerdin sürüşte qilip şahirni Astanige ketti dégenni añlap, bu yerge keldim. Bolmisa bu yerge kéliş uxlap çüşümğimu kirmigen.

Şair hüppide qizirip miyiqda küldi ve:

-Buğdayni tökmey turidiğan iş idi, -dédi.

-Némişqa?

Tipik Lükçünlük bolğan beg şairniň söziğe öziçe heyran bolup, “némişqa” dégende, “qa” qoşumçisini éytiş bilen teñ ağızi kéleniň ağızidek éçilip qalgandı. Uniň şu taptiki turqidin hem heyran qalğanliqi, hem soal qoyğanliqi çiqip turatti.

-Vaň –Ğocilarni maxtap yazidiğan qesidilerni siyah qelemde yazgili bolmas, İpar –zeper söz yézişnimu layiq tapmay turuvatimen, -dédi şair söz oynitip.

-Yaq, yaq, yazmisiñiz bolmaydu. Bizni tinim tapturmaydu, kéçisimu uxlatmaydu. Ğocamlarniñ micezini sizler bilmeysizler, ularniñ micezi bek ittik.

-Men uzundin béri Vaň –Ğocilarniñ yürükige yaqqudek, ağızığa tétigudek nezmilerni yazmen dep yürüvatimen. Biraq, uniña layiq siyah téxi yétip kelgini yoq. Yalğan éytqan bolsam, sürüşte qiliñ, muşu yarenlerniñ hemmisi bilidu. Añlisam, Şor Deryada bir xil qizil kehri téşi bar deydu. Şuni aldurup kélip yazmaqçimen. Uniñdin başqisi Ğocamlarğa layiq emes. Siz bérıp Ğocamlarğa dadlap qoyuñ, kehri téşi yétip kelgen haman Ğocamniñ yürükige yaqqudek, ağızığa tétigudek nezme yézip sovgat qilimen, -dédi şair külmestin olturup.

-U qačan yétip kélur?

-Bultur hecge ketkenlerge éytip qoyğan, ularniñ kélişige az qaldi.

-Biz bilimiz, biz guvah, -dédi Niyaz Qariy ispat bolup.

-Gep rast bolsa, men kétimen, uzun olturalmaymen, -Beg ornidin turup xuşlaştı. Sahibxana uni pelempeygiçe uzitip qaytip kirgende, öyde külke kötürülgeni. (Tömür, 2009: 179-180)

2.6.7.Terimler

“Mesleklerin, sanatların, bilim dallarının kendilerine has bazı kelimeleri olur bunlara genel olarak ‘terim’ diyoruz.”(Çetin, 2009: 263) “Baldur Oyğanın Âdem” romanında yazar; eserin bir devir romanı olması ve bir isyanlar dönemini ele alması sebebiyle sık sık askeri ve idarî terimlere yer vermiştir. Bu terimler de daha çok Rusça ve Çince alıntı kelimelerden müteşekkil haldedir. Yazar askerî ve idarî terimleri yabancı dillerden seçerek metnin anlaşılmasında güçlüğüne sebep olmuştur diyebiliriz. Bu güçlüğü de bazen kelimeleri dipnotlarla açıklayarak aşmaya çalışmıştır.

2.6.7.1. Çince Terimler

Yamul (Hükümet, İdare)

Ambal (Kasabanın başkanı, i. 2. Memur, bürokrat.)

Şünfu (Vali)

Dudu (Vali)

Şyenzo (Başkan)

Vañ (Prens, bey)

Cisa (Eski dönemde bir bölge veya köyün asayişini sağlamakla görevli yerli memur.)

Şaño (Azatlıktan önceki vakitte şimdiki köy ine eşit memurluk ve bu memurluğu yapan kimse. Bu tür memuru hükümet yerli halktan belirleyip, şaño köyü hükümete vekâleten yönetirdi.)

Datañ (İdarenin içinde arz şikâyet ve her türlü olayı inceleyip bertaraf eden kısım.)

Tuñçi (Tercüman)

Cyancün (General)

Sicañ (Komutan)

Lüycan (Kolordu Komutanı)

Tüencan (Tümen Komutanı)

Siliñ (Bazı devletlerin ordusunun içindeki harbi işlerden mesul olan hizmetli)

Lyencañ (Ordunun personel dairesinden sorumlu komutan. Yüzbaşı.)

Yiñ (Tugay)

Yiñcañ (Tugay Komutanı)

2.6.7.2. Rusça Terimler

Soldat (Asker, Savaşçı)

Polkovnik (Albay)

Pilimot (Otomatik Silah)

Ofitsér (Komutan)

Batalyon (Tabur)

Brigada (Ekip, Kısım)

Polk (Alay)

Guardiye (Seçkin Birlik)

Gazarma (Karargâh)

Ştab: (Karagâh)

2.6.8. Simgesel Değerler

Şair uzun bir sokağı temaşa ederek, Cyancün idaresinin önüne geldiğinde yemek saati gelmişti. Cyancün idaresi Urumçi şehrini çevreleyen kalenin içinde tıpkı güneşe bağlanan fil gibi dimdik duruyordu. İdarenin ön tarafı ahşap çitlerle çevrilmiş olup, tam ortada büyük kapı vardı. Kapının iki tarafına ağzını kocaman açıp duran heybetli iki taş aslan konulmuştu. Onlardan on adım içeride dört asker ellerinde tüfek muhafızlık yapıyordu. İdarenin batı duvarında yine küçük bir kapı vardı. Bu kapı çoğu zaman kilitli olup, ona sürekli sağlam kalması için bir asker görevlendirildi... (Tömür, 2009: 134)

Urumçi’de valilik binası önünde bulunan aslan heykelleri birçok mitolojide gücün, kuvvetin simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Yunan’dan Sümer’e Orta Asya’dan Çin’e bu simge karşılık bulmuş, hemen her toplumun hayvanların kralı olarak gördüğü aslan bir güç gösterisi, korku unsuru olarak kullanılmıştır.

Aslan'ın Türkler tarafından bilindiği ve bunun da kişi isimlerine yansıdığını görüyoruz. Yaşar Çoruhlu bunu “*Eberhard'ın Çin kaynaklarından derlediği bilgilerden, Hsiung-nu kavimlerinden bazılarında arslanın bilindiği ve hatta "arslan oyunu" denilen folklorik bir oyunun oynandığı, vergi olarak canlı arslan verildiği ve arslanın taht sembolü olduğunu öğreniyoruz.*” (Çoruhlu, 1999: 149) sözleriyle ifade etmektedir. Ayrıca Çoruhlu bazı Türk kağanlarının aslanlı tahtlarda oturduklarından bahsetmektedir. (Çoruhlu, 1999: 150)

Çinli genel valinin halkın üzerinde baskı kurmak, gücünü hissettirerek halkı korkuya sevk etmek adına bu motiften faydalandığını düşünebiliriz. Eberhard bunun sıkça rastlanılan bir durum olduğunu beyan etmektedir. “*Aynen ejderhalarla olduğu gibi, taştan yapılmış bir çift aslan heykeline, resmi bina ve tapınak koruyucusu olarak sıkça rastlamak mümkündür. Sağdaki aslan erkek, soldakiyse dişidir.*” (Eberhard, 2000: 41) Bunun sadece Çin ve Türk kültürleriyle değil hemen bütün milletlerin kültüründe benzer durumları sembolize ettiğini görmek mümkündür. “*Hititler önceleri büyük köpek dedikleri aslanın kenti kötü ruhlardan koruyacağına ve saldırıya korku verecek en etkin bir psikolojik savunma aracı olarak görmüşler ve bunların heykellerini, kapı gardiyanı olarak, sur kapılarına ve tanrı heykellerinin kaidelerine yerleştirmişlerdir.* (Ersoy, 2000: 415) “*Arslanın, Budist mitoloji ve sanatta da çeşitli sembolik anlamları vardı. O bazen bir tanrı sembolüydü ve bazen de hükümdarın kendisini veya oturduğu tahtı simgelerdi.*” (Çoruhlu, 1999: 149)

Abduhaluk Uygur Onuncu ayda Karşehir'den dönüp memleketinin güz manzarasına büründüğünü, tabiat kanunu gereğince bir mevsimin sona erişini, bütün yeşilliklerin sararıp, kuruyup kaldığını görüp, şairane hissiyata gömüldü. Lakin zayıflayıp bir deri bir kemik kalan Ayimhan'ı görünce şaşırıp kaldı. O “ne oldu, hangi hastalığa tutuldun” diye kederle haykırıp, hıçkırarak ağlayacaktı, kendini tuttu. Onun yerine kaynanası gözyaşı döktü. Onun gözyaşları pişmanlık yaşlarıydı. Şair kendini tutarak Ayimhan'ın alnını ve ellerini okşadı. Ayimhan gözünü açıp başucunda oturan şairi bir defa gördükten sonra, gözünü tekrar açmadı. Sanki o bütün arzu –isteğini, dert –hasretini gözyaşıyla ortaya koyar gibi sessizce yaş döküyordu. Şair yumuşacık mendiliyle onun gözyaşlarını siliyordu... (Tömür, 2009: 223)

Şair güz döneminde memleketine döndüğünde, tabiatla birlikte sevgili eşi Ayimhan'ın da sararıp solduğunu görmüş ve nihayet eşini kara toprağa vermiştir. Sonbahar mevsimi aslında sadece tabiatın solduğu, Ayimhan'ın öldüğü bir zaman

diliminden ibaret değildir. Yazar sonbaharla aslında bütün Doğu Türkistan coğrafyasında hüküm süren esaret ve cehaleti güz imajıyla okuyucuya yansıtmıştır ve bir gün mutlaka bahar gelecek; Uygur halkı esareten kurtulacak, cehaletten sıyrılarak aydınlık yarınlara uyanacaktır.

İlkbahar vakitleri Keçkurun taraflarında hava aniden gürüldedi. İnsanlar fırtına mı çıkacak diye endişeyle, o yana bu yana bakarken, sonunda nereden çıktıysa geciken kargaların sema boşluğunda dalıp çıktığını görüldü. Kargalar ok gibi vızıldayıp dalarak bağlardaki kavaklara, söğütlere konuyordu. Bu kargaların dinlenme anıydı. Maalesef bu yıl Turfan bağlarına karga geldiği yok, onun yerine Şın Zihuy'un cellât orduları kargadan da tez gelip yerleşti. Askerin çokluğundan Turfan'ın hiç ak yeri kalmadı. (Tömür, 2009: 363)

Bir bahar vakti Turfan'a kargaların gelişi sembolik bir ifadedir. Karga rengi ve sesi itibariyle Türk Edebiyatında pek olumlu karşılanmaz. Divan şiirinde genelde rakip karga olarak düşünülür. “*Kara karga şeytanın ve kötülüğün sembolüdür.*” (Çoruhlu, 1999: 177) “*Genel olarak Yunan mitolojisinde uğursuz olarak kabul edilir. Nedeni de; tanrı Apollon'a kötü bir haber getirmesidir. Apollon da bu habere çok kızmış ve kargayı lanetlemiştir.*” (Armutak, 2004: 149) Karga kimi zaman kut ve mutlulukla birlikte anılsa da genel itibariyle uğursuz kabul edilen bir hayvandır. Ancak yazar burada gelen Çin ordusunun kargalardan dahi hızlı davrandığını, Turfan sokaklarına adeta akbabalar gibi üşüşüğünü ima etmekte, Çin ordusunun zalimliğini, kan içiciliğini sezdirmektedir.

2.7. Sosyal Zemin ve Romana Yansıması

“Baldur Oyganğan Âdem” bir çağ romanı olduğu için konu edindiği devrin bir takım sosyal aksaklıklarını, içtimai olaylarını da aksettirmektedir. Devrin sosyal ve siyasi şartları romana sindirilmiş, okuyucuya devri anlama ve yorumlama noktasında bir bilinç kapısı açılmıştır diyebiliriz. Mesela eserde ele alınan yerli mollaların ceditçi eğitime karşı çıkması, ceditçileri tekfir ederek onlara yaşam alanı bırakmaması, bu tür yenilik faaliyetinde bulunanları hükümete şikâyet ederek eğitim –öğretim aleyhine aksiyona geçmeleri devrin sosyal şartlarını göz önüne sermektedir. Ayrıca kadınların sosyal durumu, eğitim durumu ve bunun acıklı neticesi romanda işlenmiştir.

Bahse konu dönemde çocuk olan yazar içinde bulunduğu toplumu iyi gözlemlemiş, devrin illetlerini başarıyla tespit etmiştir. Romanda işlenen dönemden yaklaşık 10-15 yıl öncesinde bölgede bulunan Ahmet Kemal İlkul ve Adil Hikmet Beylerin verdiği bilgiler yazarı desteklemekte, anlatılan olayların yalnızca bir kurgudan ibaret olmadığını belgelemektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi eser bedii yönünden ziyade devre ışık tutmasıyla büyük bir önemi haizdir.

Menlik, Haşim denenler de dershanenin içine girip, hiç durmadan gevezelik yapmaya başladı:

-Ya Allah, Ya Kerim, işte bu ceditlik, dinden çıkmak değil mi?! Menlik Sofi başını sallayarak devamlı konuşuyordu. –Sırada, masada oturmak imansızların işi. Biz Müslümanlara diz üstü oturup ders dinlemek sünnet. Cenabı Resulullah ders anlattığında otuz üç bin sahabenin hepsi diz üstüne oturup dinlemedi mi?.. (Tömür, 2009: 65)

Görüldüğü üzere yerli mollalar sıralarda oturmayı kâfirlik olarak görüyor, buna da Hz. Peygamberin sahabesinin onu yerde oturarak dinlemesini delil gösteriyorlar. Kemal İlkul bu meseleyi:

Hiç inkâr edemezsiniz ki bugün Altışehir'deki mektepler hayvan ahırlarına benziyor. Çocukların altındaki saman –Altışehir mekteplerinde çocuklar saman, toprak üstüne oturtulmakta idi. Kaşgar'da birinci defa olarak iki yüz elliden fazla usul-i cedit sıralarını ben yaptırmış idim. O zaman bazı molla efendiler buna itiraz etmişler, “kitab-ı sünnete muvafık olmayıp bu gibi sıralarda insan değil, şeytan oturur.” demişlerdi.- Eğer ders zamanından hariç bir vakitte görülse buranın mutlaka bir ahır olduğuna hükmedilir. (İlkul, 1999: 212)

cümleleriyle aktarmaktadır.

-Bizim okul açmamıza dinî, hurafe temelli örf adetler de sert engeller çıkarıyor. En tehlikeli ve zehirli kara güç işte bu. Bunlara teşebbüs eden cehaletperestler, halkın uyanışından çok korkuyorlar. Çünkü halk cehalet, nadanlık uykusundan uyanırsa, onların menfaatleri zarar görecektir. Bunun için, onlar her türlü içtimai uyanış hareketine karşı çıkıyor. Mesela, Mehsubay Tataristan'dan iki kez öğretmen davet edip tüm masraflarını kendisi karşılayarak Astane'de okul açtı. Bu okullarda, okutma işleri bir zaman yoluna konuldu. Daha önce bahsedilen mutaassıp kara güçler isyan başlatıp: “Mehsubay yenilikçi mektep açtı, hesap, coğrafya diye Besmelesiz bir şeyler okutuyorlar, dünya yuvarlak diyorlar” diyerek fitne fesat yayıp, Yan Zengin'e

şikâyet ettiler. Yenilikçi mektepleri kapatmak için bahane bulamayan Yan Zeşin onların şikâyetini dikkate alıp bir buyrukla yenilikçi okulları kapattırdı. Öğretmenlerini kovdu, hatta sürgün etti. Bunlar 1918 yılında olan şeyler. Aradan birkaç yıl geçince Kaşgar'da yine bir eğitim hareketi başladı. Merhum Abdukadir Damollam öncülük yapıp, medreselerdeki eski tarz eğitim işlerinde ıslahat yapmaya teşebbüs etti. Medreselerin vakıflarından para ayırıp, öksüz – yetimlerin bakımını yoluna koydu. En önemlisi yabancı ülkelerden gelen misyonerlere karşı koydu. Ne yazık ki, Abdukadir Damollam'ın terakkiperverliğini desteklemek yerine bir takım zenginlerle mutaassıp kara güçler ağız birliğiyle ona karşı çıktılar. En sonunda bu kara güçler bir suikastla Abdukadir Damollam'ı katlettiler. (Tömür, 2009: 46-47)

Yine bu meseleyi Kemal İlkul'dan takip ediyoruz:

Selim Ahund namında bir molla efendi Kaşgar'a geldiğim günden beri bütün dini ve milli teşebbüslere karşı duruyor,"Usul-i ceditçiler Allah'ı tanımazlar, dine itikatları yoktur, ahkâm-ı şeriata rağbet etmezler" gibi bir takım bühtanlarla (iftiralarla) zavallı memleketin afakında (ufuklarında) bir baykuş gibi ötüyordu. Bu işgalara (ayartmalara) başlıca sebep Darümuallimin-i İttihat'ın küşadında (açılmasında) Bahaeddin Bayın Selim Ahund mollaya suret-i mahsusada (özel olarak) bir hediye "rüşvet" vermemesi meselesi imiş...

Darümuallimini tesis edeli iki ay kadar bir zaman olmuştu. Talebelerim arasında yirmi yaşını tecavüz eden oğullar da var idi. Bunlardan Mahmut isminde bir efendi 'Tarih ve coğrafya okumak haram imiş. Bu hususa dair Molla Selim bir fetva çıkarmış, halkın nazar-ı nefrininde (nefretli bakışları altında) yaşar olduk. Yurdumuzda açık bir alınla gezemiyoruz' diye suzişli (yanıp yakılan) bir lisan ile talebe namına müracaatta bulundu. (İlcul, 1999: 104)

Muhitiler ailesinde ağabey kardeş dördü birlikte çiftçilik ve ticaretle meşgul oluyordu. Bunlardan ikincisi olan Mehsut Muhiti 1910 yılından itibaren ticaretle meşgul olup, Moskova, Leningrad, Kazan, Semey, Taşkent, Almatı gibi şehirlere gitmiş, Asya, Avrupa medeniyetiyle karşılaşmış ve o yerlerdeki terakkiyatı görüp, ufku açılmış bir aydın idi. O Moskova'da kaldığı sırada Rus öğretmen tutup Rusça öğrenmiş, yine birçok bilgiye sahip olmuştu. Doğu Türkistan'a dönüp geldikten sonra, o Rusya'da edindiği adet üzere Avrupai elbiseler giyip, kravat takıyordu, hatta saç uzatıp başı açık bir halde sokaklarda geziyordu. Bu tür yeniliklere tüm varlığıyla karşı çıkan mutaassıp kara güçler o

vakitlerde Turfan’da çok ve güçlü idi. Mutaassıp güçler Mehsut Muhiti’ye “Cedit”, “İmansız” diye karşı çıksalar da o onların her türlü baskı ve kargışlarına kulak asmadan, hurafeciliğin boyunduruklarını parçalayıp atarak, kendi doğru bildiği yolda yürüyordu. Bugün onun Mucan Karizine başı açık gelip, yine bu halde Astone’ye dönüp gitmesinin altında bu yatıyordu. (Tömür, 2009: 171-172)

O dönemde sarık takmayan, cübbe giyip sakal uzatmayan kimselere iyi gözle bakılmıyor tabiri caizse bu kişiler adam yerine konulmuyordu. Bu hususu Kemal İlkul da dile getirmektedir.

Ben yine başımın sarığı, arkamın cübbesi ve hayli uzamış olan sakalımla bunların arasında bulunmakta ve kendilerini yeni vazifelerinde muvaffak olmaları için teşvik ve tergidenden (heveslendirmeden) geri kalmamaktaydım –O zaman Kaşgar’da sarıksız, cübbesiz ve sakalsız bir şahsın söyliyeceği sözlere kıymet verilmezdi. (İlku, 1999: 100)

O dönemde Doğu Türkistan’da kızlara okuma yazma öğretilmiyor, kız çocukları küçük yaşlarda kendisinden yaşça çok büyük insanlarla evlendiriliyordu. Kadınlık müessesesi bir eğlence haline getirilerek erkeklerin elinde adeta bir oyuncığa dönüştürülmüştü. Bu mesele romanda açıkça ele alınmasa da Ayimhan’ın arkadaşı Hasiyet’in söyledikleriyle sezdirilmeye çalışılır.

-Boş laf! –Dedi hasiyet yüzüne kati tavır takıp, er dediğin bir anda değişiverir. Onlarda insaf yok, bırakmak istediği anda bırakıp giderler. En iyisi, kadın kısmı işin sıcağında birkaç çocuk doğurup, büyütüp kök salmalı. O zaman erkek kısmı kıpırdamıyor. Biliyor musun, sen şimdi kökü olmayan ağaca benziyorsun... (Tömür, 2009: 216)

Bu konuşma neticesinde Ayimhan kendini güvende hissetmeyerek bir üfürükçüye başvurmuş, neticesinde sağlığından ve genç yaşında hayatından olmuştur. Bu konuyla ilgili hem Kemal İlkul hem de Adil Hikmet Bey çok çarpıcı bilgiler verirler. Ne İslam ahlakıyla ne de Türk töresiyle ilgisi olan bu rezil durum maalesef devrin gerçeklerinden biridir. Bu durumu İlkul:

İkinci akşam hiç de hatırımdan çıkmaz, garip bir mübahase (münakaşa) açıldı. Kaşgar’da kadınlık hayatına ait vaki olan bir sualime Muhtar şu suretle cevap vermişti: ‘Beyefendi, size kısaca bir cevap veriyim mi? Ben otuz yaşındayım, seksen iki kadın aldım, bıraktım... İşte şu cevaptan Kaşgar’da kadınlık mevkiisini anlayabilirsiniz’ dedi. (İlku, 1999: 91)

Adil Hikmet Bey'in anılarında ise durumun vahameti dudak uçuklatır cinstendir.

Merkum yalnız para cem etmekle kalmıyor, şu fani dünyanın lezzetlerini bolca tatmak istiyordu. Sık sık kadın değiştiriyordu. Teehhül ettiği bir kadınla azami bir iki ay yaşadktan sonra başka birisini alıyordu. Said El Aseli, Türkistan'da bulunduğu müddetçe tam dört yüz yirmi kadın alıp boşamıştı. (Adil Hikmet, 2012: 265)

Ta'addüd-i zevcat (çok karıllık) son derecede çoktur. Hocalar tarafından zehirlenmiş olan bir kısım halk, iki günde bir kadın alır ve boşar. Zevceliğe (karılığa) intihab olunan (seçilen) kızlar arasında dokuz yaşında masumlar doludur. Bu şer'i bir fuhuştur. Ulema bunu hayvani şehvetlerine uygun gördüklerinden:

'Kadınlar' derler. "İnsanların hevasını teskin için yaratılmışlardır. Hakkında hadis vardır."

Ulemanın bu sözleri her tarafta işitilir. Beş yüz kadın almış ve beş yüz çeşni değiştirmiş insanlara tesadüf olunur. Halk arasında Ahmet namında bir şahıs tanıdık ki, on bir yaşında bir kızcağız ile teeħhül etmiş, zevcesine hediye olarak bir de lastik top almıştır.

Bu zevceyi çok defa kapısının önünde top oynarken gördük. Kızın kocası onunla geçen hayatını, mahrem münasebetler esnasında çıkardığı feryatları ne suretle kestiğini, göğsünü kabarta kabarta söylemekten utanmamaktadır. (Adil Hikmet, 2012: 316-317)

Yine Adil Hikmet Bey Aksu'ya giderken Tumşuk Pazar namında bir köyde konakladıklarını, bu esnada kendilerini ziyaret eden bir Müslüman Türk kadınının şikâyetlerini dinlediklerini söylüyor. Bu kadının daha önce birkaç defa Müslümanlarla evlendiğini ve her defasında terk edildiğini, bir Çinliyle evlenmek zorunda kaldığını, kızının da bir Çinliyle evlenmesine mecburen razı olduğunu gözyaşlarıyla anlattığını, hocalardan şikayetçi olduğunu belirten Adil Hikmet Bey duygularını: "*Hasılı bu muhitte kadın çok hakirdi. Erkek elinde canlı bir oyuncaktan başka bir şey değildi.*" (Adil Hikmet, 2012: 346) sözleriyle açıklıyor.

2.8. ANLATIM TEKNİKLERİ

Sanat, edebiyat, roman, şiir... tabii ki bir şeyler anlatacaktır. Ancak sanatta veya edebiyatta, anlatılacak şeyden çok anlatım biçimi önemlidir. Önemlidir; çünkü, biçim anlatılacak şeyi (mesajı, maksadı, felsefeyi) anlatılana (okuyucuya, izleyiciye) ulaştıran bir vasıtaadır. Bu nedenle nitelikli bir edebî metnin sağlam bir biçime sahip olması gerekir. (M. Tekin, 2011: 185)

Geçmişten bugüne yazar eserini oluştururken çeşitli yöntemlere başvurmuş, kişileri ve olayları daha canlı ve daha gerçekçi aksettirebilmenin yollarını aramıştır. Bu bölümde Baldur Oyğangan Âdem romanı oluşturulurken başvurulan anlatım teknikleri üzerinde durulacaktır.

2.8.1. Anlatma- Gösterme Tekniği

Romanın, bir bakıma ön-örneği olan destan türünde hikâyeyi anatan kişi (anlatıcı), hep ön plandadır. Bu kişinin konumunu belirlemek gerekirse, anlatılacak hikâyeye ile okuyucu arasındadır. Ve tasarlanmış bir vak'ayı (hikâyeyi) dinleyicilere doğrudan aktarır. Böyle bir konumda o, anlatacağını anlatır, söylenmesi gerekeni söyler; hatta hikâyeye ve dinleyiciye dönük bazı tasarruflarda da bulunabilir. (M. Tekin, 2011: 189)

Destanlardan romana gelen süreçte anlatıcı her zaman en önemli unsur olarak dikkat çekmiştir. Ancak modern zamanda metinden çok anlatıcının dikkat çektiği bu teknik kusurlu bulunmuş ve anlatmanın yanına gösterme tekniği de eklenerek anlatıcının eser üzerindeki etkinliği azaltılmaya çalışılmış, hikâyenin daha objektif bir şekilde okuyucuya ulaşması amaçlanmıştır. Gösterme tekniği sayesinde okuyucunun dikkati anlatıcıdan esere çevrilmiştir.

Anlatma tekniğiyle başlayan aşağıdaki satırlarda gösterme tekniğine geçilerek anlatıcı aradan çekilmiş ve okuyucuyu doğrudan hikâyenin içine çekmeyi

amaçlamıştır. Şair ve Hüseyinbay, Hüseyinbay ve Ahmet arasında geçen diyalog okuyucuya doğrudan gösterilerek neticede karar okuyucuya bırakılmıştır. Anlatıcı Hüseyinbay'ın konuşmalarından çıkarım yapmayı okuyucuya bırakmıştır. Böylece onun konuşmalarından okuyucu eğitime önem vermediğini, şairi ciddiye almadığını anlamıştır.

Şair terzihaneden çıkıp iki yüz adım kadar yürüdüktan sonra, gözü ansızın yol kenarında bir top kapak kavağının yanındaki dükkânda oturan Hüseyinbay'ın başını çektiği birkaç zengine çarptı. Onlara selam vermeden geçmek olmazdı. Çünkü bu zenginler böyle şeylere çok sinirlenirlerdi. Eğer selam vermeden geçecek olsa, kimin çocuğu diye araştırıp, katı düşmanlık beslerlerdi. Bunun ötesinde şair o kişileri tanıyordu. Bu yüzden o dükkâna girip onlara selam verdi. Zenginler şairin selamını aynı anda alıp, memnun kalmış olarak başlarını sallayıp iltifat gösterdiler.

-Evet, oğlum daha dönmedin mi? -Diye sordu Hüseyinbay.

-İşleri bitiremediğim için dönmedim, -dedi şair edeple. Şairin yapmakta olduğu işten çok önce haberi olan Hüseyinbay cevap yerine:

-İnsanoğlunun yapacağı işleri her an düşünmemesi gerek. Bu yıl olmazsa gelecek yıl, gelecek yıl olmazsa yine bir yıl... Dedi ve yanındaki yoldaşlarına bakarak gülümsedi. Onlar Abduhaluk Uygur'un ne iş yaptığını bilse de bilmece de Hüseyinbay'ın sözlerini tastikleyerek başlarını salladılar. Bu zengin beylerin onun düşüncelerini çocuksu bulması tabii idi.

-Sayın ağabey, -dedi şair temkinli bir tonla, -Urumçi'de sizden itibarlı kişi yok. Biraz yardım etseniz hoş olurdu. Şimdi bizdeki cehalet, nadanlık çok ağır. Halkın eğitime olan talebi çok fazla...

Tam bu çağda Hüseyinbay'ın Kara Bıyık Ahmet adlı adamı dükkân önünden geçti. Hüseyinbay onu çağırıp:

-Ahmet, Ahmet diye seslendi.

Hüseyinbay onu çağırma bahanesiyle Abduhaluk Uygur'un sözünü etkisiz bıraktı.

-Buyrun, emredin! -Ak yüzlü, kara kaş, kara bıyık, gelen bu adam dükkân içine girip oradakilere selam verdi. Onun kara uzun bıyığı küçücük koza gibi yüzüne yakışmıyordu. Sık bıyıkları onun dudaklarını örtüyordu.

-Nereye gittin? -Dedi Hüseyinbay sert bir ses tonuyla.

-Ebzi... Ebzilerin... Korkuya kapılan Ahmet kekeleyerek düzgün cevap veremedi.

-Ahmet! Dedi Bay sertçe haykırıp, Şanhey'e gittin, Şanhey'den geldin de bir selam vereyim diye düşünmedin öyle mi?

Ahmet başını eğip sessizce durdu. Bay yine sordu:

-Haydi, söyle! Şanhey nasıl bir şehirmiş, orada neler gördün?

-Güzel, güzel... Şanhey çok büyük bir şehirmiş, -dedi Ahmet kendini biraz tutarak.

-Büyüklüğü neresindeymiş?

-Büyük okyanusun yanındaymış.

Zenginler bıyık altından gülererek birbirine bakıştılar. Hüseyinbay ise kaşlarını çatarak sordu:

-Haydi, söyle, orada ne gördün?

-Orada küçük arabaları insanlar çekiyor. Ona "rikşa" diyorlar, tövbeler olsun Allah'ım! -Ahmet yakasını tutup başını salladı.

-Sen de bindin mi?

-Bindim. Allah'ın izniyle orada mescit yok, namaz kılacak yer aramak için bir kez bindim.

-Mescit yoksa nasıl kıldın?

-Bir gün öğle vakti az önce söylediğim arabaya binip Büyük Okyanus kıyısına vardım. Suyun kenarında öğle için abdest alayım diye durdum, adamlar bağırıp:

"Kaç kaç, canını kurtar!" deyip duruyorlardı. Ne oluyor diye baktığımda suyun içinde iki adet çam kütüğü bana doğru suyu yararak geliyor, ben hemen kaçtım. Bu arada adamlar her taraftan kayıklarla gelerek az önceki söylediğim kütükleri tutuverdiler. Baktım ki, kütük değilmiş, beni kovalayan ejderha balığının bıyığıymış!

Baylar bu sözü duyunca kahkahayla gülmeye başladı.

-Bir tek kılı bir kütük kadar olursa, ejderha balığının kendi büyüklüğü ne kadar olur? Diye sordu bay gülmeden.

-Bakayım, onun uzunluğu buradan şu tepeye kadar vardı, -dedi Ahmet uzaktaki bir tepeyi göstererek.

O zamanlar şimdiki Hançin sokağının lokanta olan tarafı çöp dökülen boşluk idi, insanlar hanlardan at gübrelerini getirip buraya dökmüşler, dağ gibi yığılıp kalmıştı.

-Yunus! –Dedi bay dükkân muhasebecisini çağırıp, sonra buyruk verdi, sen git ölçüp gel, bakalım kaç adım geliyor?

Yunus Kerimov isimli dükkân muhasebecisi ölçüp gelerek:

-Yüz elli adım geldi, -dedi.

-Ahmet doğrusunu söyle. Uzunluğu yüz elli adım, bıyığı kütük kadar olan ejderhanın büyüklüğü ne kadardı?

-Bakayım, iyi semirmiş bir buzağı kadar...

-İşte, yalanı yakalandı, -dedi Hüseyinbay alayla gülüp, buzağı kadar balığın uzunluğu yüz elli adım, bıyığı kütük kadar olur mu? Ahmet yürü gözümün önünden kaybol! (Tömür, 2009: 111-114)

2.8.2. Tasvir Tekniği

Romancı; okuyucuyu gerçekçi bir atmosfere sokmak, olayların gerçekleştiği mekâna, olayları yönlendiren kişilere bir sahillik kazandırmak amacıyla tasvir tekniğine başvurur. Romancı tasvir tekniğine başvururken hem anlatıya canlılık kazandırmak, okuyucunun gözünde somut bir dünya oluşturmak ister hem de anlatıma renk ve hareket katmak ister. Yapılan tasvirler bazen okuyucuya dinlenme, oyalanma imkânı verir. Ancak tasvir yapılırken okuyucunun sıkılacağı, uzun, renksiz tasvirlerden kaçınılması gerekmektedir. Tasvir bazen de olayların gelişme hızına, kişilerin psikolojik durumuna dikkat çekmek için yapılabilir. Örneğin günlük güneşlik bir havada yeşille mavinin bulunduğu şirin bir sahil kasabasında gelişen olayların, karanlık, soğuk bir çöl ikliminde de aynı yönde ve aynı hızda gelişeceğini iddia edemeyiz. Tasvir tekniği uygulanırken; anlatıcı bazen herkes için geçerli, nesnel verileri kullanır bazen de kişisel duygularının kendisinde uyandırdığı izlemler sonucu tasvirde öznel yorumlar yapabilir.

Aşağıdaki ilk örnekte herkes için geçerli olacak bir nesnel tasvir yöntemi uygulanıp evin fiziki yapısı ve çevresi okuyucuya sunulurken, ikinci örnekte öznel bir tasvir tekniği kullanan anlatıcı daha çok kendi duygularını yansıtmıştır.

Bu bina manzaralı bir yere gösterişli bir şekilde inşa edilmiş, ön tarafı iki kat, içerideki evler tek kat; ev içi, avlu, balkonlara kadar pişmiş tuğla kullanılmış, böylece ön sıradaki görkem sağlanmıştı. Binanın ön tarafındaki büyük iki kanaldan tertemiz su akıyordu. Kanalın bentlerinde o baştan bu başa kadar uzayan dört sıra gür söğüt ağaçları yemyeşil bir koridor hâsıl ediyordu. İki kanalın arasındaki yola gün boyunca güneş düşmüyordu. Binanın büyük kapısı önünde bir cevizlik ve elma –narlı bir bağ, binanın doğu tarafında çevresi yüksek yuvarlak bir duvar ile çevrilmiş erikli bir bağ vardı. Hemdul Bayveççe misafiri Abduhaluk Uygur’u ikinci kattaki odada ağırladı. (Tömür, 2009: 197)

Özellikle bu şehir yakıt yönündeki eşsiz üstünlüğü ile bir ülkenin siyasi, iktisadi merkezi durumundadır. İşte onun nehri alaca yılan gibi uzanıp gidiyor. Onun doğu sahiline yerleşip kurulan bu şehir her zaman sis, dumanla kaplanıp gizemli bir görüntü alıyor. Üst üste sokaklar, birbirine girmiş şehir evleri tıpkı taşkın vaktindeki nehir suyunun Kızıлтаğ eteğine akıp üstüne bir kat mil yığılmış çer-çöp gibi kara toprak renginde görünüyordu. Bu şehri yine çöp yığını üstünde sarılmış üç ak yılan gibi üç kat kale çeviriyordu. Şehir hayatı işte şu kalenin içi ve dışında yaşanıyordu. Ahali sokak başlarında ve köşelerde toplanarak hayatını kazanmaya çalışıyordu... (Tömür, 2009: 103-104)

2.8.3. Metin Ekleme Tekniği

Modern romanda kullanılan anlatım tekniklerinde birisi de başka türdeki metinlerin kalıplar halinde yapıştırma biçiminde eserde yer almasıdır. Sinemadan alınan bu uygulamaya montaj tekniği denmektedir. Metin eklenirken başlıca şu amaçlar gözetilir:

Modern zaman gerçeklerinin, duygu, düşünce ve hayallerinin tek bir türdeki edebî metinle ifadesinin yetersiz kaldığı, bunun için meramı ifade etmek adına gerekli görülen her türdeki metin parçalarından yararlanmak gerekir düşüncesi.

Kurmaca metne gerçeklik katmak düşüncesi.

Romanla, romanın içeriğiyle tarihsel bir bütünlük sağlamak için o tarihsel döneme ilişkin metinlere yer verme düşüncesi.

Romana biçimsel anlamda değişik bir hava katmak düşüncesi.

Romanın içeriğini, iletisini başka metinlerle pekiştirme düşüncesi. (Çetin, 2009: 212)

Bu teknik klasik edebiyattaki iktibas sanatına benzemektedir.

“Romanlarda görülen başlıca ekleme metin türleri şunlardır: Gazete haberi, resmi evrak, tarih kayıtları, faturalar, bildiriler, ansiklopedi maddeleri, günlük, mektup, şiir, âyet, hadis, şarkı, türkü, resim vs” (Çetin, 2009: 213)

2.8.3.1. Tarihi Belge

Romanda Kumul isyanının başlaması üzerine Turfan valisi isyan haberlerinin asılsız olduğu, hükümetin gerekli müdahaleyi yaptığı ve isyanın bastırıldığını, isyan haberlerine inanıp fitne fesat çıkaranların cezalandırılacağını bildiren bir buyruk yayımlar. Tarihi belge niteliğindeki bu buyruğa yer vererek yazar esere gerçekçi bir hava katmıştır.

Buyruk

Şu konuda buyruk verdim ki, duyduğuma göre, vatandaşlar arasında Kumul tarafında bir kargaşa mı doğdu acaba diye endişe peyda olmuş. Vatandaşlar öyle fitne –fesat sözlere hiçbir zaman itibar etmesin, hükümete güvensin! Kumul tarafında hiçbir türlü kargaşa yoktur. Bazı yerlerde birkaç “haydut” peyda olmuş olsa da, vaktinde müdahale edip bastırıldı. Hükümet sert bir taş, hırsız –haydutsa yumurta gibidir. Yumurta taşla eşit olabilir mi?! Ben ki başkanım. Yurda şefkat gösterip şöyle buyruk kılarım ki, her bir vatandaş buyruğumu can u gönülden kabul etsin, buna hiçbir zaman muhalefet etmesin: birincisi; herkes sakın olup kendi işine dönsün; ikincisi, fitne –fesat, yalan sözlere itibar etmesin; üçün- (s. 239) cüsü, bundan sonra vatandaşlar beşer –onar bir yerde toplanmasın; dördüncüsü, “Açıl” adlı şarkı kesinlikle okunmasın; beşincisi, Kumul tarafından gelen adamlar takip edilsin, kim ki fitne –fesat çıkarsa hükümete derhal haber verilsin! Yukarıdaki buyruğum akılda iyi

tutulup, ona şartsız itaat edilsin! Kazara kim ki buyruğuma itaat etmez, hiçbir şekilde affedilmez, ağır bir şekilde cezalandırılır.

Ambal xx

Cumhuriyetin 20. Yılı 5. Ayı(Tömür, 2009: 239-240)

2.8.3.2. Şiir

Romanın bazı bölümlerinde şair konuya uygun olarak şiirlerden alıntılar yapar. Şairin katıldığı bir meşrepte okunan Fuzuli şiiri bir yönüyle meşrep kültürünün önemini vurgular. Meşrebe katılan gençler Fuzuli'nin şiirini bilmektedir.

“Hâsılı berk-u havadisten melâmet çağıdır

Rahme kıl devletli sultanım mürüvver çağıdır” (Tömür, 2009: 129)

Yine şairin beslendiği kaynaklardan birisinin de Kazak şair Abay olduğu vurgulanmak istenmiş ve Abay'dan alınan bir dörtlükle eser zenginleştirilmiştir.

“Bilgiden sonra gelir senin bilgin,

Bilmek değil midir dileği halkın.

Engelleri aşsan yine engel görünse,

İsteğin azalmasın durma yürü.” (Tömür, 2009: 203)

Bunların dışında yazar yeri geldikçe roman başkışisi Abduhaluk Uygur'un şiirlerine de yer vermiştir. Bu şiirler sırasıyla Turfan Gecesi, Kesilmez Ümit, Yakışmadı, Vicdan Azabı, Açıl, Üşüdü adlı şiirlerdir. Ayrıca şairin geceleri çalışmasında en büyük yardımcı olan fenere yazdığı şiir, kendisini ziyarete gelen Niyazi adlı gence yazdığı gazel, misafir olarak çağırıldığı evde afyon çekildiğini gördüğünde söylediği şiire romanda yer verilmiştir.

2.8.3.3. Türkü

Romanda şairi Turfan'dan Urumçi'ye götüren Arabacı Salih'in okuduğu bir türküye yer verilmiştir. Bu türkü Salih'in geçmişte yaşadığı, şahit olduğu olayları anımsatması bakımından önemlidir.

“Üstü karlı ala dağlar,

Bu halimi gördünüz mü?
Düşmalara esir oldum
Kederimi gördünüz mü?

Nazar eylen gözyaşıma,
Kimseler gelmez yanıma.
Kamçı yiyerek başıma
Durduğumu gördünüz mü?

Kırk yiğidim hepsi gelip
Özümü ben gama salıp
Ahmet Bey'i bile alıp
Kederimi gördünüz mü?

Bende olduğum irade,
Kaldım sayısız belada.
Düşman atlı ben piyade
Yürüdüğüm gördünüz mü?

Yusuf Bey der sinem dağlı,
Arzumanım burda kaldı.
At önünde elim bağlı
Gittiğimi gördünüz mü?" (Tömür, 2009: 69)

2.8.4.Geri Dönüş Tekniği

Romanda bazen olaylar ve kişiler hakkında doğrudan bilgiler verilmez. Ancak ilerleyen zamanlarda bir olay ve kişi hakkında geri dönüşlerle bilgi verilir. Bu geri dönüş bazen birkaç saatken bazen bu süre daha uzun olabilir.

Şair Urumçi'deyken hükümet binasının yakınında bulunduğu bir gün bir kargaşa kopar. Dükkânlar kapanır, herkes evlerine kaçar. Kimsenin ne olduğundan

haberi yoktur. Olay ancak gece aydınlanır ve anlatıcı bunu belirtip geriye dönerek sabah gerçekleşen olayın mahiyeti hakkında bilgi verir.

Olay gece geç saatlerde aydınlandı:

1928 yılı 7 Temmuz günü Rusça Siyasi –Hukuk mektebinin 2. dönem öğrencileri okulu bitirmişti. Bu münasebetle düzenlenen mezuniyet merasimine başta Yan Zensin, askeri, idari memurlar ve Sovyetler Birliğinin Urumçi’de yaşayan konsolosu hanımıyla birlikte davet edilmişti.

Yan Zensin Siyasi –Hukuk mektebini kendisine sadık memurlar yetiştiren bir okul olarak düşünüyordu. Bu yüzden o bugünkü törene memnuniyetle katılıp, 2. Dönem mezunlarıyla görüştü. O bu ziyafette bir olay meydana geleceğini, Harici mahkemesi başkanlığına ek olarak askeri işler başkanı da olan Fen Yavnen ile Siyasi –Hukuk Mektebinin ilmi müdürü Cyan Çunşi’nin kendisine suikast düzenleyeceğini aklına bile getirmemişti.

Merasim çok eğlenceliydi. Öğrencilere diploma dağıtıldığında, çan çalınıp alkışlar yükselmişti. Tören bitip ziyafete başlama aralığında siyasi işler nazırı Cin Şuren mühim bir işim var diye önceden çıkıp gitti. Kalan misafirler ziyafet evindeki üç masaya bölünüp oturdular. Bu çağda Cyan Çunşi Yan Zensin’e fevkalade hürmet gösteriyordu. Ziyafet resmiyette başladığında, Fen Yavnen dışarıya çıkıp, Yan Zensin’in muhafızlarına ayrıca hürmet gösterip, onları ayrı evde ağırlamaya, hatta silahlarını dışarıya çatıp onları rahatça yemek yemeleri için yerleştirdi.

Birinci masada Yan Zensin, Du Lüycan gibi misafirlerle Çin dili öğretmenleri oturuyordu. İkinci masada Sovyet konsolosu ve onun hanımı, Fen Yavnen, Cyan Çunşi oturuyordu. Kavurmalar getirilip kadehlere rakı konulduktan sonra, Cyan Çunşi yerinden kalkıp konuşma yaptı:

-Cyancün cenapları, Lüycan cenapları, konsolos cenapları, saygıdeğer hanımefendi, bugünkü sade ziyafetimize iştirak eden bütün aziz misafirler! Ben herkesi mektebimizin fahri müdürü Yan Cyancün cenaplarının selameti ve uzun yıllar yaşaması için kadeh kaldırmaya davet ediyorum!...

Yerinden kalkıp kadehlerini ağzına götüren misafirler Yan Zensin’e tıpkı ayçiçeğinin güneşe baktığı gibi bakarak hürmet gösterdiler. Bundan memnun kalan Yan Zensin misafirlere tek tek bakıp, hürmetleri kabul ettiğini bildirdikten sonra, herkesle birlikte kadehi bitirdi. Oturup kavurma yiyip rakı içmeye devam etti. Altmış üç yaşındaki ihtiyar Cyancün rakıdan iki üç kadeh içip Du Farun’la

gavşin oynadı. Yan Zeşin oyunda kolay utulmuyordu, genellikle utup, başkalarına rakıyı çokça içiriyordu.

Gavşin oynarken hem uyanık, hem hileci adamın başkalarını utması mukadderdi. Yan Zeşin'in gavşin oynayarak başkalarını utmasında uyanık ve hileciliği ben buradayım diyordu.

Ziyafet başlayalı çeyrek saat olsa da, kavurmaların tümü çıkmamıştı. Yan Zeşin kavurmaların çabuk çıkmasını, kendisinin askeri okulda görmesi gereken işler olduğunu söyledikten sonra Cyan Çunşi dışarı çıkıp hizmetçilere kavurmaları çabuk hazırlamalarını söyleyip geldi.

-Nasıl, hallettin mi? –Dedi Fen Yavnen Cyan Çunşi'ye bakıp.

-Hazırlandı, -dedi o ciddiyetle. Fen Yavnen derhal yerinden doğruldu ve eline kadehi alıp Sovyet konsolosunu kadeh tokuşturmaya davet etti. Konsolos da yerinden kalkıp kadehi almasıyla, Yan Zeşin'in arka tarafından bir hizmetçi onun kâsesine rakı koyacak gibi gelip, onu tabancayla vurdu. Merminin etkisiyle yerinden sıçrayan Yan Zeşin: "nasıl iş bu?" diye öfkelenirken, yine bir el kurşun atıldı. O yere yıkıldı. Du Farun da bi el mermiyle yıkıldı. Yen Yüyşu kurşun değince ölü numarası yaparak Yan'ın cesedinin yanına uzandı. Ziyafet salonundan gelen silah sesini duyan Yan Zeşin'in muhafızı Gav Lyendu uçarcasına gelerek bedeniyle Yan Zeşin'i korumak istedi, Fen Yavnen arka arkaya üç el ateş ederek onu da öldürdü. Muhafızların dışarı çattıkları tüfeklerini karşı taraftakiler önceden toplamışlardı. Daha şimdi kadehler tokuşturulup, coşkulu, arzulu şekilde devam eden ziyafet salonu göz açıp kapayana kadar savaş alanına dönüştü. Misafirler, öğrenciler ve silahını kaybeden askerler o yana bu yana kaçıyorlardı.

Fen Yavnen'le Cyan Çunşi Yan'ın cesetine yine iki el daha kurşun sıkıp, sonra onun cebini arayıp anahtarlarını aldıktan sonra, adamlarını alıp Cyancün idaresine doğru uçarcasına gittiler. Bunlar ulaştıklarında, Fen Yavnen askeri işler nazırı olduğu için kapıda duran hiç kimse engel olmadı. Onlar doğruca üçüncü salona zorla girerek o günkü nöbetçi Yan Çintyen'den mührü aldı ve bir adamını gönderip görüşülecek mühim bir iş var diye Cin Şuren'i çağırttı. Lakin Cin Şuren gelmedi.

Cin Şuren Fen Yavnen'in geri dönüşünden şüphelenip, yurttaşı Can Peyyüen'e:

-Eğer ziyafet sona erse, ilk önce Yan Zenşin döner gelirdi. Fen Yavnen'in dönmesine bakılırsa bir olay olmuş olması mümkün, demesinin üstüne olay yerinden dönen bir asker girdi ve durumu anlattı. Cin Şuren derhal harekete geçip bir bölük muhafız askerle üçüncü salonu kuşatıp hücum başlattı. Şavaş çok ciddi oldu. Ölen Du Lüycan'ın oğlu Du Cigo (Yincan) bir tabur askerle gelip, "babamın intikamını alacağım" diye savaşa katıldı. Fen Yavnen'in on küsur kişilik güruhu birkaç yüz askerinin hücumu altında kolayca dağıldı. Onun adamlarından bir kısmı öldü, bir kısmı da diri ele geçirildi. Fen Yavnen de ele geçenlerdendi. O sorgulandıktan sonra meydana vuruldu. Can, Çunşi'yi kılıçla öldürdü. O gün iki üç saat devam eden savaş bu çağda sonlandı. (Tömür, 2009: 139-142)

Bu bölümde roman kahramanlarından Hocaniyaz Hacı hakkında yine roman kahramanlarından Mehsut Muhiti ağzıyla bilgi verilmektedir. Romanda bir anda meydana çıkan Hocaniyaz Hacı hakkında bir merak duygusu uyandırılmış, daha sonra Mehsut Muhiti tarafından Hocaniyaz Hacı'nın kimliği, hayat serüveni hakkında geriye giderek bilgiler verilmiştir.

Sanırım 1907 yılının güz aylarıydı. Ben Astane Medresesinde okuyordum. Bir gün medrese önünde ansızın yirmili yaşlar civarında bir yiğidin götürdüğü eşeğe binen bir kadın peyda oldu. Biz o kadını görüp, bu kadın kim, nereden geliyor? Diye şaşırдық. Bu kadının giyim kuşamı ve konuşmalarından Kumullu olduğu anlaşılıyordu, ama o "Ben Toksun'dan geldim, Toksun'daki Niyaz Başkan'ın kardeşi Tuyuk Hoca'yı ziyaret etmeye gelmişim. Duydum ki burada talebelerin okuduğu medrese varmış. Oğlum da bir iki yıl medresede okumuştü. Yine okuyabilir mi diye alıp geldim, kabul edip okutur musunuz" diyordu. O çağda Moydin Damolla müderris idi. O adam bu kadının talebini uygun görüp, oğlunu kabul etti. Onun adı İshak idi. O bizlerle dost olup, bir hücrede yatıp okuduk. İshak'ın boyu kısa olmakla birlikte bedeni sağlam, güçlü idi. Bazen kendi aramızda kavga etsek, koca koca adamlara fırsat vermiyordu. Aradan altı ay kadar geçtiğinde bir Cuma günü Lükçün beyinin bir adamı gelip, Kumul Beyi Şahmehsut'un bir duyurusunu okudu. Duyuruda "Topraklar İsyanı bastırıldı, isyana öncülük edenlerin kafası kesilip halka ibret kılındı. Lakin ele geçmeyen, geçip kaçırılanlar da yok değil. Taratili Behram Metniyaz'ın oğlu Hocaniyaz da bunlardan biridir. Onun; boyu kısa, yaşı on dokuz –yirmi civarında, yüzü yuvarlak, kara kaş, küçük göz, sert bakışlıdır. İsmi

değiştirerek dolaşiyor. Bu kişiyi görüp haber verene üç altın, tutup getirene on iki altın ödül konuldu. Bunu bildirmek için bu buyruk çıkarıldı” deniliyordu. Bu buyruk medresede ilan edildikten sonra, bazı talebelerin gönlüne şüphe düştü. Buyrukta bildirilenler Kumullu talebe İshak’ta görünüyordu. Bazı talebeler bu konuda fısıldaşıp duruyordu. Şehir içindeki bazı insanlar da bundan şüpheleniyordu. O günlerde önceki Kumul’lu kadın aniden peyda olup, oğlum bana yoldaş olup Harem’e gidecek, diye onu medreseden alıp götürdü.

-Ansızın ilginç ve gizemli bir hayat hikâyesi çıktı! –Dedi Abdualhak Uygur şaşkınlığını gizleyemeyerek.

-Sonrası daha da gizemli, -dedi Mehsut Muhiti diğerlerinin ilgilendiğini fark ederek. O Harem’e bu yıl gitmiş olsa da, malum sebeplerle Arafat’a çıkamamıştı. O orada durup Doğu Türkistan’lı Yakup Hacı denen bir kişinin hurma bahçesinde çalışıyordu, ikinci yıl Arafat’a çıkıp Hacı olmuştu. Onun asıl ismi İshak değil Hocaniyaz olduğu için, Hocaniyaz Hacı oldu. Fakat onun Harem’den dönüp gelmek için yol parası olmadığı için orada çalışıp dört beş yıl kaldı. 1912 yılında Doğu Türkistan’lı hacılar gittiğinde, onlarla birlikte dönüp geldi. O yıl Kumul’da Timur Halife ayaklanması başladı. Timur Halife Hocaniyaz ile tanıştığı için onu buldurup askerlerine harbi talim terbiye vermesi için tayin etti. Bununla birlikte Hocaniyaz Hacı Timur Halife ayaklanmasına katıldı. İkinci yıl Yan Zensin Timur Halife’yi aldatıp Urumçi’ye getirdiğinde Hocaniyaz dağda kalıp, kalan isyancılara lider oldu. Timur Halife Urumçi’de öldürüldükten sonra, Kumul beyi dağa asker çıkartıp dağda kalanları cezalandırmak istiyordu. İki arasında savaş oldu. Bu savaşta isyancılar yenilip dağıldı. Bu çağda Hocaniyaz Hacı Kumul’da kalamadı, Bariköl üzerinden Altay tarafına geçip, İshak adıyla Borçin’de Alp Okorday isimli bir Kazanın çobanlığını yaptı. Orada bir yıl kaldıktan sonra, Yan Zensin’le Kumul beyinin duyurusu Altay tarafına da ulaştı. Kazak dediğin zarif halk, “İshak” denen çobandan şüphe ediyordu. Hocaniyaz Hacı oradan ayrılıp Çöçek’e vardı. Çöçekli Mahmutbay’la anlaşip onun Bortala Kızıltuz’daki bir ağıl malına yine bir süre çobanlık yaptı. Bu sırada bu duyuru Çöçek, Bortala’ya da ulaşmıştı. Bununla birlikte Hocaniyaz Hacı Bortala’da da duramayıp, Sovyet toprağı olan Yarkent’e geçti. O Yarkent’e gitmeden önce aldığı antilop boynuzunu pazarda satmak için girdiğinde, Gulcalı Velihan Bay adlı tüccar onu iyi bir fiyata almış ve de Hocaniyaz Hacı’ya bir tane beş atar tüfek, bir at verip “Çegir’den geçip

Kızıltuz'dan antilop avlayıp getir, ben satarım” dedi. Hocaniyaz Hacı bu işle birkaç yıl meşgul olup, 1918 yılında Velihan Bay'la birlikte Gulca'ya döndü oradan Kumul'a geçti. O yolda Astane'ye gelip, bizim evde bir ay kalıp sonra Kumul'a gitti. (Tömür, 2009: 257-260)

2.8.5. Özetleme Tekniği

Roman, hayatı kucaklamak iddiasında olan kapsamlı bir edebiyat dalıdır. Ancak kapsamı ne olursa olsun roman, kendi yapısı ve mantığı içinde 'eklektik' ve 'teksifi' (seçici ve yoğunlaştırıcı) bir özelliğe sahiptir. Romancı, türün kendisine sağladığı imkânlarla rağmen, her şeyi anlatamaz; her gördüğünü, sezdiğini, duyduğunu yansıtamaz. O, önünde sonunda seçici bir anlayışın adamı olmak, dolayısıyla romanın yapısında yer alan elemanları 'karakteristik' yönleriyle anlatmak, tanıtmak zorundadır. (M. Tekin, 2011: 229)

Urumçi'de Yan Zenşin'e karşı yapılan darbe girişimi ve Genel Valinin değişmesiyle şair bir gelişme olur mu diye birkaç gün bekler ve bir şeylerin değişmeyeceğini anlayınca Turfan'a geri döner. Ancak Urumçi'deki kaldığı bu süre zarfında neler yaptığı, kimlerle görüştüğü hakkında bilgi verilmez. Urumçiye giderken yaptığı yolculuk nispeten detaylandırılırken, dönüşü noktasında herhangi bir detay verilmez. Yazar bu bölümü özetleyerek yalnızca; şairin işlerin düzelmesini beklediğini, ancak işlerin eskisi gibi devam ettiğini söyler. Şairin dönüş yolculuğundan en ufak bir detay verilmez.

Abduhaluk Uygur Urumçi'de yine birkaç gün kaldı. Siyasi durumda bir yenilik olur mu, Yan Zenşin devrindeki müstebitlik, cehalet, nadanlığın yerine cumhuriyet, halkçılık konusunda bir şeyler olur mu diye düşünüyordu. Ama cemiyette olan işlere bakılınca, Cin Şuren her işi yine şu eski yoluna koyup, kendi iyetini sağlamlaştırıyordu. Sokaklarda, yollarda, falan memur Cin Şuren'in ayağına sarılıp ağlamış, filan memur çok altın hediye etmiş... Diye türlü türlü sözler, hikâyeler dolaşıyordu. (Tömür, 2009: 150)

2.8.6. Leitmotiv

“Bir alıntının ya da belli bir davranış biçiminin, belli bir özelliğin roman boyunca birçok kereler tekrarlanarak kullanılması” (Aytaç, 2012: 56) na leitmotiv denir.

Eserde baharı, özgürlüğü, esaretten kurtuluşu temsil eden “Açıl” sözü bir leitmotiv olarak defalarca tekrarlanmıştır. İdam edilen şairin son sözü de “Gül açıl” olmuştur.

2.8.7. İç Çözümleme Tekniği

“İç çözümleme (*interior analysis*) yöntemi, en kısa tanımla, anlatıcının araya girerek kahramanın *duygu ve düşüncelerini okuyucuya aktarması demektir.*” (M. Tekin, 2011: 261) İç çözümleme yöntemi romn çözümleme yönteminde en çok başvurulan tekniklerden olmuştur. Daha çok anlatma yönteminin olduğu romanlarda görülür. Ancak moder romanla birlikte iç monolog ve bilinç akımı gibi yöntemlerin romana girmesiyle önemini kaybetmiştir. Modern romancı anlatıcıyı devreden çıkararak okuru anlatıyla baş başa bırakmak istemektedir. Bu sebeple de anlatıyla okurun arasına girerek kahramanın zihin dünyası ve psikolojisini açıklamaya çalışan anlatıcı ve bu anlatıcının kullandığı iç çözümleme tekniği eski önemini yitirmiştir.

Bu sırada şair minareye çıkmış güneşin nuruyla altın gibi parıldayıp duran uçsuz bucaksız Turfan vadisini seyrediyordu.

“-Ey güneşin lütfuna en çok erişen sevimli diyar, bilgelikte zengin Turfan ana, senin büyüklüğün, bütün güzelliğin sana dökülüp duran işte şu altın nurda!... Ana yurdu Turfan’a güneşten de fazla muhabbet besleyen şair heyecanını bastıramayıp söylemeye devam etti, -ey sevgisi ateş, zemini inci, uzun tarih, kitaplarda zikredilen medeniyetin, altın beşiği, sevgili Turfan! Sen tarihte gerçekten yaşayıp medeniyet-i insaniyeye unutulmaz armağanlar bırakan, altın devirleri yaşayan sen değil misin?! İdikut, Yargol, Karahoca, Astane, gibi gaip şehirler, Uva –Turlar... Senin altın devirlerinin canlı şahidi değil mi?

... Ah tarih!... Yaşanan altın devirler!... Kaza –bela, afetlerle dolu kara asırlar!... Koca koca ırmakları kurutup kuru dereye, çıplak çöllere döndüren afet yılları!... İşte bu minare önündeki alanda gayet büyük sular kabarıp akıyordu, şimdi o sular hani? Bu vadide mamur olan yemyeşil yerler, ormanlar hani? Gelişmiş payitaht şehirler hani? Şimdi bu yerlerde yüksek yüksek uçurumlar, nice gaip şehirlerin yarım izleri kalmış... Bu uçurumları, geçmişte kabarıp akan nehir suları tıpkı dev arısı gibi hareket edip yapmamışsa, daha başka nasıl bir güçle meydana çıkabilirdi! Gaip şehirleri ata-babalarımız kendi eliyle yapmış, bu yerlerde hüküm sürmüş olmasa, onlar nasıl meydana çıkardı?...

Bu kadar çok harabe, yine mamur olan şehirler, bu kadar geniş nehir yatağı, orman, yine yeşerip duran bağ bahçeler... Bu tıpkı öndekinin yürüyüp, arkadakinin iz sürüp yürümesine benziyor.

Çalışkan halkın bir yer harap olsa, yine bir yeri mamur kılıp, hayati gücünden bir gün dahi mahrum kalmayan dayanıklı ana vatan, sevimli Turfan sen değil misin?!

Nehirler kuruyup, bağların solduğu afet dolu yıllarda akıl –feraset sahibi halkın yer altı sularını arayıp bulup, geçirimsiz tabakanın temelindeki suları yeryüzüne çıkarıp, karizi keşfeden meşhur Turfan sen değil misin? (Tömür, 2009: 18-19)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Uygurların Geçmişten Bugüne Kullandığı Alfabeler

Uygurlar geçmişten bugüne çeşitli alfabeleri kullanmışlardır. Bu alfabeleri sıralayacak olursak, Orhun alfabesi, Uygur alfabesi, Arap alfabesi, Latin alfabesi ve tekrar ünlü seslerin gösterilmesini esas alan fonetik Arap alfabesi.

Uygurlar tarafından kullanıldığı bilinen ilk alfabe Orhun alfabesi olup, Uygurlar bu alfabeyi 6- 9 yüzyıllar arasında kullanmıştır. Bu alfabeyle yazılan eserlerin başında “İrk Bitig” adlı fal kitabını örnek gösterebiliriz.

Uygurlar Orhun alfabesinden sonra Soğd alfabesinden alınarak geliştirilen Eski Uygur alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Bu alfabe 16. Yüzyıla kadar kullanılmıştır. Uygurca Oğuzname, Altun Yaruk, Maytri Simit gibi eserler bu alfabeyle verilen en önemli örneklerden birkaçıdır.

Bölgede İslamiyetin yayılmasıyla birlikte Arap alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu süreç 20. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu alfabeyle verilen eserlerin en önemlisi şüphesiz Dîvanû Lugâti't Türk'tür. 1936 yılında alfabede bir takım değişiklikler yapılarak yeni harfler eklenmiştir. 1951 yılında Uygur Türkçesinde ses karşılığı bulunmayan harfler albaden çıkartılmış, 1952- 1954 yıllarında yapılan değişikliklerle alfabede olmayan birkaç harf eklenmiş, bazı ünlü sesleri ifade etmek için işaretler kullanılmıştır.

1954- 1956 yılları arasında bir kısım Uygur aydını Batı Türkistan'daki soydaşlarıyla kültürel birliği devam ettirebilmek için Kiril alfabesinin kullanılması yönünde çalışmalar başlattı. Ancak 1957 yılında Sovyetler Birliği ve Çin arasında yaşanan gerginlikler bu teşebbüsün akim kalmasına sebep oldu. 1959 yılında Çin fonetiğine uygun Latin alfabesinin kullanılmasına karar verilmiş ve 1960 yılında

okullarda denenmeye başlanmıştır. 33 harften meydana gelen alfabenin 27 harfi Çin harfleriyle aynı olup geriye kalan 6 harf ise Uygur Türkçesine has sesleri yansıtmaktadır. 1964 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyince de onaylanan Alfabe 1965- 1966 yılları arasında başlatılan Kültür Devrimi dolayısıyla rafa kaldırılmıştır. 1973 yılında bu alfabenin kullanılması için tekrar talimat verilmiş ve 1983 yılına kadar Doğu Türkistandaki bütün okullarda bu alfabe kullanılmıştır. 1982 yılından itibaren Çin- Türkiye ilişkilerindeki gelişmeler ve bunun neticesinde Türkiye’de neşredilen yayınların Doğu Türkistan’a ulaşması ve bu eserlerin Uygurlarca kolayca okunup anlaşılması Çin yönetiminde rahatsızlık meydana getirdi.

1983 yılında Çin yönetiminin izin vermesiyle Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi Eğitim Nezareti Latin alfabesini yürürlükten kaldırarak tekrar Arap alfabesini kullanmaya yönelik karar aldı. (S. M. Kaşgarlı, 2004: 44-49)

Bugün Doğu Türkistan’da fonetik esaslı bir Arap alfabesi kullanılmaktadır. Arap alfabesiyle yazılan Modern Uygur Türkçesinde 32 sese karşılık 32 işaret kullanılmaktadır. Bu işaretler aşağıdaki gibidir:

ا نا	(Aa)
ه نه	(Ee)
ب	(Bb)
پ	(Pp)
ت	(Tt)
ج	(Cc)
چ	(Çç)
خ	(Xx)
د	(Dd)
ر	(Rr)
ز	(Zz)
ژ	(Jj)
س	(Ss)
ش	(Şş)
غ	(Ġġ)
ف	(Ff)
ق	(Qq)
ك	(Kk)

گ	(Gg)
ڭ	(ñ)
ل	(Ll)
م	(Mm)
ن	(Nn)
ه	(Hh)
و نو	(Oo)
ۇ ئۇ	(Uu)
ۆ ئۆ	(Öö)
ۈ ئۈ	(Üü)
ڧ	(Vv)
پ ئپ	(Éé)
ى ئى	(İi)
ي	(Yy)

3.2. Baldur Oyğanğan Âdem Romanının Arap Alfabetesinden Latin Alfabetesine Transkripsiyonu

Metin kısmında “Baldur Oyğanğan Âdem” romanının Arap alfabetesinden Latin alfabetesine transkripsiyonu yapılmıştır. Metin Latin harflerine aktarılırken “Uygurların Geçmişten Bugüne Kullandığı Alfabeler” başlığı altında verilen şema esas alınmıştır.

BİRİNÇİ BAB

1

Ana öz oğlınıñ gelite micezi toğrisida köp oylinatti: Tova, etigen ançe- munçe našta qilipla dalan öyge çikivalğançe téhi çüşkini yok. Anam bar idi, balılar bar idi, çüşüp baqay depmu qoymaydu. Némandak tügimeydigan xet, némançe çarçımaydigan beden, némançe talmaydigan köz u...

Niyaz Xénim bu sözlerni köñlide neççe kétim tekrarlidi. Ahir u érinmesten dalan öyge çikip, şair oğlınıñ néme qilivatqanlıkini öz közi bilen körüp, uniñ bilen bir dem parañlişip çüşmekçi boldi- de, olturğan ornidin kopup pelempey terepke qarap mañdi. U bestlik zor ayal idi, özini ayığandek asta qedem taşlap méñip pelempey aldığa kelgende, néme üçündür birdinla toxtap kaldı. U: “toxta, quruq kol çiqqandin birer çeynek çay demlep çixsam yaxşı emesmu, ussapmu qalğandu!” dep oylap derhal arqisiğa yandı. Yazlıq oçaq aldığa kélip çay demleşke kirişti.

“He rast, bugün Cüme, atisi bilen bille Cümege kettimuya!?” Çay örleş ariliqida oğlınıñ bar -yoqluqidin guman qılğan ana kimdur birini izdigendek qilip ikki yéniğa qaridi. Barañniñ sirtida kenci qizi Büvixéli- (s. 1) çixan oynavatatti. Ana uni çaqirdi. Qiz xuddi uçqandek téz yétip keldi.

-Akiliri barmikin, qarap çüşsile qizim, tuydurmisila cumu!

Hayt- huyt déğüçe vezipini orundap çüşken qiz anisiga xever yetküzdi:

-Bar iken, asta marap qaridim. Xet yézip olturuptu, méniñ çiqqanliqimni birazmu tuymidi...

-Abduxaliq Uyğur dalan öyde meşğulat qilatti. Bu öy adette salqin hem tinç bolup, şairniñ ilim tehsil qiliş ve icadiyet bilen şugullinişğa tolimu bab kéletti. Şerqqe qaritip qoyulğan bir cüp yoğan dérizidin yoruqluq yéterlik çüşüp turatti. Yene dérizidin körünüp turğan hoyliniñ teñdin tolisini çümkiğen üzüm talliriniñ quyaş nurida pariqrıp turğan yeşil yopurmaqliri meyın şamalda cilvilinip, zümret köldek közni çaqatti. Ete -axşamda dérizidin kirgen üzüm puraqliriğa toyunğan salqin şamal Âdemni mestxuş qilatti. Abduraxman Mexsumğa teve bu çoñ ailidiki kélın- kuta, bala- çaqılarniñ hemmisi birinçi qevettiki öylerde ve hoylini pürkep turğan tal qaliqiniñ astida turidigan bolğaçqa, ularniñ şavqun- sürenliri öy kariniñ taraqturuqliri peqet añlanmaytti. Mundaq tinç şarait şairniñ icadiy meşğulatiğa tépilğusiz yaxşı pursetlerni bexş étetti.

Şair iş üstilini dérizige taqap qoyuvalganidi. Üstel üstide düvet- qelem, qegez, depter ve qegez basquç qatarlıq nersiler retlik turatti. Dérize tekçiside her xil kitablar -

Erebiy, Parsiy, Türkiy ve Xenzuçe kitablar, (s. 2) divanlar, bayazlar, gézit-mecmueler⁵ tizliqli idi. Şair bu cahanniñ ün -tivişliridin xaliy iş ornida kéçe- kündüz kitap köretti ve meşiq şeirlirini yazatti.

Uniñ aldida hélila sidam turgan aq qegezler birpesniñ içide icadiy méhnet bilen keştilinip, şeiriyetniñ xilmu xil çéçeklirige pürkelgen qimmetlik qolyazmilarga aylinatti. Bezi varaqlar reñgareñ nepis güller éçilip, bulbullar sayraşqan bostan-gülistanliqqa aylansa, bezi varaqlar miñliğan- on miñliğan qehrimanlar yüksek casaret bilen at sélip qiliç oynatqan ceñgivar küreş meydanıǵa aylinatti; bezi varaqlar tilek, arzu -ümidler bilen qudret tépip örkeşligen deñiz dolqunlirini eks ettürse, bezi varaqlar ötkür hecviyge tolğan mezmunlar bilen cahalet, nadanlıq, xurapatlıq üstidin qaqaqlap kületti; bezi varaqlar mustebit- zalimlarǵa qarşı qozǵalğan isyan, étilğan sadaq oqliriǵa aylansa, bezi varaqlar xelqge, vetenge bolğan méhir- muhebbet ve semimiy sadaqetniñ carañlıq xitablıriǵa tolatti... Bularniñ hemmisi icadiy méhnet ve sehiih ictihatniñ mehsuli idi.

Bu némidégen qedirlik meşǵulat- he! İcadiy meşǵulatniñ mundaq köñüllük, mundaq cuşqunluq déñizde üzüp adetlengen ve bu adettin pütmes- tügimes lezzet tapqan şair öz meşǵulatini qandaqmu buzǵusi kelsun? Minuti bir ciñ altunǵa teñ turidiğan bu ésil vaqitni qandaqmu qoldin bergüsi kelsun?!

Niyaz Xénim bir qolida çeynek, bir qolida piyale kötürgen halda şairniñ meşǵulat öyige kirgende, yéziş bilen (s. 3) bend bolğan şair sezmeý kalǵanıdi. Ana şairniñ arqa teripidin asta yéqinlap kélip, biraz qarap turgandin kéyin birdinla:

-Tova, balam, ussap qaldimmu démeydikenle! Dédi çeynekni üstelge qoyup.

-Ana, qaçanlarda kirivaldila? Dédi şair çöçüp qayrilip, öz béşida yéqimlik qarap turgan anisiǵa qarap, andin, -“zor bextler telpünüp işqa bérilgendin kéler!” deptu Abdulla Tokay, -dep küldi.

-Tova, néme deydiǵandu? Men kirgili ne vaqit, sili bolsila bir xiyallirida yoq yézivatidila, sizivatdila, némançe tügimeydiǵan xet bu? Qarisam, kéçisimu çiraǵ öçmeydu!

-Ana bu sözlerni piyalige çay quyuvétip davam qilatti,

-Tügimes xetni yézivérip özlirini aldurup qoymisila yene, qarapraq işlisile!

-Bolidu, bolidu, ana, şundaq qilay!

⁵ Şu yilliri Ottura Asiya tereplerde neşr kilinvatqan “Şora”, “Vaqit” qatarlıq gézit- jurnallar nezerde tutulidu.

-He, balam, xet yézivérip zérickende, közler talğanda, ançe- munçe tala- tüzge çiqip, bağlarğa kirip segidep kirsile. Koça- koylarğa çiqip seyle qilip kirip, andin yazsilimu bolidu.

-Ana! Dédi şair ornidin turup ve keskin ahañda munu şéirni oqudi:

Men zérickende qelem eñ yaxşı bir sazım méniñ,
Éytiñizçu uşbu turmuş teñ emesmu xan bilen?

-Vay Xudayimey, téxi şundaq gepmu barmu?! Emise özlirige xanlarçe turmuş nésip bolgay! Dédi ana külüp turup. (s. 4) Toxtisila, ayiği bar. –Şair şéirniñ kéyinki misralirini oqudi:

Kün- tüni hem uyqu yoq, vicdan azabi yeniçu,
Elni oyğatmak tilek her teñda bir çuqan bilen

Ana bu şéirni añlap, biraz külgendin kéyin toxtap, çirayığa ciddiyy tús aldı ve agahlanduruş ahañida:

-Siliniñ bu işliriğa atiliri taza razi emes çumu, -dédi oğlığa çay sunup.

-Atamniñ taza razi emeslikini bilip turuvatimen, -dédi şair minnetdarlıq bilen çayni élip.

-Bilgendikin, atiliriniñ geplirini azraq bolsimu añlap qoysila!

-Ata- aniniñ sözini añlaş biz bala bolğuçılarniñ perzi, elvette añlaymız.

-Obdan balam, añlisila! Dédi ana ötünüş teleppuzida, -atiliriniñ meqsitimu unçe yaman emes. Silini közimizniñ yoruqida birer işniñ béşini tutuvalsun deydu şu.

-Atamniñ xiyaliçe men qaysi işni qılsam yaxşı bolar? –Dédi şair anisiğa soal neziri bilen qarap.

-Atiliri silini yamulda pütükçi yaki tuñçi⁶ boluşni xalimisa, dukan éçip sodigerçilik qılsimu bolatti deydu.

-Sodigerçilik?

-He, sodigerçilik.

-Men u işni qamlaşturalmısamçu? (s. 5)

-Némişqa? Başqılarmu epleştürüp qilivatiduğu.

⁶ Tuñçi- terciman.

-Başqılar qamlaşturğan işni belki men qamlaşturalmasliqim mumkin. Çünki, men u işniñ ehli emes -de!

-Mana qiziq, -dédi ana biraz çöçügendek qilip, kéyin yene küldi, -bu qandaq gep?

-Cénim ana, -dédi şair estayidilliq bilen, -sodigerçilik dégenge ayiği çaqqan, ağzi ittik âdem boluşi kérek. Undaq bolmiğanda payda tapalmaydu. Uniñ üstige yalğançiliqmu arilişip kélişi kérek, mesilen, bir serge alğan malni insap qilsam, bir ser ikki misqalğa, insap qilmisam, bir yérin serge aldim dep yalğan éytip sétişim kérek. Démek, sodigerçilikte qarap turup yalğan sözleşke, zörür tépilğanda oğri qesemdin bir neççini eçişke toğra kélidu. Şuniñ üçün, bundaq işni qilalmaymen deymen –de!

Oğliniñ sözlirige külüp téliqip qalğan ana birazdin kéyin külkisni toxtitip:

-Undaq bolsa, qaysi işni xalaydila? –dédi.

-Atam maña töt atliq bir harva qurup berse, harvikeşlik qilay deymen, buniña qandaq deydila?

-Mavu gepniñ qizikliqini körüñ! –Ana istihza arilaş küldi, -özliri harva heydisile qamlaşarmu? Atilirini Abduraxman Mexsum dése yurtniñ ağziğa bir kélidu, şundaq turuqluq özliri harvikeşlik qilsila, xelqialem néme dep qalar?

-Sodigerçilik qilğanğa qariğanda, harvikeşlik qiliş halal iş. Méniñçe, halal kesip qiliş héçqandaq ar -nomusqa seveb bolalmaydu.

-Undaq geplirini qoysila, -dédi Niyaz Xénim oğli(s. 6) ni silkişlep, -biz téxi ölmiduq. Közimiz oçuqla bolidiken, özlirini undaq işlarga hergiz salmaymiz.

-Yaq, ana, men xuş bolay, özliri atamni köndürüp bersile, -dédi şair yalvurup, -atam maña töt atliq tömür harva qurup bersun, harviğa qoñguraq asay, atlarniñ yaliliriga qizil- yéşil cula pöpük taqap, şundaq çirayliq qilivéteyki, hemme Âdem heyran qalsun! Özliriçu, mavu loñqini, -şair tekçide turğan loñqini körsitip davam qildi, -maña bersile, uni harviğa yağ koza qilay. U çağda kişiler körüp téximu heyran qalsun!...

-Xudaya tova désile, mundaq geplerni ikkinçi ağziliriga alğuçi bolmisila! – Niyaz Xénim narazi bolğan tarzde aliyip qoyup davam qildi, -gül çilaydiğan loñqini harviğa yağ koza qilsila toğra kélemdu? Yene kélip, bu loñqa neden kelgen loñqa, bilemdila? Buni atiliri Aq Paşa⁷ yiqilmas vaqitta Şemeyge bérip atayin ekelgen,

⁷ Ak Paşa –çar padişahini démekçi.

cénidin eziz köridiğan loñqa. Hazir mundaq çirayliq loñqilarni tapqili bolmaydu. Aq Paşa zamanisida yasilip qalgini bolmisa, hazir yasiyalmaydu, déydu.

-Ana, özlirimu bu loñqini yaxşı köremdila? –Dédi şair balilarçe qiliqlinip.

-Atilari Şemeydin atayin ekelgen bolğandikin elvette yaxşı körimen.

-Ana, loñqini yaxşı köremdila yaki ménimu?

-Néme deydu bu bala! Elvette silini hemmidin bek yaxşı körimen, bala dégen bala, loñqa dégen loñqa –de!

-Atamçu?

-Atilirimu silini yaxşı köridu.(s. 7)

-Undaq bolsa, bu iş aydiñlaştı, -dédi şair goya murekkep- çigiş mesilini yeşkendek éçilip külüp, -loñqini harviğa yağ koza qilsam toğra kelmigen yerde, loñqidin artuq köridiğan balilirini tuñçi yaki sodiger qilsila toğra kélemdu!?

-Tova, tova! –Dédi Niyaz Xénim heyran bolğan halda zoruqup külüp, -néme deydiğandu deptimen, meqset şumidi!

-Cénim ana, silige oçuq éytsam, atamniñ méni tuñçi bolsun yaki dukan éçip sodigerçilik qilsun dégini bilen méniñ gül çilaydiğan loñqini harviğa yağ koza qilimen déginim mahiyette oxşaş gep, -dédi şair çirayığa ciddiyy ve estayidil tús bérip.

-Boldi balam, boldi, eger qilivatqan eşliri dukan éçiştin muhim bolidiğan bolsa, meyli qiliversile! Dédi ana öz balisiniñ meqsitini çüşinip.

-Atamniñ meqsitiçe, menmu bir mexsum yaki yamulda tuñçi bolsam, bolmıganda sodigerçilik qilsam, köñüldikidek iş qilgan bolattim. Emma, men bu işlarniñ héçqaysisiğa qiziqmaymen, men mektep éçip meripet bilen xelqni oyğitişqa qiziqimen. Bu méniñ birdinbir meqsitim, tevrenmes irâdem. Bundaq qilişim tégi-tekdidin éytqanda, yene şu atamniñ sözini añlığanlıqim. Méniñ özliridin tileydiğininim, atamğa éytip uni qilivatqan işimni maqullaydiğan qilip bersile!...

Şu gep boluvatqanda, taşqiridin şairniñ atisi Abduraxman Mexsum hoylığa kirip keldi. U Cümedin yanganidi.

Uçisiğa navat reñ şeyidin yekteki kiyip, béşiğa aq selle orıgan, daim çaç-saqallirini qirdurup pakiz,(s. 8) sölétlik yüridiğan Abduraxman Mexsum salmaq qedem taşlap dalanğa çiqip, ularniñ sözi üstidin çüşti.

-İkkiñlar néme dep muñdişivatisiler? –Dédi u yeqimliq qarap.

-Baliniñ yazğanliriğa qarap olturdum, -dédi Niyaz Xénim ağıziğa kelgen gepni yandurmayla.

-Uniñ némisige qaraydila, buniñ qilivatqan işi mubaliğicilik. Şair dégen yalğançı kélidu, kiçikkine şivaqni körse, bağı bostan, Cennet'ul Me'va dep maxtap ağzıda köpük qaynaydu. Közdin aqqan bir tamçe yaşni körse, derya- derya yaş aqti deydu. Hemmisila mubaliğe. Birini maxtıgusi kelse asmanğa kötürüp erşi elğa açıqalaydu; yerge urgusi kelse, veylun dozaxqa çökürüvételeydu. Bularniñ yazğan bir némiliri sapla muşundaq iş, -Abduraxman Mexsum bir tiniqta nurgun sözlep, Niyaz Xénimni başlap tövenge çüşüp ketmekçi bolğanidi, şairniñ sözi uni toxtitivaldi.

-Méni qesidixanliq qilivatidu dep çüşengen bolsiliri, şundaq deyişke heqliq! – Dédi şair salmaq teleppuzda.

-Emise sen néme? Senmu şairgu?

-Körmey turup höküm çiqarsila qandaq bolidu? Avval körüp andin... -Şair yéni yézilğan bir qançe parçe şeirni uzatti. Abduraxman Mexsum xuşyaqmıgan halda qeğezlerni qoliğa élip, öre turğan péti köz yügürtüşke başlıdı.

Şéiriyettin az- tola xeviri bolgan Mexsum qolidiki eşarlardin goya nuqsan sezmekeçi bolğandek qayta- qayta köz yügürtetti, arilap Abduxaliq Uygürgimu qarap qoyatti. Turupla uniñ çirayıda bir nersidin huzurlanğandek alametler peyda (s. 9) bolatti. Bezi qeğezler üstide uniñ közliri xuddi balilarniñ oyunçuqi- nur muz üstide tinğandek tinip qalatti. Gahi qoşumisi türülse, gahi çüşençe hasil qilğandek külümsireytti.

Yazğanliriñ yurt içide bar işlar iken, -dédi Mexsum sel -pel razi bolğan ahañda, - lékin bezi qapiyilerniñ vezni égir yaki yénik boluş vecidin, okuğanda sovtukka (ahañga) çüşmeydiğandek qilidu, buni tüzitiş kérek.

-Şéiriyette bezi sözlerniñ vezni égir yaki yénik boluş veciden, oquğanda sovtuq tapmay qélişi mumkin. Lékin, qapiye- sovtuqni qoğlişip, mezmunni acizlitiş şéiriyette göher yoqatqan bilen baraver, -dédi şair çüşençe bérıp.

-Undaq tereplirini özüñ çüşenmiseñ... -Dédi Mexsum biraz oylinip turuvélip, andin yene éğiz açtı, -yazğanliriñ herhalda emeliyette bar işlar iken. Lékin, bu gepliriñni kim añlimaçqi? Miñ éğiz kapkaptin bir éğiz çip –çap yaxşı emesmu?

-Bu yep –içiş üçünla yaşaydığanlarniñ qarişi, -dédi şair hazir cavab qilip.

Mexsum oğliğa narazi bolğandek göliyip qarivalğandin kéyin dédi:

-Kişiler séniñ yazğan yüz varaq xétiñdin tunçiniñ bir éğiz sözini can dep añlaydu.

-Undaq añlaş riyakarliq. Tunçiniñ sözini qorqunç içide yalğan –yavidaq añlaydu. Méniñ yazğanlirimni bolsa heqiqiy añlaydu. Yurt çoñ, cemiyet keñ. Méniñ

yazğanlirimni yaqturup añlıguçılar téximu köp. Bir künlerge yet-(s. 10) kende añlaydığanlar, belki qızgın söyüp oquydığanlar buniñdinmu köpiyip kėtişi mumkin. Çoqum şundaq boluşıǵa işençim kamil!

Şair qeddini ruslap sözini davam qildi:

-Tuñçılıq, emeldarlıq vaqitliq nerse. Xenzuçida “Ottuz yilliq yamul qaldi, emeldari qéni!?” deydiğan bir temsil bar. Derveqe yamullar öz péti qalidu, emma amballar, tuñçılar qalmaydu. Zalim emeldarlar, riyakar tuñçılar axırqı hésabta xelqniñ lenet –nepriti astida izdéreksiz yoqilip kétidu.

-Séniñçe bolǵanda, séniñ yazğanliriñ tutiya iken –de! –Mexsum homiyip qarap qoydi, emma közlidiride gezepliniş alametliri körünmeytti. Şuña, şair héyiqmastin tuǵuşluq cavab berdi:

-Belki uniñdin ésilrek!

-Pah... Etteñge! –Dédi Mexsum şairniñ sözidin çöçügendek bolup. U yene bir némilerni démekçi bolup turganda, Niyaz Xénim uniñ yéñidin tartip:

-Yürsile atisi, biz çiqip kéteyli, bu balimu öz işini qilsun! –Dédi –de, Mexsumni başlap çikip ketti.

Ular dalandin çüşüp kétivatqanda, Mexsumniñ avazini sel peseytip dégen sözliri añlinatti:

-Oǵluñla xéli yaxşı bir némilerni yézıptu, obdanraq béqiñla!

-Elvette şundaq qilimiz, şundaqraq dep tursila!

Şuniñdin kéyinki gepler añlanmidi. (s. 11)

2

Etisi bamdattin yangan şair toptoǵra dalan öyge çıqtı –de, aditi boyıçe kéçe yézilğan qolyazmılarnı birbirlep közdin keçürüşke başlıdı. U her bir kopiyini érinmestın qayta –qayta pişşiqlap çıqattı.

Bir demdin kéyin Ayımxañ naştılıq kötürüp çiqip keldi. Şair uniñ qolidiki naştılıqni körüp heyran boldi. Mundaq boluşı sebebsiz emes idi, çünki naştılıq, çüşlük, keçlik ğızalarnıñ hemmisi barañ astida ata –bala, cecdi –cemet cem bolup birlikte yéyiletti. Şair bu özğirişniñ sebebini bilish üçün Ayımxañniñ şehla közlidirige intizarlıq ilkide tikildi. Biraq, Ayımxañ iltıpat qılmıdı, taki yéqinlap kélip petnusni şairniñ üstilige qoyǵandin kéyinla leppide qarap lepşerin külümsiridi. Küçlük intizarlıq içide qalğan şair Ayımxañniñ sehirlilik közlerini uçritiş bilen teñ vucudıǵa illik bir sézim taridi.

Çine- çeynekte köñül qoyup demlengen qariçayniñ hidi, tonurdin yéñi soyulğan issiq şirman nanniñ mezzilik puriqi dimağlarnı ğidiqlaytti. Çine texside turğan pakiz çayqalğan héqiqtek sapsériq bir sapaq üzüm mervayittek parqıraytti. Şair öz vucudını titritivatqan şérin héssiyatlar ilkide petnusteki meişetlerge yéqimliq nezer taşlap, heyran bolğan qiyapette dédi:

-Bugün iş başqıçıǵu!?

-He, bugündin başlap özlirini alahide kütidiğan bolduq, -dédi Ayimxan. Uniñ avazi altun koñğuraqniñkidek süzük hem carañliq idi. (s. 12)

-Katta gepqu!

-Atam şundaq orunlaşturdi. Silige çüştimu – keçtimu ayrim ğiza étip béridiğan bolduq.

-Şundaq qilsa bolamdiken?

-Xudayim berse, peygembirim ğiñ qilmaptu dégendek, atam şundaq orunlaşturuvidi, başqilirimiz ğiñ qilalmiduq. Özlirimu... -Ayimxan söziniñ axirini külkige zorlap yutuvetti, emma mezmuni çüşinişlik idi.

-He, menmu ğiñ qilmasliqim lazim iken –de! Bolidu, biraq... -Dédi şair uniñğa tekliq qarap.

-Biraq déyişniñ haciti yoq, bu işni atam bilen anam öz ara meslihetlişip karar qilğan, qalğanlirimiz boysunsaqla bolidu.

Çaqmaqtek sözlevatqan Ayimxan çay quyup şairğa sundi, heriketliri şunçilik siliq idi. Şair bolsa uniñ közlerige toymastin qaraytti.

Ayimxan aq pişmaq, yumilaq yüz, qara çaç, keklik qaş, bâdem qapaq, qara köz, oq kirpik, zilva boy, paqlan et, piçimi kélişken çokan idi. Közleridin çéçenliki çaqip turatti. Şair bilen Ayimxanniñ bir yastuqqa baş qoyğiniğa gerçe bir qançe yil bolğan bolsimu, lékin ular her qétim uçaşqanda, xuddi nikah axşimi uçaşqandikidek tuyğuda bolatti.

Mundaq boluşniñ mueyyen asasi bar idi:

... Toy merikisi idi. Ögzide nağra çélinivatatti. Çaqqanına seynadiki ücme sayisige qurulğan sorunda oğul –qızlar şox ussul oynışivatatti. Şair bir çetke qoyulğan karivat üstide ussul oynavatqanlarnıñ nepis heriketliridin huzurlinip olturatti. Seynaniñ töridiki e- (s. 13) şikte rasa boyığa yetken töt qız ğujmeklişip tamaşa körmekte idi. Çaqliri uşşaq örülgen, baştin –ayağ şayi –etlesler bilen oralğan, goya büğünki toynıñ zinniti süpitide merikige kelgen bu qızlarnıñ ğujmeklişip turuşı hemme kişiniñ diqqitini özige tartip turatti. Bu qızlarnıñ hösn –camali bir –biridin

qélişmaytti. Eğer ularniñ camali asmanda cevlan qilivatqan on beş künlük tolunay dep qiyas qilinsa, u çağda her qandaq kişi bugün asmanda töt ay çıqqanmu néme? Dep oylap qalatti. Eğer bir yigitke bu qizlardin birni tallaş vezipe qilinsa, u yigitniñ qizlardin qaysisini tallap, qaysisini qalduruşni bilemey hodup qélişi çoqum idi. Derveqe u qizlarniñ kiyinişi, yasinip –tarinişi, tolunaydek hösn –camali, xuddi bir şaxta éçilğan küllerdek ğujmeklişip turuşi şu qeder şairane idiki, nezer salğan her qandaq kişi ularğa ihtiyarsız esirge çüşüp, iztiraplıq xiyallar qaynımığa(girdap) ğerk bolatti. Abduxaliq Uyğurmu bu şairane körünüşke meptun bolğanidi:

Birinci qizniñ közi tolimu ötkür idi, goya köz çanıqıda eynek saqa oynitivatqandek közige ilinğan her qandaq nersige köz oynitatti, yigitlerni közliri bilen séhirlimekçi bolğandek şoxluq qilatti. Uniñ mundaq heddidin ziyade köz oynitişliridin asan séhirlinip qalidiğanlar uniñ şox, oynaq közlrige şeyda bolup qélişi mumkin idi, lékin sinçi köz yigitler u qiz ziyade şox -şepşek qiz iken dégen xulasige kéletti.

İkinci qiz ziyade külgek idi, külüşke tégişlik bolmiğan işlargimu küliidiğan, kişilerniñ aldidin qarapmu, keynidin qarapmu küliidiğan, ücme yopurmiqi şildirlap ket- (s. 14) simu, biravniñ qolidin çömüç çüşüp ketsimu küliidiğan, tola külgenlikidin öziçe xicalet bolğandek ikki qoli bilen tumşuqini étivélip, başqa qizlarniñ daldisiğa yoşurunuvélipmu küliidiğan, qisqisi bir demmu ağzi yumulmay küliidiğan qiz idi. Uniñ külgen çağda séhirlilik körüniidiğan sedep tek çişliriniñ culasığa qarap uniñğa beziler heves bağlisimu, sinçi köz yigitler u qizğa şeytini ğalib külgek qiz iken dep at qoyatti.

Üçinçi qizniñ külkisi bilen domsiyidiğan xuyi bille idi. Közige ilinğan nersilerni mesxire qilğandek oñayla kületti. Şu çağda biri qarap qoysa yaki kiçikkine ğeyriy heriket qilip qoysa, şuanla tumşuqini uçlap xuylinatti. Rasa xuy qilivatqanda, biri kélip uniñğa azraq gep qilip qoysa, şuanla oñlinip avvalkidinmu ziyade éçilip kétetti. Bu qizniñ külkisi bilen xuyi bezi kişilerni qiziqтуруşi mumkin. Sinçi köz yigitler heriketlirige qarap, uniñğa tolimu yénik, tentek, xuddi qeley meşke oxşaş bir demde qizip, bir dem sovuydiğan, micezi turaqsız iken, dep baha béretti.

Tötinçi qiz yuqiriqi üç qizda körülgen xususiyetlardin xaliy idi. Merike ceryanida u qizniñ birer kişige tikilip qariganlıqi, hiciyip külgenliki yaki domsiyip xuylanganlıqi körünmeytti. U qiz pütün diqqiti bilen ussulçılarniñ özgiçe maharetlirini tamaşa qilatti. Çirayida körülgen özgirişlardin u qizniñ ussul senitidin qattiq tesirlinivatqanlıqi, maharetlardin hayacanlinivatqanlıqi körünüp turatti. Uniñ turqidin éğir –bésiq, yüzi töven, nomuşan, zérek qiz ikenliki çiqip turatti.

Nagra çélinip birer saat davam kilğan merikide birinçi (s. 15) qiz yaş şairğa kem dégende ellik qétimçe qarap, monçaqtek közlirini oynitip, bizar qilğan bolsa, ikkinçi qiz tola külüp zériktürgenidi. Üçinçi qiz yigirme beş qétim külüp yigirme beş qétim domsiyip ançe yaxşı tesir qaldurmiğan bolsa, tötinçi qiz pütün merike ceryanida uniña bir kétimmu nezer –qirini salmastin, baştin –ayağ ixlas bilen tamaşa körüp, uniña qandaqtur bir xil küçlük qiziqış tuygusi peyda qilğanidi: “némidégen sirliq qiz bu!” şairğa bu qiz qandaqtur möcize ve xisletler bilen tolğan séhirlik tilsimattek tuyuluşqa başlidi. Dunyada tilsimatni éçişteq qiziqarlıq ve köñüllük iş bolamdu! Şair u qizniñ közini uçritişqa tirişip kördi, lékin mumkin bolmide. Qiz zadila qarimaytti. Şair buniñ bilen toxtap qalattimu? Bu mumkin emes. Sirlarniñ müşkölünü éçiş, boğçuma içide çin saqlanğan nersini élišqa hérisman boluş yigitlerde bolidiğan ortaq xususiyet. Şuña, şair bu qizni qolğa keltürüp, uniñdiki möcize –sirlarni biliş qararığa kelgenidi.

Şu künden başlap şairniñ vucudiğa qizniñ oti tutaşqanidi. Bu ot uni xéli bir mezigilçiçe biaram qildi, kéçiliri otqa çüşken qildek tolğandurdi. U zergerniñ tulumidek uzun –uzun ah uratti...

Lékin, Niyaz Xénim zerek ayal bolğanlıqtin, oğliniñ derdini çüşinip, uniñ davasını ançe kéçiktürmeyle hel qilip, uni derd –elemdin xalas qilğanidi... Bütün şairniñ piyalisige çay quyup bérivatqan mehbubi – Ayimxan del uniñ qelbini örtigen qizniñ özi idi. Şu künlergiçe mehbubiniñ möcizilirini intayin küçlük heves bilen qézivatqan şair uniña qandaqmu toysun!...(s. 16) Şair bir burda nanni yep tügitiş ariliqida Ayimxanni uçratqandin tartip hazirgiçe bolğan ceryanni bir qur eslep ötti.

-Undaq bolsa, buniñdin kéyin öz qolliri bilen demlengen çaylarni içip, özleri etken taamlarni yep huzurlanğudekmen, -dédi şair tesirlik külümsirep.

-Elvette şundaq bolidu, -dédi Ayimxan illiq külümsirep.

-Bu qilğanlirini qandaqmu tölep kétermen? Dédi şair minnetdarlıq bilen.

-Meni oqutup savatlıq qilip qoysila kupaye, -dédi Ayimxan ötünüş ahañida.

-U ançe qiyin iş emes! –Ayimxanniñ köñlini tindurğan şair uni vedisiniñ yalğan emeslikige işendürmekçi bolğandek, uniñ közlige otluq nezer taşlap illiq külümsirep qoydi. (s. 17)

İKKİNÇİ BAB

1

Avğust ayliri, Turpan oymanlığınıñ bulutsız tınıq kökide cevlan qilivatqan parlaq quyaş bu vadiğa çeksız méhri bilen nur sepmekte idi. Goya elgektin ötken aq undek tökülüp turğan kün nuri bu vadini nur déñiziğa aylandırğanıdı.

-Muşu yerde iken –de!

Came témidiki qozuqqa bağlaqlıq turğan kül reñ atni körgen ikki atlıq kişi teñla sözlep attin çüşti –de, atlırını puxtilap bağlıgandin kéyin, munar içidiki aylanma pelempey arqılıq yuqırı örlidi.

Bu çağda şair munar üstide turup quyaş nurida altundek yaltırap turğan bipayan Turpan vadisiğa nezer sélivatatti.

“-Ey quyaşniñ himmitige eñ köp érişken söyümlük diyar, hékmetke bay ana Turpan, séniñ uluğluquñ, pütün xasiyetliriñ saña quyulup turğan ene şu altun nurda!... Öz ana yurti Turpanğa quyaştinmu artuq muhebbet bağlığan şair hayacinini bésivalalmay sözlevatatti, -ey méhri ateş göher zémin, uzun tarix –qamuslarda zikri qilingan medeniyetniñ altun bösüki, qedinas Turpan! Sen tarixta rasa güllinip insaniyet medeniyitige öçmes töhpiler qoşqan altun devrlerni öz béşiñdin keçürgen emesmu!? İdiqut, Yargol, Qaraxoca, Astane, alliqandaq (s. 18) gayib şehirler, Uva – Turlar... Séniñ tarixiy altun devrliriñniñ canlıq şahiti emesmu!? Avu Yalquntağ, bézeklik miñöyliri tarixiy altun devrliriñniñ simvoli emesmu!?...

...Ah tarix!... Güllengen altun devrler!... Bala –qaza, apetler yamriğan qara esirler!... Ni –ni deryalarnı qurutup kuruk éqinga, qaças çöllerge aylandırğan apetlik yıllar!... Mana bu munar aldidiki éqında gayet uluğ sular örkeşlep aqqan bolgiydi, hazir u sular qéni? Bu vadida avat bolğan köklem yerler, bağvaranlar qéni? Güllengen paytext şehirler qéni? Hazir bu yerlerde égiz –égiz yardañlar, alliqandaq şehirleriniñ yérim gayib izliri qalğan... Bu yardañlıqlarnı tarixta örkeşlep aqqan derya suliri xuddi tebietniñ gigant herisidek heridep hasil kilmigan bolsa, başqa yene qandaq qudret bilen yasap çiqqili bolatti?... Gayib şehirlerini ata –bovilirimiz öz qoli bilen qurup çiqmigan, şu caylarda devran sürmigen bolsa, ular qandaq peyda bolatti?...

Şunçe köp xarabe, yene avat bolğan şehirler, şunçe keñri say –cañgal, yene köklep turğan bağvaranlar... Bu xuddi aldinqisi yaqılsa, kéyinkisi iz bésip mañğanga ohşaş bir iş.

Emgekçan xelqniñ bir cay xarab bolsa, yene bir cayni avat qilip, hayatiy küçüñdin bir künmu mehrum qalmıǵan subatliq ana makan söyümlük Turpan sen emesmu!?

Deryalar qurup, baǵlar solaşqan apetlik yillarda eqil –parasetlik xelqniñ yer asti sulirini izdep tépip, (terleñgi) qatliminiñ tektidiki sularnı yer yüzige çiqirip, (kariz)ni keşip qilǵan meşhur Turpan sen e-(s. 19) mesmu!?”

Éǵir hasirap çiqqan ikki dost şairniñ diqqitini buzdi:

-Eceb tes taptuq, -dédi Létip Ependi şairni tépivalǵiniǵa xuş bolup, -atni körmigen bolsaq, tapalmaydikenmiz.

-Yalǵuzdin –yalǵuz munarǵa çiqivalǵiniñiz némsi!? Dédi Ekberxhan démini ruslivétip.

-Keliñlar dostlar, mana emdi yalǵuz emesmen, -dédi şair ular bilen qol élişip körüşüp, -qarañlar, ana yurtimiz Turpan goya bir nur déñizi. Ene boǵda taǵliri bizge hamiy bolup qed kötürüp turmaqta. Qarañlar, Yalquntaǵ qizil altundek tavlinip yalqunçimaqta, avu terepçu, çeksiz munbet zémin, pütmes –tügimes bayliq. Qarañlar karizlarǵa, ularni kiçik çaǵlimasliq kérek. Ular ata –bovilirimiz eqil –parasitiniñ cevhiri...

Létip Ependi bilen Ekberxan öz ara köz uçaşturup şairniñ sözliridin alǵan tesiratlırini ipadilişivalǵandin kéyin acayip şerin hés –tuyǵularǵa ğerq bolǵiniçe yiraqlarǵa nezer taşlaştı. Bu ana yurt ularniñ közlirigimu yapyéşil del –derexler ve ziraet maysiliri bilen keştilengen gülistanǵa oxşaş körünetti, say boylap qatar ketken kariz quduqliridin ecdadlarnıñ eqil –parasiti, batur –emgekçanliqı çiqip turatti...

-Nur deñizigá eger ilim –meripet nurliri qoşulsa, cahalet, nadanliq, xurapatlıqlarnıñ ornıǵa ilim çiraǵliri yéqılssa, u çaǵda bu makan şundaq acayip xisletlik makanǵa ayliniduki, buni ipadileşke tilimiz acizdur...

Üçeylen Turpan munari üstidin ana yurtniñ güzel men- (s. 20) zirisige çoñqur muhabet bilen uzundin –uzun qarap turuştı. Ular zadila toymay qaraytti, qarıǵanséri bu ana makanniñ tarixiy hayatiy küçige şunçe meptun bolatti.

Öñi aq sériqqa mayil, yapılaq yüzlük, ottura boy kelgen Létip Ependi tunci qétim Astanide éçilǵan yéñiçe mektepte oquǵan ziyaliy idi.

Yaş turupla yüz –közini qoyuq saqal basqan Ekberxanmu oqumuşluq bolup, Törexan isimlik Özbék ailiside dunyaǵa kelgenidi. Bügün del Ekberxan Yargoldiki baǵ hoylisida ötküzüldiǵan méhmandarçiliqqa Abduxaliq Uyǵurnı teklip qilip kelgenidi.

Xéli uzaq vaqittin kéyin üçeylen munardin çüşüp, atlırıǵa minişti. Ular pijǵirin aptapqa qarimay, tebiyy menzirilerni, mehelle öylirini, étizlardiki ziraetlerni tamaşa qilǵaç asta ménişatti. Ular parañniñ qizıqçılıǵıda sépil tüvige kélip qalǵanlıǵını sezmeq qalǵanıdı.

Turpan Konişeher sépili eslidimu éǵız idi. Çöriside çoñqur xendek bolǵanlıqtin, bu sépil téximu éǵız körünetti. Xendekniñ çörisi yaǵaç taǵaq bilen ihate qilingan bolup, içi eski –tüski nersiler ve söñekler bilen toşup ketkenidi. Atlıqlar ikki şeher arılıǵıdiki topılañ yolniñ ikki qasniqıdiki öylerni, xumdanlarni, mévilik baǵlarni, bulutteq éçilip ketken paxtizarni behuzur tamaşa qilǵaç méñip Yéñişeherniñ şerqiy dervazisi aldıǵa kélip qalǵanıdı.

Yeñişeher bir qeder avat bolup, Turpanniñ soda merkizi hésablinatti. Şeher içide meşhur saraylar, gezmal dukanlırı köp idi. Reste –koçılarniñ üsti yépiqliq bolup aptap çüşmeytti. Şeher merkizidiki meşhur ikki qevetlik aşxaniniñ etrapıda baqqallar, doǵap –şirne satquçılar köp (s. 21) idi...

Atlıqlar şeher içige kiriş bilen teñ dukandarlariniñ diqqitini qozǵıdı.

-Kül reñ atqa mingini Abduxaliq Uyǵurmu? –Dédi bir dukandar qoşna dukandiki gezmal sodigirige qarap.

Atlıqlar yéqinlap kélivatatti, ular qaysi dukanniñ robirosıǵa kelse, şu yerdiki kişiler ularǵa salam béretti. Atlıqlarmu salam qayturup, ularǵa hörmet bildüretti. Abduxaliq Uyǵur kişilerge salam qayturup qeddini egkende, astidiki atniñ béli égiligendek körünüp kişilerni heyran qalduratti.

-Rasa bestlik âdem bolǵudek –he! –dédi. Héliqi dukandar robirosidin ötüp ketken Abduxaliq Uyǵurniñ arqısidin qarap.

-Bu qétim Xenzuçe oquǵan ottuz baliniñ içide Abduxaliq Uyǵur birinçilikni aptu déyişiduǵu, –dédi sodiger uniñ ela oquǵanlıǵıǵa mestliki kelgendek qilip.

-Medriside oquǵan çağdıla savaqta yaxşı iken dep añlıǵanıduq, –dédi dukandar söz növitini qoldin bermey.

-Hazir uniñ şairliqi hemmini bésip çüşti, –sodiger özi egilgen bezi pakitlarni otturiǵa qoyup davam kildi, –uniñ yazǵan şeirlirini Ürumçi, Kumul, Manas, Guçuñ tereplerdin kelgen taliplar, sodigerler köçürüp kétivatıdu, deydu. Yaxşı yézilmıǵan bolsa, başqılar atayin kélip köçürüp kétémdü?...

Atlıqlar restini uzuniǵa bésip, gerbiy dervazidin çiqip kėtişkenidi.

-Ular issiqta nege mañǵandı?

-Ekberxanniñ bille kétivatqiniğa qariganda, Yargolğa çıqsa kérek, -dédi sodiger qiyasen. (s. 22)

2

Ekberxanniñ atisi Törexan eyni yillarda Özbékistandin kélip Turpanga orunlaşqan, ticaret bilen şugullinip, bağ –hoyla yasıgan, qol ilkide bar, méhmandost hem mueyyen medeniyet seviyisige ige âdem bolup, şu künlerde Yargoldiki bağ hoylisida turatti.

Méhmanlar azade raslanğan çoñ méhmanxaniğa başlandi. Méhmanxaniğa otqaştek gilemler sélingan, ularniñ üstige uzun –uzun beqesem körpiler taşlanğanidi. Şimaliy tamğa qoyulğan bir cüp penciridin bağıdiki alma puraqliriğa toyunğan salqın şamal urulup turatti. Abduxaliq Uyğur bilen Létip Ependi salqindığaç tekçilerdiki loñqilarni tamaşa qilip olturganda, Ekberxan çay kötürüp kirdi. Bular çay içkeç tağdin –bağdin sözlişip turuşğa Ekberxanniñ atisi Törexan hasisini tokulditip kirip keldi.

Törexan xeli burunla Abduxaliqniñ zérékliği, şairliği, bolupmu Xenzuçini ela netice bilen oquğanlıqini añlap, uniñ bilen söhbetlişiş arzusida bolup kelgenidi. Şuña, u şairniñ kelgenlikini añlapla bir dem söhbetlişip çiqay dep kirgenidi. Öydikiler bir dek orunliridin turup salam bérip körüşkendin kéyin, uni törge teklip qilişti. Biraq, bu bovay puti ağıridıganlıqini bahane qilip, pegahtiki yölençüklük orunduqqa olturdi –de, hemmeylendin: “xuş keldiñlar!” dep amanlıq soridi, andin Abduxaliqqa qarap:

-He, oğlum Abduxaliq, séni katta şair boldi dep añlidim, -dep söz başlıdi yérim yerlikleşken Özbék teleppuzida, -hemmidin bu qétim Xenzuçe oquşni ela netice bilen oqudi dep añlap, xursen bolğinimdin tebrikley dep (s. 23) kirdim, qandaq, silerge malalliq yetküzdümму?

-Yaq, hergiz undaq emes, -dédi méhmanlar teñla sözlep, bizmu sizniñ salamet turğanliqiñizdin xursen bolduq.

-İnşaalla, yaxşı turuptimen, -dédi bovay minnerdarlıq bilen méhmanlarğa qarap, andin biraz tinivélip sözini davamlaşturdi, -yaşanganda putumniñ ağıriqi capa salmiğan bolsa, salametlikim xéli yaxşı idi.

-Hélihem yaxşı turupsız, dédi Létip Ependi köñül éytip, -yazda altinçi ayniñ qumi şipa qilidu. Kömülsiñiz putiñiz yaxşilinip kéter idi.

-Qumğa demsiz? Bir qançe yildin kespimiz şu, -dédi bovay keskin cavab bérip, -undaqmu deymiz, mundaqmu deymiz, Xudağa şükür yetmiş neççe yildin béri bu ikki putum obdan xizmet qildi. Égir gevdemni malal körmey qayaqqa désem, şu yaqqa kötürüp mañdi; Kazan, Pétirgradlarğa qançe qétim apardi; Semerqend, Buxara

şeriplerni tamaşa qildurdi; Xarezm deştlirini kezdürdi; eñ axirida Taşkenttin kötürüp qadimiy astane –Kona Turpanğa ekeldi. Hélihém ağrimaydığan putlar iken... Xulase kalam, qumğa kömsemmu, kömmisemmu ağrığını ağrığan. Eger tili bolsa, yetmiş neççe yil éđir gevdeñni kötürdüm, mende yene néme heqqiñ qaldi? Dégen bolatti. Xudağa şükür, hélihém méni kötürüp méñip yürüdü.

Bovay öz sözidin huzurlinip küldi. Başıqlarmu külüşüp, başlırını liñşitip bovayniñ sözlirini testiqlaştı.

-Ekberdin añlap köp xursen boldum, -dep sözini davamlaşturdi bovay Abduxaliq Uyğurğa qarap, -néme üçün deseñ, Xenzuçe dégenmu bir xil til, til dégen (s. 24) ilim emma asanla öğinip ketkili bolıdığan ilim emes, qandaq, bu sözüüm toğrimu?

-Toğra, toğra gep, -déyişti méhmanlar bovayniñ sözini bir éđizdin maqullap.

-Bir zamanlarda memnu Xenzuçini öğenmekçi bolğan, -dédi bovay yeñi söz başlap, méhmanlar diqqet qilip olturuştı, bikar olturğuçe bumu eñgime bolup qalsun. Şu çağda Xenzuçe öğiney dep şenşeñ (oqutquçi) taptım. Uniñğa éyiğa beş ser kümüş bermekçi bolup toxtam tüzgendin kéyin, telim élip öğinişke başlıdım. Tilim qatqan çağlar iken, öğinişim ançe ravac tapmay qoydı. Şundaq bolsimu bir qançe ay ictihat qilip bir némilerni bilgendek boldum. Öğinıdığan sözler barğançe köpeydi, xet sani ciqlap bardı. Bir künlerge yetkende qarısam, avval bilgenlirimni kéyin bilmeydığan, yazğanlirimni kéyin tonumaydığan bolup qaldım. Qizik iş, Xenzuçıda sétip bergenni “mey” dese, sétivalğanni hem “mey” deydiken. Hemmidin qiziqi, onni “şığa” dese, tavuznimu “şığa” deydiken. Şuniñ bilen qandaq öğinip ketkili bolar dep béşim qattı. Qisqisi, Xenzuçini öğiniş asan emes iken dep toxtap qaldım. Emdi méniñ bilmekçi bolđinim, muşundaq müşkül oquşni sen qandaq oquduñ, oğlum? Eger şu oquşni ela oquğan bolsañ, men séni tebrikleymen!

Bovayniñ qiziqkarlıq sözlirige méhmanlar külüşti. Bovay bolsa külmestin öz sözini davam qilatti:

-Xenzu dégenmu köp xelq, tarixi uzun, medeniyet baylığı mol bir millet. Xenzuçini öğenmisek, bu milletniñ tarixi, medeniyiti, cuğrapiyisi ve başqa ilim- (s. 25) hékmetliridin xeverdar bolalmaymız. Şuña Xenzuçini obdan öğiniş kérek.

Bovayniñ sözi bu yerge kelgende, xıtab xaraktéride añlandı. U öydikilerge tekşi nezer taşlap davam qıldı:

-Şundaq qilip, axir bu ilimni ögendiñ. Buniña Barikalla! Sen emdi maña cavab berginki, bir vaqıtlarda biravlar Xenzuçe xetniñ sani beş miña yétidiken dése, yene biravlar sekiz miña yétidiken, déyişkenidi. Emdi sendin añlaylı, buniñ qaysisi rast?

-Añlığanliriñiz durus. Herkim özi bilgini boyıçe éytqandu, -dédi Abduxaliq Uyğur cavab bérıp. Emma, bovay uniñ sözini késip soridi:

-Qeni sendin añlaylı, Xenzuçe xetniñ sani zadi qançe?

-Xenzu tiliniñ mexsus luğetliri bolup, ularda körsitilişçe, xetniñ omumiy sani on beş miña yéqinlap bardiken.

-Néme dédiñ, on beş miñ!? –Abduxaliq Uyğurniñ sözidin teccüplengen hem çöçügen bovay alañgirap uniñ –buniñ közige qarivalğandin kéyin davam qildi, -şunçe köp xetni bu xeq bilip kételermu?

-Men bizni oqutqan muellimdin sorap kördüm, uniñ éytip bérişçe, hemmini bilidiğanliri ciq bolmisa kérek, -dédi Abduxaliq Uyğur çüşendürüp, -birer miñ xet tonuğanliri çala savatlıq hésablinidiken, üç miñdin beş miñgiçe bilgenleri ottura hal seviyilik boldidiken. Alim bolğanlirimu qalğan töt –beş miñ xetni her xil luğetlerdin paydilinip bilidiken. (s. 26)

-Mundaq dégin, bu qiyin gep iken –he! Bir âdemniñ béşiğa on beş miñ xet qandaq siğsun?! –Bovay biraz oylinivalğandin kéyin, birdinla béşini kötürüp Abduxaliq Uyğurğa qarap dédi, -qeni sendin sorap baqay, özüñ qançilik xet bilisen?

Abduxaliq Uyğur oñaysızlangan halda péşanisini silap, yénida olturğanlarğa qarivalğandin kéyin, cavab berdi:

-Mölçerimçe, üç –töt miña yéter devatimen.

-Üç –töt miñ! Bumu az emes, katta gep iken, yaxşı oqupsen. Dunyada nurgun kişiler mektepte öziğe asas sélip, kéyin ictihatığa tayinip kamal tapıdu. Senmu muşundaq qil, oğlum. İctihat qilip kamalet tap!

Söz axırlaşmıgan bir peyitte hoylığa ikki atlıq kişi kirip, méhmanxanidikilerniñ diqqitini buzdi. Ekberxan hoylığa mañganda, bovaymu ornidin turup:

-Menmu çiqay, diger vaqti bolup qaldi, -dédi –de, hasisini tokuldatqiniçe içkiri hoylığa qarap mañdi.

Hayal bolmastinla Ekberxan Yemşilik Tömür Şañyoniñ oğli Abdusemi Bayni başlap kirdi. Uniñ xizmetçisi taşqirida qalğanidi. Rahetperes hem tekebbur bu çoñ poméşçik méhmanxanığa kiripla qapaqtin su tökülğendek kalte külüp, méhmanlar bilen bir mu bir qol élišip körüşüp çiqti.

-Méni çillimiğan bolsañlarmu özüm añlap keldim. Kelginim boptumu? Dédi her bir kişiniñ közlige mixtek qadilip. U goya öydikilerniñ közliridin öz soaliğa cavap izdevatqandek qilatti.

-Kelginiñ yaxşı boptu, -déyişti ular kelgen méhmanni qoqlivetişniñ orni yoqluqini bilip.

-Eslide uxlisam çüşümdimu yoq iş idi. Keç (s. 27) terepte biraz xever añlap qaldım –de, kelgüm keldi. Kelmey désem könlüm qoymidi, -dédi u körsitilgen orunğa olturuş ariliqida. Olturup bolup Patihe qılğandin kéyin, andin sözini davamlaşturdi, -ukam Abduxaliq Bayveççini Qadir Ceñgige tuñçi bolğili Kuçağa bargudek dep añlap qaldım. Bu qandak gep, özüm bilip kéley depla yétip kélişim. Ukam, sen rasttin Kuçağa baramsen?

Bu söz Abduxaliq Uyğurğa şundaq set añlandiki, buniñ ornığa kaltek bilen onni urğan bolsa, u giñ qilmığan bolatti. Abduseminiñ sözliridin seskinip, vucudi tikenleşken şair özini teslikte bésivélip:

-Abdusemi aka, -dédi zerde bilen, -céniñ çiqip kétidiğan iş bolsimu, méni bayveççe, tuñçi démestin, Abduxaliq Uyğur dégine! Men bu Uyğur dégen isimni sana oxşaş kişiler étimni atıganda bolsimu Uyğur dep adetlensun, özliriniñ milliti Uyğur ikenlikini bilsün dep qoyğan. Sen qaçanğıçe bilmey ötmekçisen? Millitiñ néme? Dése, biz dégen Çentu depla tügişisen. Bu toğra emes! Undaq qilma! Paqa Bulaq cañgallirini igilivélip, dunya dégen şu dep, déhqanlarnıñ küçi bilen tağdek –tağdek paxta, küncüt xamanlirini élip yastuqni qirlap ötivérimen dep oylima! Dunyada qandaq işlar, qandaq özgiriş, qandaq tereqqiyatlar boluvatidu, bunimu bilep qoy!

-Ha –ha –ha... Men xata deptimen, ha –ha –ha...

Abdusemi Bay soğuk külkisi bilen öyiçini yene bir qétim muzlitip, andin bésildi.

-Xataliqiñ köp, silerde xataliq köp, dédi şa- (s. 28) ir, andin uniñ kéleñsiz gevdisige mesxirilik qarap munu misralarni oqudi:

Misli cennet tağu deryasi, bézeşke yoq kişi,

Qirlişip yastuqni gëmsiz, bisapa yatqanimiz bardur

-Abdusemi aka, silerde xataliq köp, siler bayliq mestanisi boluvélip, pütün yurt –xelqniñ qan –ter bedilige yastuquñlarni égiz qirılmaqçı bolisiler! Bu silerniñ hazirqi meqsitiñlar!...

-Ukam, acayip égir gep qilivettiñgu, -dédi Abdusemi şairniñ sözige taqet qilip turalmay, -bolidu, buniñdin kéyin séni Abduxaliq Uyğur dep qıçqıray.

U kalte –kalte külüp qandaqtur bir gepni başlimaççı boluvatqanda, hoyliğa yene yéñi méhmanlar kirip, ularniñ diqqitini öziğe tarttı. Öydikiler kelgüçilerniñ Mexsutbay, Hésamidin Zuper, Mömin Ependi qatarlik kişiler ikenlikini körüp, hoyliğa çıqıştı.

Mexsutbay yéşi qırqtin aşqan, bestlik, ustixini toşqan, yumilaq yüzlük, çoñ közliridin eqil nurliri tökülüp turidiğan tepekkuri oyğak kişi bolup, şu yillardiki yarqın meripetçi, teraqqiperver ziyaliy idi. U medrise ve yéñiçe mekteplerde oquğandin kéyin, ticaret hem sayahet bilen Rusiyide Şemey, Moskva, Léningradçıçe barğan, nezer dairisi kéñiyip añ –pikri éçilğan, özlükidin Rusçe öginip mueyyen bilim seviyisige ige bolğan, şu zamanniñ aldinqi qatardiki cedit (yéñiliqçı) ziyaliyliridin bolup yétişken kişi idi. Féodalizm hökümraniqida diniy xura- (s. 29) patlıqlar evc alğan cahalet devriniñ qara perdilirini yirtip taşlap, tosalğularni gumran qilip, tereqqiyat yolığa qedem basqan Mexsut Muhiti xelqni oyğitiş üçün 1913. yili Kazandin meripetçi Heyder Ependi Sayrani⁸ni tekliq qilip, Turpan Astanide tunci qétim yéñiçe penniy mektep açqan kéyinki yillarda u yene mektepniñ azliq qilivatqanliqini nezerde tutup 1917. yiliğa kelgende Hebibulla Ependi, Gülendem Avustey⁹, Eli İbrahim¹⁰ Hésamidin Ependi qatarliq alte neper Tatar oqutquçini Moskvadin (ular Moskva Univérsitetini pütürgenler idi) tekliq bilen Şıncaña ekélip, öz xiraciti bilen Çöçek, Guçuñ, Turpan –astanilerde “Mektebi Mexsudiye” namliq mekteplerni éçip, maarip işlerini alğa sürgenidi. Şuniñ üçün, Mexsut Muhiti öziniñ teraqqiperverliki ve meripetperverliki bilen mutlek nopuz ve hörmet igesi idi.

Kelgüçilerniñ ikkinçisi ottura boyluq, yumilaq yüzlük, közliri çaqnap turidiğan, piçimi kélişken, rohluq, yaş Hésamidin Zuper bolup, u şu yillarda meşhur Bay Zuper Haciniñ igilik işlerini başquridiğan, soda –sétiq, toxtam –digvar işliri bilen şugullinip, keñ ictimaiy munasivet ornatqan ziyaliy idi.

Égiz boyluq, öñi kara, qañşarliq kelgen Mömin Ependimu yéñiçe mekteplerde oqup mueyyen bilim seviyisige ige bolğan qizgin, rohluq ziyaliy idi.

Hemminiñ aldida méhmanxanığa kirgen Mexsutbay burun (s. 30) kelgenlerden kiçik péilliq bilen:

⁸ Heyder Ependi Sayrani –Uyğur Sayraniniñ atisi.

⁹ Gülendem Avustey -1917. yili kelgen alte oqutquçı içidiki ayal oqutquçı bolup, Avustey sözi Tatarçe “muellime” meniside.

¹⁰ Eli İbrahim –Şıncaña ellik yildin artuq oqutquçiliq qilğan maaripçi, bu kişi 1975. yili Ürümçide Şıncañ Univérsitetida vapat boldi.

-Silerni saqlitip qoyduq, -dep epu soridi. Andin Abduxaliq Uyğurniñ közige tikilip qarap, neççe kündin tüzük sözleşkili bolmıdı –he! Dep külümsirep qoydı.

-Rast, şundaq boldı, -dédi Létip Ependi Mexsut Muhitiniñ meqsitini çüşinip, - emdigine bir parañ başlansa, yéñi méhman kirip parañniñ bélini üzüp taşlaydu, şundaq qilip, köñüldikidek sözleşkili bolmıdı.

Méhmanlar olturup Patihe qilişti, öz ara hal sorişip biraz parañlaştı. Añğıçe dastixan sélinip, qent –gézek, méve –çéve tizildi, nanlar sunduruldı, çaylar quyuldı. Dastixan mol idi. Mexsut Muhiti çay içip olturup öz arminidin söz açtı:

-Neççe künniñ aldıda Çuñgoniñ yigirme töt tarixi toğrisida emdila söz başlanganda, méhman kirip sözni üzüp qoyğanıdı. Men bu yigirme töt tarix toğrisida Moskvada bir Rus tarixçisidin azraq añlap, uniñğa nahayiti qizikkanıdı. Hazırmu şundaq qiziqimen, dédi u dastixan üstidiklerge tekşi nezer taşlap.

-Bizniñ tarixni Ruslar qandaq bilidu? –Dédi Abdusemi Bay tenteklik qilip. U goya öz söziniñ orunluq bolğan –bolmığanlıqini bilmekçi bolğandek uniñ –buniñ közige qarap qoydı.

Mexsut Muhiti unıñğa soğuş nezer taşlap çüşençe berdi:

-Cuñgoniñ yigirme töt tarixi dunyağa meşhur tarix. Bu tarixni yalguz Ruslar emes, İnglizlar, Fransuzlar ve Némislarmu alahide tetqiq qilidu. (s. 31)

-Biz némişqa şundaq qilmaymız? –Dédi Abdusemi yene tenteklik qilip.

-Oqumisañ, némini tetqiq qilisen? –dédi Mömin Ependi qopalraq tégip. Mexsutbay başlıq hemme kişi meshire arilaş aliyip qoyuvidi, öziniñ savatsız ikenlikini tonuğan Abdusemi bu oñaysız halettin qutuluş üçün közlirini köpçilikniñ közliridin qaçurup uyan –buyanğa qarap, burutlirini silaşqa başlıdı. Lékin Mexsutbay peytini qoldin bermıdı:

-Sen, bizdek bayniñ baliliri baylıqığa işinip oqumaydu. Kembeğellerniñ baliliri mağduri yetmey oquyalmaydu. Şundaq qilip, hemme âdem oquşsız qalidu, oquşsız qalğan elniñ teqdiri qandaq bolmaqçı?! Bizdiki eñ égir mesile mana şu, -dédi qolidiki piyalini dastixanğa qoyup, arimizda oquydığanlar barmu dése, bar. Meselen, dında oquydığanlarnı ılsaq, ular diniy işlar üçünla oquydu. Xenzuçe oquydığanlar bolsa, emeldar boluş, héçbolmığanda tuñçılıq yaki pütükçilik qilip kün éliš üçün oquydu. Undaqlarnıñ tarix bilen kari bolmaydu –de, neticide köp nersidin bixever qalidu. Özümni élip éytsam, Xenzuçe oqumığanlıqim üçün memnu köp nersidin xeversız qélivatqanlarnıñ biri hésablanimen. Gerçe, az -tola Rusçe öginip qoyğanlıqim üçün, Cuñgoniñ yigirme töt tarixi toğrisida bir Rus oqutquçidin azraq melumat añlap

qiziqqan bolsammu, emma Xenzuçini oqumıǵanlıqım üçün, uni bivasite körüp behre élišqa aciz keldim, -Mexsutbay qızışıp davam qılatı, hemme âdem uniñ aǵzıǵa qarap qalǵanıdı, yaşı şairimiz Abduxalıq Uygur Xenzuçini ela oqudı, yigirme töt tarixtinmu behre aldı. U aldınqı küni (s.32) tarix shepısidin emdila söz başlıvidi, öyge yéñi méhmanlar kirip gepniñ bélige tepti. Şundaq qılıp, méni armanda qoyǵan. Emdi biz şairniñ aǵzıǵa qaraylı. Bizge yene biraz tarix sözlep bersun!

-Sözlep bersun, -déyişti hemmeylen qoşulup, şu anla hemme âdemniñ kóz góhiri şairǵa qadaldı. Buniñdin biraz oñaysızlangan şair çapsanla özini tutuvélip:

-Kéyinki künlerde, dep söz başlıdı köpçilikke tekşi nezer taşlap, -Xenzuçıǵa biraz çişim ótidıǵan boluvidi, bir munçe ceñname kitablarnı kördüm. “Su Boyıda”, “Gerbke Sayahet”, “Üç Padişahlıq Heqqıde Qisse” qatarlık bir munçe kitablarnı oqudum. Bir küni qolumǵa “Xenname” dep atalǵan bir tarixiy kitab çüşti. Buniñgimu qızıqıp qaldım. Cuñgo beş miñ yilliq medeniyet tarixıǵa ige qedimki dölet bolǵanlıqtın ilgirikiler yézıp qaldurǵan tarixiy eserler nahayiti köp iken. Mesilen, Xen Vudi dégen padişah zamanısidin tartıp Çiñ sulalisi devriǵıçe yézilǵan yigirme töt tarix bir kançe yüz cildliq kitab iken. Men u kitablarnıñ hemmisini körüp kételeyenmu? Körey désemmu bu kitablarnı Turpanda yoq. Méniñ qolumǵa çüşken “Xenname” dégen kitab ene şu yigirme töt tarixniñ bir qismi iken. Men “Xenname”niñ “Honlar Tezkirisi” qismini zor iştiyaq bilen neççe qétim oqup çıqtım. Uniñda yézilişiçe, miladiyedın bir qançe yüz yıl ilgiri “Hon” dep atilidıǵan köçmen çarvıçı xelqler şimaliy ve ğerbiy rayonlarda qudretlik döletlerni qurǵanıken. Ular ottura Cuñgodiki Çin padişahliri bilen bezide ittıpaqlışıp inaq ótken bolsa, bezide uruşup düşmenlişip ótkeniken. Honlar çarvıçılıq bilen hayat keçüridıǵan bolǵaçqa, at miniş, ov ovlaşqa mahir (s.33) xelq iken. Ularnıñ zor impériyiliri ve meşhur padişahliri bolǵanıken. Eñ çoñ padişahni “Teñriqut” deydiken.

-“Teñriqut” dégini bizniñ “İdiqut” dégenge oxşaş kélidiken, -dédi biri söz arılap. Şair sözini davamlaşturdi:

-Honlarnıñ tilida “Teñri dégini “Asman” yaki “Xuda”, “Qut” dégini “Bext” dégenlik bolup, “Teñriqut” dégen söz “Xuda bergen bext” dégen bolidiken, ular öz padişahlirini aşundaq hörmetleydikén...

-Yapır, biz añlap baqmıǵanla sözler iken! -Dédi Abdusemi hayacınini béşivalalmay. Buyanqılar uniñǵa “Tinç Oltur” dégendek leppide qarap qoyuşti. Şair sözini davam qılatı:

-“Xenname”diki Batur Teñriqutniñ tezkirisi méni alahide qiziqturdi. Batur Teñriqut dégini Tümen Teñriqutniñ oğli iken. U atisiniñ ornığa textke çıqqan vaqıtlarda Toñğus dégen bir xelqniñ nahayiti küçlük döliti bolğaniken.

-Başqıçıla éti bar iken, ular qaysi xelq? –Dédi Abdusemi yene yéniklik qilip.

-Ular Honlar bilen qoşna bolğan, öz aldığa hakimiyiti, padişahliqı bolğan bir xelq, kéyinki Moñgul, Mançu qatarlıq milletlerniñ ecdadi, -dédi şair sözini davamlaşturup, -Toñğuslar padişahi Batur Teñriqutni yéñidin textke çıqtı, hakimiyiti mustehkemlenmidi, téxi aciz dep hésablap, sinimaqçı bolup, uniñğa “atısı Tümen Teñriqut vaqtidin qalğan dañlıq tulparni maña bersun” dep elçi evetiptu. Batur Teñriqut elçilerniñ telipini añlıgandin kéyin, öz vezirlirini meslihetke çağırıp: “qandaq (s. 34) qiliş kérek?” Dep soraptu. Vezirler: “bu tulpar Tümen Tenriqut vaqtidin başlap qutatqan dañlıq tulpar, buni qandaqmu bérivetkili bolsun?” déyişiptu. Buni añlığan Teñriqut ularğa: “u bir atqu! Bir qoşna el yaqturğan atni néme üçün bérişke bolmaydiken?” Deptu ve elçilerni tulparni bérıp qayturuptu. Toñğuslarniñ padişahi tulparğa ige bolğandin kéyin, Batur Teñriqut mendin qorqidiken, bolmisa tulparni bermigen bolatti, dep oylap: “Batur Teñriqutniñ kiçik xotunini yaqturup qaldım. Xotun qilişni xalaymen” dep elçilerni yene evetiptu. Elçiler kélip ehvalni éytqandin kéyin, Batur Teñriqut vezirlirini yigip ulardin yene meslihet soraptu. Vezirler bu gepni añlap, gèzeplengen halda saqallirini titritip: “bu tolimu yolsız telep boptu, buniñğa qandaqmu çıdap turğili bolsun? Özliriniñ derhal leşker tartıp ularniñ külini kökke soruvétişirini telep qilimiz!” dep qulluq körsitiptu. Batur Teñriqut vezirlerniñ sözini añlap bolup: “bir ayalğu, qoşna elniñ padişahi yaqturğan bir ayalni némişqa uniñğa bergili bolmaydiken?” deptu –de, özi tolimu amraq kiçik xotunini elçilerge qoşup beriptu. Toñğuslarniñ padişahi Batur Tenriqutniñ etivarlıq xotunini bergenlikini körüp, Batur Teñriqut rasttinla mendin qorqidiken, bolmisa xotunini maña evetip bermigen bolatti dep oylap, téximu meğrurlinip elçilerni üçinçi qétim evetiptu. Bu qétim u: “çégira qaravullirimiz turğan yerniñ şimaliy teripide Batur Teñriqutqa teve bir parçe boz yer bar. Men şu cayğa ige boluşni xalaymen. Buniñdin kéyin Honlar bu caylarğa ayağ basmisun” deptu. Batur Teñriqut vezirlirini toplaş bu heqte meslihet sorıganda, vezirler Teñriqut birinçi qétimde tulparni, ikkinçi qétimde amraq xotunini béri- (s. 35) vetken yerde, qağcirap turğan bir parçe cañgalni bérivetiş héç gep emes dep oylap: “bérivetiş kérek, taşlinip yatqan bir parçe cañgalğu!” dep cavap beriptu. Batur Teñriqut vezirlerniñ pikrini añlap, dergezepke kélip: “bu qandaq mumkin bolsun, zémin dégen döletniñ asası, zémin bolmisa dölet bolamdu?” deptu –de:

“hemme âdem atlansun, méniñ élimde bu qétimqi yürüştin qélip qalğıuılar bolsa kallasi élınsun!” dep höküm çıqırıptu. Şuniñ bilen pütün el qozğılip Toñğuslar üstige yürüş qilip, birla hucum bilen Toñğuslarnı yéñip, padişahni öltürüp, ilgiri Tümen Teñriqut vaqtida qoldın ketken bir munçe zéminlarnımu qayturuvaptu.

-Teqsir... Biz añlimıǵan acayıp işlar bar iken –he! –dédi Abdusemi Bay öz hayacınını bésivalalmay. Şairniñ aǵzıdın yene qandaq yéñi sözler çıqıdıǵanlıǵıǵa teqezza bolup olturǵan méhmanlar Abduseminiñ sözge qısilǵanlıǵıǵa narazi bolup, uniñǵa aliyip qarap qoyuştı. Emma, şair diqqitini bozmastın sözini davamlaşturup:

-Men bu tezkirini oquvétip şuni hés qıldimki: Batur Teñriqut dölet zéminini, yeni vetenni öziniñ her qandaq rahat –paraǵetliri ve şanu şevketidin üstün qoyǵan aliy peziletke ige dahiy. Maña uniñ muşu teripi qattıq tesir qıldı, -dédi.

-Hemmimizge şu, -dédi Mexsut Muhiti şairniñ pikriǵe qoşulup, -bizgimu muşu peziliti tesir qilidu. Tarixta ötken nurgun padişahlar otturisida yüz bergen cédel – maciralar qanlıq ceñlerniñ tolisi qız –melike, baylıq, abruy talişıştek sebeblerdin kélip çıqqan. Ular muşundaq işlar üçün uruş –talaş qilip, derya – (s. 36) derya qan töküp, el ve yurtlirini xaniveyran qılışqan. Batur Teñriqut buniñ eksiçe iş tutqan, izzet – abruydın, xetta xotunıdın vaz kéçeligen, emma bir parçe zémin meselisige kelgende pütün xelqni sepperer qilip ceñge atlanǵan. Bu her qandaq padişahlarda bolivermeydiǵan aliy pezilet.

Méhmanlar baş liñşitip, xulasiniñ toǵrılıǵını testiqlışatti. Mexsut Muhiti sözini davamlaşturup:

-Bügün méniñ yene bir xuş bolǵan yérım şuki, -dédi u qolidiki piyalini oynitip olturup, oquşni mana Abduxaliq Uyǵurdek oquş kérek. Bügün u Xenzuçini tuñçılıq qilip can béqiş üçün emes, belki döletniñ tarixi, cuǵrapiyisi ve enenivi medeniyetlirini biliş üçün oquǵanlıǵını ispatlıdı. Buniñǵa kim xuş bolmaydu? Hemme âdem xuş bolıdu, elvette. Bügün u bizge Cuñgoniñ yigirme töt tarixidin xuddi deryadin tamçe dégendek kiçikkine bir tezkirini sözlep bérıp hemmimizni titritivetti, şuniñdek katta melumatqa ige qıldı; vetenperverlikniñ her zaman kitablarda zikri qilinip, tillarda dastan bolıdıǵanlıǵını çüşendürdi. Biz uniñ muşundaq tereplirige xuş bolimiz.

Mexsut Muhitiniñ medhiyisini añlıǵan Abduxaliq Uyǵurniñ yüzige sel –pel qizilliq yügürdi.

-Bizniñ evladlirimiz muşu teqlidte oqup yétişip çıqsa, u çağda ehvalimiz qançılıq yaxşı bolatti –he?! –Dédi etidin béri ün –tinsiz halda gepke qulaq sélip olturǵan Hésamidın Zuper.

-Eger bizniñ açqan mekteplirimiz taqilip qalmay muşu künlergice davam qilğan bolsa, köpligen ziyaliylar yétişip çıqqan bolatti!... –Dédi Mexsut Muhiti éğir (s. 37) tinip.

-“Çüciniñ şumluqidin toxuniñ emçeki yoq” dégendek, hemme iş yene özimizdin boldi, -dédi Létip Ependi zerde bilen, uniñ kalpukliri gezeptin titrep ketkenidi. Uniñ bu söziniñ türtkiside méhmanxanida olturğanlarniñ köz aldığa aşu yilliri muteessip mollilarniñ çuqan kötürüp zor ümidler bilen éçilğan yéniçe mekteplerge qarşı çıqqanlığı, şu heqte Ürümçi dudusi Yañ Zéñşingä erz –şikayet sunğanlığı, qara hökümetniñ ularniñ çuqan –sürenlirige étibar bérip, şu bahane bilen mekteplerni yapturup, oqutquçılarni cazalap tarqitivetkenliktek aççıq ötmüşler tizilip keldi.

-Şundaq, hemme iş özimizniñ şumluqidin boldi, -dédi Mexsut Muhiti ötmüşni eslep, -muteessip işan –mollilar biz açqan mektepler üstidin çuqan kötürüp erz qilividi, bu iş yurtimizni cahalette qaldurup, mustebit iyet yürüzüvatqan Yañ Ciyañcunge yağdek yaqti. Şuniñ bilen u bir buyruq bilen mekteplirimizni yapturuvetti. Yillar ötüp kétivatidu, xelq nadanlıq, cahalet patqaqliriğa barganséri çoñqur pétip qélivatidu. Bilgen âdemge bu éytip tügetgüsiz, çidap turgusiz éğir derd. Bu derdlerge ölemdu kişi, öçemdu kişi!... Söz bu yerge yetkende, Mexsut Muhitiniñ avazi titrep ketti. U qattiq hayacanlanğan ve gezeplengenidi.

-Tahirbegniñ¹¹ Sun Cuñşen Ependi bilen körüşken (s. 38) işlirimu bir terepke qayrilip qaldı, -dédi Mömin Ependi uluğ –kiçik tinip, -Sun Cuñşen Ependi Şincañda milliy maaripni yolğa qoyuñlar dep yaxşı söz qilğaniken.

-Sun Cuñşen Ependi Şinxey inqilabini qozğap ikki miñ yilliq féodallıq xanlıq tüzümni ağdurup, uniñ ornığa cumhuriyet qurğan katta âdem. Şuniñ üçün, u dölet atisi déyilidu. Emma, bu cumhuriyet bizniñ Şincañğa yétip kelgini yok, -dédi Mexsut Muhiti gezep bilen.

Söz bu yerge kelgende, öyiçi tiniq sudek sükütke çömdi. Hemme âdemniñ çirayidin çoñqur xiyal déñizığa çöküp kétivatqanlığı çıqip turatti. Birazdin kéyin Abduxaliq Uyğur éğizlinip, höküm sürüvatqan cimcitliqqa xatime berdi:

-Sun Cuñşen Ependi tarixni toğra xulasilep, Cuñgo Xenzu, Mançu, Moñgul, Uyğur, Zañzudin ibaret beş milletniñ ortağ döliti, Cuñgo medeniyitimu her qaysi milletler ortağ yaratqan medeniyet, şuniñ üçün hemme millet hoquqta baraver boluşı

¹¹ Tahirbeg –Şu devirdiki ilğar pikirlik ziyaliy. 1. qétimliq Xelq Qurultiyığa Şincañdin bargan vekiller terkiyide bérip, Sun Cuñşen Ependini zuñtuñluqqa saylaşqa qatnaşqan hemde Sun Cuñşen Ependi bilen körüşüp, Şincañda milliy maaripni yolğa qoyuş toğrisida pikir almaşturğan.

kérek, dep nahayiti togra éytqan. Baraver bolmıgan milletlerniñ inaq –ittipak boluşı mumkin emes. Epsuski, bu söz éytqan yerde qaldi. Bu yerde bolsa iyet béşdikiler özi bilgen senemge dessevatidu. Yañ Ciyañcünüñ xelqni nadan qaldurup idare qiliş dégini özi bilgen senemge dessigenliki. Çünki, u xelq uyqudin oyğansa, teñsizlik اساسida yürgüzülüvatqan cahaletlik siyasetke, istibdatlıqqa qarşı çıqip, baraverlik, cumhuriyet telep qilidu, dep qorqup, milliy maaripimizni boğmaqçı boluvatidu. Yigip éytqanda, uniñ meqsiti mana şu!...

Sahibxana tamaq tartti. Méhmanlar tamaq üstide yene nurgun mesililer toğrisida sözleşti. Sun Cuñşen Ependi başçı- (s. 39) liqidiki Şinxey inqilabi, şu yilliri içki Cuñgoda evc alğan militaristlar uruşı, Sovét Öktebir inqilabi, taşqi Moñğuliyidiki inqilap togrisidiki söz –mulahiziler ularğa qiziqarliq téma idi.

Tamaqtin kéyin méhmanlar tala –tüzge çıqip put –qollarini heriketlendürgeç, keçlik sap havada segideşti; Törexan öz qoli bilen östürgen mévisiniñ köplikidin şaxliri égilip ketken alma, neşpüt, şaptul qatarlıq mévilik derexlerni tamaşa qilişti; mervayittek parqirap turğan üzümgerge qarap heyran boluşti. Seyle davamida her kim özi xalıgan mévilerni üzüp yep huzurlandi. Kün olturup qaş qarayğan çağdila, andin birlep –ikkilep cem boluşqan méhmanlar keñ –kuşade olturuşup, şérin söhbet bilen köñül kötürüşke başlıdi.

Ularñiñ söhbet témisi mol idi. Söziñiñ béşi Béyciñ –Tyencindin başlansa, axiri Moskva, Léniñgradtin çıqatti. Duniyadiki her xil tereqqiyatlar eslinetti. Tarixtin söz éçilsa, İdiqut, Beşbaliqtin başlinip, Qarahaniylar, Seidiye xanliridin çıqatti. Ular birde Qunteyci, Apağ Xoca toğrisida sözleşse, birde Tömür Xelipe, Moydin Xelipilerniñ qozgılañlirini tilğa alatti; birde yurttiki cahalet, nadanlıq, xurapatlıqlar üstidin şikayet qilsa, birde öz yurtñiñ kelgüsi tereqqiyatini tesevvur qilişip, türlüq perezlirini otturiğa qoyuşatti...

Sahibxana ikkinçi qétim dastixan sélip keçlik tamaq keltürüş teyyarlıqi körüvatqanda, köpçilik şairdin birer parçe şérin oqup bérişni telep qilişti. Telepke binaen şair yéñi yézilğan bir parçe şérini oqup berdi: (s. 40)

Turpan Kéçisi

Némidégen issiq, némidégen dimiq,

Némidégen tinçiq Turpan kéçisi!

Boğuldi nepes, buruqtum qepes,

Terliter çip –çip Turpan kéçisi.

Saylardin soqsa issiq şamallar,
Yıǵlar böşükte terlep balılar.
Elley éytidu bezlep anılar,
Némidégen tinçiq Turpan kéçisi!

Turar cimirlap kökte yultuzlar,
Baǵlarda solǵun güller, qunduzlar.
Yelpüǵüç qolda, zarlangan sözler,
Némidégen tinçiq Turpan kéçisi!

Cücemler goya tamçilangın yaş,
Yıǵlavatqandek yurtta qéri –yaş.
Qaçan çıqarkin quyaş étip qaş?
Dehşet qarañǵu Turpan kéçisi.

Qaçan nur çéçip atar altun tañ,
Atmamdikin dep bolmigin hañ –tañ.
Sübhi yorudi, yorudi bu tañ,
Beribir öter Turpan kéçisi. (s. 41)

Üçinçü Bab

On beş künlük tolun aynıñ tüñlükün xuddi tügmenniñ nuridin çüşüvatqan sudek körünidigan bir tilim şolisi öyniñ neq otturisiğa kélip qalğanidi. Bu tün nispi bolup qalğanlıqidin dérek béretti.

Abduxaliq Uyğur téxiçe yéziqçılıq bilen meşğul boluvatatti. Pencire tüvige qoyulğan çoñ şireniñ otturidiki élékr çirağ sarguç nur çéçip, şairniñ meşğulatini yoruqluq bilen teminlevatatti. Penciridin urulup turğan salqın tağ şamili şairniñ çirağ nurida yaltirap turğan keñ péşanisi ve yüz –közlerini söyüp, uniña çeksiz huzur beşş étetti. Mundaq tinç, mundaq salqın muhitta şairniñ ilhami xuddi taştın –taşqa urulup cuş urup éqivatqan ezim derya süyidek örkeş yasaytti.

Avval axşamdin tün nispiçiçe icadiyet bilen şugullanıp, tavaq –tavaq qeğezlerni acayip pasaxetlik şéiriy ibariler bilen keştiligen şair beden –béşiğa harginliq yetkenlikini sézip aram almaqçı bolidu, ésige qandaqtur bir muhim iş kelgendek bolup yene toxtap qaldi. Bu çağda uniñ xiyaliğa qedirdan dosti çirağqa minnetdarliq bildürüş işi kelgenidi. Şuña, u derhal bir varaq qeğez élip, tik töt buluñ şeklilde püklep çiqti –de, her bir buluñğa gezel şeklilde béğişlima yézişqa başlidi: (s. 42)

Tünni kündüzdek qılurler xuddi göher bu çiraq,
Nurini alğan quyaştın nuri cevher bu çiraq

Qapqarañgu tünde nurniñ menbesidur bu çiraq,
Tünde azraq –ténigenniñ meş’ilidur bu çiraq.

Tünde bolmas algili qelemni yoq bolsa çiraq,
Qançe yazsam şunçe qaynar tünde bu derdu piraq.

Abduxaliq kün –tüni bidari bolgin uyqudin,
Xuddi bir pervane bol, ketme lékin nurdin yiraq.

Abduxaliq gezelni bir qétim közdin keçürüp, qeğezni püklep, otturididin bir töşük éçip, éhtiyatçanlıq bilen çirağqa kiydürüvatqanda, Ayimxanniñ “uh...” dep uzun tin tartqanlıqı añlandı. U oyğanğanidi. Buni sezgen şair qeğezni çirağqa kiydürüp bolğandin kéyin, burulup Ayimxanniñ yultuzdek yaltirap turğan şehla közini uçratti.

-Néme boldila, oyğınivaptılıgu? –Dédi şair yéqimliq külümsirep.

-Taň atay dep qaptu. Özlirini qaçan boldi qılarken dep qaravatimen, -dédi Ayimxan çüçük avazda.

-Téxi etigengu?

-Ayğa qarısıla, çüş bolup qaptu, -Ayimxan şundaq dep bulaqtek közlerini şairdin qaçurup cim yétivaldı. Bu çağda uniň keklikniñkidek qaşliri astidiki badam qapaqliri toluq éçilip, bir hösnige on hösn qoşulğanıdı. Qedirdan mehbusiniñ bu qeder güzel hem yéqimliq camalidin tesirlengen şair biraz teselli éytmaqçı bolup: (s. 43)

-Yazğanlirimni bir qur közdin keçürüvétip yatay devatattım, -dédi.

-Uh ... -Ayimxan uzun tin tartip şairğa leppide qarap qoydı.

-He... Yene néme uh?

-Menmu xet bilgen bolsam dep arman qılivatimen, -dep Ayimxan közini yoğan éçip şairniñ közige qadaldı.

-Bilsile qandaq qilmaqçidile? –Şair qolını sunup uniñ xuddi quyğandek çiraylıq qoş éñikini erkilitip kötürüp qoydı.

Qandaq qilmaqçı, özlirige yardım qilattım şu, -dédi Ayimxan viliqqide külp, uniñ apaq çişleri çirağ nurıda sedep tek yaltırayttı.

-Uniñsizmu ciq yardım qilivatidıla.

-Nedikini? –Ayimxan hesretlik uh tartip qoyup sözini davamlaştırdı, -atam méni qız bala dégenniñ ançe –munçe Quran savati çıqsıla boldı dep oquştın baldur toxtıtılğan. Eger şundaq qılmiğan bolsa memnu xet oquş –yézişni bilgen bolattım. Hazır özliri yazğan xetlerge xuddi hallañ qarıgudek qarapla qalidikenmen. Qançıla xiyal qılsam, bizniñ undaq oquğanlirimiz héçnémige dal bolmaydiken. Quran savati çiqiriş dégini bizni zir –zeverniñ sirtığa çiqqılı qoymaydığan bir oquş iken. Qarığanda, uniñ bilen héçqandaq iş vucudqa çıqmıgudek.

Ayimxanniñ çala uyquluqta qilğan sözliri añlımaqqa addiy bolsımu, mahiyette çoñqur menige ige idi. Uniñ sözliridin xelqniñ yelkisidin tağdek bésip turğan barlıq külpetler, milletniñ közini kör halette qaldurğan sebeblerniñ tüp menbesi bolğan koniçe oqutuşqa qarşı şiddetlik isyan (s. 44) oti yalqunlayttı. Buni çüşengen şair Ayimxan bilen çoñqurlap sözleşmekçi bolup:

-Ecebe katta söz qıldıla, men silini bunçilik çoñqur pikir qılar dep oylımığanikenmen, -dédi.

-Şundaq, siliniñ méni çüşenmeydiğanlıqlirini bilimen, -dédi Ayimxan qéyidap.

-Yaq, undaq emes, men silini yaxşı çüşinimen. Emma, hazır bibaha sözlerni qılıp, méni heyran qaldurğanlıqliri üçün şundaq dep qoydım, xapa bolmisıla, cénim!

Şair özrixahliq éytqandin kéyin, sözini davamlaşturdi, -béşimizdiki barliq külpetlerniñ menbesi özliri éytqan zir –zeverniñ sirtiga çiqalmasliqimizda, şuniñdek héç nersiniñ menisini çüşenmeslikimizde. Özleri buni obdan xulasilep berdile. Men buniñğa toluq qoşulimen, -u Ayimxanni özige asta tartip almidek süzük hem xuşbuy meñizlirini purap méhribanliq körsetkendin kéyin, qoşup qoydi, -zir –zeverniñ sirtiga çiqalmiğanliqimiz vecidin bizni nadanliq, xurapatliq iskencige aldı. Muşu tapta hemmila yerde işan –sopilarniñ “zikir –sama”si, tapqan büvi, daxan, périxonlarniñ xurapatliq eqidiliri evc aldı. Ular işlimey çişleydiğanlar, bir kişilik turmuşini qamdaş üçünla aldımçiliq qilip, türlüq usullar bilen xelqni bixudlaşturmaqta. Bu bizniñ hayatimizdiki eñ éçinişliq, eñ qorqunçluq apét. Bu apétin qutuluşniñ birdinbir yoli xelqni oyğitiş, buniñ üçün mektepler éçip, özliri telep qilğan ilim –meripet bilen xelqni zir –zeverniñ asaritidin qutquzuş kérek. Bu bek muhim hem qiyin iş. Méni kéçileri uxlatmayvatqan qayğu ene şu.

Bu sözlerni diqqet bilen añliğan Ayimxan aldida oltur- (s. 45) ğan şairniñ qeddi –qamitiniñ Teñri Tağliridinmu égiz, şan –şerepte miñliğan –on miñliğan heqqaniyet ceñçiliriniñ ğalıb serkerdisidinmu hörmetlik ikenlikini hés qildi –de, irĝip ormidin turup:

-Mektep açsila, memnu oquymen, -dédi qetiy ahañda.

-Mektep éçiş yaxşı iş, biraq uniñğa yol qoyuşmaydu –de!

-Némişqa?

-Ular mekteptin qorqıdu. Xelqniñ oyğinişidin qorqıdu, -dédi şair asta çüşendürüp, -xelq oyğansa aq bilen karini perk étip, ularniñ nadan qalduruş siyasetige qarşı çikidu. Xelq qozğalsa, özliriniñ muqeddes hoquqlirini tonupyétidu –de, ularniñ müstebit hakimiyitini aĝdurup, texti –bextini gumran qilidu. Şuniñ üçün qorqıdu.

Ayimxan bu sözlerni xuddi démi içige çüşüp ketkendek cim olturup añlavattı. Şair salmaqliq bilen sözini davamlaşturdi:

-Bizniñ mektep éçişimizğa diniy, xurapiy örp –adetlermu qattiq tosquinluq qilidu. Bu eñ xeterlik hem zeherlik qara küç. Uları teşebbus qilğuçi cahaletperesler xelqniñ oyğinişidin ölgüdek qorqıdu. Çünki, xelq cahalet, nadanliq uyqusidin oyğansa, ularniñ payda –menpeiti ziyangá uçraydu. Şuniñ üçün, ular her qandaq içtimaıy oyğiniş heriketlirige qarşı çiqıdu. Mesilen, Mexsutbay Tataristandin ikki növet oqutquçi teklip qilip Astanide öz xiraciti bilen mektep açtı. Bu mekteplerde oqutuş işleri bir mezigil yolğa qoyuluvidi, yuqırıda éytiliğan (s.46) muteessip qara küçler isyan kötürüp: “Mexsutbay ceditiy mektep açtı, hésab, cuĝrapye dep Bismillasi

yoq bir némilerni oquydiken, yerni yumlaq deydiken” dégendek pitne pasatlarni toqup, Yañ Zéñşingá erz –şikayet qilişti. Yéñiçe mekteplerni yapturuvétişke bahane tapalmayvatqan Yañ Zéñşin ularnin erz –şikayetlirini körüpla, bir buyruq bilen yéñiçe mekteplerni yapturuvetti, oqutquçılarni qoğlidi, xetta sürgün qildi. Bu 1918. yilliri bolğan işlar. Aridin bir qançe yil ötkende, Qeşqerde yene bir pelle meripetçilik başlandı. Merhum Abduqadir Damollam başlamçiliq qilip, medrisilerdiki koniçe oqutuş işlirida islahat yürüzüşi teşebbus qildi. Medrisilernin vexpiliridin pul acritip yétim –yéslarni perviş qilişni yolğa qoydi. Eñ muhimi çet eldin kelgen din oğriliriğa¹² qarşi turdi. Epsuski, Abduqadir Damolliniñ tereqqiyperverlikini himaye qilişniñ orniga bir türküm baylar bilen muteessip kara küçler til biriktürüp uniña qarşi çiqti. Eñ axirda bu qara küçler suyikest qilip Abduqadir Damollini ketl qildi.

Ayimxan qandaqtur dehşetlik paciени körüp yürüki yérilip ketkende, içige qattiq tin tartip şairğa qarap qétipla qalğanidi, vucudi dir –dir titrevatatti. Şair uni derhal özige yéqin tartip, méhribanliq bilen qarap sözini davamlaşturdi:

Şuniñ bilen meripet asminidiki yene bir çirağ öçüp, tereqqiyperverlik herikiti yimirilgende boldi.

-Uniñda bolamdiken?

-Elvette bolmaydu. Xelqniñ meripetke bolğan telipi (s.47) hergizmu bésilip qalmaydu, belki basqanséri şunçe küçiydu. Mana özlirimu şu telepkarlardin biri. Şuniñ üçün, yéñiçe mekteplerni éçişimiz kérek. Eger açmaydığan bolsaq, xelqniñ, şuniñdek özliriniñ teleplirini qandaqmu orundiğili bolsun? Bu yolda her qandaq tosalğularğa duç kelsek, qetiy boşaşmay bösüp ötüp alğa méñişimiz kérek. “Maniñ¹³ köp bolsimu qorqmay üzüp alğa bas!” bu bizniñ hazirqi şoarimiz...

Ayimxan Abduxaliq Uyğurdin yene nurgun sözlerni añlidi. Şairniñ gurur, vicdan süyide sugirilğan sözliri Ayimxannin qelb töridin orun élip, vucudiğa acayip küç –quvvet bexş etti, şuniñ bilen u uluğvar ğaye ve mustehkem irade tiklidi.

Abduxaliq Uyğur sözlep haramdığan!? Ayimxanmu şairniñ sözlirini añlap toyamdığan!?

Bir künlük meşğulat, bir künlük heriket... Buniñdin kélidiğan muqerrer harginliq axir ğalib keldi. Şuña, bular çaplişip yétip tatliq uyquğa kėtişti. (s. 48)

¹² Missiyonérlarni yerlik xelq din oğrisi dep ataytti.

¹³ Mani’ –tosalgu.

Tötinçi Bab

1

“Mektep açsıla, men oquymen!”

Bu telep Abduxaliq Uyğurnıñ candin eziz méhribani Ayimxanniñla telipi bolmastin, miñliğan –on miñliğan xelqniñ, eziz perzentlerniñ arzu –tiliki idi. Bundaq omumiy tilekni qandaqmu étibarsız qaldurğili bolsun!? Buniñğa étibar qilmasliq yaş şairniñ vicdaniğa qandaqtur nomus ve xicalet tuyğusi bexş étetti. Şuña, u bu heqte tola oylinip bir qançe küngiçe tüzük iş qilalmidi, bolupmu kéciliri bu xiyal méñisige kirivélip, tañ atquçe uxlatmaytti. Bir küni bu mesile toğrisida meslihetlişiş üçün, u toptogra Hésamidin Zuperniñ öyige bardı. U méhmanxaniğa kiripla:

-Hésamidin aka, men mundaq bir iş bilen kélividim, -dédi salam bérişniñ orniğa.

-Kéliñ şair, Hésamidin Zuper hésabat deptiridin béşini kötürüp şairğa qaridi. Uniñ qaraşliridin “qéni sözleñ, añlayli” dégendek oçuq ve qizgin pozitsiye körünüp turatti.

-Mektep açsaq deymen, -dédi şair hayacanlinip.

-Bu yaxşı gepqu! Men qollaymen. Qéni, oyliğanliriñizni deñ, añlayli.

-Hazırçe birer sinipliq açsaqmikin.(s. 49)

-Orniçu?

-Orni bizniñ hoyla bolidu.

-Mexsum akamniñ xeviri barmu?

-Téxi sözleşmidim. Heqqaniy heriketke atammı yaq démes.

-Geyritiñizge Barikalla! –dédi Hésamidin Zuper köñlidiki gepni tapqan kişidin minnetdar bolğandek qiyapatte külümsirep, -sizniñçe bolğanda, bu işniñ imkaniyiti bar, şundaqmu?

-Dunyada tola işlar cürettin tuğulidu, -dédi şair ümidvarliq bilen, -yeñni türüp bösüp işlep körsek, “tevekkül deryasiğa saldim kémemni, ya baydin çiqar, ya sayramdin” dégendek bir gep bolmasmu?

-Bu gepliriñiz toğra, emma, -Hésamidin Zuper bir tilim qapqara burutini silap sel oylinivalğandin kéyin, davam qildi, -mektep éçiş hazirqi ehvalda çoñ hem qiyin iş. On neççe yildin buyan hökümranliq qilivatqan qéri Ciyañcün¹⁴ nin micezini hemmimiz bilimiz. U bek xunxor âdem. Milliy maaripnımu adettiki köz qaraş bilen

¹⁴ Qeri Ciyañcün –Yañ Zéñşinni adette xelq şundaq ataytti.

çeklevatqini yoq. Uniñ tüp meqsiti xelqni cahalette, nadanliqta qaldurup hökümranlıq qılıştin ibaret. Uniñdin başqa, uniñ cahaletlik siyaset yürgüzüşige bizniñ añsız, muteessip mollilirimiz yardım bérivatidu. Bu ehvallarnı gerçe siz yaş bolsıñizmu etraplıq çüşinisiz. Maqul, biz tevekkül qılıp mektep açtuq deyli, bu mollilarnıñ qulıqıǵa yétidu, ularnıñ qarşı çıqışı, birni ikki qılıp yamulǵa céqısturuşı, xetta qéri Ciyañcünge erz qılışı mumkin. Ehval u dericige yetkende, qismen köñül aǵrıqlırı tuǵul- (s. 50) maydu dégili bolmaydu. Ehval şundaq bolǵanda qandaq qılış kérek? Bu tereplirinimu oylaşmay bolmas.

-Gepliriñiz tamamen toǵra. Şundaq boluşı turǵan gep. Emma, biz qaçañǵıçe béşimizni içimizge tiqip kirpidek tügülüp yatımız! Ücme piş, aǵzimǵa çüş dégen bilen bolmas, şuniñ üçün...

-Şuniñ üçün biz qilmaçı bolǵan işlirimizni aldın estayidil oylişimiz kérek, - dédi Hésamidin Zuper şairniñ sözini tartivélip, -“bilip iş qilǵanniñ béli oşulmas” dégendek, mektep éçişniñ zörürlükini qandaq çüşengen bolsaq, uniñǵa bolıdıǵan qarşılıqınımu toluq mólçerlişimiz kérek. Siz bilisiz, Mexsutbay hazir yoq, Şemeyge ketti. Eger u bolǵan teqdirdimu otturiǵa çüşenmeydu. Çünki, uni bundaq heriketlerdin qattıq çekligen. Eger u otturiǵa çüşse, ziyankeşlikke uçrap qélişi mumkin. Yañ Zéñşin boş âdem emes, qoli qan bilen boyalǵan, hezer eylimey bolmaydu. Memnu şundaq éhtiyat qilimen, lékin sizge qetiy yar –yölek bolimen. Şunin üçün bu işni ançe çon daǵduǵa qilmayla öz içimizde bilip, sekkiz –on bala toplanıp oqutıp köreyli. Eger qarşılıq çıqmısa, asta –asta kéñeytialarmız. Navada pitne –pasat qozǵılıp qalsa, yigısturuvétip, töge kördüñmu, yaq dep tursaq qandaq bolar? Buniñǵa siz qandaq qaraysızkin?...

2

Şeher içidiki qoruda bir qañçe yildin béri paxta iskilati bolup kelgen çoñ öyniñ tam –toruslirini qélin (s. 51) çañ –tozan bésip ketken bolǵaçqa, uni tazılaş ançe asanǵa çüşmeytti. Şundaqtımu Abduxalıq Uyǵur bilen Ayımخان ikkisiniñ şu künlerdiki qızǵınlıqı aldıda bu iş héçqañçe qiyin emes idi. Ular öyni heş –peş degüçe tazılap, bir çiraylıq tüske kirgüzüştı.

-Tazılıq qılış némdégen yaxşı –he! Mana qarañ, céçini yuyup –tarap qoyǵan qızǵa oxşaş dersxanimiz bir çiraylıq bolup qaldı, -dédi şair xoşluqını bésivalmay.

-Şundaq, çaç –saqilini qirdurup tazılangan yigitlerge oxşatsaqmu bolıdu, -dédi Ayımخان külkisirep.

İkisi bir pelle külüşvalğandin kéyin, öyge parta tizdi. Bu öy peydinpey dersxanıǵa oxşışip qélivatatti. Emdi taxtayni boyaş bilen bor yasaş işi ularǵa qarap turatti. İkkisi meslehetlişip qaznaqtiki meş kanaylırını açıqıp, ulardin bir das qurum qaqtı. Şair bu ceryanda yüzige küye sürtüvalğanıdı, Ayimxan mesxirilik küldi. Emma, şair buniñdin bixever qaynitilğan yélim bilen qurumni arılaşturğandin kéyin, qétip qalmisun dep aldirap taxtayni boyaşqa kirişip ketti.

Ayimxan bor teyyarlaş üçün köydürülgen siñirtaşni elgektin ötküzüş ceryanida yüzige aq sürtüvalğanıdı, buni körgen şair mesxire qilip külüşke başlıdı:

-Buniñdin kéyin özlirige upa sétivalmisaqmu bolğudek!

-Men üçün bolmisimu özlirige biraz sétivalmisila bolmas! –Dédi Ayimxanmu çaqçaq arilaş külüp.

-Maña lazimi yoq.

-U bolmisa yüzlıridiki qara –qurılarnı qandaq tazılap (s. 52) bolimiz? –Ayimxan külüp teliqip qaldı.

Şuniñdin kéyinla şair yüzige küye sürtüvalğanlıqını sézip, biraz xicalet bolğandek boldı. Ayimxan uniñ yüzidiki qarını sürtüvetmekçi bolup yéqinlap kelgende, şair unın yüzidiki gecni sürtüp tazilivetti.

İkkisi birlikte doskını kötürüp kirip iskilatniñ témiǵa asqanda, bu iskilat kem – kütisiz oquş yurtı siyaqıǵa kirip qalğanıdı. Ayimxan sirtqa çikip quruğan bordın bir neççe çoka ekirdi. Şair bor bilen doskıǵa:

“Mektep cennet,

Kel, oquşni davam et”

dep çiraylıq yézip qoydı.

Etisidin başlap teyin qilingan balılar kelişke başlıdı. Hésamidin Zuper eñ kiçik ukisi Siracidinni birinçi bolup oquşqa bergenidi. Sekkiz –on bala toplandı. Bularnıñ içide qızlarmu bar idi. Qızlar Ayimxan bilen birlikte oquytı. Mektep xiraciti ve oquǵuçılardıǵa bérilidiǵan depter –qelem xiracetlirini Hésamidin Zuper öz üstige alğanıdı.

Mektepniñ deslepki ulını qurup çıqqan şairniñ köñli ilgirikige qarıǵanda ciq aram tapqanıdı. U oquǵuçılardıǵa qızgın ve köñüllük ders ötüp, künlerniñ qandaq ötüp ketkenlikini sezmeyle qalattı. Balılardıǵa ana tili ve hésab derslirini qétirqinip öǵitetti. Oqutquçılıq emeliy méhnet ve küç telep qilidiǵan eñ capalıq xizmet. Şuña, kündüzi şair oqutquçılıq qilip xéli çarçayttı, şundaqtımu keçlıri hardım –taldım démestın, tün nispiǵıçe çıraǵ (s. 53) tüvide penciridin urulup turğan salqın havadın nepeslinip

olturup, örkeşligen ilham déñizliridin ésil dur –cavahirlarni süzüvalatti –de, meripet gülistanıǵa neqış qılıp çeketti. Uniñ qelimi astida pütüp çıqqan pasaxetlik, ilmu hékmetlik, oçuq pikirlik, ammibab, addiy, uqumluq şeirlar miñliǵan –on miñliǵan méhnetkeş xelq ammisiniñ köñlidiki meqset –muddiasi, ümid –istekliriniñ simvoli süpitide goya qutup yultuzidek çaqnaytti. Şu sebebtin bu şeirlar nahayiti qisqa vaqıt içide şeherde, yéza –sehralarda, medrise hucrilirida, meşrep –olturuşlarda muqerrer oqulidiǵan, qoldin qolǵa ötüp tegmeydiǵan, goya eñ ésil göherdek qedirlinidiǵan bolup qalǵanıdi.

Şeiriyyettin az –tola xeviri bolǵan her qandaq kişi Abduxaliq Uyǵurnıñ şeirlirida çaqnay turǵan pikirlerdin tolimu huzurlinatti; u şeirlardiki lezzetni şeiriyyet baǵlırıda mey baǵlap pişqan her qandaq tatlıq mévilerdinmu şerin hem leziz köretti. Uniñ şeirlirida réal tilekler urǵuytti, yarqın ümidler örkeşleytti, küreş nişanliri çolpandek çaqnay turatti; bu şeirlar yene xelq ğeplet uyqusidin oyǵınip, rohini urǵutıp, casaret – ğeyret bilen küreşke atlinidiǵanla bolsa, murad –meqsetke, parlaq istiqbalǵa yetkili bolidiǵanlıqidek heqiqet nur çaqqan carañlıq xitabnamilerge tolǵanıdi. Şairniñ “Üzülmes Ümid”, “Vicdan Azabi”, “Köñül Xahişi”, “Körüngeñ Taǵ Yıraq Emes” ve şuniñǵa oxşas bir munçe şeirliri hapizlarnıñ tili arqılıq xelq arisiǵa keñ tarqılatı. Bu şeirlarnıñ şipalıq veslidin miñliǵan –on miñliǵan derdmen yürekler derman alatti, zamanniñ derdu balasidin çak –çak yérilǵan xeste dillar eslige kéletti. (s. 54)

Abduxaliq Uyǵurnin bu xil ceñgivar şeirliri yalǵuz Turpandila emes, Ürümçi, Guçuñ, Manas, Qumul qatarlıq caylardimu küçlük dolqun hasil qılǵanıdi. Uniñ şeirliridin köçürmiler şeherdin şeherge tarqılatı, hetta yar –buraderler öz ara sözǵa –salam qılışıp evetetti.

3

Çüşke yeqin bir çağda hoylıǵa ikki âdem kirip keldi. Ularnin oruqraq, keke saqal qoyuvalǵını Rozi Molla isimlik yerlik kişi bolup, Abduxaliq Uyǵurnıñ Xenzuçe mektepte bille oquǵan savaqdişi idi. Aq pişmaq, quş burun, talip süpet kelgen yene biri natonuş idi. Qarıǵanda, u yaqa yurtluqtek körünetti. Abduxaliq Uyǵur dersxanidin çiqıp, méhmanlarnıñ aldiǵa keldi.

-Essalamu Eleyküm...

-Veeleykum essalam... Rozi Molla, ehvaliñ qandaq? Obdan turduñmu?...

Rozi Molla Abduxaliq Uyǵur bilen qol élišip körüşkendin keyin, közlrini alağ –calağ qılıp, balılar çuruqlışivatqan dersxane terepke diqqet qıldı. Natonuş âdem bolsa, eñ hörmetlik bir âdemniñ aldida turǵandek qorunıp turatti.

-Bu méhman Qumuldin kelgeniken, -dédi Rozi Molla yénida turğan méhmanni közi bilen ima qilip, -Abduxaliq bilen körüşmekçidim, öyini tapalmayvatimen dep izdep yürüptü. Men başlap kirdim.

-Yaxşı boptu, öyge kireyli, -dédi şair méhmanlarni öyge tekliq qilip. (s. 55)

-Men çiqip kétimen, işim aldıraş, -dédi Rozi Molla, andin burulup dersxana terepke qaridi, -bu yerde oquvatqan balilar barmu –qandaq?!

-Tuğqanlarnin baliliridin bir neççisi kelgeniken...

-He... Şundaq gepmu? Yaxşı gepqu... Rozi Molla béríp dersxaniğa béşini tiqip çöçüp ketti, -bu bir resmiy mektep ikengü, doska, parta –orunduq hemmisi tel, némdégen yaxşı...

U balilarğa dersxana içige sinçilap sepsélip, andin arqığa yandi. Şair uni bir dem olturuşqa tutqan bolsimu, u özre éytip çiqip ketti. Uni uzitip qaytqan şair hoylida kütüp turğan yat méhmanni öziniñ meşğulat öyige başlap kirdi.

Öy addiy, emma pakiz tazilanganidi. Dérize tüvige turğuzulğan üstel üstide düvet –qelem ve qeğez –depterler retlik turatti. Tekçide yene bir munçe kitab bar idi. Méhman Patihe qilğandin kéyin, xicaletçilik ilkide özini tonuşturdi:

-Qumuldin kélividim, ismim Eziz Niyazi, vaqitsiz kélip meşğulatirini buzup qoyğanliqimğa xicaletmen.

-Yaq, hergiz undaq démeñ, dostlar üçün her qaçan teyyarmiz, hergiz malal körmeymiz, -dédi şair yéqimliq külüp, -xoş qéni, Qumuldin qaçan yétip keldiñiz?

-Hazir, -dédi u hayacanlangan halda şairğa qarap, -canablrığa salam bériş, didarlrini körüp söhbetlirige daxil boluş arzuyum küçlük bolğini üçün, nerse – kéreklerni sarayğa taşlapla aldirap kélişim.

-Nahayiti yaxşı... Köñül izdigen visal, dost, ülpet dégenler gahida kişini ixtiyarsiz şundaq aldıraşqa (s. 56) mecbur qilidu. Aldıraş kérek, hayatliqniñ tebirinimu istek –arzularğa yétiş yolidiki aldıraş heriketlerdin ibaret déyişke bolidu. Mana bugün sizmu bu siziqtin çıqmay kélipsiz. Kelginiñiz nahayiti yaxşı boptu. Sözlişimiz, ülpetlişimiz.

Şair yumşaq sözlep imkanqeder méhmanniñ çirayida eks etken xicalet réñini öçürüşke tirişqanidi.

-Rehmet, -dédi Niyazi minnetdarliq bildürüp, -ötken yili yarenlerdin biri canablriniñ şeirleridin nusxa köçürüp, sovgat teriqiside péqirğa evetkeniken. U nusxilar Qumulda qoldin qolğa ötüp goya eñgüsterdek qedirlendi. Qumulniñ rahetbağlirida, medrise hucrilirida, soda saraylirida, bezme –baravetlerde qizgin

oquldi. U şeyrlardin lezzet tapmıgan, bedi'iy quvvitidin tesirlenmigen birmu Âdem qalmidi, hemme Âdem birdekla bu şeyrlar nahayiti çüşinişlik hem tesirlik yézilgan dep canabliriğa mehdiye oquşti, -Niyazi biraz toxtivélip levlerini nemdivalgandin kéyin, davamlaşturdi, -hemmidin maña bekrete tesir qilganiken, özlerini ğayibane ustaz tutup teqlid qildim. Kéçe –kündüz meşiq qilişqa toĝra keldi. Yariĝudek birer parçe şeyr yéziş asan iş emes iken. Şundaq bolsimu çekinmidim. İctihat qilip bir neççe parçe şeyr yézip keldim. Gerçe pişmıgan bolsimu canabliriğa körsitey dévidim, malal kelmise...

Şairğa ikki qollap bir neççe bet qolyazma sunğan Niyazi geden –qulaqliriĝiçe qizirip ketti.

Abduxaliq Uyĝur bu şeyrlarni urguluq oquşqa başlidi. Niyazi öz şeyrlirini katta şairniñ aĝzidin añlap, hayacandin vucudi silkindi. Şair hemmini bir qur oqup (s. 57) çiqqandin kéyin, Niyaziğa yéqimliq qarap:

-Yaxşı yézilgan, pikirler cayida, -dédi razi bolgan halda béşini liñşitip, andin sözini salmaqliq teleppuzda davamlaşturdi, -başqilar qilaligan işni men qilalmaymen démeslik kérek. İctihat qilsa, başqilar qilgan her qandaq işni şularğa oxşaş qilgili bolidu. Uluĝ ustaz Eli Şir Nevaiy kişini heyran qalduridigan elemşumul uluĝ eserlerni yazdi. Ustaz Şeyx Seidi hékmetler alimidin şunçe köp cavahirat qazdi. Lékin, ular tamam qézip tügetkini yoq. Ulardin kéyinki iqtidar igilirige yene nurgun cavahirlar, hékmetler qalğan. Ularni evladlar qazdi ve bundin kéyin yene qazidu. Buniñ açquçi ictihat qilişta, ictihat qilmay heç qandaq meksetke yetkili bolmaydu. Sizmu körüp bilgensiz, bizniñ köpligen tali.plirimiz nahayiti çapsanla qazan béşini çörgilep qalidu yaki qassapniñ kanariğa ulaşqan çivinlardek menpeet dastixanliriğa olişidu yaki havayi –heveslerge bérilip, öz tirişçanliqini yoqqa çiqiridu. Bu bizdiki eñ éĝir illet, meniñçe âdemler üçün eñ qimmetliki –hayat. Çünki, u her qandaq âdemge peqet birla qétim kélidu, şuniñdek hayatliqta her bir tiniq vaqitmu şundaq qimmetlik. Vaqit goya étilgan oq, u hergiz qaytilanmaydu. Méniñ démekçi bolĝinim, her bir âdem öziniñ qimmetlik hayatini qedirlişi, bibaha vaktini çin tutuşi lazim. Özini özi qedirlimigen âdemni başqilar qedirlimeydu, şuniñdek qoldin ketken vaqitni başqilar arqıĝa yandurup bermeydu. Bu cexette sizge apirin éytimen. Çünki, siz qimmetlik vaqitiñizni zaye qilmay ictihat qilip, icadiy emgikiñizni deslepki qedemde çéçeklitipsiz, buni davamlaşturuñ, köp meşiq qiliñ, köp yéziñ, pikirler oçuq, til yénik (s. 58) bolsun. Bizniñ şeyrlirimiz kişiler bir qaraş bilenla pikir –meqsetlirimizni çüşinidigan bolsun.

-Rehmet, bergen telimlirige miñ rehmet, biraq... -Dédi Niyazi biraz oñaysizlinip.

-Xoş qéni! –Şair Niyaziniñ pikrini añlaşqa teyyar ikenlikini bildürüp soal neziri bilen qaridi.

-Men tola hallarda meyüslinip qalimen, -dep söz başlıdi Niyazi oçuq köñüllük bilen, -yazğanlirim özümge yarimay qalidu. Yazğanlirimni köpinçe hallarda yirtip taşlaymen. Bezi künlérde meyüslinip yazmayla qoyay dep oylaymen. Mende bezide muşundaq bir xil yaman keypiyat tuğulup qalidu.

-Bu toğra emes, -dédi şair keskin qılıp, -himmetlik, ğeyretlik boluñ, hayatqa nisbeten ümidvar boluñ. Hergiz çékinmeñ, tirişip öginip şair boluñ. Biz ikkimiz yene azlıq qilimiz. Yurtimizdin téximu köp şairlar, edibler yétişip çiqışı kérek. Bizde bir şairniñ yaki bir edibniñ yétişip çiqışı bir bigerezniñ kémeýgenliki bilen baraver. Buni bilişniñiz kérek.

Şairniñ acayıp pikirliridin çoñqur tesirlengen Niyazi şéiriyetniñ yene bir munçe nazuk terepliridin soal qoyup, özi çüşenmey kélivatqan mesililerge cavab tapti. Şair uniñ her bir soalıǵa qanaetlinerlik cavab bergenidi. Eñ axirda Niyazi rehmet éytip qaytmaççı bolǵanda, şair uni işik aldıǵıçe uzitip çiqti.

-Toxtañ, sizge bir nerse sovǵa qılay! –Dédi şair kétivatqan méhmanni toxtitip. Niyazi hañ –tañ bolup turup qaldı. Şair tövendiki ğezelni oqudi: (s. 59)

Ey Niyazi, ğeyritiñdin öl, lékin ayrılmıǵan,
Heqliqin bilgen yoluñdin canni ber, qayrilmıǵan.
Maniin köp bolsimu qormay üzüp aldiñǵa bas
Taǵu taş, derya, uluǵ sularǵa sen tañ qalmıǵın.
Abduxaliqniñ sözi dep étibar qilmay qoyup,
Uşbu vicdanni kéyin pütmes azabqa salmıǵın.

4

Sinipta Ayimxanni hésabqa almıǵanda on üç bala oquytti. Üçi qız, qalǵanliri oǵul idi. Oǵullarniñ aldi on ikki yaşlarda, qızlarniñ aldi on yaşlarda bolup, ular Ayimxanni çöridep oǵullardin ayrılıp olturatti. Bularniñ içide yalǵuz Ayimxanla hösnxet meşiq qılati. Çünki, uniñ eslidila Quran savati bolǵanlıqtin, xet yézişni asanla igilep, hösnxet meşiq qılış basquçıǵa kirgenidi. Qalǵan balılarǵa ehvalıǵa qarap a, b, s dep üç guruppiǵa ayirip ders bérilette.

Yetmekçi bolǵan meqsetniñ birinçi baldıqıǵa qedem basqan Abduxaliq Uyǵur öz xizmitidin intayın memnun idi. Hardim –talDIM démestIn, ottek qızǵınlıq bilen ders ötetti. Doskiniñ yérimiǵa herp, yérimiǵa söz –cümle yézip, ayrim –ayrim ögitetti. Balılarni ötülgen derslerni depterlirige yézip meşiq qılışqa orunlaşturatti. Meşiq qılış

başlanganda nazaretni küçeytip, balilarga xet yazganda qandaq olturuş, qelemni qandaq tutuş, tilğa tegküzmeslik ve başqılar togrısında tinimsiz sözlep telim béretti. Qelem uçini sunduruvalğuçılarnıñ qelimini uçlap béretti. Ayimxan meşiq qilidiğan qomuş qelemnimu teyyarlap béretti...(s. 60) Oquğuçı gerçe az bolsimu, iş köp idi. Bir sinipta üç –töt dericige bölüngen oquğuçılarnı oqutqan muellimler duç kélidiğan qiyinçılıqlar şairni xéli terlitetti. Doskiğa tola xet yézip, tola öçürgeçke qolliri bor tozanliri bilen xuddi un xaltisi qaqqandek bolup kétetti.

Lékin, u memnun idi. Şairniñ tartqan capalirini sinip içide qizilgüldek olturğan balılar ve ularniñ oquşqa telmürüp turğan qara közliri, oqutquçısın minnetdar bolup qaraşliri untulduratti. Şair her bir baliniñ minnetdarlıq uçqundap turğan qapqara közlerini uçratqanda, harğınliqı tozğaqték tozup, unin ornığa yéni qan, yéni küç –ğeyret peyda bolğandek hés qilatti. Ene Ayimxan qomuş qelemni giçirlitip hösnxet meşiq qilmaqta. Uniñ pütün vucudi bilen bérilip meşiq qilivatqan vaqıttiki olturuşliri némidégen çiraylıq, uniñ qaştésidek süpsüzük budruq qolidin yézilip çiqivatqan hösnxetler némidégen körkem! Bu xetler kündin –küñe tinimsiz özgiriş yasap kamalet tépivatqan ziraet maysiliridek güzel túske kirmekte. Bu elvette oqutquçı emgikiniñ neticisi, oqutquçini xoş qilidiğan, her qandaq capa –muşeqqetlerni untulduridiğan menivi küç.

Ene yumılaq yüzlük, ahu közlük Siracidin, uniñ közlidiridin idrak uçqunliri çaçrap turidu. Uniñ derske qulaq sélip oqutquçığa intilip qarap olturuşliri némidégen çiraylıq. Bu köñülni xoş qilidiğan séhirlik körünüş emesmu?!...

Ene budruqqına, süttek aq yüzlük Büvixeliçe. Uniñ uşşaq örülgen qara sumbul çaçliri, péşanisini yépip qara qaşliri bilen tutışıp turğan mañlay çaçliri... U (s. 61) bérilip depterge reqem yazmaqta. Uniñ burun uçidin monçaq –monçaq ter quyulmaqta. Bu qizniñ terni sürtüşkimu vaqti yoq. Bu némidégen köñüllük oquş –he! Sinipta yene bir –biridin qélişmaydığan çiraylıq balılar goya bir –biri bilen besleşkendek köñül qoyup oqumaqta... Abduxaliq Uyğur balılarnıñ oquş qizğınliqı ve tirişçanlıqığa qarap iç –içidin memnun bolatti, qilivatqan işiniñ togrılıqığa téximu işinetti, buni kéñeytiş togrısında oylinatti. Oylıganséri vucudi küç –quvvetke tolatti...

Şairniñ atisi Abduraxman Mexsum kirip keldi. U xapa körünetti. Sinip içide turğan şair dérizidin atisini körüp aldığa çiqmaqçı boluvatqanda, Mexsum dersxanığa bésip kirdi. U çéçilip sözleşke başlıdi:

-Bizni kün körgili qoysañlar bolmamdu? Némidégen tola köñül ağriqi bu! – Uniñ çirayidin qandaqtur bir cayda qattiq köñül ağriqi tartqanlıqı çiqıp turatti. U bir

iskette çéçilip sözleytti, -çoñ bolğanda biravlarñañ aldida qol qovuşturup turuş asan işmu? Çapsan bol, bu işliriñni yığışturuvet. Balılarnı hazırla közdin yoqat, béşimğa bala tapquçı bolmañlar!...

-Néme boldiñiz ata? Kayıp qapsızgu! –Dédi şair atisiniñ sözlirige heyran bolğan terzde.

-Yığışturuvet dégendikin, yığışturuvet! Mektep açimen, bala oqutimen dep béşimğa bala tapqandin étizğa çıqip ketmen çapqiniñ tüzük. Ketmen çapsañ, sen bilen héçkimniñ kari bolmaydu.

-Bu kiçik işqu?... –Dédi şair narazi bolğan ahañda, -sekkiz –on bala kélip –kétip turğanga néme bolmaqçı?

-Sen undaq déginiñ bilen ambalniñ aldığa tağdek (s. 62) yoğınap bériptu, - Mexsum avazini sel peseytip davamlaşturdi, -putuñniñ uçığa qarap yürgenler xéli köp oxşaydu. Undaq bolmisa bu işni ambal nedin bilsun?...

-Ambal añlaptumu téxi?

-Men şu tapta yamuldin kélişim, -dédi Mexsum xuddi yirginçilik bir cayğa bérıp kelgende seskinip, -öyde yatsam yamulniñ yayisi borandek gürkirep kélip, méni aldığa sélip heydep mañdı. Néme bala bolğandu dep, yamulğa yétip barguçe yolda qılmıgan xiyallirim qalmıdı. Özün bilsen, yayi dégenniñ özidin bekrek heyvisi yaman keldiğan xeq, méni apiripla datañda olturğuzdı. Bir –ikki saettin keyin ambal çıqip, méni körüpla tükürüklerini çaçritip: “silerniñ béşimlar şunçe çoñlap kettiği, ciyañcünniñ emr –permanığa boysunmaydığan yette béşimlar barmıdı? Añlisam, oğluñ Abduxaliq mektep éçivaptu deydu, çapsan yoqitiñlar, bolmisa ata –bala ikkiñlarnı hepsige alimen!...”dep varqirap ketti. Men: “bolıdu, oğlum rast şundaq qılğan bolsa, bérıp mektipini taqitivétey” dep vede bérıp qutulup çıqtım. Boldı qıl, bugünla yığışturuvétip, qulaqni tinç qil!...

Abduxaliq Uyğur bu sözlerni tinç turup añlavatqandek körünsimu, emma gezeptin örtengen vucudini qara ter basqanıdı. Balılar goya ürküp ketken toşqandek dir –dir titrişip cim olturuşatti. Mexsum ularni qoğlaşqa başlıdı:

-Kétiñlar! Buniñdin keyin kelgüçi bolmañlar, emdi bu işni toxtitip qoyimiz.

-Ata! –Dédi şair qarşılıq körsitip, -tola qorquverme, bu xeqtin qançilik qorqsañ, béşimğa şunçilik çiqivalıdu. Men bu mektepni taqımaymen. Méniñçe, bu héçqançe çoñ iş emes. Buni mektep dégili bolmaydu, işenmese (s. 63) ambal özi çıqip tekşürsun. Tuğqanlirimizniñ sekkiz –on balisi toplaşqan kiçikkine işni mektep açtı dep yoğinitip bir néme deydiğan bolsa, u çağda ambal bilen özüm sözleşimen. Eger

hepsige alimen dése meyli, hepside özüm yatimen. Biz qaçangiče qorqup cim yatimiz? Toşqandek qorqup yüz yil yaşığandin, arslandek yüreklik bir kün yaşığan yaxşı. Men emdi qorqmaymen!

-Sen yene yaşlıq qilivatisen, oğlum! –Dédi Mexsum uniñ sözige reddiye bérip, bu işqa sel qarima. Qéri Ciyañcün oynaşqili boldığan kişi emes. Uniñ köñli qara, peyli yaman, qoli qan âdem. Eger bu iş uniñ qulığığa yétidığan bolsa, her qandaq şumluq qiliştin baş tartmaydu. Senmu körgenğu, aşu yilliri mekteplerni péçetlep oqutquçılarnı qoqlığan, héliqi Kamal Ependi dégenni qepeske solap Xanğa yollığan Ciyañcün şu emesmu?

-Yaq, ata, men öz işimdin vaz keçmeymen! –Dédi şair qetiy ve casaretlik tús élip, -ambal özi çıqsun, özüm sözlişimen, bizge muşunçilik kiçik yolni bermigen cahanniñ zadi qandaq bolup ketkenliki toğrisida ikki égiz gep qilivalmisam, piğanim çıqmaydu!...

Ata –bala ikisi ciddiy sözlişivatqanniñ üstige taşqiridin cisa kirip keldi. Uniñğa soñdişipla Meñlik Sopi, Haşım Derviş qatarlıq kişilermu kirgenidi. Hoylığa kiripla közlerini çekçeytip saqallirini titretken cisa uyaq –buyaqa qarap heyve bilen:

-Köñülni tinç qoymay qandaq qilğiniñlar bu? Mektep déginiñlar qéni, men bir körey, -dédi ve dersxanığa kirip oltuğan balılarnı körüp ervahi uçup, -siler néme qilivatqan balılar? Méñiñlar, kétiñlar, bu yerge ikkinçi kelgüçi bolmañlar. Bir kün bolsimu méni tinç (s. 64) cisalıq qilgili qoyuñlar! –Dep tersalıq bilen balılarnı qoqlıdı.

Meñlik, Haşım dégenlermu dersxana içige kirip. Ağzi –ağziğa tegmey çalvaqaşqa başlıdı:

-Ya Alla, Ya Kerim, mana bu ceditlik, dinden çıqqanlıq emesmu!? –Meñlik Sopi béşini çayqap davamlıq sözleytti, -parta –orunduqta olturuş dégen imansızlarnıñ işi. Biz Musulmanlarğa yükünüp olturup ders éliş sünnet. Canabiy Rosulilla ders ötkende ottuz üç miñ sahabiniñ hemmisi yükünüp olturup tiñşığan emesmu!...

-Mana mavuniñğa qarısila, -dep sözleşke başlıdı Haşım Derviş, andin parta astidiki bir parçe qegezni élip, uniñğa –buniñğa körsitip dédi, -qarañlar, Xudaniñ kalamini yazidığan mubarek qegezlerni yerge taşlap ayağ asti qilişniñ özi çoñ gunah emesmu? Yene mavu qara taxtığa bir némilerni yézip qoyuptu. Bu xetlerde zir –zevermu yoq, Bismillamu yoq, mundaq bir némilerni yézişmu dinimizğa xilap!...

Ularnıñ ağızidin çıqqan sözlerni añlaşqan kişi taqet qilip turalmaytti. Şair şu tapta istibdat, zulum, töhmet, cahalet –nadanlıqtin ibaret qapqara tuman içide

qalğanidi. Qara töhmetniñ xençiri uniñ yürükini tilip pare –pare qilatti, cahalet – nadanlıqniñ çayanlıri zehherxendilik bilen neşter uratti. U müşkülde özini tutuvélip:

-Ey adimiylar, néme devatisiler? Néme dep cöylüvatisiler? Siler zadi néme qilmakçı?!... –Dep varqiridi. Bu sözni qilğanda şairniñ çışlıri kirişip közliridin gezep uçqunlıri çaqnap ketti.

Şairniñ bu sözliri cisa, dervişlerge xuddi gümbezde yañaq toxtimigandek qilçe tesir körsetmidi. Emeliyettimu (s. 65) ular gep tesir qilidiğan âdemlerdin emes idi. Birleri istibdat siyasetke qolçomaq bolğan qara niyet bolsa, birleri xurapiy étiqadniñ zencirige bağlanğan, cahilliqta kallisi qétip granit taşqa aylanganlar idi...

-Parta –orunduquñlarni kötürüñlar, apirip méniñ hoynamğa taşlap qoyuñlar, yérip otun qilimen! –Cisa kérilip turup buyruq qildi. Uniñ Âdemliiri parta –orunduq, doskilarni olca algandek kötürüp çiqip kėtişmekte idi.

Derviş bir partini kötürüp kétévítip cisanin aldığa kelgende, hiciyip:

-Tavuz satidiğan partam yoq, qiyinlivatattim, -dep çiqip ketti. Şundaq qilip, bu kişiler bir demniñ içide cennettek oquş yurtini toñguz tilgigandek vayran qilivetti.

Şair bu yirtquçılar bilen élišmaqçı, ularni tosumaqçı boldi. Emma, Abduraxman Mexsum oğlini tosüp gep qildurmaytti ve:

-Boldi, gep qilma, baş saqaysun! –Deytti.

Hésamidin Zuper aldıraş kirip keldi. U goya bolğan işlarğa pisent qilmigandek qarapmu qoymastin, şairniñ yéniğa kélip:

-Yürüñ, bizniñ öyge kéteyli! –Dep başlap çiqip ketti.

U işiktin çiqipla şairğa:

-Biz bundaq boluşni aldin mölçerligeniduqqu, kérek yoq, -dep teselli éytişqa başlıdi, -bizde boğda tégidek yimirilmes ruh, Yalquntağdek otqa çidamliq geyret boluşı kérek. Şundaq bolğandila axirqi hésabta meqsitimizge yétimiz...(s. 66)

Beşinçi Bab

1

“Ürümçi dégen çoñ şeher, bir yerlerge yalguz kétéverme, ézip qalisen!” Qéyumbegniñ uzitiş vaqtida qérindaşlıq süpiti bilen qilğan sözliri harvida xuddi böşükte yatqandek irğañşip kétévatqan Abduxaliq Uyğurniñ qulıqıda carañlaytti: “Ürümçige yetken künüñla xet yézip poçtidin sélivet. Anam gem qilip kétidu. Men éytqandek Ürümçide başqa kişiler bilen körüşimen démey, Hüseyinbay bilenla körüşken. Hazir Ürümçide uniñ aldığa ötidigan çoñ bay yoq. Uniñ yüzi çoñ, Ciyañcünler bilenmu körüşiveridu. Birer sinipliqlik mektep éçiş ançe çoñ mesile emesqu! Yuqiridin maqul kelse, bu yerdikiler giñ qilalmaydu.”

Turpanda birer sinipliqlik yéñiçe mektep éçişniñ imkaniyetlerini izdep Ürümçige kétévatqan Abduxaliq Uyğur yol boyi xiyal bilen bend idi, bolupmu Ürümçige yetkende kimler bilen körüşüş, qandaq sözlişiş, Yañ Ciyañcünge tutidigan erz xetni qandaq yéziş... Toğrisida toxtimay oylinatti. Tesevvur qilğanda, bu işlarniñ hemmisila orunluq bolup, oñuşluq hel bolidigandek bilinetti. Bu elvette kişini xursen qilatti. 1928. yiliniñ May ayliri, havaniñ rasa teñşek vaqti. Şuña, şairniñ bu sepiri her cexettin köñüllük idi. (s. 67)

Biraq, şair olturğan harvini heydep mañğan Salih Harvikeşniñ kem sözlüklüki, qopalraq körünüşi şairnin köñlini biraz geş qilatti. Égiz boyluq, sim saqal, kök köz, öñi aq sériqqa mayil, ikki meñzidin qan tepçip turidigan, yaş qurami davandin aşqan bolsimu, tétik, sağlam körünidigan bu harvikeşniñ ikki kündin buyan tüzük gep –söz qilğini yoq, tola vaqıtlarda yaviliq qilğandek harvini yandap piyade mañatti, bezide harviğa çıqip olturğan çağlardimu atlarınin ménişi, yoliniñ égiz –peslikige diqqet qilip köñül qoyup harva heydigendin başqa ülpetlişidigan birer alamet körsetmeytti. Şuña, şair uniñ mundaq cimğur micezige boysunup, uniñ bilen ançe kari bolmidi. U behuzur xiyal sürüp, xiyal tügise kitab körüp köñlini kötüretti.

Harvilar yolğa çıqip etisi qırçıntal bilen pürkengen davançıñ cilgisi (qırçingol - xuguli)ğa yétip kelgenidi.

Tarixtin buyan Teñri Téğiniñ cenubi bilen şimalini tutaşturup kelgen Davançıñ cilgisi almastek parqirap turğan Gigant Tağlarniñ otturisida xuddi ikki tağqa qisilip qalğan yéşil ciyektek çiraylıq körünetti. Cilgida yene Davançıñ sazliqliridiki yüzligen bulaq suliriniñ qoşuluşidin hasil bolğan xéli uluğ bir qaram su taştin –taşqa urulup şavqunlap aqatti.

Bügün paxta basqan töt harva del şu éqinniñ şerqiy teripidiki yılan bağri sozulğan tağ yolida kétivatatti. Harvilarniñ çaqidin ve at toyaqliridin kötürülgen tarağ –turuğ avazlar bilen iç atniñ dümbiliklerige ornitilğan qoñğuraqlardin, şuniñdek harva guduñliridin çıqqan sadalar cilğa (s. 68) içini carañlitip zilzilige keltürgenidi.

Harvikeş birdinla naxşa başlıdi. Uniñ gürkirep çiqidiğan küçlük avazi tağ içige can kirgüzdi:

Üsti qarlıq ala tağlar,
Bu halimni kördüñlarmu?
Düşmenlerge esir bolup
Çüşkenimni kördüñlarmu?

Nezer eyleñ köz yaşımgä,
Héçkim kelmes bu qaşımgä.
Qamça yéğip bu başımgä
Turğanimni kördüñlarmu?

Qiriq yigitim barçe qélip,
Özümnü men gemge sélip.
Exmetbegni bille élip
Çüşkenimni kördüñlarmu?

Bende boldum, şul irade,
Qaldim sansız men balade.
Düşmen atlıq, men piyade
Yürgenimni kördüñlarmu?

Yüsüpbeg der sinem bağlap,
Armanim köp munda yığlap.
At aldida qolum bağlap
Barginimni kördüñlarmu!?(s. 69)

-Pah, Âdem baliliri dégen acayip –he! –Dédi şair öz heyranlıqini bésivalalmay.

Turpandin çiqip hazirğa qeder Salih Harvikeşni naxşa bilidu yaki mundaq carañlıq naxşa éytidu dep oylimiğan şair uniñ birdinla naxşa éytip tağ içini

carañlatqiniğa heyran qalğanidi. İkki künden beri isimlerini soraşqandin başqa gep – söz qılışmığan şair bögünki pursettin paydilinip uniñ bilen biraz muñdaşqusi keldi – de, naxşa tügeş bilenla söz açtı:

-Salih akamdek obdan naxşıçini körgende tağlarnıñ içimu carañlap canlinip kétidiken –he!

Harvikeş şu anla burulup:

-He... Yaş çağlırimda ançe –munçe naxşa éytidiğan, u çağlarda bögünkidek boğulup qalmayttım, -dédi kemterlik bilen.

Hélimu ciq yaxşı ikensiz. “seniñ yaşlıqıñdin ötükümiñ başlıqı yaxşı” dégendek, tağ içini yenila siz carañlattıñız.

Harvikeş artuq söz qılmidi. Uniñ inkas qayturmay cim bolup qalğiniğa qariganda, özige bolğan medhiyini ançe yaqurtmaydığanlıqı çıqip turatti. Şair emdi éçilğan söhbet perdisinin yépilep qélişidin ensirigendek bolup, yene söz açtı:

-Bu yıl qançe yaşlarğa kelgensiz?

-Atmışqa yéqinlişip qaldım, -dédi harvikeş biraz toxtivélip, u qandaqtur bir işlarni ésigе algandek bir pes cim bolup qaldı. Arqıdin şairniñ közige yéqimliq qarap, -Ukam, men Encanlıq¹⁵ qaçqan vaqıtlarda toqquz –(s. 70) on yaşlarda idim, u çağlarda biz Qumulda iduq. Ata –anammu bar idi. İçkiridin Zo Zuñtañ, Lyu Cıntañ dégenlerniñ esker tartip çıqqinini obdanla bilimen, hazırqidekla közümge körünüp turidu.

-Bu gepçe tektiñiz Qumulluq iken –de.

-Turpanda Salih Qumulluq dése meni tonumaydıgını yoq.

-Yüsüp Ehmedniñ naxşisini éytqiniñizğa qarap, memnu sizni Qumulluq bolsa kérek dep oylıganıdim. Oylıgan yerdin çıqtıñız, -dédi şair yéqimliq külümsirep, -bu tereplerge qaçanlarda kélip qalğan, hazır öy nede?

-Qoşkarızda¹⁶, -dédi u külümsirep. Andin sözleymu –sözlimeymu dégendek bir qıyapette gépini davamlaşturdi, -bu terepke kélip qalğınımıñıñ sözlep kelsem, gep tola!

-Sözleñ, bu uzun yollarni gep –söz bilen bésip tügetmissek, qandaq tügitimiz? – Dédi şair ötüngen ahañda.

-Bu déginiñizgu togra, –dédi u ve néme üçündür yolğa ve égiz tağlarğa qarap davam qildi, -meniñ asanlıqçe kona işlarni sözlimeydiğan eski micezim bar. Némişqa désiñiz, ötken işlarni sözlisem, kona qaqaç éçilğanğa oxşaş biaram bolimen. Şuniñdin

¹⁵ Bedöletni démekçi.

¹⁶ Turpandiki Hapiz Haciniñ karizi.

qéçip, ötken işlarni oñayliqçe sözligüm kelmeydu, xiyalimğimu keltürmeymen. Kömülgen nersiler kömüklük péti turiversun déğüm kélidu. Boldila, ötken işlarni qayta tilğa almayli. Qéziganda u işlarni sözlep yürekni zéde qilğanniñ néme paydisi?

-Bağrıñizni tilidiğan işlarni bizdek yaşlarğa ötküzüvétiñ, biz kötürimiz, -dédi şair semimiy ötünüp, -sözlimey ketsiñiz, bir parçe sergüzeştini bille eketken (s. 71) bolmamsiz? Undaқта biz eyni çağdiki işlarni nedin bilimiz? Ötmüşni bildiğan âdem qalmisa, tarix üzülüp qalidu. Siz ciq işlarni béşiñizdin ötküzgendek qilisiz, sizge oxşaş âdemlerni tirik tarix, tirik kitab, tirik şahit dep tonuymiz. Sözleñ, ayanmay sözleñ!...

Salih Aka goya sözligüsi kelmeyvatqandek bir qiyapette ağzidiki nasvalni purquğaç qolidiki qamçini oynitip oñ çettiki atniñ sağrisiğa yénik tegküzdü. Andin birdinla burulup şairğa qarap söz açtı:

-Men bu işlarni uzun yildin béri içimge yutup, héçkimge tinmay kélivatqan, -dédi u uluğ -kiçik tinip, -tinsam kimge tinimen? Mollilargğa sözliseñ, ulargğa xuşyaqmaydu, qız talaqlar teyyar nan, bikar poşkal bolsa yep yétivéridü. “Sunı siñgen yerge sep” deydiğan gep bar. Bu sözlernimu xuşyaqidigan, qedir -qimmetige yétidiğan âdemlerge sözlep bériş kérek. Undaқ bolmisa, sözligeniñ néme paydisi? Bügün siz telep qilivatisiz, qarısam, buniñğa qiziqidigandek qilisiz, bolidu, sözlisem sözley!

Harvikeş atlarğa yolğa birqur nezer taşlivétip sözini davamlaşturdi, şair uniñğa yéqinlap pütün zéhni bilen añlaşqa başlıdı.

-Zo Zuñtañ çıqqanda obdanla ésimni bilettim. Ularniñ qandaқ çıqqanliqini xéli éniq bilimen. Yaş vaqtidiki işlar âdemniñ yadida taşqa möhür basqandek turidiken. Ular çıqip aridin yigirme yılçe ötkendin kéyin, Qumulda Torpaqlar Yégiliqi boldi. U çağda men ottuz töt -ottuz beş yaşlarda idim. Aridin töt -beş yıl ötüpla Tömür Xelipe Yégiliqi boldi. Rasa qiranimğa yetken çağlırim iken at mingüm kélip turalmay, axir atlinip Xelipem bilen bille Ürümçi- (s.72) giçe keldim. Şu çağlarda biz naxşa éytip, muşu tağlarni yériverküdek titretkeniduq. Bu işlarni yipidin -yiñnisiğiçe bilimen. Şu yilliri İli ciyañcünü bilen Yüen Daxua¹⁷ otturisida bolğan işlarnimu bilimen. Bu işlarni neççe vaqittin béri içimge solap yürdü. İnsançiliqta bilgen nerseñni başqa birige sözlivetmiseñ, içiñ siqilipla yüridikensen. Sözley deseñ, qedrige yétidiğan âdem yoq.

¹⁷ Yüen Daxua -Şinxey İnqilabi yilliri Şincañniñ eñ çoñ herbiy memuriy emeldari bolğan Âdem.

-Zo Zuñtañniñ çıqqanlığı tarixta çoñ veqe. Buni biz tarixlerdin körgeñ. Emma, uniñ qandaq çıqqanlığını bilemeymiz, siz bilgenliriñizni qaldurmay sözlep bériñ, - dédi şair ötünüp.

-Zo Zuñtañ dégen hiyle –mikirge usta qaqqaş ciyañcün iken. “Ceñ dégenniñ biri ceñ, toqquzi reñ” dégendek, Zo Zuñtañ her on eskerge birdin elem¹⁸ tutquzup açıqtı. Eskerler yayaq (piyade) sozulup méñip kéletti. Neççe kün –neççe künlergiçe ayığı üzülmedi. Qeyergila qarisa elem. Buni yıraq turlarda turup körgeñ Bedöletniñ paylaqqiliri içkiridin heddi –hésabsız esker kélivatidu dep çüşinip qaldı. Şuniñ bilen Encanlıqlar biri soqquş qılımız dése, biri qılmaymız dep birlikke kélelmey, axir veyrañçılıqqa uçridi. Axir biri Bedöletke zehir içküzüp öltürüptü. Uniñ Heqquli Beg, Begquli Beg dégen oğulları şahlıq talişip bir –birini öltürüp tügeşti... İşlar mana şundaq bolğan...

Söz bu yerge kelgende Salih harvikeş öziçe külümsirep qoydı. (s. 73)

-Siz heqiqiy tarixçi ikensiz, -dédi şair uniñ sözi üzülüp qéliştin ensirep, -tarixiy veqelerni tepsiliy közitidigan, etraplıq xulase çiqiridigan sizdek âdem kem uçraydu.

-Ukam, men oqumıgan qaritürük âdem, -dédi Salih Harvikeş sözini davamlaşturup, dégenbilen bir işniñ aldi –keynige, oñ –sol terplirige tekşi sepsalidigan eski micezim bar.

-Uni eski micez démeymiz. Aş yégen tavaqnıla bilip, başqa işlarnı bilmeslikni eski micez deymiz. Méniñçe, sizge oxşaş bir işlarnı etraplıq közitidigan âdem kem tépidu. Qéni davamlıq sözleñ, -dédi şair semimiy ötünüp.

-Zo Zuñtañ qerip qalğan ciyañcün iken, Lyu Cıntañ¹⁹ dégen ciyañcün çiqip Ürümqide Şünfu²⁰ boldı. U kişi bir qançe yıl yurt sorıgandın kéyin, uniñ ornıga Ru Yiñçi²¹ dégen kişi şünfu boldı. U xéli uzaq vaqıt yurt sorıdı. Méniñ hesabımda on üç – on töt yıl sorıdimikin. Kéyin uniñ ornıga Lyen Kuy²² dégini keldi. Muşu arılıqta çapsan –çapsanla bir –ikkisi kélip –kétip turdı. Biz ularniñ étini bilip bolguçe Yüen Daxua²³ deydiğan (74) biri şünfu bolup yurt sorıdı. Tömür Xelipe yéğiliqi bolğan künlérde Yüen Daxua dégini Ürümqidiki işini hazırqi Yañ Ciyañcünge tapşurup bérıp

¹⁸ Elem –Bayraq.

¹⁹ Lyu Cıntañ, 1884. yılı Şıncañ ölke bolğandın kéyin kélip, Ürümqide şünfu bolğan général. U 1885. yılı memuriy başlıq Véy Guañtav bilen bille Ürümqige kelgen.

²⁰ Şünfu, El qilguçi, boysundurğuçi menisini bérıdigan emel nami.

²¹ Ru Yiñçi, Lyu Cıntañniñ ornıga kelgen şünfu. U 1889. yılıdın 1902i yılıgiçe iyet béşida olturğan.

²² Lyen Kuy, 1902 yılıdın 1906. yıllarğıçe şünfu bolğan.

²³ Yüen Daxua, 1911. yılı öz işini Yañ Zéñşingä tapşurup bérıp içkirige ketken. 1906. yılıdın 1911. yılıgiçe bolğan arılıqta Vañ Şu, Fen Şyavsıu dégenlermu şünfu bolğan. Bulardın kéyin Yüen Daxua şünfu bolğan.

özi içkirige ketti. Yañ Ciyañcün dégini xéli yaman tülke iken, yurt sorıgılı hazır on beş –on alte yıl bolup qaldı. Méniñçe, her qançe yaman tülke bolsımu, bir küni bolmısa bir küni tumşuqıdın ilinmay qalmaydu.

Söz bu yerge kelgende harvikeş birdinla ciddiylişip harvini toxtattı ve şairğa qarap:

-Davanga kélip qaptımız! –Dep qoydı.

Harvılar bir –birlep toxtıgandın kéyin harvikeşler yerge çüşüşti. Beziliri yağ kozısını élip çaq yağlaşqa kırıştı, beziliri isqirtip atlarnı sugardı.

Atlar ravurus dem élıvalgandın kéyin yene qozgaldı. Arılıqta ellik métirdek mañgandın kéyin, yol birdinla solğa qayrılıp davanga ésilatti.

Davançıñniñ davını²⁴ qedimki harva yolıda cenubiy Şıncañ boyıçe hem égiz, hem xeterlik davan hésablinatti. Davanniñ cenubiy yüzi qum –şégil arılaş yumşaq topılıq bolup, uzunluqı birer kilométir, yantuluqı qırıq –ellik gradus kéletti. Égir yük bésilğan harvilarnı bu yantuluqqa heydep çiqış üçün bir harviğa yene bir harviniñ atlırını aşurup qoşuş, yeni harviniñ aldidiki üç atqa yene üç atnı ulap cemiy yette at küçi bilen sörep çiqatti. Eger bumu azlıq qılsa, yene üç at aşurup on at küçi bilen söreytti. Harvikeşler atlarnıñ ikki teripige ötüvelip, (s. 75) ularğa bésim işlitip, he dep qamça soqup tağ içini carañlitivétetti. Atlar qattıq bésim astıda harvini küçep tartattı, lékin her on beş –yigirme qedem alğa silciğanda, xuddi meslihetlişivalgandek şaqquide toxtap démini alatti. Ularnıñ xirildap hasıraşlırı bésılar –bésilmaylar harvikeşler yene heydeyetti. Harvılar mana şu teqlidte bir –birlep davan üstige yetküzületti. Davandın çüşüş bolsa téximu qiyin hem xeterlik idi.

Davanniñ teskey (şimaliy yüzi) teripi yantuluqı texminen seksen –toqsan gradus kélidigan ğıltañ taşlıq bolup, uzunluqı texminen üç –töt yüz métir kéletti. Davan üstide turup qaraydigan bolsa, davan astidiki âdemler çimçilaq qoldek körünetti. Mundaq tik ğıltañ taş davandın égir yük bésilğan, şundaqla héç qandaq tormuz qurulmısa bolmığan harvilarnı iç atnıñ quşqunğa olturişığı tayinip élip çüşüş mumkin emes idi. Eger tevekkülçilik qilinidigan bolsa, harva domilap kétép, at ve harvikeşlerni nabut qilatti. Lékin, emgekçi xelq danışmen idi, harvini davandın çüşürüşte aldidiki üç atnı çiqirip, harviniñ keynige tetür qétip qoyatti. Bu çağda yalguz iç at bilen qalğan harva davandın çüşkende, tetür qétilğan üç at keyniçe téyişip méñip tormuzniñ rolını öteytti. Navada harva yügürüp kétey dese, tetür qétilğan üç atnı harvikeşler yuqarığa

²⁴ U çağlarda hazırqidek éqin içide taşıyol yoq idi. Töge, eşektin başqa qatnaş qorallırı (harva, maşına) aşu égiz davan bilen méñişqa mecbur idi.

qaritip heydeyitti, şu usul bilen yügürüp ketmekçi bolğan harvini tormuzlap toxtitivalatti.

Davanga çiqış –çüşüşteki keskin ceñlerni körgeñ şair harvikeşlerniñ tartqan cebir –capasıǵa qayıl bolğan halda ularniñ pem –parasitige apirin oqudi. Tüz yolǵa çiqqanda öz xoşallıqını bésivalalmıǵan Salih Harvikeş şa- (s. 76) irǵa qarap:

-Ukam, bugün bizniñ işirimizni rasa körüvaldiñiz –he! –Dep külümsiridi.

-Şundaq, qançilik capa –muşeqqetliklikini öz közüm bilen kördüm, –dédi şair öz tesiratini sözlep, -muşundaq xeterlik yollarnı eçip, capa –muşeqqetlerge çidap mañǵan ata –bovilirimizǵa ciq rehmet oqusaq, ciq dua qilsaq bolǵudek. Qarañ, bu davan némidégen tik, âdemniñ qarapmu qorqqusi kélidu.

-Âdemniñ qorqqusi kélidu dévidiñiz, bir iş ésimge kélip qaldi, –dédi harvikeş yéñi söz başlımaçı bolup, -bir yili Turpandin bir emeldarnı kira qilip Ürümçiǵe açiqtim. Emeldar dégen harviǵa bir çiqivalsa peqet çüşmeydiǵan, etidin –keçkiçe sozulup yétip uxlaydiǵan, uyqusi tügise ikki qoliǵa ikki tal çoyun saqa élivélip oynaydiǵan, aptaptin ölgüdek qorqıdiǵan xeq iken. Davanga kelgende héliqi emeldar atlarnıñ harvini tartalmayvatqanlıqını körüp turupmu harvidin çüşey démeydu. Axir uniñǵa bir çare qollandim: Xeterlik, çüşmiseñ bolmaydu, dédim. U amalsız harvidin çüşti. “égiz oqurda baqqan ulaǵ yolǵa yarımaydu” dégendek, emeldar bolǵanlarmu bikar yep yétip kardin çiqip kétidiǵan oxşaydu. U âdem harvidin çüşüp tüzük yol mañalmidi. Hasirap tilliri sañgilap qaldi, démi siqilip, yötilip mañdamda bir dégüdek olturuvaldı. Lékin, men néme bolsañ bol dep, karim bolmay kétiverdim. Davan üstige çiqqanda qarısam, umu bir némiler qilip midirlap kélivétiptu. Bir dem qarap turdum. Yéqinlap kéley dévidi, harvini heydep davandin çüşüp kettim. Bir vaqıtta u davan üstige yétip kélip, méniñ çüşüp kétvatqanli- (s. 77) qimni körüp, bir némiler dep varqiriǵılı turdı. Men yenila karim bolmay, anlımasqa sélip çüşüp kétiverdim. Harvini davan tektige yetküzüp qarısam, héliqi emeldar bir qedemmu mañmastin yétivaptu. Uniñ qiliqliriǵa qarap bir tereptin açiqim keldi, yene bir tereptin u davandin domilap kétip béşimǵa bala tapmisun dep ensirep, davanga yene çiqtim. Davanga çiqışimǵa bu emeldar maña ésilip yiglap ketti. Uniñ béşi qéyip davandin çüşüşke közi yetmigeniken. Bilikimdin tut dep uni yétilep mañdim. U puti birazla téyilip ketse, “eyyu, eyya” dep varqiraydu. Qorqma, héç gep yoq dégenlerge könmeydiken. Qorqup ketken u mexluq davandin çüşküçe iştinıǵa siyip taşlaptu...

Salih Harvikeş sözini tügitip qaqaqlap külgende, şairmu teñ küldi. Harvilar Davançıñ kövrükidin ötüp, éqinniñ ğerb teripidiki yol bilen davançıñǵa qarap

kétvatqanda, yolniñ oñ teripidiki sazliqniñ ottururisida bir kona qele köründi. Salih Aka şairğa bu qeleni körsitip:

-Bedölet eskerliri Ürümçige hucum qılğanda, Bedöletniñ çoñ oğli Heqquli Beg muşu qelede turğan, -dédi.

Égiz döñlükte çoqçıyıp turğan qeleniñ yer tüzülüşidin qarıganda, istiratégiyilik orniniñ muhim ikenliki mana men dep çıqıp turatti. Mundaq muhim orunda Bedöletniñ cenub bilen şimalniñ qatnaş tügünini igilep, uruşqa qomandanlıq qılğanlıqı eqilge uygun idi.

-Bir iş dégeniñ baş teripige qarapla höküm çiqarğili bolmaydiken. İşniñ axiriğa, neticisige qaraş kérek iken, -dédi harvikeş sözini davamlaşturup, -biz harvikeşlermu at sétivalsaq, baş –ayığığa qarap alimiz. (s. 78) Mesilen, bezi atlarni ekélip harviğa qoşsaq, deslepte harva cabduqlirini üzüp taşlaydıgandek küçep tartidu. Emma, menzilniñ yérimğa barganda hérip qélip, töt putini yötkep mañalmaydığan haletke çüşüp qalidu. Biz undaq démi kalte, oñay hérip qalidığan atlarni bikarğa bersimu almaymiz. Bezi atlar bar, ularni harviğa qoşup heydisek, başta özini ançe covatmaydu, emma mañganséri qizişip şundaq yaxşı tartiduki, harvini oynitip élip mañidu. Navada harva pétip qalidığan bolsa, undaq atlar kişini heyran qalduridu, harvini patqaqtin xuddi çamğur yolğandek yulup tartip çiqiridu. Ukam, biz şundaq atlarni yambu xeclep bolsimu sétivalimiz. Undaq attin biri bolsila harva hergiz yolda qalmaydu.

Söz bu yerge kelgende, harvikeş qamçisini aldidiki üç atniñ dümbiside oynitip, atlirimni tamaşa qil dégendek qildi. Uniñ atliri heqiqeten xil idi. Hemme at birdek küç çiqirip harvini oynitip kétivatatti.

Harvilar Davançıñğa kélip qalğanidi.

-Qalğan söz etige amanet, -harvikeş şundaq depla harvidin sekrep çüşüp çulvurni tutti.

2

Şair bu kéçini müşkülde tañ atquzdi. U harvikeşniñ sözlirini añlap hayacanlanğınida, xuddi yéni su içken ziraettek yaşnap rohi tétiklişip ketkenidi. U kéçiçe tüzük uyqu tapmay xiyal sürüp çiqti. Uniñ xiyali ezim deryadek örkeşleytti, laçindek pervaz qilip alliqandaq yiraq upuqlarğa kétetti, pat –patla: “eceba!” dep (s. 79) uluğ –kiçik tinatti. Salih harvikeşke, uniñ sözlep bergen tarixiy bayanliriğa, yürek ambirida saqlinip kélivatqan tarixiy tepsilatlarğa heyran bolup: “mundaqmu puxta âdemler bulamdu –he? Ottuz –qiriq yilliq işlarni, bu diyarda kimlerniñ hökümranlıq

qılğanlıqını xuddi öz ata –bovilirini sanıgandek bir –birlep atap çıqti. Bu némidégen yuqırı iqtidar –he!” deytti...

Etisi etigende Davançıñdin qozgılıp Sayopığa qarap yol alğan harvılar qariyağaçlıqlar arisidiki qattıq yolda kétivatqanda, şair etraptiki menzirilerni ve étizlerni toymay tamaşa qılğaç tünü günki parañni qandaq başlivéliş toğrisida oylinatti.

-Xannin leşkerliri çıqti, -dep söz başlap qaldi harvikeş uniñ könlidikini bilgendek, -şuniñdin kéyin xéli zamañçiçe uruş bolmıdı, tinç öttuq, -u qoşumisini türüp biraz toxtivélip davam qıldı, -tinç öttuq dégen bilen Qumul vañliri bek eskirep ketti, bolupmu Şamexsut Vañniñ zamanisiğa kelgende Qumulniñ térilgu yerliri, çarva –malliri, kömür kan, bağ, karizlarniñ tolisi orda tevelikige ötüp ketti. U yéza – qışlaqlarda olturaqlaşqanlar ularniñ déhqan qulliriğa, tağlarda olturaqlaşqanlar çarviçi qulliriğa aylandı. Şamexsut déhqan qullarğa bergen yerniñ bir mosığa bir daden aş tapşuridiğan tüzüm çıqardı. Eger bir mu yerdin bir daden hosul çıqmısa, kem qalğanni déhqanlar öz yénidin toldurup bérişke, çarva –mallar qozilimisa, çarviçilar öz qozisini sepleşke mecbur qilindi. Qarañ, dunyada şundaqmu tüzüm bolamdu!? –Söz bu yerge kelgende, harvikeşnin kök közliridin gezep uçqunliri çaçrap ketti, u yene davamlaşturdi, -ölmekniñ üstige (s. 80) tepmek dégendek, Vañniñ kömür keniğa her bir ailidin birdin kişi yeydiğiniñni özi çiqirip bir ayda alte kün işlep béridiğan bir tüzüm çıqti. Puqrağa néme çare? Uniñ qil dégenni qılmay amal yoq. Zulum dégen éğirlap ketti, çidap turğudek hal qalmıdı. Déhqanlar yer satay dése, orda ruxset qılmaytti. Amal qılalmığan déhqanlar yerlirini erzan bahada Vañ ordisiğa sétip bérişke mecbur bolatti. Bu işlar déhqanğa ölümünmu égir tuyulatti.

-Elvette şundaq! –Dédi şair uniñ sözini quvvetlep, -déhqan dégen pilğa oxşaş xéli éğirliqlarni kötüridiğan xeq. Şundaq bolsimu, vañ –gocilar insap qılay démeydu – de!

-Ular insap qılmaydu, ularda insap yoq, -dédi harvikeş. Bu sözni qılğanda uniñ sim saqalliri titrep ketti, -men sizge éytay, ular şunçe işni qilip yene qanaet qılmay, déhqanlarğa modamol²⁵ alvan saldığan bir işni peyda qıldı. Muşu bir iş sebebidin Qumulda Torpaqlar Yégiliqi dégen yégiliq yüz bergen. Bu yégiliqni añlığanmusiz? Siler u çağda kiçik bolğıydiñlar. Qançe yaşqa keldiñiz?

-Bu yıl yigirme yette yaşqa keldim, dédi şair.

²⁵ Modamol –Qariqoyuq, orunsiz meniliride.

-Undaq bolsa bilmeslikiñiz mumkin. Bu işqa yigirme bir –yigirme ikki yil boldi. Men nahayiti éniq bilimen. Torpaqlar Yégiliqi tügep beşinçi yili mingo quruldi. Mingo qurulup birer yil bolmayla Tömür Xelipe qozgaldi. Siz u çağda, qéni... - Harvikeş biraz tinivélip davam qildi, -yigirme yettidin yigirme birni élivetsek altisi qalamdu? Şundaq bolğanda, siz u çağda beş –alte yaş ikensiz. (s. 81)

-Şundaq –dédi şair uniñ hésabini testiqlap, -bezi sorunlarda Torpaqlar Yégiliqi, Tömür Xelipe qozgılıñi toğrisida gep –sözlerni añlidim, emma tepsiliy emes. Bu heqte sözlep bersiñiz can dep añlayttim.

-Sözümniñ tumşuqi del şu yerge keldi, -dédi harvikeş külümsirep, -bir tağdin ötmisek yene bir tağqa yétip bargili bolmıgandek, buni sözlimesek, kéyinki işlarni sözligili bolmaydu. Men hazir Vañ déhqanlarğa qariqoyuq alvan salidiğan bir işni çiqardi dédimğu, Torpaqlar Yégiliqi del şu iştin başlanğan... -Harvikeş qolığa tükürüp nazğip turidiğan qamçisini atlarniñ üstidin bir –ikki aylundurup oynitivalğandin kéyin davam qildi. Bu çağda unin çiraydin aççiq elem tökülğendek körünetti, -Yar Tügmenlik Şerulla dégen bir déhqan bar idi. Beş –alte uşşaq baliliri bar, kembeğel, yavaş âdem idi. Şu yili Vañ ordisi uniñğa beş daden aşliq alvan qoyuptu. Bu âdem bunçe ciq aşliqni qandaq tölep kételisun! Mumkin emes. U âdemniñ ançe köp yeri yoq idi. Bolsa sekkiz –on mo yeri bar bolğiydi... Unçilik yerdin çiqqan aş balilirniñ qorsiqigimu yetmeytti. Ehval şundaq turuqluq, beş daden aşni u qandaq töliyelisun!? Bu yerde bir oyun bar. Bu qandaq oyun désiñiz, Şerullani aşu azgina yerdin mehrum qalduruş. Şuña, bu alvanni salğan gep. Alvanni tölep kételmise, yer satidu. Yerni bolsa Vañ cemetidikiler erzan bahada sétivalidu. Şerullaniñ özidin éytqanda, yerni satmisa alvanni töliyelmeydu, yerni sétivetse beş –alte balisini baqalmaydu. U mana şundaq qiyinçiliq içide turğanda, orda âdemliri künde déğüdek qamçisini oynitip kélip aşliqni qıstap zulum salidu. Zindanğa (s. 82) taşlaymiz, Nomğa palaymiz dep qorqutidu. Mundaq teñlikte qalğan Şerulla bir küni öz béşiğa kelgen derd –elemirini, Vañğa bolğan naraziliqlirini bir parçe qeğezge yézip cigde şexiğa ilip qoyup sirtmaq sélip ölüvalidu. Etisi bamdattin yangan camaet bu ehvalni körüp çöçüp kétidu. Uniñ xétini oqup Vañniñ zulmiğa qattiq narazi bolidu. Añgiçe Şerullaniñ öyidiki çoñ –kiçik hemmisi çiqip yiğa –zar qilişidu. Şu kündiki nale –peryadqa âdem çıdap turğili bolamdiğan! Bu ehvalğa qarap hemme âdemniñ Vañniñ zulmiğa qarşı gezipi örleydu. Bu téxi işniñ kiçiki. Çoñi başqa yerde... Eger harmığan bolsiñiz ulap sözleymen.

-Sözleñ aka, sözleñ. Men hazir bargançe qiziqip qélivatimen, -dédi şair harvikeşke ilticaliq ilikide qarap.

-Undaq bolsa men sözley, -dédi harvikeş tili bilen kalpuklirini nemdep, -yene şu künlerde Vañ ordisi Raci Torpaq, Zérip Torpaq, Şakir Torpaq deydiğan aka –uka üç kişigimu on üç daden aşliq alvan salğaniken. Ularmu bu alvanni tölep kėtişke közi yetmey, bala –çaqilirini taşlap, Qéçirbulaq terepke qarap qaçidu. Bular qéçip Lapçuq dégen yerge barganda, Vañniñ tarançidiki kömür xañida on yette âdemni kömür bésip öltürgen bir veqege udul kélidu.

U yerge neççe yüz âdem toplinip yiğa –zar qilişqan bolsimu, Vañ ordisi xun töleşniñ ornığa yaman gep qilip, xelqniñ gezibini qozğaydu. Muşu pursette aka –uka Torpaqlar xelqni qozğap heriketke keltüridu. Ular nahayiti çapsanla üç yüzdek âdem toplaq Qumulğa kélip, öz teleplerini yézip ordiniñ şimaliy teripidiki gümbezge çaplaydu. (s. 83)

-Ularñiñ qoyğini qandaq telep? –Dédi şair tit –tit bolup.

-Aldirmay turuñ, men hazir sözlep bérey –he! –Dédi harvikeş şairniñ ciddiyleşkenlikidin huzurlinip, andin bir közini qisip asmanğa qarap qandaqtur bir işni ésige alğandek qilip sözleşke başlıdi, -ularniñ birinçi telipi: Vañ tevelikidiki yer ve kömür kanlar buniñdin kéyin déhqanlarğa icarige bérilsun, biz emdi heqsiz işlep bermeymiz; ikkinçisi, her ayda Vañ üçün işleydiğan alte künni qisqartip üç künge çüşürsun; üçinçisi, bizge Qumul tiñ bégi kəpil bolup, teleplirimizni taşqa oyup, Vañ ordisiniñ aldığa turguzup bersun; tötinçisi, yuqiriqi teleplirimiz orundalsun, orundap bermise, Vañni kérek qilmaymiz, tiñ bəginimu emeldin qaldurimiz. Bu teleplerni xelq töt qétim çaplıdi. Vañ ordisidikiler qesten körmeske sélip cim yétivaldi. Aka –uka Torpaqlar işni başqidin qozğaş üçün Sumqağa, Astane, Toguçi, Lapçuq, Qaradöve qatarliq caylarğa bérıp xelqni heriketke keltürüp, âdem sanini beş –alte yüzge yetküzdi. Şehir etrapidimu öz xoca Xoca Niyaz, Molla Nazi, Dugamet dégen kişiler Cüme küni xelqçe: “Kitablarda éytilişçe, hemmimiz oxşaş âdem ikenmiz, undaq bolğanda Vañlar némişqa evladdin –evladqa bəşimizğa çiqivalidu? Némişqa biz ularğa qul bolimiz? Bizmu ularğa oxşaş kün körimiz dések, Vañlarni yoq qilişimiz kérek!” dep teşviq qilidu. Şuniñ bilen Rahetbağ, Qaratal, Buğana, Dövicin, Palvantur dégen yerlerdin beş –alte yüz âdem toplişip kélip Torpaqlarğa qoşulidu. Şuniñ bilen qozğılañçılarniñ âdem sani miñdin éşip kétidu. Bizniñ öymu şeherge yéqin. Yéşim ottuzdin aşqan bolup bezi çélişlarda baş alidiğan (s. 84) çağlirim idi. Pütün yurt qozğilip kétivatqan yerde men qarap turalaymenmu?!... Qolumğa bir toqmaqni élip

elge qoşulup mañdim. Miñdin artuq âdem qollirimizğa tayaq –toqmaq, palta –ketmen élip şeher içige qarap mañduq. “Vañliqni almaymiz, ularğa qul bolmaymiz” dep süren salduq (şoar tovliduq démekçi), ciq âdemniñ avazi acayip sürlük bolidiken. Şeher sépilliri, öylerniñ tamliri titrep ketkendek boldi. Bizniñ mundaq heyvetlik avazlirimizni añlığan Şamexsut küsütkidek töşüktin béşinimu çiqiralmidi. Emma, u bizge zeherlik neşter sançışqa teyyarlıq körüp, bir tereptin yardım sorap Ürümçiğe âdem mañdursa, yene bir tereptin orda eskerlirige buyrup, dervazini içidin mixlitip, Ürümçidin yardım kelgüçe saqlap yatmaççı boptu. Biz buniñğa qarap turimizmu? Bizmu heriketke kélip ordini qapsivalduq. Şeher dervazisiniñ téşiğa xam késekte tam qirlap, ularni taşqiri çiqalmaydığan qilivettuq, héçkim öyige yanmidi. Kéçisi şeher etrapidiki derexliklerde yattuq, aş –ğızalirimimu şu yerde étip yéduq. Bir kéçisi sépilğa şota qoyup çiqmaççı bolduq. Pılan qilip, tañğa yéqin sépilğa üç yerdin şota qoyduq. âdemler men çiqimen dése, men çiqimen dep özlirini urup talişip turdi. Şu kéçidiki xelqniñ qizğınliqini sözlep bérişke âdemniñ tili acizliq qilidu, ukam. Şundaq qilip, bir munçe âdemler şotığa ésilip sépilğa yamaştuq. Lékin, sépilğa çiqışqa az qalganda, orda eskerleri taraslitip oq çiqargili turdi. Üç yerdiki şotidin eñ aldida mañğan Toxtı, Hoşur, Camal dégen üç adimimiz oq tégip şehit boldi. Qalğanlirimiz saq qaytip çüştuq. Hoşur çiqqan şotida çiqivatqanlarniñ üçinçisi men idim. Aldimda Qarataldin kelgen yene bir âdem bar idi. Çiqaylı dések, (s. 85) aldimizdiki âdem oq tégip şotığa artilip qaldi. Biz uni dessep ötmiduq. Navada çiqivalğan bolsaq xéli işlarni qilivetken bolattuq cumu! –Harvikeş bir dem toxtap tillirini temşip, andin davam qildi, -añğıçe tañ süzülüp qaldi. Oqlar şalañ étilip turdu. Biz oq tegkenlerni kötürüp yénip kelduq. Ğezipimiz téximu örlidi, çişlirimiz guçurlap, yéñivaştin tutuşmaççı bolup, teyyarlıq qilduq. Şu künlerde hazırqi Yañ Ciyañcün dégen tölke Gensudin yötkilip, Aqsuğa dotey (valiy) bolup, Qumulğa kelgeniken. Uniñğa Ürümçidiki şünfudin Qumuldiki işni birterep qil dep buyruq keptu. Yañ Zéñşin dégen tölke bu işni birterep qiliş üçün otturiğa çüşüp, Şamexsutni déhqanlarniñ teleplirige yalgandin maqul keltürgen boldi. Yene bir tereptin Barikölde turuvatqan hökümet eskerlirige buyruq qilip Yé Şiñfu dégen Lyencañni yüz eskiri bilen kéçilep ekélip orda içige möktürüp teyyarlaptu. Etisi çüşke yéqin Şamexsut xelq yéqin kelsun, xelqniñ teleplerige cavab bérimen dep car saldurdi. Xelq bu gepni añlap gürkirep dervaza aldığa yéqinlap bérip, Vañniñ cavabini añlaymiz dep qarap turduq. Del şu çağda Bariköldin kelgen eskerler birdinla oq yağdurdi. Şu yerniñ özidila sekkiz adimimizge oq tégip öldi. Bir munçe âdem yarilandi. Qolida qorali bolmığan xelq şuniñ bilen terep –terepke qéçişqa başlıdi.

Ordini üç ay qapsivalğan qozğılañçılar şundaq qilip bir kündila tozup ketti. Orda eskerleri bilen Yé Şiñfuniñ eskerliri qozğılañğa başçi bolğan kişilerni izdep tépip tutuşqa başlıdı. Neççe kün içide ikki yüzdek âdemni tutup keldi. Uniñ içidin Torpaq Raci, Torpaq Zérip, özxoca Xoca Niyaz, Molla Nazi, Dugamet qatarlıq sekkiz kişiniñ bésini késip dervazığa astı. Torpaq Şa- (s. 86) kir, Torpaq Toxniyaz başlıq qiriqçe âdemni Piçan, Turpan, Toqsunğa palıdı. Qalğan bir yüz ellikte âdemni Nomğa apirip boz yer açtırdı... -Söz bu yerge kelgende u çöçüp etrapqa qarap, -ukam, gepni qilivérip Sayopiğa yéqinlap qaptimiz, -dédi ve qoli bilen Aydiñköl yaqısını körsitip, -ene qarañ, salğa taşlıri bar yerge kélip qaptimiz, bu taşlarnı Topatar Gocam öz zamanisida salğa bilen atqaniken, -dep izahlap qoydı.

Derveqe Aydiñkölge yéqin saylıqta tavuz yaki çaqqanraq qazan çoñluqidiki nurgun yumilaq taşlar çoyundek yaltırap turattı.

-Parañ muşu yerde toxtısun, -dédi harvikeş aldidiki çigliqqa qarap, -avu körüngen soqmidin ötselke çigliqqa kirimiz. U yerde yol eski, harvini éhtiyat bilen heydimey bolmaydı.

-Undaq bolsa qalğan gepni etige amanet qilimizmu? -Dédi şair uniñ rayığa béqip.

-Etimu yol uzun, çigdeñge barğuçe qandaqla gep bolsa tügeydu, -harvikeş harvisini heydeşke kırışti.

Çigliq içidiki katañ (laqqa) yollarda harva xuddi böşüktektek ikki terepke çayqılıp mañattı. (s. 87)

Altıncı Bab

-Kéçiçe bir uxlığan bolsam néme dey?... –Dep söz açtı şair harvilar Keñsay yoliğa çıqqanda.

-Némişqa uxlimidiñiz? –Salih harvikeş uniña tolğınip qarap külümsiridi, -yaki öydiki quşnaç çüşiñizge kirip qaptumu?!

-Yaq, men kéçiçe Şamexsut bilen ceñ qilip çiqtim, -dédi şair uxliyalmiğanliqniñ sebevini çüşendürüp, -oylansam, Torpaqlarniñ qoyğan telepliri yaman telepler emes, xelq öz üstidiki zulumniñ bir az yéniklişini telep qilğan, buniña Şamexsut némançe qaramlıq qilidu yaki ular qan tökmise, qan içmise turalmaydığan xeqmu? Şuniña aççıqım kélip, bir uxlığan bolsam!...

-Men démidimmu, éytqinim rast çiqtimu? –Harvikeş birdinla canlinip külüşke başlıdı.

Çünki, bir âdem özi bilgen bir işni ikkinçi bir âdemge tesirlengüdek qilip çüşendürüp bérelise, tebiyy xuşal bolıdu. Şuña, özi sözligen veqelerniñ Abduxaliq Uyğurğa tesir qilğanlıqini çüşengen harvikeş xuş bolup, sözni “men démidimmu”din başlığanıdı.

-Méniñ kona işlarni sözlimeydiğan micezim bar déginimniñ sebevi mana şu yerde. Ötken işlar kömüklük péti turğini biraz yaxşı. Eger uni ésiñge aldiñmu, bikardin –bikar yürikiñ ağrip, “sétivaldi késel” dégendek késel tépivélip biaram boli sen... Bir âdem késel (s. 88) bolsa, késelniñ azabini özila tartqandek, bu derdlerni özümle tartay dégenidim. Sözlimey désem, öziñiz unimidiñiz. Maqul dep sözlep béridim. Derdniñ yérimi sizge ötüptu. Bir kéçe uxlimay çiqpısız. Geplirim tesir qilğaçqa, şundaq bolğiniñiz. Eger sözlirim sizgimu başqılarga oxşaş tesir qilmığan bolsa, u çağda derdniñ hemmisi maña qalğan bolatti. Qarisam, siz yaş bolğiniñiz bilen xéli ğerez uqidikensiz. Sizge sözlep bérip xuddi derdniñ yérimni ötül qilip bériverkendek boyum yéniklişip qaldı...-Dédi harvikeş intayin memnun bolğan halda etrapqa, yiraqlarğa nezer taşlap.

Kün çıqqanıdı. Ğerbke qarap kétévatqan karvanniñ oñ qol teripide asman terep turğan Bogda Téğiniñ qarlıq çoqqiliri kün nurini hemmidin burun özige élip aq navatteq çaqnay turatti. Sol terepte Teñri Tağlarini halqıp kétédiğan tuzluq davan yoli xuddi tumaqçiniñ qélipqa artıp qoyğan bir tal aq yipidek sozulup turatti. Tağ étikidiki Aydiñköl ve uniñ etrapidiki sarğuş cañgallarmu quyaş nurida séhirlik tavlğanıdı. Tarixtin buyan san –sanaqsız karvanlar iz salğan kona harva yoli xuddi aq şoruqtek sozulup upuqqa tutışatti. Kün nuri barganséri kéñiyip atlarniñ dümbisi, harva çaqiniñ

ultañliriğiçe qonganidi. Şu qatarda Salih harvikeşniñ sim saqilini ala qoymastin xuddi taşqin su éçivetken sevze reñ yiltizlardek qizartqanidi. Harvikeş ixtiyarsiz halda saqilini silap çoñqur tinivélip yene sözleşke başlidi:

-Ukam, men sizge rast gépimni qilsam, yénimizdiki muşu tağni, -u béşi bilen Boğda Téğini körsitip davam qildi, -yötkivétiş mumkin bolmiğandek, zalimlarniñ (s. 89) zalim tebiitini özgertkili bolmaydığan oxşaydu deymen. Némişqa désiñiz, Torpaqlar yégiliq qozğap çiqividi, Şamexsut qançılığan âdemniñ béşini késip, avvalqidin neççe hesse eskirep xelqge zulum salğili başlidi. Şuniñğa qarap zalimlarniñ xuy –peylini oñşap ketkili bolmaydığan oxşaydu deydiğan bir tonuşqa kélip qaldim.

-Bu déğiniñiz toğra emes, -dédi şair şu anla harvikeşniñ bu xil çüşençisige tüzitiş bermekçi bolup, -zalimlarni tağqa oxşatqili bolmaydu. Ular meñgülük emes, ular zulum salsa, xelq qarşı çiqidu. Ularniñ zulmi qançe éğirlaşsa, xelqniñ qarşılıqimu şunçe küçiyidu. Taki xelq u zalimlarni yer yüzidin pak –pakiz tazilap yoqatmiğuçe hergiz toxtap qalmaydu.

-Bu déğiniñiz toğra! –Dédi harvikeş şairniñ bu sözini özi ispatlap bérişke aldirap, -Şamexsut Torpaqlar qozğiliñini basturdum dep zulumni éğirlitividi, aridin beş yil ötmeyla Tömür Xelipe qozğiliñi çiqti, buniñğa qariganda, sizniñ dégen gépiñiz toğra. Zalimler xelqni basqanséri xelq şunçilik qarşı çiqidu. Şuña, Tömür Xelipiniñ qozğiliñi Torpaqlarniñkidin çoñ hem küçlük boldi. Şamexsutnimu xéli aldiratti...

-Sizmu qatnaşqan bolğiydiñiz?

-Qatnaşmaydığan iş bolamdu? –Harvikeşniñ yüzide qandaqtur iptixarliniñ tüsi peyda boldi. Béşini kötürüp kökrikini kergen qiyapette sözleşke başlidi, -u çağlar yeşim qiriqlarğa tolğan, yilikim toşqan, küç –mağdurum qiranğa yetken çağlirim idi. Tömür Xelipe qozğılañ kötürüptu dégen sözni añlap, öyde turup –turalmas, yétip –yatalmas bolup qaldim. Axir atlinip bir tal (s. 90) toqmaqni çévimğa qisturup Tömür Xelipige qoşulup, andin aram taptim... -U sel toxtivélip ravurus olтурğandin kéyin, - emdi bu veqenimu sözlep bérey. Buni añlap yene bir kéçe uxlamay çiqsiñiz, mendin xapa bolmañ –he! Dep küldi.

-Xapa bolidiğan iş yoq, hergiz undaq oylimañ! –Dédi şair cuşqunlinip.

-Şu yillarda... -Dédi harvikeş qandaqtur bir işlarni ésige élivatqandek, yiraqlarğa qarap, -şu yillarda içkiride inqilap bolup, Xan ağdurulup mingo (cumhuriyet) quruluptu dégen gep peyda boldi. Az kün ötmey yene Ürümçidiki şünfu cumhuriyetni étirap qilmaptu, İlida turuvatqan Yañ Maza (Yañ Çoqur –Yañ Zensüy)

qatarliq kişiler qozgılıp cumhuriyet quruptu, buniñğa qoşulmıǵan Yüen Daxua esker tartip İli terep bilen soquş qılmaççı boptu dégen sözler tarqaldı. Uniñdin keyin Qumulda Şamexsut on ikki taǵdin esker algudek, ikki oǵlı bar âdemniñ bir oǵlı öz étiga minip eskerlikke kirsun deptu, bu eskerler Ürümçige bérıp İli terep bilen soquş qilgudek dégen gep –sözler peyda boldı. Az kün ötmey bu sözler rastqa aylandı. Her qaysı taǵlardın onlap –yigirmilep âdemler kélip toplinişqa başlıdı. Buniñ içide Tömür Xelipimu bar iken. Atliqlar ikki yüzge toşqanda, qoliǵa miltiq tutquzup, Vañniñ Toguçıda turidiǵan adimi Hecerbaqi Qariyni baş qilip Ürümçige mañdurdı. Yolda kétivatqanda, Tömür Xelipe taǵliqlarǵa: “Bizni nege élip mañgudek, nege bargudekmiz, kim üçün uruş qilgudekmiz? İçkiride inqilap qilip Xanni yoqıptı. Bizmu Vañni yoqatsaq hemme iş tüzelmemdu, Ürümçige bérıp néme qilimiz? Bizniñ qilidiǵan işimiz (s. 91) muşu yerde!” dégeniken, ata –anisi, xotun –baliliridin ayrılǵusi kelmigen taǵliqlarǵa bu söz xuşyécıp, hemmisi Tömür Xelipiniñ sözige qoşulıptu. Şundaq qilip, bular Loduñğa kelgende Hecerbaqi Qariy bilen yene bir âdemniñ qoral –yariǵini tartivélip, özlirini Qumulǵa qoǵlivétiptu. Andin özliri Tömür Xelipige egişip Qorayǵa qayitip kėtiptu. Buni añlıǵan Şamexsutniñ töt puti oñdisiǵıla qalidu, andin biraz eqlini yigip, Qumulniñ çoñ axuni Sedenşa Axun bilen yene bir Xuyzu Axunni baş qilip, Hesenbay, Yañ Mucyañ dégenlerni Qorayǵa evetidu. Ular vekil bolup bérıp xelqqe: “Qoluñlardiki qorallarnı tapşurup bériñlar” dep nesixet qilidu. Tömür Xelipe başçılıqıdiki taǵliqlar ularniñ geplirige qulaq salmaydu. Çıqqanlarnıñ içide Yañ Mucyañ dégen âdem ordida uçıǵa çıqqan zalim idi. Taǵliqlar uni öltürüp taşlaydu, şuniñdek ot uçı algılı qorayǵa kelgen bir neççe orda adiminimu urup –soqup qoǵlaydu. Ehvalniñ yamanlap kétivatqanlıǵını bilgen Şamexsut Torpaqlar yéǵiliqıda qan içken Yé Şiñfuga ikki miñ ser kümüş bérıp, Tömür Xelipini qoral küçi bilen basturup bergin, deydu. Yé Şiñfu xuş bolup, Bariköldin esker tartip koşutıǵa yetkende, Şiñ Dato dégeniñ deñige çüşkün qilidu. Buni anlıǵan Tömür Xelipe âdemleri bilen kécisi basturup kélip, Yé Şiñfu ve uniñ adimlerini birinimu qaçurmay tirik tutuvalidu. Yé Şiñfunı şu yerdila öltürüp, Torpaqlar yéǵiliqıda ölgenlerniñ intiqamını alidu. Buni anlıǵan Vañ Ürümçige âdem evetip yardım soraydu, Yüen Daxua bir miñ beş yüz eskerge baş qilip Çyen Guañxen dégeni Qumulǵa evetidu. Uniñ eskerleri kélip Koşuta Égizi, Törük, Şopul qatarliq caylarǵa orunlişip taǵni tosıp yatıdu. Tömür (s. 92) Xelipe qozǵılañçiliri ularǵa qarşı uruş qilip, nurgun adimini yoqıtıp, Qumbulaqqa çekindüridu. Del şu çağda Yüen Daxua Ürümçidiki vezipisini Yañ Zéñşingǵa ötküzüp bérıp, özi içkirige ketmekçi bolup Qumulǵa yétip kelgeniken.

U kélip Çyen Guañxenniñ meglup bolğanliqini añlap qattik xapa bolidu. Qozgılañçılarni üç kün içide yoqitimen dep qesem içip uruşqa özi qomandanlıq qilmaqçı bolidu. Umu hörkirep çiqip nurgun ziyan tartip yéli çiqqan toptek salpiyip yénip kélidu. Emma, Şamexsutni qorqutup uruş çiqimi dep nurgun altun, kümüş élip içkirisige tikivétidu. Méñiş aldida Byen Tuñliñ bilen Çyen Guañxen ikkisige qozgılañçılarni yoqitiñlar, dep buyruq bérıp kétidu. Byen bilen Çyen ikkisi birlişip ikki miñdek esker toplaş Koşuta éğizigä hucum qilidu. Qozgılañçılar ularni aldap tağ içige ekirip xaltigä solivalğandin kéyin, aldi –keyni, oñ –sol tereptin teñla hucum qilip heş –peş déğüçe tiripiren qilivétidu. Ularñiñ qaldi –qatti eskerliri cénini élip qéçip miñ teslikte Qumulğa kélivalidu. Byen bilen Çyen ikkisimu Vañdin uruş çiqimi alimiz dégende, Vañ béşini içige tiqivélip bermeslikniñ qazinini asidu. Bu çağda ular zembiriklirini ordigä qaritip, eger çiqimni tölimiseñ ordini topqa tutimiz dep tehdit salidu. Şamexsut amal qilalmay, ularğimu bir munçe altun –kümüş béridu. Ular altun –kümüşni algandin kéyin, andin içkiriğe qaytip ketti. Qiztalaqlar altun –kümüşke ige bolğandin kéyin, ğipla qilip bir kécidila ğayib bolidikén...

Söz bu yerge kelgende harvikeş biraz külüvétip, sekrep yerge çüşüp ketti. Uniñ heriketliri çaqqañ idi. (s. 93) U qoliğa yağ kozini algaç şairğa qarap:

-Siz azraq Sevr qilip turuñ, -dédi –de, harva çaqini yağlaşqa kirişti.

Çaqni yağlap harviğa çiqqanda:

-Qiztalaq, yağsırap qalğaniken. Yağlap qoyuvidim, mana emdi çon²⁶ soqup sazlışıp ketti, -dep qilğan işidin doklat bergendek qildi, andin puxta caylışıp şairğa qarap, -xoş, -dédi –de, toxtap qalğan sözini davamlaşturdi, Tömür Xelipiniñ qozgılıñigä yene şu Yañ Ciyañcün ustat keldi. Torpaqlarnimu şu hiyle bilen caylığanidi. Tömür Xelipinimu yene şu tülke caylidi. Yañ Ciyañcün Tömür Xelipige: “Siz başlığan qozgılañniñ Vañğa qarşı ikenlikini, hökümetke qarşı turmaydığanlıqniñizni bildim. Bu qozgılañ toğrisida sizge héç qandaq gunah qoyidığan niyitim yoq. Sizdek bir baturniñ hökümetke qatnişip, maña yardemlişip xizmet qilişniñizni xalaymen. Hergiz guman qilmañ hem qorqmañ. Eger Ürümçige kelsiñiz, çeksiz méhribanlıq körsitimiz, buniñğa şeksiz işiniñ!” dep xet yézıptu. Tömür Xelipe buniñğa işenmidi. Şuniñ bilen Yañ Ciyañcün başqiçe yol tutup, Cimsardiki herbiy başlıq Li Şufu déğenni Qumulğa evetidu. U Musulman idi. Li Şufu eskerlirini başlap bérıp, Qariqapçin, Koşuta, Törük, İdiş qatarlıq tağ éğizliriğe orunlaşturup, Qumuldin

²⁶ Çon –Harva çaqiriğa yékitilidığan soqiçaq çoyun şarek.

Piñ Haci, Yunus Elem Axun başlıq on neççe kişini vekil qilip teyinlep tağqa evetidu. Li Şufu vekillerdin öziniñ Qur'an tutup bergen ciq vedilirini evetidu. Şuniñ bilen Tömür Xelipe bilen vekiller otturisida söhbet başlinidu. Tömür Xelipe vekillerniñ söziğe işinip biraz yumşaydu hemde (s. 94) Ürümçiğe bérişqa maqul bolidu. Qur'an tutup qesem qilişta Qumul çoñ medrise, Şenşi Xuyzu Mesçiti, Şüycu Xuyzu mesçiti qatarlıqlarniñ axunliri üstide turup kəpil bolsun dep şert qoyidu. Li Şufu bu şertke maqul bolup: “Qur'anniñ uluğluqi bilen vedimizge emel qilimiz, eger vedimizge xilaplıq qilsaq, Allaniñ dergahida qara yüz bolup kéteyli” dep qesem qilidu. Ularniñ otturisida Uyğurçe, Xenzuçe qilip ikki nusxa bétip tüzüldü. Bétimge qol qoyuş künide Li Şufu, özi tağqa çıqip Tömür Xelipe bilen quçaqlışip körüşüp bétimni almaşturidu. Hökümet tereptin Li Şufu, qozğılañçılar tereptin Tömür Xelipe bétimge qol qoyup, öz ara Qur'an tutuşup bir –birini tebriklişidu. Şundaq qilip, Tömür Xelipe başlığan qozğılañ kélişim yoli bilen bésilidu.

Harvikeş sözini toxtitip oynaqlap kétévatqan atlar terepke buruldi ve aldinqi üç atniñ herbirige yénik –yénik qamça tegküzüp qoydi. Atlar téximu canlinip égir harvini téz –téz sörep ménişqa başlıdi. Bu çağda u atliridin zoqlanğan halde şairğa qarap éğiz açtı:

-Qarañ, méniñ atlirim qandaq yaxşı tartidu –he! Men bu atlarni harvamğa qoşup yolğa çıqtimmu, ular méni menzilge yetküzüş kérek. Lékin heydimisem, bular méni menzilge yetküzmeydu, yérim yolda qalduridu. Şuniñğa oxşaş Tömür Xelipe boşap qélividi, buyanqilirimizmu boşap qalduq. İkkinçi yili (1913. yili) 3. aylarda bolsa kérek, Tömür Xelipe bir yüz atmişte adimini élip Ürümçiğe qarap yolğa çıqti. Memnu bille mañdim. Davañçin tağlirini carañlitip ötkén çağlirim şu idi. Ürümçiğe kelgendin kéyin, bizge atlıq 3. yiñ dep nam bérıp, Ürümçiniñ (s. 95) Şyavduñmén (Şerqiy kiçik dervaza) dégen yériğe orunlaşturup qoydi, -u birdinla sözini özgertip, -ukam, men ciq sözlep kettimmu, qandaq? –Dédi.

-Maña héç qandaq uzun tuyulmayvatidu, -dédi şair külümsirep.

-Sizge uzun tuyulmıgandı. Qarisam, siz qiziqip qaldıñız. Xéli ixlas qoyup añlavatisiz. Bu terepliriñizge xuş boldum. Biraq, bezi kişilerge sözlep berseñ, ançe qulaq salmaydu. âdem dégenmu her xil bolidiken. Biz yol üstide xilmu xil âdemler bilen bille méñip qalimiz. Bezilerge qiz –çokanlarniñ sözlirini qilip berseñ, rasa xuş bolidu. Qiztalaqlar qiz –çokanniñ étini añlisila, érip su bolup kétédu. Undaqlarğa tarix parañliri xuşyaqmaydu. Qarisam, siz xéli ixlas qoyup añlividiñiz, xuş bolğinimdin ciq sözlep kétiptimen. Éğzimmu qurup kétiptu. Biraz su içivalay.

Harvikeş yerge çüşüp keyinki harvidin su élip tamgıqını hölligendin keyin, yétişip kélip harviğa çıqti. U kelgüçe şair kiçikkine yağlıqni dastixan qılıp, uniñ üstige quruq üzüm ve nan alğanidi.

-Biraz nan yeyli, -dep teklip qıldı şair.

-İş kattıgu! –Dédi harvikeş ve caylışıp olturgandin keyin, nan bilen üzüm yeyişke başlıdi. Abduxaliq Uyğurmu qoşulup yédi. Xéli vaqıtqıçe söz qılışmastin, éliñ, yeñ dep teklip qılışıp gızalınıştı. Salih aka qurup ketken qattıq toqaçlarnı ğaraslitip yumşıtattı. Buniñdin uniñ çışlırınıñ bécirim ve ötkürlüki ispatlinip turattı. Bular biraz toqlıvalğandin keyin söhbet davamlaşturıldı. (s. 96)

-“Kiriştin ilgiri çıqıştin endişe qil” deydiğan bir gep bar, -dédi Salih harvikeş çıgdeñdin ötkende, -biz Ürümçige kélip orunlaşqan künniñ etisila qapqanğa dessep salğınımızni çüşinip, puşaymen qılışqa başlıduq. Némişqa kelgendimiz dep, öz göşimizni özimiz yégüdek bolduq. Ürümçi dégen çoñ şeher iken, biz u yerde xuddi qotanniñ bir buluñıda şümşiyip qalğan yétim qozidek bolup qaldıq. Rohimiz çüşüp, boynımız qısıldı. Yeydiğiniñ şu dégendek, künimizge bir ciñ töt serdin un bérıp yatquzuvetti. Tağda keñtaşa yürüp öginip qalğan xeq buniñğa zadi köneldiduq. Tömür Xelipe tağdiki vaqıtımızda közimizge hemmidin çoñ –katta körünetti. Bu yerge kélip kiçiklep qalğandek boldı. Ürümçide Ciyañcün, emeldarlar bek tola iken. Yañ Ciyañcün dégen ikki mürisige altun tavaq qadap neççe yüz esker bilen heyvetlik çıqip bir qétim körüşüp qoydı. Şuniñdin keyin uni körgili bolmıdı. Undaq heyvetlik Ciyañcün Tömür xelipidek âdemlerni kiçik balını közge ilğançilikmu közige ilmaydiken. Bizmu tağlarda özimizni yolvas bilip hörkirep yürettuq, bu yerge kélip xuddi kök pit basqan mozaydek şümşiyip qaldıq. Bilip turup tuzaqqa dessigendikin, özimizniñ şori déyiştıq. Hemmimizla puşayman qılduq. Puşaymanniñ néme paydisi? Oylımay kélip, ağımay ölgendek bir iş boldı, hemmimizniñ derdi içimizde qaldı. Biz Ürümçige ketkendin keyin Qumuldiki ehval qandaq boldı deñ! U yerdiki ehval téximu égir. Bizni aldap yolğa sélivetkendin keyin, Li Şufuniñ emilini östürüp Qumulğa ambal qıptu. Andin u Şamexsut bilen birleşip, Qarayga esker evetip nurgun âdemlerni tutup kélip zindanğa taşlaptu. Ularniñ içidin Hoşur, İ- (s. 97) min, Xociniyaz qatarlıq on alte kişiniñ bėşini kėsip Qumul dervazisiğa ėsip sazayı qıptu. Tağdiki mallarnı sanaqtın ötküzüp, kem çıqqanlirini xelqge tölitip tolduruptu. Vañniñ zulmi avvalqidinmu ėsip, xelqniñ çıdap turgudek halini qoymaptu. Zulumğa çidimiğan xelq Qumulni taşlap yaqa yurtlarğa qéçiptu. Şundaq qılıp, Qumulniñ ehvali ilgirikidin neççe hesse yamanlışıp ketken. Ürümçide bizniñ halimizmu müşkülleştı.

Şu yili küzde Yañ Ciyañcün dégen hiyliger tülke qara niyetlik qilip yéni qoral tariqitimiz, kona qorallarni tapşuruñlar dep buyruq çıqardı. Bir küni Tömür Xelipe bilen Moydin Xelipini méhmanga dep çağırıp ketti. Ular üç âdemni hemrah qilip ketkenidi. Ular Ciyañcün yamulğa kiriş bilenla tutup bağlivaptu. Tömür Xelipiniñ buyruqi dep bizniñ yénimizğa kélip qoral –yarağlirimizni yigivaldi. Qoral qoldin çiqsa, can tendin çiqıp ketkenge oxşaş bolidiken. Biz xuddi qotandiki qoyğa oxşaş, şularniñ ixtiyaridiki bir top malğa aylanduq. Ular qaçan soyup yeymiz dése, şu çağda soyup yeydiğan bir halğa çüşüp qalduq. Aridin neççe kün ötkende, Tömür Xelipe başliq beş âdemni bağlaq péti urup öltürüptu, dep añlıduq. Biznimu qandaq qilimiz dése, şundaq qilidiğan yérige yetti. Buniñğa qarap beziler qaçti. Qalğanlirimizni Qumulğa barmaysiler dep Turpan, Toqsun, Kuça tereplerge palidi. Men şu qatarda Turpanğa kélip turup qaldim. Turpanda Hapiz Hacığa yilliqçi bolup, bir neççe yıl béşimni kötürmestin kariz çaptim. Kéyinçe yurt tinçip qélividi, Qumuldiki bala – çaqilirimni Turpanğa ekélivaldim. Şundaq qilip, künler muşu yerge yétip keldi. Buniñ nériseda yene qandaq künlerni körimiz, u terepliri xudaniñ özige amanet... (s. 98)

Söz bu yerge kelgende, harvikeş bir némidin çöçügendek bolup harvidin sekrep çüşti ve alman –talman iç atniñ çulvurini tutup éhtiyat bilen harvini başqurdi. Harva şu peypte Çyenfen Ériqi²⁷ dep atilidiğan taş ériqniñ baş teripidiki xeterlik yerge kélip qalğanidi. Bu cayniñ xeterlik ikenlikini harvikeşler özliri çüşinetti. Qiypaş omurtqiliq taş qirlardin şekillengen bu yamzal tola harvilarni kömtürüvétetti yaki oqini sunduruvétetti. Bezide harvikeşlernimu méyip qilatti. Şu sebebtin harvikeşler bu yerge kelgende, harvini alahide diqqet bilen heydep ötetti. Salih Qumulluq harvisini avaylap heydep salamet ötküzüvalğandin kéyin, yene harviğa çiqıp sözini davam qildi:

-Bu ériqni Çyenfen Ériqi deydu, -dédi u yolniñ şerq teripidiki egri –toqay çépilğan téyiz taş ériqni körsetip, -buni gunahkarlarğa çapturğaniken.

-Kim çapturğandu? –Dédi şair bilişke aldirap.

-Kim bolmaqçı, yene şu Yañ Ciyañcün, -harvikeş sel –pel oylinivélip davamlaşturdi, -Yañ Ciyañcünniñ qilğan işi az emes. Öz içide Xenzularnimu ciq öltürüvetti. İli terepte qozgılañ kötürgen başliqlardin birinimu saq qoymığan gep. Rasttin éytqanda, bu Ciyañcün köñli qara, niyiti yaman hem gumanxor âdem. Hetta

²⁷ Çyenfen Ériqi –Gunahkarlar çapqan ériq.

Qeşqer, Xoten, yekenlerdimu bezi Xenzularni qozgılañğa hésdaşlıq qilğan dep öltürüp tügitip, andin yastuqni égiz qirliğan Ciyañcün bu.

-Boguziğa kelgüçe qisasqa bogulğan deñe!

-Togra éyttiñiz, buniñda xun tola. Özi uçığa çıqqan tülke. Lékin, tülke her qançe mekkar bolsimu, axir (99) tumşuqidin ilinar dégen bir gep bar. Bir küni bumu tumşuqidin ilinip qalamdu téxi, kim bilsun? Dédi harvikeş ve miyiqıda külüp cim bolup qaldi. Uniñ şu vaqittiki qiyapitidin qandaqtur elemlik xiyal déñiziğa gerq boluvatqanlıqı körünüp turatti.

Harva Çyenfen Ériqini yaqilap méñip, Sésiqkölge yéqınlaşqanidi. Şu etrapniki oymanlıqlarda qoyuq ve baraqsan kökligen qariyağaçlar yapyéşil bostandek közge taşlinip turatti.

-Yaman boldi, yaman boldi, -dédi şair Salih harvikeşniñ sözini añlaş pursitiniñ tügep qélivatqanlıqığa meyüslinip.

-Sésiqkölge ğaz atqili çıqqanlar ğaz ürküp uçup ketse yaki şilepisini şamal uçurtup kölge çüşürüvetse, yaman boldi deydiğan yer bu. Siz némige yaman boldi devatisiz? –Dédi Salih harvikeş çaçqaq qilip.

-Maña söz tügimestin yolniñ tügep qalgını yaman boldi, -dédi şair.

-He, şu gepmu? Men téxi başqa bir sevebmikin deptimen, -dédi harvikeş qisqa külüvalğandin kéyin, -kérek yoq, kérek yoq, ayıgımızdin şamal ötüp turidiğanla bolsa, sözlişidiğan pursetler yene çıqip qalidu. Men dégen bu yolda daim ménip turidiğan âdem, yene purset çiqidu.

-Bu seperde yene Emet Tamaqniñ işlirini añlivalarmen deydiğan ümidim bar idi. Yol tügep qaldi –de!

-Sésiqköldin ötüpmu yene bir munçe mañimiz. Añgiçe qisqa bolsimu sözlep bérişim mumkin, -dédi harvikeş oçuq köñüllük bilen.

Zéhin qoyup añlıguçisi bar yerde natiq sözlep harimi- (s. 100) ğandek, Abduxaliqniñ öz sözlirini ixlas qoyup añlığanlıqıdin memnun bolğan Salih harvikeş ançe kéçikmeyle sözleşke başlıdi:

-Yañ Ciyañcün qara niyetlik qilip, Tömür Xelipe bilen Moydin Xelipini öltürüvetkendin kéyin, Turpanda Emet, Tömür dégen kişiler baş bolup qozgılañ kötürdi. Ular gañguñ âdemler iken, hökümetke boy bermestin qozgılañni birer yılçe davamlaşturdi. Yurt içide epleşmigende, tağqa çiqivaldi. Guçuñ, Cimsar, Mori tağlirida yürüp hökümetni xéli avare qildi. Bu işta yene şu Yañ Ciyañcün ustak keldi. U qozgılañni bir munçe kişilerni sétivélip aldaş usuli bilen basturmaqçı boldi... Bir

künliri qozgılañçılar çéçilip kétép, Emet özi yalguz qalganda, uni tutuşqa héçkim yéqinlap baralmaptu. Sekkiz –on çérik –yayi uçrişip qalgandimu, Emet bösüp çiqip kététti. Bu gañguñni axir qandaq tutti démemsiz? Bumu bilip qoyuşqa tégişlik bir iş. Bu işniñ tégide Emet Tamaq bilen bir mehelligilik büvi ayal bar iken. Bu ayal otturiga çiqip, Emetni qandaq tutuş toğrisida oyliğan hiyle –mikrisini éytqandin kéyin, hökümet terep maqul körüptu. Bu ayal bir xurcunğa nan –toqaç, yel –yémiş qaçilap Emetni yoqlap çiqqan boptu. Şu künlérde Emet özi yalguz bir gölniñ içide yürigeniken. Hiyliger ayal gölğa kirip: “Emet Axun, Emet Axun” dep izdep, axir uni tépip körüşüptu. Men sizni yoqlap çiqtim dep, xurcundiki nan –toqaç, yel –yémişlerni töküp uni méhman qiptu. Tağda aç –toq yürigen Emet bir mehelligilik tonuş ayalniñ açiqqan nersilirini yep minnetdarliq bildürüptu. Ayal bolsa: “Tağ içide uzun yürüp kettiñiz. Héçkim sizni yoqlap qoyay démidi. (s. 101) Méniñ içim ağridi. Qandaqla bolsun, biz bir mehelligide uzun bille olтурған. Şuña, yoqlap kéley dep héçkimge tuydurmay çiqtim” dep köñül qoyuptu ve yurt içide bolğan bir munçe işlarni yetküzüptu. Eñ axirda: “Sizge bir qur iştan –köñlek alğaç çiqtim” dep pişşiq tolimida tikilgen iştan –köñlekni aldığa qoyup, köñlekni şu zaman kiydürüptu. Tar hem yaqisi kiçik tikilgen bu köñlekni Emet olturupla kiygeniken, béşi köñlek içige qaçlişip, közi étirilip qaptu. Ayal uniñğa yardeмлиşip u yer bu yerini oñşığan bolup, biraz kéçiktürüp şeret qilğaniken, derexler arqisida marap yatqan on yayi terep –tereptin yügürüp kélip Emetni tutup bağlivaptu. Emetni ene şundaq tutuvalğan. Bildiñizmu, eger şu ayal hiyle işletmigen bolsa, Emetni qolğa çüşürüş mumkin emes idi...

Harva moykidin ötüp kona şehitlikke kélip qalğanidi. Şu peyitte şairniñ közige kona qebriler arisida özini insanlarniñ közidin qaçurup yürigen qandaqtur bir qebih caduger kempirniñ köleñgisi körüngendek boldi. (102)

Yettinçi Bab

1

Her şeherniñ öziğe yarişa menzirisini, gözelliqli, artuqçiliqi bolidu dések, u çağda Ürümçi şehiriniñ némisini tilğa alsaq bolar?! Ürümçiniñ cenubtin şimalğa qarap aqidiğan deryasını tilğa alsaqçu? Derya köp nersigu! Ni –ni meşhur deryalar barki, dunyaniñ u çetidin başlinip bu çétigiçe éqip ötüp kétidu. U deryalarniñ aldida Ürümçi Deryasi qançiliq bolmaqçi? Ürümçiniñ etrapı tağliq désekçu? Dunyada tağ dégenmu tola gepqu. Pütkül Teñri, Qara Qurum Tağliriğa sélišürganda, Ürümçiniñ tağliri qançilik bolmaqçi? Menzirisini tilğa algili bolarmu? Ulanbay, Saybağ ve Qiziltağ tumşuqniñ nérisida derya yaqilap çeksiz uzunğa sozulğan qariyağaçlıqlarni köz aldimizğa keltürimizmu? Uniñ qançilik menzirisini bolsun? Qariyağaçliq dégen beribir qariyağaçliq –de, héç vaqıtta qarigayliq emes. Alma –örük, şaptul –cigidilik téximu emes! Emise némisi bar? Qandaq némisini tilğa algili bolidu deysiz? Ürümçiniñ milyard tonniliq kömür zapisi bar. Kömür dégen qara altun, hayatliq uniñdin ayrilalmaydu dések qandaq bolar?!

Omumen, bu şehir öziniñ yéqilgu cehettiki teñdaşsiz artuqçiliqi bilen bir ölkiniñ siyasiy, iqtisadiy merkizi bolup kelmekte. Ene uniñ deryasi çar yilandek sozulup yatidu. Uniñ şerqiy sahiliğa çişlişip qurulğan bu şehir (s. 103) daim déğüdek is – tütékler bilen qaplinip tilsimattek sirlilik körünidu. Qatmu qat koça, ziç sélingan şehir öyliri xuddi taşqın vaqtida derya süyi Qiziltağ étikige éqitip çiqip üstige bir qevet latqa taşlap ketken exlet –çavar dövisidek qaramtul topa reñgide körünetti. Bu şeherni yene exlet dövisi üstide üç yögilip yatqan aq yilandek üç qevet sépil orap turatti. Şehir hayati ene şu sépilniñ içi ve teşida qaynayitti. Ahale töt koça ve doqmuşlarda gújmeklişip tirikçilik qilişatti...

Abduxaliq Uyğur hazir bu şehirde. U harduqi çiqip, bu yerge özlişip qalğandek hés qildi. Emdi u öz muddiasi boyiçe izdinip heriket qilişi kérek...

Uniñ köz aldida şehir qaynam –taşqinliq körünetti. Bu yerdiki eñ aliy hoquqluq herbiy –memuriy emeldarlar, nupuzluq baylar, mötiver zatlar bilen körüşüş, ularniñ meslihitiñi éliš şairniñ Ürümçiğe kélišitiki tüp meksiti idi. Bu işlarğa bir –birlep méñişqa toğra kéletti.

Lékin, şair körüşmekçi bolğan baylarniñ işi köp, bir orunda muqim turalmaydiğan, bir dem kantor (dukan)da, bir dem moykida, bir dem boğaltirlar öyide yaki méhmandarçiliqlarda yüridiğan bolğaçqa, ular bilen uçaşmaq asan emes idi. Ularñ arisida boğaltirlar bilen yilliq yaki pesillik hésabat qilişqan çağlarda, birer

aygiçe her qandaq kişini qobul qilmaydigan, bir tiyinñiñ üstide tik turidigan ömsile micezlik baylarmu bar idi. Şuña, şair baylar bilen körüşüş üçün ularniñ heşemetlik qoru –caylirini, dukanlirini, moykilirini künige bir qançe qétimdin aylinip çiqışqa toğra kelgenidi.

Şair bugün Ğazibayni moykidin tapti. Abduxaliq Ğazibay (s. 104) ni izdep kelgende, u lapas astida yuñ taylavatqan (prislatvatqan) işçilarniñ işiga qarap olturatti. U şairni oçuq çiray qarşı aldı:

-Kéliñ Xaliq qariy, dédi u ornidin sel qozğilip, şairğa orun körsetkendenk qilip, -xoş, birer iş bilen kelgenmidiñiz? –Bu uniñ çoñ iltipat qılğanliqi idi.

-Şundaq, bay aka, men zörür bir iş bilen çiqqanidim, -dédi şair ümidvarliq bilen. Uniñ közliridin ümid uçqunlari çaqnap turatti.

-Qéni merhemet, quliqim sizde.

-Hazir bizniñ yurtta meripetke bolğan telep bek üstün. Yurt xelqi öz balilirini oqutalmayvatqini üçün qattiq hesret çekmekte. Bu toğrida birer iş qilayli dések, öziñiz bilisiz, yurtimiz kiçik, pitnisi yaman yer, yerlik emeldarlar bilen muteessip qara küçler yol qoymaydu. Bu toğrida yurttikilerniñ béşi qétip, axir méni Ürümçige yolğa sélišti. Bu yerde her qaysiñizlardek yurt kattiliri bolğandikin, Turpanda mektep éçişniñ yolini tépişqa yardım bérer dégen ümid bilen kélişim, -dédi şair meqsitini éytip.

-Bu yaxşı gepqu! –Dédi Bay külüp kétép, -durus, hazir yüzligen –miñliğan balilirimiz oquşqa mohtaç. Biraq... Mektepler yoq!... U biraz toxtap saqilini qolliri bilen taraşlıvalğandin kéyin davam qıldı, -biraq, méniñçe bolğanda, qéri Ciyañcünniñ közi oçuqla bolidiken, bizniñ balilirimiz oquydigan mekteplerni éçişqa hergiz yol bermeydu. U sözide çin turuvalidigan âdem. Méniñ hazir işim aldiraş. Bu yéqında mal mañdurmaq- (s. 105) çimen, şunçilik sözlep boldi qilay. Siz eñ yaxşisi, Ğazibay mundaq dédi dep toxtap qalmaq, başqa kattilar bilenmu eqillişip körün, ular sizge qandaq eqil körsiterkin? Belki paydilik meslihetlerni bérişer...

Şair moykidin qaytip çiqip, yene bir bay bilen uçrişip öziniñ kéliş meqsitini éytqanda, bay istihza arılaş külüvalğandin kéyin dédi:

-Eger bu işniñ imkaniyiti bolğan bolsa, siz démisiñizmu alliburun özimiz mektep qurup, perzentlirimizni oqutqan bolattuq, hazir şu imkaniyetniñ yoqluqi, bu imkaniyetni tépişniñ özi müşükniñ boyniga qoñğuraq ésiş dégen söz! Qéni bu qoñğuraqni qaysi çaşqan bérip asidu? –U öz sözidin huzurlinip küldi. Yüzi sereñge qépidek çasa körünidigan bu âdemniñ külkisidin muz yégip turatti. U davam qilip, -bu

işqa méniñ eqlimmu, vaqtimmu yetmeydu. Eñ yaxşısı, siz başqa kattılar bilen eqillişip körüñ! –Dédi.

Şair bugün ikki bay bilen körüşüp qattıq rencigenidi. U meyüslengen halda Noğay Mesçiti aldidin ötüp kétivatqanda, tikimçilik dükünidin natonuş bir kişi çıqip şairğa salam bérıp körüşkendin kéyin:

-Yürüñ, dukanda biraz olturup kėtiñ! –Dep dukiniğa teklip qildi.

2

Şair dukanğa kirgende, dukandar aldirap orunduq ekélip, şairni olturuşqa teklip qilğaç:

-Siz méni tonumaysız, lékin men sizni obdan tonuy- (s. 106) men, dep hörmet körsetti. Şair Patihe qilğandin kéyin, bu natonuş kasıp bilen sel oñaysızlinip amanlıq soraşti. Kasıp bolsa sözini davamlaşturatti:

-Abduqeyyum Mexsum her qétim çıqqanda bu dukanğa kelmey ketmeydu. Atiñiz Abduraxman Mexsum bilenmu uzundin tonuşımız. Özüm puruç çéçip olturidiğan kasıp bolsammu, kişilerniñ hacitidin çıqidiğan bir xislim artuq. Şuniñ üçün, köp kişiler bilen tonuşimen. Her qandaq kişi méniñ dükünimğa kélişke mecbur. Qéni qaysi katta, qaysi bay kelmeydu deysiz? Kelmey mumkin emes, hemmisi hacetmen bolup kélişidu. Undaq désem, yene başqıçe çüşinip qalmañ, sizniñ kélişniñ başqa bir gep. Emma, kelginiñiz yaman netice bermes İnşaalla. Héç bolmıganda tonuşımız, muñdişimiz, ülpetlişimiz. Qéni tartinmay azade olturuñ!

Dukanda üç tikiş maşinisi bolup, üç kişi baş kötürmey kiyim tiketti. Sahibxana bolsa késimçilik qilatti. Bu âdem iş qilğaç ötken –keçkenler bilen parañlışıp cemiyette yüz bergen ehvallarnı bilip olturatti. Abduxalıq Uygurniñ Ürümçige çıqqanlıqını etisila añlığan ustam, şair uyan –buyan ötkende, uni dukan içidin körüp tonup bolğanidi. Şuña, u bugün şairni tosıp dukanğa teklip qılıp kirgenlikidin keypi kötürülüp, oçuq köñüllük bilen söhbet açqanıdi.

Şair dukanğa kirgende, natonuş kişiler bilen körüşüp biraz oñaysızlangan bolsimu, emma dukandarniñ semimiy pozitsiyisige qarap bu yerge oñayla özlişip qaldı. Sahibxana şakirtlardin birini çay açıqışqa buyruğandin kéyin, şairdin ehval soraşqa kirişti: (s. 107)

-Öziñiz oynap çıqtıñizmu yaki birer iş bilenmu? –Dédi u yéqimliq qarap.

-Men Turpanda birer mektep éçişniñ imkaniyetlirini izdep çıqip qaldım, -dédi şair Ürümçige kéliştiki meqsitini éytip, -hazir yurtta mektepke bolğan telep küçlük.

Özimizçe mektep açaylı dések, yerlik hökümet yol qoymaydu. Şuña, Ürümçi dégen çoñ şeher, katta âdemler köp, birer yol tépilir qalarmikin dep çiqqanidim.

-Bu yaxşı gepqu, işliriñiz oñuşluq yürüşivatamdu? Birer yol tépilay dédimu?

-Turpandin çiqışta Ürümçi dégen çoñ şeher, hökümet işığa arılışidiganlar köp, yuzi çoñ, gépi ötkür baylarmu bar, şular arqiliq amal tapqili bolarmikin dep oyliğanidim, epsus...

-He... Öydiki hésab talağa toğra kelmeyvatamdu?

-Xuddi siz dégendek, bu kişilerin héç qandaq medet alalmidim, -dédi şair hesret çekip.

-Toğra, siz ulardin medet alalmaysiz. Ular özlerini dunyağa başqilardin medet élişqila yaralğan, başqilarğa medet bérişke yaralmığan dep hésablaydu. Undaq bolmıganda, u kişiler sizge medet bér etti.

Şakirt bala bir çeynek çay, ikki piyale ve dastixan kötürüp çiqti. Dukandar dastixanni yéyip nan sundurğandin kéyin, piyalige çay qoyup şairğa uzatti.

-Bu dukan pediside çay quyuş, eyibke buyrumassiz, -ustam özimu bir piyale çay quyup bir –ikki otliğandin kéyin, ilgiriki sözünü davamlaşturdi, -bizniñ bu yerdiki baylirimizğa bay iken dep yiraqtin qaraşqila bolidu, yéqinlap bérişqa... -U qolidiki çayni yene ikki (s. 108) otlap qoydi, -navada ularğa yéqinlap bardıñizmu, şuanla seskinip kėtisiz. Ularnıñ dimiği üstün, özlerini bay biz dep héç kimni közige ilişmaydu. Avu bayveççige qarañ! –U yolniñ u teripide ötüp kėtivatqan bir bayni körsetti. Abduxaliq dérizidin qarap hasa tayinip ötüp kėtivatqan salapetlik bir kişini kördi.

-Bu kişi bilen tonuşluqiñiz barmu?

-Yaq, -dédi şair béşini biliner –bilinmes çayqap.

-Undaq bolsa men tonuşturuş qoyay. Bu kişiniñ éti (xx) bay. Öz vaqtida ötüp ketken hurun, bikar telep, etidin –keçkiçe haraq içip yüridiğan bir âdem idi. Akisi (xx) bay dégen kişi uni birer yolğa sélip qoymaqçi bolup: “Bundaq yürseñ uyat bolidu, iş qil, yol tap, bay bol!” deydu. Bu kişi: “Men pul tépişni, ticaret qilişni bilmeymen” deydu. Şuniñ bilen akisi: “Undaq bolsa men saña ögitimen, eger sizğan siziqimdin çiqmaydigan bolsañ, mal bérimen, Turpanğa barisen, bir sarayni oñçe kötüre al, Şemeydin mal kélidu dep sarayni tazilitip yat. Bir –ikki hepte ötkendin kéyin Turpan baylirini, sodigerlirini, axunlarni méhmangğa çağır. Dastixan mol bolsun. Bobroklardin beş –alte ton tiktürüp teyyar qil. Méhmandarçiliq axirlaşqanda, axunlarğa, çoñ –çoñ baylarğa ton kiygüz. Qoluñ keñ bolsun, her heptide dastixan sélinip tursun. Şemeydin

mal kélidu, mal yétip kelgende, paxta, yuñ alimen dégen sözni ayanmastin sözle, kişiler séniñ katta séxiy bay ikenlikiñni tonuydu. Andin kişiler bir –birlep paxta, yuñ satimiz dep aldiñğa kélişke başlaydu. U çağda sen aldirimaysen, mal yétip kelmidi dep (s. 109) arqığa tartisen. Kişiler paxta –yuñlirimizni al dep yene kélidu, hetta yalvuridu. Ehval şu yerge yetkende, yuñ –paxtiniñ pulini mal kelgende töleşke toxtam qilip alisen. Alğan malni taylap maña çıkar, men uni Şemeyge evetip malğa almaşturup kelgendin kéyin, saña evetip bérimen. Sen mallarni sétip pulğa aylandurup, andin ularniñ pullirini bérisen. Şu teqlidte Turpanliqniñ puli bilen soda qilip bir qançe qétim aylandurup körgin, séniñ bay bolmıginiñni men körey!” deydu. Akisiniñ körsetmisi boyıçe u kişi Turpanga bérıp Turpanliqniñ puli bilen töt –beş yıl ticaret qilip obdan bay boldi. Hazir Ürümçiğe qaytıp çıqıp qoru –cay saldı, etrapın yer –zémin tutti, yaxşılap dukandin birni açtı –de, bay bolup yüriverdi. Mana muşundaq iş. Hazir bu kişi Turpanğa barmaydu, Turpanliqniñ tonumaydu. Turpanliqni körsé qapiqidin muz yağıdu. Aşundaq kişilerdin Turpan xelqiniñ teleplirige medet béridu dep ümid kütüşke bolamdu!? Oylap körün, bu mumkin emes!

Ustamniñ bu addiy bayanığa siyasiy –iqtisadiy cehtlerdiki nurgun pikirler yoşurunganidi. Abduxaliqniñ köziğe başta addiy –sadda körüngen puruççi kasıp mana emdi katta muderristek hörmelik hem yéqimliq körünmekte idi.

-Derveqe siz éytqandek, men uçaşqan bir qançe baydin birer menpeetlik pikir alalmidim, -dédi şair hayacanlangan halda.

-Ulardin payda alalmaysız, yéqinlap barsiñiz seskinip kétisiz déginimniñ menisi mana şu yerde, -dédi ustam gezep bilen. Uniñ avazi biraz titrep çıqattı, -men ularniñ tégi –tektini, qandaq âdemler ikenlikini obdan bilimen. Ular Nikolayğa tayinip déhqan –çarviçi- (s. 110) larni bozek tépiş bilen bay bolğan. Hazir ularniñ hemmisi hökümetke tayandı, hökümet kattiliriğa teñ şerik bolup pul qerz alidu. Şu pulni aylandurup payda tapidu. Paydiniñ bir qismini hökümet kattiliriğa béridu. Ular bu işqa kelgende bek quv...

Dukanğa bir xéridar kirip ustamniñ sözini késip qoydı. Xéridar öziniñ buyrutqan kiyimi toğrisida söz qilip xéli vaqitni alğanidi. Abduxaliq Uyğur ornidin turup ustamğa qayta kéliş toğrisida vede bérıp xoşlişip dukandin çıqtı –de, toptogra Döñkövrük terepke yol aldı. Seypuñxanidin memnun bolup çıqqan şair koçiniñ oñ teripide kétévítip ülpet dégen şu, undaq âdem bilen beş minut ülpetleşsimu âdemniñ köñül –köksi boşap qalidiken, dep oylidi.

Şair tikimçilik dukinidin çıqip ikki yüz qedemçe mañgandin kéyin, közi tuyuqsız yol yaqısıdiki bir tüp qapaq téreknıñ yénidiki dukanda parañlışıp olturğan Hüseynbay başlıq bir neççe bayğa çüşüp qaldı. Ularğa salam bérıp ötmey bolmayttı. Çünki, bu baylar bundaq tereplerni bek inçikileyitti. Eger salam bermey ötüp kétdiğan bolsa, kimiñ balısı dep sürüşte qılıp tépip, qattıq adavet tutattı. Uniñ üstige şair u kişilerge tonuş idi. Şuña, u dukanga kirip ularğa salam berdi. Baylar şairniñ salimini teñla ilik élip, memnun bolğan halda başlırını liñşitip iltıpat körsetti.

-He, oğlum, téxi qaytmidiñmu? –Dep sorıdı (s. 111) Hüseynbay.

-İşni püttürelmigeçke téxi qaytmidim, -dédi şair edep bilen. Şairniñ qılmaççı bolğan işidin alliburun xever tapqan Hüseynbay cavab ornıda:

-Âdem balısınıñ qılmaççı bolğan işliri her daim oyliğandek bolivermeydu. Bu yıl bolmısa, kéler yıl, kéler yıl bolmısa, yene bir yıl... Dédi ve yénidiki hemrahlırığa qarap külümsirep qoydı. Ular Abduxalıq Uygurnıñ qandaq iş qılmaççı bolğanlıqını bilsun –bilmisun, Hüseynbayniñ sözünü testiqlap başlırını liñşitişti. Bu baylarnıñ bu toñ soyma néme qılmaççı? Qılmaççı bolğünü yene şu tenteklik, dégen tonuşta boluş tebiyy idi.

-Bay aka, -dédi şair temkin ahañda, -Ürümçide sizdin inavetlik kişimiz yoq. Biraz yardım qılıñız yaxşı bolattı. Hazır bizdiki cahalet, nadanlıq bek égir. Xelqni meripetke başlaş cehettiki telep bek üstün...

Del şu çağda Hüseynbayniñ Qara Burut Exmet atlıq bir âdemi dukan aldidin ötüp qaldı. Bay uni çağırıp:

-Exmet, Exmet, -dep varqırıldı.

Bay uni çağırış arqılıq Abduxalıq Uygurnıñ sözünü étibarsız qaldurmaççı bolğanıdı.

-Xoş, lebbey! –Aq yüzlük, qara qaş, qara burut kelgen bu âdem dukan içige kirip bu yerdikilerge salam berdi. Uniñ qara şap burutu kiçikkine goza yüzige maslaşmığanıdı. Qoyuq ösken burutu uniñ levlirini yépip turattı.

-Nege bardıñ? –Dédi bay qattıq avazda.

-Ebzi... Ebzilerniñ... Çöçüp ketken Exmet duduqlap, tüzük cavab bérelmidi. (s. 112)

-Exmet! Dédi bay qattıq varqırıp, -Şañxeyge bardıñ, Şañxeydin keldiñ, salam bérey dep oylimidiñ –he?

Exmet béşini töven sélip cim turdı. Bay yene sorıdı:

-Qéni, éytçu! Şañxey qandaq şher iken, u yerde némini kördüñ?

-Xoş... Xoş... Şaňxey bek katta şeher iken, -dédi Exmet sel özini tutuvélip.

-Kattiliqi qeyerde iken?

-Behri Muhit kebriniň²⁸ yénida iken.

Baylar miyiqıda külüşüp bir –birige qaraştı. Hüseyinbay bolsa қоşumisini turginiçe soraytti:

-Qéni, éytçu, u yerde néme kördüñ?

-U yerde kiçik poçtilarni âdem tartidiken. Uni rikşa deydiken, tova qildim Xudayim! –Exmet yaqisini tutup béşini çayqidi.

-Senmu olturup baktiñmu?

-Olturdum. Xudaniñ iradisi bilen u yerde mesçit bolmaydiken, namaz oquydıgan cay izdep bir növet olturdum.

-Mesçit bolmisa qandaq qildiñ?

-Bir küni péşin vaqtida héliqi harviğa olturup Behri Muhit Kebriniñ boyiğa bérip çüştüm. Suniñ boyida emdila péşinge taharet alay dep tursam, kişiler varqirap:

“Qaç –qaç, céniñni cayla!” dégili turdi. Néme bala bolğandu dep qarisam, suniñ içide ikki tal çeñze suni yérip maña qarap kélvatqaniken, men qaçtim. Şu ariliqta âdemler terep –terepin qéyiqlar bilen kélip héliqi çeñzini tutu- (s. 113) valdi. Qarisam, çeñze emes iken, méni qoğlap kelgen ecdiha béliqniñ buruti iken!

Baylar bu gepni añlap qaqaqlap külüşti.

-Bir tal moyi bir tal çeñzedek bolsa, ecdiha béliqniñ özi qançilik çoñluqta iken? –Soridi bay külmey turup.

-Qarisam, uniñ uzunluqi muşu yerdin aşu Döñgiçe kélidiken, -dédi Exmet yiraqtiki bir döñni körsitip.

U çağlarda hazırqi Xañçiñ koçisiniñ aşxana bar teripi exlet tökidigan boşluq idi, kişiler deñlerdin at qıglirini açıqip aşu yerge töküp tağdek dövilep qoyatti.

-Yunus! –Dédi bay dukan boğaltirini çağqirip, andin buyruq qildi, -sen bérip ölçep kelgen, qançe qedem kélarkin?

Yunus Kerimof isimlik dukan boğaltiri ölçep kélip:

-Bir yüz ellik qedem keldi, -dédi.

-Exmet, rastiñni éyt. Uzunluqi bir yüz elliq qedem, buruti çeñzidek kelgen ecdihaniñ çoñluqi qançilik kélidiken?

-Qarisam, obdan semirigen mozaydek...

²⁸ Uluğ okyan.

-Mana, yalğançı tutuldi, -dédi Hüseyinbay mesxirilik külüp, -muzaydek çoñluqtiki béliqniñ uzunluqi bir yüz ellik qedem, buruti çeñzidek bolamdu? Exmeq, mañ, közümdin yoqal!

-Xoş, -Exmet şundaq depla bu qiyin şaraittin qutuluş üçün dukandin téz çıqti. U ikki qedem mañmayla, bay yene çaqirdi:

-Exmet! (s. 114)

-Xoş.

-Kel, munu kaliçimni sürtüp qoy!

Exmet bir tizi bilen yükünüp oturup aliqanliri bilen bayniñ kaliçini sürtti, andin çıqip közdin yoqaldi. Baylar uniñ arqisidin mesxire qilip bir haza külüşti.

-Bu âdem köñlümge bekla yéqin turdu, -dédi Hüseyinbay dukandiki külke bésilmastinla, -buni qeyerge buyrusañ, şu yerge baridu. Néme iş qil déseñ, şuni qilidu. Şañkeyde körüp kelgen nersilirini añlidiñlargu, öziniñ xiyaliğa kelgen işlarni qilip yüridu. Bir pul xecle déseñ, bir pul xecleydu, hergiz ikki pul xeclimeydu. Özi öte exmeq. Eger uni Ciyañcün bilse, umu amraq bolup qalğan bolatti... U şundaq depla ornidin turup sirtqa qarap mañdi ve bosuğidin atlap çiqivétip Abduxaliqqa qarap dédi, -oğlum, bizniñ öyge bérip balilar bilen oynap kel, bildiñmu!? Héliqi işliriñni qoy. Maña Exmetge oxşaş âdem kérek. Ciyañcünge téximu şundiçi kérek. Eqil –hoşi bar âdem bizniñ işlirimizğa payda yetküzmeýdu. Bildiñmu? Bizniñ öyge bargin –he!

Bay sözini axirlaşturupla hasisini tokulditip kétip qaldı. Şair baylarğa bir pes qarap turğandin kéyin dukandin çıqip Döñkövrük terepke qarap yol aldı. (s. 115)

Sekkizinçi Bab

Şair birdinla tésidin tolimu sürlük körünidiğan, emeliyette yiltizidin çirip özekliri porga aylinivatqan, tamamen qurup ketmigenlikiniñ namayendisi süpitide bezen şaxliriniñ uçıda ikki –üç tal yopurmiqi pildirlap turğan qéri sögetni eslep qaldi. Hayatiy küçidin qalğan mundaq kona derexlerniñ şaxliriğa ömüçükler tor tartip, qağa –quzğunlar çañga salatti. Ömüçükler öz toriğa çüşken haşaratlarniñ qénini şorap hayatini kapaletke iğe qilmakçı bolsa, qurt –qumusqılar çirigen özek –qovzaqlarni ğacap can saqlimaqçı bolğandek, qağa –quzğunlarmu öz çañgisini çöridep hayat keçüretti.

Xuddi şuniña oxşaş, Ürümçidiki çirik iyetni bir top pasiq emeldarlar bilen bay –sodigerler orivélip, öz uvisiğa, öz tayançisiğa aylanduruvalğanidi. Ular hedep bu iyetni qoğdap, özliriniñ çirikleşken hayatini davamlaşturmaqçı bolatti.

Ularçe bolğanda, bu çirik iyet ğulap çüşmise, bu zémin öz péti turuverse, emeldarlar, baylar öz arzuliri boyiçe xelqni xaliğançe qaqtı –soqtı qilip, yénini tomlisa köñüldikidek iş bolğan bolatti. Şuniñ üçün, ularnin ağızidin xelq ammisiniñ zimistanni baharğa aylanduruş, nadanliqni taşlap meripetke qedem taşlaş toğrisidiki heqqaniy teleplirini qollaydiğan birer söz çıqmaytti. Bu cehette ular tolimu insapsız idi. Şuña, ularğa yéqinlaşqan her qandaq (s. 116) âdem tikimçi ustamniñ tebiri boyiçe éytqanda, ulardin qattiq seskinip kététti.

Bu qétim Ürümçiğe çiqip qisqa vaqit içide bir qançe mötiver bay bilen uçrişip pikirleşken Abduxaliq Uyğur ene şundaq héssiyatqa kelgenidi. Bu aççıq héssiyat şairniñ qelbide çirik, parixor emeldarlar ve aç köz, şexsiyetçi baylarğa nisbeten küçlük ğezep –nepret tuyğusini oyğitiş bilen bille, uniña çeksiz ümid béğışlaytti.

Deryaniñ aqidiğan qini bolğınidek, dunyaniñmu ilgirileş yoli bolidu, tarixniñ çaqi haman alğa basidu. Dunya haman aldığa qarap tereqqiy qilidu. Yoruqluq beribir qarañguluq üstidin ğalib kélidu. Şuniñ üçün, insan baliliri ümidvar boluşi kérek. Ümid dégen âdemni ğüzel istiqbalğa yetküzidu. Âdem baliliri ümidlik bolğandila xuddi déñiz dolqunliridek her qandaq tosuqtin halqip ötüp, özlüksiz alğa ilgiriliyeleydu... Tosqunluqlar aldida ğaņgirap qétip qalmasliq kérek, qétip qalğandin köre, heriketlinip aldığa maņğan tüzük; yiglap téliqip qalğandin köre, iş qilğan tüzük; yiglaştin, ğaņgiraştin héç qandaq payda yoq, uniñ ornığa işleş kérek!... Xiyal bu yerge kelgende, şairniñ közliride ümid uçqunliri çaqnay, terep –tereptin dağdam yollar éçilğandek boldi.

Şair şuan qoliğa qegez –qelem élip “Üzülmes Ümid” dep yazdı. Bu yazmaççı bolğan gezelnıñ mavzusi idi. Aridin beş –on minut ötmeyla, aq qegez ümid çéçeklirige pürkeldi. Emdi u icadiy méhnitiniñ cevhiri bolğan bu çéçeklernıñ xuş hididin huzurlinişqa başlıdı. Biri işikni qaqtı.

-Kiriñ! –Dédi şair işikke qarap. İşik éçi- (s. 117) liş bilen teñ bir yigit kirip keldi. Bu yigit tikimçi ustamniñ şagirtliridin idi.

-Méhmanlar saqlap qaldı, özlrini çapsan kelsun deydu, -dédi şagirt bala çaqmaqtek sözlep.

-He... Bu işni pütünley untup qaptimen, -şair péşanisini tutti, andin qolidiki qegezni püklep, -hazirla baray, -dédi.

-Bille ekelgin dévidi, dédi bala ornidin qimirilmay.

-Undaq bolsa bille mañayli, -şair ornidin turup öydin çıqtı.

Ular ustamniñ öyige yetkende, öy igisidin başqa yene üç kişi kütüp olturğaniken. Ular şair kirişi bilenla orunliridin turup qarşı aldı ve qol élišip körüşüp amanlıq soradı.

-Bu Éli Muellim, -dédi sahibxana aq sériq, yumilaq yüzlük, kök közlük, sémizrek, sipaye bir âdemni tonuşturun.

-Tonuymen, bu péşqedem ustazniñ namşeripi köp cayda tilğa élinidu, -dédi şair Éli Muellinge hörmet neziri bilen qarap.

Éli Muellim égir –bésiq âdem idi. Bu kişi Mexsut Muhiti 1917. yili Moskvadin tekliq qilip ekelgen alte oqutquçiniñ biri bolup, deslep Turpanda, kéyin Guçuñ, Ürümçilerde oqutquçiliq qilğanidi. U Yañ Zéñşin hökümiti yéñiçe mekteplerni taqivetkendin kéyin, oqutquçiliq qilalmay, Urümçide başqa işlar bilen bend bolup yürgenidi.

İkkinçi méhman Tahirbeg dégen kişi idi. U Lükçün (s. 118) Vañ evladliridin bolup, Xenzuçe oquğan tereqqiyperver âdem idi. U Şinxey inqilabi gelibe qilğandin kéyin éçilğan 1. qétimliq Xelq Vekiller Qurultiyiğa Şincañdin bargan vekiller terkbide bérip, Sun Cuñşen Ependini reis cumhurluqqa saylaşqa qatnaşqan ve Sun Cuñşen Ependi bilen körüşüp, uniñğa Şincañda milliy maaripni yolğa qoyuş, xelqni nadanlıq, namratlıqtin qutquzuş toğrisida tekliq bergenidi. U şu yilliri Şincañniñ siyasiy, iqtisad, medeniyiti, maarip qatarlıq işliriğa köñül bölüp, Ürümçide turatti.

Üçinçi méhman qara öñlük, qoyuq qaşlıq, qara közlük, qañşarlıq kelgen Yüsüp isimlik kişi bolup, şu yıllarda qatnaş idarisiniñ etrapini çörgilep kételmeydiğan,

şopurluqqa qiziqidigan, téxnikiğa bérilgen, intilişcan, tereqqiyperver, ictimaiy heriketlerge aktip qatnişidigan pidaiy âdem idi.

Tikimçi ustam bugün Abduxaliq Uyğurğa qoşup, bu kişilernimu méhmanga çaqirğanidi.

-Şair, bizge birer sovgat alğaç keldiñizmu, qandaq? –Dédi sahibxana kütülmigen yerdin söz başlap.

-Bu söz togra éytildi, “Buğdayniñ bahaniside qarimuq su içiptu” dégendek, bizmu behrimen bolayli, -dédi Tahirbeg öy igisiniñ sözini quvvetlep.

-Otturiğa çiqargudek bir nerse yoq, -dédi şair kemterlik bilen, -neççe kündin pikrim çéçildi. Şu sebebtin bugün bu yerge kélidiganliqimnimu untuptimen. Bundaq ehvalda...

-Şundaq bolsimu bir néme añlayli, -dédi sahibxana ötünüş teleppuzida, -bayatin bu heqte ciq sözlişip teqezza (s. 119) bolduq. Ümidlirimiz yerde qalmisun.

Şair sahibxana ve méhmanlarğa bir qur nezer taşlap, ularniñ küçlük teqezza boluvatqanliqini körüp, yançuqidiki qegezni çiqardi. Ular öz telepliriniñ orundilidiganliqini körüp, memnunluq bilen: “Barikalla, Heşqalla!” déyişip şairğa qarap turuşti. Şair yénila yazğan şeirini oqup berdi.

Üzülmes Ümid

Havada köp bulutlar bar, davam şundaq tutulğaymu?

Quyaşniñ nuri yaki uşbu manandin qutulğaymu?

Quyaşniñ temkini bardur, saçur nurin davam eyler,

Subati yoq bulutlarğa uniñ keypi buzulğaymu?

Quyaşqa dalda qılmaqliq eqilsizlik delilidur,

Séniñ bu yupqa böz xaltañ bigizlerni yoşurğaymu?

Çiqar boran terepillikte, gerçe oylimay tursañ,

Eger qattiq çiqip ketse, buzuq tüñlük yépilğaymu?

Cahalet buluti tosti quyaşni, héç körüp bolmas,

Muqeddes u quyaş nuri bizde hem tépilğaymu?

Oqutmay balilarni oynitip xop yaxşi çoñ qilduq,

İsit! Bu balilar axir yérim nanni tapalığaymu?

Oquñlar, oqutuñlar hem hava evzaini buzdi,

Eger yoq bolsa hazirliq, bu millet hem yoqalğaymu?

-Barikalla, apirin, sizge köp teşekkür!

Éli Muellim yançuqidin qolyaqligini çiqrip közidiki yaş tamçilirini sürtken halda rehmet éytatti. Başqıarmu oxşaşla hayacanlanganidi. Köpçilik şéirni yene bir mertem oqup bérişni telep qilişti. Şair şéirni ikkinçi qé- (s. 120) tim oquğandin kéyin, Éli Muellim yene bir munçe teşekkür bildurup dédi:

-Sizniñ şéirliriñizda xuddi bizniñ Abdulla Tuqayniñ şéirliridikige oxşaş pikirler oçuq, uqumluq ve keskin qoyulğan. Tataristandikige oxşaş gezit (gézit demekçi), mecmuelirimiz bolğan bolsa, şéirliriñizni élan qilip, amma bilen körüştürgen bolsaq némidégen yaxşı bolatti –he! Epsuski, bu yerde u xil vasitiler yoq. Bu yerde anda – munda ölümge buyrulğan gunahkarlar toğrisida çiqarğan élanlardin başqa héçnémini körgili bolmaydu. Ürümçidek katta şeherde birer sinipliqlik mektepmu bolmisa, hemme teripini nadanliq, cahalet qaplisa, sizniñ şéiriñiz del şuniñga qarşı étilğan oq, katta xitabname. Balilirimiz oqumisa, kelgüsude yérim nan tapalmas haletke çüşüp qélişi muqerrer. Nadanliqqa mehkum bolğan milletniñ zavalliqqa yüzlinişi çoqum. Şéiriñizdiki pikirler heqiqeten çoñqur iken. Pikirliriñizge miñ apirin, miñ apirin!

-Bu işlar némişqa oñşalmaydu? –Dédi Yüsüp taqetsizlinip.

-Yañ Zéñşin bolidiken, bu işlar meñgü oñşalmaydu. –Dédi Tahirbeg qoşumisini türüp, -bu âdem ötüp ketken muteessip. U cumhuriyetnimu şeklen maqul körüvatidu, emeliyette yürgüzüvatqini yene şu xanliq tüzüm...

-Añlisam, Yañ Zéñşin xotun –balilirini, dunyadepinilirini içkirige yötkevatidu, Tiyencinde kéliştürüp qesir –ayvan sélivatidu, deydu. Şuniñga qariganda, u kétédiğan xiyalğa keldimu, qandaq? –Dédi Yüsüp Tahirbegniñ sözini késip. (s. 121)

-Emeldarlarniñ hiyle –mikirliri tola, -dédi Tahirbeg keskin höküm qilip, muteessip emeldarlar bir terep, tereqqiyperverler yene bir terep boluvélip, birbirige qarşı ciddi küreş qilivatidu. Fen Yavnen dégen bir kişi bar. U biraz ilgar pikirlik bolup, xiyaneçilikke, cahaletke qarşı turuşni teşebbus qilidu. U bu togrida Yañ Zéñşingä köp qétim teklip –pikir bergen bolsimu, uniñ pikirliri étibarsiz qalduruldi. Muşu mesile üstide bularniñ otturisida ziddiyet bek keskin. Qéni, kimni kim yéñip çiqarkin?

-Çoñqur yiltiz tartip ketken qéri derexni yiqitmaq tes kélermekin? –Dédi Yüsüp.

-Eger yiltizidin çirigen bolsa, birla boranda yiqilidu, -dédi şair öz qarışini otturiğa qoyup, -Yañ Zéñşin hakimiyitidin ibaret yiltizi çirip, özekliri porğa aylangan bu qéri derex bir boran çiqsa çoqum gulap çüşidu.

-Şairniñ dégini toğra, -dédi Éli Muellim sözge qızgın arılışip, -Çiñ sulalisi hakimiyiti, çar padişah hakimiyiti ve tarixtiki başqa iyetlerniñ hemmisi çirikleşkenликтin yiqılğan. U muqerrer şundaq bolidu. Çirik iyetni her qandaq kişi halakettin saqlap qalalmaydu. Bu bir kanuniyet. Yañ Zéñşin hökümitimu çiriklikte uçığa çıqti, bumu çoqum halak bolidu.

-Fen Yavnen bilen uçaşqılı bolarmu? –Dédi şair Tahirbegke qarap.

-Hazırqı emeldar bilen körüşüş qiyin. Aldi bilen ularğa penze²⁹ kirküzüş kérek. Ular penzini körüp (s. 122) vaqit belgilep bergendin kéyin, andin körüşkili bolidu. Siz u kişi bilen körüşmekçimu?

-Mektep éçiş toğrisida pikirlişip baqaymikin dévidim.

-Undaq xiyaliñiz bolsa, amal qilip béqiñ. Biraq u kişi hazırçe éniq cavab bermesmikin.

-Meyli.

-Gépiñiz toğra. Sözlişip uniñ pikirini añlap béqiñ.

-Burhan Evzi Fen Yavnen bilen yéqin ötetti, şu kişi bar bolğan bolsa körüşmek asan bolatti, -dédi Éli Muellim.

-U kişi yoqmu?

-Yéqinda Guçuñ, Turpan tereplerge kétép qaldi, -dédi Tahirbeg şair terepke burulup, -u kişi bolmıgan teqdirdimu amal qilgili bolidu.

Méhmanlar tamaq üstide yene bir munçe sözleşti. Söhbet nahayiti qızgın ve köñüllük boldi. Éli Muellim, Tahirbegler söhbet davamida pat –pat şairğa qarap ixtiyarsız on güliniñ biri éçilmıgan bu yigitniñ şexsiy gem, öy –aile qaygularini bir çetke qayrip qoyup, meripetçilik qilivatqanliqığa, pütün zéhnini muşu işqa serp qilip, çatqallıqlar içidin yol tépiş üçün can pida qilivatqanliqığa tehsin oquşti. Ular yaşlar arisidin mundaq âdemniñ çiqişi yüzde bir, miñde bir, köpinçe yaşlar yaşliq devrini oynap –külüp zaye qilidu, şuniñ bilen ular xarab boldu... Dégenlerni xiyalidin ötküzüşti.

Méhmandarçılıq axırlaşqanda, köpçilik bir égizdin “Üzülmes Ümid”ni yene bir qétim añlayli dep telep qilişti. (s. 123)

²⁹ Penze –Kişilerniñ emel –mensipi yézilğan qarta.

Toqquzinçi Bab

Éli Muellimdin ariyetke alğan “Şora” mecmuesiniñ yilliq toplimini körüş bilen bend bolğan şair künniñ qandaq keç bolup qalğanlıqinimu sezmişeni.

“Şora” Sovét Rusiyiside keyinki yıllarğaçe neşr qilingan tarix, cuğrapiye, edebiyat, senet, pelsepe, qatarliq hemme sahege çetilidigan birqeder mukemmel univérsal mecmue idi. Şair maqalilerni zor iştiyaq bilen oqudı, her bir eserdin acayip şerin lezzet aldı...

Epsuski, bu xil mecmue –jurnallar néme üçün bizde yoq? Dégen bir soal unin aramini buzup, köñlini geş qilatti. Bu mesilide qandaqtur azabliq xiyalğa gerq bolatti. Şunisi éniqki, bu xiyal muqerrer yosunda sudin ötüp layğa sançilğan piçaqtek nahayiti çapsanla istibdat iyetke, mustebit Yañ Zéñşin yürüzüvatqan cahaletlik siyasetke bérip taqilatti.

Yañ Zéñşin lenet –nepretke mehkum bir xunük gevde, goya içi –téşi qaridap ketken kona kések turxun. Şair her qançe tesevvur qilsimu u köziğe âdem siyaqıda emes, belki ağızi –burnidin qan éqip turğan, pütün gevdisi qan –yiriñ bilen bulğanğan qandaqtur bir yirginçilik betbeşire mexluq siyaqıda körünetti...

Yañ Zéñşin on neççe yıldın béri yürüzüp kélivatqan cahaletlik siyaset, uniñ qilğan –etkenliri goya tinimsiz gürkirep çiqivatqan dehşetlik qara boran, pütün yurtni (s. 124) veyran qilğuçı apet idi!

Şair tinimsiz xiyal süretti. Uniñ xiyali adalet –heqqaniyet süyi bilen sugurilğanidi. U xiyal déñiziğa çökkenséri, qelbiniñ çonqur qatlimidin Yañ Zéñşinniñ mustebit hakimiyitige qarşı küçlük gelyan kötürületti –de, mustebit iyetniñ asaret zencirlirini paçaqlap taşlaş üçün qetiy iradige kéletti. Şair xiyal süretti... U xiyal asminida pervaz qilğanséri, köz aldida acayip güzel menziriler, acayip güllengen devrler namayan bolatti... Del şu peyette işik çekilip uniñ xiyali üzüvétildi.

-Kiriñ! –Dédi şair qolidiki toplamni yépip.

Öyge péşanisi keñ, qaşliri qoyuq, közliri çoñ, burni qirliq, éñiki uçluq, burutluq kelgen otuz yaşlar çamisidiki berdem bir yigit salam bérip kirip, şair bilen körüşkendin keyin, özini tonuşturdi:

-Ürümçilik Nucup dégen men bolimen, –dédi u turgun sözlep, –méni Cirçi Nucup dése tonumaydigan kişi yoq. Belki öziñizmu añliğan bolğıydıñiz?

Şair uniñ söziğe héç qandaq inkas qayturmastin, terini sel türüp qarap qoydı. Nucup sözini davam qildi:

-Men sizni çayğa éytip kélividim, méhmanlarniñmu sizni körgüsi bar iken, saqlap qaldi.

-Qeyerde, qandaq çay? –Dédi şair érinçeklik bilen. Uniñ pütün xiyali mecmue toplimida idi.

-Çay méniñ öyümde, şuña sizni çaqirişqa özüm keldim. Bügün çillangan kişilermu undaq –mundaq âdemlerdin emes, katta kişilerniñ baliliri, kantor xizmetçiliri, hemmisi siz bilen tonuşsaq dégen arzuda.

-Özre éytsam qandaq? –Dédi şair méhmandarçiliqqa (s. 125) bériştin baş tartip, çünki Nucupniñ “katta kişilerniñ baliliri” dégen sözi uniñ rayini qayturganidi.

-Bügün qatnişip bermisiñiz zadi bolmaydu. Méniñ tektimmu Turpanliq. Biz bir Turpanliq turup, Turpanliqniñ öyige barmaymen déseñiz, zadila epleşmeydu...

Çirçi Nucup yélimdek çaplişip turuvalğanliqtin, şair nailac maqul bolup, méhmandarçiliqqa mañdi.

Ürümçiniñ bayliqtin kérilgen ataqliq çoñ bayliri kündüzki boş vaqitlirida qara burut Exmetcanğa oxşaş kişilerni mesxire qiliş bilen köñül kötürse, ularniñ baliliri, kantor xadimliri, mal satquçi yaki bogaltir bolup işlevatqan yaşlar keçki méhmandarçiliq, çay –ziyapetlerge uyuşup, saz çélip naxşa éytip, ussul oynap, qarta oynap, haraq –şarab içişip köñül éçişatti. Bügünki olturuş qatarı kélivatqan nérin olturuş bolup, buniñğa Abduxaliq Uyğurni atayin teklip qilganidi. Şair salam bérıp méhmanxaniğa kirgende, uni öydikilerniñ hemmisi orunliridin turup qarşı aldı ve hörmet körsitip törge ötküzdi.

Bu olturuşqa qatnaşqanlardin Mexmut Xoca yaşta çoñraq idi. Uniñdin qalsa ussulçi Mömin Ependi, garmonçi Bornaşif, Çirçi Nucup dégenler çoñ idi. Uniñdin başqiliri on sekkiz yaştin yigirme beş yaşqıçe bolğan yaşlar bolup, tolisi Özbék, Tatar bayliriniñ baliliri idi. Özbék baliliri badam doppa, Tatar baliliri teqiye bilen perqilinip turatti. Burut qoyuş yaşlar arisida moda bolgaçqa, tolisi burut qoyuşqanidi. Bezenliri téxi sériq tükliri çüşüp ketmigen burutsiz balilar idi. Undaqlar xuddi kepterniñ baçkisidek sapsérik yaki aq pişmaq körünetti. Bu yaşlar (s. 126) Abduxaliq Uyğurğa goya yatsirğandek yiraqtin yaki yer tégidin qarışip olturuşatti. Bir çağda péşqedem hésablinidigan Mexmut Xoca dédi:

-Hemmimiz körüşni arzu qilğan méhman Abduxaliq Uyğur mana aldimizda olturuptu.

Şu ariliqta sahibxana petnusta çay ekélip, şairğa tevazuluq bilen tutup:

-Xoş keldiñiz, ey eziz méhman, çeyimiz addiy bolsimu, köñlimiz obdan. Emdi néme arman, tart Bornaşif! –Dédi ünlük varqirap. Şu anla garmon tartildi. Garmondin çiqqan bir qançe xil lerzan sada öyiçini carañlitatti. Garmon tartilsa özini tutup turalmaydigan Cirçi Nucup cirlaşqa başlıdı. U yaxşı cirlaytti. U bir demniñ içide Tatarlarniñ bir qançe dañliq naxşisini bir –birige ulap garmonğa teñkeş qıldı. Bu naxşılarniñ muñluq sadaliri âdemni ğidiqlaytti. Balılar udar ornida çavak çélip, pat – patla “hebbelli” dep varqirap cirğa peyzi qoşatti.

Nucupniñ birla eyibi cir başlıvalsa toxtatqılı bolmaytti. Şuniñ üçün cirçi dep atalgan bolsa kérek. Uniñ naxşisi tüğimes naxşığa aylanganda, yaşlarniñ bir munçisi qarta başlivetti. Yaşlar adette töti bir bolsila qarta oynap ögengen, hetta uniñğa xumar bolup qalganıdı. Şuña, bir buluñda töti bir daire bolup “suvay kozur” oynıdı. Bu terepte ikkisi birlişip “béti qalar”³⁰ başlivetti. Ular qartini köñül qoyup oynaytti. Ular üçün utuş altun tépivalğandinmu artuq xuşallıq bolsa, utturuş béşiğa tağ yiqilğandinmu artuq xapiliq hésablinatti. Utturğan terepni utqan terep varqirap – carqirap mesxire qilatti. Bir – (s. 127) biriniñ péşanisige qarta çaplap külke çiqiratti.

Méhmandarçiliqniñ garmon, cir, qarta, külke, çaqçaqlardin ibaret qizğın ve köñüllük başlanmisida buyanqılar xudini yoqatqan halda hayacanlinip köñül kötürüvatatti. Abduxaliq Uygur bolsa “özüm her caydimen, köñlüm sendidur” dégendek, méhmandarçiliqta oltursimu, köñli öyde qalgan mecmue topliminiñ betliride idi.

-İgrayt, igrayt³¹!

Cirçi Nucupniñ uzunğa sozulğan naxşisidin zérikken yaşlar bir tereptin “igrayt” dep varqirap, yene bir tereptin isqirtip qalaymiqançiliq tuğduruşqa başlıdı.

-Toxtañlar, toxtañlar! –Dédi Mexmut Xoca qol şiltip. Öyiçi xuddi qaynavatqan qazanğa bir çömüç soguq su qoyğandek tinçlinip, hemmisi uniñ ağızğa qarap turuşti.

-Bizde biraz tertip bolsun! –Dédi Mexmut Xoca köpçilikke tekşi nezer sélip, - bugün bu yerde eziz méhman bar. Varqirap –carqirisaq uyat emesmu? Tertipni saqlap edeplik olturuş kérek. Tertipni saqlaş üçün padişah saylisaq qandaq?

-Toğra, şundaq qilayli! –Dédi köpçilik birdek avaz qoşup.

-Undaq bolsa kimni saylaymiz?

-Mexmut Xoca aka özi padişah bolsun. Oñ qol vezirlikke Abduxaliq Uygur, çep qol vezirlikke İlhamcanni saylayli, -dédi biri.

³⁰ Suvay Kozur, béti qalar –Qarta oyuniniñ türleri.

³¹ İgrayt –oyna.

-Togra, bolidu, -köpçilik birdek avaz bérip testiqlidi. (s. 128)

Saylamdin kéyin “padişah” otturida, “oñ ve çepqol vezirler” ikki yanda olturdi. Abduxaliq Uygur emdilikte olturuşqa kirivatqan mezmungá biraz qiziqip diqqitini merkezlestürdi. “Padişah” –Mexmut Xoca köpçilikke mundaq dédi:

-Köpçilik, diqqet! Men padişah boluş süpitim bilen şuni cakarlaymenki: méniñ élimde tertip saqlansun, bağlirimizda güller éçilip, bulbullar sayraşsun, neğme –nava carañlap naxşilar yañrisun, ussullar oynilip tursun, samavar qaynap tursun, qendeller heselge, piyaliler şekergerge tolsun! Qandaq deysizler?

-Toğra, toğra! –dédi köpçilik.

Padişah bir işaret qilividi, Mömincan dutarni, Abdurusul Semet³² temburni öz ara teñkeş qilip çélišqa başlidi. Bu ikisi emdi yigirmilerge kirgen bolsimu, dutar, temburni vayige yetküzüp çalatti. Ular dutar –temburni uzaq tiriñlitip olturmayla, “dilxirac”ni başlivetti:

“Hasili berqu havadistin malamet çağidur,
Rehme qil döletli sultanim muruvvet çağidur.”

Fozuliniñ bu hékmetlik gezili dutar –temburdin çiqivatqan yéqimliq küylerge qoşulup evcige kötürülgende, olturğanlarniñ nazuk yürek tarlirini çekip, vucudini lerzige salatti. (s. 129)

Naxşa axirlişip “dilxirac” muzikisi çélinganda, bir neççeylen ixtiyarsiz halda ussulğa çüşti. Ular ussulni şox oynaytti, evcige kelgende evrişimdek nazğip hemmeylenni heyran qalduratti. Uniñ arqidin “Ecem”, “Yariyar” qatarliq naxşilargimu çélindi.

Naxşa, ussullar rasa peyzi tapqanda, bezenler özini tutuvalalmay: “igrayt, pazalista, merhemet” dep varqirişip öz ara oyun –külke qilişatti. Muzika tamam bolğandin kéyin, bu işqa qarita tertip élan qilişqa toğra keldi.

-Uqturuş, uqturuş! Dédi çepqol vezir İlhamcan varqirap, -bundin kéyin hemme âdem öz ana tili bilen sözlisun. Eger kimde kim öz ana tiliğa Rusçe arilaşturup sözleydiken, bir éğiz söz üçün bir misqal iştirap töleydu!

-Qoşulimiz, -dédi köpçilik bir éğizdin.

³² Abdurusul Semet, 1934. yilidin 1960. yıllariğıçe maaripçilik qilğan péşqedem maaripçi. U 1928. yilidin başlap Ürümçidiki baylarniñ xususiy mektepliride, Toliraq Gazibay, Hüseyinbaylarniñ öyide turup oquğan. U yene usta sazende idi. Garmon taritqandin başqa, dutar, tembur, ravabqa xéli usta idi. Bu kişi 1977. yili vapat boldi.

-Undaq bolsa, vezir aliyliriniñ aǵzidin çıqqan “ıstırap” sözige qandaq qilimiz? – Dédi biri.

-Éliš kérek, zakon dégen zakon! –Dédi Bornaşif varqırap.

-“Zakon” sözi ikki qétim éytildi, ikki misqal, -dédi Exmet.

-Özüñ bir qétim éyttiñ, bir misqal... dédi yene biri.

Bu tüzüm icra qilinar –qilinmayla murekkeplişke başlıdı.

-Tüzümni qayta muzakirige qoyuş kérek. Yalguz Rus tiliǵıla çek qoymastın, Ereb, Pars tillirigimu çek qoyuşimiz kérek, -dédi biri teklip bérıp.

-Uniñda biz bir –birimizniñ étinimu çaqralmay (s. 130) qalimiz, dédi biri varqırap.

-İsimdin başqa sözlerge çek qoyaylı...

Bir munçe talaş –tardışlar bolup öyiçi qızıǵanıdı.

Derveqe, Rus tiliǵa qarıǵanda, Ereb –Pars ibareliri Türkiy tillarniñ eñ nazuk qatlamlırıǵıçe siñip ketkenidi. Eger tilimizǵa arılaşqan Erebçe –Parsçe sözlerge cerimane éliš belgilinidiǵan bolsa, u çağda her qandaq âdem cerimane töleştin aman qalmaydu. Bir cümle sözni déyiş üçün, bir qançe misqal pulni aldın tölep qoyuşqa toǵra kéletti. Şuña, köp talaş –tardışlardın kéyin, axir tüzümni qalduruvétip cañcalni bésiqturuştı.

Ĝelve –ǵovǵa biraz peseygendin kéyin, yene muzika çélindi. Bu qétim Mömin Ependi “Almixan”, “Anarxan” naxşilirini éytqaç qızıqarlıq heriketler bilen ussul oynıdı. Yene ikki yaş teklip bilen “Qarıqaş”, “Bilezük” nomurlirini orundap, köpçilikniñ köñlini kötürdi.

Tamaq xéli keçte teyyar bolǵanıdı. Dastıxan sélinip tavaqlarda nérin keltürüldi. Méhmanlar burutlirini silaşturup olturup qorsaqliri yérilǵudek dericide nérin yéyiştı. Ular qapqara demlengen sinçay içip olturuşqanda, nérinçi çal, sahibxanıǵa vakaliten xalıǵan birige nérin étişqa kirip keldi, qolida nérin bilen toldurulǵan yogan bir gerdun piyale bar idi. U bir piyale nérinni micip bir kapam haletke keltürdi. Méhmanlar nérinni kimge atarkin dep qarışip olturatti. Nérinçi nérinni Mexmut Xociǵa atmaqçı boldi. Hemmeylen qoşulup qarşı aldı.

Mexmut Xoca pakar, keñ ǵolluq, közi çoñ, yoǵan qorsaq, şap burut âdem idi. U öziǵe vezipe bolup turuvatqan nérinni yutmaqçı bolup, burutlirini qayrıp, tizlinip olturdi ve aǵzını leheñdek éçip teyyarlıǵan nérin- (s. 131) çi nérin pomni uniñ aǵzıǵa birla étivıdı, Mexmut Xoca “hap” qilipla yutuvétip, burutini silap, közilirini pal –pul

qilip bexiraman olturdi. M hmanlar uni n n rin yutqandiki ve uni ndin k yinki turqiga qarap ixtiyarsiz k l ş p ketti.

Atqan n rinni qaide boyi e birla q timda  aynimastin yutuv tiş Şert idi. Eger bir q timda yutalmay  aynap salsa yaki bir tal –y rim tal   pni    ip qoysa, k yinki n rin meşripi Şu kişini  gedinige   şetti. Bextke yarişa Mexmut Xoca “hap” qilip bir n vettıla yutup,  elibe qildi.

Tamaqtin k yin biraz  ay i ip tamaq si d rgen m hmanlar: “ke  boldi” ke  boldi, d yişip tarqaşqa başlidi. B g nki m hmandar iliqni  k yinki basqu ilirida bularni  bu xil olturuşliriga birer q tim daxil boluşni  ziyini yoq iken d gen tonuşqa kelgen şair k p ilik bilen birlikte uzap  z xanisiga qaytti. (s. 132)

Onunçi Bab

1

İyul ayliri idi. Şair bugün naştidin kéyinla şehir içi terepke qarap mañdı. U bugün Fen Yavnen bilen körüşüş yolini izdimekçi idi.

Döñkövrüktin aqqovuş (nenmén)qiçe bolğan ariliqta bir qevetlik kések öyler intayin köp idi. Bu öylerniñ qélin laydalğan ögziliri aldığa éñişeñgü bolup, ketmen şepkiniñ lepkişidek (kazirokidek) körünetti. Ögzilerde köklep ketken qara ot ve buğday maysiliri mana men dep körünüp turatti. Bu ariliqta deñ –saray, aşxana ve dukanlar köp bolup, dukanlarniñ tolisida dadur, purçaq, qendalet, pilte quymaq, leñmen, leñpuñ, yem –xeşek, un, gürüç, yağ ve harva cabduqliri sétilatti.

Rozihaci Mesçiti terepke yéqinliganséri Qeşqer –Xotenlik sodigerlerniñ dukanliri, qassapxanilar, navayxanilar, zilça –gilem, mata –çekmen dukanliri köp idi. Aqqovuş aldidiki egmeç koçıda gezmal dukanliri, saet rémont dukanliri, serrap –zergexanilar ziç bolup, Uyğur –Xenzu ticaretçiler arilaş idi.

Şehir merkizi başqa bir dünya idi. Bu yerde çoñ –çoñ gezmal dukanliri, dorixanilar, mexsus altun cabduq dukanliri köp bolup, pütünley Xenzu ticaretçiler bilen tolganıdi. (s. 133)

Şair uzun bir koçini tamaşa qilip, Ciyañcün yamuliniñ aldığa kelgende aşvaqti bolup qalğanıdi. Ciyañcün yamuli Ürümçi şehirini orap turğan sépilniñ içide xuddi aptapqa bağlap qoyğan pildek çoqçiyip turatti. Yamulniñ aldi teripi yağaç salasun bilen tosulğan bolup, neq otturisida çoñ dervaza bar idi. Dervaziniñ ikki teripige ağzini yoğan éçip turğan heyvetlik ikki taş şir qoyulğanıdi. Uniñdin on qedem içkiride töt esker miltiq tutup postta turatti. Yamulniñ gerbiy témida yene bir kiçik ışık bar idi. Bu ışık köpinçe quluplaqliq bolup, uniñğa bir esker yamaqçiliq qilğaç qaraytti.

Salasunni boylap ketken uzun hem keñ bir koça bolup, uniñ yamulğa qarşı qanitida qatar ketken tikimçi dukanliri bar idi. Tikimçiler tikip teyyarlığan kiyim –kéçeklerni cazılarğa kiydürüp égiz ésip, xéridarlarniñ tallivélişiğa asanlıq yaritişqanıdi. Kiyim –kéçek sétivalğuçılar adette bu bazarğa köp kéletti.

Şairnin put –qoli talğanıdi. U bir dukanniñ aldığa kélip, uzunçaq bendiñde olturup kiyim –kéçeklerge nezer salğaç aram élivatqanda, dukan xocayini şairni xéridarmikin dep atayin çiqip illiq çiray bilen yéqinlap keldi.

-Yaxşimusiz xocayin? –Dédi şair öziğe qarap kélivatqan xocayinga béyciñ teleppuzida sözlep.

-Yaxşı, dédi xocayin, uniñ çirayida xuşallıq hem heyranlıq ipadisi eks etti.

-Sodiñiz qandaqraq?

-Yaman emes, herhalda nan tépip yevatimiz, -dédi ve, -siz xenzuçini bek obdan sözleydikensiz! – (s. 134) Xocayin şundaq dep illiq külümsiridi.

-Men biraz Xenzuçe ögengen.

-Yaxşı gepqu. Nede ögengen, Ürümçidimu?

Her qandaq bir âdem öz ana tilini başqa bir milletniñ adimi bilse, bilgendimu teleppuz cehette mukemmel igilise, xoş bolidu. Şu sebebtin xocayin bugün tasadipiy kélip dukinida olturğan bir Uygur balisiniñ ölçemlik béyciñ teleppuzida sözligenlikini añlap, bir tereptin xuşal bolsa, yene bir tereptin heyran bolup, tebiy yosunda yéqinliq hés qilğanidi.

-Yaq, men Turpanda oquğan.

-Siz Turpanliqmu? Yaş ikensiz, oquşni davamlaşturuñ. Qelemde yaxşıraq nan tépip yégili bolidu. Bugün siyasiy, qanun mektipide bir sinip oquğuçi oquş püttüridu. Yañ Ciyañcün, Cin Tiñcañ³³ qatarliq başliqlarniñ hemmisi bugün şu yerge ketti. Bu mektepte oqup çıqqanlarniñ tolisi ambal bolup yurt soraydu. Bizde “parçe –purat kadir bolğandin biraqla ambal bol” deydiğan bir gep bar. Ambal boluş yaxşı iş. Sizmu şu mektepte oquñ...

-Fen Yavnenmu şu mektepke baramdu? –Şair xocayinniñ sözini bölüp soridi.

-Elvette, u kişimu baridu. Umu töt çoñniñ biri –de.

-İdarisi nede?

-Xarci mehkimisinde.

-Öyiçu?

-Bilmeymen, lékin izdise tapqili bolidu. U dégen xéli meşhur âdem, -dédi xocayin, andin biraz toxtivé- (s. 135) lip yene éğizlandi, -eceb inçikilep sorap kettiñiz, uniñda birer işiñiz barmidi? Unin bilen tonuşamsiz?

-Yaq, emdi tonuşmaqçimen.

Şu çağda koçiniñ gerbiy béşidin sekkiz –ondek çerikniñ muhapizitide kélivatqan mepe köründi. Xocayin diqqet bilen qarap:

-Kim qaytip keldiken? –Dep şivirlidi. Ançe hayal bolmayla, -he, Cin Tiñcañ qaytip keptu –de, -dep şairğa qaridi.

Añğıçe mepe yétip kélip Ciyañcün yamuliğa kirip ketti.

-Murasim tügep qaytip kelgenmidu? –Dédi şair teeccüplinip.

³³ Cin Şurén –İçki işlar naziri.

-Perizimçe, murasim ayağlaşmıdı. Eger murasim ayağlaşqan bolsa, aldi bilen Yañ Ciyañcün qaytip kéletti. Bu kişiniñ epyün xumari bar, belki epyün çekkili aldirap baldur qaytip kelgendu, -dédi xocayin.

Şu arıda dukan aldığa üç Qazaq keldi. Ulardin ikisi çoñ kişi, biri kiçik bala idi. Ular dukanğa, dukan aldıda olturğan şair ve uniñ yénida turğan xocayinga heyran bolğan qiyapette qarap asta qedem bésip kéletti.

-Esselamueleykum, -dédi qéri Qazaq şairğa yéqinlap kélip, -qandaq amanmusen?

Bala Qazaq bolsa çoñlar qandaq amanlışarkin dégendek hañvéqip qarap turatti.

-Yaxşı, öziñizler, mal –çarviñizlar amanmu? Qaydin keldiñizler? –Dédi şair.

-Biraz soda qılayli dep Nensendin kélividuq, -dédi çal Qazaq. (s. 136)

-Sodañlar bittimu?

-Qayda, mana emdi yétip kelduq, -dédi çal şairniñ közige qarap, uniñ qarashiridin sepsélip qandaqtur bir némini bayqavatqanliqi çiqip turatti, -özüñ néme qilip olturduñ?

-Körmigenni körey, bilmigenni biley dep olturdum, -dédi şair.

-Yaxşı, özüñ bir cindi sartqu! Mavu xocayinniñ tilini bilemsen?

-Az –paz sözlişeymen.

-Yaxşı boldi, Xuda bergenikenguy, -dédi çal quvaniçliq bilen, -til bilmigenge basim qatip kélividim, şükür, Xuda séni yetküzdıguy. Sañğa éytsam sendin yoşurun tutidiğan sirimiz yoq. Biz dégen qir –dalada yüridiğan âdemlerimiz. Çarva –mallirimiz köp. Biz şu mallirimizni yirtquçlardın saqlaymiz. Gahi vaqıtlarda añ qilimiz³⁴. Bu işlarniñ hemmisige oq –dora kérek. Tapılsa biraz oq –dora satip alayli dep kélividuq, til bilgendikin, xocayin bilen sözlişip berseñçu!

Şair ularniñ telipige binaen xocayin bilen sözlişip, oq –dora élişip berdi.

U çağlarda bu yerdiki tikimçixanılarniñ hemmisidila sétididigan oq –dora bolatti. Çünki, bu dukanlar Ciyañcün yamuliğa yéqin bolğaçqa, çerikler bir –biriniñ oq –dorilirini oğrilap çiqip, aşu dukanlarğa ötküzetti. Dukan xocayinliri bolsa yoli kelgende çarviçilarğa qimmet bahada sétip, esliy igisige azgina pul bérıp, özliri köp payda alatti. (s. 137)

Şair Qazaqlar bilen birlikte dukandın ayrılıp gerb terepke mañdi. Tavuz tilip sétivatqan doqmuşqa kelgende, bala Qazaqniñ tavuz yégüsü keldi –de, atisiğa:

³⁴ Ov qilimiz.

-Çöldep kettim, -dédi.

-Bala dégenni qoyçu! Öyge barganda obdan çay içseñ bolmasmidi? –Dédi çal balisiğa homiyip qarap, andin béríp tavuzdin birni sétivaldi –de, şu yerdila tildurdi.

-Kel molla, tavuz ce! –Dédi çal şairni tekliپ qilip. Ular birlikte oturup tavuz yéyişivatqanda, Ciyañcün yamuliniñ şimaliy teripidiki döñlüktin (şu vaqıtlarda siyasiy –qanun mektipi aşu döñlükte idi) oq avazi añlandı. Oq avazi bir ulğıyip, bir pesiyetti. Hemme âdem qulaqlirini diñ tutup diqqitini şu terepke merkezleştürdi. Del şu çağda baş qismi yarilinip qanğa milengen bir çerik hoduqqan halda yügürüp kélip, Ciyañcün yamuliniñ ğerbiy témidiki kiçik işikke keldi. U yerde yamaççilik qilivatqan çerik derhal ornidin turup işikni éçip bergendin kéyin, yaridar çerik yamul içige uçqandek yügürüp kirip ketti. Uniñ keynidinla ikki qolida ikki tal tapança tutqan bir çerik puti yarilğan yene bir çerikni yöleştürüp kélipla héliqi işiktin yamul içige kirip ketti. Oq avazi añlinip turatti. Néme veqe bolğanliqini héçkim bilmeytti. Koçılarda patiparaççılıq evc aldı. Dukanlar étildi, ğaltekçiler arqa koçılar bilen quyruqini tikivétişti. Şeher içide oturidiğan ahaliler öz öylirige kirip, işik –tüñlüklerini taqaşti. Şeher içide öyi yoqlar bolsa Aqqovuş ve Térekbut tereptiki dervaziğa qarap aqatti. Abduxaliq Uyğur Qazaq hemrahlıri bilen aqqovuqqa yétip kelgende, oq avazi Ciyañcün yamuli tereptin añlinişqa başlıdi. Hemme âdem ürkügen kéyikte közlerini parqiritip (s. 138) oq avazi añlanğan terepke qarışatti.

Sépil dervaziliri zenciri uzunraq qilip taqalğanıdi. âdemler dervazidin bir – birlep qistilip çiqışqa togra kéletti. Xurcuniğa oq –dora qaçılivalğan Qazaqlar bireri kélip xurcunda néme bar dep sürüşte qilip, çataq salmisun dep qorqqaçqa, héçnémige qarimastin aldirap çiqip kėtişkenıdi. Abduxaliq Uyğur sépil içidin ulardin xéli kéyin çiqqan bolsimu, döñkövrükke salamet kélivaldi.

2

Bu veqe şu küni keçte aydiñlaştı:

1928. yili 7. iyul Rusçe siyasiy –qanun mektipiniñ 2. qarar oquğuçiliri oquş püttürgenıdi. Şu munasivet bilen ötküzülgen oquş püttürüş murasimığa Yañ Zéñşin başlıq herbiy –memuriy emeldarlar ve Sovét ittipaqiniñ Ürümçide turuşluq konsuli xanimi bilen tekliپ qilinganıdi.

Yañ Zéñşin siyasiy –qanun mektipini öziĝe sadıq emeldar yétiştüridiğan mektep dep çüşinetti. Şuña, u büĝünki murasimğa xuşallıq bilen qatnişip, 2. qarar oquş tügetken oquğuçılar bilen yüz körüşti. U bu ziyapette birer veqeniñ yüz bérişini, xarci mehkemisiniñ başlıqı, qoşumçe herbiy işlar başlıqı Fen Yavnen bilen siyasiy –Qanun

mektipiniñ ilmiy mudiri Ciyañ Çuñşiniñ öziǵe suyiǵest qilişni xiyaligimu keltürmigenidi.

Murasim intayin daǵduǵılıq ötküzüldi. Oquǵuçılardıǵa şahadetname tarqıtılǵanda, cañ çélinip, çavaklar urulǵanıdi. Murasim axirlişip ziyapet başlıniş arılıǵıda siyasiy işlar naziri Cin Şurén muhim iş bar dep aldin (s. 139) qaytip ketti. Qalǵan méhmanlar ziyapet öyidiki üç coziǵa bölünüp olturuştı. Bu çağda Cyañ Çuñşi Yañ Zéñşingá pevquladde hörmét körsetti. Ziyapet resmıy başlanǵanda, Fen Yavnen taşqırıǵa çiqip, Yañ Zéñşinniñ muhapizetçi eskerlirige aliy hörmét bildürüp, ularni ayrim öyde méhman boluşqa, hetta miltıqlarnı taşqırıǵa tiklep qoyup xatircem tamaqlınışqa orunlaşturdı.

Birinçi cozıda Yañ Zéñşin, Du Lüycañ (Birigada başlıqı Du Faruñ) qatarlıq méhmanlar bilen Xenzu tili muellimliri olturǵanıdi. İkkinçi cozıda Sovét konsuli ve uniñ xanımı, Fen Yavnen, Cyañ Çuñşılar olturatti. Qorumilar keltürülüp qedehlerge haraq qoyulǵandin kéyin, Cyañ Çuñşi ornidin turup qedeh sözi qıldı:

-Ciyañcün canabliri, Lüycañ canabliri, konsul canabliri, hörmétlik xanim aliyliri, büǵünki addiy ziyapitimizge iştirak qilǵan barlıq eziz méhmanlar! Men hemmilirini mektipimizniñ pexriy mudiri Yañ Ciyañcün canablırınıñ salametliki ve tümen yil yaşışı üçün qedehke teklip qilimen!...

Ornidin des turup, qedehlırni éǵız kötürgen méhmanlar Yañ Zéñşingá xuddi aptapperes quyaşqa baqqandek qarap aliy hörmét körsetti. Buniñdin memnun bolǵan Yañ Zéñşin méhmanlarǵa tekşi nezer taşlap, hörmétni qobul qilǵanlıǵını bildürgendin kéyin, hemmeylen birlikte qedeh boşatti –de, olturup qoruma yep, haraq içişke kirişip ketti. Atmış üç yaşlıq qéri Ciyañcün haraqtin ikki –üç qedeh içipla Du Faruñ bilen gavşin³⁵ oynıdi. Yañ Zéñşin oyunda asan utturmaytti, tolıraq utup, başqılarǵa haraqni köprek içküzüvétetti. (s. 140)

Gavşin oynaşta hem zerek, hem quv âdemniñ başqılarnı köprek utuvélişi muqerrer. Yañ Zéñşinniñ gavşin oynap başqılarnı köprek utqanlıǵıdin zerek hem quv ikenliki mana men dep körünüp turatti.

Ziyapetniñ başlanǵınıǵa çarek saet bolǵan bolsimu, lékin qorumilar toluq çiqip bolalmıǵanıdi. Yañ Zéñşin qorumılarnıñ çapsanraq çiqişini, öziniñ herbiy mektepke barıdıǵan işi barlıǵını éytqandin kéyin, Cyañ Çuñşi sirtqa çiqip xızmetçilerge qorumılarnı tézrek çiqirişni buyrup qaytip kirdi.

³⁵ Gavşin –Haraq içkende tovlap oynaydıǵan besliş oyını.

-Qandaq, boldimu? –Dédi Fen Yavnen Cyañ Çunşığa qarap.

-Teyyar boldi, -dédi u keskin cavab béríp. Fen Yavnen derhal ornidin turdi –de, qolığa qedehni élip Sovét konsulini qedeh soquşturuşqa tekliپ qildi. Konsulmu ornidin turup qedehni élišığa, Yañ Zéñşinniñ arqa teripitin bir xizmetkar uniñ romkisiğa haraq qoymaqçı bolğan körünüşte kélip, uni tapança bilen atti. Oqniñ küçi bilen ornidin des turup ketken Yañ Zénşin: “qandaq iş bu?” dep çekçiyip turuşığa, yene bir pay oq étildi. U yerge yiqildi. Du Faruñmu bir pay oq bilen yiqildi. Yen Yüyşu oq téğişi bilen teñ yalğandin ölgen boluvélip, Yañniñ cesiti yénığa yétivaldi. Ziyapet zalidin çiqqan oq avazini añlığan Yañ Zéñşinniñ muhapizetçisi Gav Lyendu uçqandek étilip kirip, öz bedini bilen Yañ Zéñşinni qoğdap qalmaqçı boluvidi, Fen Yavnen arqimu arqa üç pay oq étip unimu öltürdi. Muhapizetçileriñ talağa tiklep qoğan multıqlirini öktiçiler allıqaçan yığışturuvalğanıdi. Emdila qedehler soquşturulup, qizğın, könüllük keypiyatqa tolğan ziyapet zali közni yumup –açquçe (s. 141) ceñgahqa aylanganıdi. Méhmanlar, oquğuçılar ve qoralidin ayrılğan eskerler terep –terepke qéçişqanıdi.

Fen Yavnen bilen Cyañ Çuñşılar Yañniñ cesitige yene ikki pay oq étivétip, andin uniñ yénini axturup açquçılarnı algandin kéyin. Öz âdemlirini egeştürüp Cyancün yamuliğa qarap uçqandek yürüp ketti. Bular yétip barganda, Fen Yavnen herbiy işlar naziri bolğanlıqtin dervazida turganlardın héçkim tosmidi. Ular toptogra üçünçi zalğa basturup kirip, şu künki növetçi Yañ Çiñtyendın tamğini tartivaldi ve bir adimini buyrup meslihetlişidigan muhim iş bar dep Cin Şurénni çağirtti. Lékin, Cin Şurén kelmidi.

Cin Şurén Fen Yavnenniñ qaytip kélişidin gumanlinip, yurtdişi Cañ Péyyüenge:

-Eger ziyapet axırlaşqan bolsa, aldi bilen Yañ Zéñşin qaytip kelgen bolatti. Fen Yavnenniñ qaytip kelginige qarığanda, birer veqe çiqqan boluşı mumkin, -devatqanniñ üstige neq meydandin qaytip kelgen bir esker kirdi –de, ehvalni doklap qildi. Cin Şurén derhal heriketke kélip bir bölük muhapizetçi çerikler bilen üçünçi zalğa qorşap hucum qildi. Ceñ keskin boldi. Ölgüçi Du Lüycañniñ oğlı Du Cigo (Yiñcañ) bir bataliyon esker başlap kélip, “atamniñ qisasini alimen” dep ceñge qatnaştı. Fen Yavnenniñ on neççe kişilik guruhi bir qançe yüz çerikniñ hucumi astida oñayla tarmar boldi. Uniñ âdemliridin bir munçisi öldi, bir munçisi tirik qolğa çüştı. Şu qatarda Fen Yavnenmu qolğa çüşkenidi. Uni soraq qilmayla neq meydanda étip taşlaştı. Cañ Çuñşini qiliç bilen çépip öltürdi. Şu küni ikki –üç saet davam qilğan ceñ şu teqlidte axırlaştı. (142)

On Birinçi Bab

1

Şu küni Abduxaliq Uyğur pəşindin keyin tikimçixanıǵa kelgende, tikimçi ustam çöçüp:

-Nede yürdiñiz? –Dédi.

-Şeher içide.

-Néme? Rasttin şeher içide yürdiñizmu? –Teeccüplengen ustamniñ közliri çekçiyip ketti, -bu malimançılıqta şeher içide néme qılatıñız? Qandaq zörür işiñiz bolǵıydi?

-Fen Yavnen bilen körüşey dep kirgenidim. Bundaq veqe çiqışını kim oylıǵan deysiz, -dédi şair temkin sözlep.

-Körüşmigen bolǵıydiñiz?

-Cıyañcün Yamuliniñ aldıǵa bérıp birer saet ötmeyla bu veqe çiqti. Men körüşidıǵan Fen Yavnenmu öldi, mustebit qéri Cıyañcünmu öldi. Bu cahan yene qaldı...

-Bu gepçe, Yañ Zéñşinni sizla Lehetke yollivétip çiqipsiz –de? -Dédi ustam, - uniñ ölgini yaxşı boldi, qıztaaq tolimu hemmidin eşip ketken!...

Şair tikimçixanıda oturup öziniñ şeher içide körgenlirini tepsiliy sözlep çiqti. Dukandikiler cimcit oturup añlap hayacanlınişti. Qéri Cıyañcünniñ ölginige hemmeylen déǵudek xuş boluşqanıdı. (143)

-Herqançe hiyliger tülkimu tumşuqidin ilinmay qalmaydu dégendek, qéri Cıyañcünmu özi qurǵan tuzaqqa çüşüp öldi. Ötne alem dégen şu. Qisas dégen şu, - dédi ustam xuşallıqıda, -bu zalim közige qadalǵan âdemlerniñ hemmisini hiyle – neyreñ, suyiqest, çay –ziyapetke çaqiriş yoli bilen tügetkenidi. Axırǵa kélip özimu çay –ziyapet üstide öldi. Qisas tutti dégini şu emesmu!?!...

Şeherni küçlük gulgula qaplidi. Bügünki veqedin xuşal bolǵanlar öz ara gulgula qılışıp vaqıt ötküzetti. On yette yil hökümranlıq qılǵan zalimniñ birdinla yoqılışı kimni xuşal qilmaydu, deysiz? Mutleq köp sandiki ahale zalimniñ ölginige xuşal boluşqanıdı.

Lékin, perişan bolǵanlarmu bar idi. Yañ Zéñşin hakimiyiti devride mensepdar bolǵanlar, her cehettin menpeet tapqanlar xuddi doppisidin cigdisi tökülüp ketkendek perişan bolup, baş –qapiqi sélingan, goya xam yaǵ içivalǵandek béşi qéyip, qoyǵan – tutqinini bilmey gañgirap qalǵanıdı. Ular buniñdin keyin öz teqdiriniñ qandaq bolidıǵanlıqı toǵrisida qattiq endişe qılışatti.

Baylar, çoñ –çoñ sodigerlermu puti köygen toxudek tépirlişip bir yerde turalmaydığan bolup qélişqanidi. Çünki, ularniñ pütün ticariti hökümet yaki Yañ Zéñşinniñ özi bilen bivasite bağlinatti, hetta bezi mensepdarlar bilen şerik idi. Ular veziyettiki özgirişke qarap, buniñdin kéyin ticaritiniñ qandaq bolidiğanliqidin endişe qilişip, özlirini qoyidığan cay tapalmay qélişqanidi. Mensepdarlarga tayinip bankidin köplep qerz élip öginip qalğan ticaretçilermu öz işidin ensirişetti. Mundaqlar öz işini ilgi- (s. 144) riki iziğa sélišniñ koyida köyüp –pişip yürüşetti.

Şair dukandin çıqip öz hucrisiğa kelgende şam vaqti bolup qalğanidi. U çirağ yéqip kitab körmekçi boldi, lékin diqqitini yigalmidi. Çünki, uniñ kallisini tegsiz xiyal, heddidin ziyade xuşallıq ve hayacan çulğivalğanidi. Şıncañniñ siyasiy merkizide bolğan özgiriş kiçik işmu? Qéri Ciyañcün öldi, uniñ ornığa Cin Şurén iyet béşiğa çıqti... Bu yerde bir yoçuq körüngendek qilatti. Xiyal uni köp oylanduratti... Yéñi éçilğan mektep, bes –beste oquvatqan balılar, qız oquğuçılar bilen bille olturğan mehbuli Ayımخان, uniñ xuşallıq cilve qilğan güzel hösni, her xil medeniy paaliyetler, amminiñ oyğinişi, ularniñ xuşal –xuram hayati, mekteplerni himaye qilişi, yene nurgun –nurgun güzel menziriler... Şérin xiyallarga bérilgen şair goya kökte pervaz qilivatqandek hayacanlinatti.

Kéçidin tüzük uxlimiğan bolsimu, etisi ornidin yénik turğan şair naştidin kéyin koçığa çıqti. Şeher gerçe aldinqi künge qariganda biraz tinçip qalğandek körünsimu, lékin dervaziliriniñ toluq éçilmığanlıqığa qariganda, yenila vehimidin xaliy emes idi. Koça doqmuşlirida toplanğan âdemler qandaqtur bir vehimilik iş toğrisida sözlişivatqandek sürlük körünetti. Ular pat –patla bir némidin ürkügendek qorquñ ilkide sépil terepke qarap qoyuşatti, qandaqtur bir avazni añlimaççi boluvatqandek şeher içi terepke qulaq sélišatti. Uların bu xil körünüşliridin yürekliriniñ téxi cayığa çüşmigenliki bilinip turatti.

Sépil üstide yürgen qara –qura çerikler, dervaza (s. 145) üstidiki ravaqlarğa ornitilğan zembirekler qandaqtur vehiminiñ tügimigenlikidin dérek béretti. Peqet çüşke yéqin Aqqovuq çoñ éçivétildi. Ahale emdi néme bolidiğanlıqini tépişmaq teriqiside gulğula qilişivatqanda, şeher içidin çiqivatqan piyade eskerler sépi köründi. Bu eskerler Nenyiñfañ³⁶da turidığan Cañ Tuñliñniñ eskerliri bolup, tünügün veqe çiqqanda şeherni muhapizet qiliş üçün sheherge kirgenidi. Ular kéçiçe közetçilik qilip, bugün veziyet tinçlanğandin kéyin, öz gazarmisiğa qaytiş üçün mañganidi.

³⁶ Nenyiñfan –Şıncañ Univérsitétı qizil binasiniñ qarşisidiki gazarma. Bu cay bir mezgel Darilmuellimin qilingandi.

Eskerler ikki sep bolup koçiniñ ikki qasniqida multiqliriniñ uçini yerge qaritip kéletti. Yolniñ otturisida bolsa, aldi –keyni muhapizetçiler bilen himaye qilingan bir mepe kéletti. Mepide Cañ Tuñliñ³⁷ olturğanidi.

Koçiniñ ikki çétide tamaşa körgüçi şerh ahalsi bargançe köpiyişke başlıdi. Rozihaciniñ Mesçiti, Aqmesçit, Tatar Mesçiti qatarliq caylarda ahale téximu köp toplaşqanidi. Cañ Tuñliñ mundaq caylarğa kelgende toxtap, mepiniñ aldığa çiqip öre turup:

-Yañ Ciyañcün suyiquestke uçrap alemdin ötti. Suyiquestçi Fen Yavnen, Cañ Çuñşilarğa neq meydanda ölüm cazasi bérildi. Cin Tiñcañ hazir Yañ Ciyañcünniñ ornida tamğini qoliğa aldi. Yurt tinçlandı. Puqralar xatircem bolsun. Her kim öz oqitini qilsun! Pitne –iğvalarğa qulaq salmisun, eger kimki pitne –iğva tuğdurup, cédel –macira çiqiridiken, qattiq cazalinidu... -Dep car salatti. (s. 146)

Cañ Tuñliñ Xenzu tilida sözleytti, uniñ gèpini çüşenmigen ahele ançe –munçe Xenzuçe bilidiganlardin sorap añlıştatti.

U üç –töt yerde toxtap ahaliğe söz qilip ötüp ketkendin kéyin, gulğula birdinla cimip qaldi. Koçilarda uşşaq ticaretçiler, baqqallar peyda boldi. Dukanlar éçilip soda –sétiq başlandı.

Bir vaqitta şerh içidin bir top kişi çiqip keldi. Bu kişiler élan çaplaşqa çiqqanlar idi. Çélekte şilim kötürüvalğanlar aldida méñip tamlarğa, işik qanatlıriğa şilim süretti. Kéyinkiliri élan çaplaytti. Ular aldi bilen şerh dervazisiniñ ikki qanitığa ikki parçe élan çaplıgandin kéyin, andin bu tereplerge çaplaşqa başlıdi.

Élanda “Yañ Ciyañcün zıyankeşlikke uçridi. Suyiquest qilğuçi Fen Yavnen, Cañ Çuñşilar qolğa çüşüp neq meydanda étip öltürüldi. Cin Tincañ (Cin Şurén) alahide xizmet körsetti. İxtilapçılarni basturup ölkilik hökümetni tertipke saldi. Tamğini öz qoliğa élip, ölke reislikini üstige aldi. Her qaysi vilayet, nahiyilerdiki amballar, her dericilik herbiy –memuriy emeldarlar, eskerler, puqralar xatircem boluñlar, ilgiri qandaq iş qilgan bolsañlar bundin kéyinmu şundaq iş qiliñlar! Pitne –iğvalarğa qulaq salmañlar!...” dep yézilganidi.

Abduxaliq Uyğur bir top xelqpe élanni ikki qétim oqup añlatqandin kéyin, arqiğa çekindi.

-Cin Cuşi çaqqan keptu –de, -dédi añlığuçılardin biri istihza arılaş külümsirep.

-Bazar çaqqanniñ, -dédi biri sözge qoşulup.

³⁷ Cañ Tuñliñ –Batalyon komandiri, Yiñcañ.

-Bumu ötidu, kimdin qalmıǵan yamul bu, -dédi yene (s. 147) biri.

Köpçilikniñ her bir éǵız gépi Abduxaliq Uyǵurǵa qattıq tesir qılıvatatti. Ular adettikiçe çaqçaq gep bolmastin, belki xelq inkasiniñ cevhiri süpitide şairniñ dilıǵa ornavatatti.

Del şu çağda şeer içidin bir yaş bala çıqip keldi. Topniñ udulıǵa kelgende, uni tonuydıǵanlardin biri:

-Nuraxun, keç qalǵan bazarçidek aldirap méñipsengu, nege mañdıñ? –Dep çéqişti.

-Şéhitlikke, -dédi u aldirap.

Kona şéhitlik hazirqi Xañçin koçisi bilen kitabxana ariliqidiki döñlükte idi.

Ciyañcünge şam gör kolay demsen? Biz u yerge qoydurmaymiz, -dédi héliqi yaş çaqçaq qilip.

-U kişi bardıǵan yérige bérıp boldi, -dédi u rast sözlep, -men başqa işqa kétivatimen.

-Qandaq işqa?

-Dadam rehmiti ölüş aldida bir vesiyet qaldurǵanidi, şu vesiyetni ada qılışqa kétivatimen.

-Qandaq vesiyet? Bizmu añlap qalayli! –Kimdur biri qiziqip uniñ aldini tosuvaldi.

-Dadam ölgüçe, -dédi Nuraxun éytaymu –éytmaymu dégendek béşini tatilap, -dadam can üzüş aldida vesiyet qilip: “Balam, men bu mekkar qéri Ciyañcünniñ ölginini körelmey ölüp kétidıǵan boldum. Ésiñde bolsunki, u qaçan ölse, şu künila qebremge bérıp: (qéri Ciyañcün öldi) dep üç qétim varqirap qoyǵın, men xatircem bolay” dégenidi. Şu işqa kétip barimen, -u şundaq depla aldirap kétip qaldi. (s. 148)

Nuraxunniñ bu sözi kişilerni heyran qaldurǵanidi. Köpçilik yene ğulgula qılışqa başlidi. Abduxaliq Uyǵur ğulgulıǵa zen qoyup qulaq salatti.

-Ya Alla, bu qéri Ciyañcün pütün iqlimni özige oç qilvetkeniken! –Dédi biri péşanisige urup.

-Hoşuraxun akamniñ oçmenliki başqa yerde, -dédi biri çüşençe bermekçi bolup, u noçi âdem idi. Nevbahar vaqtida Siyit Noçi bilen bille yürüptiken, İlixoda Yañmaza (Yañ Zenşüy)niñ inqilabiǵa qoşulup, Siyit Noçi bilen birlikte İlixoniñ dervazisini peşvada açqaniken.

-He... Siyit Noçini öltürüvetkenge aççıqi kelgeniken –de, -dédi biri mesiliniñ tektige yetkendek bolup.

-Hee, yalğuz Siyit Noçıgıla emes, İlida inqilap³⁸ qilgan ni –ni yaxşı âdemlerni Yañ Ciyañcün dégen hiyliger tuzaqqa dessitip öltürüvetkenge Hoşuraxun bek xapa bolup yüretti. Rasa aççıqi kelgende: “xep toxta, sen xumperniñ bir qoşuq qénini içmeydiğan bolsam...” dep apaq saqilini silap titrep kététti. Rehmetlikniñ ömri qisqa kélip qaldi –de...

-Yene bir yil ömür körgen bolsa, körer iken.

-Qaçan ölüp ketti?

-Bultur muşu künlerde.

-Bu âdemniñ qilğan vesiyitige qarañlar, némidégen menilik!...

Şairğa Hoşuraxunniñ vesiyiti qattiq tesir qilganidi. “Dunyada xelqce cebir – zulum qilğandin artuq lenetlik iş bolmisa kérek” dédi şair öz –özige. Hoşuraxunniñ vesiyiti Yañ Zéñşin hökümranlıq qilğan on yete yil mabey- (s. 149) nide zulumğa uçrap ölgen miñliğan –on miñliğan xelq ammisiniñ vesiyetlirige vekillik qilatti. Buniñdin Yañ Zéñşinniñ ne qeder zalim, ne qeder hiyliger ve yavuz ikenlikini, uniñğa xelq ammisiniñ çiş –tirniqığıçe öç bolup ketkenlikini çüşengili bolatti. Şuniñ üçün, Hoşuraxunniñ vesiyiti yalğuz Yañ Zéñşinniñ derdide ölgenlerniñla emes, hazirğıçe azab çekivatqanlarniñmu isyankarane arzu, ümidlirini eks ettürüp béretti.

Abduxaliq Uyğur Ürümçide yene bir qañçe kün turup qaldi. Siyasiy veziyette birer yéñiliq bolarmikin, Yañ Zéñşin devridiki mustebitlik, cahalet, nadanliqniñ orniğa cumhuriyet, xelqçilliq toğrisida birer gep –söz çıqarmikin dep oyliğanidi. Emma, cemiyette boluvatqan işlarğa qariganda, Cin Şurén hemme işni yene şu kona izğa sélip, öz hakimiyitini mustehkemlevatqandek qilatti. Koça –koylarda palani emeldar Cin Şurénniñ putini quçaqlap yiglaptudek, pustançi emeldar nurgun altun sovğa qiptudek... degéndek her xil söz –çöçekler éqip yüretti.

Buniñdin taşqiri Yañcañ bayliri künde déğüdek etigende poçta harviliriğa olturup şeher içige kirip kététti. Keçte qaytip çıqatti. Ular şeher içige kirip Yañ Zéñşinniñ bir ay davamlişidiğan teziyet murasimiğa daxil bolsa, eñ muhimi Cin Şurénniñ iyet béşiğa çıqqanliqini tebriklişetti. Buni öz közi bilen körüp turgan şeher ahalisi bu baylarni mesxire qilatti ve “yalaqçılar” dep tillişatti.

2

Şair Turpanğa qaytip kelgen küni dostliri uni qizğın (s. 150) qarşı aldı:

-Şairniñ ayiği yaraştı.

³⁸ Şinxey İnqilabi.

-Bundaq boldiğinin bilsek, şairni neççe yil burunla Ürümçige evetsek boptiken.

-Qéri Ciyañcünni lehetke yolğa sélivétip keptu.

Dostlar goya Yañ Zéñşinni Abduxaliq Uyğur caylivétip kelgende xuşal bolup, ağzi –ağziğa tegmey sözlişetti.

-Nemet Xelipetimniñ bir gépi toğra keldi, -dep bolup, bir kişiniñ ayali tersa hem soquşqan iken. Örük pişşiqda bir küni bu ayal örük qaqimen dep örükke çıqip, yiqilip çüşüp qaza tépiptu. Bu ayalni yuyup –tarap yerlikke qoyup, qiriq nezirini bérip bolğandin kéyin, el –ağiniliri layiq tépip u kişini öylep qoyuptu. Bu ayalniñ micezi obdan bolğaçqa, yarap qaptu. İkki –üç kün ötkende ağiniliri yoqlap kélip: “qandaqraq, miceziñlar kélişip qalgudekmu?” dep ehval soraptu. U kişi cavab bérip: “Mundaq boluşni bilgen bolsam, avvalqi ayalimni neççe yil burun örük qaqturğili çiqarğan bolar ikenmen” deptu. Dep Nemet Xelipitim bizni şundaq dep küldüretti. Şuniñga oxşaş bundaq boluşni bilgen bolsaq, şairni neççe yil burun Ürümçige evetken bolattıq.

El –ağiniler xuşal –xuram körüşüp, külke –çaqçaq qılışqandin kéyin, dostliri şairdin Ürümçide bolğan veqeniñ tepsilatirini ve başqa ehvallarni inçiklep soradı. Şair u yerdiki ehvallarni, veziyette birer özgiriş bolmiğandin kéyin qayıp kelgenlikini, emdi dostlar bilen birlikte Turpanda iş başlımaqçı bolğanlıqini éytip, yol üstide yazğaç kelgen kiçikkine şeirini köpçi- (s. 151) likke oqup berdi:

Qamlaşmıdı

Adimi almaştıyu, yoli –tüzüm almaşmıdı,

Cin³⁹ dégenniñ işliri misqalçimu qamlaşmıdı.

Yañ ölüp tapti lehet, kelmemdiken cumhuriyet

Bermigen cumhuriyet, bu işliri qamlaşmıdı.

Ati Cinniñ özi Cin, Cinniñ küni bolğay qiyin,

Étibari bir tiyin, qilğan işi qamlaşmıdı.

Abduxaliq nere tart, ene qalqan, ene at,

Uxlap yétiş bek uyat, Cinniñ işi qamlaşmıdı!

³⁹ Cin –Cin Şurén.

On İkkinçi Bab

1

Hemdulla Elemaxunum öz méhmanxanisida kitab körüp olturatti. Taşqiridin ikki méhman salam bérip kirip keldi.

Méhmanlarniñ biri Abduxaliq Uyğur, yene biri Létip Ependi idi. Axunum méhmanlarni ornidin turup alahide iltipat bilen qarşı aldi ve bisatqa teklip qildi:

-Yuqiri, yuqiriraq, -dédi Axunum tekrar tekitlep, -tartinmay yuqiriraq olturiñizlar!

Méhmanxaniğa reñgi öñgen ikki barçe çoñ gilem taşlangan, uniñ üstige tam yaqilitip uzunçaq beqesem körpiler sélingandı. Méhmanlar yuqirilap olturgandin kéyin Patihe qilip, Axunumniñ salamatlik ehvalini soraşti.

Hemdulla Elemaxunum şu yillarda Turpan teveside eñ nopuzluq, eñ inavetlik mötiver idi. Bu hörmetlik kişiniñ méhmanlarniñ soal –soraqlirığa oçuq –yoruq cavab bergenliki çoñ iltipat körsetkenliki hésablinatti. Uniñ mundak xuş muamililirige qarap keypi çağ ikenlikini bayqığan méhmanlar memnun halda öz muddialiridin yüreklik söz açti:

-Xelqniñ zörür telipi vecidin özlirini avare qilip kélip qalduq, -dédi Abduxaliq Uyğur söz başlap.

-Yaxşı gep, -dédi Axunum oçuq pozitsiye tutup. (s. 153)

-Yurt içide uzundin béri meripetni yolğa qoyuş toğrisida gep –sözler bolup kélivatatti, buniñdin özliriniñmu xeverliri bar. Bu yéqindin xelqniñ meripetke bolğan telipi téximu küçiyip, mektep éçişqa togra keldi, -dédi şair öz meqsitini otturığa qoyup, -neççe yildin bu togrida égiz açalmayttuq, hazir xelq ançe éhtiyat qilmayla telep qilidiğan boldi. Bu işni Axunumniñ semige salğaç yolyoruq sorap kélişimiz.

-Yaxşı gepqu, -dédi Axunum miyiqda külp, -mektep éçiş, meripet nurini çéçiş yaxşı iş. Dunyada buniñ aldığa ötidigan yaxşı iş bolmisa kérek.

-Şundaq, dunyada ilim –meripetniñ aldığa ötidigan nerse yoq, -dédi Létip Ependi Axunumniñ sözini testiqlap.

-Epsuski, bu işlirimiz tolimu köp tosqunlucqa uçrığan, -dédi Abduxaliq Uyğur söz növitini élip, -Yañ Zéñşin bu işlirimizğa pütün küçi bilen tosqunluc qilip kélividi, meqsitige yételmey axir halak boldi. Emdi iş Cin Şurénğa qaldi, bu qandaq qilar?

-Ala inekniñ moziyi çar quyruq, -dédi Axunum söz qisturup.

-Şundaq, bumu oxşaş xuy qilidu. Lékin, xuy qilidu dep dümbisige yük artmisaq, biz yüreksizlik qilgan bolimizmu, qandaq? Bu togrida özlidiridin meslihet sorayli déviduq, -dédi şair Axunumğa qarap.

-Her qaysiñizlar qaramliq bilen iş körimiz démekçimu? –Dédi Axunum ularga soal neziri bilen qarap.

-Axunum qollaydiganla bolsa, her qandaq işqa tevekkül qilimiz. (s. 154)

Hemdulla Elemaxunum ilimi çoñqur, bilim dairisi keñ, taliplarga qattiq telep qoydıgan kişi bolup, oquşta yadlaşni emes, belki çüşinip oquşni, şuniñdek taliplarniñ birer qabiliyet, hüner igesi boluşini quvvetleytti. Taliplarga hüner bilmestin, xas diniy oquş bilen qalsañlar temexor bolup qalisiler, dep terbiye béretti. Özi duaguyluq qilmaytti, sediqe –éhsangimu qiziqmaytti. Muderrislik qilgandin taşqiri, déhqançiliq, bağvençilik işliri bilenmu şugullinip qoşumçe kirim qilatti. Bu xususiyetliri bilen u Turpan teveside aliy hörmetke ige idi. Bu ölima penniy oquş cehettimu mueyyen icabiy köz qaraşqa ige idi. Şuña, méhmanlar uni köñlige xop kélidigan pikirler bilen xuş qilmaqta idi.

-Qeşqer terepte “Cüciniñ şumluqidin toxuniñ emçiki yoq” deydiğan temsilni köp qollinidu, -dédi Axunum menilik söz başlap, -bizniñ tola işlirimiz özimizniñ şumluqidin vucudqa çıqmaydu. Eger hemmimiz bir niyet –bir meqsette hemqarlaşqan bolsaq, meripet işlirimiz xéli ravac tapqan bolar idi. Bizde meripet işliri xéli burun başlangan. Mexsutbay Mingoniñ ikkinçi yili Astanide açqan Mexsudiye mektipi, keyinki yillarda Çöçek, Guçuñ, Ürümçi, Turpan, Gülca, Qeşqer, Kuça, Atuş qatarliq caylarda éçilğan yéñi mektepler eyni çağda xéli güllengendi. Epsus, öz içimizdin çıqqan qağa –quzğunlar bu mekteplerni nabut qildi. 1920 yillarda Qeşqerde Abduqadir Damolla başliğan meripetçilik, yéñiliq heriketlirimu kiçik işlardin emes idi. Merhum Damollam medrisilerde burundin davamlişip kélivatqan kona oqutuş usullirini islah qilip, ilgiri on –on beş yil öginidigan dersini töt –beş (s. 155) yilda tehsil qilişini teşebbus qilgan, çet el din oğriliriga qarşi küreş qilgan. İşan –mollilarniñ sediqe –éhsan, öşre –zakat aldigan naçar illetlirini sökken, xelqni togra yolğa başliğan. Tolimu epsus, uni öz içimizdin çıqqan hesetxor munapiqlar öltürdi. Bu bir égir paçie, çoñ yoqitiş.

-Çüşinişlik, çüşinişlik, -dédi méhmanlar qaygurgan halda başlirini irganlitip.

-Bizniñ tariximiz ene şundaq pacielerdin mucessem bolğan tarix. Bizde yurtqa, milletke birer paydiliq iş qilmaqçi bolganlarni himaye qilguçilar az, tapinini kolaydıganlar köp. Çünki, arimizda hesetxor kişiler bek köp. Ular birer xelqqe

paydiliq iş qilmaççı bolsa, küçiniñ bariçe pitne –igva tarqitip, axir hökümetke erz –şikayet kötürüp bardu. Ularnıñ erz –şikayetliri bizni öz ara ixtilap gövgasığa sélip idare qiliş tedbirini qollanğan hökümetniñ muddiasığa uyğun bolğanlıqtin, étibargá élinidu. Şuniñ bilen yurtqa, xelqge paydiliq yaxşı işlirimiz buzğunçılıqqa uçraydu, güllirimiz tozuydu. Undaq işlarni ciq körüp kélivatimiz. Tariximizda yüz bergen pacielerge bağrimiz ézilidu, içimiz siyirilidu. Menmu bundaq pacielerniñ şahiti. Omumiy cehettin qarıganda, bizniñ cem'iyitimiz goya bir qapqarañgu cañgalğa oxşaydu. Bu cañgal içide yol tépiş aqılanilik, tevrep qéliš, yol tapalmaslıq nadanlıq bolarmikin? Buniñğa sizler qandaq qaraysızlerkin?!...

-Nahayiti togra éyttila. Bergen çüşençilirige rehmet, -dédi méhmanlar teñla ornidin qozğilip.

-Qozğalmiñizlar, olturiñizlar, -dédi Axunum memnun bolğan halda, -sizlerniñ hazir túrtümçilep iş (s. 156) körimiz déğiniñizlarni ilmiyraq qilip éytsaq, teşebbuskarlıq bilen iş qiliş dégenlik boldu, esliy meqset şundaqqu?

-Şundaq, şundaq.

-Teşebbuskarlıq déginimiz, içidin qaynaş dégenlikitur. Teşebbuskarlarniñ işiğa varisliq qiliş dégendin ibaret. Kéyinkiler aldinqılarniñ işini davamlaşturidu, ravac tapturidu. Şundaq qilğandila andin evlad hésablinidu. Aldinqılarniñ izini basmiğanlarni qandaqmu âdem dégili bolsun!? Sizler tarixni alğa sürmekçi, xelqni ravac tapturmaççı boluvatisizler, sizlerge şundaq baha bersem mubaliğe bolmas?!

Méhmanlar bu yuqiri bahani añlap, oñaysızlinip bir –birige qarışip cim olturuşti. Axunum sözini davamlaşturatti:

-Tarixni biliş –ötmüştin savaq éliš bilen baraver. Yéqinqi meripet tariximizdin élip éytqanda, şaraitqa ehemmiyet bériş bek muhim. Bizde xurapatlıq çoñqur yiltiz tartqan, hökümet xelqni nadan qalduruş üçün xurapatlıqqa yol qoydu ve uni himaye qilidu. Bu ikisi bizniñ işlirimizğa tosğunluq qilidu. Biz buniñğa étibar bérişimiz, veziyetke qarap iş körüp, paydisiz şaraitni paydiliq şaraitqa aylanduruşimiz kérek. Sizlerniñ açmaççı bolğan mektipiñizlerde penniy oquş bilen diniy oquş teñ élip bérişi, qisqisi, igva tugdurğuçılar tekşürüp kelgende, u mektepniñ diniy mektep yaki penniy mektep ikenlikini perq ételmeydiğan, örp –adetkimu, hökümetniñ siyasetigimu tegmeydiğan boluşı lazim. Mana buni qiynçılıq içide ilgirilep, eqil bilen iş körüş deymiz. (s. 157)

Méhmanlar Axunum bilen yene bir munçe mesile üstide söhbetleşkendin kéyin, uniñğa rehmet éytip xeyrlişip qaytip çiqti. Şu kündin başlap Abduxaliq Uyğur

başlamçılıqıda bir sinipliqlik mektep quruşqa ciddi tutuş qılindi. Ular perzentlirimizni yéni mektepte oqutimiz dep yürgen kişiler bilen bir –birlep körüşüp, ularniñ pikrini aldı.

Mektepke kétédiğan xiracet mesilisinde Mexsutbay, Hésamidin Zuper ve başqa meripetperver zatlar meydisige urdi. Köpçilik meslihetlişip oymandeñni mektep qılmaççı boluşti. Çoñraq bir öyni kañlirini élip taşlap tazılap tex qıldı. Taxtaylardın orunduq, partılar yasaldı. Doska yasilip küye bilen sirlap çiqıldı. Köydürülgen gecdin bor teyyarlandı, hetta doska öçüridiğan kigiz parçılirini tex qıldı. Aridin ançe uzun ötmeyla mektep éçilip oquş başlandı. Oqutquçılıqni Abduxaliq Uyğur bilen Létip Ependi ikisi üstige élišqandı.

Mektep derslikige hésab, coğrapye, hösnxet, exlaq, din dersi, esiri saadet ve başqılar kirgüzüldi. Şéir ornığa mevlutta oqulidiğan munacat oquıldı. Oquşqa küçlük iştiyaq bağılan balılarnıñ yumran ve çüçük avazlırı Turpan asminini zilzilge keltürdi. Buni añlığan kişiler ün çiqmastiñ kétép qalattı.

Mektepniñ şöhriti çet nahiyilergimu tarqalgandı. Guçuñ, Piçan, Astane, Toqsunlardın oquşqa teşna bolganlar kélip oqudı. Abduxaliq Uyğur, Létip Ependi balılarnı yaxşı oqutuş üçün can köydürüp işleytti. Balılarnıñ depter tikiş, qelem uçlışığa qeder yardım béretti. Hösnxet nusxilirini yézip teyyarlaytti. (s. 158)

Bir küni Abduxaliq Uyğur öyge qaytmaççı bolup, Oymandeñdin çiqışğa dervaza aldıda Rozi Molla bilen uçrişip qaldı. Rozi Molla şairni körüpla ala –sériq bolup, goya xicalet çekkendek oñaysızlandı. Saqal –buruti öksen, baş –közini kir basqan, çiray samandek sarğayğan, yadap quruq üstixanğa aylanğan Rozi molla şairniñ közige xuddi etiyazda aylap aç qalğan éyiqtinmu betbeşire körünüp ketti. Şundaqtımu şair savaqdaşlıq yüzisidin uniñ salimini ilik élip ehval sorıdı:

-Uçraşmıgılı xéli aylar bolup qaptu, barmu sen, dostum? Ehvaliñ qandaq? Oruqlap kétépsen, ağrip qaldıñmu?

Abduxaliq Uyğur savaqdaşınıñ halığa içi ağrip semimiy ehval sorığanda, u közlırige liqqide yaş alğan bolsimu, yenila hiciyip turattı. Uniñ qasmaq basqan kiyim –kéçekliri nahayiti avare idi.

Savaqdaş bolğandikin, bizniñ öylerge barsañ bolmasmıdı? Yür, öyge baraylı! – Dédi Abduxaliq Uyğur. Rozi Molla tartıngandek qiyapette:

-Kéyinçe baramen, hazir ehvalim pétir⁴⁰, -dédi ağzını ümçeytip.

⁴⁰ Pétir –Naçar dégen menide.

-Yür, tartinma, miceziñ bolmisa bizniñkide tur.

-Boldi, kéyin baramen.

Abduxaliq Uyğur savaqdişiniñ halıǵa éçinip, yénidin bir ser pul çiqirip, uniñǵa uzatti ve dédi:

-Alğın, séniñ bu qeder bolup ketkenlikiñni bilmeytimen. Kéyin yene yardım qilimen, özüñni taşlıvetme!

Rozi Mollaniñ tatirañǵu çirayda bir dinla xicallıq ala- (s. 159) metliri peyda boldi. Lékin, u pulǵa aç közlük bilen intilip turatti. Buni bayqıǵan şair pulni uniñ qoliǵa tutquzdi –de, xuş éytip öyge yürüp ketti. Rozi molla pulni püklep yançuqıǵa salǵandin kéyin, Abduxaliq Uyğurniñ keynidin xuddi közetküçilik qilvatqan casustek uzunğıçe qarap turdi, taki şair doqmuştın qayrilip közdin ğayıb bolǵandila, andin başqa bir terepke yürüp ketti...

2

Mektep éçilip üç ay ötkendin kéyin, Abduxaliq Uyğurlar imtihan éliş murasimi ötküzüp öz işlerini xelqge doklat qilmaççı ve şu arqılıq mektepni resmiyleştürmekçi boluşti.

Eli Haciniñ zavuti imtihan meydanı qilip békitilgeni. Bu zavutniñ oñ terepidiki ériqta süzük su éqip turatti. Ériq boyǵa baraqsan ösken derexler qoyuq saye taşlap turatti. Bügün bu yer pakiz tazilinip, bora –kigizler sélingandi. Murasimǵa Hemdulla Elemaxunum başlıq Damolla, Xelpet, İmam ve başqa yurt çoñliri, ata –anılar teklip qilingandi.

Bügün imtihan mahiyette kişilerniñ rayini sinaş imtihani idi. Balılar şu sebebtin mevlutta oquldıǵan munacatni toxtimastin oqup turdi.

İmtihan aldi bilen din dersidin başlandı. Qiraet ve iman –İslam oqudı, andin “Eqayidi Zeruriye”din çiqirilǵan soallarıǵa cavab berdi, uniñdin kéyin hésab dersidin kere yadlıdı ve Erebcçe ebceş hésabtın imtihan berdi, doskıǵa hösnxet yazdı, eñ axırda exlaq dersidin (s. 160) imtihan bérip, bir qançe şéir déklamatsiye qaldı... İmtihan şu teqlidte tesirlik davamlaştı.

İmtihandin kéyin méhmanlarǵa aş (polu) tartıldı. Tamaq üstide Hemdulla Elemaxunum etrapidikilerge:

-Yaman emes boptu, yaxşı oquptu! –Dédi –de, arqıdin başqa mollılarǵa soal neziri bilen qarıdı. Elemaxunum mundaq dégen yerde başqılarniñ qoşulmaslıqqa heddi emes idi. Axunum sözini davam qilip, -bu mektepte din dersi, hésab, hösnxet,

exlaq dersi dégenlerniñ hemmisi tekşi oqutuluptu. Muşundaq oqutulsa, yaxşı bolğini, bularni bohtan çaplap Cedit dep çetke qéqış toğra emes! –Dédi. (s. 161)

On Üçüncü Bab

İşıktin kirgendila güppide haraq ve aççiq tamaka hidi puraydıgan kiçik hem qarañgu öyniñ teñ yérimi kañ, teñ yérimi pega idi. Kañğa bir parçe boz kigiz taşlangan, uniñ üstige çaqqanraq töt burceklık kañ cozisi qoyulğandi.

Peganiñ cenub témiga yölep töt putluq addiy üstel qoyulğan, üstelniñ üstini otturidin ikkige bölüp, bir terepke tavaq –qaça, çokidan, qizilmuç qiyami qaçisi, çine –çeynek qatarliq nersiler tizilğan, yene bir teripige küce sançılğan isriqdan, isriqdanniñ ikki terepige birdin ikki şamdan, çoñ –kiçik bir qançe qaçida östürülgen samsaq maysisi qoyulğandi. Bu nersilerniñ aldığa sekiz –onçe öy közi romka ve béli boğuş qeley kemçenler kömtürülgen çaqqangına bir qara petnus qoyulğandi.

Peganiñ şimalığa bir dane uzun orunduq qoyulğandi. İşıkke yandaş oyuqta bolsa ağzi képek xaltisi bilen yépiqliq ikki dane koza turatti. Koza üstide töt serlik ve ikki serlik kemçenlermu quyruqi uzun küsütkekek diñgiyip turatti.

Bu öy şu yıllarda Turpan yéñişeher rayonida yoşurun éçilğan birdinbir qavaqxana idi. Bu qavaqxana melum bir arqa koçidiki bir hoyliğa caylaşqandi.

Qavaqxana gerçe yoşurun ticaret qilsimu, haraqkeşler sorap –timisqilap yürüp tépip kéletti. Qavaqxaniniñ sodisi yaxşı idi, kündüzge qarığanda axşimi téximu qizip (s. 162) kétetti.

Qavaqxana xocayini Vicik, emma bedini çin, tétik âdem bolup, familisi “Dañ” idi. Lékin, u köp sözleydiğan, sözligendimu dañlidap sözleydiğan bolğini üçün kişiler uni “dañ –dañ” dep atışatti. “dañ –dañ” déğini hem isim, hem leqep idi. Dañ –Dañ qaysibir yili eskerliktin boşangandin kéyin, bir qançe yil her xil işlar bilen şugullinip, biraz pul toplıgandin kéyin, eplep turup qavaqxana éçvalğandi. Uniñ dukini yoşurun halda arqa koçida éçilğan bolsimu xélila bazar tapqandi. Ançe –munçe haraq içidiğan bikarçılar, çerikler, Şötañ baliliri, Cisalar Dañ –Dañniñ daimliq xéridari hésablinatti. Dañ –Dañ haraqni üzöldürmeytti. Guçuñğa qatnap turidiğan eşekçiler haraq ekélip, kéçisi Dañ –Dañğa ötküzüp turatti. Dañ –Dañ bolsa haraqlarni baha qoşup satqandin başqa, esliy haraqaqqa yene yigirme –ottuz pirsent su koyup sétip ciq payda tapatti.

Şu yosunda soda qilip bir qançe yil içide köp pul tapqan Dañ –Dañ bir yili Cyuçuenge bérıp çirayliq bir çokan açıqtı. Bu çokan yüzige upa –eñlik sürüp, qéşiğa sürme tartıp, Dañ –Dañniñ qavaqxanisida peyda bolğandin kéyin, xéridarlar ilgirikidin neççe hesse köpeydi. Ularniñ beziliri atayin teyvey körimiz dep kéletti. Ular quruqtin –quruq olturuşni biep hés qilğanda, ikki –töt ser qéqivalatti –de, haraqniñ tesiride xumarlaşqan közlrini teyveydin üzmeyp olturuşup kétetti.

U teyey népiz güllük çit yaki tavar –durdundin tikilgen tar hem kalte kiyimlerini kiyidigan bolgaçqa, tolğan köksi ve başqa ezaliri mana men dep körünüp turatti. Şu (s. 163) vecidin qavaqxaniniñ xéridarliri künsanap köpeygendi. Bezide kañğa sigmişan xéridarlar uzun orunduqta oturup haraq içetti. Bezide olturgudek orun bolmisa, öre turupla içidiganlarmu çiqatti.

Bügün axşam âdem ançe köp emes idi, kañda ikkila âdem olturatti. Ular gep – sözmu qilişmastin haraq içişivatatti. Üçinçi bir âdem kirip keldi. Bu âdem goya qandaqtur bir némidin eymengendek putiniñ uçida avaylap dessep kéletti.

–Kel Rozi, Molla! –Kañda olturğanlardin biri öz yénidin orun körsetti. Bu teklipni añlığan Rozi Molla yürüki yérilip ketgüdek dericide xuşal bolğan halda bérüp, kañniñ lévige olturar –olturmayla, teklip qilguçi uniñğa haraq tutti. Rozi Molla titrengü qollari bilen romkini élip ağızğa ançikim tegküzüp qoyup, öz igisige qayturdi. Yene bir kişimu haraq tutti. Unimu ağızğa tegküzüp öz igisige qayturup berdi. Bundaq qiliş haraqkeşlerniñ adeti idi. Bu resmiyet orundalgandin kéyin, Rozi Molla saqal –burutini silap qoyup, aldi bilen teyteyge, andin Dañ –Dañğa qarap körsetküç barmiqi bilen otturançi barmiqini cülep körsetti. Bu ikki ser dégenlik idi. Dañ – dañmu bu âdemniñ ikki serdin artuq içelmeydiğanliqini biletti. Şuña, u qayta sorap turmastinla, ikki serlik kemçenni küpge çoltukkide paturup haraq usup, béli boğuq qeley qaçığa qoydı –de, bir dane romka bilen uniñ aldığa apirip qoydı. Rozi Molla aldi bilen özi bir romka içip, uzunğıçe seskinip titrep ketti. Oñşalgandin kéyin, romkini haraqaqqa toldurup ülpetlirige tutti. Ular uniñ tutqan hariqini qollirığa élip ağızğa ançe –munçe (s. 164) tegküzüp qoyup qayturup berdi.

Rozi Molla eslide usta xettat bolğini üçün molla dep nam algandı. Uniñ atisi Sadiq Cisa yégane oglini téximu yaxşıraq oqutuş üçün Şötañğa kirgüzüp Xenzuçe oquttı. Epsuski, “puti öyge kirgüçe keşi törge çiqiptu” dégendek, Rozi Molla Şötañğa kiriş bilenla, kelgüside qolğa kélidigan tuñçılıq ve rahat –parağetniñ xuşallıqida oyun –tamaşa ve keyp –sapağa bérildi. Uniñ epyünge öginip qalğanlıqı pütün bextsizlikniñ başlınişi boldı. Bextke qarşı atisi késel sebebi bilen tuyuqsız alemdin ötti. Ögey apisi birer yıldın kéyin heştiyek⁴¹ élip ata –anisiniñ öyige ketkendin kéyin, atisiniñ cisalıq qilğan devride toplığan mal –mülükliri Rozi Mollığa oñçe qaldı. U kéyinki ikki yilliq oquşını tügetgüçe atisidin qalğan miraslarnı buzup –çéçip, epyün çirağlırida köydürüp, haraq buslırida purqup köke sorudı. Mundaq çéçilangu turmuşta

⁴¹ Heştiyek –Ölgüçiniñ ayalı erniñ teelluqatiniñ sekizdin birini alıdu, bunı heştiyek dep ataydu.

mekteptimu yaxşı oquyalmidi. Şuña, oquş püttürüş murasimida birinçi bolup Abduxaliq Uyğurniñ ismi, ottuzinçi bolup Rozi Mollaniñ éti çaqrılğandi. Her halda oquşni oñuşluq püttürgen bolsimu, lékin uniña birer xizmet tépilmidi. Rozi Molla buniña pisent qılmay, bar nersini sétip yep yüriverdi. Lékin, epyün xumaridin ibaret yavuz illet uni kündin –küнге halsizlandurup, qaşşalğa aylandurup qoyğandi. Teelluqati tügep, öyniñ töt témila qalğan Rozi Molla uçriğanla kişilerdin qerz sorap, hemme âdemni zériktürgen, hetta uruq –tuğqanlirininimu bizar qilivetkendi. U şunçe beter halğa çü- (s. 165) şüp qalğan bolsimu, küнге birer qétim epyün şorimisa bolmaytti. Lékin, epyün qimmet idi. Epyünge qarıganda haraq biraz erzan toxtaytti. Şuña, u birer qétimlik epyün xumarini haraq bilen çiqirişqa mecbur bolatti. Bundaq éçinişliq ehvalğa qalğan Rozi Mollaniñ ehli camaet içide héçqandaq inaviti qalmıgandi. Şu sebebtin bolsa kérek, uniñ ilgiriki éti özgirip, Rozi Ciñgün bolup qalğandi.

Lékin, uniñ köñli tolimu nazuk idi. U kişiler özini étibargá almiğan vaqıtlarda cansız muştlirini tügüp gzeptin titrep turup: “Men dégen Sadiq Cisaniñ oğli, Şötañda oquğan, qolumdin hemme iş kélidu, méni tonup qoyuş!” dep varqirap kétetti. Aç it udul kelgen hemme némini çişlep körgendek, uniñ aççıqi pütün cem’iyetke, pütün emeldarlarğa, bayaşat kün keçürüvatqanlarğa, el içide hörmet tapqanlarğa, işqilip, özidin başqa hemme âdemge kéletti. Heset otida köyüp azab çeketti.

Qavaqxaniğa kirgende “Kel Molla” dégen teklip uni tolimu xuşal qilivetkendi. Uni teklip qilğuçi Davur isimlik xuyzu bolup, égiz tatlaşqa bek mahir idi. U Rozi Mollini çüşinidıgán bolğaçqa, bir dem uni sözge sélip qaynitip, keypiyatni kötürmekçi boldi.

Rozi Molla romkiğa haraq ciqlap özi içmekçi boluvatqanda, Davur söz başlap:

-Méniñçe, Turpanda buniñ aldıgá ötidıgán molla yoq, -dédi u hemrahıgá Rozi Mollini körsetip.

Davurniñ bu sözi Rozi Mollıgá şundaq yaqtiki, gülqeqeliri éçilip, özini qoydıgán cay tapalmay qaldi. Davur sözini davamlaşturup: (s. 166)

-Sen xetni şundaq obdan yazisen, ular némişqa séni pütükçi yaki tuñçi qilivalmaydu? –Dédi.

Bu gepni añlap Rozi Molliniñ çiray tamdek aqirip, közliridin gzepep uçqunliri çaçridi. Buni bayqıgán Davur téximu éçitip:

-Héç bolmiğanda, tuñçi yaki atañniñ orniğa cisa qilğan bolsa némidégen yaxşı bolatti –he! –Dédi.

-Közi kor!... Hemme âdem qarigu! –Dédi Rozi Molla zehexendilik bilen pütün cem'iyetke lenet oqup.

-Sen bilen bille oquğanlardin beziliri tuñçi, lozuñ boldi. Ular emelge dessepla qorsa q sélišip gidiyip mañdigan bolup qaldi. Xelq dégen yaman. Biri bir çişlemdin bersimu, herqandaq âdemni semritivétidu.

Bu sözlerni añlığan Rozi Molla heset otida köyüp goya çayan çéqivalğandek azab çekmekte idi. U qandaqmu gep qilsun, némimu déyelisun?! Ehvali muşundaq éçinişliq tursa, u eñ yaxşisi derdini içige yutup cimcit olturgini tüzük.

-Abduxaliq şoyiğa qarisañ, tuñçimu bolmidi, şundaq bolsimu atniñ yoğinini minip, kemçet tumaqlarni kiyip ğadiyip yürüvatidu, -dédi Davur Rozi Molliniñ céniga téğip, -uni yene şair deydu. Lükçün Vañ ikki daden buğday evetip yoqlaptu deydu. Abduxaliq öyide yoq bolsimu, Vañniñ âdemleri buğdayni uniñ öyige ekirip bérıp kétéptudek. Bu işqa méniñ eqlim yetmidi, némişqa şundaq qilidiğandu?

-Vañ –goçılarmu qarigu, qarigu bolmisa bikardin –bikar... -Dédi Rozi Molla hesret çékip. U géliğa bir nerse qaplışıp qalğandek söziniñ axirini davamlaşturalmay, (s. 167) titrek basqan qolliri bilen romkini élip, hara qni güppide içivetti –de, çirayni pürüştürüp cim bolup qaldi. Epyün çékip mağduridin ketken Rozi Molla şu künlerde ikki ser hara qnımu kötürelmeydiğan dericige bérıp qalğandi. U birazdin kéyin sel –pel oñlinip, qeley qaçidiki qaldi –qatti hara qni öñtürüvidi, romka tolmedi. U qavaq xanidin tézrek çiqıp kétéşni oylidimu qandaq, romkini élip ağıziğa birla öñtürdi –de, kañdin yerge çüşti. U özini çağlimay téz heriket qilğaçaqa, deldeñşigen péti bérıp üstelge tirilip qaldi. Coza üstidiki qaça –goçılar caraqlap kétévidi, Dañ –Dañ ve uniñ ayali nerse –kéreklerniñ çéqilip kétéşidin ensirep varqıraştı.

-Néme bolduñ, mest bolup qaldıñmu?! –dédi Dañ –Dañ aççıqlap.

-Qorqma! Men saq, -dédi Rozi Molla homiyip.

-Sen uzun boldi, pul ekelmeyvatisen! –dédi Dañ –Dañ sözni qerz üstige yötkep. U şu arqılıq Rozi Mollini qorqutmaqçı bolğandi.

-Qorqma! Mendin qorqidigan bolup qaldıñmu? –dédi Rozi Molla kökemilik bilen qollirini şiltip, -dañzañğa⁴² xetlep qoyiver! Rozi Molla ölgini yoq, uniñ puli bar téxi. Néme ğem yeysen, pulumni bérelmeydu devatamsen!... Bilip qoy, séni bay qilğan âdem mana men!... men cumu men!

⁴² Dañza –Depter.

-Boldi, boldi, xapa bolma, sen asta kétival! –Dañ –Dañ uniñ goliğa şapilaqlap gollap çiqirivetmekçi boldi.

-Qoğlimisañmu özüm kétimen, -Rozi Molla arqığa burulup yene sözleşke başlıdı, -men téxi hayat. Séniñ (s. 168) puluñni töleymen. Sen qorqma! Séni bay qilğan akañ mana men bolimen.

Rozi Molla meydisige bir neççini muştlivétip, deldeñşigen péti çiqip kétivétip dédi:

-Rozi Molliniñ qandaq âdemlikini bir küni bilip qalisen. Rozi Molla Şötañda oquğan cumu, hemmiñ bilip qalisen!...

Uniñ sözi koçığa çiqqandila toxtıdı. Şam bilen xupten ariliqi bolğaçça, koçıda âdem şalañ idi. Emdi u qaysibir epyünkeşniñ öyige barmaçı bolup, qayaqqıdur yol aldı. (s. 169)

On Tötinçi Bab

Hésamidin Zuper bilen Abduxaliq Uygur atliq mucañ karizğa kelgende, zemzemdek süpsüzük su şildirlap éqivatqan ériq boyıǵa bir top balılar toplışılǵanıdı. Ularnıñ arisida yene ikki çoñ âdem bar bolup, biri béşida taz bar bir balınıñ çéçini çüşürüvatatti. Béşığa çaç qoyǵan yalañvaş biri çéçi çüşürülgen balılarnıñ béşini sopundap yuyup dora sürtetti. Yıraqtin qarıǵanda, xuddi balılarnıñ taz yarisini davalavatqan yavrupaliq doxturdek körüngini Mexsut Muhiti idi.

-İşlar bek aldıraş iken –he! –dédi Hésamidin Zuper salam bérişniñ ornıǵa.

-Pah, silerni qandaq şamal uçurup keldi? –Mexsut Muhiti çöçüp béşini kötürüp şundaq dédi –de, qolini sürtüşke başlıdı.

-Yalquntaǵniñ otliri özige çoǵdek tartıdu, kelmey dések çare yoq, yürekke otlar yaqıdu, –dédi şair.

-Oçin xaraşo⁴³, –dédi Mexsutbay Abduxaliqniñ şeirini añlap, andin ğulıçını kergen péti kélip ular bilen quçaqlışıp körüşti, –zérikip turattım, belen çağda keldiñlar, –u bu sözni tekrar –tekrar dédi.

-Mexsut Aka, doxturluqtinmu xeverdar ikensiz –he, –dédi Hésamidin Xuper béşığa vazilin sür- (s. 170) tülgen balılarga qarap.

-Rusiyidin biraz dora alǵaç kelgen. Taz balılarga işlitip körsem, ünümi xéli yaxşı boluvatıdu.

-Hazir bir aq xalat kem bopqaptu, eger aq xalat kiyivalsiñiz, Yavropa doxturliriniñ özila bolǵudeksiz.

Mexsutbay eñ axirqi ikki balınıñ béşığa dora sürtüp bolǵandin kéyin, ular astanıǵe qarap mañdı.

-Béşiniñǵa qalpaq kiymeyla kelgenmidiñiz? –Hésamidin Zuper yalañvaş kétivatqan Mexsutbaydin sorıdı.

-He... Men kéliştimu yalañvaş kelgen, kėtiştimu yalañvaş kétimen! –dédi u goya bir qiziq işni sözlimekçi bolǵandek külümsirep, –Men bu yerge atayın şundaq kélimen. Némişqa désiñizler, kişiler méniñ bu karizimni “Mucañ kariz” dep atışıdu, méniñ meqsitim bu isimni yötkeş. Héç bolmiǵanda bu karizni “Yalañvaşniñ karizi” dep atisa yaxşı bolatti.

Lékin, meqset bu emes idi.

⁴³ Nahayiti yaxşı.

Muhitilar ailiside aka –uka töteylen birlikte déhqaçiliq hem ticaret bilen şugullinatti. Bulardin ikkinçisi –Mexsut Muhiti 1910 yillardin étibaren ticaret bilen şugullinip, Moskova, Léningrad, Qazan, Şemey, Taşkent, Almata qatarliq şeherlerge bargan, Asiya, Yavropa medeniyiti bilen uçaşqan ve u caylardiki tereqqiyatlarni körüp, nezer dairisi kéñeygen ziyaliy idi. U Moskovada turğan mezgilliride Rus oqutquçi tekliq qilip Rusçe öginip, yene bir munçe bilimlerge ige bolgandi. Şincañğa qaytip kelgendin kéyin, u öziniñ Rusiyide yétildürgen aditi buyiçe Yavropaçe kastum –burulga kiyip, galstuk taqap yüretti, hetta béşiğa çaç qoyup yalañvaş halda (s. 171) mehelligeni arilaytti. Mundaq yéñiliqlarğa can –cehli bilen qarşi turidigan muteessip qara küçler u zamanda, bolupmu Turpanda köp hem küçlük idi. Muteessip küçler Mexsut Muhitiğa “Cedit”, “İmansiz” dep qarşi çiqqan bolsimu, lékin u ularniñ her qandaq bésim ve qarğaşliriğa qulaq salmastin, xurapiyliqniñ boyunturuqlirini paçaqlap taşlap, özi toğra dep qarigan yolda méñivéretti. Démek, bugün uniñ Mucañ karizigi yalañvaş kélip, yene şu halette astanige qarap kétivatqanliqiniñ tüp sebebi mana muşu yerde idi.

Mexsut Muhiti muşu xil casariti bilen şu zamanlarda alğa intilgüçi ziyaliylarniñ ülgisi idi, bolupmu Abduxaliq Uyğur öziniñ etigenlik quyaşteq çaqnay turğan yaşliq baharida hemmila cehettin uni öziğe ülge qilatti.

Şuniñdek Mexsut Muhitimu Abduxaliq Uyğurniñ zéhnii qabiliyiti, talanti ve bilimige çin köñlidin qayil bolup, uni her cehettin öziğe bek yéqin tutatti, bolupmu şairniñ şéiriyettiki talantini hemmidin üstün köretti. Umumen bu ikkisiniñ otturisida çoñqur dostluq muhebbiti bar idi.

Bular astanige qarap kétivatqan atlarniñ üstide ular özlirini goya bulut üstide kétivatqandek şunçe erkin ve xuşal hés qilatti. Etraptiki del –derexler, ziraetler, mévilik bağlar, omumen baş küzniñ kamaletke yetken güzel menzirisini ularğa çeksiz huzur bexş étetti. Mévilik bağniñ şimaliy terepdiki uzunğa sozulğan, goya aptapta köyüp ketgendek qizguç körünidigan Yalquntağniñ cenubiy étikide xuddi reñdar çiltekke oxşaş neqişlengen sirkip, tuyuq, lükçün, qara- (s. 172) xoca, astane qatarliq bostanliqlarniñ umumiy menzirisini atliqlarni xuddi yapyéşil bostanliq bilen qaplangan qedimki medeniyet karidorida kétivatqandek héssiyatqa keltüretti.

Yol boyi parañ qizgin davam qilgandi:

-Yalquntağ, İdiqut, Astane, bézeklik... -dédi Mexsutbay yiraqlarğa nezer taşlap, bu caylar bir zamanlarda medeniyetniñ kani idi. Dunya medeniyet tarixidin qariganda, Yavropa bu caylardin ciq arqida turatti. Hazirçu, bu caylar ciq arqida qaldi. Biz hazir

cahalet –nadanliqqa, xurapatliqqa p tip bir izda toxtap qalduq, Yavropa ve Asiyanin b sha cayliri tereqqiy qilip k p ilgirilep ketti. Cahalet, xurapatliq bizni    k nle t r p, medeniyitimizni xarab qilivetti. Bu bizni  b  imizg  kelgen zor apet. Hazir e bu apettin qutulu ni  birdinbir yoli meripet tarqitip, xelqni xurapatliq ve nadanliqni  asaritidin qutulduru . L kin,  uni gimu yol bolmayvatidu. Cahalet bilen istibdatliq  z ara masla ti, hetta bir yaqidin ba   iqardi. Birer sinipliqlik mektep  cip i  ba liqan bolsaqmu, muteessip qara k  ler t rl k bohtanlarni  aplap, erz – ikayetler qili ti. Ularni   ikayetliri yurtimizni cahalette, xelqimizni nadanliqta qaldurup idare qilivatqan mustebit h k mranlarni  siyasitige uyqun k lip, mekteplirimizni xuddi g lni tozdurg ndek tozdurup veyran qilivetti. Men bu i larni oylisam, mustebit iyet ve muteessip qara k  lgerge nisbeten g zep –nepritim tolup ta idu. Men hazir bu muteessip qara k  lgerge qar i heriket qildim. Q ni, senler biz a qan mekteplerni veyran qilqan bilen m ni  ir demni sunduralamsen d gendek qilip, muteessiplerni  sorunliriq  atayin yala va  barimen. Bu m ni  emeliy heriketim bilen (s. 173) qara k  lgerge qar i  e  qilqanliqim... Qandaq, qilqan i im toqra boptimu?

-Toqra, toqra.

-Sizni  bundaq qilqanliqni z ga bezilerni  hiciyip turup c ni  iqip k ter. – Abduxaliq Uyqur k l p turup uni  s zini testiqlidi.

-Elvette,  undaq boldu. Bezi muteessiplerni  qolidin kelse m ni  aynap p rk vetk si bar, -d di Mexsutbay mesxirilik k l p turup, -l kin amal yoq.  i i  tmeyvatidu.

Bular para  bilen bolup k tip astanige k lip qalqanliqini sezmay qalqanidi. Ular toptoqra Mexsutbayni  k resige kirip, dervaziq  yanda turup s ling n lapas astidiki yazliq oqurlarq  atlarni cayla turq ndin k yin, k reni  t ridiki taxtaydin yasalqan pelempey arqiliq balixanliq m hmanxaniq   iqip k ti ti.

Mexsutbayni   o  – o  eyneqlik d riziler ornitilqan m hmanxanisi yoruq hem azade idi.  yni  uli yoqan    ar e gilem bilen to qzulqan bolup, ularni   stige tam boylitip uzun –uzun mexmel k rpiler s linip, qo lap per yastuqlar ta langandi.  yni  t rige yoqan ta eynek toxtitilqanidi. M hmanlar ke lirini ta qiriq  s lip qoyup, pakiz  t kliri bilen tekellupsizla yuqiri  t p, xalig n y ride ke ta a olturu ti.

M hmanxanini  d rize tek sidede Qazan, Ta kent basmilirida ne r qiling n tarixiy kitablar, bayaz, divanlar, “ ora”, “A ”, “Bayanulheq”, “Qazan Muxbiri”, “Molla Nesirdin” qatarliq mecmue –g zitler,  uni ndek bir mun e Rus e kitablar bar

idi. Gilem tartilgan tamda bolsa bir dane (s. 174) qoş égizliq ov miltiqi ve bir dane Ruslarniñ beşatar miltiqi ésiqliq turatti. Omumen bu öyde qelemmu, elemmu bar idi.

Méhmanlar olturuş bilen teñ, qol çayqitilip çoñ dastixan sélindi. Dastixanga her xil méve –çéve, qent –gézekler, nan –toqaçlar tizildi ve canan çinilerge qapqara demlengen sinçay quyuldi. Méhmanlar keñtaşa olturup çay içkeç parañğa çüşti.

-“Toxu körgenni çoquydu, molla körgenni oquydu” dégendek, çay muzlap qaldi, -dédi Mexsutbay kitab tizilgan tekçige yéqin olturup kitablarga mixtek qadilip qalğan Abduxaliq Uygurğa xitab qilip.

Şair közini tekçidin üzüp Mexsutbayğa külümsirep qarap qoyğandin kéyin, çayni élip bir –ikki otlidi ve ağzığa bir burda nan saldi. Del şu çağda hoyliğa üç kişi kirip keldi. Bular astanilik Abdurusul Ependi, Polat Qariy, Niyaz Qariy qatarliq kişiler bolup, çoñ kürege (Muhitlarniñ hoylisini astanide çoñ küre dep atayitti) Hésamidin bilen Abduxaliq Uygurniñ kelgenlikini añlap kelgendi. Ular toptoğra méhmanxanığa kirip, u yerdikiler bilen körüşüp hal –ehval soradı.

Bular bir –birige yat emes, belki pat –pat uçrişip turidiğan söhbetdaşlar idi. Bu üç kişi Heyder Ependi açqan mektepte oquğan ziyaliylar idi. Şuña, ular Abduxaliq Uygurlarğa çapsanla özlişip, söhbetke qizgin iştirak qilişti.

Abdurusul Ependi égiz boyluq, buğday öñlük, köz çanaqliri çoñqurraq kelgen, çasa ének, qametlik âdem idi. Uniñ bir tilim şapaqtek qara buruti çirayğa xop (s. 175) yaraşqandi. U tizini bésip turidiğan üç yançuqluq aq peşmet kiyivalğan bolup, meyde yançuqida yançuq saitiniñ kümüş zinciri pildirlap turatti. Heyder Ependide yaxşı oquğan bu kişi Heyder Ependi ketkendin kéyin, astanide öz aldığa mektep écip, meripetperverlikte nam çiqarğandi.

Polat Qariy ottura boy, mixta beden, közliri çoñ, yumilaq yüzlük âdem idi. Bu kişiniñ azraq saqili bolup, çiray sériqqa mayil idi. Bumu Heyder Ependide yaxşı oquğan, kéyinki çağlarda bir mezigil qiraet ögengenidi.

Niyaz Qariymu Heyder Ependide oquğan, kéyinki çağlarda ticaret bilen şugullangan, ottura boyluq, qaramtul, énekliri uçluq, buruti tom hem qara, qañşarliq âdem idi.

Başqilar qizgin sözlişivatqanda, Abduxaliq Uygur puzur işlengen, muqavisiniñ otturidiki güllük ramka içige güzel bir ayalniñ baş süriti çüşürülgen bir kitabni körüvatatti. Bu kitabta ésil yaltiraq qegezlerge sizilgan qisturma resimler bolup, şair şu resimlerni közdin keçüretti. U bezi resimlerde qadilip qarap qalatti. Resimlerde can kirgüzüvetkili qil qalğan ressamniñ maharitige teshin oquytti. Lékin, şu qeder nepis,

şu qeder güzel ve canlı sızılğan resimlərinin qandaq mezmunnı eks ettürgenlikini çüşinməy, öz –özige qattıq eşinatti. U tolimu xapa körünetti.

Bu gerçe şairinin içki həssiyati bolsımu, ləkin “qapaqta nəme bolsa, təsiğa şu tēpidu” dēgendek, unıñ içki xorsinişi buyanqılara allıqaçan sēzilgendi.

-Qaysi kitab iken? –dēdi Polat Qariy şairinin qolığa boyundap qarap.

-Qaysi kitablıqını bilelmidim, közi oçuq emadək (s. 176) qarapla turuvatımen, - dēdi şair.

-“Anna Karénina”, -dēdi Mexsut Muhiti, -Rusiyinin meşhur yazğıcısı Tolstoyinin meşhur eserleridin biri. Vaqtim yetsila oquymen.

-Biz ema, bunıñğa nəme amal? –dēdi şair meyüslinip.

-Menmu başta şundaq bolğan, -dēdi Mexsutbay köpçilikke qarap, -tunci qétim Moskovağa barganda, tilsiz âdemge oxşas bir bağ sereñge sodisini qılışqımu acizliq qıldım. Şunıñ bilen Rus tili öginişke mecbur boldım. “Bir âdemge yetmiş xil hüner azliq qilidu” dēgendek, başqa bir milletin tilini bilişmu bir hüner iken, unıñ hēç qandaq ziyini bolmaydiken. Şu çağda qet’iy niyetke kēlip öginip qoyuvidim, hemme cehettin menpeet aldım. Rus tili arqılıq rusların turmuşı, tarixi, medeniyeti toğrisida bir qeder sistēmliq çüşençige ige boldım. Tolstoy, Puşkin eserlerini bivasite köreleydiğan boldım. Payda dēgen şu emesmu!? –Mexsut Muhiti burulup Abduxaliq Uyğurğa qarap davam qıldı, -biznin şairimiz Abduxaliq Uyğur eger Xenzuçını ögenmigen bolsa, Cuñgonin yigirme töt tarixini körelmigen bolatti. Herhalda bilgennin paydisi éytip tügetgüsiz tola.

-Hebibul Ependi bilen Gülendem Avustey Çöçekke kētip qalmığan bolsa, bizmu Rusçe oquğan bolsaq yaxşı bolar iken! –dēdi Niyaz Qariy içige çoñqur tinip, unıñ çoñqur nepis alğanlıqı xuddi yılan köşigendek hemmige añlandı.

-Mexsut akamdın ögensekmu bolıdu, -dēdi Hésamidın Zuper. (s. 177) Yaxşı gep, men ögitey, Rusçe öginişke Bismilla ketmeydu, dēdi Mexsutbay çaçaq arılaştırıp.

Şair çoñqur xiyalğa patqanıdı. Tamaq üstidimu, söz –söhbetlerdimu unıñ bir némini oylinivatqanlıqı körünüp turatti. Axir unıñ bir xiyali tamaqtın kēyin aşkarılandı:

-Bu yıl karvan qaçan mañıdu? –dēdi şair birdinla xiyal qoynidin sugurulup çiqip. Unıñ soalidin meqsiti aşqarılınip qalğandı.

-Karvan bilen bille bērip Rusiyini aylinip kēley devatamsız? –Mexsutbay unıñ meqsitini çüşengenidi.

-Şundaq oylavatimen.

-Buniña ançe küç ketmeydu, karvan béşi qilip qoysaq, ular bilen bille bérip Semeyni ve başqa şeerlerni aylinip kélisiz...

Şairniñ çirayi quyaşteq éçildi. U xuddi Rus tili öginiş arzusi birdinla emelge aşidigandek, közliridin memnuniyet nurlirini çaqnitip:

-Bu yıl çoqum bérip kéley! –dédi.

Del şu çağda kürege bir kişi kirip keldi. Öydikiler dérizidin qarapla uniñ kimlikini bildi.

-Bu Képiş Beg qandaq qilip bu yerge kélip qalgandu? –dédi Mexsutbay érinçeklik bilen.

Adette Turpanlıqlar Vañniñ kahlirini sipayirek atıganda “Képiş Beg” dep ataytti. Bügün bu öyde cem bolğanlar ilmiy kişiler bolğini üçün, uni siliqraq gep bilen Képiş Beg dégendi.

Képiş Beg hoyla xizmetçisiniñ başlamçılıqıda salamniñ çoñini qilip méhmanxanıga kirip keldi. Öydikiler uniñ salimini ilik élip, ilgiri –kéyin bolsimu orunliri- (s. 178) din turup, qaide boyıçe qol élişip körüşkendin kéyin töрге tekliq qildi. Orda bégi ançe tüzüt qilmayla töрге çiqip oturup Patihe qilğandin kéyin, éğiz açtı:

-Uqmay şeherge bériptimen, u yerdin añlap bu yerge keldim, –dédi u bu yerge kéliştiki meqsitini çüşendürüp, göcam zadila olтурguzmidi, bu gepni dégili xéli uzun bolğan...

Orda begliri gepni aşundaq çüşiniksiz başlayitti, ularniñ meqsitini çüşiniş üçün, gep –sözlirini sevrçanlıq bilen zen qoyup añlaşqa toğra kéletti. Eger aldirap soal –soraq qilidiğan bolsa, ular téximu gaçilişip meqsitini uqturalmay qalatti. Şuña, mehmanlar uniñ gepige sevrçanlıq bilen qulaq sélip olтуруşti. Beg sözini davamlaşturup dédi:

-Gañ Gocamniñ köñlige birer iş kirivalidiğan bolsa, şu işni qildumiğuçe âdemni tindurmaydu. U méni sañdin ikki daden buğday qaçilap Turpanğa apirip Abduxaliq şahir (“şair” söziniñ buzulup éytilişi) bilen körüşüp kel, buğdayni uniñ öyige töküvet, şahir maña Kuça Vañlirini çökürüp, méni maxtap şeir yézip bersun, men yene şaň⁴⁴ qilimen dep evetti. Şuña, men şahirni izdep Turpanğa barginim. U yerdin sürüşte qilip

⁴⁴ Şaň (Xenzuçe söz) –İnam.

şahirni Astanige ketti dégenni añlap, bu yerge keldim. Bolmisa bu yerge kéliş uxlap çüşümğimu kirmigen.

Şair hüppide qizirip miyiqda küldi ve:

-Buğdayni tökmey turidiğan iş idi, -dédi.

-Némişqa?

Tipik Lükçünlük bolğan beg şairniñ söziğe öziçe (s. 179) heyran bolup, “némişqa” dégende, “qa” qoşumçisini éytiş bilen teñ ağızi kéleniñ ağızidek éçilip qalğandı. Uniñ şu taptiki turqidin hem heyran qalğanliqi, hem soal qoyğanliqi çiqip turatti.

-Vañ –Gocilarni maxtap yazidigan qesidilerni siyah qelemde yazgili bolmas, İpar –zeper söz yézişnimu layiq tapmay turuvatimen, -dédi şair söz oynitip.

-Yaq, yaq, yazmisiñiz bolmaydu. Bizni tinim tapturmaydu, kéçisimu uxlatmaydu. Ğocamlarniñ micezini sizler bilmeyizler, ularniñ micezi bek ittik.

-Men uzundin béri Vañ –Ğocilarniñ yürükige yaqqudek, ağıziğe tétigudek nezmilerni yazmen dep yürüvatimen. Biraq, uniñğa layiq siyah téxi yétip kelgini yoq. Yalğan éytqan bolsam, sürüşte qiliñ, muşu yarenlerniñ hemmisi bilidu. Añlisam, Şor Deryada⁴⁵ bir xil qizil kehri téşi bar deydu. Şuni aldurup kélip yazmaqçimen. Uniñdin başqisi Ğocamlarğa layiq emes. Siz bérip Ğocamlarğa dadlap qoyuñ, kehri téşi yétip kelgen haman Ğocamniñ yürükige yaqqudek, ağıziğe tétigudek nezme yézip sovğat qilimen, -dédi şair külmestin olturup.

-U qaçan yétip kélur?

-Bultur hecge ketkenlerge éytip qoyğan, ularniñ kélişiğe az qaldi.

-Biz bilimiz, biz guvah, -dédi Niyaz Qariy ispat bolup.

-Gep rast bolsa, men kétimen, uzun olturalmaymen, -Beg ornidin turup xuşlaştı. Sahibxana uni pelempeygiçe uzitip qaytip kirgende, öyde külke kötürülğendi. (s. 180)

-Asanla yolğa saldiñizgu.

-Buğday töküp qoygini kélişmeptu.

-Bu xeqtin qutulmaq tes.

Dostlar terep –tereptin sözlep külüşetti.

-Uniñ yoli asan, -dédi şair yuqiriqi sözlerge cavaben, -kehri taş Şor Deryadin asan yétip kelmeydu. U kelgüçe biz bu yerde neyzige teñleşküdek qelem teyyarlap tursaq, şarait pişip yétilgende, ularniñ yürükige tegküdek nezmilerni yézip, ular

⁴⁵ Şor Derya –Qizil Déñizniñ xelq ağızidiki atilişi.

teripidin bozek qilingan miñligan –tümenligen xelqniñ köñlini alsaq, küpaye qilmasmu?! (s. 181)

On Beşinçi Bab

Tunçi qétim karvan bilen bille béríp, Şemey, Taşkent qatarlıq şeerlerni yérım yıl aylinip kelgen Abduxaliq Uyğurğa u caylardiki xelqniñ tarixiy medeniyiti, hazırqı medeniyet seviyisi, turmuşı qatarlıqlar küçlük tesir qılğandı. Şu yıllarda Oturta Asiyada Sovét iyeti qurulğandin kéyin, medeniyet –maarip, milliy edebiyat –sen’et qatarlıq sahelerde barlıqqa kelgen gülliniş veziyiti ve ictimaiy réallıq şairni heyran qaldurğan hem hayacanlandurğandı. Şair qaytip kelgendin kéyin, u tereplerde körgen –bilgenlirini el –ağinilirige harmastin sözlep béretti. Réallıqlarnı çüşendürgende, öz yurtida höküm sürüvatqan nadanlıq ve xurapatlıqlarnı rehimsizlerçe söketti:

-U tereptiki teraqqiyatlarnı körginimizde, biz bu yerde böşükte uxlap yatqanlıqımızni hés qilidikenmiz, -dédi şair hayacanlığan halda. Bu söz Turpan konişehrdiki İnayetulla Ependiniñ öyide bolğandı. Bu öyde yene Létip Ependi, Ürümçidin kelgen Mömin Ependi qatarlıq kişilermu bar idi. Şair sözini davamlaşturup dédi:

-U tereptiki mekteplerniñ köplüki kişini heyran qaldurdu. Mektep binaliriniñ hemmisila pişşiq xiş bilen sélingan, dériziliri eyneklik, parta –orunduqliri sirlangan, goya bir cennet. Qaysila koçığa qaraydığan bolsaq, qizilgülniñ günçisidek oğul – qizlar qatarlışıp kétivatqan. Bu hal her qandaq kişige çeksiz huzur bexş étidu. (s. 182) Epsus, yurtimizda néme üçün undaq bolmaydu, cem’iyitimiz qaçangıçe cahalet uyqusida yatidu?! Bu halet her qandaq kişini qattiq epsuslanduridu!

Yurtimizda höküm sürüvatqan cahalet siyasiti ve el içidiki nadanlıq – xurapatlıqlarğa ezeldin qarşı turup kélivatqan Abduxaliq Uyğur bu qétim seperdin qaytip kelgendin kéyin, ularğa bolğan gезep –nepriti neççe hessilep aştı. Şair u tereplerde mekteplerniñ köplüki, bu terepte bolsa aran bir siniqliq mektepniñ barlıqidek yarqın sélişturmığa qarap, mekteplerni köpeytip qurgusi, uniña tosalğuluq qilivatqan ictimaiy tüzümni paçaqlap taşlivetküsi kélip, tit –tit bolatti.

-Biz yene mektep quruşimiz kérek, yénişehrdiki bir siniqliq mektepke qarap turmastin, köprek mektep éçip téximu köp oquğuçığa ilim –bilim bérişimiz, bizmu havada uçuşimiz kérek!...

Şairniñ sözliri zamandaş tereqqiyperver dostliriniñ qizgin alqışığa ve himayisige érişkendi.

-Hazırçe, Turpan Konişeherde bir siniqliq, Astanide bir siniqliq mektep éçip turayli! –déyişti köpçilik.

Şu küni İnayetulla Ependiniñ öyide bolğan söhbetke asasen, Turpan Konışeherde bir sinipliq mektep éçip, İnayetulla Ependi oqutquçiliq qilmaqçı boldi. Şair ve başqa tereqqiyperverlerniñ bu cehettiki qizğınliqı gerçe volqandek küçlük bolsimu, emma ictimaiy tüzüm ve devrniñ qattiq çeklimisi astida, hazırçe Turpan şeheride ikki orunda ikki sinipliq mektepniñ éçilişi ularni xéli qanaetlenduretti. Şuña, ular avval konışeherdiki mektepni qurup, Astanide éçilidiğan mektepniñ teyyarlıq işlirini (s. 183) kéyinki növetke qaldurdi.

Yénişeherdiki mektep ikkinçi yılğa qedem basqanda, oquğuçılar teñşilip xélila közge körünüp qalğandi. Etraptiki şeher –nahiyelerdin, yéza –sehralardin kelgen çoñ yaşliq oquğuçılar mektepniñ alahide zinniti idi.

Kündilik ders programmısında tenterbiye dersimu bar idi. Oquğuçılar kolléktip gimnastika oynaytti. Gimnastikdin kéyin, “ataman”, “Rus Gagiri” dep atilidiğan tenterbiye oyunlirini oynaytti. Oymandeñniñ keñ hoylisida bu xil medeniy paaliyetler élip bérilğanda, yéqin etraptiki bazar baliliri, bezi çoñ yaşliq kişiler kélip tamaşa köretti. Buni yéniçe mektep paaliyetliriniñ icabiy tesiri déyişke bolatti. Bezi vaqitlarda oquğuçılarga vez –nesihet xaraktéridiki şeir, maqalilerni déklamatsiye qilduruş arqiliq ularniñ nutuq qabiliyeti östürülettii. Mundaq çağlarda sirttikiler yéqinlap kélip añlaytti. Vez –nesihetlerniñ mezmuni ilim –bilim élišiniñ paydisi, ilimsizlikniñ ziyini, edep –exlaq, yaxşiliq, yamanlıq qatarlıqlarga çetilğanliqtin, añlığuçi xelq tégişlik terbiye alatti. Buniñ neticisinde bir türküm kişiler oquş telipini otturiğa qoyup:

-Ependim, bizmu oqusaq bolamdu? –déyişetti.

-Bolidu. Keçqurunluqi sinip bikar. Keçte kélip oquñlar! –deytti Abduxaliq Uyğur.

Şuniñ bilen bir sinipliq çoñlar savat çiqiriş kursı barlıqqa keldi, buniñ tesirimu yaxşı boldi.

Abduxaliq Uyğur ve başqa oqutquçılar buniña qanaetlinip qalmidi. Ular mektep paaliyetlirini yene bir baldaq yuqiri kötürüp, cem’iyettiki kişilerge köprek tesir (s. 184) körsitiş üçün baş qaturatti. Şair Taşkent şeheride körgen medeniy paaliyetlerni, tiyatir, konsértlarni ve başqa muzika – xorlarni köz aldığa keltüretti, hetta çayxanılarda milliy örp –adetke aylinip ketken neğme –nava, naxşa –ussullarni, Ürümçide Nucupniñ öyide körgenlirini eslep, ularni mektep paaliyetlirige tetbiqlaytti. Bu toğrida Abduxaliq oqutquçılar ve Mömin Ependi qatarlıqlar bilen köp qétim meslihetlişip, axir mektep oquğuçilirini esas qilğan halda konsért kéçiliki ötküzmeqçi boldi. Mömin Ependi edebiyat –sen’et işliriğa acayip qiziqidiğan âdem bolğaçqa, bu

işni tunci bolup qollap –quvvetlidi. Ular köp qétim meslihetlişip konsért nomurlirini békitti. El içide éytilvatqan “davançin”, “Almixan”, “peryadey”, “égiz –égiz tağ başıda”, “Anarxan”, “ray –ray” qatarliq meşhur naxşılarni esliy tékistlirini esas qilğan halda islah qildi. Nomurlar retlep çiqilğandin kéyin Mömin Ependi ottek qizğınliq bilen oquğuçılarga ögitişke başlıdı. U yene özi yazmaqçı bolğan “Périxon” namliq sehne esiriniñ bir neççe bölükidin bir komédiylik konsért tüzüp çiqti. Oquğuçılarga yene déklamatsiye qilidiğan şéirlarni yadlattı.

Teyyarlıqlar pütkenidin kéyin, ular mektepte bir axşam konsért kéciliki ötküzmeççi boluşti. Deñniñ gerbiy teripidiki ayvançiniñ supisini sehne qilmaqçı bolup, ikki tüvrükniñ ariliqini tallivalğanıdı, kéyin arqa teripige yene ikki tal tüvrük tikip çenziler bilen tutaşturup, ikki yénini bora bilen tosüp, şelper perde tartip tex qildi. Sehnini yorutuş üçün öylerdin asma panar tapturup kélip, kirsinni zapas qildi. Bu işlar oqutquçılar- (s. 185) niñ rehberlikide oquğuçılarni heriketlendürüş arqılıq orundalğanıdı. Sirttin bir gécekçi, bir temburçi, ikki dutarçi, bir dapçi tekliq qilindi. Konsért kécilikige oquğuçılarniñ ata –aniliri, keç kursi oquğuçiliri iştirak qildi. Bundin başqa ixtiyariy qatnaşquçılarga keñ yol bérildi

Şu axşımı oymandeñge oyun körgili kelgen yüzligen tamaşibin pakiz tazılanğan yerde olturup konsértniñ qandaq boldığanlıqını ğulgula qilişatti. Bezenliri şelper tartılğan sehnini tamaşa qilatti. Perde içide çalgular teñkeş qilinmaqta. Hemme âdem diqqat qilip qulaq sélip turğanda, birdinla muzika başlandı. Bir qançe çalguniñ öz ara teñkeş qilinip çélingandiki sadaliri kişilerniñ yürek tarini titrektendi.

Perde éçilmığan, emma sehnide ciddiy teyyarlıq boluvatatti, orunduqlarni uyan –buyan yötkep orunlaşturğan vaqıttiki tarağ –turuqlar, sazçılar qeyerde oltursa muvapiq boldığanlıqı toğrisidiki gep –sözler, sehne başqurğuçılarniñ uyan –buyan méñişliri tamaşibilarniñ diqqatını qozğap, ularni küçlük teqezza qilatti. Del şu çağda birinçi qétimlik üstek çélindi. Üşteğ çéliniş bilen muzika toxtıdı. Tamaşibinlarnu cimip emdi néme çiqarkın dep teqezza boluvatqanda, sehniniñ aldiğa Létip Ependi çiqip xelqniñ diqqatını öziğe tarttı. U aldi bilen xelqge salam bérıp qisqıçe söz qildi:

-Hörmetlik méhmanlar, atılar, akılar, sizlerni çillap ekelgenge tuşluğ iş yoğ, şundağ bolsimu mektipimizniñ işliridin, oquğuçilirimizniñ qandağ oquvatqanlıqıdin qisqıçe melumat bermekçimiz. Bu bir yéñiliğ, bu toğrida tecribimiz kemçil. Nomurlirimizni körüp qimmetlik pikir (s. 186) bérişniñizlarni ümid qilimiz.

Birinçi nomurimiz: Omumiğ xor

Perde éçilgandin kéyin, yigirme bir oquğuçi üç burcek tizilip Mevlut Munacati bilen yene bir mektep şéirini oqudi. Tamam bolganda perde yépildi.

-İkkinçi nomur: déklamatsiye

Zaldikiler déklamatsiye sözini tunçi qétim añlavattı. Bu qandaq nersidu dep diqqatini merkezleştürüp turganda, üstek çélinip perde éçildi. Bir oquğuçi sehnige megrur qedem taşlap çiqip köpçilikke tezim qılğandin kéyin, déklamatsiyini başlıdi:

Vicdan Azabı

Cahalet külpetidin bizge bir kün köp xata bardur,

Éytiñizçu, halimizniñ qaysi biride sapa bardur?

Cahanniñ halidin vaqip bolup turmaqnıñ ornıǵa

Birini şaño saylap arqidin devayimiz bardur.

İnaqliq –ittipaqlıqnıñ nişani qalmıdi bizde,

Yéni başni kötürgenni urup yiqıtqanimiz bardur.

Biri bir yaxşılıq qılsa, uniñ yadini qılmaq yoq,

Épi kelse bérip evretlirini açqanimiz bardur.

Binagah dostimizda bir eyb zahir bolup qalsa,

Yoşurmay birge onni qétip çaqqanimiz bardur.

Xuşamet babıda bizdek maharet ustisi yoqtur,

Quvluq –şumluq bilen reñmu reñ yalğanimiz bardur.

Oyun –çaqçaq tüpeyli öz ara biep bolup qalsaq,

Yaraşmaq ornıǵa hedep ot yaqqanimiz bardur.

Yene yurt paydisıǵa cem boluş bizde besi müşkül, (s. 187)

Nezir, toy ve ziyapetke bérip yatqanimiz bardur.
Kéreksiz mustehép işlar üçün cani pida qıldıuq,
Ve lékin hecge bac alsa tozup qaçqanimiz bardur.
İlim –pen ictihatıǵa köñülni qoymiduq bizler,
Oqurmiz, oquturmiz, lékin ségiz çaynaşimiz bardur.
İlim –penge yürüş qilǵan uçar kökte, üzer suda,
Minişke biz tapalmay at yayaq qalǵanimiz bardur.
Gürkirep kelse “aptomobil”, “néme bu, ey xudayim?” dep,
Eqilni işlitemey dañ qétip qalǵanimiz bardur.
Hüner bilen sen’ette yétişduq dep qanaet qıp,
Umaç içmekke xumdanda hécir quyǵanimiz bardur.
Teavun hem qenesur ornıǵa bizlerde bir adet –
Bilimge saye qilǵanni tépip qaçqanimiz bardur.
Bovilar şöhritini, geyritini héç séginmaymiz,
Qélip geplet –cahalette téxi po atqanimiz bardur.
Misli cennet taǵu deryani bézeşke yoq kişi,
Égiz qirlap per yastuqni bigem yatqanimiz bardur.
“İt urǵuçıǵa amraq” dep bizde bar temsil,
Loyi, ambal, vañ, göcamni sémiz baqqanimiz bardur.
Munecim, injénér, alim, tepekkur ehli ornıǵa
Tonur selle, nepsi bala xelpetu sultanimiz bardur.
Hesetxorluq, körelmeslik ve ya özi qilalmasıq
Qildurup baǵlısa belni tümen bohtanimiz bardur.
El ve yurtniñ derdige qilçe bolmiduq derman,
Kélur bir kün şu çağda miñ taǵar puşmanimiz bardur.
Abduxaliq boldi qil, avare bolma, nalima!
Vaqtı kelgende, azabqa teyyar vicdanimiz bardur.
Oquǵuçı déklamatsiyini tügetip tezim qilǵanda, amma (s. 188) uzunǵıçe qizǵın
çavañ çaldı.

Uniñdin kéyin ikki oquǵuçı çıqıp epyünkeşlerni tenqid qilidıǵan “Ray –Ray”ni
orundıdı:

Epyün dégen nicisniñ
Bilmemsen zıyanini?

Qulaq sélip iştikil,
Men sözley bayanini.
Ray –ray, ray –ray.

Epyün dégen çoñ zeher,
Hayatıñğa xevp yéter.
Altun –kümüş köp kéter,
Bildiñmu ziyanini?
Ray –ray, ray –ray.

Oñda yatqan epyünkeş,
Şorap çekken epyünkeş.
Çiray saman sériq,
Kardin çıqqan epyünkeş.
Ray –ray, ray –ray.

Epyün dégen nicisni
Dessep çirağ –ğañzisini,
Otqa sélip köydürüp
Béreyli neq cacisini.
Ray –ray, ray –ray. (s.189)
Toğra éyttiñ can dostum,
Epyün çekme dep tostuñ
Sen uqtuñmu? Men uqtum,
Taşla bu nicasetni!
Ray –ray, ray –ray.

-Yene bir, yene bir!
-Epyünkeşlerni rasa caylaptu!

Xelqniñ küçlük telep qilişi bilen bu nomur üç qétim oynaldi. Arqidin Mömin
Ependi “Peryadey”ni orundidi:

Zimistan körmigen bulbul
Baharniñ qadrini bilmes.

Capani çekmigen aşiq
Vapaniñ qedrini bilmes.

Undaq etmeñlar méni, mundaq etmeñlar méni,
Eqivet lazim bolarmiz, taşlivetmeñlar méni.
Peryadey, taşlivetmeñlar méni, peryadey,
Sen, sen méni sen xarab qildiñ méni seney,
Otlarğa sélip kavap qildiñ méni seney.

Naxşa bu yerge kelgende, Mömin Ependiniñ ayali Nura Xanim ussulğa çüşti. U ussulni naxşa –muzika teñkeş qilip şundaq çirayliq oynaytti. Tamaşibinlar buniñdin intayin memnun bolup, alqış üstige alqış yañritip, telep üstige telep qoyup, uni neççe qétimla tekrar ussul oynatti.

Nomurlar bir –biridin qizgin qarşi élinde. Mundaq (s. 190) boluş nomurlar qiziqarliq ve tesirlik bolğanliqidin emes, muhimi xelqniñ sen’etke bolğan telpünüşiniñ intayin küçlük ikenlikidin idi. Uyğur xelq sen’eti tunçi qétim sehnige çiqip, Turpan xelqi bilen ene şundaq qizgin keypiyat içide yüz körüşti.

Ariliqta yene bir qançe nomur arqimu arqa körsitilgendin kéyin, eñ axirda “Périxon” namliq konsért élan qilindi. Perde éçiliş bilen bille béşiğa uçluq kulah kiygen, gedinige öçke çupurliri çaplangan, péşanisige kokula qisturup, gelite qara saqal taqığan Périxon xencirini şaraqılitip sehnige çiqti. Uniñ acayip –ğarayip girimi kişilerni teeccüplendürgendi. Sehniniñ bir çétide ikki dapçi dap çalatti. Puçqaqlirini tizigiçe türüvalğan yalañ ayağ Périxon beeyni cin –alvastilardek sekrep gelite ussul heriketlirini orundiğan kéyin, naxşisini başlıdi:

Ezemteleykum oquymen,
Cingä toqum toquymen.
Cin sekrise –sekrisun,
Men sekrimey oquymen.

Dapçılar pavuz ornida darañlitip dap çalganda, périxon xencerni şaraqılitip, égiz –pes sekrep usul oynap, bir –ikki çörgilivétip andin naxşisini davamlaşturdi:

Kekka kiben kakiba,

Cin qorqidigan dapçi bar.
Dapçılardın qorqmisañ,
Xencer –piçaq mende bar. (s. 191)
Besey yéseñ besey ye,
Cüsey yéseñ cüsey ye.
Néme yéseñ qamlişidu,
Qopsañ putuñ almişidu.

Kañda yatsañ kañda yat,
Çañda yatsañ çañda yat.
Cahaletu xurapat,
Boldi apet –xarabat.
Yatsañ közüñ yumulidu,
Topa taşlap kömülidu...

Bu nomur téximu zor alqışqa érişip, ikki –üç qétim tekrarlandi. Tamaşibinlar intayin razi boldi.

Konsért kéçiliki axirlaşqanda, Abduxaliq Uyğur sehniniñ aldığa çıqip:

-Xalayıq, bizniñ oyunimiz qandaq boptu? –Dep soal qoydu.

-Nahayiti yaxşı boptu! –Tamaşibinlar bir éğizdın çuqan sé!lip cavab bérişti.

-Şundaq... dédi u salmaqliq bilen biraz tinivélip, -yaxşı iş bolğini üçün, her qaysiñizlarğa meslihet salmayla özimizçe muşunçilik teyyarliduq. Yene buni mexpiy tuttuq. Şundaq qilmaymu mumkin emes. Bu işlirimiz bezi kişilerniñ qulığığa kirse, ular qattiq renciydu. Meripet, edebiyat –sen’et işlirimizda qiyinçiliq xéli köp, tosalğularmu bar. Qiyinçiliq bar dep bu işlarni qilmay yene bolmaydu. Méniñçe, bu bir başliniş bolsun. Buniñdin kéyin edebiyat –sen’et işlirimizni téximu tereqqiy qil (s. 192) durimiz. Hemmiñizlerge melumki, bizniñ toy meşreplirimiz ve qatarıy meşreplirimiz bar. U meşrepler öyiçide orundıldı. Bügün axşam oynıganlirimiz aşu meşreplerniñ bir tereqqiyati. Biz öy meşreplirini sehnige açıqtuq. Bir munçe yéñi mezmunlarni qoşup, xelqni oyğitip, meripetke, medeniyetke, tereqqiyatqa başlımaqçı bolduq. Biz bunçilik işlarni qilmisaq yaki qilişqa cüret qilmisaq, bizniñ halimiz qandaq bolmaqçı?! Dunyada qadaq özgirişler boluvatıdu? Başqa eller tereqqiy qilip qaysi basquçqa yetti? Buniñdin xever tapmay cahalet uyqusida yétivéridigan bolsaq, halimizğa vay, xarab bolimiz. Qalaqliq ölüm bilen baraver. Davamliq qalaq halette

qéliversek başqılarnıñ bozek qılışığa uçraymız, xelqimiz tarix sehnisidin izsiz ğayıp bolıdu, qumğa sıñgen sudek sıñıp tügeymız... Bu işlarnı aldimızğa keltürsek, qorqqumız kélıdu. Zalımlar bizni nadanlıq, cahalet böşüklirige bölep qoyup, uzun muddet béşimizda yañaq çaqmaqçı boluvatıdu. Eger biz zalımlarğa bozek bolmaymız deydikenmız, közimizni éçişimiz, tereqqiyat yolığa qarap méñişimiz kérek. Közimizni açımız dések, mektep éçip balilirimizni oqutuşımız, ilim –pen nuri bilen cahalet tumanlırı qaplığan qarañgu dilimizni yorutuşımız kérek. İlim –pen igiligendila dunyaniñ hazırqı tereqqiyatıqa yétişip mañgili bolıdu. Başqa milletler asmanda uçuvatdu. Oqusaq, bilsek, bizmu uçalaymız! Atilar, akılar, biz emdila bir sinipliq mektep quralduq. Küç –mağdurimiz bekla kemçil. Şundaq bolsimu bugün axşam tunçı qétim konsért kéçiliki ötküzüp sizlerge salam berduq, köñlimizge yarışa hemmiñizlar yaxşı boptu dédiñizlar. Sizler yaxşı boptu dégen işni biz bundin kéyin (s. 193) ravaclandurup téximu yaxşı qılışqa vede bérimiz. Sizlermu medet bériñizlar, baliliriñizlarnı mektepke köplep evetiñizlar, oqutuşqa mana biz teyyar! Çoñlar kelsimu, keçqurunluqi oqutup savatlıq qılışni höddige alimiz. Qandaq, şundaq qilsaq bolamdu?

-Bolıdu, bolıdu!

Amma bir éğizdin qollaydığanlıqını bildürüp varqıraştı.

-Rehmet sizlerge, kelgen qedimiñizlarğa razi boliñizlar! (s. 194)

On Altinçi Bab

Toqsun baziridiki üç aça yol üstige qurulğan aşpuzul, dukanlar aldığa bugün etigendila bir top âdemler toplışivalğandi. Ular dukan aldidiki uzun orunduqlarda oturup parañlıştatti, parañ qiziq bolsa kérek, arilap paraqlışip külüşetti.

Toplanganlar içide Hemdul Bayveççimu bar idi. Égiz boyluq, gevdilik, aq pişmaq, yumilaq yüzlük, qara qaş, qara köz kelgen Hemdul Bayveççiniñ uçisidiki navat reñ şayi çapini bilen béşidiki teqiye doppisi közge alahide taşlinip turatti. Uniñdin başqilarimu Toqsunniñ şu yıllarda közge körüngen ziyaliy yaşliri idi. Bu qeder abruyluq kişilerniñ bugün etigenlikte bu yerge toplinip qalğanliqi bazarniñ bu çetidiki bezi dukandarlarını tañ qaldurğandi.

-Bügün néme boldi? Biri kélemdü ya? –dédi bir dukandar qarşı tereptiki sodigerge añlitip.

-Méhman kélidu! –Gezmal sodigiri uniñ gépige cavab bergeç, dukinidin çıqip bu terepke ötti.

-Nedin?

-Turpandin.

-Kim iken?

-Abduxaliq Uyğur kelgüdek.

-Abduxaliq Uyğur? (s. 195)

-Sen téxi añlimidiñmu? Bu gep neççe kúndinla bargu! Uni nahayiti katta şair déyişidu, hemmisi şu kişini saqlavatidu.

Derveqe, bugün bu yerge toplanğan ziyaliylar Abduxaliq Uyğurni saqlışivatatti. Eslide şairni Hemdul Bayveççe başçılıqidiki bir qançe kişi Moñgullarniñ 6 ayniñ 1 küni ötküzüldiğan medir⁴⁶ bayrimini körgeç, Toqsunniñ tağ –yaylaqlirini sayahet qilip kėtişke tekliq qilğandi. Bu tekliq şairniñ şu yerdiki Moñgullar turmuşini körüş ve Moñgul tili öginiş arzusığa uygun kelgenliktin, u bügünki künde kélişke vede qilğandi. Şuña, Toqsunluqlar bugün etikendila bazarğa cem bolup şairni kütüvatatti. Öruk pişşiqi, tün qisqa, kün uzun çağlarda bolğaçqa, Turpandin baş toxu çilliganda yolğa çıqqan her qandaq yoluçi aşvaqtığa qalmaq Toqsunğa yétip kélişi mumkin idi. Şuña, şairni kütüvatqanlar arilap bilek saiti ve yançuq saetlirige qarap qoyuşatti. Buniñdin ularniñ şairniñ didarini körüşke qançilik teqezza boluvatqanliqi bilinip turatti.

⁴⁶ Medir –Moñgullarniñ yazliq bayrimi.

Aqtaş yoli tereptin uçqandek téz kelgen xeverçi attin xuddi qañqip ketken pomzekték çüşüp “keldi –keldi” dep xever yetküzdi. Kütükçiler birdinla canlinip orunliridin turup, yol terepke burulup turuşığa ikki atlıq méhman yétip kélişti ulardin biri Abduxaliq Uyğur, yene biri şairniñ dosti Niyaz Qariy idi. Toqsunluqlar ularni orivélip qizğın qarşı aldı ve dostane körüşti. Abduxaliq Uyğur bilen Hemdul Bayveççiniñ boy –besti teñ bolup, öz ara körüşkende xuddi bir yerde ösken qoş (s. 196) çinardek teñlişip turğanlıqı etraptiki kişilerni heyran qaldurdi.

Méhmanlar dukan aldida çarek saetçe hayal boldi. Dukan xocayini tutqan ussuluq çaylar içilip bolğandin kéyin, Hemdul Bayveççe méhmanlarni başlap mañdi. Uniñ öyi şeker sirtida idi. U öy –bina Hemdul Bayveççiniñ atisi Qadir Ceñgi⁴⁷ teripidin saldurulğanlıqı üçün “Guñguen” (Qesir) depmu atılatı. Bu bina menziriklik cayğa heşemetlik sélingan, aldı qismi ikki qevet, içki öyliri bir qevet, öyiçi, hoyla, ayvanlargiçe pişşiq xiş yatquzulğan bolup, şu zamanda aldinqı qatardiki körkem quruluş idi. Binaniñ aldı teripidiki çoñ ikki östeñde süpsüzük su éqip turatti. Östeñniñ qaşlırida u baştin –bu başqiçe sozulğan töt qur söget baraqsan köklep, köpkök karidor hasil qilğanidi. İkki östeñniñ ariliqidiki yolğa kün boyi aptap çüşmeytti. Binaniñ çoñ dervazisi aldida çaqqanğına yañaqlıq ve alma –anarlıq bir bağ, binaniñ şerq teripide çörisi éviz kumilaç tam bilen ihate qilingan örüklük bağ bar idi. Hemdul Bayveççe öz méhmani Abduxaliq Uyğurni ikki qevetlik hucrida kütüvaldi.

Şairniñ nam –şöhritini añlap, uni bir körüş arzusida bolğanlar köp idi. Ular top –top bolup ziyaretke kélişti. Şu küni ziyaretke kelgüçiler xuddi hesel heriliri uvisığa kélip –kétip urğandek, üzülmeý kélip –kétip turdi. Taki tün yérimigiçe méhman öksümidi.

Etisi Hemdul Bayveççe şairniñ şeripi üçün ziyapet (s. 197) uyuşturdi. Ziyapetke şu yıllarda Toqsunda közge körünge yaş ziyaliylardin Toxti Éli⁴⁸, Exmet Mexsum⁴⁹, Gopur Ariz⁵⁰, Motilaxun⁵¹, Hamidin Goca⁵² qatarlıq teklip qilingandi.

⁴⁷ Kuçağa tuñlıñ bolğan herbiy memuriy emeldar.

⁴⁸ Toxti Éli -1933 yili Toqsunda qozğılañ kötürüp Qaraşeker, Korlini işgal qilğan, kéyin Şeñ Şı Seyniñ caza qoşuni bilen bolğan uruşta ölgen. Uni Toxti Lüycañ depmu ataydu.

⁴⁹ Exmet Mexsum, Sovét ittapaqıda oqup kélip 36 diviziyide polkovnik bolğan, Mehmüt Sicañ çetke qaçqanda, muveqqet muavin garnizon siliniñ bolğan, kéyin Şeñ Şı Sey türmiside öltürülgen.

⁵⁰ Gopur Ariz, Gopur Tuenañ depmu atilidu. Mehmüt Sicañniñ Qeşqer yéñisarda turuşluq polkiniñ polkovniki bolğan, kéyin Şeñ Şı Seyniñ türmiside öltürülgen.

⁵¹ Motilaxun, 1933 yilidiki qozğılañğa qatnişip, memuriy xizmetlerde bolğan. Eñ axirda Şeñ Şı Sey teripidin qolğa élinip türimde öltürülgen.

⁵² Hamidin Goca, diniy –penniy bilimge iğe ziyaliy bolup, uzun yil maarip mupettişi ve uyuşma reisi bolğan. 1970 yıllarda öz ecili bilen vapat bolğan.

Ziyapet üstide ular azade parañlaştı. Şair köpçilikniñ telipige asasen bir qançe yéñi şeirini oqup berdi. Uniñdin kéyin yene telepke binaen Yañ Zéñşin ölgen küni Ürümqide körgen –bilen ehvallarni tepsiliy sözlep, méhmanlarni goya şu küni neq meydani öz közi bilen körgendik héssiyatqa keltürdi. Gerçe bu yüz berginige birer yildin aşqan kona veqe bolsimu, méhmanlar nahayiti qiziqip añaştı. Şuniñdin kéyin söhbet növetniki veziyetke köçkendi.

Ciyañcün almaşqan bilen héçqandaq iş özgermidi, işlarniñ hemmisi yenila şu qéri Ciyañcünniñ yoli bilen kétivatidu, -dédi Motilaxun şairniñ sözi tügeş bilen.

Buğday öñlük, qara keke saqallıq, sodiger süpet kiyingen bu âdem medriside bir mezigil oqup, kéyin ticaretke (s. 198) bérilgen seviyilik ziyaliy idi. Bu uniñ Yañ Zéñşin ölüp Cin Şurén iyet béşiğa çıqqandın kéyinki bir yilliq veziyetni közitiş arqılıq emeliy xulasige kelgenlikini ispatlap béretti.

-Şundaq, héç qandaq iş özgermidi, -dédi şair uniñ sözini toğra tépip.

-Zulum qéri Ciyañcün vaqtidikidin éşip ketti, -dédi Toxti Éli keskin höküm qilip, -bizniñ harvilar her qétimda yéñi emeldarlarni bésip kélivatidu. Sürüşte qilsam, tolisi hazirqi Cin Cuşiniñ uruq –tuğqanliri imiş. Ular qéri Ciyañcünniñ vaqtda mensepke érişelmey éçirqap ketkeçke, yéñidin emel tutup bargan yériğe salcidek çaplışılğan gep. Şuña, hazirqi zulum ilgirikidin ciq éşip ketti.

Toxti Éli şu yilliri harva tranporti sahaside şaño idi, şuña nurgun işlardın xeverdar bolup turatti.

-Şañoymniñ éytqini toğra. “uruq salca qanni bek şoraydu” deydigan gep bar emesmu? Éçirqap ketken yéñi emeldarlarmu şuniñğa oxşaş –de! –Dédi Hamidin Ğoca şañoyniñ sözini quvvetlep. Uniñ sözige beziler külüp qoyuşti.

Hamidin Ğoca qiriq yaşlar çamisidiki pakar, emma bedini çin, çaqqan, qiziqçi âdem idi, kiçikkine közliridin daim külke tükülüp turatti.

Déyilivatqan gep –sözlerniñ öz köñlige xop kelgenlikini hés qilğan şair birdinla öziniñ “Qamlaşmıdı” serlevhilik şeirini köpçilikke oqup bérişni toğra taptı: (s. 199)

Adimi almaştıyu, yoli –tüzüm almaştıdı,

Cin dégenniñ işliri misqalçımu qamlaşmıdı.

...

Şair bir tiniqta şeirni oqup axırlaştuğandın kéyin, köpçilik “rasttin qamlaşmıdı, qamlaşmıdı...” dep tekrarlaşti.

Çüşlük tamaqtin kéyin hava xélila qızıgandı. Méhmanlar taşqiri çiqip ikki östeñ ariliqidiki kün boyi aptap çüşmeydiğan salqın caylarda seyle qılıştı. Bük –baraqsan derexler arisidin uruluvatqan ğur –ğur şamal kişige çeksiz huzur bexş étetti.

Şaño Aka, Koça tereptin qandaq xeverler bar? –Dédi şair özige yandışıp kétivatqan Toxti Élige qarap. Çünki, Toxti Éliniñ Koça terep bilen qoyuq munasiviti barlıqını u obdan biletti.

-U tereptin kelgenlerniñ hemmisila alvan –séliq köp, déyişivatidu, -dédi Toxti Éli.

-Öziñiz barmıgansız?

-Bu yıl vaqtim yetmi.

Şair bir az turuvalğandin kéyin, söziniñ uranını yötkidi:

-Koçada éçilğan yéñiçe mekteplerniñ ehvalı hazır qandaqraq?

-Bir çağlarda bar idi, hazır yoq.

-Yéñi éçilğan vaqıtlarda menmu oquğandım, -dep sözge qoşuldi Hemdul Bayveççe, -Hamit Hacim, Abdumicit Mexsum deydigan muellimlirimiz bar idi...

-U kişiler hazırmu bar. Hamit Hacim bilen akam Tömür Şaño say boyıda qoşna olturidu. Ularniñ köñlimu (s. 200) yéqin, kiriş –çiqış qılışidu, -dédi Toxti Éli ehval tonuşturuq, -Koçadiki mektep xéli ravac tapqandı, qéri Ciyañcünniñ buyruqı bilen tarqitivétilğandin kéyin, qayta éçişqa imkan bolmıdı. Hazır Abdumecit Mexsum xaniqada balılarga qıraet, hösnxet ögitivatidu, deydu.

-Qéri Ciyañcün ölüp Cin Şurén iyet béşiğa çiqqan muşu pursette Turpanda mektep qurulvalduq, -dédi şair öz işidin doklat bérıp, -biz özgıçe yol tuttuq. İctimaiy şaraitqa étibar bérıp, pitniçilerniñ ağızını tuvaqlıduq. Şuniñ bilen mektipimizniñ işliri xéli oñuşluq yürüşuvatidu. Kuçalıqlarmu bizge oxşaş yol tutqan bolsa, mektep éçip meripet tarqitiş işlirini başlıvalğan bolatti.

-Lékin, Kuça terepniñ pitnisi yaman. Vañ –Ğoca, qazi –kalan dégenler boş emes!

-Börisi yoq cañgal, oğrisi yoq yurt bolmıgandek, hemme yerniñ pitne –pasatçiliri bolıdu, dédi şair köpçilikke añlitıp, andın uluğ –kiçik tinivalğandin kéyin vezmin ahañda tesirlik davam qıldı, -pitne –pasatçilarniñ kasapitidin axır qalğan künimiz muşu. Hazır biz bek éğir küñge qalduq. Cahalet, xurapatlıq, nadanlıq patqıqığa çöküp kétivatimiz. “Ücme piş, ağızıma çüş” deydigan bolsaq işniñ epleşmigini şu.

-Düşmenniñ köñlige insap tilep cim yétiş téximu epleşmeydu, -dédi Exmet Mexsum külümsirep, çoqum heriket qılış kérek, üçminimu özimiz qéqip yéyişimiz lazim! -Uniñ yoğan közlidiridin qandaqtur menilik nur çaqnayitti.

-Hazir biz arzu –meqsetlirimizni tağdek bésip (s. 201) turgan istibdat tüzümni üzül –késil paçaqlap taşlışimiz kérek. Buniñdin başqisi bikar! –dédi Ğopur Ariz meydisini meğrur kérip.

Boyiğa qarığanda béşi kiçik körinidiğan, çirayi aq –sériqqa mayıl, yumilaq yüzlük Ğopur Ariz ottuz beş yaşlarğa kelgen nevqıran yigit idi. Uniñ yuqiriqi sözliridin meqsiti éniq bilinip turatti.

-Muşu künlerde birer iş çıqsa qandaq bolup kéter? –dédi Exmet Mexsum.

-Qandaq bolmaqçı, ormanğa ot kétidu şu! –dédi Ğopur Ariz.

Bular östeñ boylap yürüp yene bir munçe muñdaştı. Söhbetniñ uranidin qarığanda, ularniñ pikir –çüşençiliri, arzu –armanliri asasiy cehettin oxşaşıp kettetti. Gep –sözliri xuddi terep –tereptin éqip kelgen bulaq suliri öz ara qoşulup bir ezim derya hasil qilğandek küçlük pikir éqimi şekillendürüp, tebi’iy yosunda istibdatlıqqa –qarañguluqqa qarşı küçke aylinatti.

Şairniñ Toqsunğa kélişi bir munçe ziyalıylarnı baş qoşup ülpetlişiş, tarmaq çüşençe –pikirlerni bir nuqtığa merkezleştürüş pursitige ige qilğandı. Buniñdin çeksiz şadlangan ve riğbetlengen yaşlar kéçe –kündüz şair bilen bille boldı. Örük pişqan mezigil bolğaçqa, Ğopur Ariz şairni öz béği (Ariz Haciniñ örüklük béği)ğa baravetke çağırdı. Başqa kişilermu şairni arqa –arqidin öz öylirige ziyapetke çağırdı. Bu ceryanda bir –biridin noçi atlarğa mingen yaşlarnıñ toplışıp bağdin bağqa, mehelligin mehellige at oynıtıp yürüşliri pütün yurt içini lerzige keltürgendi... (s. 202)

2

Abduxaliq Uyğur Moñgullarnıñ her yili kona yil hésabi boyıçe 6. aynıñ 12 küni börtide ötküzüldiğan Medir bayrimığa qatnişiş üçün kétivatatti. U öziniñ Moñgullarnıñ turmuşını körüş, tilini öginiş istikiniñ emelge eşivatqanlıqidin qelbi alemçe şadlıqqa tolgandı, yüriki çeksiz hayacandin xuddi kökreke qepisini yérip çiqip kétidiğandek küçlük soqatti.

“Bilgendin soñ kélidu bilivergiñ,
Bilivériş emesmidi tileki elniñ.
Qirdin aşsañ, aldiñğa qir körünse,
Qiziqqandin kelmemdu yürivergiñ.”

Qazaq mutepekkuri Abayniñ bu eqliyisiniñ rohi Abduxaliq Uygurniñ vucudida deryadek dolqunlaytti. U ilim –bilimge özini xuddi pervanidek uratti, dunyada barliki bilimni bilgüsü, toxtavsiz alğa ilgiriligüsü kéletti.

Toqsunniñ Yılanliq yézisidin Hemdul Bayveççiniñ hemrahliqida yolğa çıqqan şair tañniñ salqın havasida özini intayın tétik hés qilatti. Asmanda san –sanaqsız yultuzlar bir –biridin üstünlük talişip cilve qilatti. Aldi ve sol qol tereptiki tağlar tañ qarañguluqıda yiraqtin xuddi qara reñde boyap qoyğan tamdek ğuva, emma sürlük körünetti. Ular Üstigołğa qarap kétivatatti, kün çıqip issiq başlanğıçe ğol içige kirivéliş üçün téz –téz mañatti. Bu seperde şair bilen Niyaz Qariydin başqa Hemdul Bayveççe, uniñ Manap isimlik bir xizmetçisi ve Hamidin Ğoca qatar- (s. 203) liq beş âdem bar idi.

Şepeq qizardi. Tağ çoqqısı otqaşteq tavlğanidi. Quyaş güzel camalini namayan qiliş bilen teñ yoluçılarniñ köz aldida acayıp güzel menziriler yéyildi.

Seperdaşlar bir –birige qaraştı. Etigenlik quyaşniñ séhirlik nurida tavlğan tonuş çiraylar intayın yéqimliq körünetti.

-Ğoca aka, -dep söz başlıdi Hemdul Bayveççe at üstide qıypaşlinip Hamidin Ğociğa qarap, uniñ közliridin etigenlik xuşallıqniñ nurliri çaqnap turatti, -élıvalğan nersileriñiz némançe köp? Quşnaçimla kem qaptu, uniñmu élıvalğan bolsiñiz, pütün öyni köçürüp mañğan bolar ikensiz!

-Etigen uniñ bilenmu ciq étıştim, -dédi Hamidin Ğoca çaqçaqqa çaqçaq qayturup, -qoltuqlap méñividim, yığlap turuvaldi...

Bu geptin hemmeylem paraqlap külüşti.

-Yazda yépinça, qışta ozuq deptiken, -dep söz başlıdi Hamidin Ğoca külğiniñ axiriğa ulap, -tağqa çıqqanda yépinça bolmisa, qaziaxunumdek “étini atmay yap” deydigan iş çıqıdu.

Bu gepke Toqsunluqlar küldi. Çünki, ular bu meşhur sözniñ kélip çıqış tarixini obdan biletti. Turpandin kelgen méhmanlar bolsa u sözni çüşenmigenliktin héç qandaq ipade bildürmidi. Külmigen bolsimu, qiziqip qulaq salğandi. Şuña, Hemdul Bayveççe bu sözge munasivetlik hékayini méhmanlarğimu bildürmekçi bolup:

-Ğoca aka, héliqi işni sözlep bériñe, bizmu añlap qalayli! –dédi. Uniñ ğerizini bilgen Hamidin Ğoca sözge (s. 204) kirişti:

-Qaysibir yili bir qaziaxunum bir neççe ölima –eşrep, reis bilen tağqa çıqıptu, Hamidin Ğoca öziçe pixildap külüp qoyup davam qildi, tuñgıda qoyçılar obdan

méhman qilip qondurup qaptu. Tuńǵa kécisi soǵuq bolidiǵan yer bolǵaçqa, qaziaxunum yéliń kiyimler bilenla çiqim qalǵaniken, tońlaşqa başlaptu. Tün yérim bolǵanda u reisni çaqirip: “yépingudek bir némeń yoqmu?” dep soraptu. Reis axturup héç nerse tapalmay kélip: “taşlıvetken eşek toqumidin başqa bir nerse yoq iken” dep cayǵa kétiptu.

Qaziaxunum gep qilmay cim bolup qaptu, lékin soǵuq uni yene sözleşke mecbur qıptu. Şuniń bilen u reisni qayta çaqirip: “héliqi bir némeńni étini atmay ekélip yépip qoyǵın” deptu. Bu veqe ene şundaq bolǵan...

-Şundaq qilip, qaziaxunum yéǵır eşekniń toqumini bir kéçe yépinip çiqıptu –de!
–Hemdul Bayveççe şundaq dep özini tutuvalalmay qaqaqlap külüp ketti. Şairmu bu hékayettin huzur aldı.

-Rast, uni tań körgili bolmaydu, -dédi Niyaz Qariy sözge qoşulup, -taǵ yéri dégende mundaq işlar köp boldu. Höl –yéǵında qaldıǵan bolsa téximu çoń palaket basidu.

Tań étış bilen atlarnıńmu tuyiqi qizip méniş zoqi aşqanidi. Ular ökreń taşlap, bir –biridin qizǵınıp uçqandek téz ilgirileytti. Yoluçılar goya özlrini taǵ içi dem tartivatqandek hés qilişatti.

-Mana kélip qalduq, -dédi Hamidin Ğoca Üstigol éǵizini béşi bilen ima qilip.

Ğol éǵizıǵa yéqin étekte çoń bir éqin izi sozu- (s. 205) lup yatatti. Keńliki ikki yüz métirdek kélidiǵan bu quruq éqin sancaq –sancaq qoram taşlar bilen toǵandı.

Bu xéli çoń éqin bolsa kérek, -dédi Abduxaliq Uyǵur aldida aqirip yatqan éqinǵa omumiy nezer taşlap, -eger bu éqında taşqın sular aqmıǵan bolsa, bu qeder ciq hem yoǵan taşlar bolmıǵan bolatti. Qarań avu qırǵaqqa, su yalap hasil qilmisa, qandaq peyda bolidu?

-Hazirmu bu éqindin taşqın su kélip turidu, -dédi Hamidin Ğoca.

-Bu gepçe suǵa bay ikensizler –de?

-Alǵuydiki suni körsińiz téximu heyran qalisiz. Muşu künlerde atqa kécik bermeydu.

-Bu gepçe éǵızlar xéli bar oxşaydu?

-Sanap kelsek xéli bar, -dédi Hamidin Ğoca şairniń soaliǵa cavab bérip, mesilen, künçiқиştin sanisaq, Quruqtaǵ éǵizini hésabqa almiǵanda, Argibulaq, Qoştérek, Köknek, Üstigol, Zormuta, Alǵuy, Uvir, Yaǵçivéçi, Baytoqay qatarliq cem’iy toqquz éǵız bar. Bir rivayette Toqsun dégen nam “Toqquz su”din kélip çiqqan

déyilidu. Burun bu égizlardin su kélip turidiken, hazir beziliri qurup ketti. Şundaq bolsimu bezi yillari égizlardin taşqin kélip xéli parakendiçilik tuğduridu.

-Yer tüzülüşidin qariganda, -dédi Abduxaliq Uyğur arqisiğa burulup, Toqsundin Turpangiçe bolğan bipayan oymanliqni körsitip, -bu oymanliq qedimki zamanlarda çoñ köl yaki çoñ içki déñiz boluş mumkin.

-Sizniñ bu gepiñizge qoşulimen, -dédi Hamidin Ğoca qızışip, -Toqsunniñ muşu payansiz saylirida qélin taştuz qatlimi bar. Tuz dégen köl yaki déñiz yaqisida peyda (s. 206) bolidiğan bayliq. Yene bir ispat: Sériqdöñdin Qargiçaqqiçe bolğan ariliqta ziç caylaşqan çirigen qomuş yiltizliri bar. Uni biz “çim otun” deymiz. Munçe köp qomuş yiltiziga qarigandimu, bu caylarniñ qedimki zamanda çoñ déñiz yaki çoñ köl ikenliki ispatlinidu.

-Toqsun etrapida Moñğulçe atalğan caylar xéli köp iken, -dédi şair. U yuqirida sanalğan éqinlarniñ namliriga zen qoyuğandi.

-Ğol içige kirsek, tağ –davanlar namliriniñ hemmisi Moñğulçe, -dédi Hamidin Ğoca cavab ornida, -meselen, Üstigolniñ içidiki biz bésip ötidigan Beşinti, Börti, Sağansala, Dolen, Bağçingol dégen caylar ve Alğuy, Évirğol, Şargol, Zormuta dégen göllarniñ namlirimu Moñğulçe emesmu?!

-On üçinçi esirge kelgende, -dédi şair, -Moñğullar küçiyip, Çiñgiz Xan Asiyaniñ mutleq köp qismi ve Yavropaniñ bir qisim caylirini boysundurğanken, mundaq tarixiy şaraitta bir munçe caylarniñ Moñğulçe atilişi eceblinerlik emes –de!

Parañ qizip ketkenliktin bular Ğol içige qandaq kirip qalğanliqinimu sezmeq qaldi. Ğol içide bir ériqta süpsüzük su éqip turatti. Yoluçılar su boyiga çüşüp yüz –qollirini yuyup biraz aram almaqçi boluşti. Manap çarek saetke qalmaq çay teyyarlidi. Andin hemmisi dastixanda olturup nan –toqaç ve pişurulğan soğuc göş bilen naştta qilişti.

-Bügün siz méni bek xuşal qildiñiz, -dédi Hemdul Bayveççe çay üstide Hamidin Ğociga qarap.

-Qaysi tereptin deysiz? (s. 207)

-Méniñ xuşal bolğan yérim, -dep çüşendürüşke başlidi Hemdul Bayveççe, -men muşu yurtta tuğulup östüm. Yeşim ottuzdin aştı. Özümçe bu yurtta mençilik âdem yoq dep hésablişim mumkin. Atam Qadir Ceñgi Kuçada Tuñliñ, çoñ akam Ğoca Abdullabeg bolsa Yiñcañ, ikki yuzdin artuq ekser tutidu. Pul –mal, yer –zemin yéterlik bar. Emma, méni Toqsun etrapidiki tağ –deryalarni, égizlarni sanap ber dese, sanap bérelmeslikim mumkin. Siz xuddi yipqa tizivalğandek éytip berdiñiz. Uniñ

üstige Abduxaliq Uyğurmu öziniñ qaraşlırını otturiğa qoydi, tarix sözlidi. Şu tereplirige qarap sizlerdin köp xursen boldum. Rasttin éytsam, bugün özüm tuğulğan yurtumni çüşengendek boldum.

-Şexsen memnu köp xursen, -dédi Abduxaliq Uyğur çirayığa külke yügürtüp, -men hazir Toqsun toğrisida asasiy çüşençige ige boldum. Dunyada her qandaq yurtniñ tarixi, coğrapiyisi, tağ -deryasi, tirikçiligi, örp -aditi bolidu. Her bir âdem öz ana yurtiniñ héç bolmıganda şunçilik ehvallirini bilişi kérek. Şundaq bolğandila u yaxşı evlad hésablinidu. Bir âdem tuğulğan yurtiniñ aş -tuzini yep turuqluq uni tonumisa, özinila bilip eslini bilmise, uni qandaqmu âdem dégili bolsun? Undaqlarni dunyağa yep -içiş üçünla kelgen deymizmu? Eger yep -içiş üçünla kelgen bolsa, ularni qoy deymizmu yaki öy müşüki deymizmu? Hamidin Ğoca akamniñ öz yurti toğrisida nurgun melumatlarğa ige bolğanliqi hemmimizni, bolupmu şexsen méni nahayiti xursen qildi. âdem ene şundaq boluşı kérek.

Çaydin kéyin bular yene atlinip yolini davam qildi. Yol (s. 208) su boylap sozulğandi. Ular ilgiriligenséri tağ menzirisini séhirgerniñ oyunidek özgirip baratti. Tomuzniñ aptipida mexmeldek tavlangan yaylaqlar, qoyuq ot -çöpler bilen tolğan cilgilar, baştin -ayağ yéşil payandazğa pürkengen çoqqilar, yene alliqandaq séhirlik menziriler yoluçılarni ixtiyarsiz özige tartip, toxtavsiz ilgirilişige türtke bolatti. Yoluçılar zor iştiyaq bilen menzire qoglişip méñip, qoyçılar çüşkün qilğan öteklerge bérip qalğanliqini tuymay qalatti.

Qaratağda qoy köp idi. Töt -beş Tokay mañsila qoy ötekliri uçrap turatti. Méhmanlar bu yerlerde oynap mañgan bolğaçqa, ötektin ötekke köçüp méhman bolatti. Qaysila ötekke çüşkün qilğan bolsa, malçılar qoy soyup méhman qilatti. Çédir aldığa sorun tüzüp méhmanlarniñ söhbetini añlaymiz dep toplişivalatti.

-Bizniñ tağlırimiz, yaylaqlirimiz némidégen güzel, némidégen çirayliq - Abduxaliq Uyğur hayacinini bésivalalmay, şairane héssiyatlırını bayan qilip qoyçılarni xuş qilatti, -tağniñ yürekni yaşartidıgan sap havasi, tenge dava bulaq suliri, közni qamaşturidıgan reñgareñ tağ gülliri, mexmeldek yapyéşil ot -çöpliri, vah! Némidégen ésil -he! Misali cennet!...

Tağ kéçisi acayip cimcit idi, güya zéminda héç qandaq hayatliq qalmıgandek, etrap ün -tinsiz sükütke çömetti. Yultuzlar xuddi şehirlerdiki koça çirağlıridek yéqinla yerde çaraqalayitti. Sap hava, salqın şamal kişini tétikleştürüp, rohini urğutatti. Mundaq köñüllük axşamlarda uyuşturulğan söhbetlerde şair etraptikilerni bezide növetniki ictimaiy hayat, xelqniñ éçinişliq teqdiri, siyaset toğrisida sözlep çoñqur oyğa

salsa, bezide (s. 209) qiziqarliq gep –sözlerni qilip küldüretti, yene bezide bolsa şeir oquytti.

3

-Pah, Börtiniñ içi eceb avatlışıp kétiptu! –dédi Hamidin Ğoca heyran bolup, - némidégen tola çédir bu!...

Derveqe Börtiniñ içi çédir, âdem ve at –ulağlar bilen tolğandi. Ularniñ köplüki her qandaq kişini heyran qalduratti. Ğolniñ içidiki yamzallar, derex ariliri ve tüz yerler ala qalmıgan, hemmila yerge çédir tikilip qazanlar ésilğandi. Gerçe bayram téxi başlanmıgan bolsimu, lékin haraq –şarab içiş, gécek tartip naxşa éytişlar allıqaçan başlanganıdi. Çıraylıq kiyingen balılar, çaçteñge asqan qızlar kéyik qozisidek taqlap, çédirdin çédirğa ötüşüp yürüsetti. Hemme âdem xuşal, hemme âdem bayram tentenisige çömülgenidi.

Méhmanlar yol bilen içkirilep kéletti. Ular bu yerdiki ibadetxana aldığa kélip attin çüşüp turuşığa bir qançe Moñğul kélip, méhmanlardın aman –ésenlik soridi. Ular Uyğurçini obdanla sözleydiğan, adette Toqsunluqlar bilen bériş –kéliş qilişidığan bolğaçqa, tağdin –bağdin gep sorap méhmanlarnı tonuvélişqanıdi. Adette zéhni oçuq, közi ötkür kélidığan Moñğullar Hemdul Bayveççiniñ Koça tuñlıñı Qadir Ceñginiñ oğlı, Abduxaliq Uyğurniñ Şayar, Lopnurlarğa Şyencañ bolğan Niyazbegniñ küyoğlı ikenlikini bilgendin kéyin, ularğa alahide izzet –ikram körsitişke başlıdi. Méhmanlarnı mexsus çédir acritip orunlaşturdi. Özüñlar öltürüp yeñlar dep qoydin neççini eké- (s. 210) lip bağlap qoydi, hetta otun, qazan qatarlıqlarnımu tex qilip özliriniñ méhmandostluqını namayan qildi.

Ara isimlik Moñğul mollisi ete –axşamda kélip, méhmanlardın hal sorap muñdişip turatti. Umu Uyğurçini ravan sözleytti. Uniñ sözliridin nurğun caylarnı bilidığanlıqı, köp kişiler bilen tonuş ikenliki melum bolatti. Söhbet davamida Abduxaliq Uyğur öziniñ Moñğulçe öginiş arzusi barlıqını éytqanda, u çeksiz xuş bolup:

-Men séniñ qéynatañ bilen obdan tonuşmen, u yaxşı âdem. Biz ağıne bolğan, - dep sözlep ketti ağızi –ağıziğa tegmey, -eger sen Moñğulçe ögenseñ, men saña bir altun kitab teqdim qilimen.

Medir bayrimi ravurus üç kün davam qildi. Her küni çéliş, beyge boldi. Bayram xuşallıqıda tün tañğa ulişiş ketti.

Medir bayrimi axırlaşqandın kéyin, Hemdul Bayveççe Köknek içi bilen Toqsunğa qaytip ketti. Abduxaliq Uyğur bilen Niyaz Qariy ikisi Qaraşherde qaldi.

Ular Araniñ öyige barganda, Ara ularni qizgin kütüvelip, vedisige binaen kitab hediye qildi. Bu kitab Moñgulçe kona qolyazma idi. Abduxaliq Uyğur kitabni élip varaqlap kördi, emma héç nersini çüshelmidi. Niyaz Qariymu kitabni qoligá élip örüp –çörüp körgendin kéyin:

-Altun kitab déginiñ muşumu? –dep külümsiridi.

Ara uniñ sözini añlap höppide qizirip ketti –de, “ce, ce” dep tekrarligandin kéyin Abduxaliq Uyğurğa qarap:

-Qéynatañ bilen ağine bolmisam, bu kitabni saña bermeyttim, -dédi hayacanlangan halda, kitabtikisi (s. 211) ata –bovañlarniñ yéziqi, Musulman bolmasta muşu xetni yazattiñlar, hazir siler bilmeydiler, aldi bilen uni öginiñlar. Kitabta silerge paydiliq nurgun melumatlar bar!...

Kéyin Abduxaliq Uyğur xeyrlişip mañganda, Ara uzitip çiqip:

-Yaxşı oqu, yaxşı ögen! –dep qayta –qayta cékilidi. (s. 212)

On Yettinçi Bab

1

-Epey, eceb sançivaldimğu!

Doppa tikivatqan Ayimxan qoliğa yiñne sancivélip qattiq çöçüp ketti. Qoli éçişip ağrivatatti. U yiñne sancilğan yerni çin çimdir, zeherni çiqirivetmekçi boldi.

U kiçik yaki tentek bala emes idiğı. Qandaq qilip qoliğa yiñne sancivaldi? Bu elvette sevebsiz emes idi. Bu sevebni şu tapta özidin başqa héçkim bilmeytti...

... U doppini mölçerdikidin neççe baraver nepis, neççe hesse çirayliq pütküzgendi. Yip reñlirini köñül qoyup tallap, gül keştilirini acayip ustiliq bilen tikip éçildurğan, zer çekip yultuzdek çaqnatqan bu doppini eñ söyümlük kişisi Abduxaliq Uyğurğa öz qoli bilen kiydürüvidi, u yüzligen –miñliğan kişiler arisida pallide çaqnay alahide közge taşlandı. Şair buniñdin intayin xuş boldi ve minnetdarliq bildürüp Ayimxanniñ éñikini yénik kötürüp qoyuvidi, téni xuddi küçlük éléktir dolquniğa duç kelgendek silkinip ketti. Ayimxan ene şundaq mest qilguç tesevvur ilkide qoliğa yiñne sancivalğanidi.

-He, Ayim, qoluñni uvulap qapsengu! Çayan çéqivaldimu yaki ériñni séginip yiñne sancivaldiñmu?

Ayimxanniñ dosti Xasiyet çoñ işiktin qaqaqlap külginiçe beş yaşlarğa kirip qalğan qizini egeştürüp kirip (s. 213) keldi. Ayimxan çöçüp ornidin turup dostini qarşı alğıli aldığa bardı –de, balini qoliğa élip erkiletti.

-Çoñla bopqaptu! –Ayimxan amraqliq qilip söyüşke başlıdı.

-Tola söyme, éçiñ kirip qalidu.

Xasiyet qaqaqlap kületti.

-Söygenge xuş bol, Ayimxan baliniñ meñzini téximu qattiq şoridi.

-Söyidiğan adimiñ Qaraşherge kétip rasa zérikipsen –he! Néme qilgili ketti, qaçan kélidu? U yerde öylinivélip yétivaldimuya?... –Xasiyet közlrini oynitip, qaşlrini uçurup güya Ayimxanniñ yürükini çekmekçi bolğandek gep dégenni yağduruvetti. Ayimxan uniñ sözliridin villide qizirip:

-Balañni söygenge şunçivala ciq sözlep kettiñmu? –Dep balini asta yerge qoydı.

Xasiyet Ayimxan bilen teñtuş bolup, héliqi töt qizniñ içidiki közi ittik qiz şu idi. Ayimxanniñ toyi bolğan yili umu Buyluq terepke yatliq qilinganidi. Aridin beş yıl ötti, u üç bala tuğup hemmini ey qıldı. Ayimxan uniñ eksi idi. U bu ceryanda üç bala tuğdı, epsuski, ular késel sevebi bilen arqimu arqa çaçrap ketti. Bu cehette

Ayimxanniñ köñli sunuq, derdi égir idi. Şu sebebtin Xasiyet uniña hêsdaşlıq qilatti, her qétim ata –anisiniñ öyige azniliq kelgende yoqlap ötetti.

-Şelperdek qizirisengu, ériñ rasttin öylinivaptumu? Öylinimen dése bir demdila öylinivalidu, şair emesmu? Undaq katta şairğa Qaraşerlikler qizlirini dua qılduru- (s. 214) véridu!

-Öylense öylenmemdu?

-Rasttin öylengen bolsa ölüvalarsen!

-Men unçe çidimas emes.

-Mañay... Hemmidin bekrek çidimaydığını sen! –dédi Xasiyet külüp turup, - méni bilmeydu demsen? Mundaq işlarğa kelgende, maña oxşaş şarañ –şuruñlar biraz yaxşı, deydiganni dep bésilip qalimiz. Saña oxşaş hemme işni içide yoşuruvalidigan, rast gépni kişiğe éytqili unimaydiganlar bek çidimas kélidu!...

Xasiyet bu sözlerni çaqçaq teriqiside dédi. Ayimxan uniñ sözlirige tebessum bilen cavab qayturup, uni özi olturğan karivat terepke başlap mañdi.

-Gülünü eceb oxşitip tikipsen, -dédi Xasiyet karivatqa olturar –olturmayla doppini qoliğa élip, Ayimxan uniñ maxtaşlırığa külümsiriginiçe cim turup qulaq salatti, -ériñni rasa xuş qilgudeksen! Qara, keştisi némidégen açqan! Yip reñlirininimu xillapsen. Ériñ qaytip kelgende, muşu doppañ üçünla sekkiz –onni artuq söyüp qoyar!...

-Başqa gep –sözün yoqmu? –dédi Ayimxan Xasiyetniñ mürisidin bésip olturguzup.

-Toxta, néme aldiraysen? Her geplirim bar téxi, -dédi Xasiyet qolidiki doppini taşlap, andin ornidin turup bérıp hoyliniñ otturusidiki güllüktin ikki tal sebdegül üzüp qizığa tutquzğandin kéyin, özi bir tal etirgül günçisini yirivélip qaytip keldi.

-Mavuniña qara, -dédi u Ayimxanğa qolidiki günçini körsitip, -bu günçe öz postini yérip çiqış üçün (s. 215) çinçilip turuptu. Bu uniñ balağetke yétip éçilgusi kelgen vaqti, etigenlikke qaraydigan bolsañ, bir kéçidila éçilip gülge aylinidu. Şuniñ bilen uniñ günçiliqi tügeydu. Yéñi éçilğan gül bir neççe küngiçe yaşlıq baharni saqlap xuş puraqlar çaçidu. Bu uniñ eñ qedirlik vaqti. Bundaq çağda her qandaq âdemniñ bu gülüni üzgüsi ve purgusi kélidu. Lékin, uzaq ötmeyla gül solışışqa başlaydu. Şuniñ bilen gülüniñ bahari tügeydu. Bilemsen? Senmu xuddi şuniña oxşaş...

Xasiyet qaqaqlap külüp hoylini bir aldi.

-Vay tentek, néme deydiken dep ağıziña qarapla qaptimen, şu gepmidi? – Ayimxan uniña aliyip qoydi.

-He, néme aliyisen? Gülge oxşatqinimğa xuş bol! –Dédi Xasiyet.

-Gülge oxşımay néme ikenmen?

-Téxi bilmemsen? Sen dégen yiltizi yoq por kötek, püf dése elerge kétédigan qamğağ.

Ular karivatta olturup resmiy muñdişışqa başlıdı.

-Ériñ bala toğrisida bir néme démemdu? –Dep söz başlıdı Xasiyet.

-Yaq, u héç néme démeydu, -Ayimxan toluq işenç bilen cavab berdi.

-Bikar gep! –Dédi Xasiyet çirayğa qet'iy tús élip, -er dégen bir demdila özgiridu. Ularda insap yoq, taşlivetküsi kelgende bir demdila taşlivétip kétip qalidu. Eñ yaxşısı, ayal kişi işniñ qiziqida balidin neççini tuğup çoñ qilip, yiltiz tartivélişi kérek. U çağda er kişi qimir qilalmaydu. Bilemsen, sen hazir yiltizi yoq kötekke oxşaş... (s. 216)

-Dégenliriñniñ hemmisi qorqunçluq geplerğu, -dédi Ayimxan külümsirep, emma çiraydin qandaqtur bir xil endişe ve meyüslük çiqip turatti.

-Men saña şuni éytip qoyay, -dédi Xasiyet balisiniñ béşini silap olturup. Uniñ teleppuzidin Ayimxanğa hésdaşlıq qilivatqanlıqı çiqip turatti, özüñge vaqtida sebev qil, érim bir néme démeydu dep cim yatma. Hey Ayim, men saña bir işni éytay, u işni qilamsen, qilmamsen, özüñniñ ixtiyari... Çirayğa ciddi tús alğan Xasiyet sözini davam qilatti, -Tuyuq terepte Kérem Şeyx deydiğan bir molla bar deydu. U molla oqup qoysa yaki hordap qoysa, tuğmas ayallar tuğidiken, balisi turmiğanlarniñ balisi turup qalidiken. Bizniñ mehellide neççe ayal şu âdemge oqutup balilirini qatarğa qoşup ketti. Qarağocida yene bir tapqaq ayal çiqiptu deydu, her qandaq âdem işiktin kirgen haman közini yumup olturup uniñğa pütün derd –illetlirini éytip béridikén. Senmu amal qilip, tapqaq büvilerniñ aldığa baramsen, şeyxlerge oqutamsen, vaqtida bir iş qil, er xeq dégenge işinip ketkili bolmaydu.

Xasiyet Ayimxanğa yene baliliq boluş toğrisida bir munçe vez –nesihet qilğandin kéyin, xeyrlişip çiqip ketti. Uniñ sözliri Ayimxanğa tesir qilğandı. Çünki, bu cehette uniñ xéli éğir iç puşuqi bar idi. Toy qilğandin kéyin tuğulğan üç balidin bireriniñmu ey bolmasliqi ata –anığa, bolupmu ana bolğuçığa nisbeten kötürgüsiz elem hésablinidu. Şu sebebtin Ayimxan qayğurup içige tinatti, er –ayallıq turmuşniñ mehsuli bolğan bovaqni söyüp erkiletküsi kéletti. U kündüzliri bala toğrisida şérin xiyallarga bérilse, kéçliri şérin çüşler qaynimığa gerq bolatti. Bezide (s. 217) ümidvarlıq bilen öz köñlini özi avunduratti... Epsus, xiyal dégen beribir xiyal, çüş

dégenmu xiyalniñ uyquluqtiki bir inkasi. Réallıq uniñ şérin xiyal, tatlıq çüşlirini rehimsizlerçe berbat qılıp, uni yenila puşqunluq sehasıǵa sörep taşlaytti.

Xasiyet bugün bir munçe taqqa –tuqqa sözlerni qılıp, külüp –sayrap çıqip ketken bolsimu, emeliyette Ayimxanniñ yarisini tatilivétip, könlige qandaqtur bir xil éçitqu uruqlirini çaçqandı. Şuniñdin kéyin uniñ köz aldida qandaqtur tapqaq büviler ve dem salguçı şeyxlerniñ séymasi gevdilinişke başlıdı. Ayimxanǵa güya ulardin nahayiti asanla medet –derman tépilidigandek tuyulatti.

Ayimxanniñ derdini birla âdem –öz apisi Gülzimar Xenim toluq çüşinetti ve uniñǵa qolidin kélişçe yardım béretti, mazar –maşayixlarnı tavap qılıp, dua –tilavet qılatı, mollılardıǵa suǵa ayet oqutıp, Ayimxanǵa içküzetti, tumar putküzüp boynıǵa asatti. Her yılı Ayimxanni tuyuq ğocamǵa apirip dua –tilavet qılduratti, arışańlarda yuyunduratti, şeyxlerge uçúđıtatti, nezer –çıraǵ ötküzüp yaǵ purıtatti. Ana –bala ikkiylen bir qétim Tuyuq ğocamǵa bérıp qayıtııda, Rena tapqaq bilen uçrışıp qaldı.

-Vay xudayım, némişqa vaqıtıda ekelmidiñizler, biçare baliniñ bel astını qoqaq tutup kėtiptu!... Tapqaq büvi ularni körüpla tinçliq soraşniñ ornıǵa qorqunçluq sözlerni qilişqa başlıdı, -muşundaqmu bixestelik qılǵan barmu? Vay isit, bundaq ehvalda tuǵulǵan bala qandaqmu ey bolsun?! Çapsan qan qılıp, pére oynitiñizlar. Belniñ ayıǵını horditip köriñizler, Xudayım şipaliq berse eceb emes!... (s. 218)

Tapqaq Büvi del ana –bala ikkiyleniñ köñlidiki iş toǵrisida sözlep, ularni heyran qaldurǵandı.

Bu işlar intayın yoşurun revişte élip birilsimu, qéynana Niyaz Xénim hemmini bilip turatti. Ana –bala ikkiyleniñ tuyuq ğocamǵa ve çoń arışańǵa qılǵan seperlirini añlap, köñlide: “Boptu, qızını saqaytsun, Ayimxan tüzülüp, balamniñ balisi ey bolup qatarǵa qoşulsa, yaxşı emesmu?” dep bilmeske sélip yüretti...

2

Çüş qayrilǵan çağda hoyliniñ bir çétige gülxan yéqildi. Qurup qaqaş bolup ketken örük otını çaraslap yalquncap köyetti. Hava qızgın künlerde mundaq ot kimge xuşyaqsun? Gülxanniñ tepti her qandaq âdemni yıraqtınla köydürüp, qaçuruvétetti. Gülxan etrapda Kérem Şeyxniñ ikki muriti gülxanǵa otun taşlaş, çoǵlarnı bir yerge yıǵıp, üstige taş ve kona ketmenlerni taşlaş qatarlıq işlar bilen meşgul boluvatatti. Ularñiñ eslidinla qaramtul oruq çirayı otñiñ hararitide téximu qaridigandin taşqırı, xuddi otqa qaqlanǵan çemdek parqıraytti. Ular yene layǵa çüşidigán késekçilerdek puçqaqlirini tiziǵiçe tüzüvalǵaçaqa, qapqara inçike paçaqliri köseydek körünetti.

Qopal gevdiplik, çaña saqal şeyx guvalaşturulğan kémir öyde éyiqtek sürlük qiyapette oturup qandaqtur birnémilerni oqup, zembilge téñilğan Ayimxanğa süpköç qilivatatti. Uniñ beheyvet avazi kémir öyde xuddi qapaqqa solanğan herilerniñkidek boñuldap añlinatti.

Bügün ular Rena Xénimniñ körsetmisi boyıçe Ayimxanni (s. 219) hodap qoqaqtin xalas qılmaççı... Kimir öyniñ mandisiğa liq su qaçılğan yogan bir das qoyulğandi, uniñ üstige birer gériç ariliq qaldurup bir zembil sañgilitip qoyulğandi, zembilde Ayimxan üç qat yotqanğa pürkinip yatatti. Şeyx süpköç qilivatqanda, muritlardin biri dokuldap kirip:

-Xoş axunum, teyyar boldi, -dep qol qovuşturuq cavab kütti.

-He, teyyar boldimu, başlañlar! –Dédi şeyx ciddiy buyruq çüşürüp.

-Xoş.

Muritlar ciddiy heriketke kélip, çoğdek tavlğan taş, ketmenlerni qisquçlar bilen qisip ekirip dasqa taşlaşqa başlıdı. Dastiki su poruqlap qaynap hori kötürüldi. Öyiçi bir demdila hordaqxanidek horğa toldi. Şeyx işik aldığa çiqip turuvaldı. Muritlar biri çiqsa, biri kirip, dastiki suğa çoğdek qizargan taşlarnı taşlap turatti.

-Vaycan... Vay...

Şeyx Ayimxanniñ nalisinin añlımasqa sélip, muritlarğa kayıp:

-Taş –ketmenler sovup qalmisun –he! –deytti.

Muritlar ayiği tegmey yügürüp, qizigan taş, ketmenlerni eğirip suğa taşlaytti.

-Cénim apa, meni qutquzulval, héç halim qalmidi...

Ayimxanniñ nalisini añlığan ana közige yaş élip şeyxqe bir neme démekçi boluvatqanda, Ayimxan yene zarlandı:

-Cénim apa, maña rehim qil!...

-Mollam, bala bek zarlinip kétivatidu! –Dédi ana bitaqet bolup.

-Cim turuñizlar, ayal xeq dégen muşundaq çidam- (s. 220) siz. Téxi öçkidek mereydu... -Dédi şeyx silkişlep.

Öyiçi hor bilen tolgandı. Tin tartqılı bolmaytti. Öyge peqetla ikki mürit yügürüp kirip, yügürüp çiqip turatti. Ularniñ köñlek –tamballiri terde çöp –çöp bolup ketkendi.

-Vay cénim apa, vay Abduxaliq...

-He, mana az qaldi. Öçkidek mereydiğanğa az qaldi... Qiziq –qiziq taşlañlar! – Dédi şeyx bésim işlitip. U héçkimni éğiz açurmaytti.

Aridin uzun ötmeyla Ayimxan “apa” dep aççıq tovlap qey qilğandek boldi –de, avazi öçüp qaldi.

-Hey mollam, baliniñ démi içige çüşüp kettiğu!

Ana sevsizlik bilen bösüp kirip Ayimxanğa yéqinlap bardı ve hoduqqan halda yene bir ayalni çağırıp, Ayimxanni zembil bilen kötürüp taşqırıǵa açıqtı. Ayimxan hoşidin ketkendi. Sol cavǵiyidin zerdab éqip turatti.

-Vay, cénim balam! -... Ana yığlaşqa başlıdı. Yene bir ayal yotqanlarnı aldıraş éqip taşlayttı, herbir yotqanni açqanda uniñdin xuddı qasqandin kötürülgen hordek köydürgüç hor purqup, uniñ yüz –közlerini köydüretti.

-Vay Xudayim, pişip qalgılı tas qaptu! –Dédi ayal Ayimxanniñ bedenlirini silap, -mundaqmu iş bolamdu –he?! –U tañ qaldı.

Ayimxan hoşsiz yatattı, anisinin béşida olturup yıǵlavatqanlıqını añlımayttı, başqılarnıñ köydi –pişti bolup iç aǵritivatqanlıqını körmeyttı. Bu yaş çokan xurapiy étıqadniñ qurbanıǵa aylinivatattı. Kişilerniñ éñıǵa çoñqur sinip ketken xurapatlıq esirlerdin buyan ularni çidiǵusız éǵır pacielerge duçar qılıp kelmekte idi. Ayimxanniñ (s. 221) paciesi ene şularniñ biri idi.

Ayimxan bu yerge öz ayıǵı bilen kelgen emesmidi?! U hazir xurapatlıqniñ ecellik zerbisige uçrap bihoş yatmaqta. Eger tiniqi bolmısa, uni ölgen dep hésablaşqa bolatti.

Qolum –qoşnılar toplınışqa başlıdı. Hemme kişi bimarnı körüp iç aǵritip, yürek –baǵrı ézildi, közlidiridin yaş tökti. Lékin, buniñǵa neme amal? Bular iş bolup bolǵan. Hemmeylen: “teqdir şundaq oxşaydu” dégendek gepler bilen öz ara köñül yasışıp, bir birige muñluq qarışattı. Şundaq peyitte ularniñ buniñdin ünümlük sözi bolmayttı. Ayallar bolsa tolıraq köz yéşi qılattı. Ular uniñdin başqa yene neme qılalisun?!

Bu vaqıtta şeyx ve uniñ añsız muritliri allıqaçan quyruqını xada qılǵandı. Ular şu tapta qaysı buluñ –puçqaqlarda yene allikimlerge kanidek çaplışıp, ziyankeşlik qılış, zar –zar yıǵlitişniñ koyıǵa çüşkendü!

Ayimxan şu küni keçqurun hoşıǵa kélip közini açqanda, Xénim başlıq hemme uruq –tuǵqanlar xuşal bolup, uniñdin hal soraşqa başlıdı. “qandaqraq? Biraz oñşaldıñizmu” dégendek gep –sözler yamǵurdek yaǵattı. Ayimxan öz béşida olturǵanlarǵa tekşi qarap çiqqandin kéyin héçqandaq gep qılmıdı. Peqet közige liqqide yaş aldı.

Ayimxan bir kün içide bolǵan bu işqa neme déyelisun?! U bugün etigende goya tügmendin pütün çiqidiǵan dericide saǵlam ornidin turǵan emesmidi? Hazırçu? Mana emdi qandaqtur vehşiy yirtquç quş mucup taşlıǵan bir parçe xam göştektek yétiptu. Aǵrıǵan yeriniñ tayını yoq, uniñǵa ezaliri goya sezgüsini yoqatqandek, ne aǵrıǵanlıqı-

(s. 222) ni, ne hayatiy küçi barlıqidin xever bermeyvatqandek tuyulatti. Derveqe, bu aşundaq her qandaq usta téviplarmu tomur tutup ilğa qilalmaydıǵan, her qandaq dora şipa qilmaydıǵan ğelite aǵriq idi. Şuña, u “qandaqraq, biraz oñşaldıñizmu?” dégendek soallarǵa héçqandaq cavab qilalmastin, öz ehvalıǵa éçinip közige aççıq yaş alatti...

Abduxaliq Uyǵur oninçi aylarda Qaraşherdin qaytip öz yurtiniñ küzlük menzirisi içige kirgende, tebiet qanuni boyıçe bir mevsumniñ axirlişivatqanlıqini, hemme yéşilliqniñ sarǵıyıp, qurup kétévatqanlıqini körüp, şairane héssiyatlarǵa çömülgendi. Lékin, oruqlap quruq söñekke aylinip qalǵan Ayimxanni körgende dañ qétipla qaldi. U: “neme boldi, neme bala tegdi?” dep qattiq tovlap höñrep yiglimaççı boldiyu, özini tutuvaldi. Uniñ ornıǵa qéyanisi köz yéşi qildi. Uniñ köz yéşi puşayman yéşi idi. Şair özini tutuvalǵan halda Ayimxanniñ péşanisi ve qollarini silidi. Ayimxan közini éçip öz béşida olturǵan şairni birla qétim körgendin kéyin, közini qayta açmıdı. Goya u barlıq arzu –armini ve derd –hesritini köz yéşi bilen namayan qilmaççı bolǵandek tinimsiz yaş töketti. Şair yumşaqqa qolyaǵlıqı bile uniñ köz yaşlırini sürtetti...

Bimarniñ hali kündin –küñge zeipleşmekte, şair keçe –küñüz déğüdek uniñ yénidin ayrılmastin halidin xever almaqta idi. Kéyinki günlerde bimar neme üçündür şairniñ qolini tutuvalıdıǵan ve aliqiniǵa béşini qoyup yétivalıdıǵan boldi. Bu hal bir qançe kün davam qildi. Ayimxanniñ illiq nepesleri şairniñ qolıǵa yéqimlik urulup turatti. Bir keçisi tañ vaqtida Ayimxanniñ bedini birdinla boşap ketti. Uniñ nepisi toxtap qalǵandı. Öyde yıǵa- (s. 223) zar kötürüldi...

Etisi méyit namizi mislisiz çoñ boldi. Niyazbegniñ qızı, Abduraxman Mexsumniñ kelini, Abduxaliq Uyǵurniñ repiqisi Ayimxanniñ cinaza namiziǵa yurt xelqi, pütün uruq –tuǵqanlar, yaru buraderler bolup nahayiti köp âdem toplanǵandı. Yüzligen âdemler kélip şair bilen körüşetti. Mexsut Muhiti, Hésamidin Zuper qatarlıq yéqinlar kélip körüşkende, şairniñ köñli buzulup özini tutuvalalmay qaldi.

-Sevr qiliñ, sevr qiliñ! –Dédi Mexsutbay şairniñ qolini çıñ siqip, -bizdiki nadanlıq, xurapatlıqlar siz bilen bizni yene köp qétim cigerlirimizni xun qilip, qan yiglitidu.

Şairniñ vucudi nadanlıqqa, xurapatlıqqa qarşı ğezep bilen örtenmekte idi. Şu tapta uniñǵa nisbeten yer –cahan astin üstün bolup, del –drexler kömtürülüp, öy –makanlar oñtey –toñtey boluvatatti. Yekteklerge oralǵan sellilik yüzligen –miñliǵan âdemler goya alvundek pilildap köñülni ğeş qilatti. Ularniñ retsiz, çuvalçaq sépidin xurapatlıq, nadanlıqniñ çañ –tozanlırni kötürülüp, köñülni aynitatti.

Abduxaliq Uyğurniñ neziride xurapatliq goya vehşiy éyiq bolup, uçriğanla âdemlerni çişlep nabut qilivatatti; xurapatliq goya dehşetlik ecdiha, u pütün –pütün yéza –sehra, kentlerni yalmap kétivatatti yaki ot pürküp köydürüp xarab qilivatatti. Xurapatliq goya bir apet, goya bir vaba, pütün şeher, rayonlarni xanveyran qilivatatti...

Namaz oqulup, tavut uzap mañğan çağda, şair özini (s. 224) xelila tutuvalğanidi. Xurapatliqniñ aççıq elemliri içide özini yoqitip qoyğandin köre, öz béşiğa kelgen derd –elemni küçke aylandurup, xurapatliqtin ibaret bu yavuz éyiqqa, bu vehşiy ecdihağa, rehimsiz vaba –apetke qarşı keskin küreş qiliş lazimliqini u çoñqur tonup yetkenidi.(s. 225)

On Sekkizinçi Bab

Yultuzlar köçüp turidu, tavutlar uzap turidu. Künler –yillar bir –birini qoğlışıp ötüp turidu. Ötken işlar, ötken künler heş –peş déğüçe xiyalğa aylinip, estin kötürölüp turidu. Oyunnıñ qızıqı keynide dégendek, yene yéñi –yéñi qızıq işlar peyda bolup, âdemni öziğe tartip turidu. Yéñi iş, yéñi meşğulatlar öz zörüriyiti, öz süriti bilen kişilerni aldıraş koylarğa sélip, ötkenni esleydiğan hepsilisini qoymaydu. Kişilik hayat ene şundaq qızıqçılıq –aldıraşlıq içide davam qilidu...

Ölgenniñ arqısidin ölgili bolmaydu, eger anam öldi dep balisi, balam öldi dep anisi ölidigan bolsa, dünyada âdem qalamdu? âdemsiz dunyaniñ qızıqı bolamdu? Qızıqı bolğan teqdirde, uniñdin kim huzurlinidu? Mana... Kéçe köçen yultuzlarnıñ ot quyruqı téxi öçmeyle, emdila uziğan méyitniñ hazisi tüger –tügimeyle, cemiyette bir yéñi naxşa peyda boldi. Naxşanıñ éti “Açıl”, bu némidégen şox, némidégen yéqimliq naxşa –he! “Açıl” dégen sözçü! Bu söz némidégen canlıq, némidégen carañlıq –he! Gül açıl, bextim açıl, yârim açıl, mektep açıl, dağdam yol açıl! Her qandaq arzu – isteklerge mas kélidu, “Yaşa” dégenge oxşaş qulaqqa xuşyaqıdu. Bu naxşa peyda bolupla, qaynaq şehrlerini, payansız yéza –sehralarnı, yapyéşil qır –dalilarnı bahar aptipidek qaplap ketti. Eger dünya âdemsiz bolsa, “Açıl”ni kim peyda qilatti, kimler éytat- (s. 226) ti, kimler huzurlinatti deysiz?...

Uniñ béyitliriçu, némidégen tesirlik, némidégen ammibab –he!

Beş alte zaman boldi, açıl,
Alem çörgiley deydu, açıl.
Yürektiki zerdab su, açıl, gül açıl,
Qanğa örgiley deydu, açıl.
Açıl, açilmisañ gül qayda, açıl!

Béyitniñ öziğu xelq içidiki béyit, undaқта ahañ nedin keldi, qandaq peyda boldi? Bu tereplirini bilgili bolmaytti. Kişilerge kim ögetti? Ögetken kişinimu tapqılı bolmaytti. Emma, bu naxşını qéri –yaş, er –ayalniñ hemmisi biletti, hetta uşşaq balilarmu “Açıl –Açıl, gül açıl” dep çuruqlışatti.

Bu naxşa 1930 yili etiyazda peyda boldi. Baharda cahanniñ hemme yerini yéşilliq qaplığanğa oxşaş, bu naxşa hemme yerde evc aldı. Çoñ –kiçik hemmeylen zor iştiyaq bilen cuşqunluq éytivatatti. Uniñğa tosalğuluq qilğuçılar çıqti. İmam –mezinler

“naxşa dégen azazul (şeytan)niñ sadasi”, ezan avazini bésip ketti, bu yaxşı iş emes, dep qarşı çıqti, heriketler qildi...

-Toxtiñizler, birdem texir qiliñizler, ikki égiz söz bar idi, -dédi mezin xuptendin yanğan camaetniñ aldini tosup, camaet toxtıgandin kéyin, imam söz qildi, -hazir negila barsaq Açıl, némidégen tola açıl bu! Némini açmaqçı, ayallarniñ çümperdisini açmaqçimu?! Oy- (s. 227) lap köriñizler, yaxşı iş emes. Bu bir şumluq, meşomluq, naxşa dégen azazulniñ avazi, uni éytiş şeytanniñ işi, biz Musulman bendiler ezan avazini añlisaq kupaye!

Qiziqqan bir sopi qizip ketkinidin özini tutuvalalmay, imamniñ sözi axirlaşmayla verqirap sözleşke başlıdı:

-“Balañniñ oynışığa baq, qazanniñ qaynişığa” deydiğan bir gep var. Hazir neme bala boldı, balilarniñ tili “Açıl” dep çiqidiğan boldı, şumluqni tilevatıdu. Bu yaxşılıqniñ alamiti emes. Buniñğa yol qoymaslıq kérek. Her kim öz baliliriğa ige bolsun, “Açıl” dégen balilarniñ tilini késivétiş kérek!

Sopi aççıqda titrep kétép, qilivatqan sözini yoqıtıp qoydı. Eger undaq bolmiğan bolsa, u yene némilerni derkin tañ?! Uniñ titrep turğan kalpukliridin, yüz tériliriniñ zehir qaynavatqandek lip –lip qilişliridin “Açıl” naxşisiğa can –cehli bilen qarşı turidiğanlıqı körünüp turatti.

“İtlar qavavéridu, karvan kétévéridu” dégendek, undaqlarniñ qarşı turuşi bilen bu naxşa toxtap qalğini yoq, belki téximu omumlişip evc algandı. “Açıl” dégen söz “Yapıl” dégen sözdin carañlıq hem urguluq bolğanlıqı üçün, kişiler qelbidin çoñqur orun algandı. Qarañguluqtin yoruqluqniñ, ölümdin körümniñ, yoqal değendin yaşa dégenniñ yéqimliq bolidiğanlıqini çüşinidiğan her qandaq âdem “Açıl”ni zoq –şox bilen éytatti, éyqtanséri köñli éçilip perişanlıqı tariğandek, piğani çiqip keypi kötürülgendek, rohi urgup tétiklişip qalğandek hés qilatti. (s. 228)

-“Açıl, açıl, gül açıl!” pah bu némidégen carañlıq, némidégen cuşqun naxşa bu! Yüreklerni titritıdu, cahanni lertzige ketürıdu. U goya bir nere, goya déñiz şavquni, devr sadasi, xelq avazi!... –Dédi şair hayacanlinip. U hayacinini bésivalalmay uyaqtin –buyaqqa mañatti; şu yıllarda xelqniñ arzu –armanliri, derd –elemliri bilen çemberças bağlanğan bu naxşiniñ acayıp yéqimliq sadaliriğa qulaq salatti; gâhi özi éytip huzurlinatti. Naxşiniñ muñluq küyliridin tesirlinip titrep kététti; naxşığa siñgen sirliq hés –tuyğuların vucudi lertzige kélip, déñizdek dolqunlinatti, déñiz qaynamliridek örkeşleytti, havadiki laçindek pervaz qilatti... Bu nere... Her qandaq yüreknı

titriteleydiqan, her qandaq kişini hayacanlandurup, vucudiga küç bégişlaydiqan, uyqudin oyğitalaydiqan qudretlik nere... dep oylaytti.

-Tékist yézişim kérek, elvette!

Şair qoliqa qelem aldi. Aldida aq qegez turatti. Bu qegez goya leşkersiz ceñgah idi. Bu yerde bir meydan ceñ qiliş kérek! Şair nere tartti. “Açil, açil” dep tovlidi, bir tereptin neyze –qiliş oynattı, şavqun kötürüldi. Hélila cimcitliq höküm sürgen apaq cansiz meydanni bir pestila acayip sürlük şavqun –süren qaplidi. İcadiy méhnet öziniñ séhirlilik qudritini namayan qilgandı. Ceñ qizidi, gelibe üstige gelibe qaziniqlan ceñ eñ yuqiri pellige kötürölüp axirlaşmakta. Kişinin rohini urğutidiqan, âdemni hayacanlanduridiqan, xuşal qilidiqan ceñgivar marş sadasi pütün meydanni, pütkül vadini qaplimaqa idi...

Şair şu keçisi qandaq tañ atqanliqini tuymayla qalğan- (s. 229) di. U nahayiti az uxliqan bolsimu, lékin seherde ornidin tetik turdi –de, aldirap naşta qilip mektepke mañdi. Mektep hoylisida Létip Ependi şairni qizgin qarşı aldi.

-“Açil”ğa tékist yézip keldim, -dédi şair salam bérişniñ orniga ve derhal yançuqidin tékist yézilğan qegezni élip uniña sundi. Létip Ependi tékistke köz yügürtkendin kéyin:

-Barikalla, yaxşı yéziliptu, emdi bu naxşıqa can kiridiqan boldi, oquğuçilarga ögiteyli, hazirla ögiteyli! –dédi hayacanlangan halda, andin şairni başlap sinipqa ekirdi. Ottuzdek oquğuçi öz oqutquçiliriqa telmürüp qarap oluruşatti.

-Çavak, çavak çéliñlar, Abduxaliq Uyğur “Açil”ğa tékist yézip keptu, tebrikleñlar! –dédi Létip Ependi oquğuçilarga xitab qilip ve özi başlamçiliq bilen çavak çaldi. Sinipta ziç oluruşqan oquğuçilar hayacanlangan halda çavaklar çelip qizgin tentenige çömdi.

-Aldi bilen men bir oqup bérey! –Dédi Létip Ependi çavak axirlaşqan peytni qoldin bermey. Çavak avazi bésiqqandin kéyin, tékistni bir qétim oqup oquğuçilarga añlatqan Latip Ependi eñ axirda, -depter –qelemliiriñlarni teyyar qiliñlar, men baştin doskiqa yazimen, siler aldi bilen depterliiriñlarga köçürüvéliñlar, andin öginimiz, -dédi.

Oquğuçilar yene bir qétim çavak çelip tentene qilişti, andin Létip Ependi tékistini aldirimastin hösnxet bilen doskiqa yézişqa kirişti: (s. 230)

Açil

Gülüm açilay deydu, açil,

Başqa sançilay deydu, açıl.
Bu gülniñ yürek oti, açıl, gül açıl,
Tenge yamişay deydu, açıl.
Açıl, açilmisañ gül qayda, açıl!

Gülüm maña naz qilur, açıl, dadey,
Külüp meni maz qilur, açıl.
Gül qedrini bilmeysen, açıl, gül açıl,
Zimistanni yaz qilur, açıl.
Açıl, açilmisañ gül qayda, açıl!

Gül derdide xun bolduq, açıl, dadey,
Tügmenlerde un bolduq, açıl.
Qorqunçuñdin qattiq taş, açıl, gül açıl,
Birlişelmey qum bolduq, açıl.
Açıl, açılğanda bir gep bar, açıl!

Yaş taliplar, uxlaşma, açıl, dadey,
Gül yolida putlaşma, açıl.
Bu gül üçün can pida, açıl, gül açıl,
Her qedimiñge miñ tilla, açıl.
Açıl, açilmisañ gül qayda, açıl.

Ėeyret gülüm açılğil, açıl, açıl,
Himmet gülüm açılğil, açıl.
Bu gül üçün bersem can, açıl, gül açıl,
Qaçan bolsa bir ölüm,
Ya ölüm, ya bir körüm, açıl.
Açıl, açılğanda bir gep bar, açıl!...(s. 231)

Tékist yézilip bolğandin kéyin, oquğuçılarğa ögitiş başlandı. Hemmige tonuş bolğan ahañğa yeñi tékist onayla özleşti. “Açıl” naxşisiğa yeñivaştın can kirdi. Bir türküm yaş evlamlarniñ zil ve carañliq avazida heyvetlik ve yéqimliq yañriğan naxşa sadasi sinip içini lerzige keltürgendin taşqiri, etrapniki muhitnimu titretkendi. Qan tomurğa sinip kėtiş xususiyitige ige xelq tilida yézilğan bu tékist yaş oquğuçılarniñ

z hnige onayla ornařqan ve ular arqiliq xelq iige t ximu t z, t ximu keň tarqalgandi.
(s.232)

On Toqquzinchi Bab

Adette şairniñ hucrisiğa köp kirmeydiğan Qéyumbeg bugün bir xuş xever yetküzüş zörüriyitidin kirip, akisinin uxlavatqinini kördi.

Qolda qelem, kökside tekiye, düm yatqan peti uxlap qalğan şairniñ aldida bir varaq qegez turatti. Qéyumbeg qegezni éhtiyat bilen élip, uniñğa köz yügürtti. Qegezde ikki qurla xet bar idi:

Maña kelgen derd –elem kelse idi tağ başiğa,
Yancilip ketken bolatti say éqinniñ taşığa.

Qéyumbeg Mesnevini oqup bolup şairğa qaridi. Uniñ gevdisi goya çeksiz égir derd –elem astida yancilip ketkenden kördi.

Şu künlerde Abduxaliq Uyğurniñ béşidiki gem –qayğularni mölçerligüsiz égir déyişke bolatti. Çünki, u öz hayatida tunci qétim pak muhebbitini béğişliğan söyümlük repiqisi Ayimxandin ayrilğandi, ikki dunyaliq hemrah boluşqan yaşlarğa nisbeten éytqanda, bu ayrilişni heqiqeten kötürgüsiz égir derd hésablaşqa bolatti. Lékin, bu derdni omumiy derd –elemniñ bir qismi dep tonuydiğan şairniñ asasiy derdi –xelqniñ béşidiki külpet, cahalet, nadanliq, xurapatliq, meripetsizliklerdin ibaret idi. Şair muşu derdlerniñ astida yancilip yatatti. Şair öz derdini (s. 233) Qegez yüzige tökmekçi bolğan boluşı mumkin... Epsus, şéirniñ axiri çiqmığan... Qéyumbeg akisiniñ halığa éçinğan halda uluğ –kiçik tinip arqisiğa burulay dep turuşığa şair qimirlidi.

-Oyğandiñmu?

Qéyumbegniñ avazini añlığan şair şu anla béşini kötürüp qaridi.

-Bir xuş xever yetküzey dep kirividim, -Qéyumbeg şundaq dedi –de, bir qedem yéqinlap qolidiki qegezni yerge qoydi. Şair xuddi xuş xeverni aldın bilivalmaqçı bolğandek uniñ közige qadilip qalğandi. Qéyumbeg şairni ançe intizar qilmastinla sözge kirişti:

-Qumulluqlar buzuluptu, inqilab başliniptu.

-Néme? İnqilab!... Abduxaliq Uyğur ixtiyarsız ornidin çaçrap turup ketti, - qaçan, qandaq başliniptu? Nedin añlidiñ? Kimdin añlidiñ?

Xuşalliqida vucudi déñiz süyidek cuşqunlangan şair soal dégenni üsti –üstige yağduruvetti.

-Osman Şañyoni tonuydiğansen?

-Qeşqerlik Osman Şaňyomu? Tonuymen.

-Bu xeverni şu âdem yetküzüp keptu, -dédi Qéyumbeg şairniñ cuşqunluq keypiyatıǵa zoqlinip.

-İnqilab! Némidégen yaxşı xuş xever bu! -Şairniñ közlidiride xuşallıq nurliri çaqnay turatti, öz aǵzıdın añlıdınmu? Qaçan körüştüñ?

-Özüm körmidim, lékin u kişinin öz aǵzıdın añlıǵanlardın añlıdım. İşençilik, bazardımu şu paran. Qumulluqlar buzulup taǵqa çıqıvalǵaniken, Lyu Sicañ (Lyu Şiziñ) dégen âdem ularniñ arqısındın taǵqa esker evetipty. (s. 234) Taǵlıqlar taǵqa pişsiq bolǵandikin, çıqqan eskerlerni taǵ içide aylandurup yürüp edipini bériptu. Şuniñ bilen bu iş çoñlap resmiy uzuşqa ayliniptu, -Qéyumbeg añlıǵanlirini sözlep bolup çıqip ketmekçi boldi.

-Axir égiz aptu -de! -Dédi şair pegada kalaç kiyivétip.

-Axir qandaq bolup kéter? -Qéyumbeg işiktin çıqip kétévítip ğoduñşip qoydı.

-Qandaq bolmaqçı, ormanǵa ot tutaşqandek hemme yerge ot kétédu!

Kişinin köñlide bir xuşluq peyda bolsa, xuddi âdemniñ içige ot kirivalǵandek her cehettin öz ipadisini körsetmey qalmaqdu. Şair xuddi şuniñǵa oxşaş Qéyumbegdin añlıǵan xuş xeverni allikimlerge yetküzüp xuş qılış üçün aldirap, issiq yel qaçılǵan şardek cim turalmay qaldı. U aldi bilen bu xuş xeverni Hésamidin Zuperge yetküzmekçi bolup, hoylisıǵa kirgende, Osman Şaňyo şu yerde idi, şairni körgen sahibxana méhmanxanıdın çıqip qızǵın qarşı aldı.

-Del vaqıtta keldiniz! -Dédi u şairniñ qolini qoyup bermestin méhmanxanıǵa başlap, -Osman Şaňyom bizge Qumulda başlanǵan qozǵıalñ toǵrisida xuş xever ekepty.

-Sizniñ xuş xever yetküzginiñizge köp rehmet! -Dédi şair Osman Şaňyonıñ aldıǵa bérip, qolini çin siqip turup.

Osman Şaňyo bestlik âdem idi. Kiçikidin tartıp karvançılıq bilen ötken bu âdemniñ öñi qarantul körünetti, qara keke saqılı çirayıǵa téximu yaraşqandı. Uniñ kiçikkine közlidiridin öz işıǵa nahayiti puxta, gep - (s. 235) sözliridin işlarni etraplıq közitidiǵan, körgen -bilgenni éside puxta saqlaydıǵan içi derya âdem ikenliki çıqip turatti. U bu qétim Qumulǵa Hésamidin Bayniñ mélini kira qilip ketkenidi. U qaytıp kélipla malni öz cayıǵa salamet yetküzgenlikini melum qilǵaç salamǵa kélip, Qumul qozǵılıñı toǵrisidiki xuş xeverni sözlep bérvatatti.

-Xuş, söziñizni davamlaşturuñ, işniñ béşi qandaq başlanǵan? -Dep soal qoydı Hésamidin Zuper şair caylaşqandıñ kényin.

-İşniñ tégi –tektini menmu toluq bilip kételmidim, -dédi Şaňyo kemterlik bilen söz başlap, -kişilerniñ gépige qarığanda, qozgılañniñ kötürülüşiğe pütünley hökümet sebeplik! Némişqa desek, Qumulda esker bek ciq iken. “Éşek qançe, yégiri şunçe” dégendek, esker köp bolğan yerde alvan –séliqmu köp bolidu. Bu işlarğa sevr qilalmay tursa, bezi esker başliqliri Musulmanlarniñ qizlirini alimiz dep zorluq qilgili turuptu!... Burutini ikki terepke qayrip olturup davam qilatti, -meselen, Toxulu çazisida turuşluq esker başliqi Cañ Kacañ dégen betbext siñgen néniğa şükür qilmay, bir âdemniñ qizini almen dep zorluq qilişqa başlaptu, qozgılañ mana şuniñdin başlangan gep!

-Kacañ değeni? -... Hésamidin Zuper şairğa qarap qoydu. Şair derhal éğizlinip:

-Kacañ değeni çaza başliqi dégen söz, Xenzuçida “ça” dégen xetni “ka” depmu oquydu, -dédi.

Osman Şanyo sözini ulap davam qildi:

-Qizi béreyli dése, Musulmançiliqqa toğra kelmigen, bermeyli dése, Cañ Kacañ zorluq qilğan. Bu ariliqta nurğun (s. 236) gulğula qozgilip ketkendin kéyin, bu işqa Salih Dorğa dégen âdem arilişidu. U âdemniñ Cañ Kacañ dégenge küçlük adaviti barkentuq. Şu qışliqi Salih Dorğa qışliq un tartip on neççe tögide tağqa ekétivatsa, Toxulu çazisidikiler uniñ tögilirini tosüp, “sen bu unni taşqi Moñguliyege apirip etkeshilik qilmaqçimu?” dégen bahane bilen tartivalğanniñ üstige, Salih Dorğini qamaqqa aldurup nurğun cerimane qoyğaniken. Salih Dorğa cerimane pullarani tölep qamaqtin çiqip, çazidikilerdin intiqam éliš koyida yürgen künlerde toy mesilisi çiqidu. Şuniñ bilen bu âdem bu işqa arilişip, öz içide meslihetni pişirivalğandin kéyin, qizni toy qilip bermekçi bolidu. Toy künini békitip, Cañ Kacañni Musulamanlarniñ toy resmiyetlirini öteşke maqul keltüridu. Şundaq qilip, toyni çoñ qilidu. Qaide boyıçe Cañ Kacañ qiz bilen körüşüş üçün hucra öyge kirgende, hucra öyde qizçe yasinivalğan bir yiğit uni qamallap tutupla caylap taşlaydu. Taşqiridiki yigitlermu ziyapet öyide haraq –şarab içivatqan ottuz ikki eskerniñ qoral –yarağlirini tartivélip, birinimu qaçurmastin caylap taşlaydu. Qozgılañ mana şundaq başlangan gep!

-Şamal çıqmisa, derx liñşimigandek, bir seveb bolmisa xelq qozgılamdu?! –Şair öz hayacinini bésivalalmay söz arilap qoydi. Del şu sözniñ üstige Létip Ependi, Ekber Xanlar kirip keldi. Ularmu Osman Şaňyonıñ kéyinki sözlirini köñül qoyup añlaştı, bu toğrida bolunğan muhakimilerge pikir qatnaşturdi. Köpçilik uzun parañlaştı.

1931 yili Mart aylirida yüz bergen Qumul veqesi heqqidiki parañ Aprélniñ başlirida Turpan, Pican, Toqsun nahiyilirige keñ tarqalğanidi. Bazar restiliride, yéza – seh- (s. 237) ralarda, étizliqlarda, came –mesçitlerde, mehelle –öylerde Qumul déhqanlar qozgılıni toğrisidiki gep –sözler déñizdek çayqilatti. Ular yene xelq içide yéni –yéni mezmunlar bilen béyip evc alatti, kişilerni rohlandurup qozgıtatti, şuniñdek ğayet téz sürette cenubiy ve şimaliy Şıncañ tereplerge kététti. Qumul tereptin ayiği üzölmey kélivatqan harvikeş, éşekçi ve töge karvanliri yéni –yéni xeverlerni élip kéletti. Bu xeverlerge intayin qiziqqan xelq navada birer yéni xever añliyalmiğan bolsa, hava rayiğa qarap bolsimu her xil perezlerni qilişip, ğulğula qilişatti. Qumul tereptiñ asminida bulut yaki tuman körünse: “Qumul tağlirida qattiq ceñ boluvatqan oxşaydu” dése, topa yağqandek hadise körünse: “qan tökülüvatqan oxşaydu” déyişetti, hetta aq quşqaç çuruqlisimu şuniñğa yölep: “quşqaçlarniñ viçirlaşqiniğa qariganda bir gep bar” déyişip uruş vehimisi peyda qilatti.

Yene bir tereptin xelq içide “Açıl” naxşisi ilgirikidin neççe hesse artuq şavqunlap evc élip ketti. Qeyergila barsa “Açıl”, kimniñla ağıziğa qarisa “Açıl, gül açıl!”, hetta “Açıl”niñ köplikidin çéçilip qalğan bir sepra qéri: “Açıl, açıl, sépilniñ dervaziliri yogan açıl, gundixanilarniñ işikliri açıl, keñtaşa yollar açıl! Bolmisa némisi açıl?” dep tene qilğandi. Derveqe bu naxşa 1931 yilliridin başlap qozğanquç qudretke ige ictimaiy keypiyatqa aylangandi. Hemme âdem bu naxşini ixtiyarsiz halda zoqlinip éytatti. Kim éytqan bolsa, şu âdem özini goya küç –quvvetke tolğan arslandek hés qilip, qandaqtur şiddetlik ceñ meydanığa qarap kétévatqandek bolatti. (s. 238)

Pütün yurtqa taşqin sudek yamrap ketken bu xil keypiyattin iyet béşidikiler xatircem bolalmay, qoldin kélidigan her qandaq vasitilerdin paydilinip uni bésiş ve çekleşke urunatti.

Bir Cüme künlüki şeher ahaliliri uyer –buyerde xuddi magnitqa çaplaşqan tömür parçiliridek ğuzmeklişip, hökümet tereptin çaplangan élan –buyruqlarni oquşqa başlidi. Beziler bivasite özliri oquvalatti. Savatsizlar başqilarğa oqutup añlaytti. Pütün taxta saman qegezge qomuş qelem bilen yogan qilip yézilğan élanlar öz mezmuni bilen kişilerni celp qilğandi. Kimdur biri buyruqni ünlük oquşqa başlidi:

Buyruk

Şul toğrida buyruq çüşırdümki, bu yéqindin añlisam, puqralar içide Qumul terepte bir ensizlik tuğulğanmikin deydiğan xatircemsizlik peyda boptu. Puqralar undaq iğva –ösek sözlerge hergiz işenmisun, hökümetke işensun! Qumul terepte

héççandaq ensizlik çiqqini yoq. Bezi caylarda bir qançe “qaraqçi”⁵³ peyda bolğan bolsimu, vaqtida uçurturup taşlandı. Hökümet dégen qattiq taş, oğri –qaraqçi dégenler tuxum, taşqa tuxum qandaqmu teñ kélelisun?! Menki ambal yurtqa köyünüp şundaq buyruq qilimenki, herbir puqra buyruqumni can –dili bilen qobul qilsun, buniñğa hergiz xilapliq qilmisun: birinci; hemme âdem xatircem bolup öz oqitini qilsun; ikkinçi, pitne –pasat, iğva sözlerge işenmisun; üçin- (s. 239) çî, buniñdin kéyin puqralar beşlep –onlap bir yerge cemlenmisun; tötinçi, “Açil” dégen naxşa qetiy éytilmisun; beşinci, Qumul tereptin kelgen âdemler teqip qilinsun, kimki undaq pitne –iğva tarqatsa hökümetke bitexir melum qilinsun! Yuqiriqi buyruqum este çîñ tutulup, uniñğa şertsiz emel qilinsun! Navada kimde kim buyuqumğa emel qilmisa, hergiz epu qilinmaydu, qattiq cazalinidu.

Ambal xx

Mingoniñ 20 yili 5 ay

Buyruqniñ mezmunidin xeverdar bolğanlar artuq söz qilmastin, qoşumisini türgen peti kétép qalatti. Bir top kişi emdila ketse, ikkinçi bir top kişiler kélip köretti. Şu küni keçkiçe, hetta bir qançe küngiçe bu iş şu teqlidte tekrarlandi.

Kişiler élanı oqup bolup öz öylirige yetküçe, bazardin yene bir munçe xeverlerni añlışatti:

-Tağliqlar tağqa çiqivalsila, biri yüzge tétydiken.

-Tağliqlar başqa atidiken, çeriler taşqa...

-Tağliqlar loduñda beş yüz çérikniñ birinimu qaçurmastin soqup taşlaptu...

Bu xeverlerniñ küçi élanlarniñ küçidin ciq üstün turatti, şuna u xil élanlarniñ héçqançe roli bolmaytti. Xelq oqup, añlap bolğandin kéyinla miyiqıda külüp qoyatti, xalas!

“Ağriqini yoşursañ, ölüm aşkar” dégendek, hökümet dairiliri Qumul qozğılañığa dair xeverlerni pütün küçi bilen çekleşke urunsimu, emma hökümetniñ Ürümqi etrapı (s. 240) ve Cenubiy Şıncañ tereplerdin herbiy küç acritip Qumul terepke yolğa sélivatqanlıqı hemme işni aşkarilap qoyatti.

Yaz ayliri Turpan, Guçuñ, Piçan yollirida çérikler keçe –küñüz déğüdek üzülmeştin ötüp turatti. Baş –közlidirini çañ –tozan basqan piyade eskerler toqquz atar yaki yalan atar dégendek uzun hem éğir qorallarni kötürüp şeher ve öteñlerdin

⁵³ Qumul qozğılañçilirini hökümet terep “qaraqçılar” deytti.

ötkende, ahaliler yol yaqiliriğa çıqip ularni közdin keçüretti. Bezi çeriklerniñ yénida epyün çekidiğan uzun ğañzimu bolatti. Bundaqlarni körgen xelq şuanla mesxire qilip:

-Bular ikki xil qoral bilen mēniptu, püvlivetse uçup kētidigan epyünkeşler! – Dep külüşetti.

Derveqe, şu yillardiki çeriklerniñ teñdin tolisi epyün çekidiğanlar bolup, yadañguluqidin püvlivetse uçup kētidigandek avare körünetti. Uniñ üstige ular taki Qumulğiçe piyade kelgenliktin, yol azabida hérip -çarçap putlirini yōtkiyelmey qalatti. Ularñiñ oq –dora, qazan –qomuçlirini ve başqa küde –körpe, yük –taqlirini élip yüridiğan onlap at –harvilarmu billila kéletti. Atliq eskerler, zembirekçi qisimlarmu kélip turatti. Mundaq zor herbiy qoşunlarni kütüvéliš –teminleş mesiliside pütün yurt titrep kētetti. Her küni yüzligen déhqanlar yezidin şeherge otun –saman, yem –xeşek toşuşqa mecbur qilinatti. Yüzligen déhqanlar öteñ –menzillerge ozuq – tülük toşuşqa heydiletti. Toxu, tuxumlarimu yurttin yigivalatti. Onliğan navaylar nan yéqip ülgürtüşke mecbur qilinatti. Buniñdin taşqiri, xelqge her xil xiracet séliqi sélinatti. Bu işlar tesevvurimizdikidek öz yoli bilen orundalmastin, belki beg, yayilarniñ qamça oynitip zulum (s. 241) séliši bilen orundilatti. Bu uruş şaraitida peyda bolğan cebr –zulum bolup, her qandaq kişini cénidin caq toyğuzğanidi. Şu vecidin déhqanlarniñ hökümetke bolğan naraziliqi küçiyip, qarşiliqi hessilep aşatti ve Qumul déhqanlar qozğiliñiğa bolğan hésdaşliqi küçiyip, zalimlarniñ zulmidin qutuluş arzuliri ulğıyatti. (s. 242)

Yigirminçi Bab

1

Dañ –dañniñ qavaqxanisi bugün axşammu aldinqi künlerdikige oxşaşla içermen –çékermenler bilen liq tolğanidi. Haraqniñ qañsiq busi, tamakiniñ aççiq isi bilen tolğan bu öy gerçe ikki orunğa çig şam yéqilğan bolsimu, yenila guñga idi. Kañ üstige toxtitilğan cozini çöridep olturğan beş –alte kişi parañ –çaqçaqlar içide ülpetleşmekte idi:

-Qéni köpçilik, hemmimiz qurutup içimiz! –Dep varqiridi ulardın biri qolığa romkini élip, -kimki içimeydiğan bolsa, özini “men baytal” dep élan qilip, arimizdin çiqip ketsun! Özini oğul bala dep hésablığanlar içimiz, tuñlap içimiz, putlap içimiz. Akan bugün qimarda utti. Hemmiñini méhman qilimen. Bugün ravurus içidiğan kün. Biz hazir yiqilsañ yölimeydiğan, ölsen tölimeydiğan barsa kelmesniñ yolığa kétivatimiz. Bugün axşam içişivalğınımız ğeniymet. Etigenlikke “tattarit” dep bir kanay çalsam, hemmiñ miltiqiñni ösneñge artip Qumulğa qarap mânisen. Lékin, hemmiñniñ aldida yene men kanay çelip mañimen. Qumulluqlarni bizni saqlavatidu deydu. Lékin, ular mavuni içivet dep maña oxşaş köñül izdimeydu. Ular özini körsetmestin yiraqta turupla taşqa atmastin, yeksan başqa atidu. Şuniñ üçün, bugün axşam (s. 243) hemmiñ ravurus iç. Bugün bar, ete yoq. Boldi, artuq gep qilmaymen. Hemmiñ içisen, qéni xoş...

Uniñ sözi tügeş bilenla coza etrapida olturğanlar haraqni teñ içip peyzi qilişti, andin romkilarni düm kömtürüp, içide birer qetre haraq qalmığanlıqini namayan qilişti.

Pegada tam yaqilitip qoyulğan uzunçaq orundıqta olturğan üç kişi ularğa qoşulmaytti. Buniñğa qarıganda, ular başqa qisimniñ çerikliridek qilatti. Coza etrapida olturğanlar Aqsu tereptin kelgenler bolup, Qumul déhqanlar qozğiliñini basturuş üçün kétivatatti. Yolni piyade bésip kelgenliki üçün, Turpanda bir hepte toxtap dem alğan bu çerikler timisqilap yürüp Dañ –Dañniñ qavaqxanisini tapqan ve bu yerde peyzi qilip haraq içişkendi.

Del şu çağda qavaqxaniğa yéñi bir xéridar peyda boldi. U başqılarga oxşaş meydisini kérip erkin méñip kirmestin, xuddi âdemniñ sayisige oxşaş ğippide kirip uzunçaq orundıqniñ işik tereptiki buluñğa taqışay dep qalğan uçığa qoñini arañçe ilip, xuddi hazir uçup kétidiğan toñ qağidek éñişip cim olturuvaldi. Uniñ mundaq epçil kirgenlikini héçkim sezmedi, hetta xocayin Dañ –Dañmu körmey qalğandi. Uniñ körmigini yaxşi boldi. Eger körüp qalğan bolsa, uniñğa yaman közi bilen aççiq

homaygan bolatti. Bu kim? Bu qeder étibarsız hem Dañ –Dañni bizar qılğan xéridar zadi kim?

Bu Rozi Molla idi. Şu künlerde u Dañ –Dañğa boğuziğiçe qerzge boğulup, ikki ser haraq sétivélip içküdek hali qalmıgan bolsimu, qavaqxanığa kéliş aditini taşlimıgandı. Şuna, u her axşımı kélip turatti. Her qétim (s 244) kelgende işik tüvide xudüksirep yaki temtirep purset kütüp turatti, qaçan öziğe ep purset tuğulsa, şu zaman qavaqxanığa ğippide kirivalatti. Bügün axşam Dañ –Dañ çırağ tüvide bir xéridardin pul élıvatqan pursette kirivalğan Rozi Molla orunduqniñ uçıda goya yerge sudek sinip kėtişni oylavatqandek éñişip olturdi. Etrapqa qarıgusi kéletti, lékin cüret qılalmaytti. U çıdam –ğeyret bilen purset kütetti. Uştumtut tarağ –turuğ avaz çiqip qalsa yaki ülpetlişıvatqanlar bir –birini çağırışqa toğra kélip, étini atimastin “hey –hey” dep çağırıp qalsa, şundağ çağlarda u çöçügen qıyapette béşini kötüretti –de, avaz çiqqan terepke qarıgan bolup, öyiçidiki ehvallarğa ançe –munçe sepsélivalatti. Bu uniñ kényinki künlerdiki emeliy ehvalı, şuniñdek qavaqxanıda olturup aşqan –taşqan haraqlar bilen ağızını nemdivéliş üçün tapqan ünümlük usuli idi. Qavaqxanıda qoli oçuğ séxiy kişiler tépilmay qalattimu yaki içip teñşilip, emdi içse éğir kétidigini öziğe melum bolğanlardın bir –ikki romka haraq éşip qalmaydu dégili bolattimu? Rozi Molla oyliğandek séxiylar yaki haraqi éşip qalğıuılar her axşımı çiqip qalatti, şundaqlardın biri navada qıçqırıp: “me, mavuni içivet!” deydiğan bolsa, u igisiniñ xepriğini yutup ögengen küçüktek étilip bérip romkini alatti –de, aşqan haraq bilen ağızını nemdivalatti. “Tama –tama köl bolar” dégendek, gâhi axşamliri şu usulda toyunup qalatti, gâhi axşamliri azlıq qılssa taki qanaet tapqanğa qeder qimirlimastin, gep –sözsiz qapiqını türüp olturup, yene qandaqtur séxiylarnıñ payda boluşını kütetti. Qavaqxana xocayını uniñğa “keç boldı, çiqip ket” dégendek sözlerni hergiz qılalmaytti, çünki (s. 245) undağ dep qoysa, uniñdin qutulğıli bolmaydığanlıqını obdan çüşinetti.

Bügün axşam qavaqxanıda hemme âdem kétip yağıuz Rozi Molla qalğanıdı. Uniñ kalpuki qanaetlegüdek nemdelmigeçke, ketmey olturuvalğandı. Axir “qaytip ket” déyişke cüret qılalmıgan Dañ –Dañ gep –söz qılmastin, bir piyalige ikki ser haraq quyup uniñ aldığa ekeldi:

-Men qorqtum. âdemde yüz bolmısa, cinlarmu qorqıdu deydiğan bir gep bar. Mavu “suñli” qılğanni içivélip ketkin. Dukanni taqaymız! –Dédi.

Rozi Molla uniñ geplirige emes, belki bikarğa bergen haraqqa minnetdarlıq bildürgen qiyapette piyalini qoliğa élip tötke bölüp içivaldi –de, andin asta ornidin turup, gep –söz qilmastin deldeñşiginiçe méñip qavaqخانidin çıqip ketti.

2

-Némandaq çapsan kün çıqıdu? –Rozi Molla közini açtı, aşvaqti boptu, némandaq çapsan tañ atidikina?!...

Uniñçe bolğanda, tañ atmığan bolsa yaxşı bolatti. U uzunraq uxlivélişni xalaytti. Bir uxlığan peti qayta oyğanmisa téximu yaxşı bolatti. Çünki, u oyğınip közini açsıla, kallisini ğem –endişe çulgivalatti. Qorsaq mesilisi, uniñdin kéyin timisqilap yürüp qara tamaka⁵⁴ çekidığan öylerge bériş, andin qavaqخانılarga bériş işi bu pulsiz âdemge intayin qiyin toxtaytti. Bu qiyinçılıqlarnı (s. 246) körmeslik, körgen teqdirdimu azraq körüş nuqtisidin éytqanda, köprek uxlaş yaqi uxlığan peti oyğanmayla qoyuş uniña aramlıq bexş étetti. Şuniñ üçün u oyğinipla tañ étip qalğiniğa narazi bolğanidi.

U axşam axırqi ikki ser haraqqı içivetkendin kéyin, qaytıp kélip öziniñ işiki yoq kemir öyide yetip qalğandi. Bu öyniñ işiki şerqqe qaraydığan bolğini üçün, etigenlik quyaşniñ nuri uniñ öyige tügmenniñ noridin çüşken sudek çüşetti. Lékin, u nur goya uquşmastin kirip qalğan méhmandek tedriciy arqığa yanatti. Rozi Molla oyğanganda arqığa yénivatqan kün nuri pegağa kélip qalğanidi. Bu aşvaqti bolup qalğanlıqidin dérek béretti. U yene biraz téñirqap oturidığan bolsa, kün nuri işiktin çıqip kėtişi mumkin. U çağda çüş boldi dégen söz, çüş dégen adette âdemler ikkinçi qétim tamaqlinidığan vaqit. Rozi Molla téxi naşta qilmığan tursa, bu qandaq bolğini!?

U égir derd –hesret ilkide xiyal sürüp bir munçe olturdi. Uniña béşi égir bilinetti, qulaqliri kepter qoñğuriqidek ğuñıldap sayravatatti, alliqandaq tomurliri yene qandaqtur içimlik –çekimliklerni telep qilğandek qimildavatatti. Yene kallisiniñ nedidur bir yéride azraq nan telep qilidığan xiyalimu bardek bilinetti. Uniñ şu taptiki telepliridin qarığanda, nan telipi ikkinçi orunğa çüşüp qalğandek idi. Bu uniñdiki keypniñ qançilik éğirliqini körsitetti. Meyli qandaq bolsun, kün çıqip tañ étışı bilen teñ bu teleplerni hel qiliş qiyinçılıqi uniñ béşini taşteq qaturuvatatti. U ixtiyarsız halda işikke qaridi. İşik orni öñküniñ égzidek köründi. U aldinqi hepte yağaç (s. 247) işikni sétivatkenlikige puşaymen qildi. Uniñdin kéyin égiz oyuqqa qaridi, oyuqtiki tuç üzeñginimu sétip yep bolğanlıqığa içi éçişti. Pulğa yargudek neme

⁵⁴ Qara tamaka Epyünniñ ikkinçi bir xil atilişi.

bar? Uniñ közi bir puti sunup ketken kañ cozisığa çüşti. Buni biri alarmu? Uni sétivetsem, navada bireri xet yazdurgılı kelse, xetni nede yazimen? Coziniñ üstide biley taştın yasalğan siyah ezgüç, yerim parçe siyah ve bir tal yuñ qelem turatti. Bu nerselerni satsam qandaq? Biri alarmu? Siyah ezgüçni sétivetsem, uniñ kari çağlıq. Yuñ qelem bilen siyah bolsila bolivéridu. Biri xet yazdurgılı kelse hécir qaçiniñ sunuqliriğa siyah ézip yézivérimen!... Lékin bu siyah ezgüçni kimmu alar, qançilik pulğa alar?... U şundaq xiyallarnı qılğaç, siyah ezgüçni tevekkül qilip élip mañdi.

Koçığa çıqqanda, nomus küçidin siyah ezgüçni yéñige tiqip mañdi. U emdila şarqiy dervaziniñ avat bazar bolidiğan yérige yéqinlap kelgende kimdur birinin tuyuqsız: “Rozi Molla!” dep varqirigini añlandi.

Héçkim uzundin buyan Rozi Mollini koçıda ismini atap çaqirip baqmıgandı. Şuna, bu avazdin qattiq çöçügen halda dañ qétip turupla qaldi. U avaz yene tekrarlandi. Uni salapetlik bir tuñçi çaqirgandı.

-Yéqin kel, saña bir gep bar.

Rozi Molla tuñçini obdan tonuytti. Şuna, u ançe hoduqmastin uniñ aldığa barganda, tuñçi ehval sorap:

-Muşu künlerde neme qilivatisen? –Dédi.

Rozi Molla neme deep cavab bérişni bilelmey, yerge qarap turatti. Tuñçi uniñ ehvalini çüşengendek qilip sözleşke başlıdi: (s. 248)

-Men séni uzundin beri birer işqa orunlaşturup qoyay dep yürettim. U çağlarda tüzük iş çıqmidi. Hazir bir iş bar, bu iş séniñ qoluñdin kélidu. Şuni işliseñ qandaq?

Rozi Molla béşini liñşitti. Tuñçi uni egeştürüp dervazisiniñ doqisiğa “Turpan nahiyilik yem –xeşek ponkti” dégen xetler yézilğan taxta mixlanğan bir sarayğa başlap bardı –de, dervazidin kirgendila oñ qol tereptiki işiki çoñ yogan bir öyge başlap kirip, u yerdiki töt putluq bir cozini körsitip dedi:

-Mana muşu cozida olturisen, qoluñdin xet yéziş kélidu. Aldiñğa otun, saman, arpa, qonaq dégendek nerseler kelgende, qaysi yezidin keldi? Kim evetti? Ciñ sani qançe? Dégenlerni ekelgüçilerdin sorap iditliq yazisen. Andin kimge qançe yüz ciñ saman berildi? Kimge qançilik boğuz berildi? Bularnimu yazisen. Saña aylıq pul bérilidu, yaxşı işliseñ, ciq alisen. Qandaq, muşu işniñ höddisidin çıqalamsen?

Rozi Molliniñ közige issiq yaş keldi. Xuddi tağdek altun tépivalğandek çeksiz hayacanlanğan Rozi Molla béşini tekrar liñşitip:

-Çiqimen, çiqimen! –Dédi.

Tuñçi uni şu yerde qaldurup, özi başqa bir öyge kirip ketti. Rozi Molla bu işqa heyran idi. Uniñ yüriki güpüldep soqatti, yüz –közliri otqa qaqlinivatqandek qizivatatti. Qoliğa aylıq pul élivatatti, Dañ Dañniñ qavaqxanisiğa bimalal kirivatatti, tamaqxanilarda putini almap olturup lezzetlik taamlerdin yevatatti. Bu işlar ikki minutqa yetmigen vaqıt içide köz aldidin ötüp ülgürdi. Tuñçi ça- (s. 249) qirdi. Rozi molla çaqırğan öyge kirgende tuñçi uniña bir Xenzu herbiy emeldarni körsitip:

-Bu kişi ponkit başliqi Vañ Zencañ, dep tonuşturdi.

Rozi Molla şuanla tezim qildi. Vañ Zencañ uniñ teqi –turqiğa sepsélip çiqqandin kéyin, gep sormayla beş ser qegez pul çiqirip uzattı ve:

-Çaç –saqilini aldurup, tüzükrek bolup kelsun! –Dédi.

U Rozi Molliniñ üstvéşiğa qarap seskengenidi. (s. 250)

Yigirme Birinci Bab

1

Hésamidin Zuper bilen Abduxaliq Uyğur Turpandin çıqip yemşidiki taxta kövrükke yetip kélişige, Ürümçi tereptin Mexsut Muhiti yetip keldi. Üçeylen teñla atlardin çüşüp, yol üstide quçaqlışıp körüşti.

-Bu terepte toy –merikiler qizip kėtiptu, hemmiñlarni tebrikleymen! – Mexsutbay hayacanlangan halda ikkiylenniñ qolini qoyup bermestin sözleytti, - Moskvada “Pravda” gézitidin Qumul déhqanlar qozğiliñi toğrisidiki xeverni körüp, merikidin qélip qalmaq dep qaytip keldim, boptumu?

-Qaytip kelginiñiz bek yaxşı boldi, -dédi Hésamidin Zuper xuşalliqini izhar qilip.

-Yigitvéşi yoq merikiniñ qizimaydıǵanliqini bilip qaytip kepsiz –de! –Dédi Abduxaliq Uyğur menilik qarap.

-Pah... Şair dégenze! –Dédi u ikki qoli bilen şairniñ mürisini qisip, -qéni şundaq bolidiǵanla bolsa, hemmimiz birlikte bu merkini qizitayli. Hazir bu terepniñ ehvali qandaqraq? –Mexsut Muhiti dostlarǵa soal neziri bilen qarap cavab kütti.

-Bu terepniñ ehvali yaxşı! –Dédi Hésamidin Zuper, uniñ közliridin ümidvar uçqunliri çaqnaytti, -xelq oyǵandi. Hemme âdem atlırini toqup, qoş ulaqni (s. 251) tartip teyyar boldi, désekmu bolıdu.

-Bu intayin yaxşı ehval, xelqniñ oyǵinişi hemmidin mühim, oyǵangan xelq volqandin küçlük, taǵlarni kötürüp taşlıveteleydu! –Dédi Mexsut Muhiti iç –içidin xuşal bolup.

Ular rohluq halda atlarǵa minip şherge qarap mañdi.

-Emdi bizniñ qilidiǵan işimiz, -dep söz başlıdi Mexsutbay üzüp kétivatqan aq qaşqini sel astilitip, -oyǵangan xelqniñ herbiri birdin arslan. Biz avval ene şu arslanlarni teşkilleyimiz. İkinçidin, Qumuldiki qoǵılañçılar bilen alaqa baǵlap, ularni Turpanǵa tekliq qilimiz.

Ularñiñ astida buluttek üzüp kétivatqan sémiz atlar tebiy yosunda bir –biridin yol talişip taraslap kétivatatti. Ularñiñ şu taptiki elpazidin qarıǵanda, qoyup berse yügürüytti. Şuna, at üstidikiler tizginni igilep, atlarni sovutuǵi bilen tekşi mañduruşqa mecbur boldi. Atlarni mundaq başquruşniñ özi xelq küçlirini teşkilleş bilen menidaş bolǵaçqa, Mexsut Muhiti otturiǵa qoyǵan xelqni teşkilleş dégen sözniñ ehemmiyitini hem çüşendüretti, hem küçeytetti.

Qumuldikiler bilen alaqa bağlaş üçün âdem evetiş lazimmu? –Dédi Hésamidin Zuper bu mesilini aydınlaşturmaçı bolup.

-Elvette şundaq bolidu, buniña ravurus işençilik âdemdin birni evetiş kérek!

-Men baray! –Dédi şair Mexsutbayniñ sözi axirlaşmayla, uniñ közlidiridin qetiylük çiqip turatti. Hésamidin Zuper bilen Mexsutbay şairniñ pidakarane rohıǵa tehsin oquştı. (s. 252)

-Siz barsiñiz bolarmu? –Dédi Mexsutbay külümsiriginiçe Abduxaliqqa menilik qarap.

-Némişqa bolmisun? Sodiger qiyapitide mañsam, rasa eplişidu.

-Sodiger?

-Hee, sodiger.

-Qumul yolida aç quzǵundek kétivatqan çerikler sizdek sodigerni tinç qoyarmu? Qopalraq éytsaq, aman qoyarmu? –Mexsut Muhitiniñ bu sözi buyanqılarnı çoñqur oyǵa saldı. Arını birdinla süküt bastı. Lékin, ançe uzaq ötmeyla Mexsut Muhiti bu cimcitliqni buzup söz açtı:

-Şehir içidiki sodigerlerni, yézilardiki déhqanlarnı bulan –talañ qilivatqan çerikler yolda kétivatqan yalguz sodigerni abayıla bulap kétidu. Uniñ üstige sizniñ boy –bestiñiz, teqi –turqiñizmu xeterlik. Sizge oxşaş âdemni çölde körse, u qara saq çerikler öltürüp yéyiştin yanmaydu, -uniñ bu sözi ikkiylenni istihza arılaş küldürdi. Külke axirlaşqanda, u yene devam qilip, -bu toǵrida etraplıq oylap, muvapiq âdem tallaş kérek! –Dédi.

Yene başqa cehetlerdimu paran qiziganlıqtin, ular şeherge kélip qalğanlıqini tuymay qaldı.

Mexsut Muhiti ötken yıl (1930 yılı) ticaret hem sayahet qiliş üçün Rusiyige ketkendi. Vetenge bu yıl (1931 yılı) İyulda qayıp keldi. U Çöçek, Ürümçilerde qısqa vaqıt turǵandın kéyin, avǵustta Turpanǵa kelgendi. Şuna, uniñdin harduq sorap kélidiǵanlarnıñ ayıǵı ikki –üç küñge üzülmedi. Uniñdin sirtmu Mexsutbay (s. 253) niñ işliri bek aldıraş idi. Şundaq bolsimu, vaqıt acritip Turpan ambılıǵa salam bérıp çiqmay bolmaytti. Çünki, mundaq işlarnı amballar bek inçikileytti. Bolupmu hazırqidek veziyet davalǵup turǵan çağlarda, amballar baylar bilen yurt mötiverlirini köprek séginatti, ular arqılıq yurtniñ tinçiliqini qoǵdaşni arzu qilatti.

Mexsutbay bilen Hésamidin Zuper ikkisi salamǵa kirgende, ambal dataña çiqıp qarşı aldı. U Mexsutbay bilen Hésamidin Zuperniñ özini yoqlap kelǵinidin nahayiti xuşal bolǵandı. Ambal méhmanlarnı öziniñ şexsiy öyige tekliq qilip, ular

bilen oçuq –yoruq parañlişışqa tirişti. U Mexsutbaydin Rusiyiniñ ehvalini ançe – munçe sorıǵan bolup, öz muddiasıǵa ötti.

-Qumul terepte biraz qalaymiqançılıq boluvatidu, buniñdin xever tapqansız? – dédi u tuyuqsız soal qoyup.

-Añlidim, añlidim, -dédi Mexsutbay cavaben.

-Elvette añlimay qalmaysız, xelq içidimu u toǵrida gep –sözler köp, méniñ hemmidin xeverim bar. Bezi nadan, exmeq âdemler u tereptin kelgen yava sözlerge işinip, astirttin heriket qilivatidu, undaq âdemler maña beş qoldek ayan, -ambal “xadémén” tamakisini üsti –üstilep çekip olturup asta davam qilatti, teleppuzi vezminlik ve yumşaq idi, -ularniñ undaq qilǵını tuxumni taşqa urǵanlıq. Maliman çiqarǵanlar çoqum qattiq cazalinidu. Buniñǵa işiniş, hökümetke işiniş kérek. Ular hökümetke hergiz teñ kélelmeydu, -söz bu yerge kelgende, u közlirini çekçeytip, aççıqlanǵan qiyapette méhmanlarǵa köz yügürtetti. Bu uniñ alliburun oylap qoyǵan taktikisi idi. Yurt çoñliri bilen söhbetleşken- (s. 254) de, aldi bilen ularni maxtap kökke kötürüp, saxta hörmet körsitiş, arqidin emeldarlıq kibirini işqa sélip, mühim meqsetlerge kelgende söz ahañlirini qattiq ve keskin çiqiriş, közliridin gezep uçqunlirini çaçritiş arqılıq qorqutup, ulardin paydiliniş uniñ asasiy taktikisi idi. Lékin, bugün uniñ söhbitige daxil bolǵan kişiler ambalniñ bu xil micezini çüşenmeydiǵan kişilerdin emes idi. Ular ambal sözlevatqanda, gerçe uniñ sözi özliriniñ çüşençisi ve herikitige muxalip bolsimu, sevr qilip qarşı pikir bermestin olturatti. Ambal sözini davamlaşturdi, -sizlerniñ kelginiñizler nahayiti yaxşı boldi. Menmu sizlerni séginip turattim. Sizlerge melum, men herqaçan yurtniñ tinç boluşını izdeydiǵan âdem. Yurt tinç bolsa, puqralarmu puqradarçılıǵını qilalaydu, sizlermu soda –ticaritiñizlarni qilalaysızler. Sizler bolsiñizlar yurt kattiliri, xelq sizlerniñ gépiñizlarni añlaydu, xelqge sözliñizler, nesihet qiliñizlar, ular tinç yürsun, nediki tégi yoq geplerge işinip, tuxumni taşqa urimiz dep yürmisun!...

2

Hökümet allıqaçan xelq neziridin çüşüp qalǵanıdi. Şuna, Mexsut Muhiti bilen Hésamidin Zuper ambalniñ aldidin qaytip çiqqandin kéyin yenila öz işliriniñ koyida boldi. Çüşlük tamaqni Hésamidinniñ öyide yeǵendin kéyin, biraz aram alayli devatqanda, Abduxaliq Uyǵur bilen Létip Ependi kirip keldi. Töteylen Qumul qozǵılañçılıriǵa yézilidiǵan alaǵınıñ mezmuni toǵrisida pikirlişip, bu iş (s. 255) şaire tapşuruldi.

-Xetni kimniñ namiǵa yazımız? –Dédi Abduxaliq Uyǵur taqetsizlik bilen.

-Xociniyaz Haciniñ namiğa yazımız, -dédi Mexsutbay qısqa cavab bérip.

-Deslepte Salih Dorğa, Qurbanniyaz Dorğılarniñ ismi meşhur idi. Bu yéqında Xociniyaz Haciniñ éti meşhur boldı, -dédi Létip Ependi teeccüplengen ahañda, -burunlarda bu âdemniñ étini ançe añlimiğanikenmiz.

-Cemiyet değende éti çiqmiğan her –her âdemler bolidu, -dédi Mexsutbay biliner –bilinmes külümsirep, andin Létip Ependige tikilip olturup sözleşke başlıdı, adettiki çağlarda yurt değende bir qañçe bay, molla meşhur bolup közge körinidu. Emeliyette, cemiyette bu meşhur kişilerdin uluğ âdemler köp bolidu. Bundaq âdemler köpinçe hallarda öziniñ étini yoşuridu. Biz tonumay qalımız. Emma, birer özgiriş bolğanda, ular birdinla baş kötürüp çiqıdu. Adettiki çağlarda közge körünmigen yaki közüñge ilmiğan âdemler vaqti kelgende acayip işliri bilen meşhur bolup kétidu, hetta inqilab dahiyisığa aylinidu. Mesilen, men bu qétim Rusiyide “Çapayéf” deydiğan bir kinoni kördüm. Çapayéf eslide 1. Dünya uruşı yillirida frontta addiy soldat ikenduq. U çağda uni közge kim ilatti deysiz? Undaq addiy soldattin neççe yüz miñi bar –de. Biraq, u kéyin qızıl armiyeye sepide birdinla otturiğa çiqıp, marşal dericisige kötürüldü. Uniñ armiyesi aq guvardiyiçilerni tarmar qiliştı acayip qehrimanlıqlarni körsitidu. Şuniñ bilen Çapayéfniñ şöhriti pütün Rusiyini qaplap kétidu... Demek, xelq arisida acayip (s. 256) qehrimanlar barkı, ular peti kelgende birdinla meşhur bolup, hemmini bésip çüşidu! –U biraz toxtap tinivalğandin kéyin, sözini yene davamlaştırdı, -Xociniyaz Haci gerçe deslepte meşhur bolmiğan bilen, emeliyette mevcut âdem. Biz kiçikimizde Astane medrisiside bille oquğan...

Mexsutbayniñ bu sözi añlığuçılarni teeccüplendürdi. Ular héçqaçan añlap baqmığan gepni añlap, qulaqliriğa işenmigendek bir –birige qarişip qaldı. Mexsutbay bu ehvalni bayqap, bu heqte çüşençe bermise bolmaydığanlıqini hés qıldı –de, külümsirep sözleşke başlıdı:

-Éhtimal, 1907. Yiliniñ küz ayliri bolsa gérek. Men Astane Medrisiside oquvatattım. Bir küni medrise aldıda tuyuqsız yigirme yaşlar çamisidiki bir yigitni egeştürüvalğan eşekke mingen bir ayal peyda boldı. Biz u ayalni körüp neme ayaldı, nedin kelgendü? Dep heyran bolduq. Bu ayalniñ kiyim –kéçekliri ve gep –sözlidirin Qumulluq ikenlikı çiqıp turattı, emma u: “men Toqsundin keldim, toqsundiki Niyaz Şyenzoniñ tuğqini, Tuyuq Ğocamni tavap qilgili kélividim, añlısam, bu yerde taliplar oquydığan medrise bar deydu. Bu balammu bir –ikki yıl medriside oquğanıdı. Yene oqusunmikin dep ekeldim, qobul qilip oqutıp bergen bolsiñizlar” dep turuvaldı. U çağda Moydin Damolla müderris idi. U kişi héliqi ayalniñ telipini maqul körüp, oğlini

élip qaldi. Uniñ éti İshaq idi. U bizler bilen teñtuş bolğanlıqtin, bir hucrida yetip – qoyup oqup yürduq. İshaqniñ boyi pakar bolğan bilen bedini çin, küçtüngür idi. Gâhi öz ara çélişip qalsaq, xéli –xéli âdemlerge boy bermeytti. Aridin alte ayçe ötkende, bir Cüme küni Lükçün Vañniñ bir adimi kélip, (s 257) Qumul Vañi Şaxmexsutniñ bir yarlıqini oqup añlattı. Yarlıqta “Torpaqlar Qozgılıni basturuldi, qozgılañğa baş bolğanlarniñ kallisi kesilip, xelqge ibret qilindi. Lékin, qolğa çüşmey, qéçip yürgenlermu yoq emes. Taratiliq Behrem Metniyazniñ oğli Xocamniyaz del şularniñ biri. Uniñ boyi pakar, yéşi on toqquz –yigirme yaşlarda, yüzi yumilaq, qara qaş, közi kiçik, ot köz. İsmi yötkep yürüvattıdu. Bu âdemni körüp xever qilguçığa üç yambu, tutup bergüçige on ikki yambu inam qilinidu. Buni bilip qélişinlar üçün uşbu yarlıq çiqirildi” déyilgenidi. Bu yarlıq medriside cakarlangandin kéyin, bezi taliplarniñ köñlide guman peyda boldı. Yarlıqta déyilgen belgiler Qumulluq talip İshaqta körünüp turatti. Bezi taliplar bu toğrida piçirlişip yürdi. Yurt içidiki bezi âdemlermu buniñdin guman qilidi. Şundaq künlerde héliqi Qumulluq ayal tuyuqsız peyda bolup, balam maña hemrah bolup Heremge barıdu, dep uni medrisidin acritip eketti.

-Oylimigan yerdin qiziq hem sirliq tercimihal çiqtiğı! –Dédi Abduxaliq Uyğur öz heyranlıqini besivalalmay.

-Axiri teximu sirliq, -dédi Mexsut Muhiti başqılarniñ qiziqivatqanlıqini bayqap, -u Heremge şu yili yétip bargan bolsimu, melum sebebler bilen erpat qilalmaydu. U şu yerde turup Şincañliq Yaqup Haci dégen kişinin xormiliq begida işleydu, ikkinçi yili erpat qilip Haci bolıdu. Uniñ esliy éti İshaq bolmastin, Xociniyaz bolgaçqa, Xociniyaz Haci bolıdu. Emma, uniñ Heremdin qayıtip kelişke yol xiraciti bolmıganlıqtin, şu yerde işlep töt –beş yıl turup qalıdu. 1912. Yili Şincañliq (s. 258) hacilar barganda, şular bilen bille qayıtip kélidu. Şu yili Qumulda Tömür Xelipe qozgılıni kötürülgendi. Tömür Xelipe Xociniyaz bilen tonuşqanlıqtin, uni tapturup kélip, öz eskerlirige herbiy telim –terbiye berişke teyinleydu. Şuniñ bilen Xociniyaz Haci Tömür Xelipe qozgılıniğa qatnişdu. İkkinçi yili Yañ Zéñşin Tömür Xelipini aldap Ürümçige élip mañganda, Xociniyaz tağda qélip qalğan qozgılañçılarga baş bolup qalıdu. Tömür Xelipe Ürümçide öltürülgendin kéyin, Qumul vañi tağqa esker çiqartıp, tağda qalğanlar üstidin cazalaş élip barıdu. İkki otturida uruş bolıdu. Bu uruşta tağlıqlar yenilip tarqilip kétidu. Bu çağda Xociniyaz Haci Qumulda turalmay, Bariköl arqiliq Altay terepke ötüp, İshaq dégen nam bilen borçında alıp Okorday deydiğan Qazaqniñ mélini baqıdu. U yerde birer yıl turğandin kéyin, Yañ Zéñşin bilen Qumul vañiniñ uqturuşi Altay terepkimu yétip barıdu. Qazaq dégen inçike xelq,

“İshaq” dégen malçidin guman qilidu. Xociniyaz Haci u yerdin qéçip Çöçekke baridu, Çöçeklik Mamutbay dégenge yallinip, uniñ Bortala Qiziltuzdiki bir qotan mélini yene bir Qazaq malçı bilen bille baqıdu. Şu ariliqta bu uqturuş Çöçek, Bortalağimu yétip baridu. Şuniñ bilen Xociniyaz Haci Bortaladimu turalmay, Sovét yéri –Yarkentke ötüp kétidu. U Yarkentke méñiştin ilgiri élıvalğan böken müñgüzini bazarğa satqılı kirgende, Ğulçiliq Vélıxan Bay dégen sodiger uni qimmet bahada sétivalıdu hemde Xociniyaz Haciğa bir dana beş atar miltiq, bir at bérıp: “Çégirdin ötüp Qiziltuzdin böken étip kel, men sétivalimen” deydu. Xociniyaz Haci şu iş bilen bir qançe yıl yürüp, 1918. yılı Vélıxan Bay bilen birlikte Gulçığa qaytıp keli- (s. 259) du. U yerdin Qumulğa ketmekçi bolıdu. U yolda Astanıge kélip, bizniñ öyde birer ay turup, andin Qumulğa ketken.

-Bu qétim çataq salmaptumu?

-U yene öz yurti terepte yoşurun yürüptu. Kéyin Şamexsut Vañ ölüp, ornığa Nezer Vañ çiqqandin kéyin, uniñ téximu sürüşti bolmaptu. Emma, Nezer VAÑ her yılı etiyaz ve küz aylirida tağlıqlarğa böre, tülke, süleysun étip, térilirini tapşuruşqa bir –ikki aylıq müddet bilen miltiq tarqitidığan bir yosun çiqırıdu. Şu yılı küzde Xociniyaz Haci toqquz atar miltiq bilen toqquz tal oqta toqquz téke étip nam çiqırıdu. Buni añlığan Nezer Vañ sürüşte qılıp, uniñ héliqi Xociniyaz ikenlikini bilgendin kéyin: “atamniñ işi atamğa hésab, men ötken işlarni sürüşte qılmaymen. Aldımğa kelsun. Ordıda xızmet bérimen” deydu. Şuniñ bilen Xociniyaz Haci ordıga kélip, orda eskerlirige herbiy telim bérıdığan başlıq bolıdu, şundaq qılıp, uniñ éti yéñivaştin meşhur bolıdu, inavitimu kötürülidu. Bu qétim qozğılañni Salih Dorğa, Qurbanniyaz Dorğılar qozğığan bolsimu, yaşınıp qalğaçqa, bu işqa başlamçı boluşni yaş, qavul Xociniyaz Haciğa ötünüp bérıdu. Şundaq qılıp, bu âdem meşhur bolup otturiğa çiqti...

-Siz uniñ hemme işini yipidin –yiñnisigiçe bildikensiz, -dédi Abduxaliq Uyğur hayacanlinip.

-Bu següzeştleri u Rusiyidin qaytıp kélip, bizniñ öyde turganda sözlep bergen. Bolmisa men nedın biley? –Mexsut Muhiti qandaqtur bir işni oylavatqandek bir pes turuvélip andin davamlaşturdi, -biz tek- (s. 260) lip qilsaq, u kişi hergiz yaq démeydu. Biraq, biz bu yerde qandaq qarşı alimiz? Qandaq işlarni qilimiz? Ular yétip çiqsa layiqıda iş qilalaymizmu –yoq, gep mana muşu yerde.

-Hazir xelq qaynap –téşip kétey dep turuvatıdu, hemme âdem Xociniyaz Haci qaçan çiqıdığan dep intizar bolmaqta, -dédi Abduxaliq Uyğur, -ular Turpanğa

kélidiganla bolsa, inqilap oti quruq otunga ot tutaşqandek birdemdila hemme yerge tutışidu. Hazir xelq: “candin keçmigüçe canağa yetkili bolmas” déyişivatidu. Hemmila yerde xelq béşiğa çüşken éğirçiliq, qatmu qat zulum xelqni şundaq tonuşqa keltürdi. Mundaq ehvalda Xociniyaz Hacı kélidigan bolsa, belkim biz oylap yetmigen, tesevvur qilmigan acayip işlar vucudıqa çıqışı mumkin.

-Undaq bolsa xetni siz yéziñ! –Dédi Mexsut Muhiti şairğa vezipe qilip, u yene qandaqtur bir némilerni démekçi bolup turğanda, taşqiridin kirgen bir kişi diqqitini buzup qoydi.

3

Hemmeyleylen burulup qarap, béşiğa taqir telpek kiygen, uçisiğa aldi oçuq uzun mata köñlek kiyip, belini argamça bilen bağığan, putiğa tumşuqi asmanğa qarap qalğan uçluq tumşuqluq kona kön ötüq kiygen avare bir âdemni kördi. U âdem çoñ işiktin kirip hoduuqan qiyapette asta qedem taşlap méhmanxana terepke yéqinlavatatti.

Hoylida uşumtut peyda bolğan bu âdem qizgin kétivatqan söhbetni xuddiy qaynavatqan qazanğa soğuş su qoyğandek toxti- (s. 261) tip qoyğanlıqtin, hemmeyleyge yaqmığanidi. Ular bir qarapla belki bu âdem uquşmay kirip qalğandu, dégenni köñlidin keçürüp, bir –birige qarişip qoyuşti. Mexsut Muhiti yerge qarap olturatti. Uniñ turqidin bu âdem Mexsutbayğa téximu yaqmaptu dégen çüşençige kelgen Hésamidin Zuper héliqi âdemdin bir –ikki éğiz gep sorap, eplep –seplep çiqirivetmekçi boldi:

-Nedin kelgen âdemsen, neme işin bar? –Dédi u méhmanxaniniñ yogan dérizisidin hoylidiki âdemge boyundap qarap.

-Xoş, azraq işim bar idi, -dédi u âdem siliq teleppuzda dérize aldidiki ayvançe supisiğa yéqinlap keldi. Bu âdemge méhmanxana içdikiler toluq körünetti, méhmanxana içdikilermu uni toluq körüp turatti. Hésamidin Zuper bu âdemniñ neme iş bilen kelgenlikini perez qilalmığan bolsimu, tesellasiğila soridi:

-Néme iş, özün neme qilindigan âdemsen?

-Men eşekçi.

-Éşekçi?! Turquñdin eşek heydigen sin çıqmaydu. Qéni sözlep, qandaq işin bar?

-Kira qilindigan yük bolsa sözlişey dévidim.

-Qeyerge?

-Qumulğa.

-Qançe eşikiñ bar?

-Töt.

-Töt! Töt eşiki bar âdemmu özini eşekçi dep bazarğa salamdu? –Hésamidin Zuper dimiğida külüp olturğanlarğa qarap qoyğandin kéyin, u âdemni yolğa sélivetmekçi boldi, -bizde töt eşekke bergüdek yük yoq. Eñ yaxşı- (s. 262) si, sen bérip eşekçilerniñ şaňyolirini tap, şular séni yolğa sélip qoysun!

-Tonumaydikenmen! –Dédi eşekçi ikki yaňğa qarap.

-Undaq bolsa işin çataq iken, -dédi Hésamidin külke arilaş, -eşekçi bolğiniñ qiziq, eşekçiniñ şaňyosini tonumiğanliqiñ andin qiziq. Bizge neme amal? Şaňyolar kepil bolmisa, bir eşekkimu yük bérelmeymiz. Yaxşisi, sen bérip şaňyolarni tap, şular saña yük tepip bérip, yolğa sélip qoysun!

Hésamidin Zuper gépini tügitip arqığa örülüp, bu âdemni muşundaq yolğa salğınim boldimu dégendek terzde külümsirep qoydi.

Eşekçi goya béşiğa tağ yiqilğandek qiyapette keynige yenip çiqip ketmekçi boluvatqanda, Mexsutbay birdinla béşini kötürüp:

-Toxta! –Dédi.

Eşekçi derhal toxtap yene ilgiriki orniğa keldi.

-Eşekliriñ yük tartip menzilge yételeydiğan eşeklermu yaki u yer –bu yerdin térialğan terinde eşeklermu? –dédi Mexsutbay.

-Eşeklirim xil, -dédi u.

-Yük bersek, dégen yerge yetküzelmisen?

-Yetküzgili bolur.

-Bolur deysengü! Turpanliqniñ “bolur” dégen sözidin qorquş kérek, Turpan – Toqsunluqlar “bir gep bolur” dep çoñ –çoñ işlarniñ axirini yoqitivétidu. Senmu şuniñğa oxşaş “bolur” déseñ, biz işenç qilalmaymiz.

Bu gepke hemmeylen külüşüp ketti. Şu ariliqta Hésamidin Zuper söz qısturup ülgürdi: (s. 263)

-Turpan –Toqsunluqniñ “bolur”, Qeşqerlikniñ “maqul déginidin” hezer eylise bolidu...

-Qéni başqidin sözle, -dédi Mexsutbay külkiniñ axiriğa ulap.

-Çoqum yetküzimen.

-Undaq bolsa öyge kir, séniñ bilen toxtamlişimiz.

Eşekçi méhmanxaniğa tétik qedem bésip kirgende, Mexsut Muhiti ornidin turup pegada qarşı aldi ve uniñ qolini semimiylik bilen qısip:

-Ravurus, kélişken eşekçi bopsen! –Dédi memnuniyet bilen. Olturğanlar bu özgirişke heyran boluşup qarapla qaldi. Mexsutbay eşekçini tonuşturdi:

-Qumulğa xet élip mañguçi Yüsüp eşekçi dégen mana muşu, tonuşup qoyuñizlar.

Abduxaliq Uyğur uni emdi tonup, uniñ bilen Ürümçide tikimçi ustamniñ öyide Éli Muellimler bilen bille bolğanliqini eslep, biraz xicalet çekkendek bolup, semimiy körüşti:

-Epu qilisiz, yaşliq qiptuq, -dédi şair özrixahliq éytip.

Buyankilarmu kélip semimiy qol élišqandin kéyin, uni bisatqa tekliq qilişti.

-Qandaq, Yüsüp eşekçi pisentiñizlerge sigdimu? –Dédi Mexsut Muhiti öydikilerge tekşi qarap. Uniñ çirayda qandaqtur işenç ve xuşalliq alametliri cilve qilatti. Mexsutbayniñ bu işiğa heyran bolğan köpçilik bir égizdin:

-Yaraydu, köñüldikidek eşekçi boptu! –Déyişti.

-Muşundaq bolğanda işençilik bolidu, eger buniñ ornida başqa kişi mañsa, mesilen, Abduxaliq Uyğurni e- (s. 264) vettuq deyli, -Meksutbay şairğa qarap davam qildi, -sizniñ muşu turqiñizda herqançe girim qilsaqmu eşekçi oxşimay qalisiz. U çağda siz men eşekçi dep mañsiñizmu, sizniñ üstiñizde guman tuğulidu. Yüsüp eşekçidin héçkim guman qilmaydu. Uniñ üstige bu âdem köp işlarni öz béşidin ötküzgen, pişqan qaqvaş, herqandaq capa –muşeqqetlerge berdaşliq béreleydu, otqa kireleydu, suğa çüşeydu. Men buniñ bilen Ürümçide kélişip qoyğan... Undaq bolsa şair, siz xetni çapsan yéziñ, bugün axşam Yüsüp eşekçi yolğa çiqip ketsun. Men bu işqa aldirap turimen, -U Yüsüpke qaridi, -biz séniñ Qumulğa saq –salamat yétip bérip, pat arida uçur élip çiqişiñni kütimiz... (s. 265)

Yigirme İkinçi Bab

1

Konilarniñ “külüp turup yigligan xotundin, hava oçuq turup çiqqan borandin qorq” deydiğan temsili orunsiz emes... Bügün Sancap yolida hava oçuq turupla kötürülgen boran ene şundaq âdem qorqqudek dehşetlik çiqqandi. Boran purçaqtek, dadurdek taşlarni uçurup kélip baş –közlerge qattiq uratti. Boran goya paxtiven qilip atqan ğayet çoñ zembirekniñ ağızidin çiqqan avazdek gürüldeytti. Boranniñ şu taptiki telve küçi eger eşeklerniñ üstide tağardin aşliq bolmiğan bolsa, ularni allıqaçan uçurup ketken bolatti, eşekçilermu eşeklerniñ üstide bir tağardin aşliq bolmiğan bolsa, ularni allıqaçan uçurup ketken bolatti, eşekçilermu eşeklerniñ quşqunini tutup mañmiğan bolsa, ularnımu uçurup kėtişi éhtimalğa yéqin idi.

Bu qattiq boranda Yüsüp eşekçi bilen yene bir Yasin isimlik eşekçi yolda idi. İkkisi yekke eşekçilerdin bolup, Piçanda uçrişip tonuşqandin kéyin, yolda hemrahdarçiliq qilip mañidiğan seperdaş boluşqandi. Şuna, bu ikkisi yolda boranniñ cebri –capasini teñ körüvatatti.

Éşekler mañmaқта. Ular boranda közini bir yumup, bir éçip dégendek, yoldin azmay ilgirilimekte. Éşekçilermu eşektin better capa çekip yol basmaқта idi. Lékin, hadisiler ularniñ cebr –capasini az körgendek, uşumtut bala –qaza teriqiside peyda bolup, ularniñ capasini köpeytti.

-Apla!... (s. 266)

Yasin kétivatqan bir eşekniñ yiqilip çüşkenlikini körüp, çebdelik bilen uniñ üstige taşlandi, andin Yüsüpke qarap: “éşeklerni toxtat!” dep varqirap qolini pulañşitti. Uniñ varqiriğan avazini boran allıqandaq yerlerge uçurup ketti. Yüsüp peqet uniñ qol herikitige ve emeliy ehvalğa qarap, eşeklerni bir amal qilip toxtitişqa kirişti. Yasin özini Ruslivélip yiqilğan eşekni yöleşke başlıdi. Halsızlanğan bu eşekke uniñ yardimi kar qilmidi, eşek inciqliginiçe közini yumup yatatti.

Yüsüp eşeklerni toxtitimen dep neççe qétim uçup ketkili qil qalğan bolsimu, tirişip –tirmişip yürüp axir eşeklerni toxtitivaldi, emma toxtiğan eşeklerdin yene uçı yétivélip, capani hessilep köpeykenidi.

Yasinniñ héliqi eşekni yölep turguzuşqa közi yetmey, uni taşlap Yüsüpniñ qéşiğa keldi –de, yene üç eşekniñ yétivalğanlıqini körüp, ervahi qirq gez uçti.

-Amal yoq, boran toxtiğuçe yatayli! –Dédi u Yüsüpke yéqinlap kélip.

Meslihet boyiçe ular téxi yétivalmiğan eşeklerni yolniñ çétige heydep çiqip, aşliq tağarlirini eşektin çüşürüp, ulardin çaqqanıgına dalda tam yasidi. Éşeklernimu şu

yerge topla, başlırını öz ara çetip qoydi. Ular bu işlarni miñ bir capada tügetkendin keyin, yétivalğan eşeklerni yölestürüp ekeliş bilen avare boldi. Qattiq boranda bu işlarni orundaş heqiqeten asan emes idi.

Qumulluq dégenni köridiğan bolsam, saqallirini bir talmu qoymay yulup taşlaymen cumu! –Dédi Yasin tağar tamniñ qisilçiqiğa bəşini tiqip turup. Yüsüp bügünki capani bilgeçke, uniñ söziğe undaq yaki mundaq demestin cim yatti. (s. 267) Emma, Yasinniñ aççiqi bésilmigandi. U yene goduñşivatatti:

–Şu xeq buzulup tağqa çıqmisa, bizge bu capa yoq. Kördüñmu, némidégen capa!...

–Nan yemsen? –Dédi Yüsüp uniñğa öyde yéqilğan toqaç nandin birni sunup.

Boran şu küni toxtimidi. Yasin bilen Yüsüp ikkisi tağarniñ daldisida nan yevélip uyquğa ketkende, eşeklermu yétip aram algandi. Yerim kécidin keyin boran sel pesiyip tañğa yéqin toxtidi. Bu çağda asman xuddi pakiz sürtülgen kümüş tavaqtek éçilip, yultuzlar çaraqlap ketkenidi.

2

Ezan vaqti bilen Yasin héliqi eşekniñ yéniğa bérıp, yölestürüp ekeldi. Andin hemme eşekni cem qilip, aldığa tağar sélip boguz tökti.

Kün yéyilğan bir vaqıtta Ürümçi tereptin kélivatqan nurgun atliq çerikler köründi. Ular Qumulğa yadem üçün kétivatqan çerikler bolup, say yolida sozulup kélivatatti. Méniş süritige qariganda, ciddi kétivatqan qoşundek körünetti. Çerikler yétip kelgüçe eşekçilermu méniş teyyarlıqini qilip, eşeklerge bir –birlep tağar artışqa kirişti. Emma, beş alte eşekke tağar artip bolmayla, çeriklerniñ aldi yétip keldi. Ularñiñ atliri séviz, qoralliri xil idi. On bir atar (şidacañ) bilen qorallangan bu çerikler ciddi yol basatti. Éşekçiler öz işi bilen avare idi. Yüsüp ularğa köziniñ quyriqida qarap qoydi. (s. 268) Çerikler bolsa eşekçilerge tekşi qarap ötetti. Lékin, keyinki ikki çerik ularğa biraz orunsiz çaççaq qildi:

–Nemişqa bu yerge çüşkün qilişivaldiñ? Siler bu aşliqni oğrilarğa apirip bermekçimu? –Dédi çeriklerdin biri varqirap. Uniñ mundaq orunsiz gépi her ikki eşekçiniñ ceniğa tegdi. Yasin buniñ gépiğe çidimay sel ittiklik qildi:

–Vay göcam, keçe çiqqan boranni körmidilimu? Mañgilli bolsa, yolumğa mañmay neme qilattim bu yerde? Meni bir kişi halva étip méhman qilimen dégini yoq! –Dédi u qehri bilen qollirini şiltip.

Çerikler uniñ sözlirige qulaq salamdiğan! Qol şiltigenlikini körüpla yene bir çerik: “anañni” dep tillap kélip uni qamçilaşqa başlidi. Ölmekniñ üstige tepmek

dégendek, Yasinniñ baş –közlige zeherdek aççıq qamça tegküzmigen bolsimu, başqa yerlirige xéli köp qamça yevaldi, taki çerikniñ qoli télip uruştin toxtıgandıla, u qamçıdin qutuldi. Çerikmu étini qayrip:

-Hazir mañ, keynimizdin yétip barmaydıgan bolsan, étip taşlaymen! –Dédi –de, étini yorgilitip kétip qaldi.

-Mavu guylar... Bikardin –bikar uruvaldi –he!... Xep toxta, guylar! –Dédi Yasin elemge çidimay.

Karvanlar Qumul yolida başqa yollarnı bir teñ hésablisa, Sancapanı bir teñ köretti. Bir yüz seksen çaqırım kélidıgan bu musape susız çöl idi. Tünügünkidek qattıq boran köp çıqattı.

Yasin bilen Yüsüp bu çölde boranda qélip bir kéçe (s. 269) yatqandın kéyin, etisi naştılıqqa zalimniñ qamçısını yep yene yolğa ravan boldı. Mañmay neme çare!

Şu küni yolda kétivatqan çeriklerniñ köpliki kişini heyran qaldurattı. Yéñıla ötken atlıqlardın kéyin yene zor bir türküm atlıqlar yetişip keldi. Ularnıñ terkebide zembirekçi qisimlarmu bar idi. Her bir zembirekni töttin at sörep mañattı. Bu qisimniñ âdem sani köp, sepi uzunğa sozulğanlıqtın, nahayiti uzun vaqıtta ötüp boldı. Ularnıñ qarısı yoqımaştınla piyade eskerler, oq –dora, ozuq –tülük toşuğuçı harvılar, eşekler topı, qatar –qatar töge tiziqliri körünüşke başlıdı. Ular yıraq upuqta çekittek körünetti.

Yolda yene Qumulğa ozuq –tülük apirip qaytıp kélivatqan at –ulağ, harvılargu köp idi. Ular mañdamda bir dégendek uçrap turattı. Oruqlap halidin ketken eşekler saltañ kélivatqan bolsimu, putini aran yötkep mañattı. Harva atlırım putlırını aran –aran yötkeytti. Şundaq bolsimu harvılar yüksiz bolmaytti. Köpinçe harvılarda ikki –üçtin yaridar çerik bolattı. Béşini téñivalğan, qolini boynığa éşivalğan yarıdarlar üsti oçuq harvida nahayiti éniq körünetti. Bezi yarıdarlarnıñ iñrap vaysaşlırım añlınattı.

Bu uzun yolda kétivatqan –kélivatqan çerikler, at –ulağlar ve harvılargu köpliki bir hésabta şu bir künniñ qızıqçılıqı idi. Qarañ, ene çerikler, ularnıñ astıdiki atlar goya özlirini Qumulluqlar meşrepke çıllap qoyğandek kétivatıdu. At dégenni eqilliq hésablıgandımu, beribir hayvan –de, şuna ular Qumulğa barguçe béşığa yaqı putığa oq tégidıganlıqını xiyalğa keltürmey kétivatıdıganıdu! Lékin (s. 270) çeriklerçu? Ular herqançe qara köñül bolsimu, beribir âdem bolğaçqa biraz oylinıdıganıdu, lékin qolidiki yéñi miltıqlarğa işense kérek, özliriniñ oq tégip yiqilidıganlıqığa perva qılmay kétivatıdu.

Qumuldın yanğan at –ulağlarnıñ oruqluqta yiqilip qalay dégen ehvalliri, yaridar çeriklerniñ körünüşliri şu küni qızıqçılıqlarnıñ yene bir teripi idi. At –ulağlarnıñ

tuyaqliridin, harva çaqliridin zulumniñ égir topisi tökülüp turatti. Yaridarlariniñ köplükidin Qumulğa bargan çerikleriniñ halaketlik teqdiri körünüp turatti. Bu körünüşleriniñ hemmisi şu künniñ yol üstidiki qiziqçiliqi bolmay neme?

Yüsüp bilen Yasin qiziqçiliqlar içide yolniñ qandaq tügevatqanliqinimu sezmeq qaldi. Ular şam bilen xupten ariliqida kétivétip, aldı terepte xuddi yultuzlardek çaqnap turğan nurgun gülxanlarni kördi.

-Ya Alla, némidégen ciq gülxan bu! –Dédi Yasin öz heyranliqini bésivalalmay.

-Aldimizdiki esker azmidi?! –Dédi Yüsüp uniñ sözige cavaben.

-Biz muşu etrapqa çüşeyli, u xeqqe yéqinlisaq balasi tégidu, –dédi Yasin çüşkün qilişni teşebbüs qilip, -ulağlirimizni ikki kün aram aldurup béqivalmaydığan bolsaq, Qumulğa yétip baralmaymiz. Muşu yerde bir tüp qariyağaç bar. Şu yerge çüşsek suğa yéqin, eşekler su içmigili ikki kün boldi, bizdin bekrete ussap ketkenidu!...

Yasin sözligeç eşekleriniñ béşini qayridi. Bular yoldin ikki yüz métirdek çetnep, qariyağaç tüvige çüşkün (s. 271) qildi. Tağarlarni çüşürüp eşeklerini azad qilğandin kéyin, boğuz töküp berdi. Tilsiz biçariler boğuzğa kirişkenden kéyinla, andin eşekçiler öz gémini oylışatti. Ularnu issiq bir neme içmigili neq ikki kün bolğandi, şuna tavi qandaqtur birer piyale issiq gizağa tartip turatti.

-Men su tepip kéley! –Yasin tağardın mis çögünni élip aldıraş yürüp ketti.

-Su yiraqmu?

-Ançe yiraq emes. Birdemde kelimen, xuşyaqsa biraz otun térip qoy! –Dédi Yasin ve çapsanla qarañguluq içige sinip közdin gayib boldi. Uniñ axirqi sözliri qarañguluq içidin oçuq añlinatti, -menmiğu tergeç kelimen, senmu térip qoy, çakandilarniñ etrapidin küküm tépidu!

Yüsüp ornidin turup qandaqtur bir yerlerni perq etmekçi bolğandek etrapqa nezer taşlıdi. Qapqara tün qoynida némilerni körüp, némilerni perq etkili bolsun!? Uniñ közige şu tapta asman kümbizide çaqnap turğan yultuzlar bilen keñ sayda pilildap köyüvatqan vaqitliq gülxanlarniñ yalqunlirila körünüp turatti. Yol tereptin téxiçe menzilge yétip bolalmığan çerikleriniñ ayağ tavuşliri, varan –çuruñliri añlinatti.

“Némidégen tola çerik bu! Hemmila yerde xevp –xeter, bulan –talañ, qamça – zulum!” bularni köñlidin keçürüvétip neme üçündür Yüsüpniñ béşi qatqandek boldi. Mundaq boluşta melum sebev bar idi. Bu sebev uniñ zimmesidiki vezipe bilen munasivetlik idi. Bu vezipe toğrisida bu kemgiçe héçkimge tinmidi, seperdişi Yasingimu éytmedi, emma vezipini orundaş işini bir minutmu ésidin çiqarğini (s. 272) yoq. Bu heqte Yasin bilen sözleşküsi kelgendi, biraq Yasinniñ héliqi “Qumulluqni

körsem...” dégen sözi uniñ tilini qaturup qoygandı. Şundaq devatqan âdemge öz işi toğrisida sözlep, uniñdin meslihet soraş qorqunçluq emesmu?!

Yasin su élip qaytip kelgendiñ kényin, ikkisi birlikte kiçikkine gülxan yaqti... Bu ot nahayiti müşkülde tutaştı. Yüsüp bilen Yasin tumaqliri bilen ot yelpüp avare boluvatqan bir çağda yol tereptin bir eşekçi salam bérip keldi.

-Qaysi tereptin keldiñlar? –Dédi lar? –Dédi Yasin uniñğa tikilip qarap.

-Qumul tereptin.

-Biz téxi emdi kétivatimiz, -dédi Yasin ot püvlevétip.

-U terepniñ veziyiti qandaqraq? –Yasinniñ sözi tügeş bilen Yüsüp soal qoydi.

-U terepte uruş qizip ketti, -eşekçi ularniñ yénida yükünüp olturup sözleşke başlıdi, -sekkiz eşek, bir qéçir bilen çıqqandım, beş eşek yolda öldi. Qéçirimni Gasiliñniñ âdemleri bulay ketti. Maña aşqini üç eşek. U eşekler héli ölemdu, etimu, Xuda bilidu, -u uluğ –kiçik tinip davam qılatti, -bügün neq ikki kün boldi, eşekler bir neme yeğini yoq. Özümму tüzük bir neme içmidim. Aldinqi küni Lavduñda eşeklerini bir deñge solap qoyuvidim, şu yerde belkim ançe –munçe çéçilğan samanlarni yégendu, saman bolmisa tézek yégendu. Etisi yene heydep mañdim. Hey... Bu zulum hemmidin bek muşu hayvanlarğa keldi. Yolda ölüp ketken at –eşek- (s. 273) niñ hésabiy bolamdiğan, oqta ölgen, soğuqta ölgen, açliqta ölgen... Hayvan dégen tilsiz, dadlap bir yerge baralmiğan yaki tilep bir nerse tapalmiğan!... Kelgülük muşu canivarlarğa keldi... -U âdem biraz toxtap çoñqur nepes élivalğandin kényin yene davam qıldı, -ikki çarektek boğuz bar idi, şuni yégüzüp Piçanğa yétivalsam, uniñ nérisiğa amal qılarmen desem, aldinqi küni keçte ikki çerik aldımni tosup, multiqlirini şaraqlitip aşu boğuznimu tartivaldi. Ulağlirim yolda neme yeydu? Dep ésilsam, étivetkili qil qaldı...

-Éşekler qéni?

-Avu yerde yatquzup qoydum.

-Tağarda boğuz bar, élip eşekliriñge yégüz! –Dédi Yüsüp.

-Ete etigende bérey.

-Hazir yese, etilikke put –qoliğa can kiridu. Érinme!

Ot güllep yanmığanliqtin, çögün téxiçe qaynımığanidi. Lékin, çögün qaynıtalmığan bu otniñ yalquni qarañgu keçide yiraqlarğa körünetti, şuniñdek tağarlar bilen yasalğan tamniñ içide melum bir dairini yorutatti. Éşekçiler çögünniñ beribir qaynaydığanlıqığa işinetti, şuña nan tağiridin nan élip, yağaç çöçeklerge çilap, çögünniñ qaynişiğa teqezza bolup olturuştı. Ularda göş –yağ yoq idi. Şu tapta çögün

qaynisa, nanlarni yumşitip issiq yevélişni qoy soyup şorpa içkendenmu evzel bilişetti. Bextke yarişa, çögün şifildidi, hemmeylen öz iştihasini çögünge toğrilap olturganda, asmandin çüşkendek ikki çérik peyda boldi. (s .274)

-Kim silerni ot yaq dedi?

Tuyuqsiz añlañgan bu avazdin çöçügen eşekçiler burulup qarap, özlirige yéqinlap qalğan ikki çérikni kördi. Ularniñ çirayi otniñ şolisida xuddi hélila gördin çiqqan ölüknikidek sürlük körünetti.

-Ot qalaşqa kim ruxset qildi? Yaki siler tağdiki oğrilarğa ot yéqip belge bermekçimu?

Söz bilen teñ miltiqliriniñ cizisini şaraqatqan çérikler déveyleytti.

-Azraq çay qaynitip içeyli deptuq! –Dédi Yasin ehval tonuşturup.

-Qaynidimu? –Çériklerdin biri sel boş avazda soridi.

-Az qaldi! –Dédi Yasin.

-Çapsan qaynat.

Çayni qaynitivélişimizğa yol qoyğan oxşaydu dep çüşengen Yasin otni şilap tumiqi bilen yelpüp, çögünni aldıraş qaynatti.

-Qaynidimu?

-Qaynidi.

-Kötürüp mañ! –Dédi çérik buyruq bérip.

Yasinniñ bu işqa aççıqı kelgen bolsimu, miltiq aldida yavaş bolmay mumkin emes idi. Şuna, u artuq gep qilmastin, tumiqi bilen çögünni bégidin tutup kötürüp ornidin turğanda, çérikler qalğan otni tepip çéçivétip uni aldığa sélip ketti.

Çarek saettin kéyin qaytip kelgen Yasin aççıqıda çögünni calaqqıde taşlivetti – de, ğoduñşip:

-Salidiğan çay barmu dévidi, aççıqımda eşekniñ (s. 275) téziki bar dégili qaldim, -dédi.

-U gepni qilmiginiñ yaxşı boptu, -dédi Yüsüp nesihet terikiside, -nege apirip berdiñ?

-Barsam ikki harva turuptu. Atliri hérip qalğan oxşaydu. Harvilarda yaridar çérikler bar iken. Qaynaq suni şularniñ qaçilirığa quyuvaldi, -Dédi u gezep bilen.

-Kérek yoq, tinç –aman qaytip kelginiñ yaxşı boldi.

Éşekçiler ötkür çişliri bilen qattiq nanlarni yéyişke başlıdi. Bular nan yep olturup yene bir munçe sözleşti:

-Qumulluqlar bilip tağqa çiqivalğaniken! –Dédi Yasin qolidiki nanniñ topisini püvlevétip.

-Némini bilip? –Yüsüp öziçe külümsirep soridi. Uniñ külümsirigenliki qarañguda buyanqılarga körünmeytti.

-Némini biletti, bu xeqniñ eskilikini bilip!

-Tünügün dégenliriñ némige hésab?

Yasin bu soalni çüşengenidi, şuña u biraz külüp qoyup cavab berdi:

-U geptin yénivaldim. Mana emdi Qumulluqni körsem saqılığa tavap qilimen!

-He, emdi eqliñge keldin! –Dédi Yüsüp avazini urguluq çiqirip, ular cénidin toymisa, issiq makanlirini taşlap tağqa çiqmaytti!...

Hemmeylen sükütke patti, ularniñ ağızidiki nanniñ ğoruslığan avazila ariliqtiki cimcitliqni buzup turatti.

-Héliqi guylarniñ miltiqini tartivalsaq boptiken! –Dédi Yasin bir çağda epsuslinip.

-Tartivélip neme qilattiñ –Yüsüp uniñ köñlidiki- (s. 276) ni bilip tursimu, sözlitip aşkara qilivétiş üçün soal qoyğandi.

-Élipla tağqa ketmemduq?! –Dédi u yüreklik bilen.

-Rast şundaq qilamsen?

-Qilimen! –Dédi u qetiy ahañda, -Hemmini körüp turduñgu?! Bu xeqqe cim turup berseñ, muşundaq azab sélip qiynap öltürgüdek. Mundaq bihude ölgüçe, tağqa çiqip qoluñğa qoral élip, düşmendin bir neççini öltürüp, andin ölsen, oğul balidek yaşığan bolisen, muşundaq ölüm nésip bolsa âdemde neme arman!...

Bular nan yep bolğuçe yene bir munçe muñdaşti, hérip ketken éşekçiler axir tağlarga yölinip şerin uyquğa kėtişti. (s. 277)

Yigirme Üçüncü Bab

1

Yayi, cisalarğa bir iş tépilğusiz –de, iş tépildimu, boldi, şeher dégenni béşığa kiyivalatti, yéza –sehralarni yer tevrigendek zilzilige keltüretti... Ular şundaq öngengen. Ular hava güldürlitip tere taraşitişqa, égizdin köpük çaçritip, közlerini çekçeytip âdem qorqutuşqa, bök ekel dése baş kesip kélişke intayin mahir.

Ularğa Ürümçidin Li Zuñsiliñ kélidu, deñ –saraylarni tazilap tex qiliñlar dep vezipe çüşkendi. İkki kündin buyan ular muşu vezipini orundaş üçün şeher dégenni oñtey –toñtey qilmaqta idi. Uttur kelgen şeher ahalisini tutuvélip, deñ –saraylarni tazilitatti. Yézilardin evetilgen emgek küçlirini heydep yürüp öy –öydin kat, zilça, kigiz yigip saray öylirige salduratti, qazan –qomuç asturatti, otun, saman, toxu, ördek, hetta tuxumğiče tapturup kélip hemmini tex qilatti. “çapsan bolunlar, Ürümçidin kélidiğan méhmanlar undaq –mundaq kişilerdin emes, Zuñsiliñ dégini hemminiñ üstide turidiğan baş qomandan dégen söz, layiqida teyyarlıq körmisek, işimiz çataq!” dep varqirap –carqirap koçılarni béşığa kiyivalğanidi.

Lékin, yurt xelqi yayılarniñ bu xil davrañliriğa ançe (s. 278) pisent qilmaytti. Çünki, ular Qumul déhqanlar qozğiliñi başlinip bir yılğa yetmigen vaqit içide mundaq éti uluğ, suprisi quruq serkerdilerdin neççe onni kütken, ularniñ Qumulğa bérıp uzun ötmeyla suğa çüşken çaşqandek titrep qaytqanlığını körüp şaño qilişqandi. Ular yene Cenubiy Şıncañ terepte neççe yıl yurt sorap zalimlıqta nam çiqarğan Çu Dotey (Aqsu valiyisi hem silini Çu Ruyçi), Cin Şurenniñ ataqlıq serkerdiliri Lu Şyavzu, Cañ Zixéñ (Cañ Péyyüen)larniñ Qumul terepke mañğandiki heyvisi bilen qaytişida boranda qalğan tülkidek quyruqini çévisiğa qisip ötkenlikini mesxire qilğanidi. Kişiler: “qéni, bu Li Zuñsiliñ qañçilik neme iken? Buniñ éti Li Xeyru iken, Lixey dégini yaman, biñsi bar dégen sözğü, qéni buniñ binsi qañçilikkin?” déyişetti.

Qoşun yéqinlap kelmekte. Ularniñ hemmisi öz mentiqisi boyiçe xelq qozğiliñini heyve, bésim, qorqutuş, uruş –soquş, étiş –çépiş bilen basturup taşlaymız, dep heyve bilen kéletti.

Li Xeyru şerqiy yolniñ baş qomandani bolup teyinlengendin kéyinla köreñligenidi. Cin Şurén bergen uzitiş ziyapitide u qedeh sözi qilip, “üç ay içide Qumul déhqanlar qozğiliñini basturuş”qa qattiq vede qilğanidi. Cin Şurénmu alahide étibar bérıp, uniñ qol astidiki toluq bir bataliyon muhapizetçi qoşunni engliyidin sétivalğan on bir atar miltiqlar bilen qorallandurgandin taşqiri, uniñğa bir rota zembirekçi qisim qoşup, heyvisini téximu aşurganıdi. Zuñsiliñ yene oq –dora ve

başqa herbiy teminat buyumlarını yeterli algandı başqa, senmu (meslihetçi) (s. 279) h sabatida X  D nba n (Nurbeg)⁵⁵, Mamutbeg⁵⁶, Nasirbeg⁵⁷ qatarlıq  c kişinimu bille  livalğanidi.

Ular  r m ci siyasiy –qanun mektipini p tt rgenler idi.

Bu  c kişi yaramlıq alarga minip yol boyi uzun –uzunğa sozulğan qoşunların n birdem aldida, bir dem keynide, iŖqilip, xalığan yerde erkin y retti.   şk n qilğan  te  ve Ŗehirlerde gahide Ŗtabn n  zige, gahide Ŗtabqa y qin caylarğa yaki puqraların n  ylirige    p, imkaniyetn n bari e teminat orunliridin  z aldıga ayrim teminat  lip rahatlinetti, bezide birer paqlan aldurup  zlerini yaxŖi k tetti. Qomandanlıq Ŗtab ezaliri i ide bu  c kişinin zadi qan ilik inaviti barlıqıdin qetiy nezer, puqralar ularni alahide  on k retti, ularmu lap s zlep  zlerini  on k rsitiŖni bilidiğan kiŖiler bolğanlıqtin, bir gepn n ikkisi bolsila, Li Sili n undaq dedi, Li Sili n mundaq dedi, d gendek s zlerni qilip  zini k rsitetti.

Bu kiŖiler Cin Ŗur n hakimiyitini can –dili bilen himaye qilidiğanlar bolğa qa, Qumul d hqanlar qozgılınıga nisbeten  zgi e qaraŖqa ige idi. Ular e bolğanda, qozgıla n  iqmaslıqi,  iqqaniken basturup taŖliniŖi k rek idi. Bu q tim qattiq gezepeke kelgen h k met p t n k  ini sepperer qilip, meŖhur serkerde Li Xeyruni n baŖ qomandanlıqıda Qumulğa evetke ke, ular Qumul d hqanlar qozgılını bu q tim  oqum basturulup k tidu, dep qetiy iŖinetti. Ŗuna, yol (s. 280) boyi bu pursettin paydilinip xizmet k rsitiŖ bilen  zlerini n kelg si canican menpeetlirini zi  baqlap, Ŗerin xiyallarg  gerq bolup, menzillerge qandaq b rip qalğanlirininimu tuymay qilatti.

Turpanğa y qinlaŖqanda,  c atlıq m Ŗavir qoŖundin ciq aldıga ketkenidi. Ular yemŖige y qin bir cayğa kelgende saman basqan birqan e harviğa yetiŖti. HarvikeŖler harvisini  on yolğa selip qoyup peyzi bilen “A il” naxŖisini  ytip ma atti. Nurbeg harviğa y qinlap naxŖiğa bir pes qulaq salğandı k yin, harviğa yandap k lip:

-AdaŖ, naxŖa n qaltisqu! –D di  irayğa kemtirane t s b rip.

-Z rikip  yttuq! –D di harvikeŖ Nurbegni n xuŖxuy elpaziğa qarap.

-Z rikip  yvtatamsen yaki meqsetlik  yvtatamse?

-Bizde neme meqset bolsun, etigen ornimizidin qopsaq, Ŗa nyoni n  demliri k lip: “ r m cidin (Li Xey) Sili n kelg dek, bir harva saman apirip bergen” dedi. Bizde neme meqset bolatti deysiz? –D di harvikeŖ.

⁵⁵ X  D nba n (Nurbeg) Azadlıqtin ilgiri Xoten vilayitige valiy bolğan, azadlıqtin k yin eksiyet ilerni basturuŖ herikitide basturulğan.

⁵⁶ Mamutbeg, Ŗ ta nda oqup  iqip xizmet qilğan.

⁵⁷ Nasirbeg, Azadlıqtin k yin  r m ci Ŗehirini n muavini Ŗehir baŖlıqi bolğan.

-Néme, neme? –Nurbeg uniñ sözidin heyran hem xuşal bolup, yénişlap soal qoydi, Ürümçidin kim kelgüdek?

-Kimlikini neme biley, Ürümçidin “Li Xey” Siliñ kelgüdek deydüğü?

-Li Xey dégini némisi?

-Men néme biley, xeqlerdin sorisam “Li xey” dégini “yaman” dégini deydu. Şuniña qariğanda kélivatqan Siliñniñ binsi bar âdem oxşaydu! (s. 281)

Nurbeg içide: “Li Xeyru Siliñ yétip kelgüçe uniñ binsi barlıqı Turpanğa yétip keptu. Bu çoñ şöhet. Buni Siliñniñ özige melum qilip xuş qilivétidigan boldum” dep göher tépivalğandek xuşal boldi.

-Li Silin toğrisida yene qandaq gepler bar? –Dédi u yene biraz desmaye tapmaqçı bolup.

Harvikeş boş emes idi, Nurbegniñ turqığa qarap qandaq âdem ikenlikini allıqaçan çüşinip yetkeçke, uni téximu razi qiliş üçün cavab berdi:

-“Li Xey” Siliñ kélivétiptu dégenni añlap kişiler nahayiti xuş boluşti. Qumulğa avval barğan Siliñlarniñ hemmisila karga kelmidi, bu qétim binsi bar Siliñ bérip, Qumulluqlarni çapsanraq bésiqtursa, saman toşuydigan işlirimiz tügeydu, aram tepip tériqçiliqimizni qilgudekmiz, dep hemmisila xuşal.

Harvikeşniñ sadda sözliridin qanaet hasil qilğan Nurbeg arqida kélivatqan hemrahlirini çéqirip:

-Mamutbeg, Nasirbeg mañsila! Dedi –de, atni biqidap harviniñ aldiğa ötüp ketti. Mamutbeg, Nasirbegler atlirini depşitip Nurbegke yetişken, Nurbeg özi tapqan göherdek ésil desmaye toğrisida éğiz açmasti, sözni başqa yaqqa burap:

-Bégim, -dédi buyanqi ikki hemrahıga teñ qarap, -bu xeq “Açıl, gül açıl” dep bexudük naxşa éytidiken, bu qandaq naxşa?

-Bu bir naxşığu! Néme bolmaqçı? –Dédi Nasirbeg sadda köñüllük bilen.

-Yaq, yaq dedi Nurbeg közlrini pal –pul qilip, -bu bikar éytilivatqan naxşa emes. Bu xeqze (s. 282) bikardin –bikar açıl demdu. Nemini açmaqçı? Buniñ tégide bir gep bar, teqsir!

Nasirbeg cavablaşmasti, meğlup bolğan terzde cim bolup qaldi. Mamutbeg sözge qoşulup otturida peyda bolğan oñaysizliqni tüzetmekçi bolğandek:

-“Açıl –açıl, gül açıl, açılğanda bir gep bar” devatmamdu?! Nur bégim éytqandek, elvette buniñ tégide bir gep bar! –Dep qoydi.

-Bu naxşa Qumulluqlarni çillavatqan naxşa yaqi ular çiquçe özliri éçilidiganğa teyyarlıq körüp éyvatqan naxşa!

Nurbeg bu mesilide toluq üstünlükke ige idi. U avazini kötürüp sözini davam qildi:

-Bizni némidep senmu qilip ekeldi?! Bizdin kütüvatqan meqset bar. Undaq bolmisa bizni néme qilatti?! Bizni bir néme bilidu, bir işlarni sézidu dep ekeldi, şuniña yarişa kallimizni segek tutup, bir işlarni sezip, birer xizmet körsetmeydigan bolsaq, tanabimiz tartilidu cumu!...

Ular birdinla cimip qaldi. Uzayidin qariğanda, üçilisiniñ alliqandaq xiyallargá ketkenliki körünüp turatti.

Ularniñ içide Nurbegniñ közliri oynap, rohi tétiklişip, kökriki kérilgendi. Çünki, u xizmet körsitişniñ yeterlik desmayisige ige idi. Mamutbeg xatircem körünetti. Çünki, uniñ birer desmayisi bolmisimu, Nurbegniñ sözige qoşulğan teripi bolğaçqa, tapa –tenidin qutulup qalatti. Nasirbeg gemkin idi. Çünki, u eqelliyisi “Açil”niñ qandaq naxşa ikenlikinimu çüşenmigen, sezmigen, hetta naxşıgu dep sel qarap, bu cehette ketküzüp qoyganidi. Lékin, héçnémidin qorqmaytti, herqandaq qi- (s. 283) yinçiliqni öziniñ yavaş –möminliki bilen yenip kételeytti.

Şu tapta ularniñ otturisida höküm sürüvatqan cimcitliqni at tuyaqliridin çıqqan tavuşlar bilen atlarniñ anda –sanda purqup qoyuşlirila buzatti. Bular Seydixan davinidin yuqiri örlep tüzleñlikke çıqqanda, yolniñ şerq teripidiki köcüm mehelliler bilen égiz ösken baraqsan terekler bostandek çirayliq körünüşke başlıdi.

-Ürümçidin Turpanğa kelgen âdem goya bağ içige kirip qalğandek hés qilidiken! –Dédi Mamutbeg héssiyatini içige sigduralmay.

-Men Turpanğa kelsem, xuddiy öz yurtum Korliğa bérıp qalğandek bolimen! – Dédi Nasirbeg uluğ –kiçik tinip.

-Men héliqi naxşini añlapla, Turpandin qan purap turğandek hés qildim, -dédi Nurbeg ala –sériq bolup, -“çaşqanniñ ölgüsü kelse, müşükniñ quyruqığa ésiliptu” dégendek, bu xeq açil dep éçilip qoyup şundaq yaxşı bağvaranlirini xaniveyran qilmıgıydi, dep yürükim ağırvatidu.

-Xuda saqlisun! –Dédi Mamutbeg xalis pozitsiye bildürüp.

-Ağzimizni üşşütmeyli bégim! –Dédi Nasirbeg ötungen ahañda.

Bular yine cim bolup qélişti, taki şeher içige yetkenge qeder héçkim égiz açmıdi.

Şeher koçilirida âdemler şalañ körünetti. Tola âdemler éhtiyat yüzisidin özini qaçurup yézilarğa çiqip ketkenliktin, qéri –çürü, méyip âdemlerla şeherde qalğandi. Şeherdiki saray –deñlerni “Li Xey” Siliñ kelgüdek dep (s. 284) tazilap tex qilğan,

teminleş ponkitidin mezkur saraylarga un –gürüç, otun –kömür yötkep zapas qilğanidi.

2

Üç atliq meslihetçi Turpan yéñişergede soraşturup yürüp (xx) tuñçiniñ öyige çüşkün qildi. Sahibxana bilen méhmanlar burun yüz körüşmigen bolsimu, lékin bir – biriniñ isimlerini añlişip gayibane tonuşqanliqtin, qedinas dostlardek qizğın körüşti. Sahibxana ularni méhmanxanisiğa tekliq qilip, izzet –ikram körsetti. Derhal çay teyyarlap dastixan saldi.

-Özliri bek meşhur âdem, -dep söz açti Nurbeg çay üstide, -mëniñ uzundin buyan sili bilen bir körüşsem deydiğan arzuym bar idi, mana bugün nésip boptu.

-Menmu herqaysiliriniñ isim –şeriplirini uzundin añlap, körüşüşke teşna bolup kélivatqan bir muxlis. Bugün mana herqaysiliriniñ kélidiğanliqliri, körüşidiğanliqim on uxlap bir çüşümde yoq idi. İrade dégen mana şu, bu bir möcize désile, némidégen katta xuşalliq, hazir men bérilip ketküdek xuşalmen! –Dédi sahibxana göşlük qolini köksige qoyup.

Bular çay üstide çarek saetçe parañlaşqandin kéyin, Nurbeg ornidin turup:

-Tuñçi bégim, keç kirip qélivatidu, -dep söz başlidi, sahibxana uniñ sözige heyran qalğandek gañgirapla qaldi. Nurbeg sözini davam qildi, -biz bugün özlirige méhman emes, seper üstidiki âdemler. Méhman boluş üçün ayrim kelimiz. Yurt tinçaqap, hemme iş cayiğa çüş- (s. 285) kenge Turpanğa alahide kélip méhman boluşqa vede bérimen...

-Nahayiti yaxşı, nahayiti yaxşı! –Dédi sahibxana uniñ sözini bölüp. Nurbeg sözini yene davam qildurup:

-Sili bizge teminat ornini körsitip qoysila, biz bérıp teminat aldurup kéyleyli, undaq Keñtaşa olturuşmamduq! –Dédi.

-Mundaq gepi qilguçi bolmisila, herqaysiliridek katta méhmanlarni töge öltürüpmu ekelgili bolmas, -dédi sahibxana qéyidiğandek közleriniñ paxtisini çiqirip, andin Nurbegke yéqinlap “oltursila” dep uniñ ikki mürisidin bésip olturguzğandin kéyin, sözini davam qildi, -bu özi şehiri Turpan, herqaysiliri Turpanğa kelgen méhman, Turpanğa kelgen kişi avval ambalni soraydu, uniñdin kéyin tuñçini. Mëniñ qandaqla bolsun palançi tuñçi dégen étim bar âdem, şundaq turuqluq, bugün mëniñ öyümde aşundaq geplerni qilişsila, maña set bolmamdu? Xatircem olturuşsila!

-Bérıp kelsek yaxşı bolatti. Teminat ornini közdin keçürgeç şehernimu körsek deymina! Dédi Nurbeg.

-Ete şəhərnin hemme yerini aylandurup tamaşa qilduray, bugünçe xatircem yéyilip olturup aram élişsila! – dedi sahibxana méhmanlarni aram élişqa ündep. Andin ularnin yölinip aram élişi üçün limtaqtin yastuq élip taşlıgaç, -atlıq seperde âdemge bek harğınliq yétidu. Mengü bir kün atlıq mañsam, töt –beş küngiçe beden –béşimni alalmay qalimen! –Dédi –de, özi sirtqa çıqip ketti...

Namazdiger vaqtda tuñçiniñ öyige bir harvida aşlıq, qoy, toxu, qoğun, tavuz, üzüm qatarlıq németler keldi. (s. 286) unin arqısidinla Rozi Molla yétip kélip tuñçi bilen körüşti. Tuñçi şuan uni méhmanlarğa tonuştırmaççı bolup öyge başlap mañdı.

-Herqaysiliri eslidinla teylelik, -sahibxana Rozi Mollini egeştürüp işiktinla sözlep kirdi, -mana bu inim her qaysilirinin kelgenlikini añlap hemmini texlep keptu.

Méhmanlar ornidin turmayla Rozi Mollığa qol bérıp körüşüp, uni olturuşqa teklip qildi. Ularnin bu iltipati Rozi Molla üçün alemce xuşallıq idi. Şuna, u hayacanlangan halda ulardın bir –birlep amanlıq sorap çıqti. Bu çağda sahibxana uni tonuştıratti:

-Bu inim Turpannin teminat işlirini gülni gülge keltürüp yaxşı başquruvatidu. Özi nahayiti usta xettat, yuñ qelemde xet yazsimu şundaq çiraylıq yazidu, ismi Rozi Molla.

-Yaxşı, nahayiti yaxşı, -Dédi Nurbeg béşini liñşitip, muşundaq yaramlıq âdemler bolmisa, yurt işliri qandaqmu yürüşidu?

Sahibxaninin tonuştırışı bilen méhmanlarnin sözi yağdek xuşyaqqan Rozi Molla birdinla semrip, éğirliqi neççe hesse éşip ketkendenk cim olturatti. Şu ariliqta sahibxana taşqiriğa çıqip ketti. Bu pursette Nurbeg unin bilen téximu pişşiq tonuşmaççı bolup söz açti:

-Adaş, özlirinin xizmiti yamuldimu? –Dédi u sözni yéqinçiliq bilen başlap.

-Hee..., yaq, -dédi Rozi Molla başta hoduqup, kéyin özini tutuvélip, -hazirçe teminat işliriğa yardemlişivatimen. (s. 287)

-Yaxşı, yaxşı, özliridek qolidin iş kélidigan âdemlerin hökümetke yardemleşkini yaxşı. Şundaq qilip, özliri qaysi mekteplerde oquğan?

-Bir mezigil medrisidimu oquğan. Kéyinçe Şötañdimu oqudum. –dédi Rozi Molla cavab bérıp.

Bu yaxşı işqu, ikki bisliq piçaqqa oxşaş u terepkimu, bu terepkimu öitse, bu dégen alahide qabiliyet –de! Qaçanlarda oquğan?

-Mingonin 14. Yili.

-Abduxaliq Bayveççe bilen bille oquğanmu?

-He, ikkimiz bir qararda, -dédi u, emma bu cavabni bergende néme üçündür çirayi ala –sériq boldi.

-Abduxaliq hazir barmu?

-Bar.

-Néme iş qilivatidu?

Nurbeg Abduxaliq Uyğurniñ isim –şeripini allıqaçan añlığan, bolupmu Xenzuçini yaxşı oquğanlıqi hem şairliqini añlap köñlide uniñğa nisbeten aşnaliq héssiyati tuğulğan, şuniñ bilen bir vaqıtta, heset tuyğusimu peyda bolğanidi. Şuna, u qiziqip soraşqa başlıgandı.

-Umu özi bilgence bir işlarni qilip yürüvatiduğu.

-Néme? –Dédi Nurbeg çöçüp, -u kişi hökümet işliriğa yaremleşmidimu?

-U kişi “Açıl” dep naxşa éyvtatidu! –Dédi Rozi Molla zeherxendilik bilen hiciyip.

-Néme dégenliri bu, umu “Açıl” demdu?

-“Açıl” deydiğanlarniñ başlamçisi şu, -Dédi Rozi Molla tétiklişip, -ötken yili mektep baliliriğa “Açıl”ni özi ögitip qoşulup éytividi, şuniñ bilen pütün (s. 288) yurtqa tarap ketti...

-Bu iş qamlaşmaptu. Undaq qılsa bolamdiken?! –Nurbeg közlrini pal –pul qilip yénidiki hemrahliriğa bir qur qarap qoyğandin kéyin, davamlaşturdi, -bu iştin yamulniñ xeviri yoqmu?

-Bu toğrida men ambalğa qançe qétimlap melumat yazdım. Yamul bu naxşini éytmañlar dep élanmu çıqardı. Lékin, ularniñ éyqtqini éytqan!...

Rozi Molla gep ariliqıda bir –ikki qétim esnep qoydi. Uniñ esnigenlikike qarap epyün xumari barlıqini sezgen Nurbeg gepni éğitip olturmayla:

-Adaş, öyde çirağ⁵⁸ barğa oxşımamdu? –dep soridi.

-Bar, bar, zérikkenlerde ançe –munçe tartip qoyimen, -dédi Rozi Molla méhmanlarğa qarap, -eger méhmanlar xalisa, axşamliqqa bu yerge ekelsekmu bolidu.

-Yaxşı gep, yaxşı gep. Harduq çiqıdu, qandaq Mamutbeg, köñülliri tartamdu?...

Mamutbeg bir néme dep cavab bergüçe sahibxana kirip keldi. Nurbeg derhal uniñğa burulup:

-Tuñçi bégim, özlirini axşamliqqa biraz biseremcan qilidigan bolduq, -dédi xuşxuy külümsirep.

⁵⁸ Epyün çirigini yoputup şundaq déyişetti.

-Qéni, qéni, xoş, -dédi tuñçi qolini edep yüzisidin qovuşturuq, -permanberdar, xizmetlirige teyyarmiz!...

-Ağinimiz Rozi Molla axşamliqqa bizge çirağ qurup bermekçi boldi. Şuniña ulap biraz olturuş qılsaq, bu olturuşqa Abduxaliq Uygurni tekliq qılıp, uniñ bilen (s. 289) biraz söhbetleşsek qandaq bolar?

-Nahayiti yaxşı xiyal! –Dédi sahibxana qizğınliq bilen.

3

Bügün axşam tuñçiniñ méhmanxanisida katta dastixan sélinip, qent –gézek, méve –çéve, nan –toqaçlar mol tizilgandi. Öyniñ töridiki buluña epyün çiriği orunlaşturulğan bolup, Rozi Molla bilen Nurbeg ikkisi yanpaşlap yétip epyün çekişivatatti. Nurbeg adetlengen epyünkeş bolmastin, körsem xumari idi. Şuna u Rozi Mollığa ülpet bolup birer gañza çekişkeç, asasen Abduxaliq Uygurniñ kélişini kütetti.

Şair şam bilen xupten ariliqida keldi. Sahibxana toptağra méhmanxanığa başlap kirgende, şair kiripla tapsida dañ qétip turupla qaldi. Öydikilerniñ hemmisi (Rozi Mollidin başqiliri) teñla ornidin turup qarşı aldı.

-Kelsile, yuqiri ötsile!...

Ornidin qimir qilmığan şair öyiçiğe tekşi qarap:

-Xata kirip qaldımmu? Goya tilsimattek bir yerge... -Dédi.

-Néme dégenliri u? –Nurbeg şairniñ aldığa külgen péti kélip dedi, -néme devatidila? Şunçe yiraq caydin aldilirığa kelsek, izdep qoyay demekte yoq, bizni yollirığa qaritip intizar qildila, emdilikte kélip tilsimat dep yüridila, bu zadi qandaq gep?! Kelsile körüşeyli, yuqiri ötsile! –U şairniñ qolidin tartti.

-Siliniñze buluñdiki çirağni körüp ervahliri qi- (s. 290) riq gez örlep kettiğü deymen?! –Nasirbeg şairniñ köñlidikini tapqandek sözlep kélip körüşti.

-Puqralarniñ yilikini köydürüdiğan bu nicis çirağni rasttin éytsam körer közüm yoq, -dédi şair buluñdiki epyün çiriğiğa ve uniñ yénida yanpaşlap yatqan Rozi Mollığa nepretlik qarap, andin körsitilgen orunğa olturdi ve hayal bolmayla Patihe qildi.

-Unçilik dep ketmisekmü bolar! –Dédi Nurbeg külüp turup, andin goya ikki égiz xalis gep qilmaççı bolğandek, uniñ –buniñ közige qarap davam qildi, -bu çirağmu layiqida köyüp turmisa bolmas, bolupmu hökümet xizmiti işlevatqan sili – bizge oxşaş âdemler etidin –keçkiçe xelq üçün işlep çarçaymız, şundaq çağlarda çirağ yéqip birer –yérim gañza tamaka çekip harduq çiqarmısaq bolamdu? Bu terepliridin qarığanda, bu işni tañ körüp ketkili bolmas deymen!

-Méniñ çüşençem undaq emes! –Dédi şair Nurbegniñ sözini keskin ret qilip, - hökümetke yölinivatqanlarniñ xelq xizmitini qilişi natayin. Ular xelqge zulum sélip, payxanlirini çéqip yilik toplap, axşamliri muşundaq keyp –sapa sorunlirida nicasetlik epyün çirağlirini köydürse, bu işlarni tañ körmey, ularğa nepretlenmey bolamdu?! Bu çirağqa nepretlinişla emes, belki uni kukum –talqan qilivétiş kérek! –Uniñ közi epyün çirigiğa gezep bilen qadilip qalğandi.

-Toğra –toğra, Abduxaliq endimniñ éytqanliri toğra! –Dédi Nasirbeg şairniñ sözini quvvetlep, çünki u héçqandaq keypte yoq idi. Şuna, u öz micezini çiqış nuqtisi qilip şairğa qoşulğandi. Nurbeg keypiyatta buru- (s. 291) luş peytiniñ yétip kelgenlikini pemlep, şuan Nasirbegniñ sözige qoşulup béşini liñşitti. Emeliyette u çirağ mesilisidiki üstünlükni ötünüp bériş arqiliq şairniñ keypini kötürmekçi bolğanidi.

-Turpanğa kélip Abduxaliq ağinimiz bilen körüşmey ketsek, xuddi Qeşqerge béríp Apağ Gocamniñ seylisini körmey kelgenge oxşaş bir iş bolğudek dep telep qilividuq, tuñçi bégim telipimizge yetküzdi. Mana şair bilenmu körüştuq, némidégen yaxşı. Eger körüşmey ketken bolsaq, rasttin armanda qalattuq! –Dédi Nurbeg sözni başqa yaqtin başlap, goya u bu sözliri bilen şairniñ köñlini utup, olturuşniñ keypiyatini kötürmekçi bolğandek qilatti. U söziniñ axirida Nasirbegke, -qandaq dédim, bégim, gépim toğrimu? –Dep soal qoyğan bolup, uniñğa senmu şairniñ putiğa kesek qoyuşup bergin dégendek menilik qarap qoydi.

Emma, Nasirbeg Nurbegniñ ğerizi boyıçe emes, belki köñlidiki sözini sözleşke başlidi:

-Köñlümdiki ğepni qilsam, men Abduxaliq endimniñ namşeripini añlap, u qandaqraq yigittu, uni bir körgen bolsam, dep arzu qilip kelgenidim. Mana bugün kördüm, -dédi u égiz boyluq, bestlik şairğa asman boylap qarap, çünki u pakar âdem idi, -mana, yégen –içkendek, qeddi –qametlik, kélişken yiğit iken, yaraydu, maña yaridi, yene men Abduxaliq endimni katta şair dep añlığandım, bugün bizge bir şéir oqup bergin bolsa bek xuş bolattım –de!

Nasirbegniñ teklipi otturiğa qoyuluş bilen hemmeylen xuşal boluşup, şairdin şéir oqup bérişni telep (s. 292) qilişti.

Şair köpçilikniñ mundaq telep qoyuşini kütmigenidi. Şuña, u biraz oñaysızlangandek boldi. Köpçilik “xoş qéni” dep goya şairni töt tereptin iskencige alğandek qistaytti. Şair birdinla seskendi –de, közlidiridin gezep uçqunlirini çaçritip şéir oquşqa başlidi:

Qançılar yatsa buluñda arisiz epyün şorap,
Qançılar şopañda içse mest bolup xumra şarab.
Ey çirağı ey haraq, barmu nomus? Ber cavab!
Sen bilen bolmamdiken bu halimiz zebun –xarab?

Şéirdin çeksiz huzurlanğan méhmanlar xuşal bolup külüşti. Goya buniñ bilen özlirimu elniñ xarab bolmasliqini izdeydiğan kişiler qatarıǵa ötkendek hés qılışip, yene, yene dep telep qılışti. Şair téximu ğezeplinip, şéirniñ davamini oqudi:

Keptu dep méhmannı añlap vay isit kep qalğınım,
Maña ölüm bu haramǵa hemşerik bopqalğınım.
Turgınımđin yaxşıraqtur öyge kétip qalğınım,
Abduxaliq olturup héç tapmiğay munda savab!...

Şair şéirini tüğitipla xoş éytip qaytip ketti. (s. 293)

Yigirme Tötinçi Bab

1

1932. yili etiyaz, Astanide Muhitlar ailiside ötküzülgen sünnet toynıñ şeripi üçün uyuşturulğan oğlaq tartışısqqa toplanğan âdem bek köp idi. Kem hésablıgandimu oğlaqçınıñ sani töt –beş yüz atlıqqa yétetti. Oğlaqçınıñ köplükide birinci qétim taşlangan oğlaq etigendila parçilini ketti. Toy igisi yene oğlaqni öltürüp taşlap bergeçke, oğlaq tartışış keçkiçe davam qıldı. “qara” taşlaydığan yerge şelper tartılğanidi. U yerde Mexsut Muhiti, Mehmud Muhiti, Nemet Xelpet Hésamidin Zuper, Abduxaliq Uyğur qatarlıqlar ve yene bir munçe yurt çoñliri közetküçi süpitide olturatti. Oğlaqçılar oğlaqni qarığa taşlaşni közlep çuqan –süren bilen küçep tartışatti. At tola, oğlaqçı köp bolğanlıqtin, oğlaqni qoliğa alğan herqandaq kişige topni yerip çiqip qarığa taşlaş asan çüşmeytti, bezide oğlaqçılar oğlaqni öz ara tartışış xuddi qaynamdek bir orunda çörgilep qalatti.

Oğlaq tartışısqqa qatnaşqan Qarağoca –Astaniçlikler, Siñgim –Mortuqluqlar, Yañxi –Lükçünlükler, Lemcinlikler, öz aymaqliri boyıçe guruhlarğa bolüngenidi. Bu guruhlar öz topi boyıçe küç körsitip, oğlaqni qarığa taşlaşqa tirişatti. Her âdem öz aldığa maharet körssetmestin, toplışış guruhlar boyıçe maharet körsitip, oğlaq tarti- (s. 294) şışni téximu heyvetlik túske kirigüzetti.

Yurt dégen çoñ. Şuna, yurt –yurttin kelgen âdemler bir –biridin xil, bir –biridin sağlam ve bir –biridin küçtüñgür idi. Atlarmu xuddi şundaq, bir –biridin xil, bir –biridin zor hem uçqur tulparlar idi. Mundaq xillangın birqançe yüz atlıq oğlaqçınıñ peqet oğlaq tartışış meqsitide guruhlarğa bölünüp teşkillengenliki, öz topi boyıçe maharet körsivatqanlıqı herqandaq kişini heyran qalduratti. Çette tamaşa körgüçiler oğlaqçı ezimetlerge, ularniñ geyretlirige, atlarniñ qavul –yaramlıqığa allıqçaqan qayil boluşqandı.

Qara taşlinidığan yerniñ ikki teripide soqma tam bolup, uniñ üstide tamaşa körgüçiler şamdek tizilğandı. Ularniñ köpinçisi yaş çağlırıda talay qétim oğlaq tartqan tecribilik péşqedemlerdin idi. Hazir ular gerçe oğlaq tartışışni yaş evladlarğa tapşurup, özliri tamaşa körüvatqan bolsimu, emma oğlaq tartışıñni yollirini, épi –cépini pişşiq biletti. Şuna, ular ciddiy tartışımaq boluvatqanda, özliriniñ tam bésida turuvatqinini untup, xuddiy özi at üstide oğlaq tartivatqandek çuqan salatti yaki yol körsitip varqirap kététti; qamçisini çişlep, ikki qoli bilen oğlaqni küçep tarivatqanlarğa medet béretti.

Bügünki oğlaq tartışı heqiqeten pevquladde qizgin hem ciddi idi. Oğlaq gahida bir neççe yüz oğlaqçiniñ otturisiğa kirip qalğanda, xuddi déñizğa oxşas örkeşlep birdem oñğa, birdem solğa çayqılatı. Çuqan –sürenler üzlüksiz kötürölüp turatti.

“Tarte –tart, atañğa yol berme!...” dégendek cuşqunluq xitablar yañraytti. (s. 295)

Namaz diğér vaqti bolar –bolmayla gugum perdisi yéyilişqa başlıdı. Uniñ üstige bir qançe yüz atniñ tuyaqliridin kötürölgen çañ –tozanmu etrapni guvalaşturğanıdı. Oğlaq yenila ciddi tartılmaqta. Bir çağda Siñimliklerdin yigirmidek âdem cuğlişip kélip oğlaq tartışıvatqan topqa özini urdı. Ular etigendin oğlaqqa özini ançe urmay çette turup tamaşa körgenıdı. Emdi birdinla topni bérıp kirip terep –tereptin çuqan sélip oğlaqqa qol saldı –de, ömlükniñ evzellikini cari qıldurup, heş –peş déğüçe oğlaqni qolğa kirgüzüvaldı. Ular xuddi oğlaqni qarağa taşlaydığandek elpazda uyan –buyanğa bir –ikki oyulğutup topni yerip çıqtı –de, birdinla méniş yönilişini özgertip oğlaqni ep qaçtı. Ularnıñ bu herikitige kişiler heyran bolup qarap qélişti. Bir top oğlaqçı ularnı qoğlıdı. Emma, Siñimliklerniñ atliri etigendin oğlaq tartışışqa qatnaşmay zapas hésabıda turğanlıqtin, hemmini arqıda qaldurup qara quyundek közdin gayıb boldı. Şuniñ bilen gelibe Siñimliklerge mensup bolup, oğlaq tartışış axırlaştı...

2

Şu axşımı Mexsutbayniñ qışliq méhmanxanisiğa pütün kün oğlaq tartıp baş –közini çañ –tozan basqan oğlaqçı toplanğanıdı. Ulardın başqa Hésamidin Zuper, Abduxaliq Uyğur qatarlıqlarmu bar idi.

Méhmanxaniniñ neq otturisiğa ésilğan asma lampa öyiçini kündüzdek yorutup turatti, pegağa ornıtilğan yogan çoyun meşke qalğan ot öyiçini tonurdek qızduruvetkeni- (s. 296) di. Méhmanlarnıñ beziliri tumaqlirini élivétip doppa bilen olturuşatti. Meşke yéqin olturğanlırı çapan –çarısınımı sélivetkenıdı. Oğlaqçılar tötı bir, beşi bir boluvélip, oğlaq, at toğrisida öz ara guduñlişivatatti. Mexsutbay, Abduxaliq Uyğur qatarlıqlarmu méhmanlarnıñ xuş keypini közetkeç parañlişip olturatti.

-Ağıniler! –Dédi oğlaqçılardın biri avazını kötürüp. Guduñlişivatqanlar birdinla toxtıdı. Sözlüğü köpçilikniñ diqqet –neziri özige merkezleşkendın kéyin, sözini devam qıldı, -hemmimiz öz gépimizni qilişip kettuq. Arımızda bezilirimizniñ öyi yıraq, ketmısek bolmaydu. Bügün axşam biz bu yerge bir meqset bilen kelgen.

Şundaq bolğandiken, başka parañlarni yiğisturup qoyup, asasiy meqset toğrisida parañlaşsaq tolirraq çoñlarniñ gėpini añlısaq, deymen!

U Mexsut Muhiti ve Abduxaliq Uyğurlarğa inçike boynini sozup qaridi.

Uniñ sözi köpçilikniñ köñlidiki söz bolğaçqa, hemmisila toğra tepip, diqqet bilen qulaq sélišti.

-Biz qaçangiče cim yatimiz? –Dédi héliqi kişi gėpni egitmestin udul sözlep. Uniñ qaçangiče cim yatimiz?” dégen sözimu köpçilikniñ köñlidiki söz idi. Şuna, kişiler guduñlışıp: “toğra gėp boldi” deyişti. U kişi sözini davam qilatti, -bügün toplangan âdemlerni körduqu, ular némidégen ciq, némidégen xil, ularniñ herbiri birdin yolvas! Biz muşu âdemler bilenla at sélip, çuqan kötüridiğan bolsaq, bir demde şeherni tüptüz qilivételeyimiz, şunçilik küçimiz turuqluq yene némişqa cim yatimiz? (s. 297)

Köpçilikniñ köñlidiki gėp –sözler bargançe aydıñlaşmaқта idi. Méxsut Muhiti bilen Abduxaliq Uyğur bir –birige qarişip külümsirep, köpçilikniñ meqsitini çüşengenlikini ipadileşti.

-Çoñlar bir néme désun! -Dédi bir buluñda olturğan yene bir oğlaqçı. Başqilar uniñğa boylap qaravatqanda, u sözini davam qildi, -biz Qumulluqlarni qaçangiče saqlaymiz? Ular yétip çiqquçe bizni bu yerde kardin çiqirivétidiğan oxşaydu. Bir küni saman dégen, bir küni qonaq dégen, alvan –yasaqniñ köplükide eşekler yéğir bolup kardin çiqti. Şuna, biz öz işimizni vaqtida başlısaq bolmamdu?! Çoñlar bir néme désun, ular he dep berse qalğan işlarni özimiz caylap qilivérimiz.

Köpçilik téximu guduñlışıp déñizdek çayqalmaқта idi. Mexsut Muhiti köpçilikniñ bu xil cuşqunluq keypiyatığa qarap külümsiriginçe béşini liñşitqandin kéyin, vezmin ahañda söz başlıdi:

-Ağiniler, gėpiñlar toğra, gėyritiñlar üstün. Bügün oğlaq tartışışqa toplanganlarniñ gėyriti Siñgimdin Lemcingiče sozulup yatqan Yalquntağni tartsimu, sozup Qumulğa tutaşuralıgudek dericide üstün.

Bu sözdin razi bolğan köpçilik teñla külüşti. Ularñiñ külkisi Mexsutbayniñ xelqniñ gėyritige bergen yuqiri bahasığa mensup idi. Mexsutbay sözini tesirlik qilip davamlaşturdi:

-Ağiniler, silerniñ gėyritiñlar üstün, telipiñlar küçlük, biz buni çüşinip turuvatimiz. Biraq, biz bu işniñ vaqti kelmidi deymiz, çünki herqandaq işniñ vaqit –saiti, şert –şaraiti bolidu. Şarait pişip (s. 298) yétilgende qilğan işniñ ünümi bolidu. Sizler hemmiñizlar déhqan, buğday, qonaq, kévezlerni qaçan tériydu, buni obdan

bilisizler! Öz vaqtida térilğan ziraet qandaq bolidu, müddettin baldur yaki kéyin térilğan ziraet qandaq bolidu? Bu heqtiki payda –ziyanlarni bizdin obdan çüşinsizler! Tériqçiliqta ulardın başqa yerniñ tavlınışığa qaraymız. Tavlanmığan yerge yaki tavi ötüp ketken yerge uruq çaçsaq, uniñdin hosul alalmalıqımız mumkin. Vaqtida, öz tavida térilğan ziraettin obdan hosul alğili bolidu. Şundaquq deymen? –U köpçilikniñ öz sözidin razi bolğan –bolmığanlıqını bayqaş üçün hemmisige bir qur nezer taşlap yene davam qildi, -qozğilip bir iş qiliniñmu vaqit –saiti, şert –şaraiti bolidu. Şert –şarait pişip yétilgende qozğilsaq, vaqtida térilğan ziraettin obdan hosul alğili bolğandek, qilğan işimizdinmu netice alğili bolidu. Meqsitimni çüşengensizler?

Köpçilik teñla baş liñşitip, mexsutbayniñ geplirini çüşengelikini bildürüşti.

-Uğu şundaq! –Dédi biri söz başlap, -tériqçiliqta buğdayni 3. Ayda, kévezni 4. Ayda tériymiz, emma bu işimizniñ vaqti qaçan bolidu, uni bilmisek qandaq bolidu?

-Şert –şarait pişip yétilgende, andin vaqti bolidu, -dédi Mexsutbay qisqa qilip.

Köpçilik yene goduraşqa başlidi. Ularniñ öz sözidin qanaetlenmigenlikini hés qilğan Mexsutbay yene sözleşke toğra keldi:

-Bizniñ qilmaçı bolğan işimiz bilen oğlaq tartışış ikkisi ikki iş, at çapturup çuqan séliš bilen (s. 299) bu işni bir başqa açıqqılı bolmaydu. Buniñğa puxta teyyarlıq qiliş lazim. Bizde qoral –yarağ, oq –dora boluşi kérek. Kem değende muşu şertlerni puxta hazirlamay turup, geyritimizge tayinip iş köridığan bolsaq, netice qazinalmaymız!

-“Köp tükürse, köl tolur” dégendek, hazir xelqniñ qolida on –yigirme tal miltiq bar, şunlarni bir yerge yığsaq, bir gep bolatti!

-Tevekkül dep qozğalsaq bir yéridin çiqatti!...

Köpçiliktin pikirler çüşüp, goduraşlar evc almaqta idi. Mexsut Muhiti Abduxaliq Uyğurğa siz birnéme dep çüşendürüñ dégendek qilip qaridi. Şair külümsirigen halda köpçilikke qarap:

-Yuqirida Mexsut akam obdan gep qildi, -dep söz başlidi vezmin ahañda, - hazirqi gep şert –şarait üstide boluvatidu. Biz démekçi bolğan şert –şaraitniñ birinci mühim qismi, qilmaçı bolğan işimizniñ meqsiti. Bu mesilini aydiñlaşturuş lazim. Méniñçe bolğanda, biz qilmaçı bolğan işniñ meqsiti zulumğa, istibatlıqqa, cahaletke qarşı turup, ularni paçaqlap taşlap, azadlıqqa, yoruqluqqa erişistin ibaret. Ağiniler, hemmimizde muşu meqset, muşu tonuş boluşi lazim.

Yene bir muhim terep, teşkiliy اساسimiz boluşi kérek. Hemmimizlar birdin öyni başqurup kélivatqan âdemler bolğiniñizlar üçün, soğuq qanlıq bilen oylap körüñizler.

Bizniñ qılmaçı bolğan işimiz birdemçilik iş emes, oğlaq tartışqandek kündüzi tartıp, axşımı tarqap kétédiğan bir künlük işmu emes. Bu iş uzunğa sozulidiğan capalıq iş. Zörür tépilğanda, hemme âdem öyvaqini, (s. 300) xotun –balilirini taşlap, tağlarğa, çöllerge seper qilidu, şeher sépillirini çöridep heptilep –aylap yétip düşmen bilen ceñ qilidu. Eger miñ kişilik qoşun bar deydigan bolsaq, u çağda miñ kişiğe her küni üç miñ dane nan kétidu; yüz atqa bir şindin hésablığanda, küniğe on daden qonaq kétidu. Her éyiğa miñ atlıq taqa kétidu. Yatidiğan öy, çapan –çara, köñlek –tambal, ötük – mese qatarlıq nerselernimu texleş kérek. Köz aldiñizlarğa keltürüvatidigansızler, bu işlarniñ hemmisini aldin oylişimiz kérek. Bu işlarni tex qilimiz desek, nurgun teşkiliy xizmetlerni işlişimizge toğra kélidu. Muşundaq xizmetler puxta işlenmeydiğan bolsa, âdem küçimiz tümenge yetken teqdirdimu, bu küçni cari qılduralmaymiz. Akimizniñ şert –şarait pişip yétilmidi dégini mana muşu. Hazir hemmimiz muşu işlar üstide baş qaturuvatimiz.

-Qandaq, çüşinişlik bolğandu? –Dédi Mexsutbay köpçilikke qarap.

-Çüşenduq! –Dédi köpçilik bir éğizdin gürkirep.

-Bizniñ Qumulğa evetken adimimiz téxi yétip kelmidi, -dep yeñi söz başlıdi Méxsut Muhiti köpçilikke tekşi qarap, -evetken adimimiz kelse, Qumuldikilerniñ yolyoruqi ve meslihiti boyıçe bir iş qilsaq, oñ bolamdikin deymen, şundaq qilsaq toğra bolamdu, qandaq?

Tamaq teyyar bolğanıdi. Köpçilikniñ qoliğa su bérilgendin kéyin, dastixan sélinip şorpa keltürüldi. Andin tavaqlarğa çoxça bésilğan sémiz qoy göşi keltürüldi. (s. 301)

3

Oğlaqçılar tamaqtin kéyinmu bir haza olturup parañlaşqandin kéyin, bir –birlep xoş éytıp kėtişti. Öyde qalğan Mexsutbay, Hésamidin Zuper, Abduxaliq Uyğur üçeylen yene uzundin –uzun söhbetlişip taki tün nispi bolğandila, andin aram almaqçı boluşti. Méhmanxanığa orun tüzep üç repiq yetiş teredduti qilivatqanda, qayaqtindur qoñğuraq avazi añlangandek qildi. Mexsutbay çöçüp goya öz qulığığa işenmiğendek qaytidin diqqet bilen tiñşap:

-Yüsüp keldiğu deymen, -dédi.

Hemmeylen diqqet bilen tiñşap heqiqeten yiraqtin qoñğuraq avazi kélivatqanlıqini cizmleştürdi.

-Qumuldin qaytqan éşekçiler adette çoñ yol bilen kététti, -dédi Mexsutbay öz perizini alga sürüp, -bu qoñguraq mehelle terepke kélivatidu. Şuniña qarap perez qilivatimen.

Şuniñdin kéyin üçeylen paran sélišqaç qoñguraq avaziğa qulaq sélišip olturdi. Qoñguraq avazi bargança yéqinlaşmaқта idi. Ítlar qavaşqa başlidi, ularniñ hava – huvliri arisida qoñguraq avazi gâhi añlinip, gâhi añlanmay, öydikilerniñ diqqitini téximu qozgıdı.

Qoñguraq avazi yéqinlap birdinla toxtap qaldi. Karvan Muhitlarniñ çoñ dervazisi aldida toxtıganlıqı éniq idi.

-Keldi, çoqum şu, Mexsutbay ornidin turup çapınini yépinçaqlapla taşqırığa çıqtı. Añgiçe dervaza éçilğan avaz añlandı. Andin héliqi qoñguraq cirañlap körege kirip keldi.

-Qattiq ensiridim cumu, her néme bolsa saq –salamet (s. 302) yétip keldin.

Mexsut Muhiti Yüsüpni qolidin tutqan peti öyge ekirdi. U toñlıganidi, saqal – burutlirini qiro basqan, soğuqtin kalpukliri népizlap gep qilalmıgudek haletke kélip qalğan, qolliri qétip ketkenidi. U kiripla uçisidiki õñ cuvini sélivétip, andin meşke yéqinlaştı. U otsingaç öziğe tonuş çiraylarğa yéqimliq qaridi. Abduxaliq Uygurlar uniñ otsinivélişiğa yol qoyup, zuvan sorimay cim olturuşti. Şu arida Mexsutbay içkiri öydin çay kötürüp çiqip, uniñ udulida olturup çay tutti.

-İssiq bir piyale çay iç, dedi Mexsutbay uniña toyunmay qarap.

-Bügün rasa soğuq boldi, -Dédi Yüsüp çay otlavétip, -yolda yétivalay depmu oylidim, biraq sizlerni saqlitip néme qilay, bir kün bolsimu baldurraq körüşey depla kéliverdim.

-Hélimu saq –salamet qaytip kepsen!

Yüsüp ikki otlam çay içip, saqal –burutidiki muz érinisini tazilap olturup söz başlidi:

-Xociniyaz Hacı bilen kona tonuş ikensizgu! –Dédi u külümsirep.

-Qandaq?

-U kişi xetni körüpla, Astane medrisiside siz bilen bille oquğan vaqıttiki işlarni sözlep bérip, hemmimizni heyran qaldurdi.

-Bu terepke kéliş –kelmeslik toğrisida bir néme démidimu?

-Hazırçe çiqmaymen, avval Qumul tereptiki işlarni tügitip, andin u tereplerge ötimen deydu, -Yüsüp qol- (303) lirini uvulap turup davam qıldı, -u tereptiki işmu bek cik iken, hazir Qumuldiki hökümet eskerliriniñ sani kem dégendimu beş –alte miña

yétidiken. Qeyergila qarisa esker, hemme tağniñ éğizlirini toşuvaptu. Méniñ u terepke ötüşüp, kéyin bu terepke qaytip kélişim intayin qiyingá toxtidi cumu! Yolda étilip ketkili qil –qil qaldim. Uruş dégenmu bolup turidiken. Qumul on ikki tağ bolğandiken, herqaysi tağniñ başlıqliri, mesilen, Aratürüktin Abduniyaz Mirap, Nérinkirdin Sadiq Qormal, Nomdin Pazil Dorgá, Şopuldin Salih Dorgá, Bariköldin Baqiniyaz Dorgá dégenler öz teveliride birer yüzdin palvanni egeştürüp yürüp soquş qilidiken. Bularniñ içide Yolvas, Béşir Vañ dégenlermu bar, ularniñmu yüz –ikki yüzdin atlıq palvini bar iken. Küç ene şundaq tarqaq bolup, yol yıraq bolğanlıqtin, bir yerge asanlıqçe cem bolalmaydiken. Eger cem bolsa, birer miñ atlıq küç bolidiken. Yene Bariköl Qazaqliridin Ayamet, Nurgali dégenlerniñmu birer yüzdin adimi bolup, bezide Xociniyaz Hacığa maslışıp uruş qilidiken. Qumuldikilerniñ omumiy ehvali ene şundaq iken...

-Tağ yéri bolğandiken, elvette şundaq bolidu.

-Tağlıqlar Taratida bir yığın éçip Xociniyaz Hacıni özlişige baş qomandan qilip saylaptu. Hemme âdem Xociniyaz Hacıniñ qomandanlıqıǵa boysunimiz dése, Yolvas dégini biraz gedenkeşlik qilidiken. U şerqiy tağda turuvélip, öz aldıǵan iş körüp yol tosüp, karvanlarni bulañ –talañ qilip yaman tesir peyda qıptu. Bu tereptikiler añlap Yolvasni tutup kélip, Xociniyaz Hacığa itaet qilduruşqa qesem qıptu.

-Gasiliñ déginiçu, añlısaq hazir qaytip kétiptu deydu, şundaqmu? –Mexsutbay bu toğrida éniç melumat (s. 304) almaqçı bolup soridi.

-U atisinin ornıǵa on yette yéşida Yiñcañ, yigirme yéşida siliñ bolğan yaş bal iken, şuna uni “gasiliñ” (bala siliñ) déyişidiken. Özi kiçik bolğan bilen uruşqa kelgende cigiri bar yaman néme iken. Lékin, uniñ bir yaman yéri özige bek temenna qoyudiken, andin uniñ âdemleri aç qalğan böridek olciǵa bek amraq iken.

-Âdem sani ciqmiken?

-Deslepte ikki yüzdek âdem toqsan neççe tal qoral bilen çıqqaniken, dedi Yüsüp Ma Cuñyiñ toğrisida melumat bérıp, -Uniñ yamanlıqini şuniñdin bilişke boliduki, ikki yüzdek âdemni bir qançe zuñdüyge ayrip, Tuencañ, Lüycañ dégenlerni teyinlep, atlıq eskerlerni aq atlıq, qara atlıq dep türge ayrip, azni ciq körsitip heyve bilen çıqip, şu kéçisila Qumul Şehirige hücum qilip özini bir körsitip qoyup, andin Xociniyaz Hacı bilen körüşkili baridu. Del şu çağda hökümet tereptin Cañ Lyañçiñ, Xé Ciñkuy isimlik ikki tuencañ ikki miñǵa yéqin eskiriy küçni toplap Aratürükke basturup kélidu. Tağlıqlar ularni Umur téǵi içige aldap ekirip gól içide terep –tereptin qapsap yoqatmaqçı bolidu. Düşmen aldınip gól içige kirgende, tağlıqlar terep tereptin tosüp

zerbe béridu. Uruş üç saetçe davam qilidu. Düşmen çidaşlıq bérelmey, alaqzade bolup çekinip kétévatqanda, aldi tereptin Ma Cuñyiñniñ qisimliri kélip tosüp zerbe béridu. Toruq atlıqlarınıñ tuencañi Maciñxey dégini ikki qoliğa ikki tal mavzur élip taraslitip étip uruşqa qomandanlıq qilidu. Piyade qisimlar biraz çekinip qalay değende, Ma Cuñyiñ özi qoliğa tapanca élip hucumğa ötidu. Düşmen (s. 305) tereptin Cañ Tuencañ dégenge oq tégip ölidu. Uruş nahayiti ciddi bolidu, terep –tereptin qilingan şiddetlik hucum arqısında Xé Tuencañ dégini aq bayraq çiqirip, miñdin artuq eskiri bilen teslim boldiu. Ma Cuñyiñ ularınıñ içidin epyün çekidiganlırını çiqirivétip, qalğanlırını öz eskerlirige qoşuvalidu. Şundaq qilip, Ma Cuñyiñ âdemlirini köpeytip, qorallirini xélila toluqlivaptu.

-Loduñ soquşida Ma Cuñyiñ yaridar boldi deyduğu? –Mexsut Muhiti ehvalni éniqlaş üçün içkirilep soraytti.

-Ürümçi terep Cañ Tuencañ bilen Xé Tuencañniñ qol astidiki qoşunlarnıñ tarmar bolğanlıqını, Barikölniñ qolidin ketkenlikini añlap, Lu Zixuy (Şavzu)ni qomandan qilip evetidu. Uniñ qarimiçida Du Cigo birigadisi (lüyi) –on rotidin (lyendin) terkip tapqan küçlük bir qisim bar iken. Bular Loduñda akop qézip ceñge teyyarlıq körüptu. Xociniyaz Hacı bilen Ma Cuñyiñ ikki tereptin düşmengen hucum qozğaydu. Muşu uruşta Ma Cuñyiñ yotisiğa oq tégip attin uçup çüşidu, düşmenler uniñ attin yiqılğanlıqığa qarap Gasiliñ öldi dep xuş bolidu. Gasiliñniñ eskerliri qomandanimiz yaridar boldi dep, sel boşap arqığa çekinmekçi bolğanda, u yaridar bolğiniğa qarimay ornidin turup étığa minip, ikki qoliğa ikki mavzur élip taraslitip étip yene hucum qozğaydu. Yene bir tereptin Xociniyaz hacimu qattıq hucum qozğap, düşmenniñ birinci sepini buzup taşlaydu. İkkinçi septe düşmenniñ birigada senmucañi Féy Cendé oq tégip ölidu. Şunin bilen Ducıgu birigadisi alaqzade bolup Yette Quduq terepke qaçidu. Del şu çağda ularğa aldi tereptin yene bir qisim taglıqlar tosüp zerbe béridu. (s. 306) Mongul Tuencañ Nasiñ Baturğimu oq tégip ölidu. Birigada başlıqı Du Cigo bu meğlubiyetke çidimay, özini étip ölüvalidu. Şundaq qilip, düşmen eskerliri pütünley tarmar bolidu. Bu uruşta Ma Cuñyiñ toqquz dane pilimot, ikki dane zembirek, neççe yüz tal miltiq, nurgun oq –dora geniymet alidu. Şuniñ bilen u héçnémige qarimastin içkirige qaytip kétidu. Uniñ Aratürüktiki soquş bilen Loduñdiki ikki soquşta qolğa çüşken qorallarnı içkirige eketkenlikige Qumulluqlarnıñ aççıqı kélip qaptu.

-Eslide xata bolğan, Gasiliñni baştıla kirgüzmeslik lazim idi, -Dédi Mexsutbay keskin höküm qilip, -Gasiliñ bu yerge bizge yarem qiliş üçün emes, belki olca algili,

bulan –talañ qılğılı kelgen. Qızıl Moñğuldin âdem keptu dégini qandaq gep? Kim keptu?

-Cañsin Dorğa dégen bir Moñğulniñ başçılıqıda Abav (Qazaq), Niyaz (Uyğur), Qasim Qazaq, İsmayıl Datu, Zordunaxun dégen kişiler bir munçe sovğa –salam bilen kélip, Xociniyaz Haci bilen körüşüptu. Cañsin Dorğa: “burun bizmu silerge oxşaş ézilgeniduq, axir inqılap qılıp azad bolduq. Şoralar hökümiti bizge ciq yardım qılğan, silergimu yardım qılıdu” dep ciq çüşençe bériptu, andin özimu Xociniyaz Haci bilen birlikte bir qançe qétim soquşqa qatnişip, tağlıqlarnıñ baturluqlirini körüp xuş boptu. U kişi ittapaqlışni köprek tekitleptu. Kéyin Cañsin Dorğa qaytqanda, Xociniyaz Haci İsmayıl Axun, Zordun Axun, Salih Dorğa qatarlıq kişilerni vekil qılıp taşqı Moñğuliyige evetiptu. Bu vekiller taşqı Moñğuliyeye terep bilen sözlişip, ular yardım qılğan miltiq, oq, yamğurluq, ötüq, éger qatarlıq maddiy buyumlar élip qaytıp keptu. Şuniñdin (s. 307) kéyin tağlıqlar xéli küçlinip qaptu, burun oq yétişmey köp qiynalğaniken.

-Biz xétimizde qızıl Moñğuldin, şoralar hökümitidin yardım qobul qılış mesilisini otturıǵa qoyǵanıduq, bu toǵrıda gep –söz qılmidimu?

-Ciq özrixahlıq éytti, -dédi Yüsüp, uniñ közliri yumulup kétivatatti, şundaq bolsimu azmastin durus cavab béretti, -Turpanlıqlarnıñ, Mexsutbayniñ himmitige ciq rehmet. Kéyinçe yene yardım alǵanda, Mexsutbayniñ hésabiǵa udul qılaylı dégen sözlerni qıldı.

İssiq meşniñ yénida olturup issingán ve şorpa içip terlengen Yüsüp Qumul tereptiki ehvallarnı bir –birlep cayıda sözlep bérivatsimu, beden –béşi boşap, közliri yumulup kétivatatti. Mexsut Muhiti eşekçiǵe aram bérişniñ zörürlükini bilsimu, lékin Qumul terepniñ heqıqiy ehvalini çüşiniş üçün arqımu arqa soal qoyup turatti.

-Hemmidin muhimi Turpan terepke çıqqan bolsa yaxşı bolatti! –Dédi Hésamidin Zuper hesret çekip.

-Hazir hökümetniñ eskiri Qumulǵa merkezleştı, -dédi Abduxalıq Uyğur muhakimilik pikir yürǵüzüp, -arqa teripi boş hem qalaymiqan. Mundaq şaraitta Xociniyaz Haci bir qisim âdemlerini taǵda qaldurup, azraq âdem bilen çıqqan bolsa, düşmen eskiri ikki terepke bölünetti. Bu çağda merkezleşken küç parçılınıp acızlaytti.

-Veziyetniñ muşu tereplirini tekitligeç, bu terepte xelqniñ qozǵılışqa teyyarlınıp turǵanlıqını tepsiliy yézıp yene xet eveteyli, -dédi Hésamidin Zuper.

-Bu qétim men baray! –Dédi şair qetiylıq bilen. (s. 308)

-Siz buniñdek kélişken eşekçi bolalmaysız! –Dédi Mexsutbay külümsiriginiçe közi bilen Yüsüpni işare qilip. Etraptikiler birdin burulup qariganda, Yüsüp Axun olturğan ornida qiñgiyip uyquğa ketkenidi.

-Hérip kétiptu, -dédi Mexsutbay ornidin turup, bizmu yatayli, tañ étip qalay deptu.

Hésamidin Zuper derru qoyun saitini çiqirip:

-Saet üçtin éşiptu, -dédi. (s. 309)

Yigirme Beşinçi Bab

1

Şerqiy yolniñ baş qomandani Şeñ Şı Sey öz kabinétida qolını arqığa tutqan peti şamaldek yénik qedem taşlap uyaqtın –buyaqqa mañatti. Uniñ éqi çoñ bir cüp közi xuddi yéñila töşüktin çıqqan çaşqanniñ közlidirdek gildirlap, bir dem tamdiki xeritige, bir dem üstel üstidiki dala téléfoniniñ turupkisığa sarasimilik tikiletti. U qandaqtur qilgili qiliq tapalmayvatqan balilardek alañgiraytti.

U xiyal süretti. Uniñ xiyali şu tapta mislisiz şerin idi. Putidiki ötüktin kötürülgen ğaçıldaq sadalar gerçe kabinét içinin tinçliqini buzup tursimu, lékin uniñ şerin xiyaliğa qilçe tesir körsitelmeytti.

U xiyal süretti. Şıncaña ğıqip üçinçi yili, yeni 1932. yili 7. Aylarda u ilgiriki eskiri yoq ştab muşaviriliqidin birla örlep şerqiy yolğa baş qomandan bolğanidi. Bu némidégen zor xuşallıq, némidégen zor amet –he! Uniñ ixtiyarida hazir Cañ Yüşu, Fu Çuen, Yañ Ciñcuñ birigadiliri, Bapingort qomandanlıqidiki polkqa teñ üç bataliyon Aq Rus eskiri, Şün Fayu birigadisi, Beysi Uyan⁵⁹ qomandanlıqidiki Moñgul atlıq polki, tömür koñka (zirihli aptomobil) ve zembirekçi qisimler bolup, cemiy sekkiz (s. 310) miñdek herbiy küç bar idi. Bu némidégen zor quvvet –he!

Bu küç Şıncañniñ şu devridiki emeliy ehvalidin éytqanda, ğayet zor küç idi. Buni çüşengen Şeñ Şı Sey ixtiyarsız halda özini qiran bürküttek hés qilatti. U hazir goya éğiz hava boşluqida pervaz qilip ötkür közliri bilen cañgallarnı, ormanlarnı közitivatqan bürkütke oxşaş, Şıncañdin ibaret bu keñ zéminga qandaqtur suyiquest, qandaqtur tégige yetkili bolmaydığan yaman ğerezler bilen nezer taşlaytti. Növette özini qiziqturuvatqan asasiy işlarnı köz aldığa keltürüp, oyliğanséri lezzet béğışlaydığan, néme üçündür özini tutuvalalmaydığan dericide hayacanlanduridığan şerin xiyallarğa ğerq bolatti.

Yaponiye quruqluq armiyeye mektipide bir yürüş herbiy telim –terbiye alğan Şeñ Şı Seyniñ şu taptiki xiyali öz ixtiyaridiki bu ğayet zor küçniñ rolını qandaq cari qilduruş, özini qandaq körsitiştin ibaret asasiy meqsetke merkezleşkenidi.

U birinci qedemde Qumul déhqanlar qozğiliñini üzül –késil basturup taşlaş arqiliq hemme âdem qayıl bolıdığan, hemme âdem çöçüydığan, hemme âdem eyminidığan heyve tikleşni oylaytti. Bu meqsetke yetiş üçün zörür tépilğanda térrorluq yürğüzüp boğuziğçe qan kéçeleydığan, zörür tépilğanda ot qoyup, şherlerni, yéza –qışlaqlarnı

⁵⁹ 1932. Yili Qumul déhqanlar qozğiliñini basturuşqa qatnaşqan herbiy emeldarlar.

külge aylanduralaydigan, yene zörür tépilganda hiyle –neyreñ işlitip tinçliq kepterlerini uçurulaydigan şehirlik maharetlerini işqa séliš toğrisida pilan tüzetti.

U arilap xeritige qarap turup qalatti, qoşunlar orunlaşqan caylarni közdin keçürüp, ularniñ ot küçi, koman- (s. 311) dirlarniñ qabiliyiti, arqa sep teminati qatarliq bir yürüş işlarni muhakime qilatti. Zembirekçi qisim ve tömür koñka qatarliqlardin qandaq paydiliniş, ularniñ rolini qandaq cari qilduruş qatarliq mesililer üstidimu baş qaturatti. Uniñ kallisi şu tapta ilgiriki her qandaq vaqittikidin çéçen ve sezgür idi, ilgiriki baş qomandan Cu Ruyçi, Lu Şavzu, Cañ Péyyüen (Cañ Zixéñ) qatarliqlarğa meslihetçi bolğan vaqittikidek passip bolmastin, belki ciq aktip idi.

U birdinla xeritidin közini üzüp yene méñişqa başlidi. U emdi Qumul veziyitini muhakime qilatti. Şu künlerde Ma Cuñyiñniñ kona uvisiğa qaytip ketkinige birer yil bolup qalğanidi. Qumul tağlirida bolsa Xociniyaz Haci qomandanliqidiki birer miñ qozğılañçı qalğan bolsimu, lékin bu küç şerqiy tağ ve ğerbiy tağ dep ikki çoñ bölekke bölünge, şuniñdek ular yene bir qançe kiçik böleklerge bölünge bolup, omumen qozğılañçılarniñ küçi tarqaq halette idi. Ularñiñ mundaq tarqaq boluşı Şéñ Şı Sey üçün intayin paydiliq idi. Eger sekkiz miñ kişilik muntizim qoşun bilen hücum qozğaydigan bolsa, Şéñ Şı Seyniñ gelibe qilişi muqerrer idi.

Şert –şaraitniñ özige paydiliq ikenlikini muqimlaşturğan Şéñ Şı Seyniñ xiyali qandaqtur çaqmaq tézlikide hücum qozğaş, arqimu arqa dolqunsiman zerbe bériştin ibaret bir yürüş küzlük hücum pilaniğa taqaldi. Uniñ qedimi birdinla tézileşti, u xuddi bözçiniñ mokisidek uyaqtin –buyaqaqqa téz bérip, téz qaytatti. Her qétim arqiğa burulğanda, uzun östürüp arqiğa qayriğan, xuddi qavanniñ yalidek yirik çaçlıri şamalğa ésip qoyğan desmaldek silkinetti. Bu qétim u üstelniñ uduliğa kelgende birdinla (s. 312) toxtidi –de, qoñğuraq basti. Qoñğuraq avazi toxtaş bilen teñla taşqiridin mehremlerdin birinin ruxset sorığan avazi añlandi:

-Ruxsetmu?

-Kir!

Mehrem kirip ikki putini cüplep ças bergendin kéyin, buyruq kütti.

-Buyruq! –Dédi baş qomandan ciddiy qiyapette, -bataliyon komandiridin yuqiri qomandanlarğa uqturuş qilinsun. Ete etigen saet sekkizde ştabta meclis éçilidu!...

Etisi ştab meclisxanisi komandirlar bilen tolğanidi. Baş qomandan Şéñ Şı Sey veziyetni tehlil qilip sözlevatatti:

-Qarañlar! –Dédi u qolidiki tayaqçini tamdiki herbiy xeritige tegküzüp, - qozğılañçılar şerqiy tağ ve ğerbiy tağ dep ikki çoñ bölekke bölengen, ular yene bir

qançe parçe böleklerge bölünidu. Ular tarqaq hem retsiz bolsimu, şerqiy tağdikiler Yolvasqa, ğerbiy tağdikiler Xociniyazğa merkezlişidu. Biz emdi ördek kavipini parçilap yemekçimiz. Aldi bilen qanatni bir put bilen qoşup yeymiz, qalğan qisimğa tegmeymiz. Bu Xociniyazğa tegmestin, Yolvasni bir terep qilivetiş dégen söz. Yolvas quv hem qorqunçaq. Bu vezipe Cañ Yüşu birigadisiga tapşurulidu. Ğelibe qilmığan qomandan bilen körüşüşni xalimaymen!

-Orundaşqa vede bérimen! –Dédi Cañ Yüşu ças bérıp.

-Fu Çuen birigadisi ğerbiy tağni davamlıq muhasirige alidu. U yerdiki qozğılañçılarnı ürkütüvetmey, imkanqeder (s. 313) bixudlaşturuş kérek. Xociniyaz hem quv, hem batur, uni yoqitiş ançe asanğa toxtimaydu. Men Xociniyazniñ qozğığan işiğa hésdaşlıq qilimen, uniñ bilen ittapaqlışıp bille xizmet işleşni xalaymen. Muşu asasta vekil evetip, uniñ bilen söhbetlişip körüş kérek! –Şéñ Şı Sey bu sözlerni qilivatqanda, çirayığa qandaqtur bir xil yasima tús bérıp köpçilikke qarap qoydı. Uniñ bu xil qarışidin köz çimçiqlatmisimu, yalğan sözni rasttek qilip sözlevatqanlıqı çiqip turatti, -vezipe éğir! Dedi çirayığa yéñivaştin ciddiy tús bérıp, -capa –muşeqqetke çidaş kérek, omum yüzlük ilgirileşke ruxset. Çékinişke yol qoyulmaydu. Qozğılañçılarnı birinimu qoymay yoqatmiğuşe toxtimaslıq kérek...

Pılan boyıçe şerqiy tağqa 1932. Yılı 10. Aynin başlırida hücum başlandı. Cañ Yüşu birigadisi üç polk esker öz ara ziç maslişip, çaqmaq tézilikide hücum qozğıdı. Şerqiy tağ qozğılañçıliri düşmenniñ zor türkümdiki muntizim qoşunlıriğa qarşı turup, çoñ –kiçik ottuz qétimdin artuq ceñ qılğan bolsimu, yenila oñuşsizliqlarğa uçrap, tağ içige içkirilep çékinişke mecbur boldi. Omumen, bu uruşta hökümet eskerliri üstün kélip alga ilgirilgen, qozğılañçılar tağ içige çekingen bir veziyet şekillendi. Qozğılañçılar eñ axirda Bağdaşqa çekingen bolsimu, lékin hökümet eskirinin izçil qoğlışı arqisida u yerdimu turalmay, Yolvasniñ başlamçılıqıda Şıncañ çégirisidin çiqip, Gensu tevesige ötüp ketti.

Birinci qedemni oñuşluq basqan Şéñ Şı Sey 12. Aynin başlırida ikkinçi qétimliq qışlıq hücum qozğıdı. Bu hücum pilan boyıçe ğerbiy tağdiki Xociniyaz Hacığa qari- (s. 314) tilğandı. Hökümet terep Fu Çuen Yañ Ciñcuñ birigadilirini ziç maslaşturup, on hesse üstün küç bilen terep –tereptin hucum qozğıdı. Qozğılañçılar düşmenniñ hucumiğa munasip qarşılıq körsetti, lékin oq –doriniñ azlap kétivatqanlıqı vecidin, bir tereptin uruş qilip, bir tereptin çekiniş taktikisi qollinişqa mecbur boldi.

-Şori quruğurlar, soñdişip yéqinlapla kélivatidu, -dédi uzun boyluq, uçluq saqal kelgen Mirol isimlik bir palvan, bu kişi Xociniyaz Haci bilen kéçe –kündüz bille yüridiğan yüreklik âdem idi.

-Lomodilarniñ oq yégüsü kelgendu! –Dédi Xociniyaz Haci uniñ sözige cavab bérıp, andin atniñ tizginini tartip toxtidi. Ular ançe égiz bolmığan taşdavan üstide idi. Davanğa yétip çıqmığanlar davamlıq çiqivatatti. Xociniyaz Haci atniñ béşini qayrip davan astidiki éqinga durbun saldı. Qumdek tola düşmen eskerliri xuddi çümülidek birinin arqidin biri qatarlışıp kélivatatti.

-Bu yerde yigirme âdem qalsun, qalğanlar kétiversun! –Dédi u durbunni közidin çüşürüp ve şuanla özi attin çüşti.

Xociniyaz Haci bilen bille yüridiğan seksen neççe atlıq muhapizetçidin yigirme âdem davan üstide qaldı. Qalğanlar toxtimastin kétiverdi. Ozuq –tülük ve qoral – yarağlarnı élip mañguçi qisimler ve başqa qoşunlar aldida ketkenidi. Xociniyaz Haci teyemmüm qılıp péşin oqudı. U kişi her qandaq vaqıtta namazni terk qılmaytti. Añgiçe qalğan âdemler atlırını caylaşturgandin kéyin, özliri muvapiq caylarğa orunlışıp düşmenniñ davanğa çiqışını kütüşti. (s. 315)

Bu âdemler töt –beş yüz métir yiraqlıqta közige ilingän her qandaq nersini étip taşlıyalaydığan xil Mergenler idi. Ularnı oq zaye qilmañlar dep agahlanduruş ketmeytti. Düşmen qoşunı barganséri yéqinlaşmaqta. Ular atlıq ve piyade bolup, arılaşma halette davanğa yamaşmaqta idi. Davan yoli texminen üç yüz métirdek kéletti. Xociniyaz Haci namazni oqup bolup, davanğa yamişip çiqivatqan düşmenlerge mensitmigen bir qiyapette nezer taşlap:

-Aşu aq taştın ötmigüçe héçkim oq çiqarmisun! –Dédi yigirme beş métirçe tövende çoqçıyıp turğan yerim öydek çoñluqtiki aq taşni qoli bilen körsitip, andin özimu epçil bir yerdin orun aldı. Düşmenler davanğa örlep çiqmaqta, taki ular mölçer qilingän daire içige kirgendila, Xociniyaz Haci “at” dep buyruq qıldı. Mergenler taraslitip étip közni yumup –éçiş ariliqida yigirme –ottuzdek düşmenni yer çışletti. Düşmen sepi buzuldi. Arqa sep qalaymiqanlaşti. Éqin içide kélivatqan düşmenlerge terep –tereptin kanay çelinip, alga ilgirileşke kamanda bérilette. Ular kanayğa maslışıp “şa... şa...” dep davanğa özlirini uratti. Tağlıqlar közige ilinganni aman qoymaytti.

Ceñ qizip ketkende, Xociniyaz Haci özini tutuvalalmaytti. Uniñ bu micezini qol astidikiler obdan biletti. Bu qétimmu u özini untuğan halda davandin peslep héliqi aq taş tüvige çüşüvaldı –de, tizlinip olturup étışqa başlıdı. Mirol oq sélip ülgürtetti. U miltiqqa beş tal oqni sélip teyyar qilguçe Xociniyaz Haci qolidiki miltiqniñ beş tal

oqini étip tügittetti. Bir tal oqnimu zaye qilmaytti. Pat –pat: “he, he, çapsan bol” dep Mirolni (s. 316) aldiritip étişni davam qilatti. Yerim saetçe davam qilğan bu ceñ intayin şiddetlik boldi. Düşmenler miltiq ve pilimotlardin üzlüksiz oq üzüp tağ içini carañlitivetken bolsimu, lékin ularniñ atqan oqi taşqa tégetti. Tağliqlarniñ atqan oqi başqa téqip, düşmenniñ yüzge yéqin adimini nabut qildi. Düşmen sepi qalaymiqanlaştı. Hoduqqan düşmen çekinişke mecbur boldi...

Lékin, düşmen buniñ bilen toxtap qalgini yoq. Ular iz bésip qoğlap kéletti. Tağliqlar epçil caylarda düşmenni tosüp, aşu teqlidte zerbe bérıp, yene bir tereptin çekinetti. Ularñiñ yoli qarlıq tağqa yetkendila tosulup qaldi. Aldin yürgen qismlar muz tağqa yetkende, tağ étekliridiki gıltañ muzluqlardin at –ulağlarnı ötküzüş imkaniyiti bolmiğanliqtin, ikki âdem evetip Xociniyaz Hacığa ehvalni inkas qilğanıdı. Düşmen haman qıstap kelmekte. Qandaq qiliş kérek? Bu emeliy qiyinçılıq xuddi muz tağqa oxşaş hemme âdemniñ bésini qaturğanıdı.

-Qandaq qilimiz? –Dédi Mirol béşi qatqan halda. Xociniyaz Hacı ançe oylinip turmayla:

-Aq bayraq çiqiriñlar! –Dédi buyruq qilip.

Buyruqni añlığan tağliqlar ğudurap aq bayraq çiqirişqa narazi boluşti, lékin Hacıniñ micezi çus bolğaçqa, héçkim aşkara qarşı çiqişqa cüret qilalmaytti. Xociniyaz Hacı başkılarnıñ narazi boluvatqanlıqini bilip, çüşken buyruqni küçeytiş arqiliq hemmini bésip taşlımaçı boldi –de:

-Mirol, özün bérıp aq bayraq çiqar! Dep varqiridi.

Mirol gep qilmastin, düşmenni tosüp turuvatqan bi- (s. 317) rinçi sepke bérıp bayraq çiqardi.

Xociniyaz Hacı xever ekelgen ikki âdemge burulup:

-Qurbanniyaz Dorğığa éytiñlar, muzni çapturup ulağ mañğudek yol açsun, yaman yerlerge kigiz sélip ötküzsun! –Dédi.

Aq bayraq çiqirip düşmen bilen söhbet ötküzüş taktikisini qollinip, qolğa keltürgen vaqıt içide qozğılañçılar muz tağdin aman –ésen ötüp taşqi Moñğuliye cégrisi terepke ketkenıdı.

2

1932. yili 12. Aynin 27. Küni Piçan şhiride başqiçe tañ attı.

Bamatqaz ezan çiqıştin ilgiri arqimu arqa ikki pay oq étildi. Oq avazi seherdiki tiniq havada dehşetlik güldürlep pütün şeherni zilzilige keltürüp, ahalilerni oyğatqanıdı. Hemme âdem çöçüp etrapqa qulaq salattı. Aridin beş minutçe vaqıt

ötkende oq étiş yene başlandı. Bu qétim oq avazi üzülmidi. Çöçüp oyğangan xelq emdi qorquşqa başlıdı. “Ya Alla, néme bala boldi? Uruş bu yerge kélip qaldimu, néme?” Hemme âdemniñ xiyalidin bu meçhul soallar ötetti. Emma, ularğa héçkim cavab tapalmay téñirqap bir –birige qarışıp qoyatti. Étiş davam qılmaqta. Oq avazi barganséri küçeymekte idi. Tañ süzülüşke başlıdı. Qayaqtındur at tuyaqliridin kötürülgen düpürligen avazlar, kimlerniñdur varan –curuñliri añlinatti. Bir atlıq kişi étini çapturğan peti mehelle içige kirip: “Qumuldin Xociniyaz Haci çıqtı. Musulman bolsañlar ceñge teyyar bo- (s. 318) luñlar!” dep toxtimay varqirap ötüp ketti. U kişi başqa mehelligerdimu şundaq car salğanıdı.

“He... Xociniyaz Haci çıqıptı –de! Zalimlardın emdi qutulğudekmiz!” etisi hemme âdem néme üçündür köñli yoruğan, vücudığa qandaqtur küç –quvvet toplanğandek bolup koçığa çıqıştı, biri ikki, ikkisi töt bolup ixtiyarsız halda soquş boluvatqan terepke qarap ketiştı.

Parqirap kün çıqtı. Hemme âdem Xociniyaz Hacini körimiz dep telmüretti, bir –biridin sürüşte qılatti, izdişetti. Emma, aridin uzun ötmeyla bu iş aydıñlaştı:

-Xociniyaz Haci özi çıqmaptı, özi ornıda Tömür Botuñ bilen Ma Şimiñni evetiptı!...

Derveqe, şu keçisi Ma Şimiñ bilen Tömür Botuñ ikkisi ellikçe atlıq âdem bilen Piçanğa hücum başlığanıdı. Ular Xociniyaz Haci qoşunını başlap qarlıq tağqa çekinip kétévatqan vaqıtta, yol üstide qoşundın ayrılıp tağ içi bilen Piçanğa çıqqan, özlirini “Xociniyaz Haci evetti” dep tonuşturuş arqılıq xelqniñ himayisige ige bolup, etisi seherde hücum qozğığanıdı. Uruş davam qılmaqta, Piçanda turuşluq bir polk piyade esker bilen bir bataliyon atlıq Aq Rus eskiri dervazılarnı çin taqap, özlirini mudapie qılmaqta idi...

“Piçanğa Xociniyaz Haci çıqıptı!” bu yarqın xever çaqmaq tézlikide Qarağoca –Astane, Turpan –Toqsunğıçe yetkenıdı. Aldı bilen Astane xelqi qozğılañ kötürdi. Buniñ arqıdinla Toqsunluqlar qozğılañ kötürüp Toqsunni işgal qılğandın keyin, Qaraşer, Korla terepke qarap heriketlendi. Şundaq qılıp, 1932. Yiliniñ axiri, 1933. Yiliniñ béşi bolup bir ayğa yetmigen vaqıt içide Piçan, (s. 319) Turpan, Toqsun nahiyiliri bir tutaş qozğılañ rayoniğa aylandı.

Bu ehvaldın xever tapqan Şuren Qumulda turuvatqan baş qomandan Şeñ Şı Seyge üç nahiyidiki qozğılañni ciddiy basturuş toğrisida buyruq çüşürıdı. Bu buyruq Şeñ Şı Seyniñ şu künlerdiki muddiasığa del kelgenıdı. Çünki, u Qumul qozğılañçıliriniñ bir qismini Gensuğa, bir qismini taşqi Moñguliye terepke

ötküzüvettim, ular ikkinçi baş kötürüp çıqalmaydu, emdi Ürümçige qaytip béríp iyetni qolğa élišim kérek, dep oylavatatti. Şuniñ üçün u qızgınçılıq bilen dañ çıqarğan Şün Fayü birigadisini Piçanğa aldın yolğa saldı. Bu qoşun çaqmaq tézilikide kéçe – kündüzlep méñip Piçanğa kélipla, Ma Şimiñğa arqa teripidin hücum qılıp uni meğlup qıldı. Tömür Botuñ şu uruşta öldi. Ma Şimiñ qéçip Diğayğa⁶⁰ bérivaldı. Şün Fayü qoşuni şeherni saqlap turğan hökümet eskerliri bilen birlişip Piçan nahiyiside üç kün çap –çap qıldı⁶¹.

Ma Şimiñni qoğlap kétévatqan Aq Rus eskerliri Murtuqqa kelgende, “Piçanğa Xociniyaz Hacı çıqıptu” dep añlap kétévatqan yetmiş –seksen atlıq Toqsunluq puqrağa duç keldi ve ularniñ qoralsızlıqını körüp, pütünley qırıp taşlıdı⁶².

Del şu künlerde Turpanda turuşluq Malüycañ (Madaxenze) Astanidiki qozğılañçılarnı basturuş üçün esker evetke- (s. 320) nidi. Bu xeverni añlığan Astane qozğılañçıliri öz ara meslihetlişip caza qoşuniğa qarşı turuş qararığa kélişti. Bu meslihette Hemdulla Axunum, Mexsut Muhiti, Mehmüt Muhiti, Semet Hacı, Nemet Xelpet qatarlıq kişiler bar idi. Ular caza qoşuniğa qarşı turmaslıq özimizni ölümge tutup bəriş bilen baraver dégen tonuşqa kelgenidi. Hemdulla Axunum yurt xelqini ceñge atlınişqa sepver qılıp dua berdi. Şuniñ bilen pütün Astane xelqi öz üstige kélivatqan caza qoşuniğa qarşı küreş qılışqa teyyarlandı. Mehmüt Muhiti ve Semet Hacılar qolida qoralı bar bir türküm pidaiylarnı uyuşturuş, bazarnıñ ikki béşiğa orunlaştı. Qoral yoq puqralarmu qolliriğa ara –ketmen élip, işiklirini mehkem taqap, ögzilerge yoşurundi.

Çüşke yéqin bir vaqıtta atlıq –piyade bolup yüzge yéqin âdemdin teşkillengen caza qoşuni heyvet bilen yétip keldi. Ular bazar béşiğa kélipla asmanğa qarıtıp on – yigirme pay oq étivetkendin kéyin, andın bazar içige kirip keldi. Ularñıñ aldı –arqı bazar koçisiğa kirip bolğandın kéyin, birdinla hücum başlandı. Pidaiylar düşmenniñ aldı –arqısidin étip, közni yumup –éçip arılıqıda bir munçe düşmenni yer çışletti. Ögzilerge yoşurunğan kişiler çalma –késeklerni étip, çüşmen eskerlirini zeximlendürdi ve qaymuqturup alaqqade qilivetti. Gañgirap qalğan düşmenler néme qılışni bilmey, pitirap qéçişqa urundi. Qutuluş mumkin emes idi. Ular xaltığa solınıp qalğanidi. Xelq bir çuqan bilen tayaq –toqmaq, ara –gürceklirini kötürüp çıqip, ur

⁶⁰ Diğay, Turpanniñ şerqiy cenubiğa toğra kélidigan çettiki bir rayon.

⁶¹ Tarixiy melumatlarğa qarıanda, Şün Fayü Piçanda yürğüzgen qirğında ölgenler üç –töt miñğa yétidu.

⁶² Toqsunluqlar hazirğice yilda bir qétim Murtuqqa kélip, ata –boviliriniñ topisiğa dua qilidu.

kaltek, soq kaltek qilip, düşmen eskerlerini pütünley halak qildi. Ulardın peqet ikki eskerla atliq qéçip qutuldi. (s. 321)

Bu qétimqi ceñde yüz taldin artuq qoral geniymet alğan qozgılañçi amma közge körüngüdek küçlük qoşun bolup qalğanidi. Astane qozgılañçiliriniñ bu şanlıq gelibisi etraptiki yéza –kentlerni lerzige keltürüvetti. Qarağoca, Lükçün, Yañxi, Murtuq ve başqa kentlerniñ xelqi goya qomurulup ketkendek türküm –türkümlep kélip ularğa qoşuluşqa başlıdi. Qozgılañçi qoşun kişini heyran qaldurgüdek dericide nahayiti téz köpiyip, âdem sani ikki miñğa yetti. (s. 322)

Yigirme Altıncı Bab

1

Zor gevdilik Tömür Cisa Hacı tögidek çoñ –çoñ qedem taşlap çoñ dervazidin kirip kelgende, öyiçide olturğanlar eynek dérizidin körüp, ezeldin mundaq aldirap mañmaydıǵan bu âdemniñ bugün aldirap kirip kélişide çoqum bir gep bar dep turuşıǵa, u méhmanxana işikini calaqqide éçip xuş xever yetküzdi:

-Ukilirim, xuş xever, Malüycañ evetken âdemdin aran ikki çérik qutulup keptu. Qalǵanlirini Astanilikler toluq yoqıtıp, qoral –yaraǵlirini ğeniymet aptu!...

-Barikalla! Barikalla!...

Méhanxanida olturğan Hésamidin Zuper, Abduxaliq Uyǵur, Létip Ependi qatarlıq kişiler terep –tereptin Barikalla éytip, tentene qilişti.

Öyiçini ğelibe tentenisi –xuşallıq qaplıǵanıdı. Hemme âdemniñ çirayi éçilǵan, hayacandin qızarǵan yüzleri ğelibe nuridin yaltirap ketkenidi.

-Emdi qandaq qiliş kérek? –Dédi Tömür Cisa Hacı qandaqtur bir işqa aldirǵandek.

-Méniñçe, ularni Turpańǵa tekliq qilişimiz kérek! –Dédi Hésamidin Zuper köpçilikke qarap, vaqtida xever qilmisaq, ular Piçan terepke kétép qélişi mumkin.

-Hazırqı şaraitta Piçanǵa hucum qiliş paydisiz, - (s. 323)

Abduxaliq Uyǵur söz élip, Hésaidin Zuperniñ sözini quvvetlep davam qildi, -Piçanda hazir hökümet eskiri köp, Qumul tereptinmu bir Lüy esker kélip u yerge orunlaştı. Şuniñ üçün, biz küçni merkezleştürüp Turpan şahirini élişimiz kérek.

-Undaq bolsa biz bugün kéçidila Astane qozǵılañçiliriǵa xever yetküzeyli.

-Xet yazaymu?

-Yéziñ! –Dédi Hésamidin Zuper buyruq teriqiside şairǵa qarap.

Abduxaliq Uyǵur xet yézişqa kirişti:

Sizlerniñ bu qétimki ceñde nusret quçquniñizlarǵa, qolǵa keltürgen ğeniymetliriñizge Barikalla!... Malüycañ qaniti astıǵa çücisini bésip yatqan mékiyandek Konişeherde yatti. Turpan Yéñişeherde aran bir lyen esker bar. Malüycañ bizge bergen ottuz tal qoral bile xelq eskeri teşkil qilip, şehir mudapiyesige yademişivatimiz. Sizler Piçanǵa barmastin Turpanǵa kelsiñizler, biz içidin maslişip şeherni asanla alimiz. Vaqti Cüme yangan keçisi bolsun, biz kütimiz. Şeherni éliş qiyinǵa çüşmes, İnşaalla!

Xet yézilip bolǵandin kéyin, otturida oqup ötüldi.

-Boptu, meqset oçuq yézilıptu, -dédi Hésamidin Zuper törde olturğan Tömür Cisa Hacığa qarap, -Hacı aka, bu xetni öziñiz yetküzisiz, puxta, işençilik âdemdin mañdurun! Barğan âdem éniq cavab ekelsun!

-Ġem qılmiñizlar! –Dédi u saqilini taraşlap olturup, -mundaq işlarniñ höddisidin çiqidıǵan her ezimet (s. 324) ler bar.

-Bügünla mañsun, bugün kéçe ularğa xet tegmise bolmaydu!

-Hazirla mañidu, ğem qılmiñizlar dédimġu, etigen namaz vaqtıǵıçe cavabmu kélidu, -Tömür Cisa Hacı ornidin qoliǵa tayinip turdi. U heqiqeten zor gevdilik âdem idi. İkki terepke çayqilip mañǵanda, her qandaq kişi bu âdem işikke patmay qalamdiken dep oylap qalatti. Lékin, u xetni hazirla mañduruş üçün epečil méñip işikke taqaşmastinla çiqip ketti.

2

Şeher égir uyquda idi. Ay qarañǵusida yultuzlar çaraqıap yanatti. Yanvar keçisi. Qehritan soǵuq söñektin ötetti. Lékin, qozǵılañçi amminiñ vucudidiki qizǵınlıqni her qandaq aççiq soǵuqmu tosıp qalalmaytti. Şuna, bu kéçe tañ étiştin burun Turpan Yéñişeher etrapıǵa yétip bériş buyruqini tapşuruvalǵan Astane qozǵılañçiliri qattiq soǵuqqa pisent qilmastin, tün nispiǵıçe şeher etrapıǵa kélip bolǵanıdi.

Bamatqa ezan çiqiş bilen teñ şeherge hücum başlandı. Buniñdin bixever hökümet terep qattiq uyquda idi. Lékin, bu iştin allıqaçan xever tapqan Baǵrı, Buyluq, Yar, Yemşi, Yargol qatarlıq şeher etrapı rayonlıridiki amma uxlimıǵanıdi. Ular özlükidin pidaiy bolup teşkillinip, türküm –türkümlep kélip qozǵılañçi qoşunǵa qoşulatti. Buyruqqa binaen héçkim varan –curuñ qilmaytti. Toplanǵan neççe miñ âdem xuddi bir âdemdek tertiplik idi. (s. 325)

Yemşilik yüzdin artuq pidaiyni başlap kelgen Abdusemi Bay özini melum qiliş üçün qomandanlıq ştabqa or keldi. U kiripla Hemdulla Axunum, Mexsutbaylar bilen körüşüp tevazuluq bilen:

-Axunum, biz kéçikip qalduq, -dédi arqıǵa ikki qedem çekinip, -bizniñ Yemşide ahaliler bek tarqaq bolǵaçqa, âdemlerniñ aldi –keyni yigilip bolǵuçe ciq vaqıt ketti.

-Hazir kélip boldiñizlarmu? –Dédi Axunum siliq soal qoyup, andin uniñǵa yer astidin menilik qarap qoydı. U şu tapta xéli ciddiy körünetti. Uniñ turqidin adettiki künlerdikige oxşaş baylıq emes, belki ciddiy ceñge teyyarlıq körüvatqan addiy bir pidaiy ceñçiniñkidek estayidilliq çiqip turatti.

-Yétip kelginimiz bir yüz on yette atlıq. Hazir qolimize sekkiz tal qara miltiq, bir tal beldeñge, on qiliç bar, qalğanliri tayaq –toqmaq. Keynimizde kélidiganlar yene bar.

-Nahayiti yaxşı, -dédi Axunum béşini liñşitip. Gep üstige yene ikki âdem kirip keldi. Ular Şaptulluqtin⁶³ kelgenidi. Ularniñ elpazidin aldiraştek körünetti. Ulardın biri salam béripla sözleşke başlıdi:

-Bizniñ Şaptulluqqa Guçuñ tereptin nurgun esker keldi, ular Yoğantérektin çüşüptu. Sürüşte qilsaq, Turpandiki Malüycañğa yardımleşkili kelgeniken.

-Ciqmu? –Mexsut Muhiti béşini kötürüp soal qoydi.

-Bizniñ öy yol üstide, penciridin qarap oltursam (s. 326) xéli ciq ötti. Hemmisila piyade, sanap olturdum, kéyinçe adışip qaldım, añlısaq, bir yin esker deyduğı! Ular neççige bölünüp çüşkün qildi. Xelqlerniñ otun –yağaçlırini qalap...

Hemdulla Axunum bilen Mexsutbay ikkisi qandaq qilimiz, dégendek köz uçaşturdi.

Bu xever qozğılañçılarni şherge hücum qiliş pılanini özgerişke mecbur qilğanidi. Aldi bilen ular yoqıtılmissa, Turpandiki hökümet qoşuni küçiyivélişi çoqum idi. Şuña, başlıqlar öz ara meslihetlişip, aldi bilen Şaptulluqtiki düşmenni yoqıtıp, andin şherge hücum qiliş qarariğa kélişti...

Şaptulluqtiki uruş nahayiti şiddetlik boldi. Hökümet eskerliri özini saqlap qéliş yüzisidin qattiq mudapie körüp qarşiliq körsetti. Qozğılañçi amma canni tikip şiddetlik hücum qilatti. Her ikki tereptin nurgun âdem çiqip boldi.

Lékin, qozğılañçılardın bir âdem çiqım bolsa, uniñ ornığa neççe âdem iz basatti. Ğeyret, roh üstün idi. Düşmen terep bolsa bir adimi ölse, biri kémiyip, rohi cehette çüşkünlükke uçraytti. Qozğılañçılar qoral cehette aciz bolsimu, âdem küçi cehette düşmendin neççe hesse üstün turatti. Ular terep –tereptin hücum qilip, axir ğelibe qazandı. Meğlup bolğan düşmenler ceñgahta yüzligen sepdaşlıriniñ ölüklirini taşlap şermendilerçe qéçişqa mecbur boldi. Nahayiti az qismila cenini saqlap qélip Konışherdiki Malüycañ qisimliriğa qoşuldi.

Bu uruşta ikki yüz taldin artuq qoral –yarağ, bir munçe oq –dora ğeniymet élini. Tuğulup sapan qulıqıdın (s. 327) başqa nersini tutup körmigen déhqan baliliri Şaptulluqtiki uruş arqiliq qoral –yarağ, oq –doriğa ige bolğandın kéyin, özlirini şir –yolvastek batur hés qilişti.

⁶³ Şaptulluq, Şherniñ ğerbiy şimalidiki bir kent.

Qozgılañçi amma Şaptulluqtiki ceñge ulapla Turpan yéñişeherge hücum başlıdı. İçidin Hésamidin Zuper, Abduxaliq Uyğur başçılıqidiki amminiñ maslışı arqısında şeher asanla petih qilindi. Bu yerde turuşluq düşmen eskerleriniñ köp qismi halak boldi. Nahayiti az qismila qéçip Konişeherge kirivélip cenini saqlap qaldi.

Turpan Yéñişeher rayoni toluq işgal qilingandin kéyin, konişeherni işgal qiliş vezipisi toğuldi. U yerdiki düşmen eskerliri xuddi közge qadalğan mixtek hemme âdemniñ içini puşuratti. Bu mix yulup taşlansa, Turpan rayoni toluq azad qilingan bolatti. Buniñ üçün Hemdulla Axunum, Mexsut Muhiti, Mehmud Muhiti, Hésamidin Zuper, Ma Şimiñlardin terkip tapqan vaqitliq qomandanliq ştabi teşkil qilindi. Abduxaliq Uyğur ştabniñ meslihetçilikige hem katibaliqığa teyinlendi. Hésamidin Zuper şeher mudapie işliriğa mesul qilindi.

Ştab xizmiti tolimu aldıraş idi. Qoşunlarni retleş, tertipke séliš, közetçileriñ xeverlerini, bolupmu Konişeher etrapığa evetilgen âdemleriñ melumatlarını anlaş, teminat mesililerini bir terep qiliş... Bu işlarniñ köplükide Abduxaliq Uyğur keç kirip el yatar vaqti bolup qalğanlıqini sezmeq qalatti. Hésamidin Zuper keçilik şeher mudapie işlerini közdin keçürüp kéliş üçün çiqip ketkenidi. Téxi qaytip kelgini yoq. Şair yéziş –siziş bilen bend. Hemdulla Axunum öyige qaytip ketken. Mexsut Muhiti qandaqtur işlar toğrisida muhakime yürüzetti. (s. 328)

-Şundaq qilip, Turpan özimizniñ boldimu?! –Dédi şair axırqı bir xetni yézip tügitip ve ornidin turdı. U hayacanlanğan halda sözini davamlaşturdi, -bir kün içide bolğan özgiriş, miñliğan qorallıq qoşun, déñizdek şavqunlanğan roh, pelekni örtigüdek ğeyret –casaret, şeherge bolğan igilik hoquqı, çeksiz xuşallınlıq işlar... Némidégen çoñ özgiriş bu!

Mexsut Muhiti şairniñ sözlirini huzurlinip añlaytti.

-Şeherni obdanla başquralaydikenmizgu. Hemme iş goya bir kün içidila yéñi tüs élip, ilgiriki köñülsizlikler köñüllük haletke aylinip, retke çüşkendek bolmaqta. Bu némidégen zor özgiriş! –Şair xuşallıqtin qiniğa sigmiğan halda sözini davam qilatti, - bu bir tarix deñe, öz küçimiz bilen, öz qudritimiz bilen yaratqan tarix!...

Hoyliğa kirgen atniñ tuyaq avazi sözni üzüp qoydi. Öyge Hésamidin Zuper kirip keldi.

-Hemme terep tinç, dervazini közitivatqanlar növet bilen közet qilip hoşyar turuptu. âdemlerimiz ikki şeherniñ ariliqıda xéli yerlerni aylinip keptu. U tereplermu tinç, -dédi u şeher mudapiesi ehvalidin doklat bérıp.

Hoyliğa yene bir atliq kirip keldi. Yigirme yaşlar çamısıdiki bir pidaiy öyge kirip:

-Ürümçi tereptin bir maşına kélivatıdu, sizni kelsun deydu, -dep doklat qildi. Hésamidin Zuper téxi olturmıganıdı. U şu anla sirtqa çıqip ketti. Uniñ arqısın şair “menmu baray” dep çıqti.

Bular ğerbiy dervaziğa kelgende, şehitlik tereptiki kona yolda kélivatqan maşına çiriği tün qarañğusını çaqmaqtek tilip yéqinlavattı. (s. 329)

-Bir maşınidek qilidu, -dédi şair yıraqlarğa boylap qarap.

-Yéqinlap kelsun. Eger yalğuz bolsa, şehir içige başlap kirip yığışturımız, -dédi Hésamidin Zuper.

Maşına gürüldep kelmekte. Şehitlikniñ bu teripidiki deñlerniñ aldidiki éviz lempiler bilen yépilğan koçığa kelgende, lempe astidiki koça, öyler maşına çiriginiñ yoruqıda nahayiti éniq körünüp ketti. Maşına, sepil yaqılap qurulğan kalte bazar bilen kélip, sepil dervazısı aldıda toxtıdı. Kabinkidin çüşken bir ofitsér sépilğa qarap:

-Dervazını éçiñlar! –Dep aççıq varqiridi.

-Siler kim, nedin keldiñlar? –Sépil üstidin biri Xenzuçe ravan sözlep soal qoydı.

-Biz Ürümçidin kelduq. Éçiñlar, çapsan bolunlar, Malüycañğa yardım qilgili kelduq, çoñ qisim keynimizde kélivatıdu. Çapsan éçiñlar! –Dédi ofitsér.

Maşına üstide onğa yéqin esker cuvığa pürkinip olturattı. Şuna, Hésamidin bilen şair ikkisi dervazını éçişqa buyruq bérıp, özliri oymandek terepke at çapturup ketti.

Maşına dervazıdın kirip asta süret bilen içkirilep ketti. Üsti yépiqliq tar koçıda maşınıniñ avazi téximu ünlük ğuñuldap lempe tüvrüklerini titritetti. Maşına Aqsarayniñ aldidin ötüp, çoñ aşxana terepke qayrilip közdin ğayıb boldı. Oymaydeñniñ aldığa yetkende, taras –turus oq étildi –de, varañ –curuñ kötürüldi. Oymandeñde teyyar turğan qozğılañçılar maşına üstidiki çeriklerni heş –peş déğüçe yığışturup, maşınığa bésilğan oq –dorılarnı ğeniymet aldı. (s. 330)

3

Çoñ qisim resmiy tañ atqanda yétip keldi. Ular Yéñişeherniñ qozğılañçılar qoliğa çüşüp ketkenlikini bilgendin kéyin, şehir etrapını aylinip bérıp, Konişeherdiki Malüycañ qisimliriğa qoşuluvaldı. Bu toluq ikki bataliyon piyade esker idi.

İkki küç birleşkendin kéyin, etisidin başlap qozğılañçılarga qarşı hücum qozğıdı. Düşmen “şa” dese, “şa” dep hücum qilip, şeherniñ şerqiy dervazısığa yéqinlap kélivaldı. Qozğılañçılar sepil üstidin oq étip qarşılıq körsetken bolsimu,

düşmen çerikliri pisent qilmay, goya qozgılañçılarni közige ilmigandek: “oğrilar, miltiqiñlarni tapşurup teslim boluñlar!” sep varqirap heyve qilatti.

Ularniñ mundaq gepliri xorluqqa çidimay qozgılañ kötürgen xelq ammisiniñ cénidin ötüp kététti. Ular zerdisi qaynap tit –tit bolatti. Axir ular terep –tereptin telep qoyup:

-Hésamidin aka, düşmenler bilen bir élišip baqqan bolsaq, bizni yaman tillap kétévatidu, dervazini éçivétip ravurus tutuşmiguçe qorsaқ köpükimiz çiqmaydu cumu! ... Dep varqirişatti.

Düşmenniñ heyvisini sundurup, cacisini bérıp qoyuş peytiniñ yétip kelgenlikini çüşengen Hésamidin Zuper bir dukan aldidiki katniñ üstige çiqip köpçilikke söz qildi:

-Qérindaşlar, pidaiylar! –Dep varqiridi u qolini égiz kötürüp, uniñ bulaqtek qara közlidiridin gézep otli- (s. 331) ri çaqnay turatti, -düşmenlerge özimizni tonutup qoyuş peyti keldi. Ularniñ heyvisini sundurup, sésiq üçeylirini çuvup taşlışimiz kérek! Çiqimizmu?

-Çiqimiz, çiqimiz!...

Yüzligen pidaiylar birdek varqirap uniñ xitabiğa avaz qoştı.

Dervaza éçivétildi. Vucudi gülxan bolup yangan ikki yüzdek âdem dervazidin turubidin çiqqan sudek étılıp çiqip düşmenge özini urdi. Düşmenler yamğurdek oq yağdurganıdi, bir munçe pidaiyğa oq tegdi. Pidaiylar toxtap qalgini yoq, belki qayğuni küçke aylandurup, düşmen sepini dessep –çeylep veyran qilivetti. Qalduq düşmenler cenini ep qéçip Konişeherge aran kirivélişti. Şuniñdek kéyin Konişeherdiki düşmenler uvisidin çiqip qozgılañçılarga hücum qilişqa zadi cüret qilalmidi.

Qurban bolğanlar depne qilindi.

Bu qayğuluq künlerde Ürümçidin Mevsul Muhiti evetken bir parçe xet hemme âdemni yene ciddiyleştirüvetti. Xette “Turpan qozgılıñini basturuş üçün şidalyen dep atalğan on rota esker ketti. Obdan kütüveliñlar!” déyilgenidi.

Derveqe, şu künlerde Turpanğa âdem sani beş yüzdin artuq qirğınçı qoşun ellik –atmiştek tarançı harvisiğa oq –dora ve cadu bésip: “Turpanliq oğrilarni caduğa bésip toğra taşlaymiz!” dep davran sélip yéqinlap kélivatatti.

Cin Şurén hökümiti caduğa bésip toğraş xelq qozgılıñini basturuşniñ ünümlük çarisi dep hésablaytti. Emma, bu çare qozgılañçı ammını qorqutalıgini yoq, belki xelqniñ gézipini téximu qozğap, ularni ölüm, körüm deydi- (s. 332) ğan qetiy niyetke keltürgenidi. Ğeyretke kelgen xelq bu qoşunni Yargolda obdan kütüvaldi. Ularğa

ecellik zerbe béríp, birmu düşmenni qaçurup qoymastin teltöküs yoqitip, nurgun qoral –yarağ, oq –dora ğeniymet aldi.

Şair bu qaynam içide bir tereptin öziniñ eñ qavul dosti Hésamidin Zuperdin ayrılıp qalğanlıqıǵa qayğursa, yene bir tereptin qolǵa keltürülgen ğelibe ve ğeniymetlerdin xuşal bolatti. U ciddiy veziyet içide vaqıt acritip, “muzlidi” namliq şeirini yézip çıqqanidi.

Muzlidi

Soğ zimistan –qehritanda yolda davan muzlidi,
Potla çerik yolǵa çiqti, çiqti boran, muzlidi,
Qar –şivirğan urdi –soqti, boldi sersan, muzlidi,
Lyencañu yiñcañi ciñgok⁶⁴ boldi veyran, muzlidi,
Dügdiyip çapan içide, cayi pinhan muzlidi.

Cin Şurén ğezep bilen herbiyge buyruq qiptumiş,
“Turpanliq zivazilar”ni caduǵa bas deptumiş,
Ellik harva, daduy rénma⁶⁵ cadulerni aptumiş,
Bu buyruqniñ icrasıǵa beş yüz çerik keptumiş,
Yavǵa qarşı soğ küçeydi, neççe çendan muzlidi.

Mevsul Muhit añlap buni, Ürümçidin mañdi şuan,
Çiqti Çiğ Deñdin çerik, Sayopida soqti boran,
Keldi Turpanǵa xever çerik aşqunçe davan,
Ruslinip “qarşı éliš”qa çiqtuq aldiǵa taman, (s. 333)
Tañ seher Yargol ara bu herbiy perman muzlidi.

Taqabil turuşqa bizde neyze –orǵaq bar idi,
Callatlarniñ aldida bizge heqiqet yar idi,
Can tikip atlandi yurt, tosmaq uni bikar idi,
“Toqquz reñ, biri ceñ” dégen qedim söz bar idi,
Aldiduq düşmenni biz, ur –urda çaşqan muzlidi.

Bamdat birle repiq Hésamidin boldi şehit,

⁶⁴ Lyencañ, yiñcañliri epyünkeş.

⁶⁵ Qoralliq eskerler démekçi.

“Vekefa bilaşehit” dep rusulum Allağa éyt,
Ehli Turpan hazidar, ayrildi oğlidin işit,
Heqiqetniñ qurbanisen, Alla nésip qilsun béhiş,
Küngimu boldi musibet, tutuldi asman, muzlidi.

Aqarğan tañ sübhige çüşti qizil qan cilvisi,
Ucuqup boldi şu kem paleç çerikniñ hemmisi,
Pak –pakiz çüşti qolğa oq ve miltiq dorisi,
Qaldi can qayğusida loyi, ambal, tuñçisi,
Misli keç küzde çivindek hal –perişan muzlidi.

1933. yili févral, Turpan

4

Turpan Konişehar sépili puxta hem égiz idi. Etrapi xendek bilen oralğan bolup, xendek bilen qoşun hésabliganda, égizliqi on métirdin eşip kétetti. Uniñ içide Malüycañniñ bir birigada eskiriy küçi peti buzulmay turuvatatti. Bu qara küçni yoqitiş növetiki mühim vezipe idi. (s. 334) Buni yoqatmiguçe Turpan toluq azad bolğan hesablanmaytti.

Qozgilañçilar bir qatar teyyarliqlarni qilgandin kéyin, bir keçisi tañ sheerde hücum başlimaççi boldi. Bu ceñge hemme âdemniñ geyriti yéterlik idi. Ular tañ étıştin ilgiri qehritan soğuqqa qarimay, şeherni qamal qilip buyruq gütti. Mehmud Muhiti, Semet Hacilar qomandanliqidiki pidaiylar gerbiy dervazidin, Ma Şimiñ, Polat Tuencañ başçılıqidiki pidaiylar şerqiy dervazidin hucumğa ötüşke teyyar turatti. Ezan bilen teñ bir pay oq étildi. Bu hücum signali idi. Düşmenler sépil üstidin yamğurdek oq yağduruşqa başlidi. Qozgilañçilar terep –tereptin hucumğa ötüp sépilğa yéqinlişatti. Étışiş birer saet davam qildi. Oq avazi daş qazanda umaç qayniğandek poruqlap qaynaytti.

Pilanda şehir dervazisiğa ot qoyuş belgilengenidi. Otni qandaq yéqiş mesilisi intayin xeterlik hem müşkül vezipe idi. Mehmud Muhiti qomandanliq ornida uruş veziyitini közitip, dervaziğa ot qoyuş vezipisini otturiğa qoyğanda, onğa yéqin yaş men barmen dése, men barmen dep vezipini talişip Barikalla éytqudek qizginliq körsetti. Mehmud Muhiti qatarliq başliqlar pidaiylarniñ bu xil qizginliqidin hayacanlangan halda közlige issiq yaş aldı.

Abdulla isimlik bir yaş vezipini tapşuruvaldi. U bir tuñ kirsinni kötürüp bérip, epçillik bilen xendekke domilidi. Qozgilañçilar dervaza etrapidiki sépil töşüklirige

üzmeý oq étip Abdullani himaye qildi. Şundaq bolsimu, düşmen eskerliri Abdullağa oq yağdurup, uniň herikitini tosup turatti. Lékin, u peyt kütetti. Mundaq xevp –xeter astida kélidigan peytne pem –paraset ve (s. 335) geyret –casaret bolgandila tapqili bolatti. Abdulla xéli uzunğıçe ölük sinida cim yétivalganidi. Qozgılañçılar uniňga oq tegdi dep qaygurgan bolsa, düşmen terep öldi dep bixudlaştı. Del muşu közni yumup –éçiş ariliqida qolga kelgen qimmetlik pursette Abdulla ikki sekrepla dervaza tüvige bérivaldi.

Aridin ançe uzun vaqit ötmeyla, dervaza çaraslap köyüşke başlidi. Qozgılañçılar xuşalliqida çuqan sélišip tentene qiliştı. Ot yerim saetçe köygendin kéyin, dervaza qanatlıri siñaryan bolup yiqilişqa az qaldi. Şeher içige bösüp kirqüçi pidaiylar tex bolup buyruq kütetti. Del şu vaqitta sepil dervazisi üstide aq bayraq köründi. Bu bayraq ikki terepke çayqilatti. Bu teslim boluş yaki söhbet ötküzüşniñ belgisi idi. Étilivatqan oqlar birdinla xuddi qaynavatqan qazanğa soğuş su qoygandek bésildi. Bu tereptin Mehmud Muhiti buyruq bérıp, bir xadığa aq lata bağıtip belge berdi. Andin çarek saet ötkende, Malüycañ ikki adimini egeştürüp dervazidin çiqip keldi.

Malüycañniñ ismi Ma Fumin, leqimi Madaxenze. U éviz boyluq, sadda âdem idi. U adettiki çağlarda koçığa çiqip kişilerge arilişip yüretti, at taqilavatqan tömürçi dukanlıriğa kélip, tömürçiler bilen çaçaqlışatti. U eslide Çöçekte turatti. Uni Cin Şurén hökümiti ötken yıl (1932. yılı) yökkep kélip, uniňga Turpanni mudapie qiliş vezipisini tapşurganidi.

U hazir ikki adimi bilenla özi kelmekte. Bu tereptin Mehmud Muhiti otturiğa çiqip, uniñ bilen qizgin körüşti. Çünki, ular ilgirimu tonuş idi. Madaxenze bilen Mehmud Muhitiniñ boy –besti teñ déğüdekla idi. Lékin, (s. 336) Madaxenze zilva éviz, Mehmud Muhiti bolsa üstixanliq éviz idi.

Şu küni ular bir mescitte söhbet ötküzdi. Söhbetke Hemdulla Elemaxunum, Mexsut Muhiti, Mehmud Muhiti, Ma Şimiñ, Abduxaliq Uygurlar qatnaştı.

Ciq muzakiriler arqiliq mesilini tinç yol bilen hel qiliş toğrisida kélişim hasil qilindi. Kélişimde Malüycañ teslim bolup qoral tapşuridu. Qozgılañçi amma Konişeher içige kirip qalaymiqan heriketlerde bolmaydu. Malüycañ qozgılañçılar sépige qoşulup, bir tutaş rehberlikni qobul qilidu, dep belgilendi. (s. 337)

Yigirme Yettinçi Bab

1

Dehşetlik işlarni tola añlap béşi qatqan Sarixan Momay birdem aram éliš üçün issiq kañğa yastuq taşlıdi, andin bir kişilik kigiz caynamazni üstige tartip yépinip yastuqqa baş qoydi. U: “uh, bir dem bolsimu canğa aram!” dédiyu, lékin közini yummayla yene xiyalğa ketti:

Piçanda neççe miñ âdem, Murtuqta neççe yüz âdem... Mundaq ciq âdem ölgili tursa, ularniñ bala –çaqiliri qandaq qilivatidigandu, qançilik yiğa –zar qilivatqandu? Tova, tova, he uluğ Xudayim, bendeñge müşköl, özüñge asan, öz panahiñda saqlığaysen!... Âdemni âdem qandaq öltüridigandu?! Qarap turup –he! Qandaqmu qoli baridigandu?! Tova qildim Xudayim, özüñge asan, bendeñge müşköl... Şün Lüycañ dégini qandaq bir némidu?! Neççe miñ âdemni öltürüptu deydu, Ruslarmu bizniñkilerni öltürüptu, ular qandaq bir némilerdu!? Ularmu âdemdu yaki âdem emes bir némilermu ya?! Tova... Qandaq bir iş bu!... tova!

Momay xiyal bilen uzunğıçe uyqu tapalmidi. Bir vaqqa yetkende emdila uyqu tapay devatatti, yer tégidin qandaqtur bir xil gürüldigen ğelite avazni añlap qaldi. Yüriki cigğide qilip ağığandek boldi. “Vay Xudayim, bu néme bala?!” Uniñda birdinla qorquñ peyda boldi. Uniñ uyqusi qaçti, yüriki ağızıǵa qaplışıp qalğandek, nepisi qisildi. Hazirla (s. 338) qilğan xiyallirini çaqmaq tézlikide yene bir qétim köz aldığa keltürdi –de, tenliri cuğuldap titreşke başlıdi. Bu avaz goya uniñğa bir azab bolğanidi. U bu azabtin qutulup kétey dégendek yastuqtin béşini kötürüp olturdi. Gürüldigen avaz bir dem tamdin, bir dem torustin çiqivatqandek añlinip turatti. U téximu biaram boldi, yüriki sélip, bedenliri tikenleşti. Talağa çiqsam bu qorquñluq avaz bésilip qalarmikin dep oylidi –de, ornidin qoliǵa tayinip turup talağa çiqti. Tam tüvide aptapsinip yatqan toxular Momaydin bihude ürküp qaqaqlaştı. Şu ariliqta Momay héliqi avazni añlimay qaldi. U “béşiñni yégürler” dep toxularni qarǵap qoydi. Toxular çapsanla bésiqip yene öz cayıǵa kélip dügdeydi. Momay etrapqa qulaq saldi. Bu avaz taladimu oxşaşla añlandi.

“Uluğ Xudayim, özüñge asan, bendeñge müşköl, öz panahiñda saqlığaysen!” Momay bu sözlerni köp qétim tekrarlap, uyaq –buyaqqa méñip ensizlik qilividi, beziler “Âdem qérisa ensiz bolup qalidu” dégini rast gep iken dep oylaştı.

-Soǵuqta néme qilip yürisiz, issiq öyde aram élip yatsiñiz bolmamdu?! –Dédi biri uniñ ensizlik qilip yüriginige içi puşup.

-Öyde peqetla yatalmidim –dédi Momay közlerini çimçiqlitip, -yatsam bir néme gürüldeydu. Quliqim gürüldep qalğan oxşaydu dep talağa çiqsam, taladimu oxşaşla gürüldevatidu. Senmu añlavatidiğansen?!

U bala Momayniñ gépidin kéyin, buni éniqlaş üçün yétipla quliqini yerge yéqin tiñşap:

-Rasttin bir néme gürüldevatidu, -dédi –de, yügürüp ögzige çiqip Siñgim égizi terepke qaridi. Şu terep- (s. 339) tin sereñge qépidek qapqara bir néme kélivatatti, -koñka kélivatidu, koñka! –Dep varqiridi u.

Âdemler égiz ögzilerge çiqip yolğa qaraştı. Momayniñmu körgüsü keldi, biraq u ögzige çiqalmaytti. Oçuqçiliqqa çiqip Siñgim égizi terepke qarap baqti. Uniñ köz nuri yiraqlarğa qandaq yetsun? Lékin, u Piçan asminida leylep turğan sarğuç tumanni bayqap, köñlini ensizlik qaplıdi.

-Tova... Téxiçe qan tökülüvatqan oxşaydu, ular téxi qanğa toymidimikin?! – Dep ğuduñşip keynige yandi u.

Sereñge qépidek körüngen nerse yéqinlap qara oğlaqtek köründi. Égiz –pes, oñgul –doñgul yollarda u herqançe asta mañsimu at –éşektin ildap mañidığan bolğaçqa, çapsanla yéqinlaşqanıdi. Mehelle âdemleri koñkini körmekçi bolatti. Ular ögzilerge çiqip qonaq şaxliriniñ daldisiğa caylaşqanıdi. Bextke yarişa koñka del şu mehelliniñ udulida toxtap qaldi.

Bu maşınida kétévatqan âdem Momay hélila qarğığan Şün Lüycañ idi. U Turpanğa kétévatatti. Turpandiki qozğılañni basturalmığan Malüycañğa uniñ aççıqi bar idi. U Piçandek bir nahiyini üç kün içide xuddi köl süyidek tinçlanduruvettim, Malüycañ néme üçün tinçlanduralmaydu, dep tit –tit bolup turğanda, uniñğa yuqiridin Turpanğa bérıp Malüycañğa yardemlişip qozğılañni basturuş toğrisida buyruq keldi. Şün Fayinniñ şu anla Turpanğa yétip bargusi keldi –de, aldiraşçiliqta uçup bargudek qanatniñ yoqluğığa öziçe meyüslendi.

At şu zamanniñ eñ téz qatnaş qorali bolsimu, uniñ süriti Şün Fayüniñ arzusığa uygun kelmigenidi. Şuna, (s. 340) u aptomobil bilen yolğa çiqqanıdi.

Bir bataliyon Aq Rus eskirige Turpanğa bərişqa buyruq bergen Şün Fayü eñ yéqin mehremliridin onni élipla aptomobil bilen yürüp ketti. Aptomobil normal sürette mañatti. Emma, u yenila razi bolmay, pat –patla:

-Çapsan, çapsan heyde, xot yötke! –Dép şopurni aldiritatti.

Uniñ közliri qizarğanıdi. Burnığa issiq qan hidi purap turatti. U buniñdin hepte burun Piçanda içken qanniñ davamini Turpanda içişke aldiraytti. Tüz ve siliq say

yolliriga kelgende, maşına tézrek mañsa, çaqpelekte uçqan balidek éçilip közliri oynap kétetti, topilañ, katañ yollarda süret astilap qalsa, patqaqqa patqan éşekte rohsizlinip perişan bolatti.

“Men aldiraymen yetkili, éşikim aldiraydu yatqili” dégendek, maşına Şün Lüycañniñ iradisige xilap halda toxtap qalğanidi. Şopur kabinkidin aldiraş çüşüp qoliğa çélek alganda, Şün Lüycañ cile bolup.

-Néme boldi? –Dep aççıq varqiridi.

-Süyi tügep qaldi, -dédi şopur qaide boyiçe ikki putini cülep tik turup.

-Hu... Anañni!...

Şün Lüycañ şopurni tilligan peti yerge çüşti. Yolniñ şerqiy cenubiy teripide mehelle öyliri közge taşlinip turatti, muhapizetçilermu maşinidin sekrep çüşüp muvapiq orun tutup qaravulluqqa turdi.

-Bir çélek su bolsa, qiynçiliq hel bolatti, dedi şopur.

-Anañni!... Şün Fayüniñ qizarğan közlidiride gezep (s. 341) uçqunliri çaqnaytti, - su bar yerde némişqa ciq qaçilivalmidiñ? Yetmeydiğanliqini bilmementiñ xumsi?!

-Yol eski, su tola qaynap...

-Ağziñni yum! Héli étiptaşlaymen!...

Şün Fayü tapançiniñ destisige qolini apirip toxtap qaldi. Qorqup ketken Şopur qaturup qoyğandek tik turatti.

-Nedin bolsimu su tap. Tapmisañ étip taşlaymen! –Şün Fayü çişlirini kiriştürüp qattiq tovlidi.

Şopur çélekni élip mehellige barmaqçı boldi. Lüycañ uniñğa ikki esker qoşup: “çapsan kéliñlar!” dedi. Üç kişi mehellige qarap ellik métirdek uzıganda, Şün Lüycañ birdinla varqirap:

-Qayt! –Dep buyruq qildi.

Lüycañ ularni mehellige evetişni layiq körmigenidi. Mehellilerni xeterlik hésablaytti. “oğri gumanxor” dégendek, öziniñ qilğan –etken işlirini azdur –köptür sézidiğan Şün Fayü hemmila yerdin gumanlinatti ve qorqatti. Şuna, u eger mehellide qozgılañçılar bolsa yaki mehellidikiler buzulup şopur bilen ikki eskerni tutuvalsa, u çağda maşına heydeydiğan âdem yoq, qandaq qilguluq, dégendek qorqunçluq xiyallarni qilip, ularni qayturuvalğanidi.

-Argamça barmu? –Şün Lüycañ qaytip kélivatqan Şopurdin soridi.

-Bar, -Şopur yene bir qétim tik turup qaidini beca keltürdi.

-Suni quduqtin tartiñlar, çapsan!

Buyruqqa binaen töt esker maşına üstidin kürek élip, yol yaqisidiki kariz quduqığa yetti –de, uniñ yapmisini éçişqa kirişti. Ular quduqqa topa çüşürüvetmes- (s. 342) lik üçün éhtiyat bilen heriket qilatti.

Şopur bir tal inçike tanini élip çelekniñ bégiga puxta bağlap, quduq béşiga bardı. Lüycañ yene bir qétim:

-Çapsan, téz bolunlar! –Dep aldiritip qoydı.

Şopur çelekni quduqqa saldı. Töt esker daldek éñişip quduq içige qaraşmaqta. Şopur arğamçini bir neççe qétim uyaq –buyaqqa çayqap, andin gulaçlap yuqiriğa tarttı. Bir vaqıtta çéliki yoq quruq çiqqan tana hemmeylenni heyran qaldurdı.

-Anañni... Xumsi, némişqa çin çegmidiñ?!... –Şün Lüycañ gezep bilen Şopurnı beş –alte testek urup diñ turğuzuvetti –de, derhal tapançisini yaliñaçlap étivétidigandek uniñ meydisige tiridi. Emma, oq çiqarmidi. Arqidin yene uni tapanca bilen neççini urdı ve kötige bir qançini tepti.

Mehelle xelqi ögzilerde turup koñka etrapida bolğan işlarnı éniq körüp turatti. Ularnıñ heriketlirige qarap néme qilmaqçı bolğanlıqinimu çüşinip bolğanıdı.

-Süyi tügep qalğan oxşaydı.

-Çelek kötürüp mehellige kélidigan boldı.

-Arqığa yandurdı. Qorqqan oxşaydı.

-Quduqtin su tartidigan boldı.

-Qançinçi quduq?

-Bir, ikki, üç... On yettinçi quduq...

Amur Botuñniñ oğlı Gayit tilma kariz içi bilen on yettinçi quduqniñ tektige allıqaçan yétip kelgenıdı. Çelek çüşken haman u çelekni yeşip élivalğanıdı.

Gayit çelekni geniyemet élip ögzige çiqqanda, kişiler bu çelekni qoliğa élip körüşti. (s. 343)

-Arğamçini bir tartqan bolsam şopur quduqqa mollaq étip çüşetti, -dédi Gayit xuşal keypiyatta.

-Nemişqa tartmidiñ?

-Kariz süyi haram bolup qalmisun depçu!

Ögzidikiler huzurlinip külüşti.

-Undaq qilğan bolsa iş çoñlap kététti, -dédi biri endişe qılıp.

-Néme qorquş, kelse caylattuq! –Dédi yaşlardin biri cuşqunluq sözlep.

Şün Fayü öz göşini özi yéğüdek bolup, Piçan terepke qaraytti. Arqisidin kelmekçi bolğan bir bataliyon atlıq Aq Rus eskirinin çapsanraq yétip kélişini teqezzaliq bilen kütetti. Ularniñ qarisi körünmeydu. Belki ular Lemcin yoli bilen kélivatqandu... Keç kirmekte, févral éyi, kündüzi künniñ berikiti qançilik bolatti?!... Hava barğanséri sovumaqta.

Del şu çağda Turpan tereptin bir maşına çiqip keldi. Maşına üstide bir dane bayraq lepildeytti. Bu bayraq hökümet atlıq eskerliriniñ bayriqi idi. Şün Lüycañ nicatliqqa érişkendek xuşal boldi. Maşına yétip keldi. Uniñ üstidin bileklirige qizil belge taqığan yigirmidek âdem sekrep çüşti. Ularniñ içidin gevdiplik, qara saqallıq bir âdem yéqinlap kélip özini tonuşturdi.

-Bizni Ma Lüycañ evetti. Lüycañniñ maşinisi toxtap qaptu dep añlap aldiñizğa maşına çiqardi.

Bu sözlerni qiliş ariliqida yéqinlaşqan âdemler birla (s. 344) hücum bilen Şün Fayü bilen bille bir neççe âdemni qamallap turuvaldi. Yene bir qançisini neq meydanda étip öltürdi. Şün Fayüni bağlavatqan héliqi saqallıq âdem gürkirep:

-Tömür Cisa Haci dégen men bolimen, tonup qoy, callat! –dédi.

Şu axşımı Şün Fayü qomandanlıq ştabqa tapşuruldi. Qomandanlıq ştabtikiler uni Hemdulla Elemniñ medrisiside bir kéçe saqlap, etisi şeer içide sazayı qildi.

Şu küni şeer koçiliri miñliğan xelq ammisi bilen tolğanidi. Piçanda üç –töt miñğa yéqin bigünah xelqni qirgin qilip, naheq qan tökken Şün Fayü bugün xelq aldida xuddi suğa çüşken çaşqandek titrep turatti. Xelq topi uniñğa gezep ve lenet yağduratti:

-Qiyma –qiyma qilivétiş kérek!

-Üç –töt miñ puqraniñ qénini tökken callatqa herqandaq caza bersimu derdimiz çiqmaydu.

-Lenet saña!...

Xelqniñ lenetlik sözliri deryadek şavqunlaytti. Ularniñ sözliri addiy bolsimu, emma yüzde –yüz pakit asasi bar heqqaniy sözler idi. Héçkim ularğa qarşı söz qilalmaytti. Eger Cin Şurén amma içide bolğanda, umu qarşı söz qilalmığan bolatti. Çünki, Şün Fayüniñ bir qançe miñ bigünah puqrani qirgin qilğanliqi misli körülmigen zor cinayet –de!... (s. 345)

Yigirme Sekkizinçi Bab

1

3. aynın başlırı idi. Baş qomandan Mexsut Muhiti, Mehmud Sicañ, Ma Sicañ (Ma Şimin) başçılıqidiki Turpan qozgılañçılırı Piçan şehrini işgal qılış üçün dağduğılıq yolğa çıqti. İkki miñğa yéqin atlıq qozgılañçi her qaysı tuen (polk), yıñ (bataliyon), lyen (rota)ler boyıçe ikkidin tizilip şéir (marş) oqup mañatti. Bezi qisimler:

Sen kimniñ oğlısen? Oylisañçu,
Bir öyde ikki baş qalmısunchu!

Dégen marşni heyvetlik oqup mañsa, bezi qisimler “Açıl”ni marş ornida oqup yer –cahanni zilzilige keltüretti.

Ceñge mañğan herbir pidaiyniñ rohi kötüreñgu, geyriti üstün idi. Birmu âdemniñ çirayi qayğuluq körünmeytti. Herbir âdemniñ qolida qoral, belide oq, bezibirliri qiliç ésiyalğan, omumen baştin –ayağ qorallanganıdı. Hemme âdem miltiqini oñ yotisığa qondurup tik tutup kétivatatti. Ular yolniñ ikki qasniqidiki uzatquçı amma bilen öz ara amanlıq tilişim xeyrlişetti.

Abduxaliq Uyğur ikki şehrniñ ariliqiğiče uzitip çıqip, yolniñ yaqısidediki bir döñlükte öz âdemleri bilen (s. 346) qoşunlarnı közdin keçürüvatatti. U pidaiylar bilen salamlışatti ve qolini pulañlitip xoşlışatti.

Yemşi qisimleriniñ aldida böre yaqılıq cuviğa oralğan Abdusemi Yiñcañ kélivatatti. Uniñ astidiki inçike putluq argımaq qétiş köreñ at oynaşşıp mañatti. Şair uni körüpla:

-Yol bolsun, Abdusemi aka, Nusret tileymiz! –Dep qolini pulañlitip xoş éytti.
Umu kötüreñgu roh bilen varqirap:

-İnim Abduxaliq Uyğur, Piçanni almığüçe kelmeymiz! –Dep ötüp ketti.

Şair içide: “ ‘herqandaq kaltek itni uruşqa yaraydu’ dégendek, Abdusemidek âdemlermu işqa yarap qaptu” dedi.

Turpan qisimliri ötkende Salih Qumulluq septin ayrılıp çıqip, şair bilen salamlaşqandin kéyin:

-Cim yatqılı bolmıdı, üçinçi qétim yene atqa mindim! –Dédi külüp, -yaşınıp qaldım, bu qétim çıqmasmen desem, mumkin bolmıdı. Pütün yurt tevrep ketkende

cim yétivalgusi kelmeydiken kişinin. Mehellidikiler sala qilip Lyencañ bolup ber dedi, mende néme amal, maqul dedim.

-Turpan qisimliri içide Salih lyencañ dégen bir kişi bar idi, eslide siz ikensiz – de! –Dédi şair.

-Menmu añlidim. Sizni Sicañlar bilen bille dep añlap, bir körüşüp kéley dep oyolidim. Çolam tegmidi. Atmiştin ciq adimim bar. İş tola, vaqıt çiqarğili bolmidi.

Añğıçe uniñ âdemliri ötüp bolğanidi. Salih Lyencañ aldirap xeyrleşti –de, étini yorgilitip sepiñ aldığa (s. 347) ketti. Şair yaşağan bu âdemniñ geyretige qarap hayacanlangan halda uzunğıçe qol pulañlattı.

Qoşun şu keçisi Piçanga yétip bérıp, etisi bamdattin ilgiri şiddetlik hücum başlıdı. Mehmüt Sicañ qisimliri şeherniñ gerbiy cenubiy teripidin Ürümçi –Turpan yolını kontrol qilip hücum qozğıdı, Ma Şimiñ qisimliri şerqiy tereptin Qumul yolını tosup, şerqiy bazarda ştab qurup hücum qıldı.

Piçanda düşmenniñ bir birigada piyade eskiri ve ikki bataliyon Aq Rus eskiri bar idi. Ular tuyuqsız qilingan hucumğa taqabil turup, şehir dervazilirini çin taqap, sépil tamlirini dalda qilip qattıq mudapielendi. Ularniñ ot küçi üstün idi, miltıq ve pilimotlardın yamğurdek oq yağdurup, her qétimliq hucumni tosatti.

Qozğılañçılar deslepki qizğınliq bilen sépilğa bir qançe qétim özini urup kördi. Lékin, her qétimliq qilingan hücum köpligen qurbanlarnı bérış bilen axırlışatti. Her qétimliq hucumdın kéyin, her qaysı polk, bataliyonlardın qurban bolğanlarniñ sani qomandanliq ştabqa melum qilinatti. Etisi qilingan bir qétimliq hücumda Mehmüt Sincañ qisimliridinla atmiştin artuq âdem qurban bolğanidi.

-Bolmidi, piyadilerni mundaq bérivergili bolmaydu! –Dédi Nemet Xelpet. U bu sözni qilğanda geden –qulaqliriğıçe qizirip ketkenidi. U égir –bésiqliq bilen davam qıldı, şetrenc⁶⁶ oynida “piyade mat” deydiğan bir oyun bar. Bu piyadiniñ küçi bilen şahni mat qilgili bolıdu, dégen söz. Biz hazir düşmenni körmeyle tamğa üşüp bihude ziyan tartivatimiz. Eger âdemlerimizni vaqtida tosumay he- (s. 348) dep qoyup bérıdiğan bolsaq, yene nurgun ziyan tartivelişimiz mumkin.

Uniñ bu sözi munazirisiz maqullinip, qomandanliq ştab uruş taktikisini özgerişke mecbur boldı. Şuniñdin kéyin, qozğılañçılar deslepki künlerdikidek çuqan sélip, at çapturup bérıp hücum qilidiğan işlarnı qilmastin, pem bilen sépilğa yéqinlap

⁶⁶ Şetrenc, Şahmat.

bérip, sepil töşüklirige oq étip zerbe bériş céñi élip bardı. Bu usulda çiqim ançe köp bolmıdı. Bu elvette öz küçini saqlap, düşmen küçini acizlaşturuşqa paydılıq idi.

Sepil töşükliri düşmen eskerleriniñ sepil sirtini közitiğigan ve taşqiridin kelgen hucumğa qarşı turığigan orni bolup, adette nur ötüşüp aq körünüğigan, âdem kelgende qara körünüğigan xususiyetke ige idi. Qozgılañçılar sépilğa yéqinlap puxta caylaşqandin kéyin, sepil töşüklirini marap yatattı. Qaysibir töşük qara bolup körünse, düşmen eskiri keldi, dep perez qilinatti –de, şu töşükke derhal oq étilatti. Oq étilğan haman töşüktiki qara köleñge yoqılatı. Bundaq ehval körülsila qozgılañçılar atqan oqımız düşmenge tégip arqığa uçup çüştı, dep hésablayttı. Emeliyette atqan oq düşmenge rast tegdimu –tegmıdimu buni bilgili bolmayttı.

Düşmenlermu quv idi. Ular töşükke yéqinlap kéliştin burun miltiqniñ uçığa qulaqçısını yaki bir parçe qara kigizni élip töşükke tutup köretti. Qozgılañçılar uniñdin bixever qara köründi depla köplep oq atattı. Düşmen bu xil usul bilen qozgılañçılarnıñ oq –dorisini köplep xuritattı.

Uruş şu teqlidte bir qançe kün davam qıldı. Uruş (s. 349) emeliyitide tüzleñliktin çuqan sélip kélip, bu égiz sépilni zilzilge keltürüp, düşmenni bitçit qılivétiş tesevvurığa sigmiğandek, sepil töşüklirige yéqinlap kelgen düşmenni bir – birlep étip öltürüş yoli bilen miñliğan düşmenni yoqıtıp boluşmu eqilge sigmayttı, şuniñdek sépilğa ve sépil üstidin étilivatqan yamğurdek oqlarğa qarşı kökre kérip yügürüşniñ özi qaramlıq bolıdığanlıqınımı emeliyet ispatlap, eñ yaxşısı taktika cehette başqıçe usullarnı qollinip körüşni tevsıye qılatı.

Köpçilik bu cehette baş qaturup çare –tedbir teqdim qılatı, mesilen, şota arqılıq sépilğa çiqış, lexme kolap sépilni partlıtiş, dervazığa ot qoyuş, oqya yasap otluq oq étiş, salğa bilen taş étiş... Bularnıñ hemmisi çare idi... Lékin qaysi çare qançılık ünüm béridu, uni emeliyet belgileyttı.

Qozgılañçılar kéçiliri dalada tüneyttı, gülxan yéqip növet bilen otsinip tañ atquzattı. Mart aylıridiki uzun hem soğuq tünlerni şundaq ötküzmeı mumkinmu?!... Qiyinçiliq barğanséri köpeımekte idi.

Her küni tañ qarañğusida Ma Şimiñ qisimliri hucum qılışqa kanaylar çelip uruş qozgayttı. Bu tereptinmu teñla hucum başlinatti. Sépil içidiki düşmenler qarañğuda héçnémini perq ételmeı, qarısığa oq étip etrapni ot uçqunliri bilen yorutattı. Pilimotlar ecdihadek ot purquyttı... Tañ étiş bilen uruş asta –asta bésilip qalattı... Aşvaqtığa yéqin yene bir munçe kalte ceñler başlinatti. Bularnıñmu axiri çiqmay toxtap qalattı.

Şeherge qilingan hucumniñ toqquzunçı küni keçide tün qarañgusidin paydilinip birqañçe orunğa şota qoyup sépilğa (s. 350) yamaştı. Lékin, düşmenler buni sezip qélip qozgılañçılarnı talapetke uçrattı. Etisi keçide qozgılañçılar çuqan –süren bilen aşkara hücum qozğap şota qoyup sépilğa yamaştı. Düşmen ot küçini merkezleştürüp, şota qoyulğan orunlarnı qoyuq oqqa tutti. Lékin, qozgılañçılar ölümge qarimay casaret bilen élišqan bolsimu, axir yenila meğlup boldı. Ceñ davam qılmaқта. Qozgılañçılar Piçanni işgal qılış iradisidin qaytmay, düşmenge égir tehdit sélip turmaқта idi.

Şu künlerde Cenubiy Şıncañ boyıçe Qeşqerdin başqa şehirlerniñ hemmisi qozgılañçılarnıñ qolığa ötken, Şerqiy Şıncañniñ eñ mühim tügünü hésablangan Piçan nahiyisi égir tehlike astida qalğan veziyet şekillengenidi. Bu veziyettin alaқzade bolğan Cin Şurén hökümiti şerqiy yolniñ “ğalib serkerdisi” Şéñ Şı Seyni qayturup kélip, uniñğa Piçan, Turpan, Toqsundın ibaret üç nahiyidiki qozgılañni basturup, veziyetni oñşaş buyruqini çüşürdi.

Buyruq tapşuruvalğan Şéñ Şı Sey Qumulda bir qisim küç qaldurup, töt miñ beş yüz kişiliktin artuqraq muntizim küçni élip aldıraş yolğa çıqtı. Bu qétimki seper uniñ Ürümçi etrapığa qaytıp kéliş muddiasığa uygun kéletti. Şuna, u kéçe –kündüzlep yol yürüp, Turpan qozgılañçiliri Piçanni muhasirige élip hücum qilivatqanniñ on ikkinçi küni Piçan nahiyisige yétip keldi.

Uniñ qisimliri kélipla top –zembirelirini işqa sélip, qozgılañçılar sépişe şerqtin hücum başlıdi. Ularnıñ tömür koñkiliri sepni yerip içkirilep kirip şiddetlik ot açattı, atlıq eskerler yiraqtın orap kéletti, piyade qisimlar otturidin ve yan tereptin hücum qilatti. (s. 351) Uruş nahayiti şiddetlik boldı. Qozgılañçılar herqaysi seplerde qehrimanlarçe qarşılıq körsitip, qattıq soquşlarnı qildi...

“Ma Şimiñ qéçiptu!”

Bu bir köñülsiz xever idi. Xeverçi kélip doklat qilğanda, Mexsut Muhiti bilen Mehmüt Muhiti çöçüp ketti.

-Qaçan qéçiptu?

-Tañğa yéqin.

-Meslihetmu salmay, gep –sözmu qilmay, néme qilğini uniñ? –Mehmüt Muhitiniñ şalañ saqalliri titrep ketti.

Bu şum xever uruş veziyitige qattıq tesir körsetkenidi. Ma Şimiñniñ qaçqanlığını añlığan düşmen téximu köreñlep hucumni küçeytişke başlıdi. Şeher

içidiki düşmenlergimu can kirip, hetta şehir dervazisidin çıqip hücum qilişqa cüret qildi. Ehval barganséri éğirlaşqanidi.

-Bizmu çekineyli, -dédi Mexsut Muhiti saqalsız éñikini çimdip turup, belki Ma Şimiñ tağ arqısında⁶⁷ bizni saqlap yatidiğandu, şu yerge bérıp meslihetlişip bir iş qilmamduq!

-U esqatmaydu, ezeldin uniñ ğerizi başqa, -dédi Mehmüt Muhiti uluğ –kiçik tinip.

-Uniñ esqatmaydiganliqini bilip turuvatimiz. Şundaq bolsimu bérıp ğepini añlap köreyli, qéni u néme deydikin?! (s. 352)

-Çékinsek, çekineyli.

Mehmüt Sicañ öziniñ xillanğan yüz adimi bilen hemminiñ keynide çekinip, lemcin, xandularda qoğlap kelğüçi düşmen qisimlerini tosıp ikki meydan qattiq ceñ qilip Astanige kelgende, Mevsul Muhiti bilen Mexsut Muhiti saqlap turuşqanidi. Ular dervaza aldida quçaqlışıp körüşkendin keyin, Mexsut Muhiti yançuqidin bir parçe xet çiqirip:

-Ma Şimiñ Qaraşeherge méñiptu. Mana uniñ evetken xéti, -dédi.

Xette “men Qaraşeherge barimen, u yerde küç toplaş başqidin kelimen. Silermu barsañlar, birlikte iş körsek!” déyilgen.

-Men téxi muşu etrapta barmikin deptimen! –Dédi Mehmüt Muhiti ğezep bilen éğir tinip.

-Emdi qandaq qilimiz?

-Meslihetlişeyli. Avval tamaq yevéliñlar, axşamliqqa yigilip meslihetlişeyli, -dédi Mevsulbay.

Şu axşımı baş qomandan Mexsut Muhitiniñ öyide ciddiy meslihet ötküzüldi. Meslihetke Hemdulla Elemaxunum, Mevsul Hacı, İmin Hacılardin başqa Mehmüt Sicañ, Turpan qisimleriniñ tuencañi Abla Damolla, Astane qisimleriniñ başliqi Niyaz Tuencañ, Qarağocidin Polat Tuencañ, Lükçün qisimliridin İbrahim Tuencañ, Yemşi qisimliridin Abdusemi Yiñcañ, Semet Hacı, Nemet Xelpet qatarliq kişiler qatnaşqanidi.

Muzakire üstide hemmeylen birdek Ma Şimiñniñ öz béşimçiliq bilen yerim küçni başlap çekingenlikini eyiblidı. Lékin, çiqqan közniñ ornıga kelmeydiganliqini

⁶⁷ Tağ arqısında, Yalquntağniñ cenubi, Qarağoca, Astane, Lükçün qatarliq caylarnı démekçi.

étirap (s. 353) qilişti. Andin növettiki veziyetni etraplıq muzakire qilğandin kéyin, tövendiki ikki qararğa kélişkenidi:

Birinci, Mexsut Muhiti Polat Tuencañniñ bir polk eskiri bilen Qumulğa bérıp, Xociniyaz Hacini teklip qilip Turpangğa başlap çıqıdu.

İkkinçi, Mehmüt Sicañ öz qisimlerini başlap vaqitliq Qaraşeherge çekinidu.

2

Neççe künden deñ –saraylarğa, çoñ –çoñ qoru –caylarğa, came, mescit hucriliriğa sigişmay qalğan qozgılañçi qoşunlar, ularniñ atlıq heyvetlik marş éytip uyan –buyan ötüşliri, öşnisige miltiq, yéniğa qiliç asqan piyadilerniñ uyaqtin –buyaqqa rohluq qedem taşlap ötüp turuşlıridin bugün eser yoq idi. Ular Piçan uruşığa ketkenidi.

Ular Piçangğa yétip barıdu, qanlıq ceñlerni qilidu. Turpanda bolğan ceñlerde xelqniñ qudritini namayan qilğan pidaiylar Piçandimu öz casaritini körsitip, şeherni alidu, galibiyet xeverlirini çapsanla evetidu... Meyli dukanlirini éçip soda qilivatqan ticaretçiler, soda –sétiq qilivatqan ahaliler bolsun, meyli sendel, bolqilirini carañlitip taqa soquvatqan tömürçiler bolsun, hemme âdemniñ qulıqı Piçan terepte, qehrimanlardın kélidiğan xuş xeverlerde idi.

Şeher garnizon ştabığa âdemler üzlüksiz kélip –kétip turatti. Kelgüçilerniñ bezisi ehval inkas qilatti. Bezisi yolyoruq soraytti. Beziliri teminat mesililiri toğrisida kéletti. Hal éytip kelgüçilermu bolatti. Ştab (s. 354) xizmiti bilen qalğan Abduxaliq Uyğur kelgüçilerni qobul qilip sözini añlaytti, hal éytquçılarğa razi bolğudek cavab béretti, hel qilişqa tégişlik işlarni derhal hel qilatti...

Nurgun kişiler Rozi Molliniñ özliriniñ nerse –kéreklirini élivélip yoqıtivetkenliki, yep –içip tügıtivetkenliki heqqide erz –şikayet qilip, uniñdin heqlirini tölitip bérişni telep qilatti.

Rozi Molla qéni? U ölgenmu yaki qéçip ketkenmu?! Uniñ dériki çıqmayvatatti. Şeherniñ amanlıq işliriğa mesul bolğan Tömür Cisa Haciniñ âdemlirimu uniñ dérikini alalmığanidi. Şair Rozi Molla üstide erz qilip kelgüçilerge: “biz sürüşte qilivatimiz, uni tepip çoqum hésab alimiz!” dep cavab béretti...

Tülke quyruqidin tutulğandek, Rozi Molla epyünniñ kasapiti bilen tutuldi.

Toxti Qariy bir iş bilen ögzisige çıqqanda, qoşna hoyla tereptin borqup çıqqan epyün puriqini sezip qaldi. Bu uniñ gumanini qozğıdı. Qoşnisi ezeldin mundaq keyp qilğan âdem emes, undaq bolsa epyün puriqi nedin peyda boldi?...

U oğlu Vahitcanni işqa sélip, şu kécidila Rozi Molla epyün çekip yatqan geme öyni éniqlap çiqti. Etisi bir top camaet basturup kirip, uni geme öydin sörep çiqti. Epyün çirağlirini boynığa asti, koçığa tartip çiqip ur –ur qilişqa başlıdı.

Qozğılañ künliride epyünkeşlerge, cazanixorlarğa, görükeşlerge étibar qilinmaytti. Undaqlarni amma urup öltürüp qoysimu soriqi bolmaytti. (s. 355)

Xelq toplinişqa başlıdı, terep –terepin: “urunlar, öltürüñler!” dégen gèzep sadaliri añlinip turatti. Qéri Momaylarmu topni yerip kirip, Rozi Mollini şapilaqlap uratti, kiçik balilarmu urup, topa çéçip tilliştatti. Rozi Molla xuddi neççe müşükniñ muhasiriside qalğan çaşqandek osal bir ehvalğa çüşüp qalğanıdı. U qançe qétimla tügülüp yétivaldı, hazir ölidigandek höñgirep yiglıdı. U uşşuqluq qilğanséri, amminiñ gèzipi téximu örleytti.

Tömür Cisa Haci üç –töt adimi bilen bu işniñ üstige kélip, ammiğa varqirap Rozi Mollini acritip ştabqa heydep mañdı. Ammimu ular bilen teñla ştabqa basturup kélip, çuqan sélišqa başlıdı:

-Buniñ yurtqa héçqandaq paydisi yoq, heydep çiqip étivétiş kérek!

-Ciñgokçiniñ térisini tetür soyuvetse bolıdu.

Amma içidin her xil sadalar yañraytti.

Abduxaliq Uyğur ştab işxanisidin çiqip, hoylıda déñizdek çayqilip turğan ammiğa sözleşke başlıdı:

-Bolıdu, bolıdu, sizlerniñ telipiñizlarni yerde qoymaymız!

Köpçilik yene qandaq gepler bolarkin dep, bara –bara cim boluşti. Şair sözini davam qıldı:

-Bizde hazir qomandanlıq ştab bar, baş qomandanimiz, Sicañlirimiz bar. Ular hazir Piçanda ceñ qilmaqta, Piçanni algandin kéyin, hemmisi qaytip kélıdu. Şu çağda qomandanlıq ştab sizlerniñ hemme işiñizlarni bir terep qilıdu, telepliriñizlarni orundaydu. İnqılab qilişniñ meqsiti xelqni tileklirige yetküzüş, xelqniñ üstidiki éğirçiliqlarni yénikliştin ibaret. Pütün işlar oñşilıdu. (s. 356) Rozi Mollini biz tapşuruvalayluq. Buniñdin sorap bilidigän bir munçe işlar bar. Şu işlar éniqlangandin kéyin, andin sizlerge cavab béreyluq, hazir qaytip turiñizlar!

Amma bir –birlep tarqilişqa başlıdı.

Rozi Molla qattiq qorqqanıdı. Uniñ çiraydın qan qaçqan, kişilerniñ muşt – şapilaqliri tegken bezi yerliri kökergen, işşiganıdı. U şu tapta gördin çiqqan murdidek körünetti.

-Qorqma! –Dédi şair uni tartquşlap işxaniğa ekirgendin kéyin, u hazir “savaqdaşliq” héssiyati bilen sözleytti, –Âdemlirimiz séni amminiñ gezipidin qutquzup qaldi. Buni bilişniñ kérek. Eger xelqniñ qolida qalğan bolsan, iş başqıçe bolğan bolatti. Buni xelqçe zulum salğanliqniñ aqiviti, xelqtin ayrılıp qalğanliqniñ alamiti déyişke bolidu. Bu heqiqetni çüşinişniñ kérek!

Rozi Molla téxiçe ésiğe kelmigenidi, uniñdin héçqandaq sada çıqmaytti. Bir hazadin kéyin u uzun tin tartti –de, qurup ketken kalpuklirini yalap:

-Azraq su içivalğan bolsam, -dédi aran sözlep.

-Çay bar, -dédi şair.

Pidaiylardin biri uyanqı öydin bir piyale çay kötürüp çiqti. Rozi Molla çayni bir –ikki otliğandin kéyin, şairğa qarap:

-Cénim Abduxaliq, bir bolsimu sendin, ikki bolsimu sendin, ikkimiz savaqdaş emesmu?! –Dédi –de, özini yerge taşlap şairniñ putini quçaqlap höñrep yiglaşqa başlıdi.

-Undaq qılma, set bolidu, şair derhal uni yölep olturguzup putini acritivalğandin kéyin dé- (s. 357) di, -herqandaq gepniñ bolsa olturup yaki öre turup dégen, uyat bolidu.

-Men sözlisem, néme deymen qéni?! –Dédi u baş ayiği yoq, tomtaqla qilip. Buniñdin uniñ bir tereptin xelq aldida ötküzgen cinayetlirini iqrar qilgusi kelmigenliki körünse, yene bir tereptin bolar iş boldi, özümni aqliyaligudek gep –sözüm yoq degendek ipade çiqip turatti. Şair bu ehvalni çüşinetti. Uniñ özini aqligudek héçqandaq sözi yoqluqini nezerge élip, nesihet qildi:

-Sen emdi xataliqiñni tüzitip, heqiqetke qaytip tova qilişniñ kérek. Şundaq qılsañla, xelq séni epu qilidu. Bu cehette obdan oylanğın. Hazirçe méniñ yénimda tur. Biz néme yések senmu şu. “su kétidu, taş qalidu, osma kétidu, qaş qalidu” degendek, öter –kéçer, kélip –kétivatqan yiltizi yoq bir nemiler saña esqatmaydu. Turpan qalidu, xelq qalidu, saña beribir xelq esqatidu. Bu heqiqetni tonuşniñ kérek.

3

Ma Şimiñniñ çékingenlikini añlığan Şéñ Şı Sey uniñ Ürümçi etrapığa bérıp, Nensende qozgılañ kötürüp Ürümçige tehdit sélivatqan Ma Çüenlu, Ma Déşyañlar bilen birlişivélişiğa yol qoymasliq, imkanqeder uni cenub terepke ketküzüvėtiş üçün, öz qisimliriğa ciddiyligirileş toğrisida qattiq buyruq çüşürgenidi. Şuna, uniñ aldın yürer qisimliri herqaysi yollarda ciddiyligirilimekte idi. Meyli çoñ yol bilen mañğanlar bolsun, meyli kiçik yol (s. 358) bilen mañğanlar bolsun, Turpanğa qarap

sudek aqatti. Şeñ Şı Seyniñ atliq qisimliri, Eninkof qomandanlıqidiki atliq Aq Rus eskerliri, Beysinoyan tuencañlıqidiki töt yüz atliq Moñğul eskiri, xuañxuza dep atlığan atliq eskerler yollarğa siğışmay kéletti. Eskerlerniñ köplükide bir neççe küngiçe yolniñ yüzi éçilmay qaldi désimu bolatti.

Qozgılañçılar Astanidin kéçilep yürüp diğayğa ketti. Ularniñ aldinqi qisimliri Çatqal, Paqabulaq tereplerge yetkenidi. Mundaq ehvalda düşmen qisimliri çoñ yolda tosalğusiz ilgirilep, Turpan şehirige kirip orunlaştı.

Şherniñ köp âdemliri aile tavabiatliri bilen yiraq yézilarğa qéçip ketken bolsimu, yene bir qisim hünerven –kasiplar, ticaretçiler ve qéri –çüriler şeerde qalğanidi.

Şeher canlandi. Tömürçilik dukanliri işqa çüşkenidi. Ular aldıraş taqa soqatti ve düşmen atlirini taqılaytti. Birqançe miñ atliq esker qara qağilardek hemme yerni qaplap ketkenidi. Ularğa yem –xeşek, bede –saman yetküzüp bergüçi harvilar, eşekler top –top bolup ötüşüp turatti. Meydisige qizil lata çigivalğan Şaño –cisalarniñ varqirap –carqiraşliri añlinip turatti.

Koçida Rozi Molla peyda boldi. Umu meydisige qizil lata çigivalğannidi. Bu düşmen ştabi teripidin xevpsiz dep qaralğan kişilerge tarqitip bérilgen belge idi.

Rozi Molla melum bir polk ştabi orunlaşqan saray aldığa bérıp, posttikilerge belgisini körsitip ştabqa kirmekçi boldi.

-Qayda barisen? –Dédi eskerlerdin biri uni tosup, u esker Rus solditi idi. (s. 359)

-Polkovnik bilen körüşimen, -dédi u ciddiy bir işqa kelgendek önderep.

-Qandaq cumisi⁶⁸ bar?

-Söz bar.

-Qanday söz, yaxşı söz aytasen, yaman söz aytasen?

-Yaxşı söz bar.

-Qanday caqsi söz?

Rozi Molla derhal cavab bérelmey duduqlap qaldi. U goya qandaqtur bir mühim sözni ağızidin çiqiralmayvatqandek oñaysızlanğanidi.

Del şu çağda ştab içidin tonuş bir kişi çiqip qaldi –de, uni başlap ekirip ketti. (s. 360)

⁶⁸ Cumisi, Qazaq tilida iş dégen menini bildüridu.

Yigirme Toqquzinçı Bab

1

-Bu qandaq qilgini, Turpanni taşlap, xelqni balayiapetke tutup bérıp nege bargudek?!

Axşam kelgen Ma Şimiñniñ bugün etigende Toqsun terepke qéçip ketkenlikini añlığan Abduxaliq Uyğur bir tereptin heyran bolsa, yene bir tereptin aççıqı kelgenidi. U gezepige paylimay sözleytti:

-Şert –şarait pişip yétilmigen vaqıtta ottuz –qiriq atlıq âdem bilen çıqıp, özini Xociniyaz Hacı evetti dep körsitip, Piçanğa hücum qozğap qoyup, küç élišalmay qéçip diğayğa bérivaldı. Uniñ balasığa qalğan Piçan Xelqi qirildi. Naheqtin –naheq üç –töt miñ âdem ölüp tügidi. Buniñ uvalçılıqı kimge? Mana emdi Qaraşherge qéçiptu, bu néme qilgini? Oğridek kélip, oğridek qéçip yürse bolamdiken?! Turpandimu neççe miñ âdemni qirip taşlısa, buniñ uvali kimge? –U aççıqını bésivalalmay titrep ketti.

Kiçik vaqtidin tartıp égir –bésiq, salmaqlıq ösüp yétilgen şairniñ bugünkiidek aççıqı kelgen vaqtini tola kişiler uçratmığanidi, hetta validesi Niyaz Xénimmu körmigenidi. Bugün şair bu aççıqı bilen hemme âdemni heyran qaldurğan, hemme âdemge özliriniñ béşiğa kélivatqan dehşetlik künlerni çüşendürgenidi. (s. 361)

-Bolmaydu, tosuş kérek. Hazırla Toqsunğa âdem mañsun, Ma Şimiñni qayturup kelsun!

Xet yézip Toqsunğa âdem mañduruş ariliqıda Mexsut Muhitiniñ Qumulğa ketkenliki, Mehmüt Sicañniñ çekingen qisimliriniñ Paqabulaq, Çatqal, Diğay qatarlıq çet rayonlarda çéçilip yürgenliki toğrisidiki xeverler añlandı. Yene bir tereptin Şeñ Zixuyniñ atlıq qoşunliri kelkündek bésip kélivatqan xeverlermu kéletti. Bu uruş veziyitide körülgen ciddi özgirişler bolup, herqandaq kişini gañgiritatti.

Şair ehvalni oñşaşqa geyret qildi. Toqsunğa xet yézip âdem mañdurğandin taşqiri, yene Mehmüt Sicañgimu xet yézip âdem evetti.

At şu zamanniñ eñ téz mañidığan qatnaş vasitisi bolğaçqa, âdemler xeverlişiş üçün elvette atlıq çapatti. Turpandin Toqsunğa bérıp kéliş, Turpandin Diğay kentige bérıp birer xever yetküzüp kéliş üçün atlıq mañğan teqdirdimu yenila bir kün, yerim kün vaqıt kététti. Veziyet çaqmaq tézlikide özgirivatqan peyitte bir kün, yerim kün içide yene başqıçe yéñi özgirişler bolup, köñüldiki pilanni buzup taşlıvététti.

Mana, Toqsunğa ketken âdemdin xever yoq, Diğayğa ketken âdemmu cim bolup ketti. Qandaq qiliş kérek?!

Şair tit –tit bolup öydin talağa çıqatti, yene öyge qaytip kiretti, uniñ béşi keskin ziddiyetlerge tolup, taşteq qatqanıdı. Qandaq qılış kérek? Turpanni taşlap nege barıdu?! Puqralar qandaq qılıdu?!... Néme üçün çékinidu? Uniñ ornığa yol –yolda tosıp terep –tereptin hücum qılış kérekqu! Şaptulluqta, Yargolda gélibilik soquşlarnı (s. 362) qilğanıduqqu! Mana emdi qandaq boldı? Ma Şimiñniñ kasapitidin küç çéçilip ketti. Bu iş yaxşı bolmıdı!...

Etiyaz vaqıtliri Keçqurun tereplerde uşumtut hava gürüldeydu. âdemler boran çıqtımikin dep çöçüşüp, uyaq –buyaqa qarap, axır qayaqlardındur kélip keç qalğan qağılarnıñ asman boşluqıdin şunğup çüşüvatqanlıqını körıdu. Qağılar oqya oqıdek virildap şunğup téreklik bağlarğa, sögetlerge qonıdu. Bu qağılarnıñ çüşkün qilğanlıqı idi. Epsuski, bu yıl Turpan bağılırığa qağa kelgini yoq, uniñ ornığa Şeñ Zixuynıñ callat qoşunliri qağıdınmu téz kélip orunlaştı. Eskernıñ köplükide Turpanniñ héç yéri aq qalmıdı.

Şair şeherge yéqınla bir öyde xet –çeklerni, qolyazmılarnı yığışturuvatatti.

-Cénim balam, méniñ yürükim ağırvatıdu, -dédi Niyaz Xénim oğlıniñ xiraman turğınığa içi poşup.

-Némişqa? –Şair anisinin ensizlik qilıvatqanlıqığa qarap külümsirep qoydı.

-Bu xeq qara qağıdek kéliverdı. Şuniñğa qarap deymına.

-Héç veqesi yoq! –Dédi şair temkinlik bilen.

-Şundaq bolsıgu xoy belen bolatti! –Niyaz Xénim biraz toxtap oğlığa baştın –ayağ sepsélip, uluğ –kiçik tinivalğandin kéyin, davam qıldı, -men yenila ensirep turuvatimen. Atıliri bolsıgu bunçilik gem qilmas idim⁶⁹.

-Atam yoq bolsımu gem qılmsıla!

Ana cim boldı. Şair höcctlerni, qolyazmılarnı xalti- (s. 363) larğa qaçıluytti, kitablarnı retlep bağlaşqa teyyarlaytti. Niyaz Xénim közige yaş aldı.

-Cénim balam, méniñ yürükim ağıripla turuvatıdu, özliri bir terepke ketken bolsıla yaxşı bolamdikin deymen, -dédi u.

-Méniñ héç yerge ketküm yoq! –Dédi u qetiy ahañda, kéyin anisinin közliride ligıldap turğan yaşni körüp, öziniñ héç yerge ketmeydiğanlıqınıñ sebebini çüşendürüşke başlıdı, -méniñ özliridin bir demmu ayrılğum yoq, atilirimiz, anilirimizni ot içide qaldurup qéçip qeyerge barattıq? Bu növet Ma Şimiñniñ

⁶⁹ Şairniñ atisi Abduraxman Mexsum şu çağda Qumulda idi.

qaçqanliqi, uniña egişip bizniñkilermu çékingenliki pütünley xata. Şehirimizni, ata – anilirimizni qoğdişimiz lazim idi.

Niyaz Xénim oğliniñ sözlirini qayil bolğandek béşini liñşitip añlavattı. Şair yene davam qıldı:

-Düşmen Turpandimu Piçandikige oxşaş qırğınçılıq yürüzse, buniñ uvali kimge? Bir xiyalimda Şéñ Zixuyniñ aldığa kirmekçi boluvatimen!

-A... Atam! –Çöçüp ketken Niyaz Xénim goya yürüki yerilip ketkendek titrep ketti, -néme degenliri u?

-Kirseme néme bolğudek?! Şéñ Zixuyumu âdemdu? Az –tola bolsimu yol bilidiğandu?!...

-Yol bilsüğü yaxşı bolattı... -Ana biraz toxtivalğandin kéyin, davamlaştırdı, - atiliri hemişem: “Oynaşmığan erbab bilen, caylap salur her bab bilen” degen sözni tola qılatdı, içim puşup néme degenliri bu, desem, herbiy emeldarlarğa yéqınlaşqılı bolmaydu, ularniñ yüzi tük, dep cavab béretti. Şuniña oxşaş, özliri aldığa kirimen (s. 364) degen Şéñ Zixuyniñmu yüzide türki bar bir néme bolup qalsa, u çağda qarap turup büriniñ aldığa bargandek bir iş bolup qalmasmu?

-Eger men uniñ aldığa kirip, gunahsız xelqni qırğın qılmiğın, puqralarda günah yoq degen sözni qılsam, u çağda men aliycanab âdem bolimen. Eger u sözümni añlımay öziniñ eskilikini qilverse, u çağda u peskeşlik qılğan bolıdu. Bir âdemniñ hayati şunçilik xulasilense kupaye emesmu?

Bu çağda öy etrapını düşmen orap bolğanıdı. Ondek esker hoylığa bésip kirip, toptoğra Abduxaliq Uyğur bar öyge qarap kélivatattı. Ularnı körüp qorqup ketken Niyaz Xénim hoşidin ketkendek qétipla qaldı. Şair hoylığa çıqip:

-Kéliñlar, kimni izdeysiler? –Dédi.

Ularniñ arisida Rozi Molla bar idi. U aldığa çıqip, xuddi yaz künliri gemide uxlap çıqqan âdem demallıqqa etrapqa qariyalmiğandek, Abduxaliqqa tik béqip qariyalmay, xudüksirigen halda duduqlap:

-Séni tuencañ qıçqırıp kéliñlar deptiken, maña yol başlatquzup keldi, -dédi.

-Özün başlap kelmigenla bolsan boldığü! –Dédi şair uniñ közlirige gezep bilen qadilip.

-Yaq, yaq, men undaq qılmenmu?! –Çirayi tatirip ketken Rozi Molla şairdin közini qaçurattı.

-Közünü qaçurma! Közünü qaçurğiniñ bilen vicdan soriqidin qéçip qutulalmaysen. Vicdan aldida saña oxşaş xudüksirep azab çekkendin ölümniñ şerbitini içken ela, buni bilip qoy! –Dédi şair gezep bilen. (s. 365)

Rozi Molla bu sözlerni añlap, ne xapa boluşni, ne ilgiri körüşken vaqitlardikidek hiciyip külüşni bilelmey oñaysizlandi.

Ottuzdek esker şairni otturiğa élip heydep çiqip ketti.

2

1933. yili mart, havaniñ ozayi tolimu körümsiz idi. Bir qançe künden buyan asmanni qizguç tuman qaplığan, goya qan arilaş qizil topa yağıdıgandek teşvişlik körünetti.

Şeherni néme üçündür vehime qaplığan, kişiler qandaqtur bir vehşiyettin endişe qilivatqandek gemkin körünetti. Anda –sanda meşom qağılarniñ qağıldığan mudhiş avazliri añlinip qalatti. Qağılarniñ u xil sürlük avazini añlığan her qandaq âdemniñ yuriki ağrip, bedenlirige ixtiyarsiz titrek olişatti.

Şeherde Abduxaliq Uygurni tutup kétiptudek, Tömür Cisa Hacini tutuptudek... Dégendek sözler keñ tarqalğanidi. Buni añlığan kişilerniñ yürekli yerilip ketkendek qattiq ağriytti ve boyığa titrek olişatti. Hemmila cehettin vehşiyet qaplığan bu şehir héliitinla mazaristan sürige kirip qalğanidi.

Uyaqtin –buyaqqqa méñip yürgen çerikler ve atliq eskerlerniñ teri buzuq, ozayi yaman körünetti. Ularniñ bundaq betbeşire körünüşi pütün şeherniñ mazaristan sürige kirip qélişniñ tüp menbesi idi. Hemme âdem ularniñ xuy qilişidin, qaramliq qilişidin qattiq ensireytti.

Bir küni Piçan tereptin bir tömür koñka keldi. Buniñ (s. 366) bilen teñla ikki yuzdin artuq atliq eskermu kelgenidi. Şu künila Şeñ Zixuy tömür koñkiğa oturup Turpanğa keptu dégen xever tarqaldi. Buni yaman callat, köñli qara qanxor deydu, dégendek sözlermu keñ tarqalğanidi. Buniñğa ulışıpla xelq içide qolğa alğan âdemlerni öltürgüdek dégendek miş –miş geplermu peyda boldi. Bularniñ hemmisi vehimilik xeverler bolup, şeherni titritetti.

Xelq içide peyda bolğan bu sözler asassiz emes idi. Tömür koñkida Şeñ Şı Seyniñ kelgenliki rast idi. U tolimu éhtiyatçan bolgaçqa, özi maşiniğa oturup ikki yuzdin artuq atliq eskerniñ muhapiziti astida şeherge kirdi. U Piçandimu şundaq qilğanidi.

Şeñ Şı Sey maşinidin çüşüpla doklat anlaş üçün qomandanliq ştabqa téz –téz méñip kirip ketti. U doklat anlaş ceryanida “Açıl” naxşisiniñ aptori Abduxaliq

Uygurmu qolğa çüştü dégen sözni añlap, çöçüp ornidin turup ketti ve şuanla: “Men uni bir körey!” dedi.

“Açıl” naxşisiniñ xelq içidiki tesiri, xelq qozgılañi ceryanida oynığan roli toğrisida köp qétim doklat añlığan Şéñ Şı Sey xéli burunla şairni bir körüş niyitige kelgenidi.

İnqilabiy heriketlerde qozğatquç rol oynaydığan nadir naxşa –şéirlar ve marşlarnıñ adette kem uçraydığanlıqını Şéñ Şı Sey obdan biletti. U Pariz kommunisi ve internatsional şéirliriniñ möcizlik qudrisini obdan çüşengeçke “Açıl” naxşisiniñ Şıncañdiki qozgılañda oynığan rolını kem hésablimaytti. Aptor bilen ikki éğiz sözleşküsi kelgen Şéñ Şı Sey ştabniñ arqa hoylisidiki ançe éğiz bolmığan supida turatti. Uniñ ikki yénida onlığan muhapizetçi mavzurliriniñ ağızını aldı tereptiki kiçikkine (s. 367) meydanğa xuddi hazirla oq çiqiridigandekla qaritip turatti, ikki terepke ikki dane texsilik pilimotnimu qurup qoyğanidi.

Qamaqxana tereptin sekkiz neper çerik Abduxaliq Uyğurni otturiğa élip heydep kélivatatti. Şairniñ qoli arqığa qiyısturup çin bağlangan, putığa égir kişen sélinganıdi. U kökrimini merdanilerçe kérip kéletti. Çıraydın qorquş alametliri körünmeytti. Şéñ Şı Sey şairniñ acayip yüksek geyret –casaret mucessemlengen kélişken qeddi –qamitige yiraqtinla qandaqtur bir néme izdevatqandek sinçilap qaridi. Epsuski, şairniñ vucudidin adalet, heqqaniyet süyi bilen suğirilğan égilmes –sunmas irade ve qehrimanlarğa xas alametler körüngendin başqa, héçqandaq nuqsan körünmeytti. U hemme cehettin uluğvar körünetti. Mundaq uluğvar qamet aldida özini tolimu zeip hés qilğan Şéñ Şı Sey öz acizliğini sezdürmeslik üçün çırayğa gezeplik tüs bérıp:

-Étiñ néme? –Dep soridi.

-Étim Abduxaliq Uyğur, dedi u qeddini tik tutup.

-Qançe yaşqa kirdin?

-Ottuz ikkige.

-“Açıl” naxşisini sen yazğanmu?

-Hee, men yazğan.

-Bu naxşañ bilen néme demekçisen? –Dédi Şéñ Şı Sey xupsenlik qilip.

-Bahar boluşni, güllerniñ éçilip turuşını izdimekçimen! –Şair Xenzu tilida ravan sözlep cavab béretti.

-Külkilik gepqu! –Dédi Şéñ familik mesxirilik (s. 368) xiñildap, andin közlrini pildirlitip qesten uyaq –buyaqqa qarap dedi, -mart aylirida gül éçilamdiken?!

-Aprél –May aylirida némişqa gül éçilmisun?! Dédi şair mesxire arilaş külümsirep.

-Xam xiyal, çüş körgenlik! –Dédi Şéñ famililik aççıq varqırap. U bu sözi bilen şairniñ orunluq sözlirige reddiye bermekçi bolğanidi. Andin uyaq –buyaqqa bir –ikki qedem méñivalğandin kéyin, birdinla toxtap, -undaq quruq gepni qoyup, gunahiñni tileşni oyla! –Dédi.

-Men oylap boldum, -dédi şair keskin cavab bérıp. U qurup ketken tamiqini nemdivalmaqçı boluvidi, Şéñ Şı Sey söz arılap:

-Yaxşı, -dep qoydi.

-Méniñ birdinbir tilikim, -dédi şair temkin sözlep, -bigunah xelqi qirğın qılmasliqni telep qılsam, buniñga Şéñ Zixuy kapaletlik qılsa.

-Bu méniñ işim –dédi Şéñ Şı Sey boyun tolğap, andin yene şairğa qarap, -séniñ başqa sözün yoqmu? –Dédi.

-Bar! –Dédi şair avazini kötürüp, xelqniñ bahar boluşını izdigenliki hergizmu xam xiyal yaki çüş körgenlik emes, xelqniñ istiki beribir emelge aşıdu. Yavuzlarniñ tebiitide özgiriş bolıdu dep qaraş, ulardın şepqet kütüş méniñçe çüş körgenlik bolıdu. Ular haman yirtquç, ulardın ümid kütüş bihude iş bolğandek, epu soraşmu bihude hem nomusluq iş!

-Yaxşı! –dégen Şéñ Şı Sey arqisiğa burulup téz –téz méñip, ştab işxanisiga kirip ketti. Uniñ bu sözi pütünley zeher bilen suğirilğanidi. (s. 369)

Ottuzunçi Bab

Hava tumanlıq idi. Parqırap quyaş çıqmığan bolsimu, kün aşvaqti bolğanidi.

Néme üçündür bugün Turpan Yéñişeher koçilirida esker köpiyip qaldi. Şerqiy ve ğerbiy dervazılarda postlar küçeytildi. Herbir dervazida ottuzdin esker turğuzulğanidi. Ulardın bir qismi sepil üstide aylinip yüretti. Yüz atlıq Aq Rus eskiri ve yüz atlıq Moñğul eskiri şeher sirtini aylinip yüretti. İkki şeher ariliqidimu atlıq ve piyade eskerler uyan buyan ötüp yürüşetti. Bu körünüşler qandaqtur vehşiyetniñ aldinçi béşaritidek qilatti.

Bir çağda qomandanlıq ştab tereptin bir top çerikler köründi. Ular qolliri çemberças bağlangan bir türküm âdemlerni orap heydep kéletti. Ular şu küni qetli qilinmaççı bolğan on yette neper âdem bolup, ularniñ içide Abduxaliq Uyğur, Tömür Cisa Haci, Nemtul Haci, Avut Aka, Aqşo Tungan, Niyaz Çoqur qatarlıqlarmu bar idi.

Abduxaliq Uyğur sepnıñ aldida kélivatatti. Çiraydin zerriçe qorquş alametliri körünmeytti. Eksişe, qandaqtur xuşallıq nurliri tökülüp turatti. U közge körünge nersilerge, özi oynap çoñ bolğan koçılarğa toyunmastin çeksiz muhebbet bilen tikiletti. İşik yoçuqliridin maravatqan kişiler Abduxaliq Uyğurnıñ bugünkidek batur, cesurane qiyapiti héçqaçan körülgen emes dep heyran bolmaqta...

Tömür Cisa Haci keñ kökrikini merdanilerçe kerginiçe (s. 370) xuddi pristanda emdila toxtığan kémidek ikki terepke çayqılıp sözlep kelmekte:

-Ağıniler, yurtdaşlar, tuğqanlar, qérindaşlar, razi boluñızlar, ölüp ketken oğlum Simir Axunniñ balilirige mirasimdin bir oğulluq bériñızlar, bu meniñ vesiyitim, añlap qéliñızlar! Bu naheççiliklerni körüp qéliñızlar!...

Callatlar bu on yette âdemni her sekkiz –on métir ariliqqa birdin bağlap qatar qilğanidi. Herbir âdemniñ yénida ikkidin callat qiliçlirini yaliñaçlap buyruq kütüp turatti.

Ştab tereptin bir top ofitsér çiqip keldi. Ular tamaşa körüş üçün çiqqan Aq Ruslar idi. Ular herbir âdemniñ uduliğa kelgende toxtap, uniñğa baştin –ayağ sepsélip öz ara bir nemiler déyişip külüp ötetti. Bağlanganlarnıñ herbiri goya birdin arslanek gezepke tolğan otluq közliri bilen ofitsérlerğa merdanilerçe qarap turatti.

Yan qoral ve qiliç asqan, gelepi şim ve xurum ötükler kiygen bu ofitsérler xuddi qar dessigen éyiqlardek gaçıldap qedem bésip Abduxaliq Uyğurnıñ uduliğa kelgende, “poét, poét⁷⁰” déyişip uzaqraq toxtaştı.

⁷⁰ Şair dégen menide.

Qara qaş, qara köz, yumılaq yüzlük, qeddi –qemetlik şair zerrice qorqmastin, adalet, heqqaniyettin nur emgen quyaşteq çaqnap turğan közliri bilen herbir ofitsérğa qaqqatquç neyze urup turatti.

Ofitsérlar öz ara bir nemiler déyişip şairğa yéqinlap keldi. Ulardin égiz boyluq, şap burutluq biri aldığa çıqip, şairğa qarap “poét” dep mesxire qılğandek qolidin qas çiqardi. Uniñ tükürüp taşlangan bir çekim nastek (s. 371) köpkök közidin zeher çéçilip turatti.

-Açıl, açıl, néme açıl? –Dédi u qadilip turup.

-Açıl, açıl, gül açıl! –Dédi şair yüreklik bilen.

-Qanday gül açıl? –Aq ofitsér esebiylerçe varqirap soridi.

-Qizil gül açıl! –Dédi şair ünlük avazda.

Sovét Öktebir inqilabidin kéyin qurulğan qizil iyetke çiş –tirniqçe qarşı turup, qizil armiyiniñ ecellik zerbiside meğlubiyetke uçrap, Sovét zeminida turalmastin, vetinimizge qéçip kélip can saqlap qalğan bu vetensiz qaçaqlarğa “qizil” dégen sözniñ qattiq tégidiğanlıqini bilidiğan şair “qizil gül açıl” dégen sözni urğuluq éytqanidi. Derveqe bu söz ularniñ yürükige xencer bolup sancildi. Héliqi ofitsér elemge çidap turalmay, qiliçini suğurup şairni çapmaççı boldiyu, yene toxtap qaldi.

Téxi buyruq çüşmigenidi.

Dehşetlik minutlar yéqinlaşmaқта, qiliçlerini yaliñaçlığan callatlar teqezzaliq bilen buyruq kütmekte. Ularniñ közliri xuddi qan içişke temşilivatqan lalma itniñ közlerige oxşaş qizarganidi.

-Buyruq...

Şair Abdualiq Uyğurniñ boynığa qiliç urgan callat zeherxendilik bilen:

-Mana açıl! –Dédi.

Şairniñ etlik, xuddi xaniqa tüvrükidek yogan boyni bir qiliç bilen üzülüp çüşkini yoq.

Şair béşini kötürüp: (s. 372)

-Gül açıl! –Dédi.

Bu uniñ hayatinin eñ axirqi deqiqiside yañratqan acayip uluğ meniler mucessemlengen carañliq sadasi idi. Bu sada Turpan şahiriniñ herbir koçisi, öy – imariti, del –derxliri, herbir âdemligiçe meñgü untulmas yadname bolup qaldi.

Dukan yoçuqidin qarap turğuçılar bu vehşiyetke çidap turalmay, közlerini yumuvaldi. Şairniñ ceñgivar tavuşi téxi bésiqmayla “gaç, gaç” qilip ikki qétim

çépilğan qiliç avazi añlandi. Xelq taqet qilip turalmastin közini açqanda, şairniñ béşi mübarek ténidin cüda bolğan, koça qipqizil qanğa boyalğanidi!... (s. 373)

Xatime

Mexsut Muhitiniñ Xociniyaz Hacini Qumuldin tekliq qilip Turpangã aççıqan vaqti 1933. Yili 3. Aynin axirliri idi.

Bu çağqıçe Şeñ Şı Seyniñ caza qoşuni Turpanda Abduxaliq Uyğur qatarliq on yette kişini, yene bir munçe gunahsız âdemni qetli qildi. Uniñ Toqsungã evetken caza qoşuni Toqsun qozğilañçiliriniñ başliqi Toxti Élini ve yette yüzge yéqin bigünah puqrani qetli qilip, andin Ürümçiğe qaytip ketti.

Xociniyaz Hacı Turpangã çıqip, Lükçün şehirige orunlaştı. Buniñdin xever tapqan hökümet terep Piçanda turuşluq bir bataliyon Aq Rus eskirini evetip Xociniyaz Hacini muhasirige élivaldi. Bu yerde ikki terep qattiq élišti. Axir Xociniyaz Hacı terep muhasirini buzup çekinip ketmekçi bolup, şeher dervazisidin at sélip çıqqanda, Mexsut Muhitiğã oq téqip qurban boldi. Hemdulla Axunummu şu növette qurban boldi.

Demek, 1932. Yili 12. Aynin 27. Künidin 1933. Yili 3. Aynin axiriğıçe qisqıgına üç ay davam qilğan Turpan, Piçan, Toqsun qatarliq caylardiki xelq qozğilañliri şu teqlidte bir tutaş başlinip, bir tutaş basturuldi. Bu qozğilañda Abduxaliq Uyğurdin tartip Mexsut Muhitiğıçe, Hemdulla Elemaxunumdin tartip Toxti Éliğıçe miñliğan âdemlerniñ issiq qanliri tökülüp, 1933. Yili (s. 374) niñ şanlıq tarixida meñgü öçmes qanlıq sehipe bolup orun aldı.

Qozğilañ cenubta cuş urup davam qilmaqta idi...

1983. Yili 3. Ay (s. 375)

3.3. Baldur Oyğangan Âdem Romanının Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarılması

BİRİNCİ BÖLÜM

1

Ana, oğlunun tuhaf tavırları üzerinde çok düşündü. Maalesef, oğlunda sabah kahvaltı yapıp bekleme odasına çıkana kadar hala düşünme alameti yoktu. Annem var, çocuklar var onlarla ilgileneyim diye bir düşüncede olmadığı seziliyordu. Nasıl bitmez bir yazı, nasıl yorulmaz bir beden, nasıl yorulmaz bir göz o...

Niyaz Hanım bu sözleri içinden kaç defa geçirdi. Sonunda o, erinmeden bekleme odasına girerek, şair oğlunun ne yaptığını kendi gözüyle görüp onunla biraz konuşmak istedi. Oturduğu yerden kalkıp merdiven tarafına bakarak yürüdü. O, kuvvetli bir kadındı, bu düşüncelerden kurtulup kendine gelene kadar yavaş adımlarla yürüyüp merdiven önüne kadar geldi, neden olduğunu bilmeden birden durdu. "*Dur, eli boş çıkmaktansa bir demlik çay demleyip çıksam daha iyi olmaz mı, belki susamamıştır*" diye düşünüp hemen geri döndü. Ocağın önüne gelip çay demlemeye başladı.

"Evet, doğru! Bugün Cuma! O, babasıyla birlikte Cuma'ya gitti!" Çay demledikten sonra oğlunun evde olmamasını fırsat bilen annesi kimse var mı diye iki yanına bakındı. Kulübenin dışında küçük kızı Büvixeli- (s. 1) çıkan oynuyordu. Annesi onu çağırdı. Kız tıpkı uçar gibi koşarak geldi.

-Kızım ağabeyin burada mı, duyurmadan bak gel, tamam mı?

Hemen koşturan kız, anasına haber getirdi:

-Var, gizlice baktım. Yazı yazıyor, benim çıktığımı da duymadı...

Abduhaluk Uygur bekleme odasında çalışıyordu. Bu oda genelde serin ve sakin olup, şairin ilmi çalışmaları ve şiirle meşgul olması için yeterince uygundu. Doğuya bakan bir çift pencereden yeterli aydınlık düşüyordu. Yine pencereden görünen avlunun neredeyse tamamını kaplayan üzüm dallarının, gün ışığında parlayıp duran yeşil yaprakları serinletici rüzgârda ışıldayıp, zümrüt bir göl gibi gözünü alıyordu. Sabah akşam pencereden giren, üzüm kokularına doyan serin rüzgâr insanı mest ediyordu. Abdurrahman Mehsum'a tâbi bu geniş ailedeki gelin -kız, çoluk çocuğun hepsi birinci kattaki evlerde ve avluyu kaplayan ağaçtan kalkanın altında durduklarından, onların gürültü ve yaygaraları ev halkının gürültü patırtısı duyulmuyordu. Böylesi uygun şartlar şairin şiirle meşgulliyetine bulunmaz fırsatlar bahşediyordu.

Şair çalışma masasını pencerenin yakınına koydu. Masanın üstünde divit - kalem, kâğıt, defter ve kurutma kâğıdı gibi nesnelere düzenli bir şekilde duruyordu. Pencere nişinde her tür kitaplar -Arapça, Farsça, Türkçe ve Çince kitaplar, (s. 2) divanlar, bayazlar⁷¹, gazete -mecmualar sıralı idi. Şair bu dünyanın kargaşasından azade iş yerinde gece -gündüz kitap okuyor ve şiir denemeleri yapıyordu.

Onun önünde biraz önce bomboş duran beyaz kâğıtlar bir anda yaratıcı bir emekle işlenip, şiiriyetin çeşitli çiçeklerine bürünen değerli el yazmalara dönüşüyordu. Bazı sayfalar rengârenk nefis güllerin açılıp bülbüllerin ötüştüğü gül bahçelerine benzerken, bazı sayfalar, binlerce, on binlerce kahramanın, yüksek cesaretle at salıp kılıç oynattığı, cengâverlerin savaş meydanını andırıyordu. Bazı sayfalar, ümitlerle kuvvet bulan arzu ve emellerin, deniz dalgaları gibi kabarmasını aksettirirken, bazı sayfalar, keskin hicivlerle cehalet, nadanlık, hurafecilik gibi konulara kahkahalarla gülüyordu. Bazı sayfalar, müstebit ve zalimlere karşı başlatılan bir isyan, atılan bir kurşuna benzerken, bazı sayfalar, vatana, millete olan sevgi ve samimi sadakatin haykırılarıyla doluydu. Bunların tamamı üstün bir gayretin ve güvenilir bir ictihatın mahsulüydü.

Bu ne kadar değerli bir meşgulat! İşinde bu kadar istekli, bu coşkunun denizde yüzmeye alışmış olan ve bu alışkanlıktan bitmez tükenmez bir lezzet alan şair, meşgalesini nasıl bırakmak istesin?

Niyaz Hanım bir elinde demlik, bir elinde piyale olduğu halde şairin çalışma odasına girdiğinde, yazıyla(s. 3) meşgul olan şair onun geldiğini hissetmedi. Annesi şairin arkasından usulca yaklaşarak gelip, biraz durup baktıktan sonra birden:

-Yeter, oğlum, susadım da demiyorsun! Dedi demliği masaya koyup.

-Anne ne zaman girdin? Dedi şair sıçrayarak dönüp. Başında durup sevecen gözlerle kendisine bakan annesine baktıktan sonra, "Büyük mutluluklar işe sıkı sarılmakla gelir" diyordu Abdulla Tokay, deyip güldü.

-Tövbe ne diyor ya! Ben ne zaman girsem, sen hayale sığmayacak şekilde yazıyor, çiziyorsun. Nasıl bitmez bir yazıymış bu? Bakıyorum, geceleri de ışık sönmüyor!

-Anne bu sözlerine piyaleye çay koyarken devam etti.

-Bu tükenmez yazıyı yazarken bu kadar kendini kaptırmasan, dinlenerek çalışsan!

⁷¹ Bayaz: Eski Uygur edebiyatından seçilmiş şairlerin, seçilmiş şiirlerinin divanı. iki cilt

-Tamam, tamam anne, öyle yaparım!

-Evet, oğlum, yazı yazıp usandığında, gözlerin yorulduğunda, birazcık dışarıya çık, bağlara girip serinle. Sokağa çıkıp dolaşsan, sonra yazsan da olur.

-Anne! Dedi şair. Yerinden doğruldu ve ciddi bir tavırla bu şiirini okudu:

Sıkıldığımda kalem en güzel sazım benim,
Söyleyin bu ömür eşit değil mi han ile?

-Yarabbim, ne hoşsözler bunlar! Sana hanlar gibi ömür nasip olsun! Dedi anne gülerek(s.4)

-Bekle, devamı var. –Şair şiirin sonraki mısralarını okudu:

Gece gündüz uyku yok, vicdan azabı üstelik,
Halkı uyandırmak arzum her seher çığlık ile

Anne bu şiiri anlayıp, biraz güldükten sonra durup, ciddi bir tavır takındı ve uyarıcı bir tonda:

-Senin bu işlerine baban fazla rıza göstermiyor, dedi oğluna çay verip.

-Babamın razı olmadığını biliyorum, dedi şair minnettarlıkla çayını alıp.

-Biliyorsun, babanın sözlerini biraz olsun dinlesen!

-Ana –babanın sözünü dinlemek çocuklarına farzdır, elbette dinliyorum.

-Lütfen oğlum, dinle! Dedi anne ricacı bir ses tonuyla, babanın maksadı kötü değil. Senin gözümüzün önünde bir işin başında olmanı istiyor.

-Babamın düşüncesine göre ben hangi işi yapsam iyi olur? Dedi şair annesine sual nazarıyla bakıp.

-Baban senin hükümette kâtip ya da tercüman olmanı istiyor, dükkân açıp ticaret yapsa da olur diyor.

-Ticaret?

-Evet, ticaret.

Ben o işi yapabilir miyim? (s. 5)

-Neden yapamayasın? Başkaları nasıl yapıyor.

-Başkalarının yapabildiği işi belki benim yapmam mümkün olmaz. Çünkü, ben o işin ehli değilim!

-Bu çok komik, dedi anne biraz şaşırmış gibi, sonra yine güldü, bu nasıl söz?

-Canım annem, dedi şair içtenlikle, ticaret deyince ayağı çabuk, dili çevik adam olmak gerek. Öyle olmazsa fayda olmaz. Bunun üzerine yalancılık da eklemek gerek,

mesela bir sere⁷² alınan malı insaf etsem bir ser iki miskale⁷³, insaf etmesem bir buçuk sere aldım deyip yalan söyleyerek satmam gerek. Demek, ticarete yalan söylemek, zaruri durumda yalan yemin etmek gerekiyor. Bunun için de ben böyle bir işi yapamam!

Oğlunun sözlerine gülmekten nefesi sıkışan anne, biraz sonra gülmeyi bırakıp:

-Öyleyse hangi işi istiyorsun? Dedi.

-Babam bana dört atlı bir araba alıp verirse, arabacılık yapayım diyorum, buna ne dersiniz?

-Şu sözün komikliğine bakın! Anne istihzayla güldü, sen kendine araba sürmeyi yakıştırmıyorsun? Baban Abdurahman Mehsum herkesin tanıdığı birisi, hal böyleyken sen arabacılık yapsan cümle alem ne der?

-Ticaret yapmaya nispeten arabacılık yapmak helal iş. Bence, helal bir iş yapmak hiçbir zaman ar namus meselesi olmamalı.

-Böyle sözleri bırak, dedi Niyaz Hanım oğlu(s. 6)nu azarlayıp, -Biz daha ölmedik. Gözümüz açık oldukça senin o işleri yapmana müsaade etmeyiz.

-Yok, anne, ben severim, sen babamı ikna etsen, dedi şair yalvarıp, -Babam bana dört atlı demir araba alıp versin, arabaya zil asarım, atların yelelerine kırmızı – yeşil saçak takarım, öyle güzel yaparım ki herkes hayran kalır. Bence bu şişeyi, -şair nişte duran şişeyi gösterip devam etti, -bana verirsen onu arabaya yağlık yapayım. O zaman insanlar görüp daha da hayran olsun!...

-Allah'a tövbe de, böyle sözleri bir daha ağzına alma! –Niyaz Hanım razı olmadığını belirterek küçümser bir tavırla devam etti, -gül koyulan şişeyi arabaya yağ şişesi yapmak doğru geliyor mu? Dahası bu şişe nerden geldi biliyor musun? Bu babanın Çar yıkılmadan önce Şemey'e gidip özellikle aldığı, canından kıymetli gördüğü şişe. Şimdi böyle güzel şişeler bulmak mümkün olmuyor. Çar zamanında üretilenler kalmasa şimdi üretilmiyor, dedi.

-Anne, sende mi bu şişeyi değerli görüyorsun? Dedi şair çocuklar gibi nazlanıp.

-Baban Şemey'den özellikle aldığı için elbette değerli buluyorum.

-Anne, şişeyi mi değerli görüyorsun yoksa beni mi?

-Ne diyor bu çocuk! Elbette seni her şeyden çok daha değerli görüyorum, evlat başka şişe başka!

-Ya babam?

⁷² Ser 35 grama eşit ağırlık birimi.

⁷³ Miskal 4. 26 grama eşit ağırlık birimi

-Baban da seni değerli görüyor. (s. 7)

-Öyle olsa belli olur, -dedi şair karmaşık bir meseleyi çözmüş gibi gülüp, şişenin arabaya yağlık yapılmasının doğru olmadığı yerde, şişeden değerli görülen evladın tercüman ya da tüccar yapılması doğru geliyor mu?

-Tövbe, tövbe! Dedi Niyaz Hanım şaşırmış halde, yorgunca gülerek, ben de ne diyor bu diyorum, maksat bu muydu?

-Canım annem, sizlere açıkça söylememem gerekirse, babamın benim için tercüman olsun ya da dükkân açıp ticaret yapsın demesiyle gül şişesini arabaya yağ şişesi yapayım demem aynı mahiyetteki sözler, dedi şair ciddi ve kararlı bir tavırla.

-Tamam oğlum, tamam, eğer yapacağın işler dükkân açmaktan önemliyse istediğini yap! Dedi ana oğlunun maksadını anlayıp.

-Babamın istediği gibi, ben de bir molla ya da hükümete tercüman olsam, olmadı ticaret yapsam, onun gönlündeki işi yapmış olurum. Ama bu işlerin hiçbirisi beni cezp etmiyor, bana okul açıp marifet ile halkı uyandırmak cazip geliyor. Bu benim yegâne maksadım, sarsılmaz irâdem. Böyle yapmamın nedeni, açıkçası babamın yine bu sözünü duyacak olmam. Benim senden isteğim, babama yapacağım işi kabul ettirmen!

Bu söz söylendiğinde, dışarıdan şairin babası Abdurahman Mehsum avluya girdi. O Cuma'dan dönmekteydi.

Sırtına akide şekeri rengi ipek kumaştan bir yektek⁷⁴ giyip, başına ak sarık saran, saçını –sakalını her zaman tertemiz traş ettirip (s. 8) heybetle yürüyen Abdurahman Mehsum ağır adımlarla dış odaya çıkıp, onların sözünün üstüne geldi.

-Hangi konuda dertleşiyorsunuz? Dedi sevecen bakışlarla.

-Oğlumun yazdıklarına bakıp kaldım, dedi Niyaz Hanım diline gelen sözü geri çevirerek.

-Onun nesine bakıyorsun, bunun işi mübalağacılık. Şair dediğin yalancısıdır, küçücük bir çalılık görse bağ-u bostan, Cennet'ul Me'va diye ağzında köpükler kaynatarak metheder. Gözden akan bir damlacık yaşı görse derya derya yaş aktı derler. Hepsi mübalağa. Birini övmek istese onu göğe çıkarıp arşı alaya yükseltir, yermek isterse de yerin dibine batırır. Bunların yazdıklarının bir çoğu böyle. - Abdurahman Mehsum bir nefeste birçok şey söyleyip, Niyaz Hanım'ı alıp aşıya giderken şairin sözü onu durdurdu.

⁷⁴ Yektek gömleğe benzer bir giysi.

-Benim kasidehanlık yaptığımı düşünüyor olabilirsiniz, böyle düşünmekte haklısınız! Dedi şair ağır telaffuzla.

-Öyleyse sen nesen? Sen de şair misin?

-Görmeden nasıl hüküm veriyorsun? Önce görüp sonra... -Şair yeni yazılan birkaç parça şiirini uzattı. Abdurahman Mehsum memnuniyetsiz bir halde kâğıtları eline alıp, ayakta durup öylesine göz atmaya başladı.

Şiirden az çok haberi olan Mehsum elindeki şiirlerde güya hata bulmak için yavaş yavaş göz gezdirdi, ara sıra Abduhaluk Uygur'a da bakıyordu. Biraz sonra onun yüzünde bir şeyden huzurlanmış gibi alametler peyda (s. 9) oldu. Bazı kağıtlarda, oğlunun düşünceleri karşısında onun gözleri kamaşıyordu. Gah kaşları çatılıyor, gah hasıl olan düşünceler karşısında gülümsüyordu.

Yazdıkların yurtta olan olaylar, -dedi Mehsum memnuniyetini az da olsa belli ederek, lakin bazı şiirlerinin vezni ağır ya da hafif olması yönüyle okunduğunda ahenkte bozulmaya sebep oluyor, bunu düzeltmek gerek.

-Şiiriyette, bazı sözlerin vezninin, ağır veya hafif olması açısından okunduğunda ahenk bulunamayabilir. Ancak kafiye –ahenk peşinde koşup, mazmunu zayıflatmak şiirin cevherini yok etmektir, diye düşüncesini belirtti şair.

-Sen öyle yönlerini düşünmesen... dedi Mehsum. Biraz düşündükten sonra yine konuştu. Yazdıkların gerçekleşebilen işler. Ama, bu sözlerini kim anlayacak? Bin kere söylemeden bir defa göstermek evla değil midir?

-Bu yeyip –içmek için yaşayanların görüşü, dedi şair hazır cevaplıkla.

Mehsum oğluna hoşnut kalmadığını belirtircesine baktıktan sonra:

-İnsanlar senin yazdığın yüz sayfa yazıdan tercümanın bir çift sözünü daha değerli görüyor.

-Öyle anlamak riyakârlık. Korku içinde yalan yanlış şeyler anlıyorlar. Benim yazdıklarımı ise doğru anlıyorlar. Ülke büyük, toplum geniş. Benim yazdıklarımı sevip anlayanlar oldukça çok. Bir gün (s. 10)gelecek anlayanların, çok sevenlerin sayısı artacak. Böyle olacağına inancım kati!

Şair vücudunu dikleştirip sözüne devam etti:

-Tercümanlık, bürokratlık geçici bir iş. Çince “Otuz yıllık idare kaldı, bürokratu nerde?” diye bir atasözü var. Gerçekten idareler kendisi kalıyor, fakat idareciler, tercümanlar kalmıyor. Zalim idareciler, riyakâr tercümanlar sonunda halkın lanet ve nefreti altında hiçbir iz bırakmadan yok olup gidiyorlar.

-Sana göre senin yazdıklarının da eşi benzeri yok! Gözlerini fal taşı gibi açarak baktı Mehsum, fakat gözlerinde gazap alameti görünmüyordu. Bundan dolayı şair çekinmeden, cesaretle cevap verdi:

-Belki ondan da iyi!

-Hay... Yazık! Dedi Mehsum şairin sözünden rahatsız olup. O yine bir şeyler demek isterken Niyaz Hanım onu yeniden çağırıp:

-Yürü babası, biz çıkıp gidelim, oğlum işini yapsın. Deyip Mehsum'u alıp götürdü.

Onlar odadan inip gittiğinde, Mehsum'un sesini kısarak söylediği sözler işitildi:

-Oğlun çok güzel şeyler yazıyor, iyice bak!

-Elbette öyle yapıyorum, böylece deyip sustu.

Bundan sonraki sözler duyulmadı. (s. 11)

2

Ertesi gün sabah namazından dönen şair doğruca dış eve çıktı, âdeti üzere gece yazdığı elyazmaları bir araya toplayıp gözden geçirmeye başladı. O her bir yazmayı erinmeden tekrar tekrar düzeltti.

O sırada Ayimhan elinde kahvaltılıklarla çıkıp geldi. Şair onun elindeki kahvaltılığı görünce şaşırıp kaldı. Böyle olması sebepsiz değildi. Çünkü kahvaltı, öğle ve akşam yemekleri hep çardağın altında çoluk çocuk, genç yaşlı toplanıp yenirdi. Şair bu değişikliğin sebebini anlamak için Ayimhan'ın ahu gözlerine, soran gözlerle baktı. Fakat Ayimhan iltifat etmedi, ta ki yaklaşıp tepsiyi şairin masasının üstüne koyana kadar. Sonra birden başını kaldırıp şirince gülümsedi. Güçlü bir beklenti içinde kalan şair Ayimhan'ın sihirli gözleriyle karşılaşınca vücudunu ılık bir duygu sardı.

Çaydanlıkta demlenen çayın kokusu, tandırdan yeni çıkan sıcak ekmeğin lezzetli rayıhası dimağını gıdıklıyordu. Temiz porselen tabakta sapsarı akik gibi duran, bir salkım üzüm inci gibi parlıyordu. Şair tepsideki iştahını kabartan yiyeceklere hayran gözlerle bakıp, şaşırmış bir biçimde:

-Bugün iş başka mı?

-Evet, bugünden sonra sana özel bakıcı oldum, dedi Ayimhan. Onun sesi altın çingirak gibi duru ve canlıydı. (s. 12)

-Nasıl söz o!

-Babam öyle görevlendirdi. Size öğle –akşam özel yemek hazırlayıp vereceğiz.

-Öyle olur mu?

-“Rabbim verirse, peygamberim itiraz etmez” derler ya, babam böyle görevlendirdi. Kimse de itiraz etmedi. Ya sen... -Ayimhan sözünün sonunu, gülmeye zorlayarak yuttu, ama manası anlaşılıyordu.

-Evet, benim de itiraz etmemem gerekti. İyi, fakat... -Dedi şair ona bakarak.

-Fakat demenin haceti yok, bu işi annemle babam kendi arasında istişare edip karar verdi, kalanlarımız itaat ettik.

-Kıvılcım saçar gibi konuşan Ayimhan çay koyup şaire sundu, davranışları öylesine berraktı ki... Şair ise onun gözlerine bakmaya doyamıyordu

Ayimhan beyaz ten, yuvarlak yüz, siyah saç, keman kaş, siyah badem göz, ok kirpik, güzel boy, kuzu etli, hoş biçimli bir kadındı. Gözlerinden hazırcevaplığı okunuyordu. Şairle Ayimhan birkaç yıldır aynı yastığa baş koyuyor olsa da, onlar her karşılaştığında tıpkı nikâh akşamı karşılaştıklarında yaşadığı duyguları yaşıyorlardı.

Böyle olmasının belli sebepleri vardı:

...Düğün merasimiydi. Davul çalınıyordu. Avludaki dut ağacının gölgesine kurulan yerde erkekler ve kızlar işveyle dans ediyorlardı. Şair bir kenara koyulan kerevet üstünde dans edenlerin nefis hareketlerini izleyip huzurla oturuyordu. Avludaki misafir köşesinin (s. 13) kapısında yetişkin dört kız toplanıp dans edenleri seyrediyordu. Saçları kısa örülmüş, baştan ayağa ipek –atlaslara bürünmüş, sanki bugünkü düğünün ziyneti gibi törene gelen bu kızların toplanması herkesin dikkatini kendilerine çekiyordu. Bu kızların güzelliği birbirinden geri kalmıyordu. Eğer onların güzelliği gökyüzünde cvelan etse, ayın on beşine benzerdi. Bunu gören herkes bugün gökyüzünde dört ay mı çıkmış? Diye düşünmekten kendini alamazdı. Eğer bir yiğitten bu kızlardan birini seçmesi istense, o yiğidin kızlardan hangisini seçeceği, hangisini bırakacağı konusunda şaşırıp kalması kesindi. Gerçekten bu kızların giyinişi, süslenip taranışı, mehtabı andıran güzellikleri, tıpkı bir dalda açılan güller gibi bir arada duruşu o kadar şairane idi ki, onlara bakan herkes bu güzellerin esiri olmaya mahkûm olup, ızdıraplı hayaller girdabında boğulurdu. Abduhaluk Uygur da bu şairane görünüşe meftun olmuştu:

Birinci kızın gözü çok keskin idi, sanki gözü, çukurunda camdan bir aşık gibi oynuyor gözüne ilişen her nesneyi büyülüyordu. Yiğitleri gözleriyle büyüleyene kadar işve yapıyordu. Onun, böyle haddinden fazla göz oynatışından kolayca müteessir olanların yine onun cilveli, oynak gözlerine şeyda olup kalmaması mümkün değildi. Fakat dikkatli gözlerle bakan yiğitler, “o kız ziyadesiyle şımarık ve laf ebesi” sonucuna varıyorlardı.

İkinci kız çok mütebessimdi, gülmeye uygun olmayan şeylere de gülüyor, insanların yüzüne de arkasından da gülüyor, dut yaprağı şırıldasa da gülüyor,(s. 14) birisinin elinden kepçe düşse gülüyordu. Çok gülmesinden kendisi de utandığında iki eliyle burnunu kapatıp başka kızların arkasına saklanıp gülüyordu. Kısacası bu kızın ağzı bir lahza bile kapanmıyordu. Güldüğü zaman sihirli görünen sedef dişlerinin parıltısına bakıp, bazıları ona heves bağlasa da, dikkatli gözlerle inceleyen yiğitler o kıza, “gülüşü şeytanı yenen kız” diye isim takmıştı.

Üçüncü kızın gülüşüyle somurtuşu bir aradaydı. Gözüne ilişen şeyleri etkisi altına alana kadar gülüyordu. O anda biri baksa ya da küçücük farklı bir harekette bulunsa, o an suratını asıyordu. İyi davrandığında biri gelip ona birkaç söz söylese, o anda hemen değişip öncekinden de çok açılıyordu. Bu kızın davranışların, bazılarının ilgisini çekmesi mümkündü. Ama dikkatli yiğitler hareketlerine bakıp ona, “çok hafif, maymun iştahlı, tıpkı tereyağ tenekesine benziyor bir anda ısınıp bir anda soğuyor. Tavırları tutarsız” diye paha biçiyorlardı.

Dördüncü kız diğer üç kızda görülen hususiyetlerden arı idi. Tören esnasında o kızın bir kişiye durup baktığı, gülümsediği ya da somurtup tavır aldığı görünmüyordu. O kız bütün dikkatiyle dansçıların olağanüstü maharetlerini temaşa ediyordu. Yüzünde görülen değişikliklerden o kızın danstan çok etkilendiği, maharetlerden heyecanlandığı görülüyordu. Onun halinden ağır başlı, mütevazı, yüzü yerde, namuslu, akıllı bir kız olduğu anlaşılıyordu.

Davul çalınıp birkaç saat devam eden törende birinci (s. 15) kız genç şaire en az elli defa bakıp, boncuk gibi gözlerini oynatıp, bıktırıyor, ikinci kız çok gülüp usandırıyor. Üçüncü kız yirmi beş kez gülüp yirmi beş kez somurtuyor fakat şairin üzerinde iyi bir tesir bırakamıyordu. Dördüncü kız bütün tören esnasında ona bir defa bile bakmamış, baştan sona kadar ihlasla izlemiş, onda son derece güçlü bir merak duygusu uyandırmıştı. “Ne kadar gizemli bir kız bu!” Şaire bu kız mucize ve vasıflarla dolu sihirli bir tılsım gibi gelmeye başladı. Dünyada bu tılsımatı çözmekten daha zevkli ve hoş bir iş olabilir miydi? Şair o kızla göz göze gelebilmek için uğraştı, ancak bu mümkün olmadı. Kız hiçbir zaman bakmıyordu. Şair bununla durabilir miydi? Mümkün değil. Sırların en zorunu çözmek, bir sandık içinde saklanan nesneyi almak için hırslı olmak yiğitlerde bulunan ortak hususiyettir. Bunun içindir ki şair bu kıza ele geçirip, onun sırlarını çözmeye karar verdi.

O günden sonra şairin vücudunu kızın ateşi sardı. Bu ateş onu hayli bir zaman rahatsız etti, geceleri, ateşe düşen bir kıl gibi dolandırdı. Kuyumcunun tulumu gibi uzun uzun ah çekiyordu...

Lakin, Niyaz Hanım uyanık bir kadındı, oğlunun derdini anlayıp, zaman kaybetmeden onun devasını bulup, onu dert, elemden kurtardı... Bugün şairin piyalesine çay koyup veren sevgilisi Ayimhan, onun kalbinde yangınlar çıkaran kızın ta kendisiydi. Bu günlerde sevgilisinin mucizelerini çok güçlü arzularla ortaya çıkaran şair ona nasıl doysun!... (s. 16)

Şair burada yemeği yiyip bitirene kadar Ayimhan'la karşılaştığı andan şimdiye kadar olan şeyleri aklından geçirdi.

-Öyleyse bundan sonra senin demlediğin çayı içip, elinle hazırladığın yemeği yiyip huzurlanacağım, dedi tesirli gülümseyerek.

-Elbette öyle olacak, -dedi Ayimhan sıcak tebessümle.

-Bu yaptıklarını nasıl öderim? Dedi şair minnettarlıkla.

-Bana okuma yazma öğretsen kâfi, dedi Ayimhan ricacı bir ses tonuyla.

-O çok zor bir iş değil. Ayimhan'ın gönlünü etmek isteyen şair, vaadinin yalan olmadığına inandırana kadar onun gözlerine ateşli gözlerle bakıp sıcacık gülümsedi. (s. 17)

İKİNCİ BÖLÜM

1

Ağustos ayları, Turfan vadisinin bulutsuz berrak semasında gezinen parlak güneş bu vadiye sınırsız merhametiyle nur serpiyordu. Sanki elekten geçen ak un gibi dökülüp duran gün ışığı bu vadiyi nur denizine döndürüyordu.

İşte burası!

Cami avlusundaki kazığa bağlı duran boz atı gören, atlı iki adam konuşup birlikte attan indi. Atlarını sağlamca bağladıktan sonra, minare içindeki döner merdiven vasıtasıyla yukarı çıktı.

Bu sırada şair minareye çıkmış güneşin nuruyla altın gibi parıldayıp duran uçsuz bucaksız Turfan vadisini seyrediyordu.

“-Ey güneşin lütfuna en çok erişen sevimli diyar, bilgelikte zengin Turfan ana, senin büyüklüğün, bütün güzelliğin sana dökülüp duran işte şu altın nurda!... Ana yurdu Turfan’a güneşten de fazla muhabbet besleyen şair heyecanını bastıramayıp söylemeye devam etti, -ey sevgisi ateş, zemini inci, uzun tarih, kitaplarda zikredilen medeniyetin, altın beşiği, sevgili Turfan! Sen tarihte gerçekten yaşayıp medeniyet-i insaniyeye unutulmaz armağanlar bırakan, altın devirleri yaşayan sen değil misin?! İdikut, Yargol, Karahoca, Astane, gibi(s. 18) gaip şehirler, Uva –Turlar... Senin altın devirlerinin canlı şahidi değil mi?

... Ah tarih!... Yaşanan altın devirler!... Kaza –bela, afetlerle dolu kara asırlar!... Koca koca ırmakları kurutup kuru dereye, çıplak çöllere döndüren afet yılları!... İşte bu minare önündeki alanda gayet büyük sular kabarıp akıyordu, şimdi o sular hani? Bu vadide mamur olan yemyeşil yerler, ormanlar hani? Gelişmiş payitaht şehirler hani? Şimdi bu yerlerde yüksek yüksek uçurumlar, nice gaip şehirlerin yarım izleri kalmış... Bu uçurumları, geçmişte kabarıp akan nehir suları tıpkı dev arısı gibi hareket edip yapmamışsa, daha başka nasıl bir güçle meydana çıkabilirdi! Gaip şehirleri ata-babalarımız kendi eliyle yapmış, bu yerlerde hüküm sürmüş olmasa, onlar nasıl meydana çıkardı?...

Bu kadar çok harabe, yine mamur olan şehirler, bu kadar geniş nehir yatağı, orman, yine yeşerip duran bağ bahçeler... Bu tıpkı öndekinin yürüyüp, arkadakinin iz sürüp yürümesine benziyor.

Çalışkan halkın bir yer harap olsa, yine bir yeri mamur kılıp, hayati gücünden bir gün dahi mahrum kalmayan dayanıklı ana vatan, sevimli Turfan sen değil misin?!

Nehirler kuruyup, bağların solduğu afet dolu yıllarda akıl –feraset sahibi halkın yer altı sularını arayıp bulup, geçirimsiz tabakanın temelindeki suları yeryüzüne çıkarıp, karizi keşfeden meşhur Turfan sen de(s. 19) ğil misin?

Ağır bir yorgunlukla çıkan iki dost, şairin dikkatini dağıttı:

-Şükür, zor bulduk, dedi Latif Efendi şairi bulmanın sevinciyle, -atını görmesek bulamayacaktık.

-Yalnız başına minareye çıkmakta neyin nesi! Dedi Ekberhan nefesini düzeltip.

-Gelin dostlar, işte şimdi yalnız değilim, dedi şair onlarla tokalaşarak. –Bakın, ana yurdumuz Turfan sanki nur denizi. İşte Boğda Dağları bize hami olup boy gösterip durmakta. Bakın, Yalkundağ kıvılcık altın gibi tavlansın alevleniyor. İşte o taraf, uçsuz bucaksız münbit zemin, bitmez tükenmez zenginlik. Bakın karizlere onlar için ince hesaplar gerek. Onlar ata –babalarımızın akıl –ferasetinin cevheri...

Latif Efendi'yle Ekberhan göz göze gelip şairin sözlerinden aldıkları tesirati ifade ettikten sonra acayip şirin duygulara gark olmuşçasına uzaklara nazar saldı. Bu ana yurt onların gözlerine yemyeşil ağaçlar ve zirai yeşilliklerle bezenen gülistana benzer görünüyordu, nehir boyunca sıra sıra dizilen yer altı karizlerinden ecdatlarının akıl –feraseti, yiğitliği, çalışkanlığı anlaşılıyordu...

-Nur denizine eğer ilim –marifet nurları katılsa, cehaletin, hurafeciliğin yerine ilim çiraları yakılsa, o anda bu mekan öyle acayip özellikleri olan bir yere dönüşürdü ki, bunu ifade etmeye dilimiz aciz kalır...

Üçü birlikte Turfan minaresi üstünden ana yurdun güzel man- (s. 20) zarasına derin bir muhabbetle uzun zaman bakıp durdular. Onlar hiçbir zaman bakmaya doyamadılar, baktıkça bu ana yurdun tarihi yaşam gücüne meftun oluyorlardı.

Yüzü açık sarıya mail, yassı yüzlü, orta boylu Latif Efendi ilk defa Astane'de açılan yeni okulda okumuş aydınlardandı.

Genç olup yüzünü koyu sakal bürüyen Ekberhan da okumuş bir kişi olup, Törehan isimli Özbek ailesinde dünyaya gelmişti. Bugün Ekberhan'ın Yargol'daki evinin bahçesinde yapılacak olan ziyafete Abduhaluk Uygur'u davet etmişti. Hayli uzun vakitten sonra üçü birlikte minareden inip atlarına bindiler. Onlar yakıcı güneşe aldırmadan, tabiat manzaralarını, mahalle evlerini, tarlalardaki ziraatları temaşa ederek yavaş yavaş yürüyorlardı. Sohbetin hararetinden kale dibine geldiklerini anlamamışlardı.

Turfan Eskişehir kalesi aslında yüksek idi. Çevresinde derin hendek olduğundan, bu kale oldukça yüksek görünüyordu. Hendeğin çevresi ağaçlarla kuşatılmış olup, içi eski püskü nesnelere ve kemiklerle dolup taşıyordu. Atlılar iki şehir arasındaki toprak yolun iki yakasındaki evleri, çömlekçi ocaklarını, meyve bahçelerini, bulut gibi açılıp giden pamuk tarlalarını huzurla temaşa ederek yürüyüp, Yenişehir'in doğu kapısı altına gelip durdular.

Yenişehir biraz daha mamur olup, Turfan'ın ticaret merkezi olarak adlandırılıyordu. Şehir içinde meşhur hanlar, kumaş dükkânları çoktu. Pazar sokaklarının üstü kapalı olup güneş düşmüyordu. Şehir merkezindeki meşhur iki katlı lokantanın etrafında bakkallar, ayran –şurup satıcıları çok (s. 21) idi.

Atlıların şehrin içine girişi tüm dükkâncıların dikkatini çekti.

-Boz renk ata binen Abduhaluk Uygur mu? –Dedi bir dükkâncı yan dükkândaki kumaş tüccarına bakıp.

Atlılar yaklaşmış geldiler, onlar hangi dükkânın karşısına gelse, o yerdekiler onlara selam veriyordu. Atlılar da selama karşılık verip onlara hürmet gösteriyordu. Abduhaluk Uygur insanlara selam verip vücudunu eğdiğinde altındaki atın beli eğilmiş gibi görünüp insanları hayran bırakıyordu.

-Hakikaten yiğit adam ha! Dedi. Biraz önceki dükkâncı karşısından geçip giden Abduhaluk Uygur'un arkasından bakıp.

-Çince okuyan otuz çocuğun içinde Abduhaluk Uygur birinciliği kazandı diyorlar, dedi tüccar onun iyi okumasına hayran olarak.

-Medresede okuduğu zamanlarda derslerde iyi olduğunu duyuyorduk, dedi dükkâncı söz sırasını elden bırakmadan.

-Şimdi onun şairliği hepsini aştı, -tüccar kendi bulduğu bazı delilleri ortaya koyarak devam etti, onun yazdığı şiirleri Urumçi, Kumul, Manas, Guçun taraflarından gelen öğrenciler, tüccarlar taşıyorlar, diyorlar. Güzel yazılmış olmasa, başkaları özellikle gelip, alır götürür mü?

Atlılar pazarı uzunlamasına geçip batı kapısından çıkıp gitmişti.

-Bu sıcakta nereye yürüyorlar?

-Ekberhan'la birlikte gitmelerine bakılırsa, Yargol'a gitseler gerek, dedi tüccar çıkarım yaparak. (s. 22)

Ekberhan'ın babası Törehan o yıllarda Özbekistan'dan gelip Turfan'a yerleşen, ticaretle meşgul olup, bağ bahçe yetiştiren, hali vakti yerinde, misafirperver ve belli bir medeniyet seviyesine sahip bir kişi olup, bugünlerde Yargol'daki bağ evinde yaşıyordu.

Misafirler tertemiz döşenmiş büyük misafirhaneye yerleşti. Misafirhaneye meşale gibi kilimler yayılmış, onların üstüne ipekli kumaşlarla kaplı uzun pamuk döşekler serilmişti. Kuzeydeki duvara koyulan bir çift pencereden bağdaki elma kokularına doymuş serin rüzgâr doluyordu. Abdualuk Uygur'la Latif Efendi nişlerdeki şişelere östünkörü şişelere bakıp otururken, Ekberhan çay alıp geldi. Onlar havadan sudan konuşup dururken, Ekberhan'ın babası Törehan asasını tıkırdatarak çıkıp geldi.

Törehan hayli önceden Abdualuk'un zekiliğini, şairliğini bilhassa Çinceyi iyi derecede okuyup yazdığını duymuş, onunla tanışmayı arzu etmişti. Onun içindir ki, o şairin geldiğini duyunca biraz sohbet edip çıkayım diye içeriye girmişti. Evdekiler hep birlikte yerlerinden kalkıp selam verip görüştükten sonra, ona başköşeye oturmasını teklif ettiler. Fakat Törehan bacağına ağrımamasını bahane ederek kapının yanındaki koltuğa oturdu ve hepiniz hoş geldiniz deyip hal hatır sordu. Sonra Abdualuk'a bakıp:

-Evet, oğlum Abdualuk, seni büyük şair oldu diye duydum, diye söze başladı yarım yerleşmiş Özbek telaffuzuyla, Çinceyi herkesten iyi derecede okudu diye duydum, memnun oldum, tebrik edeyim (s. 23) diye girdim, sizlere zahmet verdim mi?

-Yok, hiçbir zaman öyle olmaz, -dedi mihmanlar bir ağızdan, biz de sizi sağlıklı görmekten memnun olduk.

-İnşaallah, iyi mi duruyorum, dedi ihtiyar minnettarlıkla bakıp, biraz durduktan sonra sözünü devam ettirdi, -yaşlılıkta bacağıma ağrısı cefa vermese, sağlığım oldukça iyiydi.

-Şimdi de iyisiniz, dedi Latif Efendi gönül alarak, -yazın altıncı ayın kumu şifa verir. Gömülmeniz bacağınız iyileşirdi.

-Kuma diyorsunuz? Birkaç yıldır işimiz bu, dedi ihtiyar cevap verip. Öyle de desek böyle de desek, Allah'a şükür yetmiş bu kadar yıldan beri bu iki bacağıma iyi

hizmet etti. Ağır gövde mi zahmet görmeden ne yana desem o yana alıp götürdü. Kazan, Petrograt'lara birçok defa götürdü. Semerkant, Buhara şehirlerini temaşa ettirdi. Harezmi çölleri gezdirdi, en sonunda da Taşkent'ten kaldırıp kadim başkent Eski Turfan'a alıp getirdi. Yine de ağrımaz bacaklarımı... Velhasıl kelam, kuma gömsem de, gömmesem de ağrır. Eğer dili olsa, yetmiş bu kadar yıl ağır gövdeni taşıdım, bende daha ne hakkın kaldı dese yeridir. Allah'a şükür, şimdi de beni kaldırıp götürüyor.

İhtiyar kendi sözünden hoşnut kalıp güldü. Diğerleri de gülüşüp, başlarını sallayarak ihtiyarın sözünü tasdik ettiler.

-Ekber'den duyduğumda çok memnun oldum, diye sözünü devam ettirdi ihtiyar Abdulhaluk Uygun'a bakıp, -niçin dersin, Çince denen de bir çeşit dil, dil dediğin (s. 24) ilim ama kolayca öğrenilecek bir ilim değil, nasıl, bu sözüm doğru mu?

-Doğru, doğru söz, dedi misafirler bir ağızdan, dedenin sözünü kabul ederek.

-Bir zamanlar ben de Çince öğreniyordum, dedi ihtiyar yeniden söze başlayıp, misafirler dikkat kesilip oturdular. Boş oturacağıma kendime bir meşgale edineyim dedim. O zamanlar Çince öğreniyordum diye hoca buldum. Ona aylık beş ser gümüş vermek için anlaştıktan sonra, ders almaya başladım. Dilimin esnekliğini kaybetmiş olmalıyım, fazla ilerleyemedim. Öyle de olsa birkaç ay çalışıp bazı şeyleri öğrendim. Öğrendiğim kelimeler gittikçe çoğalıyordu, yazı sayısı fazlaydı. Bugün bakınca, önceden bildiklerimi şimdi bilmiyorum, yazdıklarımı şimdi okuyamıyorum. Acayip iş. Çinceye satmaya "mey" denirken, satın almaya da "mey" deniliyor. Hepsinden ilginç, On'a "şığa" denirken karpuzda da "şığa" deniliyor. Böyle olunca nasıl öğreneceğim diye aklım karıştı. Kısacası, Çinceyi öğrenmek kolay değil deyip bıraktım. Şimdi benim bilmek istediğim, böyle müşkül bir işi sen nasıl başardın, oğlum? Eğer gerçekten bu dili iyi öğrendiydin ben seni tebrik ederim!

İhtiyarın ilgi çekici sözlerine misafirler gülüştü. İhtiyarsa gülmeden sözüne devam etti:

-Çin dediğin kalabalık bir millet, tarihi eski, medeniyet zenginliği çok bir millet. Çinceyi öğrenmezsek, bu milletin tarihi, medeniyeti, coğrafyası ve başka ilim (s. 25) ve hikmetlerinden haberdar olamayız. Onun için Çinceyi iyi öğrenmek gerek.

İhtiyarın sözü buraya geldiğinde, hitap şeklinde duyuldu. O evdekilere tek tek bakıp devam etti:

-Bu yüzden, sonunda bu dili öğrendim. Bunun için Berekallah! Sen şimdi bana cevap ver, bir zamanlar birileri Çince harf sayısı beş bine yakın diyorken, yine birileri sekiz bine yakın diyor. Şimdi senden öğrenelim, bunun hangisi doğru?

Duyduklarınız doğru. Herkes kendi bilgisi ölçüsünde söylüyor. Dedi Abduhaluk Uygur cevap verip. Ama, ihtiyar onun sözünü keserek sordu:

-Hadi senden duyalım, Çince harflerin tümünün sayısı kaç?

-Çin dilinin özel lügatleri var, onlara göre, harflerin toplam sayısı on beş bine yakın.

-Ne dedin? On beş bin mi?! Abduhaluk Uygur'un sözüne şaşırın ve afallayan ihtiyar tereddütle onun bunun gözüne baktıktan sonra devam etti, -bu kadar çok harfi bu halk biliyor mu?

-Ben bizi okutan hocaya sordum, onun söylemesine göre, hepsini bilenler çok olmasa gerek, dedi Abduhaluk Uygur anlatıp, -bin harf bilen yarım yamalak okuryazar sayılıyor, üç binden beş bine kadar bilenler orta seviyede olanlar. Âlim olanlar da kalan dört beş bin harfi çeşitli lügatlerden faydalanarak kullanıyor. (s. 26)

-Bu dediğin... Bu çok karmaşık değil mi? Bir insanın aklına on beş bin harf nasıl sığsın?! -İhtiyar biraz düşündükten sonra, aniden başını kaldırıp Abduhaluk Uygur'a bakıp dedi, -öyleyse sana soralım bakalım, sen kaç harf biliyorsun?

Abduhaluk Uygur zor duruma düşmüş gibi alnını silip, yanında oturanlara baktıktan sonra cevap verdi:

-Tahminimce üç dört bin vardır.

-Üç dört bin! Bu da az değil, çokmuş, iyi öğrenmişsin. Dünyada birçok kişi mektepte temel atıp, sonra çalışmasına dayanarak kemal buluyor. Sen de öyle yap, oğlum. Çalış olgunlaş.

Söz sona ermeden bir anda avluya iki atlı girip, misafirhanedekilerin dikkatini dağıttı. Ekberhan avluya çıktığında ihtiyar da yerinden kalkıp:

Ben de çıkayım, ikinci vakti geldi, dedi, esasını tıkırdatarak içeri avluya doğru yürüdü.

Çok geçmeden Ekberhan Yemşili Tömür Şanyo⁷⁵'nin oğlu Abdusemi Bay beraberinde girdi. Onun hizmetçisi dışarıda kaldı. Zevkine düşkün ve kibirli bu büyük toprak ağası misafirhaneye girer girmez göz açıp kapayana kadar kısaca gülüp, misafirlerle tek tek tokalaşıp görüştü.

⁷⁵ Şanyo:Azatlıktan önceki vakitte şimdiki köy hakimine eşit memurluk ve bu memurluğu yapan kimse. Bu tür memuru hükümet yerli halktan belirleyip şanyo, köyü hükümete vekaleten yönetirdi.

Beni davet etmemiş olsanız da duyup geldim. Gelmemde bir sakınca var mı? Dedi her bir kişinin gözüne çivi gibi sokulup. O güya evdekilerin gözlerinden kendi sorusunun cevabını bulmaya çalışıyordu.

-Gelmen iyi oldu, -dedi onlar gelen misafirin geri çevrilmeyeceğini bildiklerinden.

-Aslında uyusam rüyamda da görmeyeceğim bir iş bu. Geç (s. 27) saatte haberim oldu. Gelmek istedim. Gelmeyeyim desem gönlüm razı olmadı, dedi o gösterilen yere oturma aralığında. Oturup Fatiha okuduktan sonra, sözünü devam ettirdi, kardeşim Abduhaluk bayveççeyi⁷⁶ Kadir Cengi'ye tercüman oldu Kuça'ya gidecek diye duydum. Bu söz doğru mu, kendim öğreneyim diye geldim. Kardeşim, sen gerçekten Kuça'ya gidecek misin?

Bu söz Abduhaluk Uygur'a öyle çirkin geldi ki, bunun yerine sopayla ona vurmuş olsa, o sesini çıkarmazdı. Abdusemi'nin sözlerinden tiksiniş, vücudu titremeye başlayan şair kendini zorlukla sakinleştirdi.

-Abdusemi ağabey, dedi hınçla, -canın çıkacak olsa bile, bana bayveççe, tercüman deme, Abduhaluk Uygur de! Ben bu Uygur ismini, sana benzeyen kişiler adımı zikrettiğinde Uygur demeye alışsın, kendi milletlerinin Uygur olduğunu bilsin diye aldım. Sen bilmeden nasıl konuşursun? Ne zamana kadar böyle bir şey bilmeden yaşayacaksın? Milletin ne? Denilse, biz Çentu⁷⁷'yuz deyip geçiyorsun. Bu doğru değil! Böyle yapma! Paka Bulak ormanlarını sahiplenerek, dünya bu deyip, çiftçilerin gücüyle dağlar kadar pamuk, susam harmanlarını kaldırıp, emek sarfetmeden zahmetsizce yaşarım diye düşünme! Dünyada nasıl işler, nasıl değişimler, nasıl ilerlemeler oluyor, bunları da öğren!

-Ha ha ha... Ben yanlış söyledim, ha ha ha...

Abdusemi Bay soğuk gülüşüyle yine içeriye soğutup, sonra durdu.

-Yanlışın çok, sizlerde hata çok, dedi şa- (s. 28) ir, sonra onun ağır gövdesine bakıp şu mısraları okudu:

Cennet gibi dağ ve nehri bezemeye insan yok

Yastığı kat kat koyup gamsız yatanımız vardır...

-Abdusemi ağabey, sizlerde hata çok, sizler servet sarhoşu olup, bütün milletin alın teriyle kesenizi dolduruyorsunuz. Sizin maksadınız bu!...

⁷⁶Bayveççe:Zengin ve mert oğlan.

⁷⁷Çentu: Sarıklı.

-Kardeşim çok ağır şeyler söylüyorsun, dedi Abdusemi şairin sözüne karşılık verecek takat bulamayarak. –Olur, bundan sonra sana Abduhaluk Uygur diye seslenirim.

O kısa kısa gülüp bir söze başlamak üzereyken, avluya yeni misafirler girip, onların dikkatini üzerine çekti. Evdekiler gelenlerin Mehsubay, Hesamidin Zuper, Mümin Efendi gibi kişiler olduğunu görüp, avluya çıktılar.

Mehsubay yaşı kırkı geçmiş, yapılı, kuvvetli, yuvarlak yüzlü, büyük gözlerinden akıl nurları saçılan, düşüncesi çevik bir kişi olup, bu yıllarda parlak bir eğitimci terakkiperver bir aydın idi. O, medresede ve yeni okullarda okuduktan sonra, ticaret ve seyahatle Rusya’da Semey, Moskova, Leningrad’a kadar gitmiş, bakış açısı genişlemiş, akıllı fikri açılmış, kendiliğinden Rusça öğrenip belli bir bilim seviyesine ulaşmış, bu zamanın önde gelen ceditçi aydınlarından idi. Feodalizm hükümlerinde dini hura- (s. 29) felerin zirveye ulaştığı cehalet devrinin kara perdelerini yırtıp atıp, engelleri yıkıp, terakkiyat yoluna adım atan Mehsub Muhiti halkı uyandırmak için 1913 yılında Kazan’dan maarifçi Haydar Efendi Seyrani⁷⁸’yi davet edip, Turfan Astone’sinde ilk yeni fenni okul açan, sonraki yıllarda o yine okulun yetersiz kaldığını nazara alarak 1917 yılında Habibulla Efendi, Güleendam Avustey⁷⁹, Eli İbrahim⁸⁰, Hüsamidin Efendi gibi altı Tatar hocayı Moskova’dan (onlar Moskova Üniversitesini bitirmişlerdi) davetle Şincan’a getirip, masraflarını kendisi karşılayarak; Çöçek, Guçun, Turfan şehirlerinde “Mekteb-i Mehsubiye” isimli okulları açıp, eğitim işlerini gözler önüne sermişti. Bunun için Mehsub Muhiti terakkiperverliği ve eğitimciliğiyle mutlak nüfuz ve hürmet sahibi idi.

Gelenlerin ikincisi orta boylu, yuvarlak yüzlü, gözleri parlayıp duran, yapılı, neşeli, genç Hesamidin Zuper olup, o bu yıllarda meşhur zengin Zuper Hacı’nın ticaret işlerini yöneten, alış veriş, ticari anlaşmalarıyla meşgul olup, geniş içtimai münasebetleri olan bir aydın idi.

Gelenlerden uzun boylu, esmer, burun kemiği iri olan Mümin Efendi de yeni okullarda okumuş belli bir ilim seviyesine sahip, coşkulu, neşeli bir aydın idi.

Hepsinden önce misafirhaneye giren Mehsubay önceki (s. 30) gelenlerden, alçak gönüllülükle:

⁷⁸ Haydar Efendi Seyrani: Uygur Seyrani’nin babası.

⁷⁹ Güleendam Avustey: 1917 yılında gelen altı öğretmen arasındaki kadın öğretmen olup, Avustey sözü Tatarca muallime manasındadır.

⁸⁰ Eli İbrahim: Doğu Türkistan’da elli yıldan fazla öğretmenlik yapan eğitimci, bu kişi 1975 yılında Urumçi’de Şincan Üniversitesinde vefat etti.

-Sizleri beklettik, diye af diledi. Sonra Abduhaluk Uygur'un gözlerine bakarak, uzun zamandır doğru dürüst konuşamadık değil mi? Deyip gülümsedi.

-Doğru, öyle oldu, dedi Latif Efendi Mehsut Muhiti'nin maksadını anlayarak, ne zaman bir söze başlansa, yeni bir misafir gelip sözün belini kırıyordu. Hal böyle olunca sohbet gönülden geçtiği gibi olmadı.

Misafirler oturup Fatiha okular, kendi aralarında hal hatır sorup konuştular. Bu arada sofraya örtüsü serilip, tatlılar, meyveler dizildi, ekmekler bölündü, çaylar koyuldu. Sofra zengindi. Mehsut Muhiti çay içip otururken kendi arzularından söz açtı:

Birkaç gün önce Çin'in yirmi dört tarihi hakkında söz başlayınca, misafir gelip sözü kesti. Ben bu yirmi dört tarih hakkında Moskova'da bir Rus tarihçiden duyduğum bazı şeyler çok ilgimi çekmişti. Şimdi de öyle ilgimi çekti, dedi o sofraya üstündekilere göz atarak.

-Bizim tarihimizi Ruslar nasıl biliyor? –dedi Abdusemi Bay acelecilik yapıp. O güya yerinde bir söz söyleyip söylemediğini anlamak için onun bunun gözüne baktı.

Mehsut Muhiti ona soğuk bir bakış attı ve fikrini söyledi:

-Çin'in yirmi dört tarihi dünyada meşhur olan bir tarihtir. Bu tarihi yalnız Ruslar değil, İngilizler, Fransızlar ve Almanlar dahi çok araştırıyor. (s. 31)

-Biz neden öyle yapmıyoruz? Dedi Abdusemi yine aceleyle.

-Okumazsan neyi araştıracağını? Dedi Mümin Efendi sertçe çıkışıp. Başta Mehsubay bütün herkes alayla karışık bir tutum sergiledi. Okuma yazması olmayan Abdusemi bu zor durumdan kurtulmak için gözlerini insanların gözlerinden kaçırıp o yana bu yana bakıp, bıyıklarıyla oynamaya başladı. Ama Mehsubay fırsatı kaçırmadı:

-Senin, bizim gibi zengin çocukları zenginliğine güvenip okumuyor. Fakir çocukları gücü yetmediği için okuyamıyor. Böyle olunca, birçok insan okumasız kalıyor, okuma yazması olmayan bir vatanın kaderi nasıl olur?! Bizdeki en büyük mesele işte bu. Dedi elindeki piyaleyi sofraya koyup, aramızda okuyan yok mu dersin, var. Mesela, dini eğitim alanları ele alırsak, onlar yalnız dini işler için okuyor. Çince okuyanlarsa, memur olmak, hiç olmazsa tercümanlık veya katiplik yaparak geçimini sağlamak için okuyor. Onların tarihle ilgisi olmuyor. Sonuçta birçok meseleden bihaber kalıyor. Bana gelince, Çince bilmediğim için ben de birçok meseleden haberi olmayanlar arasındayım. Gerçi az çok Rusça öğrendiğim için, Çin'in yirmi dört tarihi hakkında bir Rus hocadan az da olsa malumat alıp, ilgilenmiş olsam da, yine Çinceyi bilmediğim için, ondan doğrudan doğruya faydalanma imkânından mahrum kaldım. Mehsubay heyecanla devam etti, şimdi herkes onun

ağızına bakıyordu. Genç şairimiz Abduhaluk Uygur Çinceyi iyi okudu, Yirmi Dört Tarih'ten de faydalandı. O önceki gün (s. 32) sözü tarih sayfasından açmıştı, eve yeni misafirler gelip sözü kestiler. Böyle olunca ben merakta kaldım. Şimdi biz şairin ağızına bakıyoruz. Bize yine biraz tarih anlatsın.

-Anlatsın, dedi hepsi bir ağızdan, o anda herkesin bakışı şaire yöneldi. Bundan biraz rahatsız olan şair çabucak kendini toparlayıp:

-Geçmişte, diye söze başladı kalabalığa göz gezdirip. -Çince'ye biraz hakim oldum, birçok cenkname kitabı gördüm. "Su Boyunda", "Garba Seyahat", "Üç Padişahlık Hakkında Kıssa" gibi birçok kitaplar okudum. Bir gün elime "Hanname" diye adlandırılan bir tarih kitabı geçti. Bu da ilgimi çekti. Çin beş bin yıllık medeniyet tarihine sahip kadim bir devlet olduğundan, eskilerin yazıp bıraktığı tarihi eserler oldukça fazla. Mesela, Hen Vudi denen padişah zamanından başlayarak Çin hanedanı devri boyunca yazılan Yirmi Dört Tarih birkaç yüz ciltlik kitaptır. Ben o kitapların hepsini okuyup bitirebilir miyim? Göreyim desem de bu kitaplar Turfan'da yok. Benim elime geçen "Hanname" isimli kitap işte bu Yirmi Dört Tarihin yalnızca bir kısmı. Ben "Hanname"nin "Hunlar Tezkiresi" kısmını büyük bir iştiaqla defalarca okudum. Onda yazılana göre, milattan birkaç yüz yıl önce "Hun" diye adlandırılan göçmen, hayvancılıkla uğraşan halklar kuzey ve batı bölgelerde kudretli bir devlet kurmuşlardır. Onlar Orta Çin'deki Çin padişahlarıyla bazen ittifak yapıp dost geçinirken, bazen de savaşçı düşman olmuşlardır. Hunlar hayvancılıkla yaşamlarını sürdürdükleri için, at binme, av avlamada mahir (s. 33) bir halktı. Onların büyük imparatorları ve meşhur padişahları vardı. En büyük padişaha "Tanrıkut" diyorlardı.

-“Tanrıkut” demek bizim “İdikut” dememize benziyor, dedi biri araya girip. Şair sözüne devam etti:

-Hunların dilinde “Tanrı” demek “Gökyüzü” veya “Allah”, “Kut” ise “Baht” demek olup, “Tanrıkut” denen söz “Allah vergisi baht” demektir. Onlar padişahlarına bu yüzden çok saygı gösterirlerdi...

-Aman Allah'ım, bunlar bizim hiç bilmediğimiz şeyler! Dedi Abdusemi heyecanını bastıramayarak. Yanındakiler ona “sakin ol” der gibi bakıştılar. Şair sözünü sürdürdü:

-“Hanname”deki Batur Tanrıkut'un tezkiresi beni fevkalade cezp etti. Batur Tanrıkut denen Tuman Tanrıkut'un oğludur. O babasının yerine tahta çıktığı vakitlerde Tunguz denen bir halkın çok güçlü bir devleti vardı.

-Başka adı var mı, onlar hangi millet? -dedi Abdusemi yine söze karışıp.

-Onlar Hunlarla komşu olan, kendi iyeti, padişahlığı olan bir millet, sonraki Moğol, Mançu gibi milletlerin ecdadı, dedi şair sözüne devam ederek, -Tunguzların padişahı, Batur Tanrıkut tahta yeni çıktı, iyeti sağlamlaşmadı, şu an aciz diye düşünüyordu, denemek için ona “Babası Tuman Tanrıkut vaktinden kalan ünlü küheylanı bana versin” diye elçi gönderdi. Batur Tanrıkut elçilerin talebini duyduktan sonra, vezirlerini istişareye çağırıp: “nasıl (s. 34) yapmamız gerek? Diye sordu. Vezirler: “bu tulpar Tuman Tanrıkut vaktinden beri değer verilen bir küheylan, bunu vermek nasıl mümkün olur? Dediler. Bunu duyan Tanrıkut onlara: “O bir at! Bir komşu ülkenin beğendiği atı niçin vermeyelim?” dedi ve elçileri, küheylanı vererek gönderdi. Tunguzların padişahı küheylana sahip olduktan sonra, Batur Tanrıkut benden korkuyor, öyle olmasa tulparı vermezdi, diye düşünüp: Batur Tanrıkut’un küçük eşini çok beğendim. Kendime eş almak isterim” deyip elçilerini tekrar gönderdi. Elçiler gelip durumu aktardıktan sonra, Batur Tanrıkut vezirlerini toplayıp onlardan yine fikirlerini sordu. Vezirler bu sözü duyunca gazaplanıp sakallarını titreterek: “bu kadar yanlış bir talep olur mu, buna tamammül göstermek mümkün mü? Hemen asker toplayıp onların kökünü kazımanızı talep ederiz” diye kulluk gösterdiler. Batur Tanrıkut vezirlerin sözünü işitip: “bir kadın, komşu ülkenin padişahının beğendiği bir kadını niçin ona vermeyeyim? Dedi. Çok sevgili küçük hatununu elçilere katıp gönderdi. Tunguzların padişahı Batur Tanrıkut’un itibarlı hatununu verdiğini görünce, Batur Tanrıkut gerçekten de benden korkuyor, yoksa eşini bana gönderip vermezdi diye düşündü. Daha da mağrurlanıp elçilerini üçüncü defa gönderdi. Bu defa o: “sınır karakollarımızın olduğu yerin kuzey tarafında Batur Tanrıkut’a tabi bir parça kıraç yer var. Ben bu yere sahip olmak istiyorum. Bundan sonra Hunlar bu yerlere ayak basmasın” diyordu. Batur Tanrıkut vezirlerini toplayıp bu konuda fikir sorduğunda, Tanrıkut birincisinde tulparı, ikincisinde sevgili eşini ver- (s.35) diğine göre, kuruyup çatlamış bir parça yerin verilmesine hiçbir söz söylenilmez diye düşünüp: “vermemiz gerek, terk edilmiş duran bir parça yer! Diye cevap verdi. Batur Tanrıkut vezirlerin fikrini duyunca, hiddetlenip: “bu nasıl mümkün olur, toprak denin devletin temelidir, toprak olmazsa devlet olur mu? Dedi.”Herkes atlansın, ülkemde bu seferden geri kalanın kellesi alınsın! Diye ferman buyurdu. Bununla birlikte bütün millet hazırlanıp Tunguzların üstüne sefer kıldı. Tek bir hücumla Tunguzları yenip, padişahı öldürüp, önceden Tuman Tanrıkut zamanında elden çıkan birçok toprak da geri kazanıldı.

-Efendim... Bizim bilmediğimiz ne acayip işler varmış! Dedi Abdusemi Bay heyecanını bastıramayıp. Şairin ağzından yine nasıl yeni sözlerin çıkacağını iştiyakla bekleyen mihmanlar Abdusemi'nin sözü bölmesine razı olmayarak, ona dik dik baktılar. Ama şair dikkatini bozmadan sözlerine devam etti:

Ben bu tezkirede şunu anladım ki: Batur Tanrıkut devlet toprağını, yani vatanı, kendisinin her türlü rahatından, şan ve şerefinden üstün tutan, üstün faziletlere sahip bir devlet adamı. Bana onun bu yönü çok tesir etti, -dedi.

-Hepimize öyle, -dedi Mehsut Muhiti şairin fikrine katılıp, bize de işte bu fazileti tesir etti. Tarihte geçen, padişahlar arasında cereyan eden savaşların, kanlı cenklerin çoğu kadın, zenginlik, itibar tartışmaları yüzünden çıkmıştır. Onlar böyle işler için savaşmış, ırmak (s. 36) ırmak kan döküp, vatanlarını harabeye çevirmiştir. Batur Tanrıkut bunun aksine hareket etmiş, izzet itibardan, hatta eşinden vazgeçmiş, ama bir parça toprak meselesine gelindiğinde bütün milleti seferber edip savaşa girmiştir. Bu her padişahta bulunmayan yüce bir erdemdir.

Mihmanlar başını sallayıp, çıkarılan sonucun doğru olduğunu tasdik etti. Mehsut Muhiti sözüne devam etti:

Bugün benim için hoş olan başka bir şey de şu ki, dedi o elindeki piyaleyi oynatarak oturup, okuyan işte Abduhaluk Uygur gibi okumalı. Bugün o Çinceyi tercümanlık yapıp geçim sağlamak için değil, belki devletin tarihi, coğrafyası ve ananevi medeniyetlerini bilmek için okuduğunu ispatladı. Buna kim sevinmez? Her insan sevinir, elbette. Bugün o bize Çin'in Yirmi Dört Tarihi'nden denizden bir damla misali küçücük bir tezkireden söz edip hepimizi titretiverdi. Bu kadar çok malumat sahibi yaptı. Vatanperverliğin her zaman kitaplarda zikredilip, dillerde destan olduğunu düşündürdü. Biz onun, bu yönleri için seviniyoruz.

Mehsut Muhiti'nin methiyesini duyan Abduhaluk Uygur'un yüzünü bir kızılılık aldı.

-Bizim evlatlarımız işte böyle okuyup yetişse, o zaman halimiz ne kadar güzel olurdu! –dedi sabahtan beri sessiz sedasız konuşulanları dinleyen Hüsamidin Zuper.

-Eğer bizim açtığımız mektepler kapatılmasa, bu günlere kadar devam etmiş olsa, bir sürü aydın yetişmiş olacaktı!... –Dedi Mehsut Muhiti iç (s. 37) geçirip.

-“Civcivin şomluğundan tavuğun memesi yok!” denildiği gibi, bütün işler yine kendimizden oldu, dedi Latif Efendi hiddetle, onun dudakları gazaptan titriyordu. Onun bu sözünün etkisiyle misafirhanede oturanların gözlerinin önüne; şu yıllarda mutaassıp mollaların yaygara çıkararak, büyük ümitlerle açılan yenilikçi okullara

karşı çıkması, bu konuda Urumçi valisi Yan Zensin'e şikâyetle bulunması, müstebit hükümetin onların yaygaralarına itibar ederek, bunu da bahane edip okulları kapattırıp, hocalarını cezalandırıp dağıtması gibi acı hatıralar dizildi.

-Öyle, bütün her şey kendi uğursuzluğumuzdan oldu, -dedi Mehsut Muhiti geçmişi anımsayıp, -mutaassıp mollalar açtığımız mekteplerin üstünden gürültü kopararak şikayette bulundu. Bu iş yurdumuzu cehalette bırakıp müstebit bir yönetim sergileyen Yan Cyancün'ün çok hoşuna gitti. Bununla birlikte o bir buyrukla okullarımızı kapattırdı. Yıllar geçip gitti, halk gittikçe daha derin cehalet bataklarına saplanıp kaldı. Bilen adama bu söylemekle tükenmez, dayanılmaz ağır bir dert. Bu dertler insanı öldürür, yok eder!... Söz buraya geldiğinde, Mehsut Muhiti'nin sesi titremeye başladı. O çok heyecanlanmış ve öfkelenmişti.

-Tahirbeg⁸¹'in Sun Cunşen Efendi ile görüşme (s. 38) işleri de bir tarafta kaldı, dedi Mümin Ependi derin bir nefes alıp, -Sun Cunşen Efendi Doğu Türkistan'da milli eğitimi düzenleyin diye güzel sözler söylemiş.

-Sun Cunşen Efendi Şinhey ihtilalini başlatıp iki bin yıllık feodal hanlık düzenini devirip, onun yerine cumhuriyet kuran büyük adam. Bunun için, ona devletin babası deniliyor. Ama, bu cumhuriyetin bizim Doğu Türkistan'a uğradığı yok, dedi Mehsut Muhiti gazapla.

Sözün buraya gelmesiyle, ev içi durgun su gibi sükuta gömüldü. Yüzlerinden, herkesin hayal denizinin derinliklerine dalıp gittiği anlaşılıyordu. Biraz sonra Abduhaluk Uygur konuşup, hüküm süren sessizliğe son verdi:

-Sun Cunşen Efendi tarihi doğru özetleyip, Çin; Henzu, Mançu, Moğol, Uygur, Zanzu'dan ibaret beş milletin ortak devleti, Çin medeniyeti de bu milletlerin yarattığı ortak bir medeniyettir, bunun için bütün halkın hukuk karşısında eşit olması gerekmektedir, diyerek son derece doğru konuştu. Eşit olmayan milletlerin dost olması ittifak yapması mümkün değildir. Maalesef, bu söz söylendiği yerde kaldı. Burada iyet başındakilerse kendi bildikleri yola devam ediyorlar. Yan Cyancün'ün halkı cahil bırakarak yönetmek istemesi, kendi bildiği yolu uygulamaktır. Çünkü o, halk uykudan uyanırsa, eşitsizlik temelinde yürütülen siyasete, zorbalığa karşı çıkıp, eşitlik, cumhuriyet talep eder, diye korkup, milli eğitimimizi baltaladı. Sözü toplarsak, onun maksadı işte bu!...

⁸¹ Tahirbeg: Bu devirdeki ileri görüşlü aydınlardandır. 1. Halk Kurultayına Şincan'dan katılan vekiller arasında olup, Sun Cunşen Efendinin devlet başkanlığı seçimine katılmış ve de Sun Cunşen'le görüşüp Şincan'da milli eğitimi düzene koyma noktasında fikir alış verişinde bulunmuştur.

Ev sahibi yemek getirdi. Misafirler yemeğin üstüne yine büyük meseleler hakkında konuştular. Sun Cunşen Efendi önder- (s. 39) liğindeki Şinhey İhtilalı, o yıllarda Çin'in içindeki militaristlerin savaşı, Sovyet Ekim İhtilalı, dış Moğolistan'daki ihtilal hakkındaki söz ve düşünceler onların en çok ilgisini çeken konulardı.

Yemekten sonra misafirler dışarıya çıkıp, ellerini ayaklarını hareket ettirip, temiz gece havasıyla serinlediler. Törehan'ın kendi eliyle yetiştirdiği, meyvesinin çokluğundan dalları eğilen elma, armut, şeftali gibi meyve ağaçlarını seyre daldılar, inci gibi parlayan üzümlere bakıp hayran kaldılar. Gezinti esnasında herkes kendi istediği meyveden koparıp zevkle yedi. Gün batıp hava karardığında, birer ikişer toplanan misafirler rahat rahat oturup, tatlı sohbetlerle neşelendiler.

Onların sohbet konusu hayli çoktu. Söz Beycin –Tiyenşan'la başlasa, Moskova, Leningrad'la sona eriyordu. Dünyadaki her tür ilerlemeden söz ediliyordu. Tarihten söz açılrsa, İdikut, Beşbalık'tan başlanıp, Karahanlı'lardan, Saidiye Hanlarından çıkılıyordu. Bazen Kunteyci, Apak Hoca hakkında konuşulsa, bazen Timur Halife, Moydin Halife'lerin isyanı dile getiriliyordu. Bazen yurttaki cehalet, nadanlık, hurafecilikten şikayet ediliyor, bazen vatanlarının gelecekteki ilerlemeleri tasavvur ediliyor, çeşitli tahminler öne sürüyorlardı...

Ev sahibi ikinci defa sofraya serip, gecelik yemek getirmek için hazırlık yaparken, kalabalık şairden birkaç parça şiir okumasını istedi. Gelen istek doğrultusunda şair yeni yazdığı biri şiirini okudu: (s. 40)

Turfan Gecesi

Ne kadar da sıcak, ne kadar boğuk,
Nasıl bunaltıcı Turfan gecesi!
Nefesim sıkıştı, göğsüm daraldı,
Terletiyor cip cip Turfan gecesi.

Çaylardan soğusa sıcak rüzgârlar,
Terleyip beşikte ağlar çocuklar.
Sussun diye ninni söyler analar,
Nasıl bunaltıcı Turfan gecesi!

Parıldayıp durur gökte yıldızlar,

Bağlarda solgun güller kunduzlar⁸²,
Elde yelpaze, şikâyetli laflar,
Nasıl bunaltıcı Turfan gecesi!

Üzümler ki güya birer damla yaş,
Ağlıyormuş gibi yurttan keri -yaş⁸³.
Ne zaman çıkar ki güneş atıp kaş?
Acayip karanlık Turfan gecesi!

Ne zaman nur saçıp atar altın tan,
Doğmaz mı bu güneş deyip şaşırma
Gün ağardı aydınlandı attı tan
Er ya da geç biter Turfan gecesi. (s. 41)

⁸² Kunduz: çok yıllık, saman gövdeli, böcek yiyen bir bitki. Gölcüklerde veya sulak alanlarda yetir. Gövdesi ince uzun, çiçeği sarı, yaprağı ipeksidir, üst kısmında böcekleri yakaladığı bir kesesi vardır.

⁸³ Keri –yaş: Yaşlı genç.

Üçüncü Bölüm

On beş günlük dolunayın çatıdaki pencereden tıpkı değirmenin arkından akan su gibi görünen şulesi evin tam ortasına düşüyordu. Bu gece yarısına kadar belge düzenledi.

Abduhaluk Uygur hala yazmakla meşguldü. Pencere altına konulan büyük masanın ortasındaki elektrik lambası sarı ışık saçıp, aydınlatarak şairin çalışmasına imkân sağlıyordu. Pencereden süzülüp duran serin dağ rüzgârı şairin lamba ışığında parlayıp duran geniş alnını ve yüz, gözünü okşayıp, ona eşsiz bir huzur veriyordu. Böyle sakin, böyle serin bir yerde şairin ilhamı tıpkı taştan taşa çarpıp coşarak akan büyük nehir suyu gibi kabarıyordu.

Önceki akşamdan gece yarısına kadar şiir yazmakla meşgul olup, sayfa sayfa kâğıtları güzel şiirsel ibarelerle işleyen şair, başının, bedeninin yorulduğunu hissedip mola verdi. Aklına çok mühim bir iş gelip yine durdu. O anda aklına kadirşinas dostu lambaya minnettarlığını bildirmek geldi. Bu yüzden o derhal bir yaprak kağıt alıp, dik dörtgen şeklinde katladı. Katladığı her bir köşeye gazel şeklinde bir teşekkürname yazmaya başladı: (s. 42)

Geceyi gündüz kılar tıpkı bir inci bu çırak⁸⁴,
Nurunu güneşten almış nur –ı cevher bu çırak

Kapkaralık gecede nurun kaynağı bu çırak,
Gece yolu şaşırının meşalesi bu çırak

Gece kalem tutulmazdı olmasaydı bu çırak
Nice yazsam öyle coşar gece bu derd-i firak.

Abduhaluk gece gündüz ayrı kaldın uykudan,
Tıpkı pervane gibi ol, kalma bu nurdan ırak.

⁸⁴ Çırak: Fener.

Abduhaluk gazeli bir kez gözden geçirip, kâğıdı katlayıp, ortasından bir delik açıp, büyük bir özenle lambaya giydirdi. Ayimhan'ın "uhh..." deyip uzun nefes alışı duyuldu. O uyanmıştı. Bunu anlayan şair lambaya kâğıdı giydirdikten sonra, dönüp Ayimhan'ın yıldız gibi parlayan ahu gözleriyle karşılaştı.

-Ne oldu, uyandın mı? –Dedi şair sevgiyle gülümseyip.

-Tan atıyor, sen ne zaman uyuyacaksın diye bakıyorum, dedi Ayimhan tatlı bir sesle.

-Henüz erken değil mi?

-Aya baksana, öğle oldu, Ayimhan böyle deyip nurlu gözlerini şairden kaçırıp sessizce yattı. O sırada onun keklik kaşlarının altındaki bâdem göz kapakları tamamen açılıp, bir güzelliğe on güzellik katıyordu. Kadirşinas sevgilisinin bu kadar güzel ve sevimli yüzünden etkilenen şair teselli etmek isteyip: (s. 43)

-Yazdıklarımı bir kez gözden geçirip yatayım demiştim, -dedi.

-Ahh... Ayimhan derin bir nefes alıp aniden şaire baktı.

-Evet... Yine neden ah çekiyorsun?

-Ben de yazmayı biliyor olsam diye arzu ettim, -deyip gözünü kocaman açıp şairin gözlerine dikti Ayimhan.

-Bilsen ne yapacaktın? –Şair elini uzatıp onun tıpkı bir kuyu gibi, güzel çift çenesini okşadı.

-Ne yapardım, sana yardım ederdim işte, dedi Ayimhan salınarak gülüp. Onun bembeyaz dişleri lambanın ışığında sedef misali parlıyordu.

-Öyle olmasa da çok yardımcı oluyorsun.

-Nerde? –Ayimhan dertli bir ah çekip sözüne devam etti, babam beni kız çocuğu diye Kur'an okumayı biraz öğrendi deyip okuldan erken aldı. Eğer öyle yapmamış olsa ben okuma yazma biliyor olacaktım. Şimdi senin yazdığın yazılara ben tıpkı bir kör gibi bakıp kalıyorum. Ne kadar hayal etsem bizim böyle okuyanlarımızın hiçbir şeye yardımı olmuyor. Kur'an okumayı öğrenmek bizi teferruatın dışına çıkarmıyor. Bakıldığında, bununla hiçbir iş vücuda gelmiyor.

Ayimhan'ın yarı uykulu söylediği sözleri basit gibi algılansa da, aslında çok derin manaya sahipti. Onun sözlerinde halkın omzuna dağ gibi basıp duran bütün külfetler, milletin gözünü kör bırakan sebeplerin ana kaynağı olan eski eğitime karşı şiddetli bir isyan (s. 44) ateşi yanıyordu. Bunu düşünen şair Ayimhan'la meseleyi derinlemesine konuşup.

-Çok önemli bir şey söyledin, ben senin bu kadar derin fikirli olduğunu düşünmüyordum, -dedi.

-Öyle, senin beni düşünmediğini biliyorum, dedi Ayimhan öfkelenip.

-Yok, öyle değil, ben seni çok düşünüyorum. Ama şimdi böyle paha biçilemez sözler söyleyip beni hayran bıraktığın için öyle söyledim, üzülme sen, canım! Şair özür diledikten sonra sözüne devam etti, başımızdaki külfetlerin kaynağı senin söylediğin teferruatların dışına çıkamamamızda, bunun gibi hiçbir şeyin manasını düşünmememizde. Sen bunu iyi özetledin. Ben buna tamamen katılıyorum, -o Ayimhan'ı yavaşça kendisine çekip, elma gibi parlak ve hoş kokulu yanaklarını koklayıp öptükten sonra, ekledi, teferruatın dışına çıkamamamız yönüyle bizi nadanlık, hurafecilik kıskacına almıştır. Bu zamanda her yerde işan –sofilerin “zikir –sema”sı, falcı kadın, üfürükçü, büyücülerin hurafelerle dolu inançları zirveye çıktı. Onlar işlemeden dişliyorlar, onlar kendi geçimini sağlayabilmek adına yalancılık yapıp, türlü usullerle halkı şuursuzlaştırmaktalar. Bu bizim hayatımızdaki en acıklı, en korkunç afet. Bu afetten kurtulmanın yegâne yolu halkı uyandırmaktır. Bunun için okullar açıp, senin de istediğin ilim irfanla halkı hurafelerin esaretinden kurtarmak gerek. Bu çok mühim ve zor bir iş. Beni geceleri uyutmayan işte bu kaygı.

Bu sözleri dikkatle dinleyen Ayimhan önünde otu- (s. 45) ran şairin boyunu Tanrı Dağlarından da yüce, şan şerefte binlerce on binlerce adalet savaşçısının galip komutanlarından da saygın olduğunu düşündü. Sıçrayıp yerinden doğruldu:

-Okul açılrsa, ben de okurum, dedi kararlı bir sesle.

-Okul açmak güzel iş, fakat ona yol yok!

-Neden?

-Onlar okuldan korkuyor. Halkın uyanmasından korkuyor, -dedi şair sakince anlatıp, -halk uyansa akla kararı fark edip, onların cahil bırakma siyasetine karşı çıkacak. Halk ayaklansa, kendi mukaddes hukuklarını tanısa, onların müstebit iyetini yıkıp, tahtı -bahtını yerle bir edecekler. Bunun için korkuyorlar.

Ayimhan nefesini tutmuş sessizce oturup bu sözleri dinliyordu. Şair ciddiyetle sözüne devam etti:

-Bizim okul açmamıza dinî, hurafe temelli örf adetler de sert engeller çıkarıyor. En tehlikeli ve zehirli kara güç işte bu. Bunlara teşebbüs eden cehaletperestler, halkın uyanışından çok korkuyorlar. Çünkü halk cehalet, nadanlık uykusundan uyansa, onların menfaatleri zarar görecek. Bunun için, onlar her türlü içtimai uyanış hareketine karşı çıkıyor. Mesela, Mehsubay Tataristan'dan iki kez öğretmen davet

edip tüm masraflarını kendisi karşılayarak Astane’de okul açtı. Bu okullarda, okutma işleri bir zaman yoluna konuldu. Daha önce bahsedilen (s. 46) mutaassıp kara güçler isyan başlatıp: “Mehsutbay yenilikçi mektep açtı, hesap, coğrafya diye Besmelesiz bir şeyler okutuyorlar, dünya yuvarlak diyorlar” diyerek fitne fesat yayıp, Yan Zeşin’e şikâyet ettiler. Yenilikçi mektepleri kapatmak için bahane bulamayan Yan Zeşin onların şikâyetini dikkate alıp bir buyrukla yenilikçi okulları kapattırdı. Öğretmenlerini kovdu, hatta sürgün etti. Bunlar 1918 yılında olan şeyler. Aradan birkaç yıl geçince Kaşgar’da yine bir eğitim hareketi başladı. Merhum Abdukadir Damollam öncülük yapıp, medreselerdeki eski tarz eğitim işlerinde ıslahat yapmaya teşebbüs etti. Medreselerin vakıflarından para ayırıp, öksüz –yetimlerin bakımını yoluna koydu. En önemlisi yabancı ülkelerden gelen misyonerlere karşı koydu. Ne yazık ki, Abdukadir Damollam’ın terakkiperverliğini desteklemek yerine bir takım zenginlerle mutaassıp kara güçler ağız birliğiyle ona karşı çıktılar. En sonunda bu kara güçler bir suikastla Abdukadir Damollam’ı katlettiler.

Ayimhan bu dehşet verici facia karşısında yüreği yarılmış gibi, derin bir nefes çekip şaire bakakaldı, vücudu tir tir titiyordu. Şair onu hemen kendine doğru çekip, sevgiyle bakarak sözünü devam ettirdi:

-Bununla birlikte yine ilim semasında bir yıldız sönüp, terakkiperverlik hareketi yerle bir oldu.

-Öyle mi kalacak?

-Elbette kalmayacak. Halkın eğitime olan talebi (s. 47) hiçbir zaman bitmeyecek, belki bu arzu gittikçe güçlenecek. İşte, o talep edenlerden biri de sensin. Bunun için yenilikçi okullar açmamız gerek. Eğer açmasak, halkın, senin isteklerin nasıl yerine gelir? Bu yolda türlü türlü engellerle karşılaşsak da, kesinlikle gevşemeden onları aşip geçerek ileriye yürümemiz gerek. “Mâniin çok olsa da korkma, kaldır ileriye bas” bu bizim şimdiki şiarımız...

Ayimhan Abduhaluk Uygur’dan bunun gibi daha çok sözler duydu. Şairin gurur, vicdan suyuyla sulanan sözleri Ayimhan’ın gönül evinde yer bulup, vücuduna büyük bir güç, kuvvet bahşetti, bununla birlikte o yüce bir gaye, sağlam bir irade kazandı.

Abduhaluk Uygur söylemekten yorulmadı. Ayimhan’sa şairin sözlerine doyamadı.

Bir günlük meşgulat, bir günlük hareket... Bunun verdiği yorgunluk sonunda galip geldi. Bundan dolayı onlar sarılıp tatlı bir uykuya daldılar. (s. 48)

Dördüncü Bölüm

1

“Mektep açılırsa, ben de okuyacağım!”

Bu yalnızca Abduhaluk Uygur’un candan aziz sevgilisi Ayimhan’ın talebi değil, binlerce, on binlerce insanın ve çocuklarının arzusu, emeli idi. Böyle umumi bir arzu nasıl göz ardı edilebilirdi? Buna itibar etmemek genç şairin arına dokundu. Bu yüzden o, bu konuda çok düşünüp birkaç gün boyunca doğru dürüst bir iş yapamadı. Bilhassa geceleri bu hayal alemine girip, tan atana kadar uyumuyordu. Bir gün bu konu hakkında görüşmek için o, doğruca Hesamidin Zuper’in evine vardı. Misafirhaneye girer girmez:

-Hesamidin ağabey ben şöyle bir iş için geldim, dedi selam vermek yerine.

-Buyur şair, Hesamidin Zuper hesap defterinden başını kaldırıp şaire baktı. Onun bakışlarında “haydi söyle, dinliyorum” diyormuşçasına açık ve sıcak bir yaklaşım vardı.

-Okul açsak diyorum, dedi şair heyecanla.

-Bu güzel bir fikir! Ben desteklerim. Haydi, düşüncelerinizi söyleyin, duyalım.

-Şimdilik birer sınıflık açsak mı ki? (s. 49)

-Nerede?

-Bizim avluda olabilir.

-Mehsum ağabeyin haberi var mı?

-Henüz konuşmadım. Haklı işe babam da yok demez.

-Gayretiniz için Barekallah! –Dedi Hesamidin Zuper gönlünden geçen sözü söyleyen kişiye minnettarlıkla gülümseyerek, -size göre bu işin imkânı var öyle mi?

-Dünyada bir sürü iş cüretten doğar, -dedi şair ümitvar olarak. –Kolları sıvayıp işe başlasak, “Tevekkül deryasına saldım gemimi, ya Bay’dan çıkar, ya saydan çıkar⁸⁵” diye bir söz yok mu?

-Bu sözleriniz doğru, ama -Hesamidin Zuper bir süre kapkara bıyıklarını sıvazlayıp biraz düşündükten sonra, devam etti, okul açmak şimdiki şartlarda çok zor

⁸⁵ Bay: Aksu şehrine bağlı verimli, münbit bir yerdir. Say: Verimsiz kurak ve insan ayağı değmeyen, oraya düşenlerin çok fazla yaşam şansı olmayan çöl.

bir iş. On yıldan beri hükümran olan yaşlı Cyancün⁸⁶'ün karakterini hepimiz biliyoruz. O çok hunhar bir kişi. Milli eğitimi de her zamanki bakış açısıyla yasaklamıyor. Onun asıl maksadı halkı cehalette, nadanlıkta bırakıp hükümranlığını sürdürmek. Bundan başka, onun böyle bir siyaset izlemesine bizim akılsız, mutaassıp mollalarımız yardım ediyor. Bu durumları siz genç olsanız da etraflıca düşünürsünüz. Tamam, biz tevekkül edip okul açtık diyelim, bu mollaların kulağına ulaşır, onların karşı çıkması, bire iki katıp yönetime yetiştirmesi, hatta yaşlı Cyancün'e şikâyet etmesi mümkün. Durum o dereceye geldiğinde, kısmen gönül kırgınlıkları doğ- (s. 50) mayacak denemez. Hal böyle olduğunda ne yapmak gerek? Bu yönleri de düşünmeden olmaz.

Sözleriniz çok doğru. Böyle olacağı açık ama biz ne zamana kadar başımızı içimize çekip kirpi gibi büzülüp yatacağız! Armut piş, ağzıma düş demekle olmaz, bunun için...

-Bunun için biz yapacağımız işleri önceden dikkatlice düşünmeliyiz, -dedi Hesamidin Zuper şairin sözünü keserek. “-Bilerek iş yapanın beli bükülmez” denildiği gibi, nasıl, okul açmanın zaruri olduğunu düşünüyorsak, buna karşı yapılacak itirazları da tamamen düşünmemiz gerek. Biliyorsunuz, Mehsutbay şimdi yok, Semey'e gitti. zaten burada olsa da öne düşmezdi. Çünkü ona bu tür hareketleri kesinlikle yasakladım. Eğer o öne düşse, zarar görebilir. Yan Zeşin boş bir adam değil, eli kanla boyanmış, dikkat etmezsen olmaz. Ben de böyle ihtiyatlı davranıyorum. Lakin size kesinlikle yardımcı olurum. Bunun için bu işi çok gürültü çıkarmadan, kendi içimizde bilip sekiz –on çocuk toplayıp okutalım. Eğer bir itiraz olmazsa yavaş yavaş genişletiriz. Kazara fitne fesat çıkarsa icabına bakalım. Sonra da hiç bir şey olmamış gidi davranalım. Ne dersiniz?

2

Şehir içindeki koruda⁸⁷ birkaç yıldan beri pamuk deposu olarak kullanılan büyük evin duvarlarını, tavanını kalın (s. 51) toz toprak bastığından onu temizlemek öyle kolay olmayacaktı. Böyle olduğu halde Abduhaluk Uygur'la Ayimhan'ın bu günlerdeki heyecanı karşısında bu iş hiçte zor değildi. Onlar evi göz açıp kapayıncaya kadar temizleyip, güzel bir hale koydular.

⁸⁶ Yaşlı Cyancün: Yan Zeşin'i halk böyle adlandırıyor.

⁸⁷ Avlu ve avlu içindeki ev ve diğer yapıların umumi adı.

-Temizlik yapmak ne kadar güzel değil mi? İşte bak, saçını yıkayıp tarayan bir kıza benzeyen dershanemiz ne kadar güzel oldu. Dedi şair hoşnutluğunu belirterek.

-Şöyle saç sakalını kestiren yiğitlere benzetsek de olur, dedi Ayimhan gülümseyip.

İkisi bir vakit gülüştükten sonra, eve sıra dizdi. Bu ev peyderpey dershaneye benzemeye başladı. Şimdi tahta boyama ve tebeşir yapma bekliyordu onları. İkisi konuşup kilerdeki soba borularını çıkartıp, onlardan bir leğen kurum döktü. Bu esnada şairin yüzüne is sürülmüştü, Ayimhan buna istihza ile güldü. Ama şair bundan habersiz kaynatılan tutkalla kurumu karıştırdıktan sonra, donup kalmasın diye aceleyle tahtayı boyamaya girişti.

Ayimhan tebeşir hazırlamak için yakılan kireçtaşını elekten geçirdiği sırada yüzüne bulaştırdı, bunu gören şair alay edip gülmeye başladı:

-Bundan sonra sana pudra almasak da olur!

-Benim için olmasa da sana biraz almadan olmaz! –Dedi Ayimhan şakayla karışık gülüp.

-Bana lazım değil.

-O olmasa yüzündeki kara kuruları nasıl temizleye (s. 52) biliriz? –Ayimhan katıla katıla güldü.

Bunlar olduktan sonra şair yüzüne is sürüldüğünü anlayıp utanır gibi oldu. Ayimhan onun yüzündeki karaları silmek için yanına geldiğinde, şair de onun yüzündekileri silip temizledi.

İkisi birlikte tahtayı kaldırıp deponun duvarına astığında, bu depo kusursuz bir okul görünümü kazandı. Ayimhan dışarıya çıkıp kuruyan tebeşirden birkaç tane getirdi. Şair tebeşirle tahtaya:

“Mektep cennet,
Gel, okumaya devam et”
diye güzelce yazdı.

Ertesi günden itibaren belirlenen çocuklar gelmeye başladı. Hesamidin Zuper en küçük kardeşi Siraceddin’i ilk olarak okula verdi. Sekiz –on çocuk toplandı. Bunların içinde kızlar da vardı. Kızlar Ayimhan’la birlikte okuyordu. Okul giderleri ve öğrencilerin defter kalem gibi giderlerini Hesamidin Zuper kendi üstüne almıştı.

Okulun ilk temellerini atan şairin gönlü, ileriye bakınca çok huzur buluyordu. O öğrencilere heyecan ve istekle ders anlatırken günlerin nasıl geçtiğini bile anlamıyordu. Çocuklara ana dil ve hesap derslerini canı gönülden öğretiyordu.

Öğretmenlik işi mihnetli ve az talep edilen en cefalı hizmettir. Bunun için şair gündüzleri öğretmenlik yapıp epey yoruluyordu, bundan başka geceleri usandım yorulduğum demeden, gece yarısına kadar lamba (s. 53) altında pencereden esen serin havadan nefeslenip oturarak, kabaran ilham denizlerinden değerli inci –cevherleri topluyor, marifet gülistanına nakışlar işliyordu.. Onun kalemi altında yazılıp çıkan güzel sözler, ilmi hikmetler, açık fikirler, halkın anlayacağı sade, anlaşılır şiirler binlerce on binlerce çalışan insan topluluğunun gönlündeki maksat -dileği, ümit – isteklerinin sembolü sıfatıyla sanki kutup yıldızı gibi parlıyordu. Bu sebepten dolayı bu şiirler çok kısa bir süre içinde şehirde, köylerde, medrese odalarında, şöenlerde, toplantılarda kesinlikle okunulan, elden ele dolaşan, sanki değerli bir inci gibi kıymet kazanıyordu.

Şiirden az çok haberi olan herkes Abduhaluk Uygur’un şiirlerinde parlayıp duran fikirlerden son derece memnun kalıyor, o şiirlerdeki lezzeti, şiir bağlarında henüz olgunlaşmış her çeşit tatlı meyveden de şirin ve leziz görüyordu. Onun şiirlerinde gerçek istekler vurgulanıyor, parlak ümitler dalgalanıyordu. Savaş nişanları çolpan gibi parılıyordu. Bu şiirler yine halk gaflet uykusundan uyanıp, ruhu sarsılıp cesaret ve gayretle savaşa atılmış olsa, arzu –emele ve parlak istikbale ulaşabileceğinin hakikatini nur saçan canlı hitaplarla ifade ediyordu. Şairin “Kesilmez Umut”, “Vicdan Azabı”, “Gönül Arzusu”, “Görünen Dağ Uzak Olmaz” ve buna benzeyen birçok şiirleri raviler vasıtasıyla halk arasında geniş bir şekilde yayılıyordu. Bu şiirlerin şifalı didarından binlerce on binlerce dertli yürek derman alıyordu. Zamanın dert ve belasından çak çak olan hasta gönüller aslına dönüyordu (s. 54)

Abduhaluk Uygur’un bu tür cesur şiirleri yalnız Turfan’da değil, Urumçi, Guçun, Manas, Kumul gibi yerlerde de büyük dalgalar hâsıl ediyordu. Onun şiirlerinden kopyalar şehirden şehre yayılıyor, hatta eş dost kendi arasında sözlerine selam kılarak gönderiyorlardı.

3

Öğleye yakın bir zamanda avluya iki adam gelip girdi. Onların zayıfça, sivri sakallı olanı Rozi Molla isimli yerli bir kişi olup, Abduhaluk Uygur’un Çince mektepte birlikte okuduğu sınıf arkadaşı idi. Beyaz tenli, kuşburunlu, öğrenciye benzeyen bir diğeri ise tanıdık değildi. O yabancı gibi görünüyordu. Abduhaluk Uygur dershaneden çıkıp misafirlerin yanına geldi.

-Esselamü Aleyküm...

-Ve Aleyküm Selam... Rozi Molla nasılsın? İyi misin?...

Rozi Molla Abduhaluk Uygur'la tokalaşıp görüştüktan sonra, gözlerini sakına sakına, çocukların cıvıladığı derslane tarafına dikkat kesildi. Tanımadığı adamsa çok saygın bir adamın önünde duruyormuşçasına çekinerek duruyordu.

-Bu misafir Kumul'dan gelmiş, dedi Rozi Molla yanında duran misafiri gözüyle işaret edip. -Abduhaluk ile görüşmek istiyorum, evini bulamadım diye arayarak yürüyordu. Ben de kılavuzluk yaptım.

-İyi yapmışsın, eve girelim. Dedi şair misafirleri eve davet edip. (s. 55)

-Ben gideyim, işim acele, dedi Rozi Molla, dönüp derslane tarafına baktı. - Burada okuyan çocuklar mı var, -Nasıl?!

-Kardeşlerimin çocuklarının birkaçı gelmişti...

-Ha... Öyle mi? Güzel... Rozi Molla gidip derslaneye başını uzatıp baktı. -Bu resmi bir mektepmiş, tahta, sıra -masa hepsi tamam. Ne kadar güzel...

O çocuklara, derslanenin içine dikkatlice göz gezdirdikten sonra arkasına döndü. Şair onun biraz oturmasını istese de, o özür beyan edip çıkıp gitti. Onu uğurlayıp dönen şair avluda bekleyen yabancı misafiri kendi çalışma odasına aldı.

Ev basit fakat tertemizdi. Pencerenin altına konulan masanın üstünde divit - kalem, defter -kâğıt düzenli bir şekilde duruyordu. Yine nişte birçok kitap vardı. Misafir Fatıha okuduktan sonra, utanarak kendini tanıttı:

-Kumul'dan geldim, adım Aziz Niyazi, vakitsiz gelip işlerinizi bozduğum için mahcubum.

-Yok, asla öyle düşünme, dostlar için her zaman hazırız, hiçbir zaman zahmet görmeyiz. Dedi şair gülümseyerek. -hoş geldiniz, Kumul'dan ne zaman geldiniz?

-Şimdi, -dedi o heyecanla şaire bakıp. Cenaplarına selam vermek, yüzünüzü görüp sohbetinize dâhil olmak arzusu ağır bastığı için, eşyalarımı hana bırakıp aceleyle geldim.

-Pek güzel... Gönül visal aradığında, dost ahablar bazen insanı işte böyle aceleye (s. 56) mecbur ediyor. Acele etmek gerek, yaşamanın anlamı da istek - arzulara ulaşma yolundaki acele hareketlerden ibaret demektir. İşte bugün siz de bu çizgiden çıkmayıp geldiniz. Gelmeniz ne kadar güzel oldu. Konuşuruz, dost oluruz.

Şair mümkün olduğu kadar yumuşak konuşup, misafirin utancından yüzüne akseden rengi gidermeye çalışıyordu.

-Teşekkürler, -dedi Niyazi minnettarlığını bildirerek. –Geçen yıl dostlardan biri sizin şiirlerinizden nüsha kopya edip, hediye niyetiyle fakire göndermişti. O nüshalar Kumul’da elden ele geçip sanki bir yüzük gibi kıymetlendi. Kumul’un Rahatbağlarında, medrese odalarında, ticaret merkezlerinde, şölen –şenliklerde coşkuyla okundu. O şiirlerden lezzet almayan, bedii kuvvetinden etkilenmeyen bir tek kişi kalmadı. Herkes bir ağızdan, çok anlamlı ve tesirli yazılmış deyip size methiye okudu. –Niyazi biraz durup dudaklarını ıslattıktan sonra devam etti. –Hepsinden çok bana tesir etti, sizi gıyabi üstat kabul edip, taklit ettim. Gece gündüz alıştırma yaptım. Faydalı bir parça şiir yazmak kolay iş değilmiş. Öyle olsa da yılmadım. Gayret edip birkaç parça şiir yazdım geldim. Gerçi ham olsa da size göstereyim dedim, zahmet olmazsa...

Şaire iki eliyle bir sürü el yazma sayfa veren Niyazi ensesinden kulaklarına kadar kızarıp kaldı.

Abduhaluk Uygur bu şiirleri vurguyla okumaya başladı. Niyazi kendi şiirlerini büyük şairin ağzından duyunca heyecandan vücudu titredi. Şair hepsini bir kez okuyup (s. 57) bitirdikten sonra Niyazi’ye sevgiyle bakıp:

-Güzel yazılmış, fikirler yerinde, -dedi başını sallayarak memnun kaldığını gösterip, sonra sözünü ağır tonla sürdürdü, -Başkalarının yaptığı işi ben yapamam dememeli. Çalışılsa, başkalarının yaptığı her türlü iş de böylece yapılır. Büyük üstat Ali Şir Nevaî insanı hayran bırakan âlemşümül dev eserleri yazdı. Üstat Şeyh Saidi hikmetler âleminden o kadar çok cevahir çıkardı. Lakin onlar bu cevherin tamamını çıkarmış değiller. Onlardan sonraki iktidar sahiplerine de yine çok cevherler, hikmetler kalmıştır. Onları çocukları çıkardı ve bundan sonra yine çıkaracaktır. Bunun anahtarı çalışmakta, çalışmadan hiçbir maksada erişmek mümkün olmuyor. Siz de görüyor, biliyorsunuz. Bizim öğrencilerimizin birçoğu kazan başına çörekleniyor ya da kasabın etrafındaki sinekler gibi menfaat sofralarına üşüşüyorlar. Veya arzu ve heveslerine kapılıp çalışmaktan geri kalıyorlar. Bu bizdeki en ağır hastalık, bana göre insanlar için en önemli şey hayat. Çünkü o her insana ancak bir kez veriliyor. Bu yüzden ömür de her bir nefeslik an da öylece kıymetli. Vakit sanki atılan bir ok gibi, o asla geri dönmüyor. Demek istediğim, herkes kıymetli hayatını değerlendirmeli, paha biçilemez vaktine sıkı sarılmalı. Kendi kıymetini bilmeyen adamın kıymetini başkası bilmez, bunun gibi elden kaçan vakti de başkaları geriye döndürüp veremez. Bu yönden size aferin diyorum. Çünkü siz kıymetli vaktinizi zayi etmeyip çalışmış, şairliğe ilk adımınızı başarıyla atmışsınız, bunu devam ettirin, çok çalışın, çok yazın,

fikirler açık, dil sade (s. 58) olsun. Bizim şiirlerimizde insanlar bir bakışta fikrimizi, maksadımızı anlamalı.

-Teşekkürler, verdiğiniz bilgiler için binlerce teşekkür, ama... -Dedi Niyazi biraz müşkül durumda kalarak.

-Söyle bakalım! –Şair Niyazi'nin fikrini öğrenmeye hazır olduğunu bildirip sual nazarıyla baktı.

-Ben çoğu zaman ümitsizliğe kapılıyorum, diye söze başladı Niyazi açık yüreklilikle, -Yazdıklarım işe yaramaz şeylermiş gibi geliyor. Yazdıklarımı çoğu zaman yırtıp atıyorum. Bazı günlerde ümitsizliğe kapılıp yazmayı bırakayım diye düşünüyorum. Bende bazen işte böyle bir çeşit kötü hal peyda oluyor.

-Bu doğru değil, -dedi şair ciddiyetle, -Himmatli, gayretli olun, hayata rağmen ümitvar olun. Hiçbir zaman yılmayın, çalışıp, öğrenip şair olun. Biz ikimiz yine yetersiz kalırız. Yurdumuzdan daha fazla şairler, edipler yetişmesi lazım. Bizde bir şairin veya bir edibin yetişmesi, bir namussuzun eksilmesiyle eşitir. Bunu bilmeniz gerek.

Şairin acayip fikirlerinden derin tesirler alan Niyazi, yine şiiriyetin birçok ince taraflarından sual sorup, anlayamadığı meselelere cevap aldı. Şair onun her bir sorusuna tatmin edici cevaplar verdi. En sonunda Niyazi teşekkür edip ayrılmak istediğinde şair onu kapı önüne kadar uğurladı.

-Durun, size bir şey hediye edeyim! –Dedi şair giden misafiri durdurup. Niyazi şaşırıp kaldı. Şair aşağıdaki gazeli okudu: (s. 59)

Ey Niyazi, gayretinden öl lakin ayrılma,
Hak bildiğin yolundan canını ver kayrılma⁸⁸
Engelin çok olsa da ileri yürü korkma
Dağ, taş, derya, denizlere sen şaşırma.
Abduhaluk'un sözünü itibarsız sanma
Sonra bu vicdanını bitmez azaba salma...

⁸⁸ Kayrılmak: dönmek.

Sınıfta Ayimhan hesaba katılmazsa on üç çocuk okuyordu. Üçü kız, kalanlar erkek idi. Erkeklerin en büyüğü on iki, kızlarınsa on yaşında olup, onlar Ayimhan'ı çevreleyip erkeklerden ayrı oturuyordu. Bunlardan yalnız Ayimhan'la güzel yazı alıştırması yapıyordu. Çünkü o Kur'an okumayı bildiği için, yazı yazmayı kolayca öğrenmiş, güzel yazı çalışma aşamasına gelmişti. Kalan çocukların durumuna bakıp a, b, c diye üç gruba ayırıp ders veriliyordu.

Ulaşmak istediği amacın birinci aşamasına adım atan Abduhaluk Uygur kendi çalışmasından oldukça memnundu. Yoruldum –usandım demeden, ateş gibi coşkuyla ders anlatıyordu. Tahtanın yarısına harf, yarısına kelime, cümle yazıp, ayrı ayrı öğretiyordu. Çocukları, anlatılan dersleri defterlerine yazmaya çalışmalarını için yerleştirdi. Çalışma başladığında ilgisini artırıp, çocuklara yazı yazarken nasıl oturmak, kalemi nasıl tutmak gerektiğini, kalemi diline deydirmemelerini ve daha başka şeyler hakkında durmadan konuşup talimat verdi. Kalemin ucunu kıranların kalemini açıp verdi. Ayimhan'ın çalıştığı kamış kalemi de hazırlayıp verdi... (s. 60) Öğrenci gerçi az olsa da, iş çoktu. Bir sınıfta üç dört dereceye ayrılan öğrencileri okutan öğretmenlerin karşılaştığı güçlükler şairi hayli terletiyordu. Tahtaya bir sürü yazı yazıp sildiği için elleri tebeşir tozlarıyla tıpkı un torbasına vurmuş gibi oldu.

Ancak o memnundu. Şairin çektiği cefaları, sınıfın içinde kızıl güller gibi oturan çocuklar ve onların okumayı dört gözle bekleyen kara gözleri, öğretmenlerine minnettarlıkla bakışları unutturuyordu. Şair her bir çocuğun minnettarlıkla parlayan kapkara gözleriyle karşılaştığında, yorgunluğu toz gibi uçup, onun yerine yeni bir kan, yeni bir güç kuvvet peyda olduğunu hissediyordu. İşte Ayimhan kamış kalemi gıcırdatarak güzel yazı çalışmakta. Onun vütün vücuduyla çalışmaya daldığı vakitlerdeki oturuşu ne kadar güzel, onun kaş taşı gibi parlak, güzel eliyle yazılıp çıkan yazılar ne kadar da güzel! Bu yazılar günden güne durmadan değişerek olgunlaşan ekinler gibi güzel bir görünüm kazanmakta. Bu elbette öğretmenin emeğinin bir neticesi, öğretmeni memnun eden, her türlü cefa ve meşakkatlerini unutturan manevi güç.

İşte yuvarlak yüzlü, ahu gözlü Siraceddin, onun gözlerinden idrak kıvılcımları sıçrayıp duruyordu. Onun derse kulak verip öğretmene dikkatle bakarak oturması ne kadar güzel. Bu gönlü hoş eden sihirli bir görünüş değil mi?

İşte sevimli, süt gibi ak yüzlü Buviheliçe. Onun kısa örülmüş siyah sümbül saçları, alnını kapatıp kara kaşlarıyla kavuşan perçemleri... O (s. 61) dalmış deftere sayı yazmakta. Burnunun ucundan boncuk boncuk ter dökülmekte. Bu kızın terini

silmeye dahi vakti yok. Bu nasıl bir okuma arzusu! Sınıfta yine bir birinden geri kalmayan güzel çocuklar, sanki birbiriyle yarışarcasına dikkatle okumakta... Abdihaluk Uygun çocukların okuma aşkına ve gayretlerine bakarak içten içe memnun oluyordu. Yaptığı işin doğruluğuna daha da inanıyordu. Bunu geliştirme hakkında düşünüyordu. Düşündükçe vücudu güç, kuvvet kazanıyordu...

Şairin babası Abdurahman Mehsum çıkıp keldi. O düşünceli görünüyordu. Sınıfın içinde duran şair pencereden babasını görüp karşılamaya çıkmak isterken, Mehsum dershaneye girdi. Öfkeyle konuşmaya başladı:

-Bize bir kez gün göstersen olmaz mıydı? Ne kadar büyük bir yürek sızısı bu! – Onun bir yerlerde derin bir yürek acısı çektiği yüzünden anlaşılıyordu. O bir şeylere öfkelenmiş konuşuyordu, -Büyüdüğünde birilerinin önünde el pençe durmak kolay iş mi? Çabuk ol, bu işleri toparla. Çocukları hemen gözden kaybet, başıma bela açmayın!...

-Ne oldu baba? Neye sitem ediyorsunuz? –Dedi şair babasının sözlerine şaşırarak.

-Toparla denince, toparla! Okul açacağım, çocuk okutacağım deyip başına çocuk toplayacağına tarlaya gidip çapa yapsan daha iyi. Çapa yapsan seninle hiç kimsenin ilgisi olmazdı.

Bu önemsiz iş mi?... –Dedi şair memnuniyetsizliğini belli ederek, sekiz on çocuk gelip gidiyorsa ne olmuş?

-Sen böyle söylemekle valinin önüne dağ gibi (s. 62) büyüterek koyuyorsun, - Mehsum sesini biraz alçaltıp devam etti, attığın adıma dikkat edenler hayli çok olmalı. Öyle olmasa bu işi vali ne bilir?...

-Vali duydu mu şimdi?

-Ben şimdi idareden geliyorum, dedi Mehsum tıpkı iğrenç bir yere gidip gelmiş gibi irkilip, -Evde yatarken idarenin polisi rüzgâr gibi gürleyerek gelip, beni önüne katıp sürüp götürdü. Ne bela oldu diye idareye varıncaya kadar yolda kurmadığım hayal kalmadı. Biliyorsun polis denenin kendinden fazla korkusu kötü. Beni götürüp idarenin salonuna oturttu. Bir iki saatten sonra vali gelip, beni görmesiyle tükürüklerini saçarak: Siz iyice sınırları aştınız. Yedi başınız mı var ki komutanın emrine, fermanına itaatsizlik ediyorsunuz. Duyduğuma göre oğlum Abdihaluk mektep açmış diyorlar, hemen kapatın, yoksa baba oğul ikinizi de hapse atarım!... Diyerek bağırdı. Ben: “olur, oğlum gerçekten öyle yapmışsa gidip mektebini dağıtırim” diye söz verip kurtuldum. Tamam mı, hemen bugün dağıtıp huzura kavuş!...

Abduhaluk Uygur bu sözleri sakince dinliyor gibi görünse de, gazaptan tutuşan vücudunu kara ter basıyordu. Çocuklar sanki ürkmüş tavşan misali tir tir titiyor, sessizce oturuyorlardı. Mehsum onları kovmaya başladı:

-Gidin! Bundan sonra da gelmeyin, artık bu işi bırakıyoruz.

-Baba! –Dedi şair karşı çıkıp, bu kadar korkma, bunlardan ne kadar korkarsan tepene o kadar çıkarlar. Ben bu okulu kapatmayacağım. Bence bu büyük bir iş değil. Buna mektep denmez, inanmazsa (s. 63) vali kendisi gelip incelesin. Akrabalarımızın sekiz on çocuğunun toplandığı küçücük işi okul açtı diye büyütüp bir şey derse, o zaman ben valiyle kendim konuşurum. Eğer hapse atarım derse kabul, hapiste de ben yatarım. Biz ne zamana kadar korkup sessizce yatacağız? Tavşan gibi korkuyla yüz yıl yaşamaktan, aslan gibi cesurca bir gün yaşamak daha değerli. Ben korkmuyorum!

-Yine çocukluk yapıyorsun oğlum! Dedi Mehsum onun sözüne itiraz ederek, bu işi hafife alma. Yaşlı cyancün oyun oynanacak birisi değil. O, gönlü kara, öfkeli, eli kanlı bir adam. Eğer bu iş onun kulağına gidecek olursa, her türlü kötülükten geri kalmaz. Sen de görüyorsun, geçmiş yıllarda okulları mühürleyip öğretmenleri kovan, bunlardan Kemal Efendi deneni kafese koyup Han'a yollayan cyancün bu değil mi?

-Yok, baba ben işimden vazgeçmeyeceğim! –Dedi şair kati ve cesur bir tavırla, - vali kendisi gelsin, ben konuşacağım, bize şu kadarcık yol bile vermeyen bu dünyanın nasıl bu hale geldiği hakkında iki çift laf etmezsem öfkem dinmez!...

Baba oğul ikisinin ciddi konuşmalarının üstüne dışarıdan cisa⁸⁹ çıkıp geldi. Onun arkasından Menlik Sofi, Haşim Derviş gibi kişiler de girdiler. Avluya girip gözlerini fal taşı gibi açarak sakallarını titreten cisa o yana bu yana bakarak tehditle:

-Neden rahat vermiyorsunuz? Okul dediğiniz hani, bir göreyim, -dedi ve dershaneye girip, oturan çocukları görünce aklı başından gitti. Sizler ne yapıyorsunuz burada çocuklar? Yürüyün, gidin, buraya bir daha gelmeyin. Bir gün olsun benim rahat (s. 64) cısalık yapmama izin verin! –Diye tersleyerek çocukları kovdu.

Menlik, Haşim denenler de dershanenin içine girip, hiç durmadan gevezelik yapmaya başladı:

-Ya Allah, Ya Kerim, işte bu ceditlik, dinden çıkmak değil mi?! Menlik Sofi başını sallayarak devamlı konuşuyordu. –Sırada, masada oturmak imansızların işi. Biz Müslümanlara diz üstü oturup ders dinlemek sünnet. Cenabı Resulullah ders anlattığında otuz üç bin sahabenin hepsi diz üstüne oturup dinlemedi mi?...

⁸⁹ Cisa: Bir bölge veya köyün asayişini sağlamakla görevli yerli memur.

-İşte, işte şuna bak, -diye söze başladı Haşim Derviş, sonra sıranın altındaki bir parça kağıdı alıp, ona buna göstererek, -bakın Huda'nın kelimelerinin yazdığı mübarek kağıtları yere atıp ayaklar altına almak çok günah değil mi? Dedi. Yine bu kara tahtaya bir şeyler yazılmış. Bu yazılarda hiçbir şey yok. Besmele de yok, böyle şeyler yazmak dinimize ters!...

Onların ağzından çıkan sözleri duyan kişi tahammül edemezdi. Şair şu anda istibdat, zulüm, töhmet, cehalet ve nadanlıktan ibaret kapkara bir duman içinde kalmıştı. Kuru iftiranın hançeri onun yüreğini parça parça etmişti. Cehalet ve nadanlık çiyenleri öfkeyle zehrini kusuyordu. O kendini zorla tutarak:

-Ey âdemler ne diyorsunuz? Nasıl iftira atıyorsunuz? Sizin amacınız ne?! -Diye haykırdı. Bu sözü söylediğinde şairin dişleri sıkılmış, gözlerinde gazap kıvılcıkları parlıyordu.

Şairin bu sözleri cisa, dervişlere tıpkı kubbede cevizin durmaması gibi, kıl kadar tesir etmedi. Gerçekte de (s. 65) onlar sözün tesir edeceği kişiler değildi. Birisi istibdat siyasetine uşaklık yapan kötü niyetli iken, diğerleri hurafeci itikadın zincirine bağlanmış, cahillikle kafası katılaşıp granit taş dönenlerdi...

-Masa, sıraları götürün, alıp benim avluma koyun. Kesip odun yapın! -Cisa gerinerek buyruk verdi. Onun adamları masa, sıra, tahtayı ganimet bulmuş gibi alıp götürdü.

Derviş bir sırayı alıp cisanın önüne gelip, sırtarak:

-Karpuz satmaya tezgahım yok, zor durumda kalmıştım, deyip alıp gitti. Böylece bu adamlar bir anda cennetasa sınıfı domuz girmiş gibi viran kıldılar.

Şair bu yırtıcılarla mücadele etmek, onları engellemek istedi. Fakat Abdurahman Mehsum oğluna engel olup laf söyletmedi ve:

-Tamam, bir şey söyleme, canın sağolsun! Dedi.

Hesamidin Zuper aceleyle çıkıp geldi. O sanki olan işlere aldırılmıyormuş gibi dönüp bakmadan şairin yanına gelip:

-Yürüyün, bizim eve gidelim! Deyip aldı götürdü.

O kapıdan çıkar çıkmaz şaire:

-Biz böyle olacağını önceden hesap etmiştik. Gerek yok, diye teselli etmeye başladı, -bizde Bugda Dağı gibi sarsılmaz ruh, yanardağ gibi ateşe dayanıklı gayret olması lazım. Böyle olursa sonraki hesapta maksadımıza ulaşırız... (s. 66)

Beşinci Bölüm

1

“Urumçi denilen büyük bir şehir, bir yerlere yalnız gitme, kaybolursun!” Keyum Bey’in uğurlarken kardeşçe söylediği sözleri arabada tıpkı beşikte yatar gibi sallanarak giden Abduhaluk Uygur’un kulağında çınliyordu: Urumçi’ye ulaştığın gün mektup yazıp gönder. Anam üzülüyor. Söylediğim gibi Urumçi’de başka kişilerle görüşeyim deme, Hüseyinbay’la görüş. Şimdi Urumçi’de onun önüne geçebilecek kadar büyük bir zengin yok. Onun çevresi geniştir. Cyancünlerle dahi görüşür. Bir sınıflık okul açmak o kadar büyük mesele değil! Yukarıdakiler makul bulursa, buradakiler itiraz edemezler.”

Turfan’da bir sınıflık cedit okulu açma imkânı aramak için Urumçi’ye giden Abduhaluk Uygur yol boyu hayallerle meşgul oldu. Olur da Urumçi’ye ulaşırsa kimlerle görüşmesi, nasıl konuşması, Yan Cyancün’e sunacağı arz mektubunu nasıl yazacağı hakkında durmadan düşündü. Tasavvur edildiğinde bu işlerin hepsi yerli yerinde olup, kolaylıkla hallolacağı biliniyordu. Bu elbette kişiyi mutlu ediyordu. 1928 yılının mayıs ayları, havanın gerçekten güzel vaktiydi.. Bu yüzden şairin bu seferi her yönüyle güzeldi. (s. 67)

Fakat oturup arabayı süren Arabacı Salih’in az konuşması, sert görünüşü şairi biraz rahatsız ediyordu. Uzun boylu, tel sakal, gök göz, yüzü sarıya mail beyaz, iki yanağından kan damlayan, yaz kış dağ boğazından aşsa da, dinç, sağlam görünen bu arabacının iki günden buyana doğru düzgün laf söz ettiği yoktu, çoğu zaman yabanilik yaparcasına arabanın yanın da yaya gidiyordu. Arabaya binip oturduğu zamanlarda da atların yürüyüşü, yolun alçak –yüksekliğine dikkat edip araba sürmekten başka, dostluk için hiçbir alamet göstermiyordu. Bundan dolayı şair onun böyle ketum mizacına boyun eğip onunla fazla ilgilenmedi. O sakin sakin hayal kurup, hayal bitse kitap okuyup zamanı geçiriyordu.

Arabalar yola çıkıp ertesi gün kızilsöğütle sarılan Davançin Deresine ulaşmışlardı.

Tarihten buyana Tanrı Dağının güneyi ile kuzeyini birleştiren Davançin Deresi elmas gibi parıldayıp duran Gigant Dağlarının ortasında tıpkı iki dağa sıkışıp kalan yeşil bir şerit gibi görünüyordu. Derede yine Davançin sazlıklarındaki yüzlerce

kaynak suyunun katılmasından hâsıl olan hayli ulu, mağrur bir su taştan taşa vurulup gürültüyle akıyordu.

Bugün pamuk taşıyan dört araba işte şu akıntının doğu tarafındaki yılan gibi uzayan dağ yolunda gidiyordu. Arabaların tekerleklerinden ve at toynaklarından çıkan takır tukur seslerle iç atın kuşağına yerleştirilen çingiraklardan, bunun gibi arabalardan çıkan gürültüler boğaz (s. 68) içini uğuldatıp, lerzeye getiriyordu.

Arabacı aniden şarkı söylemeye başladı. Onun gürül gürül çıkan güçlü sesi dağ içine can getirdi:

Üstü karlı ala dağlar,
Bu halimi gördünüz mü?
Düşmalara esir oldum
Kederimi gördünüz mü?

Nazar eylen gözyaşıma,
Kimseler gelmez yanıma.
Kamçı yiyerek başıma
Durduğumu gördünüz mü?

Kırk yiğidim hepsi gelip
Özümü ben gama salıp
Ahmet Bey'i bile alıp
Kederimi gördünüz mü?

Bende olduğum irade,
Kaldım sayısız belada.
Düşman atlı ben piyade
Yürüdüğüm gördünüz mü?

Yusuf Bey der sinem dağlı,
Arzumanım burda kaldı.
At önünde elim bağlı
Gittiğimi gördünüz mü?! (s. 69)

-Hayret, insanoğlu denilen çok acayip! -Dedi şair şaşkınlıkla.

Turfan'dan buraya kadar Arabacı Salih'in şarkı bildiğini veya böyle güzel şarkı söyleyeceğini düşünmeyen şair onun aniden şarkı söylemeye başlayıp dağ içini canlandırmasına hayran kaldı. İki günden beri isimlerini sormaktan başka kelam etmeyen şair bugünkü fırsattan istifade ederek onunla biraz dertleşmek istedi. Şarkının bitmesiyle söze başladı:

-Salih ağabey gibi değerli şarkıcıyı görünce dağların içi de canlanıp ses vermeye başladı değil mi?!

Arabacı o sırada dönüp:

-Evet... Gençliğimde bazen şarkı söylerdim, o zamanlar bugünkü gibi boğulup kalmazdım, -dedi alçak gönüllülükle.

Şimdi de çok iyisiniz. "Senin gençliğinden çizmemin topuğu iyidir" dermişçesine, dağ içini yine siz canlandırdınız.

Arabacı başka laf etmedi. Onun karşılık vermeden sessizce oturmasına bakılırsa, kendisine yapılan methiyeyi fazla beğenmediği anlaşılıyordu. Şair yeni açılan sohbet perdesinin kapanıp kalmasından endişelenerek, yine söze başladı:

-Hangi yaşlardasınız?

-Altmışa yaklaştım, -dedi arabacı biraz durup. O sanki bir şeyleri hatırlamaya çalışırcasına bir lahza sessiz kaldı. Arkasından şairin gözlerine samimiyetle bakarak, -Kardeşim, ben Yakub Bey'in tahttan indirildiği vakitlerde dokuz (s. 70) on yaşlarında idim. O zamanlar biz Kumul'daydık. Anam babam da vardı. İçeriden Zo Zuntan, Lyu Cintan denenlerin asker topladığını çok iyi hatırlıyorum, şimdiki gibi gözümde canlanıyor.

-Bu söze göre aslen Kumul'lusunuz değil mi?

-Turfan'da Kumullu Salih denilince beni tanımayan yoktur.

-Yusuf Ahmet'in şarkısını söylemenizden yola çıkarak ben de sizi Kumul'dan olsa gerek diye düşündüm. Düşündüğüm gibi çıktı, -dedi şair samimiyetle gülümseyip. -Bu taraflara ne zaman geldiniz, şimdi nerede yaşıyorsunuz?

-Koşkarız'de, -dedi o gülümseyerek. Sonra söylesem mi söylesem mi der gibi sözünü devam ettirdi. -Bu taraflara gelişim uzun hikaye!

-Söyleyin lütfen, bu uzun yolları konuşarak tüketmezsek, nasıl tüketiriz? -Dedi şair rica edercesine.

-Bu söylediğiniz de doğru, -dedi o ve nedense yola, yüksek dağlara bakıp devam etti, -Benim eski meseleleri kolayca söyleyememek gibi kötü bir huyum var. Neden dersiniz, geçmiş olaylardan bahsettiğimde eski yaralarım açılmış gibi

üzülüyorum. Bunu bir kenara bırakıp eski işleri kolaylıkla söyleyemiyorum, hayal dahi edemiyorum. Gömülen şeyler gömüldüğü yerde aynen kalsınlar diyelim geliyor. Yeter eski meseleleri tekrar dillendirmeyelim. O işleri tekrar açıp söyleyerek yüreğimizi yakmanın faydası ne?

-Yüreğinizi yakan işleri bizim gibi gençlere devredin, biz taşıyalım, -dedi şair samimi konuşarak, söylemezseniz, bir hayat hikayesini yanınızda götürmüş (s. 71) olmaz mısınız? Böyle olunca biz eski zamanlardaki olayları nasıl öğreneceğiz? Geçmişini bilen kimse kalmazsa, tarih bağları kopar. Sizin başınızdan çok işler geçmiştir, sizin gibi insanları canlı tarih, canlı kitap, canlı şahit diye görüyoruz. Anlatın, esirgemeyin!...

Salih Ağa sanki konuşması gelmiyormuş gibi ağzındaki tütünü ezerek elindeki kamçıyı sallayıp sağ taraftaki atın sağrısına hafifçe değdirdi. Sonra aniden dönüp şaire bakarak söze başladı:

-Ben bu meseleleri yıllardır içime atıp kimseye anlatmadım. -Dedi of çekerek. Anlatmak istesem de kime anlatacaktım? Mollalara söylesen onlar işe yaramaz, namussuzlar hazır ekmek, bedava pide bulsa yiyip yatıyor. “Suyu siner yere serp” diye bir söz var. Bu sözleri de çalışkan, kadir kıymet bilen insanlara söylemek gerek. Öyle olmazsa söylemenin ne faydası var? Bugün siz talep ediyorsunuz, bakıyorum bununla ilgili görünüyorsunuz, tamam anlatayım.

Arabacı atlara, yola bir kez göz atıp söze devam etti, şair ona yaklaşmış can kulağıyla dinlemeye başladı.

-Zo Zuntan ortaya çıktığında aklım başımdaydı. Onların nasıl çıktığını oldukça net hatırlıyorum. Küçük yaşlarda olan şeyler insanın aklında taşınmış gibi duruyor. Onlar çıkıp aradan yirmi yıl kadar zaman geçtikten sonra, Kumul’da Topraklar Ayaklanması oldu. O zamanlar ben otuz dört otuz beş yaşlarındaydım. Aradan dört beş yıl geçince Timur Halife Ayaklanması oldu. Tam yigitlik çağlarıydı, at binmeye çok hevesliydim. Sonunda atlanıp Halife ile birlikte Urumçi- (s. 72) ye kadar geldim. O zamanlarda biz şarkı söyleyip bu dağları titretiyorduk. Bu işleri ipinden iğnesine kadar bilirim. U yıllarda İli cyancünüyle Yüen Dahua arasında olan şeyleri de bilirim. Bu işleri ne kadar zamandır içimde sakladım. İnsanoğlu bildiği bir şeyi başka birisine söylemese içi daralıyor. Söyleyeyim desen kadrini bilecek adam yok.

-Zo Zuntan'ın ortaya çıkması tarihte büyük bir olay. Bunu biz tarihlerden öğrendik. Ama onun nasıl ortaya çıktığını bilmiyoruz, siz bütün bildiklerinizi anlatın, -diye rica etti şair.

-Zo Zuntan denilen hile huda yapmakta usta, güngörmüş cyancündü. “savaşın onda biri cenk dokuzu reng” denildiği gibi, Zo Zuntan her on askere bir bayrak açtırdı. Askerler piyade olarak yürüdüler. Kaç gün kaç gece ayağı kesilmedi. Nereye bakılsa bayrak. Bunu uzak tepelerden gören Bedevlet'in istihbaratçıları içeriden gelen askerin haddi hesabı olmadığını düşünüyordu. Bununla birlikte Bedevlet'in adamlarından biri savaştım derken diğeri savaşmayalım diyor, birlik olamıyorlardı. Sonunda viran oldular. Sonra biri Bedevlet'i zehirleyerek öldürdü. Onun Hakkulu Bey, Beykulu Bey denen oğulları şahlık mücadelesine girip birbirlerini öldürüp, tüketti... İşler işte böyle oldu...

Söz buraya geldiğinde Arabacı Salih kendi kendine gülümsedi. (s. 73)

-Siz gerçekten tarihçiymişsiniz, -dedi şair onun konuşmayı kesmesinden endişelenerek, -tarihi olayları detaylarıyla gören, etraflı sonuç çıkaran sizin gibi insanlar az çıkıyor.

-Kardeşim, ben mektep yüzü görmemiş, okuma yazmayı bilmeyen bir insanım, -dedi Arabacı Salih sözünü devam ettirerek, mamafih bir işin arkasına önüne, sağına soluna eşit bakmak gibi kötü bir huyum var.

-Ona kötü huy demeyiz. Yemek tabağını bilip başka şeyleri bilmemeye kötü mizaç deriz. Bence sizin gibi bir işi etraflıca değerlendiren insan az bulunuyor. Hadi devam edin, -dedi samimiyetle rica eden şair.

-Zo Zuntan yaşlı bir cyancündü, Lyu Cintan denilen cyancün gelip Urumçi'de vali oldu. O adam birkaç yıl ülkeyi idare ettikten sonra onun yerine Ru Yinçi denilen adam vali oldu. O hayli uzun zaman ülke yönetiminde bulundu. Benim hesabıma göre on üç on dört yıl yönetmiştir. Sonra onun yerine Lyen Kuy denilen geldi. İşte bu sıralarda sık sık bir ikisi gidip geldi. Biz onların adlarını öğrenemedim Yüen Dahua denilen (s. 74) biri vali olup ülkeyi yönetmeye başladı. Timur Halife Ayaklanmasının olduğu günlerde Yüen Dahua Urumçi'deki işleri şimdiki Yan cyancüne devredip kendisi merkeze gitti. Yan cyancün denilen çok yaman bir tilki. Ülke yönetimine geçeli şimdi on beş on altı yıl oldu. Bana göre ne kadar yaman bir tilki olsa da er ya da geç kuyruğunu kaptıracak.

Söz buraya geldiğinde arabacı aniden ciddileşerek arabayı durdurup şaire bakarak:

-Yokuşa geldik! Diye hatırlattı.

Arabalar tek tek durduktan sonra arabacılar yere indi. Bazıları yağ şişesini alıp tekerlek yağlamaya girişti, bazıları ıslık çalarak atları suladı.

Atlar iyice dinlendikten sonra yine hareket etti. Aralıkta elli metre yürüdüktan sonra, yol birdenbire sola dönüp boğaza sarıldı.

Davançın boğazı eski araba yolunda Güney Şincan boyunca hem yüksek hem de tehlikeli boğaz olarak biliniyordu. Boğazın güney yüzü kum çakıl karışık yumuşak toprak olup, uzunluğu bir kilometre, eğimi kırk elli dereceydi. Ağır yüklerle dolu olan arabaları bu yokuştan çıkarmak için bir arabaya yine başka bir arabanın atlarını koşup, yani arabanın önündeki üç ata yine üç at daha ekleyerek toplam yedi at gücüyle çekip çıkarılıyordu. Eğer bu da yetmezse yine üç at daha koşup on at gücüyle çıkarılıyordu. Arabacılar atların iki tarafına geçip (s. 75) onlara baskı yapıp, haydi diyerek kamçılıyıp dağ içini çınlatıyorlardı. Atlar yoğun baskı altında arabayı bütün gücüyle çekiyordu, lakin her on beş yirmi adım ileri götürdüklerinde tıpkı sözleşmiş gibi hemen durup dinleniyorlardı. Onların horultuları, yorgunlukları geçer geçmez arabacılar yine sürüyordu. Arabalar işte bu yöntemle tek tek yokuşun sonuna ulaştırılıyordu. Yokuştan inmekse oldukça güç ve tehlikeliydi.

Yokuşun kuzey tarafının eğimi takribi seksen doksan derece gelip, kaygan taşlıktı. Uzunluğu tahminen üç –dört yüz metre geliyordu. Yokuşun üstünden bakıldığında alttaki insanlar serçe parmak kadar görünüyordu. Bu kadar dik ve kaygan taşlarla dolu yokuştan ağır yüklerle dolu, üstelik de fren sistemi olmayan ağaç arabaları sadece atların yardımıyla indirmek mümkün olmayacaktı. Eğer tedbirsizlik edilse, araba yuvarlanır at ve arabacıları mahvederdi. Ancak çalışan insanlar akıllıydı, arabayı yokuştan indirirken öndeki üç atı çıkarıp, arabanın arkasına ters yönde bağlıyordu. Bu sırada yalnız içteki atlarla kalan araba yokuştan inerken ters bağlanan üç at arkaya doğru direnerek fren vazifesi görüyordu. Kazara araba yürüse, ters bağlanan üç atı arabacılar yukarıya çevirip yürütüyordu, bu yöntemle kaçmak üzere olan arabayı fren misali durduruyordu.

Yokuşa iniş çıkışlardaki ciddi uğraşları gören şair arabacılığın nasıl zor bir iş olduğunu anlayınca onların marifetine imrendi. Düz yola çıkınca memnuniyetini gizleyemeyen Arabacı Salih şa- (s. 76) ire bakıp:

-Kardeşim, bugün bizim işlerimizi bizzat gördün değil mi? Deyip gülümsedi.

-Öyle, nasıl cefa –meşakkatli olduğunu kendi gözümle gördüm, -dedi şair kendi hissiyatını söyleyip, -böyle tehlikeli yolları açıp, cefa ve meşakatlere katlanarak

yürüyen atalarımıza, babalarımıza ne kadar rahmet okusak, ne kadar dua okusak azdır. Bakın, bu yokuş ne kadar dik, adamın bakınca korkası geliyor.

-Adamın korkası geliyor dediniz, aklıma bir iş geldi, -dedi arabacı yeni bir söze başlayarak. –Bir sene Turfan’dan bir memuru kira ile Urumçi’ye götürdüm. Memur arabaya bir bindi bir daha inmedi. Sabahtan akşama kadar uzanıp yatıp uyudu, uykudan kalktığında iki eline iki adet demir top alıp oynuyordu. Güneşten ölümünden korkar gibi korkan bir kişiydi. Yokuşa gelindiğinde bu memur atların arabayı çekemediğini gördüğü halde arabadan ineyim demedi. Sonunda buna bir çare buldum: Tehlikeli, inmezsen olmaz, dedim. O çaresiz arabadan indi. “ahırda iyi beslenen mal, uzun sefere dayanamaz” denildiği gibi, memurlar da bedava yiyip içip işe karışmayanlara benziyorlar. O adam arabadan inip doğru düzgün yol yürümedi. Yorulup dili sarktı, nefesi daraldı, öksürüp her adımda oturdu. Lakin ben ne olursan ol deyip, ilgilenmedim. Yokuşun sonuna vardığımda baktım o da bir şeyler yapıyordu. Bir an durup baktım. Yaklaşmaya çalışıyordu. Arabayı sürüp yokuştan indim. Biraz sonra o yokuşun sonuna gelip, benim indiğimi (s. 77) görüp bir şeyler söyleyerek bağırdı durdu. Ben yine ilgilenmedim, duymazlıktan gelerek inmeye devam ettim. Arabayı yokuşun sonuna indirdiğimde baktım ki bu memur bir adım dahi atmadan yatmış. Onun tavırlarına bakarak bir taraftan öfkelenim, yine bir taraftan o yokuştan yuvarlanıp gider başıma bela olur diye endişelenip yokuşu tekrar çıktım. Tepeye çıktığımda bu memur bana sarılıp ağlamaya başladı. Onun başı dönmüş yokuştan inmeyi gözü kesmemiştii. Kolumdan tut deyip onu yanıma alarak yürüdüm. O, ayağı biraz kaysa, “ah, eyvah” diye haykırıyordu. Korkacak bir şey yok diyenleri dinlemiyordu. Korkan o mahluk yokuştan inerken altına kaçırmişti

Arabacı Salih sözünü bitirip kahkahayla gülerken şair de aynı şekilde gülüyordu. Arabalar Davançin Köprüsünden geçip, derenin batı tarafındaki yoldan Davançin’e doğru giderken, yolun sağ tarafındaki bataklığın ortasında bir kale göründü. Salih Ağa şaire bu kaleyi gösterip:

-Bedevlet askerleri Urumçi’ye hücum ettiğinde Bedevlet’in büyük oğlu Hakkulu Bey işte bu kaledeydi, dedi.

Yüksek bir tepede dimdik duran kaleye coğrafi konum noktasından bakılınca, stratejik açıdan ne kadar önemli bir yer olduğu anlaşılıyordu. Böylesi mühim yerde Bedevlet’in güney ile kuzey ulaşım ağına sahip olup, savaşa kumandanlık etmesi akla uygundu.

-Bir işin başına bakarak sonuç çıkarmamak gerek, işin sonuna, neticesine bakmak gerek, -dedi arabacı söze devam ederek. –biz arabacılar da at satınalsak baştan ayağa inceleyip alırız. (s. 78) Mesela bazı atları getirip arabaya koşsak, önce arabanın koşumlarını koparacak kadar güçle çeker. Fakat yolun yarısına ulaşıldığında yorulup kalır, dört ayağını nöbetle değiştirerek yürüyemeyecek hale gelir. Biz o yüzden sık sık mola veren, çabuk yorulan atları bedava verseler de almayız. Bazı atlar var ki, onları arabaya koşup sürsek, başta fazla çabalamaz, ama yürüyüş kızıştığında öyle güzel çeker ki, arabayı bataktan tıpkı çamur yolar gibi yolup çıkarır. Kardeşim, biz öyle atları ağırlığınca altın harcasak da satın alırız. O atlardan biri olsa araba hiçbir zaman yolda kalmaz.

Söz buraya geldiğinde, arabacı kamçısını öndeki üç atın sırtında gezdirirken, atlarıma bir bak der gibiydi. Onun atları gerçekten iyi cinsti. Atların hepsi güç birliği yaparak arabayı alıp götürüyordu.

Arabalar Davançin'e gelmişti.

-Sözün devamı yarın, -arabacı böyle deyip arabadan atlayıp inerek dizginleri tuttu.

2

Şair bu geceyi zor sabah etti. O arabacının sözlerini düşündüğünde heyecanlanıp, tıpkı yeni su içen ekin gibi serpilip, morali yerine geldi. Gece boyunca doğru dürüst uyuyamayıp hayal kurup durdu. Onun hayalleri engin denizler gibi kabarıyor, şahin gibi pervaz ederek oldukça uzak ufuklara kanat çırpıyordu. Sık sık acaba diyerek (s. 79) of çekiyordu. Arabacı Salih'e, onun anlattığı tarihi bilgilere, yürek ambarında sakladığı tarihi tafsilatlara şaşırıp: "böyle sağlam hafızalı, titiz insanlar da varmış ha?" otuz kırk yıllık işleri, bu diyarda kimlerin hükümlerini sürdürdüğünü sanki kendi ata, babasını sayar gibi tek tek saydı. Bu ne kadar güçlü bir hafıza ha? Dedi...

Ertesi sabah Davançin'den hareket edip Sayopi istikametinde yol alan arabalar karaağaçlar arasındaki sert yolda ilerlerken, şair etraftaki manzarayı ve tarlaları doymaksızın seyrederken dün geceki konuşmayı nasıl tekrar başlatacağını düşünüyordu.

Han'ın askeri çıktı, diyerek söze başladı arabacı sanki gönlünden geçeni anlamış gibi. –ondan sonra uzun süre savaş olmadı, sakın günler geçirdik. O kaşlarını çatıp

biraz bekledikten sonra devam etti. –Sakin günler geçirdik fakat bununla birlikte Kumul Beyleri çok ileri gitmeye başladı. Bilhassa Şah Maksut Beyin zamanına geldiğinde Kumul’un ekim alanları, büyük –küçükbaş hayvaları, kömür madenleri, bağlar ve kuyuların çoğu şehir iyetine geçti. Köyde –kentte yaşayanlar onların çiftçi kullarına, dağlarda oturanlar hayvancı kullarına döndü. Şah Maksut çiftçi kölelere verilen yerin bir mo⁹⁰suna bir daden⁹¹ tahıl vergisi çıkardı. Eğer buradan bir daden ürün çıkmazsa eksik kalanını çiftçiler kendi elindekinden vermeye, hayvanlar kuzulama, hayvancılar kendi kuzusuyla eksiği tamamlamaya mecbur kılındı. Bakın, dünyada böyle bir kanun var mı?! Söz buraya geldiğinde arabacının gök gözlerinden gazap kıvılcımları saçılıyordu. O yine devam etti: –Öldürüp sonra (s. 80) dövmek gibi, beyin kömür ocağında her aileden bir kişinin yiyeceğini kendisi karşılayarak ayda altı gün çalışması hakkında bir yasa çıktı. Vatandaşın çaresi ne? Onun yap dediğini yapmamaya çare yok. Zulüm desen gittikçe ağırlaşmaktaydı, dayanacak hal kalmadı. Çiftçiler toprağını satayım dese, yönetim ruhsat vermiyordu. Çare bulamayan çiftçiler topraklarını ucuz fiyata bey idaresine satmaya mecbur kalıyordu. Bu işler çiftçilere ölümden de ağır geliyordu.

–Elbette öyle! –Dedi şair onun sözünü destekleyerek, –çiftçi dediğin file benzer, omzunda en büyük yükü o taşır. Öyle de olsa bey, patronlar insaf edelim derler mi?!

Onlar insaf etmiyordu, onlarda insaf yok, –dedi arabacı. Bu sözü söylediğinde onun tel sakalları titremeye başladı. Size söylediğim bunca şeyden sonra onlar yine kanaat etmediler, çiftçilere topraksızlık vergisi diye bir iş çıkardı⁹². Bu iş sebebiyle Kumul’da Topraklar Ayaklanması denilen isyan patlak verdi. Bu isyanı duydunuz mu? Siz o zamanlarda küçük olmalısınız. Kaç yaşındasınız?

–Yirmi yedi yaşına geldim, –dedi şair.

Öyleyse bilmemeniz mümkün. Bu olaya yirmi bir yirmi iki sene oldu. Ben çok iyi hatırlıyorum. Topraklar İsyanı bastırıldıktan beş yıl sonra cumhuriyet kuruldu. Cumhuriyet kurulup bir yıl geçmeden Timur Halife isyan etti. Siz o zamanlarda, nerede... –Arabacı biraz durup sonra devam etti. –Yirmi yediden yirmi bir çıksa altı mı kalır? Öyleyse siz o vakitlerde beş altı yaşlarındaymışsınız. (s. 81)

⁹⁰ Mo, 667,666 metrekairelik ölçü birimi.

⁹¹ Daden 200 kglık ağırlık ölçü birimi.

⁹² Konulan ağır vergileri ödeyemeyen çiftçiler toprağını satmaya zorlanıyordu.

-Öyle –dedi şair onun hesabını tasdik ederek. -Bazı toplantılarda Topraklar Ayaklanması, Timur Halife İsyanı hakkında bir şeyler duydum, ama tafsilatlı değil. Bu konu hakkında konuşursanız can kulağıyla dinlerim.

Söz oraya geldi, -dedi arabacı gülümseyerek, -bir dağı aşmadan başka dağa varılmaz, bunu anlatmadan sonraki konuları anlatmak olmaz. Ben biraz önce bey çiftçilere topraksızlık vergisi çıkardı demiştim. Topraklar Ayaklanması işte bu sebepten çıktı... -Arabacı eline tükürüp kamçısını nazlanıp duran atların üstünde bir iki kez çevirip salladıktan sonra devam etti. Bu anda onun simasından büyük bir elem dökülüyormuş gibi görünüyordu. –Yar Tügmenlik Şerullah diye bir çiftçi vardı. Beş altı çocuğu olan fakir, yumuşak başlı bir adamdı. O yıl bey idaresi ona beş daden tahıl vergisi koymuştu. Bu adam bu kadar ağır vergiyi nasıl ödesin? Mümkün mü? O adamın çok fazla toprağı yoktu. En fazla dört beş dönüm yeri vardı. O kadarcık yerden çıkan ekin çocuklarını doyurmaya yetmiyordu. Hal böyleyken o, beş daden ekini nasıl versin?! Burada bir oyun vardı. Bu nasıl bir oyun dersiniz, Şerullah'ın elinden bu küçücük yeri almak. Bu yüzden bu yasa çıkartıldı. Vergiyi ödeyemeyen toprağını satıyordu. Toprağı ise bey ailesi ucuz fiyata satın alıyordu. Şerullah'ın kendi durumuna gelince;, toprağı satmasa vergiyi ödeyemeyecek, satsa beş altı çocuğa bakamayacak. O işte böyle müşkül durumdayken idarenin adamları her gün kamçısını şaklatarak gelip hakaret edip, zulüm yapıyordu. Zindana (s. 82) atarız, Nom'a süreriz diye korkutuyordu. Böyle bir sıkıntıda kalan Şerullah bir gün başına gelen dert – elemleri, beye karşı olan memnuniyetsizliğini bir kâğıda yazarak kendini iğde dalına astı. Ertesi gün sabah namazından dönen cemaat bu hali görüp irkildi. Yazdığı yazıyı okuyup beyin zulmüne sert tepki gösterdiler. O arada Şerullah'ın evindeki büyük küçük herkes ağlıyordu. O gündeki nale, feryada insan dayanamazdı! Bu duruma bakan herkesin beyin zulmüne karşı öfkesi kabarıyordu. Bu daha olayın küçüğü. Büyüğü başka yerde... Eğer sıkılmadıysanız anlatayım.

-Anlatın ağabey, anlatın. Ben şimdi siz anlattıkça coşarım, -dedi şair arabacıya yalvaran gözlerle bakarak.

Öyleyse anlatayım, -dedi arabacı diliyle dudaklarını ıslatıp, -yine şu günlerde bey idaresi tarafından Raci Toprak, Zarif Toprak, Şakir Toprak diye üç kardeşe on üç daden tahıl vergisi kesildi. Onların bu vergiyi ödemeye gözü kesmedi, çocuk çocuklarını toplayıp Keçirbulak tarafına kaçtılar. Bunların kaçıp Lapçuk denen yere varmaları, beyin Tarançı'deki kömür ocağında on yedi kişinin göçük altında kalarak ölmesine rast geldi.

Oraya yüzlerce adamın toplanıp ağlayıp sızlamaya başlamasına rağmen, bey idaresi kan bedeli ödemek yerine, hakaretler yağdırarak halkın gazabını topladı. Bu fırsatta Toprak kardeşler halkı toplayıp hareketi başlattı. Onlar çabucak üç yüz kadar adam toplayıp, Kumul'a gelip taleplerini yazıp idarenin kuzey tarafındaki kubbeye astılar. (s. 83)

-Onların talepleri neydi? –Dedi şair tüm dikkatini vererek.

-Acele etmeyin, anlatacağım. –Dedi arabacı şairin ilgisinden memnun kalarak. Sonra bir gözünü kısıp semaya bakarak sanki bir şeyi hatırlıyormuş gibi söze başladı. –Onların birinci talebi: Bey iyetindeki yer ve kömür madenleri bundan sonra çiftçilere kiraya verilsin, adaletsiz çalıştırılmayalım; ikincisi: her ay bey için çalışılan altı gün kısaltılarak üç güne düşürülsün; üçüncüsü: Bize Kumul i kefil olsun ve isteklerimizi bey idaresine iletin; dördüncüsü: Yukarıdaki taleplerimiz yerine getirilsin, getirilmezse, beye gerek kalmaz, hakimi de görevden alırsınız. Bu istekleri halk dört defa astı. Bey idaresindekiler kasten görmezden gelip, sessiz kaldı. Toprak kardeşler hareketi tekrar başlatmak için; Şumkaga, Astane, Toguçi, Lapçuk, Karadöve gibi yerlere giderek halkı harekete geçirip, kişi sayısını beş –altı yüze çıkardılar. Hocalardan Hoca Niyaz, Molla Nazi, Dugamet adlı kişiler Cuma günü halka: “Kitaplarda söylendiğine göre, tüm insanlar eşit. Öyleyse beyler neden babadan oğula bizi yönetiyor? Neden biz onlara köle oluyoruz? Biz de onlar gibi yaşamak istiyorsak, beyleri yok etmemiz gerek!” diye onları teşvik ediyordu. Bununla Rahetbağ, Karatal, Bugana, Dövicin, Palvantur denen yerlerden beş –altı yüz adam toplanıp gelerek Topraklar'a katıldı. Bununla birlikte isyancıların insan sayısı bini aştı. Bizim ev de şehre yakın. Yaşım otuzu aşmıştı. Savaşlarda baş kesecek (s. 84) çağlarımdı. Tüm yurt ayaklanmışken ben yalnızca bakacak mıydım? Elime bir topuz alıp halka katılıp yürüdüm. Binden fazla adam ellerimizde sopalar, topuzlar; baltalar, kazmalar alarak şehre doğru yürüdük. “Beyliği istemiyoruz, onlara köle olmayacağız” diye haykırdık, bu kadar insanın aynı anda haykırması çok heybetliydi. Şehir kaleleri, evlerin çatıları sallandı. Bizim böyle güçlü çıkan sesimizi duyan Şah Maksut fare gibi, kafasını delikten de çıkaramadı. Ama o, bize zehirli iğnesini saplamak için hazırlıklar yapıp, bir taraftan yardım istemek için Urumçi'ye adam gönderirken, yine bir taraftan da idare askerlerine emir vererek kapıyı içeriden kilitleterek Urumçi'den yardım gelene kadar korunmak istedi. Biz buna bakıp kalır mıyız? Biz de harekete geçip şehri kuşattık. Şehir kapısının dışına çığ tuğladan duvar örüp, onların dışarı çıkmasını engelledik. Kimse evine dönmedi. Geceleri şehrin etrafındaki ormanlarda yattık,

yemeğimizi de orada hazırlayıp yedik. Bir gece kaleye merdiven koyup çıkmak istedik. Plan yapıp, tan vaktine yakın kaleye üç yerden merdiven koyduk. İnsanlar ben çıkacağım, yok ben çıkacağım diye kavgaya tutuştu. O geceki halkın coşkusunu anlatmaya kelimeler yetmez kardeşim. Böylelikle birçok adam merdiveni kullanarak kaleye tırmandık. Ancak kaleye çıkmamıza çok az kala, idarenin askerleri ateş açmaya başladı. Üç yerdeki merdivenlerde en önde giden Tohti, Hoşur, Cemal diye üç adamımız vurularak şehit düştü. Sağ kalanlarımız geri indik. Hoşur'un çıktığı merdivenden çıkanların üçüncüsü bendim. Önümde Karatal'dan gelen başka bir adam vardı. Çıkalım desek (s. 85) önümüzdeki adam vurulup merdivene yığılıp kaldı. Biz onu çiğneyip geçemedik. Kazara çıkabilsek hayli iş yapmış olurduk değil mi? – Arabacı bir an durup dudaklarını yaladıktan sonra devam etti –O sırada tan da attı. Oklar seyrekleşerek durdu. Biz ok değenleri götürüp tekrar geldik. Öfkemiz daha da arttı., dışerimiz gıcırdayıp, yeni baştan saldırmak için hazırlık yaptık. Bu günlerde şimdiki Yan Cyancün denen tilki Gansu'dan ayrılıp, Aksu'ya vali olup, Kumul'a gelmişti. Ona Urumçi'deki validen Kumul'daki işi bertaraf et diye emir geldi. Yan Zenshin denen tilki bu işi bertaraf etmek için öne düşüp, Şah Maksut'a çiftçilerin taleplerini yalandan kabul ettirdi. Yine bir taraftan Bariköl'deki hükümet askerlerine emir vererek Ye Şinfu denen lyencan⁹³'ı yüz askeriyle birlikte geceleyin getirip şehir içinde sakladı. Ertesi gün öğleye yakın Şah Maksut halk toplansın, halkın taleplerine cevap vereceğim diye haber saldı. Halk bu haberi duyup kapı önüne yaklaşp beyin cevabını duyalım diye bakıp durduk. O anda Bariköl'den gelen askerler aniden kurşun yağdırdı. Burada sekiz adamımız vurularak öldü. Birçok adam yaralandı. Elinde silahı olmayan halk dağılmaya başladı. Şehri üç ay kuşatan isyancılar böylelikle bir günde dağıldı. İdarenin askerleriyle Ye Şinfu'nun askerleri isyana liderlik eden kişileri arayıp bularak tutuklamaya başladı. Birkaç zaman içinde iki yüz kadar adamı tutukladılar. Onların içinden Raci Toprak, Zarif Toprak, hocalardan Hoca Niyaz, Molla Nazi, Dugamet gibi sekiz kişinin başını kesip kapıya astı. Toprak Şa- (s. 86) kir, Toprak Tokniyaz başta olmak üzere kırk kadar adamı Pican, Turfan, Toksun'a sürgüne gönderdiler. Kalan yüz elli kadar adamı Nom'a götürüp tarla açtırdı... -Söz buraya geldiğinde o korkuyla etrafına bakıp, -kardeşim konuşa konuşa Sayopi'ye kadar gelmişiz -dedi ve eliyle Aydınköl tarafını gösterip, -işte bakın, tam sapan

⁹³ Ordunun personel dairesinden sorumlu komutan.

taşlarının olduğu yere geldik. Bu taşları Topatar Gocam, zamanında sapan ile atmış, - diye izahat verdi.

Gerçekten Aydıncöl'e yakın nehir yatağında karpuz veya tencere büyüklüğünde bir sürü yuvarlak taş çelik gibi parıldayıp duruyordu.

-Söz burada kalsın, -dedi arabacı öndeki çalılıklara bakıp, -şu görünen patikayı geçince çalılıklara gireceğiz. Orada yol kötü arabayı dikkatli sürmek lazım.

-Öyleyse sözün kalanını yarına bırakalım mı? -Dedi şair onun durumuna bakarak.

-Yarın da yol uzun, Çığ konağına varana kadar konuşmamızı da nasılsa bitiririz, arabacı arabasını sürmeye başladı.

Çalılık içindeki çukur yollarda araba tıpkı beşik gibi iki tarafa sallanarak ilerliyordu. (s. 87)

ALTINCI BÖLÜM

-Gece boyunca bir türlü uyuyamadım nedense?... –Diye söz açtı şair arabalar Kensay yoluna çıktığında.

-Neden uyumadınız? –Arabacı Salih ona dönüp gülümseyerek baktı, acaba eşiniz mi rüyanıza girdi?

-Yok, ben gece boyu Şah Maksut’la cenk ettim. Dedi şair uyuyamamasının sebebini anlatarak, -düşündüm, Topraklar’ın talepleri yanlış değil, halk üstündeki zulmün azalmasını talep ediyor, buna karşı Şah Maksut ne kadar kibirli, bunlar kan dökmeden, kan içmeden duramıyor mu? Şuna sinirlenip nasıl uyuyabilirdim!

-Ben demedim mi, haklı değil miymişim? –Arabacı gülmeye başladı.

Çünkü bir kişi bildiği bir şeyi ikinci bir kişiye anlattığında tesir ediyorsa doğal olarak memnun olur. Bu yüzden anlattığı olayların Abduhaluk Uygur’u etkilediğini anlayan arabacı memnun olup, söze ben demedim mi diye başlamıştı.

Benim eski vakaları anlatmamak huyum var dememin sebebi işte bu. Geçmişteki işler gömülüp öylece kalırsa daha iyi. Eğer onu hatırlarsan boşu boşuna için sızlayıp, “hastalık satın almak” denildiği gibi hastalık bulur, rahatsız olursun... Bir adamın hasta (s. 88) olduğunda, hastalığın azabını kendisi çektiği gibi, bu dertleri kendim çekeyim diyordum. Söylemeyeyim dedim siz razı olmadınız. Kabul edip anlattım. Derdin yarısı size geçti. Bir gece boyunca uyuyamadınız. Sözlerim tesir ettiği için böyle oldunuz. Eğer sözlerim size de başkaları gibi tesir etmemiş olsa, o zaman derdin hepsi bana kalmış olacaktı. Bakıyorum siz genç olmanıza rağmen hayli gazap duyuyorsunuz. Size anlatıp tıpkı derdin yarısını bölüp vermiş gibi hafifledim... -Dedi arabacı çok memnun olmuş halde etrafa, uzaklara bakınarak.

Güneş doğuyordu. Batıya doğru giden kervanın sağ tarafında kalan Buğda Dağı’nın karlı tepeleri gün ışığını çok önce alıp beyaz akide şekeri gibi parılıyordu. Sol tarafta Tanrı Dağları’nın üzerinden geçen Tuzlu Boğaz yolu tıpkı kalpakçının kalıba koyduğu bir tane ak ip gibi uzayıp gidiyordu. Dağ eteğindeki Aydıncöl ve onun etrafındaki sarımtrak ormanlar da güneş nurunda sanki sihir dünyasından birer sahneyi andırıyordu. Tarihten buyana sayısız kervanın iz bıraktığı eski araba yolu tıpkı ak bir çivi gibi uzayıp ufka tutunuyordu. Gün ışığı gittikçe genişleyip atların sırtı, araba tekerlerinin keçelerine kadar işliyordu. Bu sırada Arabacı Salih’in kır sakalını da ala bırakmadan tıpkı taşkın suyun açığa çıkardığı havuç kökleri gibi

kızartmıştı. Arabacı istem dışı sakalını okşayıp derin bir nefes aldıktan sonra yine konuşmaya başladı:

-Kardeşim, size doğrusunu söylemem gerekirse, yanımızdaki şu dağın, -o başıyla Buğda Dağı'nı göstererek devam etti, -yerini değiştirmenin mümkün olmadığı gibi, zalimlerin (s. 89) zalim tabiatını değiştirmek de mümkün olmuyor. Neden dersanız, Topraklar ayaklanma başlattı, Şah Maksut ne kadar adamın başını kesip, evvelkinden kaç kat daha fazla halka zulüm etmeye başladı. Şuna bakarak zalimlerin huyu, mizacı değişmez gibi bir fikir edindim.

-Bu dediğiniz doğru değil, -dedi şair o an arabacının bu tür düşüncesi düzeltmek için, zalimleri dağa benzetmek olmaz. Onlar ölümsüz değil, onlar zulmetse halk karşı çıkıyor. Onların zulmü ne kadar ağırlaşır, halkın karşılığı da o kadar güçlü oluyor. Ta ki halk o zalimleri yeryüzünden temizlemedikçe kimse durmayacak.

-Söyledikleriniz çok doğru! -Dedi arabacı şairin bu sözünü ispatlamak için aceleyle, -Şah Maksut Topraklar isyanını bastırdım diye zulmü ağırlaştırdı, aradan beş yıl geçmeden Timur Halife isyanı çıktı. Buna bakılırsa sizin söylediğiniz söz çok doğru. Zalimler halka baskı yaptıkça halkın da direnci artıyor. Bu yüzden Timur Halife isyanı Topraklar'inkinden büyük ve güçlü oldu. Şah Maksut'u da hayli telaşlandırdı...

-Siz de katılmış mıydınız?

-Katılmasak olur muydu? -Arabacının yüzünde bir gurur ifadesi belirdi. Başını kaldırıp göğsünü gererek konuşmaya başladı, -o çağlarda yaşım kırklara ulaşmıştı. Kanımın kaynadığı, güç kuvvette kemale erdiğim çağlarımdı. Timur Halife isyan başlatmış sözünü duyup, evde duramaz, yatıp uyuyamaz oldum. Sonunda atlanıp bir adet (s. 90) topuzu belime bağlayarak Timur Halife'ye katıldıktan sonra rahatladım...

-O biraz bekleyip sağlamca oturduktan sonra, -şimdi bu olayı da anlatayım. Bunu duyup yine bir gece uykusuz kalacaksınız, benim yüzümden üzülmeğin isterseniz, deyip güldü.

-Üzülecek bir şey yok, asla öyle düşünmeyin. -Dedi şair heyecanla.

-O yıllarda... -Dedi arabacı sanki bir şeyleri hatırlarcasına, uzaklara bakıp, -o yıllarda içeride inkılâp olup, Han devrilip cumhuriyet kuruldu diye bir haber peyda oldu. Az bir zaman sonra Urumçi'deki vali cumhuriyeti itiraf etmedi. İli'de bulunan Yan Maza (Yan Çokur -Yan Zenşüy) gibi kişiler ayaklanıp cumhuriyeti kurmuştu. Buna katılmayan Yüen Dahua asker toplayarak İli'dekilerle savaşıyor diye sözler yayıldı. Ondan sonra Kumul'da Şah Maksut on iki dağdan asker toplar gibi, iki oğlu

olan adamın bir ođlu atına binip askerliğe gelsin demişti. Bu askerler Urumçi'ye varıp İli'yle savaşacak diye sözler peyda oldu. Birkaç gün sonra bu sözler gerçeğe döndü. Her taraftan onar –yirmişer kiři gelerek toplanmaya başladı. Bunların içinde Timur Halife de varmiş. Atlılar iki yüze ulaştığında, eline tüfek alıp, beyin Toguçi'de duran adamı Hacerbaki Kari komutasında Urumçi'ye yürüttü. Yolda giderlerken, Timur Halife dağlılara: “Bizi nereye alıp götürüyorlar, nereye varacağız, kim için savaşacağız? İçeride inkılâp yapıp Han'ı yok ettiler. Biz de beyi yok etsek bütün işler düzelmez mi, Urumçi'ye varıp ne yapacağız? Bizim işimiz (s. 91) burada!” Dediđinde ana –babası, evladu ayalinden ayrılmak istemeyen dağlılara bu söz hoş gelip, hepsi de Timur Halife'nin sözüne katıldı. Böylece bunlar Lodun'a geldiğinde Hacerbaki Kari ile yine bir adamın silahlarını ele geçirip onları Kumul'a kovaladılar. Sonra onlar Timur Halife'yi takip ederek Koray'a dönüp gittiler. Bunu duyan řah Maksut sırtı üste yıkılmış. Biraz aklını topladıktan sonra, Kumul'un büyük mollası Sedenřa Molla ile yine bir Döngen mollayı komutan tayin edip, Hasanbay, Yan Mucyan denilen kişileri Koray'a gönderdi. Onlar elçi olarak halka gidip: “Elinizdeki silahları teslim edin” diye nasihat ettiler. Timur Halife komutasındaki dağlılar onların sözlerine kulak asmadı. Gelenlerden Yan Mucyan denen adam idarede öne çıkan zalimlerden idi. Dağlılar onu öldürdüler, bunun gibi silah kuşanıp Koray'a gelen bir nice idare adamını tekme tokat kovaladılar. Durumun kötüye gideceğini bilen řah Maksut Topraklar Ayaklanmasında kan ićen Ye şinfu'ya iki bin ser gümüş verip, Timur Halife'yi silah gücüyle bastırmasını istedi. Ye şinfu kabul edip Bariköl'den asker toplayarak Kořuta'ya ulaştığında, řin Dato adlı kişinin kervansarayında mola verdi. Bunu duyan Timur Halife gece baskın yapıp, Ye şinfu ve onun adamlarının birini dahi kaçırmadan esir aldı. Ye şinfu oracıkta öldürölüp Topraklar Ayaklanmasında ölenlerin intikamı alındı. Bunu duyan bey Urumçi'ye adam gönderip yardım istedi. Yüen Dahua bin beř yüz askere Çyen Guanhen denen adamı komutan tayin ederek Kumul'a gönderdi. Onun askerleri gelip Kořuta Tepesi, Törük, şopul gibi yerlere mevzilenerek dağı sarıp yattılar. Timur (s. 92) Halife'nin adamları onlara karşı savaşarak, birçoğunu yok edip, Kumbulak'a sürdü. Tam bu çağda Yüen Dahua Urumçi'deki vazifesini Yan Zenřin'e devredip, kendi merkeze giderken Kumul'a ulaştı. O gelip Çyen Guanhen'in mağlup olduğunu duyunca çok üzölü. İsyancıları üç gün içinde yok edeceğim diye yemin edip savaşa kendisi kumandanlık etmeye başladı. O da öfkeyle çıkıp, büyük bir ziyana uğrayıp, yeli çıkan top gibi gevşeyip yandı. Ama řah Maksut'tan savaş masrafı diye birçoğ altın, gümüş alıp merkeze

götürdü. Gitmek üzereyken Byen Tunlin ile Çyen Guanhen ikilisine isyancıları yok edin, diye buyruk verip gitti. Byen’le Çyen ikisi birleşip iki bin kadar asker toplayıp Koşuta Tepesine hücum etti. İsyancılar onları kandırıp dağ içine çekerek çembere hapsettikten sonra, önü ardı, sağı solundan aynı anda hücum edip anında dağıttılar. Onların kalanları canını kurtarmak için kaçıp bin bir güçlkle Kumul’a geldi. Byen’le Çyen ikisi de beyden savaş masrafı alalım dediğinde, bey gizlenip cimriliğin kazanını asıyordu. Bu çağda onlar toplarını şehre çevirip, eğer masrafı ödemezsen şehri topa tutarız diye tehdit savuruyordu. Şah Maksut çaresiz onlara da bir sürü altın gümüş verdi. Onlar altın, gümüşü aldıktan sonra, bir gece ansızın kaybolup gittiler...

Söz buraya geldiğinde arabacı biraz gülüp, atlayarak yere indi. Onun hareketleri çok çevikti. (s. 93) Eline yağ şişesini alırken şaire bakıp:

-Biraz sabredin, -diyerek araba tekerleklerini yağlamaya başladı.

Tekerlekleri yağlayıp arabaya çıktığında:

-Namussuz, yağsız kalmış. Yağladım, bak şimdi şıkır şıkır işliyor, diyerek yaptığı iş hakkında bilgi verdi. Sonra iyice yerleşerek şaire bakıp, -güzel, diye kalan söze devam etti. Timur Halife’nin isyanına yine şu üstat Yan Cyancün geldi. Topraklar isyanını da o hile ile sonlandırmıştı. Timur Halife’yi de yine bu tilki bastırdı. Yan Cyancün Timur Halife’ye: “Sizin başlattığınız isyanın beye karşı olduğunu, hükümete karşı çıkmadığınızı öğrendim. Bu isyan konusunda size hiçbir ceza vermeyi düşünmüyorum. Sizin gibi bir yiğidin hükümete katılıp, bana yardım etmenizi, hizmet etmenizi istiyorum. Hiçbir zaman şüpheniz olmasın, korkmayın. Eğer Urumçi’ye gelerseniz, sonsuz sevgilerimizi gösteririz, buna şüphesiz inanın!” diye mektup yazmıştı. Timur Halife buna inanmadı. Bunun üzerine Yan Cyancün başka bir yol tutup, Cimsar’daki Li Şufu isimli komutanı Kumul’a gönderdi. O Müslüman idi. Li Şufu askerlerine komuta ederek, Karakapçin, Koşuta, Törük, İdiş gibi dağ tepelerine yerleşip, Kumul’dan Pin Hacı, Yunus Elem Ahun başkanlığında on küsür kişiyi vekil tayin ederek dağa gönderdi. Li Şufu, vekilleri Kur’an’a el basarak yaptığı birçok vaadi ulaştırmaları için göndermişti. Bununla birlikte Timur Halife ile vekiller arasında görüşme başladı. Timur Halife vekillerin sözüne inanarak biraz yumuşadı ve de (s. 94) Urumçi’ye gitmeyi uygun buldu. Kur’an üzerine yemin edilirken Kumul Büyük Medrese, Şenşi Huyzu Mescidi, Şüyucu Huyzu Mescidi gibi yerlerin mollalarının kefil olmasını şart koştu. Li Şufu bu şartı kabul ederek: “Kuran’ın yüceliğiyle vaadimize sadık kalacağız, eğer vaadimizden dönersek, Allah’ın huzuruna yüzü kara gidelim” diyerek yemin etti. Aralarında Uygurca ve

Çince bir anlaşma yazıldı. Anlaşmanın imzalandığı gün Li Şufu dağa çıkararak Timur Halife'yle kucaklaşıp görüşerek anlaşmayı imzaladı. Hükümet tarafından Li Şufu, isyancılar tarafından Timur Halife anlaşmayı imzalayarak, aralarında Kuran üzerine yemin ederek, birbirlerini tebrik ettiler. Böylece Timur Halife komutasındaki isyan anlaşma yoluyla bastırıldı.

Arabacı sözünü keserek neşeyle giden atlardan tarafa döndü ve önündeki üç atın her birine hafif hafif kamçısını değdirdi. Atlar daha da canlanıp ağır arabayı hızla çekip götürmeye başladı. Bu arada o atlarından memnun olmuş halde şaire bakıp söyledi:

-Bakın, atlarım ne kadar güzel çekiyor değil mi? Ben bu atları arabama koşup yola çıktım mı onların beni menzile ulaştırması gerek. Ancak sürmesem, bunlar beni menzile ulaştırmaz, yarı yolda bırakırlar. Bunun gibi Timur Halife gevşedi, bizler de gevşedik. 1913 yılı 3. Aylarında olsa gerek, Timur Halife yüz altmış kadar adamını alarak Urumçi'ye gitmek için yola çıktı. Ben de birlikte yürüdüm. O zamanlar Davançin Dağlarını inlediğim çağlardı. Urumçi'ye geldikten sonra, bize 3. Süvari bölüğü diye unvan vererek, Urumçi'nin (s. 95) Şyavdunmen (şarki küçük kapı) denilen yerine yerleştirdiler. O birden sözünü değiştirerek –kardeşim, çok konuşmadım değil mi? –Dedi.

-Bana hiç uzun gelmedi, -dedi şair gülümseyerek.

-Size uzun gelmedi. Bakıyorum çok ilginizi çekti. Çok içten dinliyorsunuz. Bu haliniz beni memnun etti. Fakat, bazılarına anlatsam, fazla ilgilenmiyor. İnsanoğlu türlü türlü. Biz yolda çeşit çeşit adamlarla yolculuk yapıyoruz. Bazılarında kadın – kızıdan söz açsan çok hoşlanıyorlar. Namussuzlar kadın kız adını duyunca eriyip suya dönüyorlar. Tarih sohbetleri öylelerinin hoşuna gitmiyor. Bakıyorum siz canı gönülden dinliyorsunuz. Ben de memnun kaldım konuştuğum konuşuyorum. Ağzım da kurudu. Biraz su içelim.

Arabacı arabadan inerek arkadaki arabadan su alıp damağını ıslattıktan sonra, yetişip arabaya bindi. O gelene kadar şair küçük bir mendili sofraya bezi yapıp üzerine kuru üzüm ve ekmek koydu.

-Biraz ekmek yiyelim diyerek davet etti şair.

-İş çok ya! –Dedi arabacı ve oturup yerleştikten sonra, ekmekle üzüm yemeye başladı. Abduhaluk Uygur da ona katıldı. Uzun süre konuşmadan, buyurun, yiyin diye davetleşerek yemek yenildi. Salih kuruyarak sertleşen çörekleri çitirdatarak yedi. Bu

onun dişlerinin ne kadar sağlam ve keskin olduğunu ispat ediyordu. Onlar doyduktan sonra sohbe devam ettiler. (s. 96)

-“Girişten çok çıkıştan endişe et” diye bir söz var, -dedi Arabacı Salih çalılıklardan geçerken, -biz Urumçi’ye gelip yerleştiğimiz günün ertesinde kapana kısıldığımızı anlayıp, pişman olmaya başladık. Neden geldik diye, kendi etimizi kendimiz yemiş gibi olduk. Urumçi dedikleri büyük şehirmiştir. Biz orada tıpkı ağılın bir köşesinde büzülüp duran yetim kuzu gibi kaldık. Moralimiz bozulup, boynumuz büküldü. Yiyeceğiniz bu diyerek, günlük dört serden yarım kilo un verdiler. Dağda sınırsızca yürümeye alışan halk bu duruma hiç alışamadık. Timur Halife dağdaki vaktimizde gözümüze çok büyük görünüyordu. Buraya gelince küçülüp kaldı. Urumçi’de cyancünün yanı sıra bir sürü de memur vardı. Yan Cyancün iki omzuna altın tabaklar takıp, yüzlerce askerle heybetli bir gövde gösterisi yaptı. Ondandan sonra bir daha görünmedi. Bu heybetiyle cyancün Timur Halife gibi adamları, küçük çocukların dikkate alınmaması gibi dikkate almıyordu. Biz de dağlarda kendimizi kaplan sanarak kükreyerek geziyorduk. Buraya gelince tıpkı bit sarmış buzağı gibi sinip kaldık. Bilerek tuzağa düştük, kendi hatamız dedik. Hepimiz pişman olduk. Pişmanlığın faydası ne? Düşünmeden gelmemiz, hastalanmadan ölmek gibi bir iş oldu. Derdimiz içimizde kaldı. Biz Urumçi’ye gittikten sonra Kumul’un hali nasıl oldu dersiniz... Orasının hali daha da ağırlaştı. Bizi aldatıp, yola çıktıktan sonra Li Şufu’nun rütbesini yükselterek Kumul’a idareci yaptı. Sonra o Şah Maksut’la birleşerek Karay’a asker gönderip önemli kişileri yakalayıp zindana attırdı. Onların içinden Hoşur, E- (s. 97) min Hocaniyaz gibi on altı kişinin başını kesip Kumul kapısına asarak teşhir ettiler. Dağdaki mallarını sayarak, eksik çıkanları halka tamamlattılar. Beyin zulmü öncekini de aşmış, halkın dayanacak hali kalmamıştı. Zulme dayanamayan halk Kumul’u terk edip başka yerlere göçüyordu. Böylece Kumul’un hali öncekinden çok daha kötü bir hal aldı. Urumçi’de bizim durumumuz da zora girdi. Bu yılın güzünde Yan Cyancün denen hilekârtliki kötü niyetle, yeni silah dağıtacağız eski silahları teslim edin diye buyruk çıkardı. Bir gün Timur Halife ile Moydin Halife’yi misafirlige diye çağırdılar. Onlara üç adam yoldaşlık ediyordu. Onların cyancün idaresine girmeleriyle tutuklanıp bağlanmaları bir oldu. Timur Halife’nin buyruğu diyerek bizim silahlarımızı topladılar. Silahın elden çıkması canın tenden çıkması gibidir. Biz aynı ağıldaki koyunlar gibi bunların güdümündeki bir sürüye dönüştük. Onlar ne zaman kesip yiyelim derse o anda kesilip yenilen bir vaziyette kaldık. Aradan geçen hayli günden sonra Timur Halife başta beş adamı

bağlanarak vurulup öldürülmüş, diye duyduk. Bize de ne isterlerse yaptırıldılar. Buna bakarak bazıları kaçtı. Kalanlarımızı Kumul'a gitmesinler diye Turfan, Toksun, Kuça taraflarına sürdüler. Ben o zamanlarda Turfan'a geldim. Turfan'da Hafız Hacı'nın yanında başımı kaldırmadan yıllarca kuyu kazdım. Sonralarda yurt sakinleşti, Kumul'daki çoluk çocuğumu Turfan'a alıp getirdim. Böylece bu zamana kadar geldik. Bunun yanı sıra yine nasıl günler görürüz bunu Allah bilir... (s. 98)

Söz buraya geldiğinde, arabacı bir şeyden korkmuş gibi arabadan atlayıp indi ve aceleyle iç atın dizginini tutarak arabayı ihtiyatla idare etmeye başladı. Araba bu esnada Çyenfen Kanalı⁹⁴ diye adlandırılan uçurumun baş tarafındaki tehlikeli yere ulaşmıştı. Arabacılar buranın tehlikeli olduğunu anlıyorlardı. Çarpık yapılı taş yamaçlardan oluşan bu uçurum çok arabayı alt üst etti veya okunu paramparça etti. Hatta bazen arabacıları da sakat bıraktı. Bu sebepten arabacılar buraya ulaşınca arabayı son derece dikkatle sürüyordu. Kumullu Salih arabasını dikkatle sürüp selamete erdikten sonra, yine arabaya çıkıp sözüne devam etti:

Bu kanala Çyenfen Kanalı derler, -dedi o yolun doğu tarafındaki engebeli sığ uçurumu göstererek, -bunu suçlulara açtırmışlar.

-Kim açtırmış? -Dedi şair öğrenmek için acele edip.

-Kim olacak yine bu Yan Cyancün, -arabacı biraz düşündükten sonra devam etti, -Yan Cyancün'ün yaptıkları az değil. Kendinden olan Çinlileri de çok öldürdü. İli tarafında isyan eden liderlerden birini dahi sağ bırakmadı. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu Cyancün gönlü kara, niyeti bozuk ve vehimli bir adam. Hatta Kaşgar, Hoten yakınlarında bazı Çinlileri isyana sempati duyuyorlar diye öldürüp, sonra rahatına bakan adamdır bu.

-Boğazına kadar kine batmış desenize.

-Doğru söylediniz, bu kadar kan var elinde. O her zaman üste çıkan bir tilki. Lakin tilki ne kadar hilekârolsa da sonunda (s. 99) kuyruğunu kaptırır diye bir söz var. Bir gün bu da kuyruğundan takılıp kalır, kim bilir? Dedi arabacı ve bıyık altından gülüp sükut etti. Onun bu andaki vaziyetinden, nasıl ıstıraplı bir hayal denizinde gark olduğu anlaşılıyordu.

Araba Çyenfen Kanalını takip ederek Sesikköl'e yaklaşıyordu. Şu etraftaki çukurlarda sık ve gür yetişen karaağaçlar yemyeşil bir bahçe gibi göze çarpıyordu.

⁹⁴ Suçlular tarafından kazılan kanal.

-Kötü oldu, kötü oldu, -dedi şair Arabacı Salih'i dinleme fırsatını kaybettiğine üzülererek.

-Sesikköl'e kaz avlamaya çıkanlar, kaz ürküp kaçsa veya kalpağını rüzgar uçurup göle düşürse kötü oldu derler burada. Siz neden kötü oldu dediniz? –Dedi Arabacı Salih şakayla karışık.

-Benim için söz bitmeden yolun bitmesi kötü oldu, -dedi şair.

-Hımm, mesele bu mu? Ben de başka bir sebep mi var acaba dedim, -dedi arabacı kısaca güldükten sonra. Üzülmenize gerek yok rüzgar ayağımızın altından geçip durdukça konuşmaya yine fırsatlar çıkar. Ben bu yolda daima seyahat halindeyim, yine fırsat çıkar.

-Biraz da Emet Tamak'ın macerasını dinlerim diye ümit ediyordum. Yol tükenip kaldı.

-Sesikköl'den geçince yine biraz gideceğiz. O arada, kısa olsa da konuşmamız mümkün, -dedi arabacı samimiyetle.

İyi bir dinleyici bulunca usanmadan konuşan hatip (s. 100) gibi. Abduhaluk'un, sözlerini samimiyetle dinlemesinden memnun olan Arabacı Salih bir süre bekledikten sonra konuşmaya başladı.

-Yan Cyancün kötü niyetle Timur Halife'yle Moydin Halife'yi öldürttükten sonra, Turfan'da Emet, Timur isimli kişiler öncülük yaparak isyan başlattı. Onlar yiğit insanlardı. Hükümete göz açtırmadan isyanı bir yıl devam ettirdiler. Şehir içinde barış sağlanamayınca dışarıya taşı. Guçun, Cimsar, Mori dağlarında ilerleyip hükümeti hayli uğraştırdılar. Bu işe yine Yan Cyancün el attı. O, isyanı birçok kişiyi satın alıp aldatarak bastırmak istedi... Günler sonra isyancılar dağılıp, Emet yalnız kaldığında onu yakalamak için kimse yanına yaklaşmıyordu. Sekiz –on yaya askerle karşılaştığında Emet yarıp çıkıyordu. Bu yiğidi sonunda nasıl ele geçirdiler biliyor musunuz? Bu da bilinmesi gereken bir iş. Bu işin esasında Emet Tamak'la aynı mahalleden yaşlı bir kadın varmış. Bu kadın ortaya çıkıp Emet'in nasıl yakalanacağı hakkında düşündüğü hileyi söyledikten sonra, hükümet tarafından kabul gördü. Bu kadın bir heybeye ekmek, meyve doldurup Emet'i aramaya çıktı. O günlerde Emet tek başına bir dağ boğazında yürüyordu. Hilekâr kadın boğaza girip: “Emet Molla, Emet Molla” diye arayıp sonunda onu bulup görüştü. Ben sizi aramaya çıktım deyip, heybesindeki ekmek, meyveleri döküp onu davet etti. Dağda tok –aç yürüyen Emet aynı mahalleden tanıdığı kadının serdiği şeyleri yiyerek teşekkür etti. Kadınsa: “Dağ içinde uzun süre yürüdünüz, kimse sizi arayayım demiyor. (s. 101) Benim içim acıdı.

Ne de olsa biz aynı mahallede uzun süre birlikte oturduk. Bu yüzden aramak için kimseye duyurmadan çıktım” diye gönlünü etti ve şehirde olan işleri anlattı. En sonunda: “Size bir takım çamaşır ve gömlek alarak geldim” diyerek çok sağlam dikilen çamaşır ve gömleği önüne koydu. Gömleği o sırada giydirdi. Dar ve yakası küçük dikilen bu gömleği Emet oturup giyerken başı gömleğin içine sıkışıp gözü kapandı. Kadın ona yardım bahanesiyle orasını burasını onarır gibi biraz daha geciktirip işaret verdi. Ağaçların arkasında pusuya yatan on asker sağdan soldan yaklaşarak Emet’i yakalayıp bağladı. Emet’i işte böyle yakaladılar. Anladınız mı, eğer bu kadın hile yapmasa, Emet’i ele geçirmek mümkün olmayacaktı...

Araba kavşaktan geçerek eski mezarlığa ulaşmıştı. Şu sırada şairin gözüne eski kabirlerin arasında kendini insanların gözünden kaçırın iğrenç bir yaşlı cadının gölgesi takılır gibi oldu. (s. 102)

Yedinci Bölüm

1

Her şehrin kendine has manzarası, güzelliği, üstünlüğü vardır desek, o halde Urumçi şehrinin hangi özelliğini anlatalım?! Urumçi'nin güneyden kuzeye doğru akan nehrini mi dile getirsek? Nehir çok! Koca koca meşhur nehirler var ki dünyanın bir yanından başlayıp öbür yanına kadar akıp gidiyor. O nehirlerin yanında Urumçi Nehrinin adı mı olur? Urumçinin etrafı dağlık mı desek? Dünyada dağdan bol ne var. Tanrı Dağları, Kara Kurum Dağlarıyla mukayese edildiğinde, Urumçi'nin dağlarının lafı mı olur? Manzarasını mı ele alsak? Ulanbay, Saybağ ve Kızıлтаğ bölgelerinin ötesinde, nehir kıyısında uçsuz bucaksız uzanan karaağaçları mı göz önüne getirelim? Onun nasıl bir manzarası olsun? Karaağaçlık denen her zaman karaağaçlık değil mi, hiçbir zaman çamlık olmaz. Elma, erik, şeftali ve iğdelik dahi olamaz! Öyleyse nesi var? Nesini ele alalım dersiniz? Urumçi'nin milyarlarca tonluk kömür rezervi var. Kömür dediğin kara elmas, insan onsuz yapamaz desek nasıl olur?!

Özellikle bu şehir yakıt yönündeki eşsiz üstünlüğü ile bir ülkenin siyasi, iktisadi merkezi durumundadır. İşte onun nehri alaca yılan gibi uzanıp gidiyor. Onun doğu sahiline yerleşip kurulan bu şehir (s. 103) her zaman sis, dumanla kaplanıp gizemli bir görüntü alıyor. Üst üste sokaklar, birbirine girmiş şehir evleri tıpkı taşkın vaktindeki nehir suyunun Kızıлтаğ eteğine akıp üstüne bir kat mil yığılmış çer-çöp gibi kara toprak renginde görünüyordu.. Bu şehri yine çöp yığını üstünde sarılmış üç ak yılan gibi üç kat kale çeviriyordu. Şehir hayatı işte şu kalenin içi ve dışında yaşanıyordu. Ahali sokak başlarında ve köşelerde toplanarak hayatını kazanmaya çalışıyordu...

Abduhaluk Uygur şimdi bu şehirdeydi. O yorgunluğu çıkınca buraya alıştığına hissetti. Şimdi onun maksadı gereğince hareket etmesi gerek...

Onun gözüne şehir kaynayıp taşıyor gibi görünüyordu. Buradaki en nüfuzlu askeri -idari memurlar, nüfuzlu zenginler, muteber zatlarla görüşmek, onların tavsiyesini almak şairin Urumçi'ye gelmekteki ana gayesi idi. Bu işlerle tek tek uğraşmak için gelmişti.

Lakin şairin görüşeceği zenginlerin işi çoktu. Bir yerde sabit kalamayan, bir an dükkânda bir an fabrikada, bir an muhasebecinin ofisinde veya misafirliklerde oldukları için onlarla karşılaşmak kolay değildi. Onların arasında muhasebecilerle

yıllık veya mevsimlik hesap yapıldığı zamanlarda bir ay boyunca hiç kimseyi kabul etmeyen, bir kuruşun hesabını yapan tuhaf karakterli zenginler de vardı. Bu yüzden şair zenginlerle görüşebilmek için onların muhteşem evlerini, dükkânlarını, fabrikalarını günde birkaç kez ziyaret ediyordu.

Şair bugün Gazibay'ı fabrikada buldu. Abduhaluk, Gazibay (s. 104) a geldiğinde, o kulübe altında yün balyalayan işçilerin çalışmasına bakarak oturuyordu. O, şairi güler yüzle karşıladı:

-Gelin Haluk Hafız, dedi yerinden biraz doğrularak. Şaire yer göstererek, -hoş geldiniz, bir iş için mi gelmişsiniz? –Bu onun gösterdiği büyük bir iltifattı.

-Şöyle Sayın Ağabey, ben önemli bir iş için yola çıktım, -dedi şair ümitvarlıkla. Onun gözlerinde ümit kıvılcımları parıldayıp duruyordu.

-Hadi buyurun, kulağım sizde.

-Şimdi bizim şehirde eğitime olan talep çok fazla. Şehir halkı çocuklarını okutmanın hasretini çekiyor. Bu konuda bir iş yapalım dedik. Siz de biliyorsunuz şehrimiz küçük, fitnessi çok olan bir yer. Yerli memurlarla mutaassıp kara güçler yol vermiyorlar. Bu konuda şehirdekilerin başı gitti. Sonunda beni Urumçi'ye yola saldılar. Burada her türlü şehir büyükleri varmış. Turfan'da okul açmanın yolunu bulmaya yardım ederler diye ümitle geldim. –dedi şair maksadını söyleyerek.

-Bu güzel bir söz! –Dedi Zengin gülerek. –Doğrusu şimdi yüzlerce binlerce çocuğumuz okumaya muhtaç. Fakat... Okullar yok!... O biraz durup sakalını elleriyle taradıktan sonra devam etti, fakat bana kalırsa, yaşlı Cyancün'ün gözü açık, bizim çocuklarımızın okuyacağı okulların açılmasına hiçbir zaman izin vermiyor. O sözünde inatla duran bir adam. Benim işim şimdi acele. Bu yakında hayvan götüreceğim,(s. 105). Siz en iyisi Gazibay böyle söyledi diye durmayın, başka büyüklerle de fikir alışverişinde bulunun, onlar size nasıl fikir verirler. Belki faydalı tavsiyeler verirler...

Şair fabrikadan çıkıp, yine bir zenginle buluşup geliş maksadını söylediğinde, zengin istihzayla güldükten sonra dedi:

-Eğer bu iş mümkün olsa, siz demeseniz de çok önce biz okul açıp, çocuklarımızı okuturduk. Şimdi bu durumda, buna imkân aramak kedinin boynuna çingirak asmak gibidir! Şimdi bu çingırağı hangi fare asmak ister? –O kendi sözünden memnun kalarak güldü. Yüzü kibrit kutusu gibi köşeli görünen bu adamın gülüşü buz yağırdırıyordu. O devam edip, -Bu işe benim aklım da vaktim de yetmiyor. En iyisi siz başka büyüklerle görüşün! Dedi.

Şair bugün iki zenginle görüşmüş ve çok üzölmüşü. O üzgün halde Nogay Mescidi önünden geçip giderken, terzi dükkânından tanımadığı bir kişi çıkıp şaire selam verip görüştükten sonra:

-Yürüyün, dükkânda biraz oturalım, sonra gidersiniz. –deyip dükkânına davet etti.

2

Şair dükkâna girdiğinde, dükkân sahibi aceleyle sandalye getirip, şaire oturmasını teklif ederek:

-Siz beni tanımazsınız, lakin ben sizi çok iyi tanı- (s. 106) yorum, deyip hürmet gösterdi. Şair Fatıha okuduktan sonra, bu tanımadığı ustaya biraz çekinerek hal hatır sordu. Usta ise sözünü devam ettirdi:

-Abdukayyum Mehsum her gelişinde bu dükkâna uğramadan gitmez. Babanız Abdurahman Mehsum'la da uzun zamandır tanışırız. Ben kesim yapıp oturan bir usta olsam da insanların ihtiyaçlarının fazlasıyla farkındayım. Bunun için çok kişiyile tanışırım. Her türlü kişi benim dükkânıma gelmeye mecbur. Yani hangi büyük, hangi zengin gelmez ki? Gelmemesi mümkün değil, hepsi muhtaç kalıp gelir. Böyle söyledimse yanlış anlamayın, sizin gelişiniz başka bir mesele. Ama, gelmeniz kötü bir netice vermez umarım. Hiç olmazsa tanışır, dertleşir, dost oluruz. Haydi çekinmeyin rahat oturun!

Dükkânda üç dikiş makinesi olup, üç kişi başını kaldırmadan giysi dikiyordu. Dükkân sahibi ise kesim yapıyordu. Bu adam iş yaparken gelen gidenlerle sözleşip cemiyette olan olayları öğreniyordu. Abduhaluk Uygur'un Urumçi'ye geldiğini ertesi gün duyan usta, şair o yana bu yana geçtiğinde, onu dükkân içinden görüp tanımişti. Bu yüzden o bugün şairin yolunu keserek dükkâna davet etmiş, şairin içeri girmesiyle keyfi yerine gelmiş, samimiyetle sohbe başlamıştı.

Şair dükkâna girdiğinde tanımadığı kişilerle karşılaşp biraz tedirgin olsa da, dükkâncının samimi tutumuna bakarak buraya kolayca alıştı. Dükkân sahibi çıraklardan birisine çay getirmesini söyledikten sonra, şaire hal hatır sormaya başladı: (s. 107)

Siz eğlence için mi yoksa bir iş için mi geldiniz? –Dedi o samimi bir nazarla.

-Ben Turfan'da bir okul açmanın imkânını aramaya geldim. –Dedi şair Urumçi'ye gelme maksadını söyleyerek. Şehirde okula büyük bir talep var. Okul

açalım desek yerli yönetim izin vermiyor. Bu yüzden Urumçi büyük şehir, büyük adamlar çok, bir yol bulabilir miyiz acaba diye geldim.

-Bu güzel bir haber, işleriniz yolunda gitti mi? Bir yol bulabildiniz mi?

-Turfan'dan çıktığımda Urumçi büyük bir şehir, hükümet işlerine aracılık edecek adam çok, çevresi geniş, yüzü tesirli zenginler de var, bunlar destek çıkar mı acaba diye düşünüyordum, maalesef...

-Evet... Evdeki hesap çarşıya uymuyor.

-Tıpkı söylediğiniz gibi, bu kişilerden hiçbir şekilde yardım alamadım, -dedi şair üzülenek.

-Evet, siz onlardan yardım alamazsınız. Onlar kendilerinin dünyaya başkalarından yardım almak için geldiklerini, başkalarına yardım etmek için gelmediklerini düşünürler. Öyle olmasa o kişiler size yardım ederdi.

Çırak çocuk bir demlik çay, iki piyale ve sofraya beziyle geldi. Dükkân sahibi sofraya bezini yayıp ekmek böldükten sonra, piyaleye çay koyup şaire uzattı.

Bu dükkân ortasında çay sunuyoruz, kusurumuzu bağışlayın -usta kendisine de bir piyale çay koyup bir iki yudum içtikten sonra, önceki sözüne devam etti. –Bizim buradaki zenginlerimize zengin diye uzaktan bakmak lazım, yaklaşınca... -O elindeki çayı yine iki (s. 108) yudum içip, -kazara onlara yaklaştınız mı, o anda tiksiniyorsunuz. Onlar kibirli insanlar, biz zenginiz diye kimseyi gözleri görmez. İşte delikanlı bakın! –O yolun diğer tarafından giden bir zengini gösterdi. Abduhaluk pencereden bakınca esasına dayanarak geçen saygın bir kişi gördü.

-Bu adamla tanışıklığınız var mı?

-Yok, -dedi şair başını belli belirsiz sallayıp.

-Öyleyse ben tanıtayım. Bu adamın adı (xxbay). Zamanında tembel, işsiz, sabah akşam rakı içen bir adamdı. Ağabeyi (xxbay) denen adam onu bir yola salıp: “Böyle devam etmen ayıp, bir iş yap, bir yol bul, zengin ol” dediğinde, bu adam “Ben para kazanmayı, ticaret yapmayı bilmem” diyordu. O zaman ağabeyi “Öyleyse ben sana öğreteyim, eğer çizdiğim çizgiden çıkmazsan, mal veririm, Turfan’a git, bir hanı tek başına kirala, Şemey’den mal gelecek diye hanı temizlet. Bir iki hafta geçtikten sonra Turfan’ın zenginlerini, tüccarlarını, mollalarını davet et. Sofran bol olsun. Bobroklar’dan beş altı kaftan diktirip hazırla. Davet sona erdiğinde mollalara, zenginlere kaftan giydir. Elin açık olsun, her hafta sofraya kur. Şemey’den mal gelecek, mal geldiğinde, pamuk, yün alacağım diye çekinmeden söyle, adamlar seni büyük, cömert bir zengin olarak tanısinlar. Sonunda kişiler birer birer pamuk, yün satalım

diye sana gelmeye başlayacaklar. O zaman sen acele etme, mal ulaşmadı diye (s. 109) geri çevir. Adamlar pamuk, yünlerimizi al diye yine gelecek, hatta yalvaracak. Hal böyle olunca yün ve pamuğun parasını mal geldiğinde ödemeyi vaat ederek alırsın. Aldığın malı balya yaparak bana gönder, ben onu Şemey'e gönderip başka mallarla değiştirdikten sonra sana göndereyim. Sen malları satıp paraya çevirdikten sonra onların parasını verirsin. Bu şekilde Turfan'lıların parasıyla ticaret yapıp bunu birkaç kez döndürüp zengin olma da göreyim!" dedi. Ağabeyinin gösterdiği gibi o adam Turfan'a varıp Turfan'lıların parasıyla dört beş yıl ticaret yaparak çok zengin oldu. Şimdi Urumçi'ye dönüp ev bark aldı, etrafında yer tuttu, en iyi dükkânlardan birini açarak zengin oluverdi. İşte olay böyle. Şimdi bu adam Turfan'a gitmiyor, Turfan'lıları da tanımıyor. Turfan'lıları görse suratı asılıyor. Böyle kişilerden Turfan halkının taleplerine yardım gelir diye ümit etmek olur mu? Düşünün bu mümkün mü?

Ustanın bu sade sözlerinde siyasi, iktisadi yönlerden birçok fikirler gizliydi. Abduhaluk'un gözüne başta basit, sade görünen kesimci usta, şimdi büyük bir müderris gibi hürmetli ve saygıdeğer görünüyordu.

-Gerçekten söylediğiniz gibi, ben tanıştığım bir sürü zenginden faydalı bir fikir alamadım. -Dedi şair heyecanlanmış halde.

Onlardan fayda görmeyiz, yaklaşırsanız tiksiniyorsunuz dememin manası da işte bu. -Dedi usta gazapla. Onun sesi biraz titrek çıkıyordu, -ben onların aslını, nasıl adamlar olduklarını çok iyi bilirim. Onlar Nikolay'a yaslanıp çifçileri, hayvancı- (s.110) ları sömürerek zengin olanlar. Şimdi onların hepsi hükümete yaslandı, hükümet büyükleriyle eşit ortak olup para borç alıyorlar. Bu parayı dolaştırıp kar sağlıyorlar. Kârın bir kısmını hükümet büyüklerine veriyorlar. Onlar bu işe gelindiğinde çok hilekâr...

Dükkâna bir müşteri girerek ustanın sözünü kesti. Müşteri ısmarladığı giysi hakkında konuşup hayli vakit aldı. Abduhaluk Uygur yerinden kalkıp ustaya tekrar gelmek için söz verip vedalaşarak dükkândan çıktı. Dosdoğru Dönkövrük tarafına yol aldı. Terzihaneden memnun kalarak çıkan şair sokağın sağ tarafında yürürken, dostluk denilen işte bu, böyle bir adamla beş dakika konuşsa da adamın gönlü rahatlıyor diye düşündü.

Şair terzihaneden çıkıp iki yüz adım kadar yürüdüktan sonra, gözü ansızın yol kenarında bir top kapak kavağının yanındaki dükkânda oturan Hüseyinbay'ın başını çektiği birkaç zengine çarptı. Onlara selam vermeden geçmek olmazdı. Çünkü bu zenginler böyle şeylere çok sinirlenirlerdi. Eğer selam vermeden geçecek olsa, kimin çocuğu diye araştırıp, katı düşmanlık beslerlerdi. Bunun ötesinde şair o kişileri tanıyordu. Bu yüzden o dükkâna girip onlara selam verdi. Zenginler şairin selamını aynı anda alıp, memnun kalmış olarak başlarını sallayıp iltifat gösterdiler.

-Evet, oğlum daha dönmedin mi? -Diye sordu (s. 111) Hüseyinbay.

-İşleri bitiremediğim için dönmedim, -dedi şair edeple. Şairin yapmakta olduğu işten çok önce haberi olan Hüseyinbay cevap yerine:

-İnsanoğlunun yapacağı işleri her an düşünmemesi gerek. Bu yıl olmazsa gelecek yıl, gelecek yıl olmazsa yine bir yıl... Dedi ve yanındaki yoldaşlarına bakarak gülümsedi. Onlar Abduhaluk Uygur'un ne iş yaptığını bilse de bilmese de Hüseyinbay'ın sözlerini tastikleyerek başlarını salladılar. Bu zengin beylerin onun düşüncelerini çocuksu bulması tabii idi.

-Sayın ağabey, -dedi şair temkinli bir tonla, -Urumçi'de sizden itibarlı kişi yok. Biraz yardım etseniz hoş olurdu. Şimdi bizdeki cehalet, nadanlık çok ağır. Halkın eğitime olan talebi çok fazla...

Tam bu çağda Hüseyinbay'ın Kara Bıyık Ahmet adlı adamı dükkân önünden geçti. Hüseyinbay onu çağırıp:

-Ahmet, Ahmet diye seslendi.

Hüseyinbay onu çağırma bahanesiyle Abduhaluk Uygur'un sözünü etkisiz bıraktı.

-Buyrun, emredin! -Ak yüzlü, kara kaş, kara bıyık, gelen bu adam dükkân içine girip oradakilere selam verdi. Onun kara uzun bıyığı küçücük koza gibi yüzüne yakışmıyordu. Sık bıyıkları onun dudaklarını örtüyordu.

-Nereye gittin? -Dedi Hüseyinbay sert bir ses tonuyla.

-Ebzi... Ebzilerin... Korkuya kapılan Ahmet kekeleyerek düzgün cevap veremedi. (s. 112)

-Ahmet! Dedi Bay sertçe haykırıp, Şanhey'e gittin, Şanhey'den geldin de bir selam vereyim diye düşünmedin öyle mi?

Ahmet başını eğip sessizce durdu. Bay yine sordu:

-Haydi, söyle! Şanhey nasıl bir şehirmiş, orada neler gördün?

-Güzel, güzel... Şanhey çok büyük bir şehirmiştir, -dedi Ahmet kendini biraz tutarak.

-Büyüklüğü neresindeymiş?

-Büyük okyanusun yanındaymış.

Zenginler bıyık altından gülerek birbirine baktılar. Hüseyinbay ise kaşlarını çatarak sordu:

-Haydi, söyle, orada ne gördün?

-Orada küçük arabaları insanlar çekiyor. Ona "rikşa" diyorlar, tövbeler olsun Allah'ım! -Ahmet yakasını tutup başını salladı.

-Sen de bindin mi?

-Bindim. Allah'ın izniyle orada mescit yok, namaz kılacak yer aramak için bir kez bindim.

-Mescit yoksa nasıl kıldın?

-Bir gün öğle vakti az önce söylediğim arabaya binip Büyük Okyanus kıyısına vardım. Suyun kenarında öğle için abdest alayım diye durdum, adamlar bağırıp:

"Kaç kaç, canını kurtar!" deyip duruyorlardı. Ne oluyor diye baktığımda suyun içinde iki adet çam kütüğü bana doğru suyu yararak geliyor, ben hemen kaçtım. Bu arada adamlar her taraftan kayıklarla gelerek az önceki söylediğim kütükleri tutu- (s. 113) verdiler. Baktım ki, kütük değilmiş, beni kovalayan ejderha balığının bıyığıymış!

Baylar bu sözü duyunca kahkahayla gülmeye başladı.

-Bir tek kılı bir kütük kadar olursa, ejderha balığının kendi büyüklüğü ne kadar olur? Diye sordu bay gülmeden.

-Bakayım, onun uzunluğu buradan şu tepeye kadar vardı, -dedi Ahmet uzaktaki bir tepiyi göstererek.

O zamanlar şimdiki Hançin sokağının lokanta olan tarafı çöp dökülen boşluk idi, insanlar hanlardan at gübrelerini getirip buraya dökmüşler, dağ gibi yığılıp kalmıştı.

-Yunus! -Dedi bay dükkân muhasebecisini çağırıp, sonra buyruk verdi, sen git ölçüp gel, bakalım kaç adım geliyor?

Yunus Kerimov isimli dükkân muhasebecisi ölçüp gelerek:

-Yüz elli adım geldi, -dedi.

-Ahmet doğrusunu söyle. Uzunluğu yüz elli adım, bıyığı kütük kadar olan ejderhanın büyüklüğü ne kadardı?

-Bakayım, iyi semirmiş bir buzağı kadar...

-İşte, yalamı yakalandı, -dedi Hüseyinbay alayla gülüp, buzağı kadar balığın uzunluğu yüz elli adım, bıyığı kütük kadar olur mu? Ahmet yürü gözümün önünden kaybol!

-Hoşçakalın, -Ahmet böyle söyleyip bu zor durumdan kurtulmak için dükkândan hemen çıktı. O iki adım atmayla, bay yine çağırdı:

-Ahmet! (s. 114)

-Evet.

-Gel, şu çizmelerimi temizle!

Ahmet bir dizini büküp oturarak elleriyle bayın çizmelerini temizledi, sonra çıkıp gözden kayboldu. Baylar onun arkasından alay ederek bir süre güldüler.

-Bu adam tam gönlüme göre, -dedi Hüseyinbay dükkândaki gülüşmelerin kesilmesiyle, -bunu nereye göndersen oraya gidiyor. Hangi işi versen yapıyor. Şanhey'de gördüğü şeyleri duydunuz, kendi hayalindeki şeyleri söylüyor. Bir lira harca desen, bir lira harcıyor, asla iki lira harcamıyor. Çok ahmak. Eğer onu Cyancün bilse, o da severdi... O böyle diyerek yerinden kalkıp arkasına dönerek yürüdü ve eşikten atlayıp çıkarak Abduhaluk'a bakıp dedi, -oğlum, bizim eve gidip çocuklarla eğlen, anladın mı? Uğraştığın işleri bırak. Bana Ahmet'e benzer adam lazım. Cyancün'e dahi öylesi gerek. Akli, şuuru olan adam bizim işimize yaramaz. Anladın mı? Bizim eve git tamam mı?

Bay sözünü bitirip esasını tıkırdatarak gitti. Şair baylara bir lahza bakıp kaldıktan sonra dükkândan çıkıp Dönkövrük tarafına doğru yol aldı. (s. 115)

Sekizinci Bölüm

Şair aniden, dışarıdan çok heybetli görünen, gerçekte kökleri çürüyüp özü mantara dönüşmüş, tamamen kuruyup kalmadığının belirtisi gibi bazı dallarının ucunda iki üç tane yaprağı parıldayan yaşlı söğüdü hatırladı. Hayati gücü kalmamış böyle eski ağaçların dallarına örümcekler ağ atıp, karga, kuzgunlar yuva kuruyor. Örümcekler ağına düşen haşerelerin kanını emip hayatını devam ettirirken, kurt, böcekler çürüten öz, kabukları kemirerek yaşamını sürdürüyor; karga, kuzgunlar yuvasını kurarak ömür geçiriyorlar.

Tıpkı bunun gibi, Urumçi'deki çürük iyeti bir grup fasık memurlarla zengin – tüccarlar kuşatıp, kendi yuvasına, kendi destekçisine çevirdi. Onlar durmadan bu iyeti koruyup, kendi çürüten hayatlarını devam ettiriyorlar.

Onlara göre, bu çürük iyet devrilmese, bu yer böylece kalsa, memurlar, baylar arzularınca halkı istediği kadar aldatıp, parasını katlasa tam da gönüllerinden iş gerçekleşirdi.. Bunun için onların ağzından halkın kışını bahara çevirmek, nadanlıktan marifete adım atmak hakkındaki hakkani taleplerini destekleyen bir tek söz çıkmaz. Bu yönüyle onlar çok insafsızdı. Bu yüzden onlara yaklaşan herhangi bir (s. 116) insan terzi ustanın dediği gibi, onlardan çok tiksiniyordu.

Bu defa Urumçi'ye gelip kısa zaman içinde birkaç muteber bayla tanışıp fikir alışverişinde bulunan Abduhaluk Uygur işte böyle bir hissiyatta idi. Bu acı hissiyat şairin kalbinde çürük, rüşvetçi memurlar ve aç gözlü, bencil baylara karşı güçlü bir gazap, nefret duygusu uyandırmakla birlikte, ona sonsuz bir ümit bahşediyordu.

Nehrin aktığı bir yatak olduğu gibi, dünyanın da ilerleme yolu vardır. Tarihin tekerleği her zaman ileriye basıyor. Dünya her zaman ileriye giderek gelişiyor. Aydınlık karanlığa galib geliyor. Bunun için insanoğlunun ümitvar olması lazım. Ümit insanı güzel bir geleceğe ulaştırır. İnsanoğlu ümitli olduğunda tıpkı deniz dalgaları gibi her türlü engeli aşır, kendiliğinden ilerleyecektir... Engeller karşısında şaşırıp kalmamak gerek, şaşırıp kalmak yerine, hareketlenip ileriye sağlamca yürümek; ağlayıp feryat etmek yerine, sağlam iş yapmak gerekmektedir. Ağlamaktan, sersemleyip kalmaktan hiçbir fayda yoktur, onun yerine çalışmak gerek!... Hayal buraya geldiğinde şairin gözlerinde ümit kıvılcımları parlayıp, her taraftan geniş yollar açılmış gibi oldu.

Şair o an eline kağıt kalem alıp “Kesilmez Ümit” diye yazdı. Bu yazacağı gazelin konusu idi. Aradan beş on dakika geçmeyle, ak kağıt ümit çiçekleriyle bezendi. Şimdi o yazma çabasının cevheri olan bu çiçeklerin hoş kokusundan huzur almaya başladı. Biri kapıyı vurdu.

-Girin! –Dedi şair kapıya bakarak. Kapı açılınca şairle aynı yaşlarda bir yiğit girdi. Bu yiğit dikimcinin çıraklarındandı.

-Misafirler geldi, size hemen gelsin diyorlar, -dedi çırak yıldırım gibi konuşarak.

-Ah... Bu işi tamamen unutmuşum, -şair alnını tuttu, sonra elindeki kağıdı katlayıp, hemen gideyim, -dedi.

-Birlikte gelin dediler, dedi çırak yerinden kalkmadan.

-Öyleyse birlikte gidelim, -şair yerinden kalkıp evden çıktı.

Onlar ustanın evine vardığında, ev sahibinden başka yine üç kişi bekliyordu. Onlar şairin girmesiyle yerlerinden kalkıp karşıladılar ve tokalaşarak hal hatır sordular.

-Bu Ali Muallim, -dedi ev sahibi sarıya yakın ak benizli, yuvarlak yüzlü, gök gözlü, şişmanca, kibar bir adamı tanıstırarak.

-Tanıyorum, muhterem üstadın namını çok yerde duydum, -dedi şair Ali Muallim’e hürmet nazarıyla bakıp.

Ali Muallim temkinli bir insandı. Bu adam Mehsut Muhiti’nin 1917 yılında Moskova’dan davet ederek getirdiği altı öğretmenden birisi olup, ilk başta Turfan’da, sonra Guçun, Urumçi’de öğretmenlik yapmıştı. O, Yan Zenşin hükümeti yenilikçi okulları kapattıktan sonra öğretmenlik yapamamış, Urumçi’de başka işlerle meşgul olmuştu.

İkinci misafir Tahirbek isimli bir kişiydi. O Lükçün (s. 118) bey çocuklarından olup, Çince bilen aydın bir adamdı. Şinhey inkılâbı galip geldikten sonra açılan 1. Halk Vekilleri Kurultayına Şincan’dan giden vekiller arasında bulunmuş, Sun Cuşen Efendi’yi cumhurbaşkanlığı seçmeye katılmış ve Sun Cuşen Efendi ile görüşüp, ona Şincan’da Milli eğitimi yoluna koyma, halkı cehalet, yoksulluktan kurtarma hakkında teklifte bulundu. O bu yıllarda Doğu Türkistan’ın siyasi, iktisadi ve eğitim medeniyet gibi işleriyle ilgilenip Urumçi’de yaşıyordu.

Üçüncü misafir esmer, gür kaşlı, kara gözlü, burnu kemerli Yusuf isimli bir kişi olup, o yıllarda ulaştırma idaresinin etrafında gezinen, şoförlüğe ilgi duyan, tekniğe bağlı, çalışkan, aydın, içtimai meselelerde aktif rol alan fedai bir adamdı.

Terzi bugün Abduhaluk Uygur'a onları da katarak misafirlige çağırmişti.

-Şair, bize hediye bir şeyler getirdiniz mi? –Dedi ev sahibi oturduğu yerden sözü başlatarak.

-Bu söz çok doğru söylendi, “Buğdayın bahanesine karamuk da su içer” denildiği gibi biz de hissedar olalım, -dedi Tahirbek ev sahibinin sözünü destekleyerek.

-Ortaya koyacak kadar önemli bir şey yok, -dedi şair alçakgönüllülükle, kaç gündür fikrim dağıldı. Bu sebepten buraya geleceğimi de unuttum. Bu durumda...

-Öyle olsa da bir şeyler duyalım, -dedi ev sahibi rica ederek, deminden beri bu konuda konuşup bekleyip (s. 119) durduk. Ümitlerimiz yerde kalmasın.

Şair ev sahibi ve misafirlere bir kez bakıp, onların güçlü isteklerini görüp, cebindeki kağıdı çıkardı. Onlar taleplerinin yerine geldiğini görüp, memnuniyetle: “Barekallah, Teşekkürler!” deyip şaire bakmaya başladı. Şair yeni yazdığı şiirini okumaya başladı.

Kesilmez Ümit

Havada çok bulutlar var, böyle devam edecek mi?

Güneşin bu temiz nuru bu engeli aşacak mı?

Güneşin kararı vardır, nur saçmaya devam eder,

Dayanaksız bulutlara onun keyfi bozulur mu?

Güneşi önleyebilmek akılsızlık delilidir,

Senin bu ince bez torban çuvaldızları saklar mı?

Çıkar aniden bir boran, düşünmediğin bir anda,

Eğer çok şiddetli olsa bozuk tünlük⁹⁵ engeller mi?

Cehalet bulutu tuttu güneşi, görünmez bir şey,

O mukaddes güneş nuru bize tekrar görünür mü?

⁹⁵ Tünlük: Çatı penceresi, keçe çadırın tepesini kapatan keçe.

Okutmadan çocukları eğlencelerle büyüttük,
Yazık! Bu çocuklar yarın yarım ekmek bulacak mı?

Okuyunuz, okutunuz hava durumu bozuldu,
Eğer hazırlık olmazsa, bu millet yok olacak mı?

-Barekallah, aferin, size çok teşekkürler!

Ali Muallim cebinden mendilini çıkarıp gözündeki yaş damlalarını silerken teşekkür ediyordu. Diğerleri de aynı heyecanı yaşıyordu. Çoğunluk şiiri yine bir defa daha okumasını talep etti. Şair şiiri ikinci de- (s. 120) fa okuduktan sonra, Ali Muallim yine birçok defa teşekkür ederek:

-Sizin şiirleriniz de tıpkı Abdullah Tukay'ın şiirlerindeki gibi benziyor. Fikirler açık, bilinçli ve ciddi bir şekilde yerleştirilmiş. Tataristan'dakine benzer gazete, mecmualarımız olsa, şiirlerinizi yayımlayıp, halka ulaştırabilsek ne kadar güzel olurdu değil mi? Maalesef, burada o tür vasıtalar yok. Burada, şurada –burada ölüm emri verilmiş suçlular hakkında çıkan ilanlardan başka hiç bir şey görmek mümkün değil. Urumçi gibi büyük şehirde bir sınıflık dahi olsa okul yoksa, her tarafını nadanlık, cehalet kaplamışsa, sizin şiiriniz işte tam buna karşı sıkılan bir kurşun, büyük bir beyannamedir. Çocuklarımız okumazsa, gelecekte yarım ekmek bulamayacak hale düşmeleri mukadder. Nadanlığa mahkum olan milletin inkırazı uğraması kesin. Şiirlerinizdeki fikirler hakikaten çok derin. Fikirlerinize binlerce aferin!

-Bu işler nasıl düzelecek? –Dedi Yusuf mecalsiz bir halde.

-Yan Zengin oldukça bu işler asla düzelmez. –Dedi Tahirbek kaşlarını çatıp, bu adam çok müstebit. O, cumhuriyeti de görünüşte uygun görüyordu, gerçekte yürüttüğü ise yine hanlık düzeni...

-Duyduğuma göre, Yan Zengin kadın ve çocukları, zenginlikleri merkeze taşıyor, Tyencin'de saray yaptırıyor, diyorlar. Buna bakılırsa o kurduğu hayallere kavuşuyor mu? –dedi Yusuf Tahirbek'in sözünü kesip. (s. 121)

-Memurların hilesi, kurnazlığı çoktur, -dedi Tahirbek kesin hükümle, mutaassıp memurlar bir yana, terakkiperverler yine bir yana olup, birbirlerine karşı ciddi mücadele veriyorlar. Fen Yavnen diye birisi var. O ileri fikirli, ihanete, cehalete karşı çıkmaya teşebbüs etti. O bu konuda Yan Zengin'e çok defa fikirler teklif etse de, onun

fikirlerini dikkate almadılar. İşte bu mesele üstünde bunların arasında karşıtlık çok keskin. Acaba kim kimi yenecek?

-Derin kökler salan eski bir ağacı yıkmak kolay olur mu? –Dedi Yusuf.

-Eğer kökleri çürümüşse, bir fırtınada yıkılır, -dedi şair kendi görüşünü ortaya atıp, -Yan Zengin iyetinden ibaret kökleri çürük, özü mantar bağlamış bu eski ağaç bir fırtınada kesinlikle devrilir.

-Şairin dediği doğru, -dedi Ali Muallim söze ilgiyle karışıp, -Çin sülalesi iyeti, Çar padişah iyeti ve tarihteki başka iyetlerin hepsi çürüdüğü için yıkıldı. Onun böyle olması da mukadder. Çürük iyeti hiç kimse yok olmaktan kurtaramaz. Bu bir kanun. Yan Zengin hükümeti de çürümekte zirveye çıktı. Bu da kesinlikle yok olacak.

-Fen Yavnen’le görüşebilir miyiz? –Dedi şair Tahirbek’e bakarak.

-Şimdiki memurlarla görüşmek zor. Önce onlara dilekçe yazmak gerek. Onlar dilekçeyi görüp (s. 122) vakit tayin ettikten sonra, görüşebilirsiniz. Siz onunla görüşecek misiniz?

-Okul açma konusunda fikir alsam diyorum.

-Öyle bir düşünceniz varsa, bir çaresine bakın. Fakat o kişi şimdi açık bir cevap vermeyebilir.

-Olsun.

-Sözünüz doğru. Konuşup onun fikrini öğrenmeye bakın.

-Burhan Evzi Fen Yavnen’e yakın, o olsa görüşmek kolay olurdu, -dedi Ali Muallim.

-O adam yok mu?

-Yakınlarda Guçun, Turfan taraflarına gitti, -dedi Tahirbek şairden tarafa dönüp, -o kişi olmasa da çare bulunabilir.

Misafirler yemeğin üstüne yine biraz konuştu. Sohbet çok ateşli ve istekli geçti. Ali Muallim, Tahirbek’ler sohbet devamında sık sık ihtiyarsızca şaire bakıp on gülünün henüz biri açılmayan bu yiğidin şahsi gam, ev aile kaygılarını bir yana bırakıp, marifetçilik işlerine, bütün zihnini bu işe sarf edip, çalılıklar arasında yol bulmak için can siperane çalışmasına tahsin okudular. Onlar gençler arasından böyle bir adamın çıkışı yüzde bir, binde birdir, gençlerin çoğu gençlik devrini gülüp eğlenerek zayi ediyorlar, bu yüzden onlar ziyan oluyor... diye akıllarından geçiriyorlardı.

Misafirlik bittiğinde, hepsi bir ağızdan “Kesilmez Ümit”i bir defa daha duyulmuş diye talepte bulundular. (s. 123)

Dokuzuncu Bölüm

Ali Muallim'den ödünç aldığı “Şura” mecmuasının bir yıllık toplamını incelemekle meşgul olan şair saatin ne kadar geç olduğunu da fark etmemişti.

“Şura” Sovyet Rusya'da geçmiş yıllarda neşrolunan tarih, coğrafya, edebiyat, sanat, felsefe gibi her sahaya yer veren son derece mükemmel evrensel bir mecmua idi. Şair makaleleri büyük bir arzuyla okudu, her bir eserden tatlı bir lezzet aldı...

Yazık, bu tür mecmua ve dergiler neden bizde yok? Diye bir soru onun neşesini kaçırıp, gönlünü daralttı. Bu konuda çileli bir hayal denizinde boğuluyordu. Şurası açık ki, bu hayal kesin bir şekilde sudan geçip çamura saplanan bıçak gibi büyük bir hızla istibdat iyetine, müstebit Yan Zeşin'in yürüttüğü cehalet siyasetine takılıyordu.

Yan Zeşin lanet, nefrete mahkum bir karanlık bir tip, sanki içi dışı kararmış eski tuğla baca. Şair nasıl tasavvur etse o gözüne âdem şeklinde görünmüyordu, belki ağzı –burnundan kan akıp duran, bütün vücudu kan, irinle bulanmış iğrenç, çirkin bir yaratık şeklinde görünüyordu...

Yan Zeşin'in on bu kadar yıldan beri yürüttüğü cehalet siyaseti, onun yaptıkları sanki durmaksızın gürleyerek devam eden dehşet verici bir fırtına, bütün yurdu (s. 124) viran edecek bir afet idi!

Şair aralıksız hayal kuruyordu. Onun hayali adalet, hakkaniyet suyu ile sulanıyordu. O hayal denizine daldığında, kalbinin derinliklerinde Yan Zeşin'in müstebit iyetine karşı güçlü bir dalga kabarıyordu, müstebit iyetin esaret zincirlerini koparıp atmak için güçlü bir irade kazanıyordu. Şair hayal kuruyordu... O hayal semasında pervaz ettikçe gözünün önüne acayip güzel manzaralar, acayip gelişmiş devirler geliyordu... Tam bu çağda kapı çalınıp onun hayali kesildi.

-Girin! –Dedi şair elindeki mecmuayı toplamını kapatıp.

Eve alını geniş, kaşları gür, gözleri büyük, burnu şekilli, çenesi sivri, bıyıklı, otuzlu yaşlar civarında sağlam bir yiğit selam vererek girip, şairle tokalaştıktan sonra kendisini tanıttı:

Bana Urumçili Nucup derler, -dedi o cüretle, şarkıcı Nucup derseni beni tanımayan kimse yoktur. Belki siz de duymuşsunuzdur.

Şair onun sözüne hiçbir şekilde karşılık vermeden, umursamadan baktı. Nucup sözüne devam etti:

-Ben sizi çaya davet etmek için geldim, misafirler de sizi görmek istedi, bekliyorlar.

-Nerede, hangi çay? –Dedi şair üşengeçlikle. Onun tüm düşüncesi mecmua toplamındaydı.

-Çay benim evimde, bunun için sizi davet etmeye kendim geldim. Bugün davet edilen kişiler de öyle sıradan adamlar değil, büyük kişilerin çocukları, mali danışmanları hepsi de sizinle tanışmak istiyor.

-Özür istesem, -dedi şair davete (s. 125) gitmek istemeyerek, Nucup'un "büyük kişilerin çocukları" var demesi onun isteğini çevirmesine sebep olmuştu.

-Bugün iştirak etmeseniz kesinlikle olmaz. Ben de aslen Turfan'lıyım. Biz hemşehriyiz, bir Turfan'lının evine gitmem derseniz kesinlikle yakışmaz...

Şarkıcı Nucup tutkal gibi yapıştığı için şair çaresiz kabul edip, davete gitti.

Urumçi'nin zenginlikten gerinen, meşhur büyük bayları boş zamanlarında Kara Bıyık Ahmetcan'a benzer kişileri alaya alarak gönül eğlendirirken, onların çocukları, muhasebe memurları, mal satıcı veya muhasebeci olup çalışan gençler akşamki misafirlik, çay –ziyafetlere toplanıp, saz çalıp şarkı söyleyip, dans edip, kağıt oynayıp, rakı, şarap içerek gönül eylendiriyorlardı. Bugünkü toplantı "Nerin"⁹⁶ toplantısı olup, buna Abduhaluk Uygur'u özel olarak davet ettiler. Şair selam verip misafirhaneye girdiğinde, onu evdekilerin hepsi yerinden kalkarak karşıladı ve hürmet göstererek başköşeye oturtular.

Bu toplantıya katılanlardan Mahmut Hoca yaşça büyüktü. Ondan başka dansçı Mümin Efendi, garmoncu⁹⁷ Bornaşif, şarkıcı Nucup gibilerin yaşı büyüktü. Onların dışındakiler on sekiz yirmi beş yaşlarında olan gençler olup, çoğu Özbek, Tatar zenginlerinin çocukları idi. Özbek çocukları bâdem doppa, Tatar çocukları takke ile fark ediliyordu. Bıyık bırakmak gençler arasında moda olduğu için, çoğu bıyık bırakmıştı. Bazıları ise henüz sarı tüyleri dökülmemiş, bıyıksız çocuklardı. Öyle olanlar tıpkı güvercin yavrusu gibi sapsarı veya bembeyaz görünüyordu. Bu gençler (s. 126) Abduhaluk Uygur'a sanki yadırgar gibi uzaktan veya gözünün altından bakışarak oturuyorlardı. Bir anda lider olarak görülen Mahmut Hoca:

-Hepimizin görmeyi arzu ettiği misafir Abduhaluk Uygur işte karşımızda oturuyor. Dedi.

⁹⁶ Nerin: kısa kesilen şehriyeleri çorbada pişirdikten sonra, küçük doğranan et veya atın kaburgasından yapılan sucuk karıştırılarak hazırlanan yemek.

⁹⁷ Garmon: Bir tür akordiyon.

Bu arada ev sahibi tepsiyle çay getirip, tevazuyla şaire tutarak:

-Hoş geldiniz, ey aziz misafir, çayımız sıradan olsa da, gönlümüz yücedir. Ne duruyorsun, çal Bornaşif! –Dedi yüksek sesle. O sırada garmon çalındı. Garmondan çıkan birkaç tür titrek seda ev içini çınlattı. Garmon çalınınca kendini tutamayan şarkıcı Nucup şarkı söylemeye başladı. Güzel şarkı söylüyordu. O bir vakit Tatarların birkaç ünlü şarkısını bir birine ekleyerek garmona eşlik etti. Bu şarkıların hüznü sedaları insanın ruhunu gıdıklıyordu. Çocuklar durak yerinde alkış yapıp, “hebbelli”⁹⁸ diye bağırıp şarkıya neşe katıyorlardı.

Nucup’un şarkıya başlayınca bitirmemek gibi bir kusuru vardı. Bunun için şarkıcı diye adlandırılmış olsa gerek. Onun şarkısı bitmez bir şarkıya dönüşünce gençlerin bir kısmı kart oynamaya başladı. Gençlerin dördü bir araya gelip kart oynamayı öğrenmiş, hatta ona tutulup kalmıştı. Bu yüzden, bir köşede dördü bir daire olup “suvay kozur” oynuyordu. Diğer tarafta ikisi birleşip “beti kalar”⁹⁹a başlıyordu. Onlar bu oyunu dikkatle oynuyorlardı. Onlar için utmak altın bulmaktan da değerliyen, utulmak ise başına dağ çökmesinden daha ağır görülüyordu. Utulan tarafı utan tarafı bağırıp çağırarak alaya alıyordu. Bir- (s. 127) birinin alınına kart yapıştırıp dalga geçiyorlardı.

Garmon, şarkı, kağıt oyunu, alay ve şakalardan ibaret ziyafetin coşkunu ve istekli devam etmesiyle bunlar kendini kaybetmişçesine eğleniyorlardı. Abduhaluk Uygur’unsu “Nerde olsam, gönlüm sendedir” denildiği gibi, ziyafette olsa da, gönlü evde kalan mecmua toplamının sayfaları arasındaydı.

-Oyna, oyna!

Şarkıcı Nucup’un uzadıkça uzayan şarkısından sıkılan gençler bir yandan “oyna” diye bağırıp, yine bir taraftan da ıslık çalarak curcuna çıkarmaya başladılar.

-Durun, durun! –Dedi Mahmut Hoca el sallayarak. Evin içi tıpkı kaynayan kazana bir kepçe soğuk su koymuş gibi sakinleşip, herkes ona bakıştı.

-Bizde biraz tertip olsun! –Dedi Mahmut Hoca topluluğa eşit bir bakış atarak. – Bugün burada aziz bir misafir var. Bağırıp çağırmak ayıp değil mi? Düzeni sağlayıp edeple oturmak gerek. Düzeni sağlamak için bir lider seçsek nasıl olur?

-Doğru, öyle yapalım! –Dedi topluluk bir ağızdan.

-Öyleyse kimi seçelim?

⁹⁸ Hebbelli, Muhteşem, harika anlamlarında bir ünlem nidası.

⁹⁹ Suvay kozur, beti kalar: Kart oyununun türleri.

-Mahmut Hoca ağabey lider olsun, sağ kolu Abduhaluk Uygur, sol kolu ise İlhamcan'ı seçelim, -dedi biri.

-Doğru, olur, -topluluk bir ağızdan tastikledi. (s. 128)

Seçimden sonra “lider” ortada “sağ ve sol kolu” iki yanda oturdu. Abduhaluk Uygur şimdilik oturumda sağlanan düzene biraz ilgi gösterip dikkatini topladı. Lider Mahmut Hoca topluluğa şöyle seslendi:

-Arkadaşlar, dikkat! Ben liderlik sıfatımla şunu ilan ediyorum ki: benim elimle tertip sağlansın, bağlarımızda güller açılıp, bülbüller şakınsın, melodiler seslenip, şarkılar yükselsin, danslar edilip dursun, semaver kaynasın, şekerlikler balla, piyaleler şekerle dolsun! Ne dersiniz?

-Doğru, doğru! –Dedi topluluk.

Lider bir işaret yaptı, Mümincan dutarı, Abdurusul Samet tamburu aynı anda çalmaya başladılar. Bu ikili yirmili yaşlara yeni girmiş olsa da dutar, tamburu çok iyi çalıyorlardı. Onlar dutar, tamburu uzun süre çaldıktan sonra “Dilhirac”a başladı:

“Hasılı berk-u havadisten melamet çağıdır
Rahme kıl devletli sultanım mürüvver çağıdır”

Fuzuli'nin bu hikmetli gazeli dutar, tamburdan çıkan hoş melodilere katılıp zirveye çıkıyordu, oturanların nazik yürek tellerini çekip, vücudunu lerzeye salıyordu. (s. 129)

Şarkı bitip, “dilhirac” musikisi çalındığında, birkaç kişi ihtiyarsızca dansa başladı. Onlar güzel dans ediyorlardı. Dansın zirvesine ulaştıklarında ibrişim gibi kıvrılarak herkesi hayran bırakıyorlardı. Onun arkasından “Acem” “Yariyar” gibi şarkılar da çalındı.

Şarkı, danslar tam keyfini bulduğunda, bazıları kendisini tutamayarak: “oyna, pazalista, merhemet” diye haykırıp kendi arasında eğleniyordu. Musiki sona erdikten sonra, sırası gelen işi ilan etme zamanı geldi.

-Dinleyin, dinleyin! Dedi sol kol vezir İlhamcan bağırarak, -bundan sonra herkes kendi ana diliyle konuşsun. Eğer kim ana diline Rusça karıştırırsa, bir kelime için bir miskal iştirap¹⁰⁰ ödesin!

-Katılıyoruz, -dedi topluluk bir ağızdan.

¹⁰⁰ İştirap: Rusça para cezası anlamındaki Ştraf kelimesinden gelmiştir.

-Öyleyse, vezir hazretlerinin ağzından çıkan “iştirap” sözünü ne yapacağız? –
Dedi biri.

-Almak lazım, zakon¹⁰¹ zakondur! –Dedi Bornaşif bağırarak.

-“Zakon” sözü iki kez söylendi, iki miskal, -dedi Ahmet.

-Sen de bir kez söyledin, bir miskal... Dedi yine başka biri.

Bu kural icra edilir edilmez karmaşık bir hal almaya başladı.

-Kuralı tekrar müzakere etmek gerek. Yalnız Rusçayla sınırlamamak, Arap, Fars dillerine de sınır koymak gerek, -diye teklifte bulundu birisi.

-O zaman biz bir birimizin adını da söyleyemeyiz (s. 130) diye bağırdı birisi.

-İsimden başka kelimelere sınır koyalım...

Birçok tartışma, çekişme olup ev içi ısınmıştı.

Gerçekten Rusçaya bakarak, Arap, Fars ibareleri Türk dilinin en nazik noktalarına sinmişti. Eğer dilimize karışan Arapça, Farsça kelimelere ceza parası alacak olsak, o zaman kimse ceza ödemekten kurtulamaz. Bir cümle kurabilmek için birkaç miskal parayı önceden ödemek gerek. Bu yüzden, bir sürü tartışmadan sonra, sonunda kuralı kaldırarak kavgayı sonlandırdılar.

Kavga biraz yatıştıktan sonra, yine müzik çalındı. Bu defa Mümin Efendi “Almahan”, “Anarhan” şarkılarını söyleyerek ilginç hareketlerle dans etti. Yine iki genç davetle “Kara kaş”, “Bilezik” numaralarını göstererek. Topluluğun gönlünü eğlendirdi.

Yemek oldukça geç hazırlanmıştı. Sofra bezi serilip tabaklarda nerin getirildi. Mihmanlar bıyıklarını okşayarak oturup, mideleri patlayana kadar nerin yediler. Onlar kapkara demlenen çayı içip otururken, ihtiyar nerinci ev sahibine vekâleten istediği birine nerin atmak için geldi. Elinde nerinle doldurulan büyük mavi bir piyale vardı. O bir piyale nerini ezip, lokma haline getirdi. Misafirler nerini kime atacak acaba diye bakarak oturuyorlardı. Nerinci nerini atmak istedi. Herkes katılıp karşıladı.

Mahmut Hoca kısa boylu, elleri geniş, gözleri iri, midesi büyük, uzun bıyıklı bir adamdı. Nerini yutmak onun görevi olduğu için o, bıyıklarını burup, diz çöküp oturdu ve ağzını köpekbalığı gibi açıp hazırlandı, nerin- (s. 131) ci nerin parçasını onun ağzına attı. Mahmut hoca “hap” diye yutup, bıyıklarını silip, gözlerini parıldatarak sakince oturdu. Mihmanlar onun nerin yutmasına ve ondan sonraki haline bakarak ihtiyarsızca gülüşüler.

¹⁰¹ Zakon, kural, kaide.

Atılan nerini kural gereğince bir defada çiğnemededen yutmak şart idi. Eğer bir defada yutamayıp çiğnese veya bir iki parça şehriyeyi saçsa, gelecek nerin ziyafeti bu kişinin başına patlıyordu. Şansa Mahmut Hoca “hap” diye bir kerede yutup, galip geldi.

Yemekten sonra biraz çay içip yemeği sindiren misafirler: “geç oldu” diyerek dağılmaya başladı. Bugünkü ziyafetin sonraki adımlarında bunların bu tür toplantılarına bir kez dahil olmanın zararı yokmuş diye itiraf eden şair toplulukla birlikte uzaklaşarak kendi evine döndü. (s. 132)

Onuncu Bölüm

1

Temmuz ayları idi. Şair bugün kahvaltıdan sonra şehir içine doğru yürüdü. O bugün Fen Yavnen ile görüşme yolu arayacaktı.

Dönkövrük'ten Akkovuk'a kadar olan aralıkta tek katlı tuğla evler çok fazlaydı. Bu evlerin kalın sıvanan damları önüne eğilerek, şapkanın siperi gibi görünüyordu. Çatılarda filizlenen kara ot ve buğday filizleri ben buradayım der gibi görünüyordu. Bu aralıkta kervansaray, han, lokanta ve dükkânlar çok olup, dükkânların çoğunda fasulye, nohut, şekerleme, pilte kuymak¹⁰², kıymalı makarna, lenpun¹⁰³, yem, kuru ot, un, pirinç, yağ ve araba koşumları satılıyordu.

Rozihacı Mescidi tarafına yakınlaştıkça Kaşgar, Hotenli tüccarların dükkânları, kasaplar, fırınlar, halı -kilimler, mata¹⁰⁴ -çekmen¹⁰⁵ dükkânları çok idi. Akkovuk önündeki eğri sokakta kumaş dükkânları, saat tamir dükkânları, sarraf, kuyumcular yoğun olup, Uygur, Çinli tacirler karışıktı.

Şehir merkezi başka bir dünya idi. Burada büyük büyük kumaş dükkânları, eczaneler, özel altın alet dükkânları çok olup, tamamen Çinli tüccarlarla dolmuştu. (s. 133)

Şair uzun bir sokağı temaşa ederek, Cyancün idaresinin önüne geldiğinde yemek saati gelmişti. Cyancün idaresi Urumçi şehrini çevreleyen kalenin içinde tıpkı güneşe bağlanan fil gibi dimdik duruyordu. İdarenin ön tarafı ahşap çitlerle çevrilmiş olup, tam ortada büyük kapı vardı. Kapının iki tarafına ağzını kocaman açıp duran heybetli iki taş aslan konulmuştu. Onlardan on adım içeride dört asker tüfek tutup muhafızlık yapıyordu. İdarenin batı duvarında yine küçük bir kapı vardı. Bu kapı çoğu zaman kilitli olup, ona sürekli sağlam kalması için bir asker görevlendirildi..

Çit boyunca uzanıp giden uzun ve geniş bir sokak olup, onun idareye karşı olan kanadında sıra halinde terzi dükkânları vardı. Terziler dikip hazırladığı giysileri

¹⁰² Pilte kuymak: Özel yoğurulan hamurun iki parmak halinde birleştirilip yağda pişirilmesiyle hazırlanan yemek.

¹⁰³ Lenpun: fasulye unundan yapılmış soğuk yemek.

¹⁰⁴ Mata: El tezgahı ile yapılmış pamuk kumaş.

¹⁰⁵ Çekmen: Asya modası bir tür kışlık pamuklu palto ve bu palto için kullanılan pamuk kumaş. Kaşgar, el tezgahı ile dokunan bu kumaşı ve bu paltosu ile ünlüdür.

çerçevelere giydirip yükseğe asarak, müşterilerin seçmesi için kolaylık sağlıyorlardı. Giysi alanlar normalde bu pazara çok geliyordu.

Şairin eli, ayağı yorulmuştu. O bir dükkânın önüne gelip uzunca meşgul olup giysilere bakarak dinlenirken, dükkân sahibi şairi müşteri mi acaba diye, özellikle çıkıp güler yüzle yanına geldi.

-İyi misiniz usta? –Dedi şair kendisine doğru gelen dükkân sahibine Beycin telaffuzuyla konuşup.

-İyi, dedi dükkân sahibi, yüzünde memnuniyet ve hayranlık ifadesiyle.

-Ticaretiniz nasıl?

-Fena değil, bir şekilde ekmeğimizi kazanıyoruz, –siz Çinceyi çok güzel konuşuyorsunuz! (s. 134) Dükkân sahibi böyle söyleyerek samimiyetle gülümsedi.

- Biraz Çince biliyorum.

-Çok güzel. Nerede öğrendiniz, Urumçi’de mi?

Her insan ana dili başka milletten bir adam tarafından bilinse, bildiği gibi telaffuz yönü de mükemmel olsa memnun olur. Bu sebepten dükkân sahibi bugün tesadüfen gelip dükkânında oturan bu Uygur gencinin ölçülü Beycin telaffuzuyla konuştuğunu duyup, bir taraftan memnun olurken, yine bir taraftan hayran olup, tabii şekilde yakınlık hissediyordu.

-Yok, ben Turfan’da okudum.

-Turfan’lı mısınız? Gençsiniz, okumaya devam edin. Kalemde güzel ekme var. Bugün siyasi, hukuk mektebini bitiren bir sınıf öğrencisi var. Yan Cyancün, Cin Tincan (Cin Şuren) gibi idarecilerin hepsi oraya gitti. Bu mekteplerde okuyup çıkanların çoğu idareci olup şehri yönetiyor. Bizde “ufak tefek memur olacağına vali ol” diye bir söz var. Valilik güzel iş. Siz de bu okulda okuyun...

-Fen Yavnen de orada mıdır? –Şair dükkân sahibinin sözünü keserek sordu.

-Elbette o da oradadır. O da dört büyüklerden biri.

-İdaresi nerede?

-Hariciye mahkemesinde.

-Evi nerede?

-Bilmiyorum, ancak araştırılsa bulunabilir. O çok meşhur bir adam, -dedi dükkân sahibi, sonra biraz bekle- (s. 135) yip yine konuşmaya başladı, -ince ince sormanızın sebebi ne, onunla bir işiniz mi var? Onunla tanışıyor musunuz?

-Yok, tanışmak istiyorum.

O çağda sokağın batı tarafından sekiz –on kadar askerin muhafızlığında gelen at arabası görüldü. Dükkân sahibi dikkatle bakıp:

-Bu gelen de kim? –Diye fısıldadı. Fazla zaman geçmeden, hım, Cin Tincan geliyor, diye şaire baktı.

O arada at arabası gelip Cyancün idaresine girdi.

-Geri döndüğüne göre tören mi bitti? –Dedi şair şaşırarak.

-Tahminimce, tören sona ermedi. Eğer tören sona ermiş olsa, yanında Yan Cyancün de geri dönerdi. Bu adamın afyon tutkusu var, belki afyon çekmek için acele edip erkenden gelmiştir, -dedi dükkân sahibi.

Bu sırada dükkânın önüne üç Kazak geldi. Onlardan ikisi yetişkin, biri küçük çocuktur. Onlar dükkâna, dükkân önünde oturan şair ve yanında duran dükkân sahibine şaşkınlıkla bakıp, yavaş adımlarla geldiler.

-Esselamualeyküm, -dedi yaşlı Kazak şaire yaklaşarak, -nasılsın iyi misin?

Kazak çocuksa büyükler nasıl selamlaşıyorlar der gibi şaşkın şaşkın bakıp duruyordu.

-İyi, siz nasılsınız, çoluk çocuğunuz iyi mi? Nereden geldiniz? –Dedi şair.

-Biraz ticaret yapalım diye Nensen'den geldik, dedi ihtiyar Kazak. (s. 136)

-Alışverişiniz bitti mi?

-Nerde, daha şimdi geldik, -dedi ihtiyar şairin gözüne bakarak, onun dikkatli bakışlarından bir şeyleri gözden kaçırmak istemediği anlaşılıyordu. -Siz niçin geldiniz?

-Görmediğimi göreyim, bilmediğimi bileyim diye geldim, -dedi şair.

-Güzel, tüccar mısınız? Şu dükkân sahibinin dilini biliyor musunuz?

-Biraz konuşuyorum.

-İyi oldu, Allah yardım etti, -dedi ihtiyar sevinçle, -dil bilmeden kalkıp geldim, şükür, Allah seni çıkardı karışıma. Sana söylesem senden gizli tutacak sırrımız yok. Biz kırdan bayırda gezen adamlarız. Malımız davarımız çok. Biz bu mallarımızı yırtıcılardan koruyoruz. Bazen av yaparız. Bu işler için mermi lazım. Bulabilirsek biraz mermi alalım diye geldik. Dil biliyorsun, dükkâncıyla konuşursen!

Şair onların talebine binaen dükkâncıyla konuşup, mermi alıp verdi.

O zamanlarda buradaki dikimcilerin hepsinde mermi satılıyordu. Çünkü bu dükkânlar Cyancün idaresine yakın olduğu için, askerler birbirinin mermilerini çalıp, bu dükkânlara getiriyordu. Dükkâncılarsa yolunu bulduğunda hayvancılara yüksek bir fiyata satıp, asıl sahiplerine az bir para verip, kendileri çok kar ediyorlardı. (s. 137)

Şair Kazaklarla birlikte dükkândan ayrılarak batı tarafına doğru yürüdü. Karpuz dilimlenip satılan köşeye geldiğinde, Kazak çocuğun canı karpuz çekti, babasına:

-Susadım, -dedi.

-Oğlum biraz sabret! Eve gidince güzel bir çay içsen olmaz mıydı? –Dedi ihtiyar, çocuğuna sertçe bakarak. Sonra gidip bir karpuz aldı, orada dilimletti.

-Gel molla, karpuz ye! –Dedi ihtiyar, şairi davet ederek. Onlar birlikte oturup karpuz yerken, Cyancün idaresinin kuzey tarafındaki sırttan (O zamanlar siyasal ve hukuk mektebi işte bu tepede idi.) silah sesi duyuldu. Silah sesi bir artıyor bir azalıyordu. Herkes kulağını açmış dikkatini o tarafa vermişti. Tam o anda başından yaralanıp kana bulanmış bir asker telaşlı bir şekilde koşarak, Cyancün idaresinin batı duvarındaki küçük kapıya geldi. Orada kapıcılık yapan asker derhal yerinden kalkıp kapıyı açtıktan sonra, yaralı asker idare içine uçarcasına koşup gitti. Onun arkasından iki elinde iki tabanca olan bir asker ayağı yaralanmış bir askere yardım ederek gelip biraz önceki kapıdan idareye girdi. Silah sesi duyulmaya devam ediyordu. Ne olduğunu hiç kimse bilmiyordu. Sokaklarda kargaşa çoğaldı. Dükkânlar kapandı, arabacılar arka sokaklarda kayboldu. Şehir içinde oturan ahali evlerine girip, kapı pencerelerini kapattı. Şehir içinde evi olmayanlarsa Akkovuk'a ulaştığında silah sesi Cyancün idaresi tarafından duyulmaya başladı. Herkes ürkek ceylan gibi gözlerini fal taşı gibi açarak (s. 138) silah sesi duyulan tarafa bakıyordu.

Kale kapılarının zinciri uzunca bağlanmıştı. Adamlar kapıdan birer birer sıkışarak çıktılar. Heybesine mermi dolduran Kazaklar birileri gelip heybende ne var diye araştırıp zorluk çıkarırlar diye korkarak hiçbir şeye bakmadan aceleyle çıkıp gitiler. Abduhaluk Uygur kale içinden onlardan hayli sonra çıksa da, Dönkövrük'e selametle ulaştı.

2

Olay gece geç saatlerde aydınlandı:

1928 yılı 7 Temmuz günü Rusça Siyasi –Hukuk mektebinin 2. dönem öğrencileri okulu bitirmişti. Bu münasebetle düzenlenen mezuniyet merasimine başta Yan Zensin, askeri, idari memurlar ve Sovyetler Birliğinin Urumçi'de yaşayan konsolosu hanımıyla birlikte davet edilmişti.

Yan Zensin Siyasi –Hukuk mektebini kendisine sadık memurlar yetiştiren bir okul olarak düşünüyordu. Bu yüzden o bugünkü törene memnuniyetle katılıp, 2.

Dönem mezunlarıyla görüştü. O bu ziyafette bir olay meydana geleceğini, Harici mahkemesi başkanlığına ek olarak askeri işler başkanı da olan Fen Yavnen ile Siyasi –Hukuk Mektebinin ilmi müdürü Cyan Çunşi'nin kendisine suikast düzenleyeceğini aklına bile getirmemişti.

Merasim çok eğlenceliydi. Öğrencilere diploma dağıtıldığında, çan çalınıp alkışlar yükselmişti. Tören bitip ziyafete başlama aralığında siyasi işler nazırı Cin Şuren mühim bir işim var diye önceden (s. 139) çıkıp gitti. Kalan misafirler ziyafet evindeki üç masaya bölünüp oturdular. Bu çağda Cyan Çunşi Yan Zeşin'e fevkalade hürmet gösteriyordu. Ziyafet resmiyette başladığında, Fen Yavnen dışarıya çıkıp, Yan Zeşin'in muhafızlarına ayrıca hürmet gösterip, onları ayrı evde ağırlamaya, hatta silahlarını dışarıya çatıp onları rahatça yemek yemeleri için yerleştirdi.

Birinci masada Yan Zeşin, Du Lüycan gibi misafirlerle Çin dili öğretmenleri oturuyordu. İkinci masada Sovyet konsolosu ve onun hanımı, Fen Yavnen, Cyan Çunşi oturuyordu. Kavurmalar getirilip kadehlere rakı konulduktan sonra, Cyan Çunşi yerinden kalkıp konuşma yaptı:

-Cyancün cenapları, Lüycan cenapları, konsolos cenapları, saygıdeğer hanımefendi, bugünkü sade ziyafetimize iştirak eden bütün aziz misafirler! Ben herkesi mektebimizin fahri müdürü Yan Cyancün cenaplarının selameti ve uzun yıllar yaşaması için kadeh kaldırmaya davet ediyorum!...

Yerinden kalkıp kadehlerini ağzına götüren misafirler Yan Zeşin'e tıpkı ayçiçeğinin güneşe baktığı gibi bakarak hürmet gösterdiler. Bundan memnun kalan Yan Zeşin misafirlere tek tek bakıp, hürmetleri kabul ettiğini bildirdikten sonra, herkesle birlikte kadehi bitirdi. Oturup kavurma yiyip rakı içmeye devam etti. Altmış üç yaşındaki ihtiyar Cyancün rakıdan iki üç kadeh içip Du Farun'la gavşin¹⁰⁶ oynadı. Yan Zeşin oyunda kolay utulmuyordu, genellikle utup, başkalarına rakıyı çokça içiriyordu. (s. 140)

Gavşin oynarken hem uyanık, hem hileci adamın başkalarını utması mukadderdi. Yan Zeşin'in gavşin oynayarak başkalarını utmasında uyanık ve hileciliği ben buradayım diyordu.

Ziyafet başlayalı çeyrek saat olsa da, kavurmaların tümü çıkmamıştı. Yan Zeşin kavurmaların çabuk çıkmasını, kendisinin askeri okulda görmesi gereken işler

¹⁰⁶ Gavşin: Rakı içince bağırarak oynanan tartışma oyunu.

olduğunu söyledikten sonra Cyan Çunşi dışarı çıkıp hizmetçilere kavurmaları çabuk hazırlamalarını söyleyip geldi.

-Nasıl, hallettin mi? –Dedi Fen Yavnen Cyan Çunşi'ye bakıp.

-Hazırlandı, -dedi o ciddiyetle. Fen Yavnen derhal yerinden doğruldu ve eline kadehi alıp Sovyet konsolosunu kadeh tokuşturmaya davet etti. Konsolos da yerinden kalkıp kadehi almasıyla, Yan Zeşin'in arka tarafından bir hizmetçi onun kâsesine rakı koyacak gibi gelip, onu tabancayla vurdu. Merminin etkisiyle yerinden sıçrayan Yan Zeşin: “nasıl iş bu?” diye öfkelenirken, yine bir el kurşun atıldı. O yere yıkıldı. Du Farun da bi el mermiyle yıkıldı. Yen Yüüşü kurşun değince ölü numarası yaparak Yan'ın cesedinin yanına uzandı. Ziyafet salonundan gelen silah sesini duyan Yan Zeşin'in muhafızı Gav Lyendu uçarcasına gelerek bedeniyle Yan Zeşin'i korumak istedi, Fen Yavnen arka arkaya üç el ateş ederek onu da öldürdü. Muhafızların dışarı çıktıkları tüfeklerini karşı taraftakiler önceden toplamışlardı. Daha şimdi kadehler tokuşturulup, coşkulu, arzulu şekilde devam eden ziyafet salonu göz açıp kapayana kadar (s. 141) savaş alanına dönüştü. Misafirler, öğrenciler ve silahını kaybeden askerler o yana bu yana kaçıyorlardı.

Fen Yavnen'le Cyan Çunşi Yan'ın cesetine yine iki el daha kurşun sıkıp, sonra onun cebini arayıp anahtarlarını aldıktan sonra, adamlarını alıp Cyancün idaresine doğru uçarcasına gittiler. Bunlar ulaştıklarında, Fen Yavnen askeri işler nazırı olduğu için kapıda duran hiç kimse engel olmadı. Onlar doğruca üçüncü salona zorla girerek o günkü nöbetçi Yan Çintyen'den mührü aldı ve bir adamını gönderip görüşülecek mühim bir iş var diye Cin Şuren'i çağırttı. Lakin Cin Şuren gelmedi.

Cin Şuren Fen Yavnen'in geri dönüşünden şüphelenip, yurttaş Can Peyyüen'e:

-Eğer ziyafet sona erse, ilk önce Yan Zeşin döner gelirdi. Fen Yavnen'in dönmesine bakılırsa bir olay olmuş olması mümkün, demesinin üstüne olay yerinden dönen bir asker girdi ve durumu anlattı. Cin Şuren derhal harekete geçip bir bölük muhafız askerle üçüncü salonu kuşatıp hücum başlattı. Şavaş çok ciddi oldu. Ölen Du Lüycan'ın oğlu Du Cigo (Yincan) bir tabur askerle gelip, “babamın intikamını alacağım” diye savaşa katıldı. Fen Yavnen'in on küsur kişilik güruhu birkaç yüz askerle hücumu altında kolayca dağıldı. Onun adamlarından bir kısmı öldü, bir kısmı da diri ele geçirildi. Fen Yavnen de ele geçenlerdendi. O sorgulandıktan sonra meydana vuruldu. Can, Çunşi'yi kılıçla öldürdü. O gün iki üç saat devam eden savaş bu çağda sonlandı. (s. 142)

On Birinci Bölüm

Bugün Abduhaluk Uygur öğleden sonra terzihaneye geldiğinde, kesimci usta endişeyle:

-Neredeydiniz? –Dedi.

-Şehir içinde.

-Ne? Gerçekten şehir içinde miydiniz? –Şaşırın ustanın gözleri fal taşı gibi açıldı. -Bu kargaşada şehir içinde ne işiniz var? Bu kadar önemli ne işiniz vardı?

-Fen Yavnen’le görüşeyim diye girmiştim. Böyle bir olay olacağı kimin aklına gelirdi, -dedi şair.

-Görüşmeseydiniz?!

-Cyancün idaresinin önüne varıp bir saat geçmeden bu olay patlak verdi. Ben görüşmeden Fen Yavnen de öldü, müstebit ihtiyar Cyancün de öldü. Bu cihan yine kaldı...

-Buna göre siz Yan Zeşin’in Lehet’e gitmesinden hemen sonra çıkmışsınız değil mi? –Dedi usta. –Onun ölmesi iyi oldu, namussuz haddini aşmıştı!...

Şair terzihanede oturup şehir içinde gördüklerini tafsilatıyla anlattı. Dükkândakiler sessizce dinleyip heyecanlandılar. Yaşlı Cyancün’ün ölmesinden herkes memnun olmuştu. (s. 143)

-“Tilki ne kadar hilekâr da olsa kuyruğunu kaptırır” denildiği gibi ihtiyar Cyancün de kendi kurduğu tuzağa düşerek öldü. Fani dünya dedikleri bu. Kıyas dedikleri bu, -dedi usta memnuniyetle, bu zalim gözüne işen adamların hepsini hile, dalavere ile çay –ziyafete çağırarak yok ediyordu. Sonunda kendisi de çay –ziyafet esnasında öldü. Ahı tuttu dedikleri bu değil mi?!...

Şehri güçlü bir telaş kapladı. Bugünkü olaydan memnun olanlar kendi aralarında tartışarak vakit geçiriyorlardı. On yedi yıl hükümrانlık sürdüren zalimin bir anda yok oluşu kimi memnun etmezdi ki? Şüphesiz çok sayıda insan zalimin ölümünden memnuniyet duyuyordu.

Lakin perişan olanlar da vardı. Yan Zeşin iyeti devrinde mevki sahibi olanlar, her yönden menfaat sağlayanlar tıpkı “doppasından iğde dökülmüş gibi” perişan olup, suratı asılmış, sanki “çiğ yağ içmiş” gibi başı dönüp, ne yapacağını bilmeyerek sersemleyip kalmışlardı. Onlar bundan sonra kaderlerinin nasıl olacağı konusunda son derece endişeliydiler.

Zenginler, büyük büyük tüccarlar da ayağı yanmış tavuk gibi çırpınıp bir yerde duramayacak hale gelmişlerdi. Çünkü onların bütün ticareti hükümet ya da Yan Zensin'in kendisiyle bağlantılıydı. Hatta bazı mevki sahipleriyle ortak idi. Onlar bu durumun değişmesine bakarak bundan sonra ticaretin nasıl olacağından endişe ederek, kendilerini nereye koyacaklarını bilmiyorlardı. Mevki sahiplerine güvenerek bankadan büyük miktarda kredi almaya alışan tacirler de kendi işleri için telaşlanıyordu. Böyleler kendi işini önce- (s. 144)ki rayına oturtma düşüncesiyle yanıp kavruluyorlardı.

Şair dükkândan çıkıp odasına gelene kadar akşam vakti yaklaşmıştı. O ışığı açıp kitap okumak istedi, ama dikkatini toplayamadı. Çünkü onun kafasını derin hayaller, haddinden fazla memnuniyet ve heyecan kaplamıştı. Doğu Türkistan'ın siyasi merkezinde olan değişiklik küçük bir iş mi? Yaşlı Cyancün öldü, onun yerine Cin Şuren iyet başına geçti... Burada bir ümit ışığı belirmişti. Hayal onu çok düşündürdü... Yeni açılan mektep, yarışircasına okuyan çocuklar, kız öğrencilerle birlikte oturan sevgilisi Ayimhan, onun sevinç bahşeden güzel yüzü, her türlü medeni faaliyetler, halkın uyanışı, onların mutlu –mesut hayatı, şair gökyüzünde pervaz ediyormuşçasına heyecanlanıyordu.

Gece doğru düzgün uyumamış olsa da, sabah yerinden dinç kalkan şair kahvaltıdan sonra sokağa çıktı. Şehir gerçi önceki güne bakarak biraz sakinleşmiş gibi görünse de, kapıların tümünün açılmamasına bakılırsa, hala korku geçmemişti. Sokak köşelerinde toplanan insanlar bu korkunç iş hakkında konuşurken asık suratlı görünüyorlardı. Onlar sık sık bir şeyden ürkip korkmuş gibi kale tarafına kulak kabartıyorlardı. Onların böyle görünmelerinden yüreklerinin hala korkuyla çarptığı anlaşılıyordu.

Kale üzerinde yürüyen kara –kuru askerler, kapı (s. 145) üstündeki burçlara yerleştirilen toplar bu korkunun bitmediğini gösteriyordu. Fakat öğleye yakın Akkovuk tamamen açıldı. Ahali ne olduğunu anlamak için tartışırken şehir içinden çıkan piyade askerlerin safı göründü. Bu asker Nenyinfan'da duran Can Tunlin'in askeri olup, dün olay çıktığında şehri muhafaza etmek için şehre girmişlerdi. Onlar gece boyu nöbet tutup, bugün ortalık sakinleştikten sonra, kendi karargâhlarına dönmek için yürüyorlardı.

Askerler iki saf halinde sokağın iki tarafında tüfeklerinin ucunu yere çevirmiş gidiyorlardı. Yolun ortasında ise arkası önü muhafızlarla korunan bir araba geliyordu. Arabada Can Tunlin oturuyordu.

Sokağın iki yakasında seyre çıkan şehir halkı gittikçe çoğalmaya başladı. Rozihacı'nın Mescidi, Akmescit, Tatar Mescidi gibi yerlerde ahali daha da çok toplanmıştı. Can Tunlin böyle yerlere geldiğinde durup, arabanın önüne çıkıp:

-Yan Cyancün suikasta uğrayıp dünyadan göçtü. Suikastçi Fen Yavnen, Can Çunşi'ye meydan yerinde ölüm cezası verildi. Cin Tincan şimdi Yan Cyancün'ün yerine mühürleri eline aldı. Şehir huzura kavuştu. Vatandaşlar emin olsun. Herkes kendi işine dönsün! Fitne –fesada kulak asmasın, eğer her kim fitne –fesat çıkarırsa, kavga gürültü çıkarırsa, ağır şekilde cezalandırılacak... -Diye ilan etti. (s. 146)

Can Tunlin Çince konuşuyordu, onun söylediklerini anlamayan ahali biraz Çince bilenlere sorarak öğreniyorlardı.

O üç dört yerde durup ahaliyle konuşup gittikten sonra, kargaşa bir anda kesildi. Sokaklarda küçük tüccarlar, bakkallar peyda oldu. Dükkânlar açılıp alışverişler başladı.

Bir ara şehir içinden bir grup adam çıkıp geldi. Bu kişiler ilan yapıştırmaya çıkmışlardı. Kovada yapıştırıcı götürenler önden yürüyüp duvarlara, kapı kanatlarına yapıştırıcı sürüyorlardı. Arkadakilerse ilan yapıştırıyordu. Onlar ilk önce şehir kapısının iki kanadına iki parça ilan yapıştırdıktan sonra, diğer taraflara da yapıştırmaya başladılar.

İlanda “Yan Cyancün bir felakete uğradı. Suikast yapan Fen Yavnen, Can Çunşi'ler ele geçirilip meydan yerinde vurularak öldürüldü. Cin Tincan (Cin Şuren) olağanüstü hizmet gösterdi. Muhalifleri bastırıp eyalet hükümetinin düzenini sağladı. Mührü kendi eline alıp, genel valiliği üstlendi. Bütün vilayet, nahiyelerdeki idareciler, her derecedeki askeri, idari memurlar, askerler, vatandaşlar emin olsunlar, önce ne iş yapıyorsa bundan sonra da onu yapsınlar! Fitne –fesada kulak asmasınlar!...” diye yazılmıştı.

Abduhaluk Uygur bir grup insana ilanı iki defa okuyup anlattıktan sonra, arkaya çekildi.

-Cin Cuşi uyanık çıktı desene, -dedi dinleyenlerden biri şakayla karışık gülümseyip.

-Pazar uyanık olanın, -dedi biri söze katılıp.

Bu da geçer, bu idare kime kaldı, -dedi yine (s. 147) biri.

Kalabalığın söylediği her söz Abduhaluk Uygur üzerinde derin tesirler meydana getiriyordu. Onlar normal bir şaka gibi değil, belki halk refleksinin cevheri sıfatıyla şairin gönlünde yer buluyordu.

Tam bu sırada şehir içinden bir delikanlı çıkıp geldi. Grubun önüne geldiğinde onu tanıyanlardan biri:

-Nurahun, geç kalmış pazarcı gibi bu acele ne, nereye böyle? –Diye sordu.

-Mezarlığa, -dedi o aceleyle.

Eski mezarlık şimdiki Hançin sokağıyla kütüphane arasındaki tepedeydi.

Cyancün'e mezar mı kazacaksın? Onu oraya gömdürmeyiz-dedi az önceki delikanlı şaka yaparak.

-O kişi varacağı yere vardı, -dedi o net bir tavırla, -ben başka iş için gidiyorum.

-Nasıl iş?

-Babam rahmetli ölmeden önce bir vasiyet bırakmıştı, o vasiyeti eda etmeye gidiyorum.

-Nasıl vasiyetmiş? Biz de öğrenelim! –Birisi merak ederek onun yolunu kesti.

-Babam ölürken, -dedi Nurahun söyleyeyim mi söylemeyeyim mi der gibi başını kaşıyarak, -babam candan üzülmeden önce vasiyet edip: “Oğlum, ben bu hilekar, ihtiyar Cyancün'ün öldüğünü göremeden ölüp gidiyorum. Aklında olsun o ne zaman ölse o gün kabrime gelip: (yaşlı Cyancün öldü) diye üç kez bağır, ben rahat edeyim” demişti. Bu iş için gidiyorum, -o böyle söyleyerek aceleyle gitti. (s. 148)

Nurahun'un bu sözü insanları şaşkınlığa sevketti. Kalabalık yine gürültü patırtıya başladı. Abduhaluk Uygur bu gürültüye dikkat edip kulak kabarttı.

-Ya Allah, bu yaşlı Cyancün bütün yurdu kendine düşman etmiş! –Dedi biri alnına vurup.

-Hoşurahun ağabeyin kini başka yerde, -dedi biri bilgi vererek, o noçi¹⁰⁷ âdem idi. İlk bahar vaktinde Seyit Noçi ile birlikte hareket edip, İliho'da Yanmaza (Yan Zensüyü)nün inkılâbına katılıp, Seyit Noçi ile birlikte İliho'nun kapısını darbeyle açmıştı.

-Evet... Seyit Noçi'yi öldürmesine sinirlendi değil mi? –Dedi biri meselenin aslını söyleyerek.

-Evet... Yalnız Seyit Noçi değil, İli'de inkılâba katılan nice nice iyi adamları Yan Cyancün denen hilekâr tuzağa düşürüp öldürdüğünde Hoşurahun çok üzülmüştü. Gerçekten öfkesi gelince: “Az bekle, senin gibi caninin bir kaşık kanımı içmezsem...” deyip bembeyaz sakalını çekiştirip öfkeyle titriyordu. Rahmetlinin ömrü kısaymış...

-Bir yıl daha yaşasa görecekmış.

¹⁰⁷ Noçi: Yiğit, batur, kahraman.

-Ne zaman öldü.

-Geçen yıl bugünlerde.

-Şu adamın yaptığı vasiyete bakın, ne kadar manalı!...

Şaire Hoşurahun'un vasiyeti çok tesir etmişti. "Dünyada halka zulüm etmekten daha lanetli bir olmasa gerek" dedi şair kendi kendine. Hoşurahun'un vasiyeti Yan Zengin'in hüküm kıldığı on yedi yıl için- (s. 149) de zulme uğrayıp ölen binlerce on binlerce insanın vasiyetlerine vekalet ediyordu. Buradan Yan Zengin'in ne kadar zalim, ne kadar hilekârve zalim olduğunu, ona karşı halkın dışından tırnağına kadar kinle dolduğu ortaya çıkıyordu. Bu yüzden, Hoşurahun'un vasiyeti yalnız Yan Zengin'in zulmünde ölenlerin değil, şimdi bile azap çekenlerin isyankarane arzu ve ümitlerini aksettiriyordu.

Abduhaluk Uygur Urumçi'de yine birkaç gün kaldı. Siyasi durumda bir yenilik olur mu, Yan Zengin devrindeki müstebitlik, cehalet, nadanlığın yerine cumhuriyet, halkçılık konusunda bir şeyler olur mu diye düşünüyordu. Ama cemiyette olan işlere bakılınca, Cin Şuren her işi yine şu eski yoluna koyup, kendi iyetini sağlamlaştırıyordu. Sokaklarda, yollarda, falan memur Cin Şuren'in ayağına sarılıp ağlamış, filan memur çok altın hediye etmiş... Diye türlü türlü sözler, hikâyeler dolaşıyordu.

Bunun dışında Yancan bayları sabah erkenden posta arabalarıyla şehre girip, geç saatlerde çıkıyorlardı. Onlar şehir içine girip Yan Zengin'in bir ay devam eden taziye merasimine dahil oluyor, daha önemlisi Cin Şuren'in iyet başına gelişini tebrik ediyorlardı. Bunu kendi gözleriyle gören şehir halkı bu bayları alaya alıyor "dalkavuklar" diye hakaret ediyorlardı.

2

Şair Turfan'a döndüğü gün dostları onu ilgiyle (s. 150) karşıladı:

-Şairin ayağı uğurluymuş.

-Böyle olacağını bilsek, şairi kaç yıl önce Urumçi'ye gönderirdik.

-Yaşlı Cyancün'ü mezara salıp geldi.

Dostları, sanki Yan Zengin'i Abduhaluk Uygur gömüp gelmiş gibi memnun olup, ağzı kulaklarına vararak konuşuyorlardı.

-Nimet Halife'nin sözü doğru çıktı, -diye söze başlayan Latif Efendi bir fıkrayı anlattı. Bir adamın karısı dik başlı ve kavgacıymış. Erikler olduğunda bir gün bu

kadın erik kurutayım diye eriğe çıkmış, düşüp ölmüş. Bu kadını yıkayıp defnedip, kırkı çıktıktan sonra, eş dostu uygun birini bulup o adamı evlendirmişler. Bu kadının huyu çok iyiyymiş. İki üç gün geçtikten sonra akrabaları yoklamaya gelip: “Nasılsın, halin hatırın nasıl? Diye sormuşlar. O adam cevap verip: “Böyle olacağımı bilsem, önceki karımı yıllar önce erik toplamaya çıkarmaz mıydım” demiş. Bu fıkrayı anlatarak Nimet Halife bizi güldürmüştü. Bunun gibi böyle olacağımı bilsek, şairi yıllarca önce Urumçi’ye göndermez miydik?

Eş –dostlar şen şakrak konuşup, eğlenip, şakalaştıktan sonra, dostları şairden Urumçi’de gerçekleşen vakanın tafsilatını ve başka durumları ince ince sordular. Şair oradaki durumları, vaziyette bir değişiklik olmadığını görünce dönüp geldiğini, şimdi dostlarla birlikte Turfan’da çalışacağını, yol üstünde yazdığı küçük bir şiiri kalabalı- (s. 151) ğa okudu:

Yakışmadı

Adam değişti ancak yol yöntem değişmedi,
Cin denenin işleri bir miskal düzelmedi.

Yan ölüp boyladı kabri gelmedi cumhuriyet
Vermedi cumhuriyet bu işler yakışmadı.

Adı Cin’in kendisi de cin, Cin’in işi zor şimdi,
İtibarı bir kuruş, yaptığı yakışmadı.

Abduhaluk nara sal, işte kalkan işte at,
Uyuyan çok, uyart Cin’in işi yakışmadı!

On İkinci Bölüm

Hemdulla Elemahunum misafirhanesinde kitap okuyordu. Dışarıdan iki misafir selam verip girdi.

Misafirlerden biri Abduhaluk Uygur, bir diğeri ise Latif Efendi idi. Ahunum misafirleri yerinden kalkıp büyük bir iltifatla karşıladı ve onlara koltuklara oturmalarını teklif etti:

-Yukarı, yukarı, -dedi Ahunum tekrar ederek. Çekinmeyin yukarı oturun!

Misafirhaneye rengi solmuş iki parça büyük kilim atılmış, onun üstüne sedir yapılıp, uzunca ipek kumaşlarla kaplı döşekler serilmişti. Misafirler yukarıya oturduktan sonra Fatıha okuyup, Ahunum'un halini sordular.

Hemdulla Elemahunum bu yıllarda Turfan bölgesinin en nüfuzlu, en saygın, en muteber kişisi idi. Bu saygıdeğer kişinin, misafirlerin sorgu suallerine açık, net cevap vermesi büyük iltifat gösterdiğini düşündürüyordu. Onun böyle hoş muamelesine bakarak keyfi yerine gelen misafirler, memnun halde niyetlerini açıkça söylediler:

-Halkın önemli talebi bir için sizin vaktinizi almaya geldik, -dedi Abduhaluk Uygur söze başlayıp.

-Güzel, -dedi Ahunum hoş bir tavırla. (s. 153)

-Şehir içinde uzun zamandan beri maarif işlerini yoluna koymak hakkında laf söz dolaşıyor, bundan sizin de haberiniz vardır. Yakınlarda halkın maarife olan talebi daha da artarak, okul açma isteğine dönüştü. –Dedi şair niyetini ortaya koyarak. –Nice yıldır bu konuda ağızımızı açamıyoruz, şimdi halk biraz ihtiyatla da olsa bu işi talep ediyor. Bu işi Ahunum'un hatırına getirip, yol yordam soralım dedik.

-Güzel, -dedi Ahunum bıyık altından gülüp, -okul açmak, marifet nurunu saçmak güzel iş. Dünyada bunun önüne geçecek kadar güzel bir iş daha olmasa gerek.

Öyle, dünyada ilim, maarifin önüne geçecek nesne yok, -dedi Latif Efendi Ahunum'un sözlerini tasdik ederek.

Maalesef, bu işlerimiz çok fazla engelle karşılaşılıyor, -dedi Abduhaluk Uygur söz sırasını alarak, -Yan Zenşin bu işlerimize bütün gücüyle mani oldu, maksadına ulaşamadan sonunda yok olup gitti. Şimdi iş Cin Şuren'e kaldı, bu nasıl bir tutum sergiler?

-“Ala ineğin buzağısı ala kuyruk” -dedi Ahunum araya söz sıkıştırıp.

-Öyle, bu da benzer karakter taşıyor. Lakin karakteri aynı diye sırtına yük vurmasak, biz yüreksizlik yapmış olmaz mıyız, ne dersiniz? Bu konuyu sizinle istişare edelim dedik, -dedi şair Ahunum'a bakarak.

-Hepiniz cesurca çalışacağız diyor musunuz? –Dedi Ahunum onlara sual nazarıyla bakıp.

-Ahunum yanımızda olursa, her türlü işe tevekkül ederiz. (s. 154)

Hemdulla Elemahunum ilmi derin, bilim dairesi geniş, öğrencilere katı kurallar koyan bir kişi olup, eğitimde ezberci değildi, düşünerek okumayı savunuyordu. Bu yüzden öğrencilerinin bir kabiliyet, hüner sahibi olmasını temin ediyordu. Öğrencilere bir sanat bilmeden, sadece dini eğitimle kalırlarsa tamahkâr olurlar diye terbiye veriyordu. Kendisi üfürükçülük yapmıyordu, sadaka –ihsana da ilgi duymuyordu. Müderrislikten başka, çiftçilik, bağcılık işleriyle de meşgul olup ek gelir elde ediyordu. Bu hususiyetleriyle o Turfan bölgesinde büyük hürmet sahibiydi. Bu ulema fenni ilim yönüyle de olumlu bir bakış açısına sahipti. Bundan dolayı misafirler onu gönlüne hoş gelen fikirlerle memnun ediyorlardı.

-Kaşkar taraflarında “Civcivin şomluğundan tavuğun memesi yok!” diyen atasözünü çok kullanırlar, -dedi Ahunum anlamlı bir söze başlayıp, -Bizim işlerimizin çoğu kötü niyetimizden sonuca ulaşamıyor. Eğer hepimiz bir niyet, bir maksatta birleşsek, maarif işlerimiz hayli ilerlerdi. Bizde maarif işleri çok önce başladı. Mehsubay'ın cumhuriyetin ikinci yılında Astane'de açtığı “Mehsudiye” mektebi, sonraki yıllarda Çöçek, Guçun, Urumçi, Turfan, Gulca, Kaşkar, Kuça, Artuş gibi yerlerde açılan yeni mektepler o zamanlarda oldukça gelişmişti. Maalesef, kendi içimizden çıkan karga, kuzgunlar bu mektepleri mahvetti. 1920'li yıllarda Kaşkar'da Abdukadir Damolla'nın başlattığı maarifçilik, yenilik hareketleri de önemsiz işler değildi. Merhum Damollam medreselerde eskiden beri devam edip gelen eski eğitim usullerini ıslah edip, önceden on on beş yılda öğretilen dersi dört beş (s. 155) yılda öğretmeye teşebbüs etmişti. Yabancı din uğrularına karşı mücadele etmişti. İşan –mollaların sadaka –ihsan, öşür –zekat almak gibi kötü huylarını sökmüş, halkı doğru yola iletmişti. Maalesef onu kendi içimizden çıkan hasetçi münafıklar öldürdü. Bu büyük bir facia, ağır bir kayıp.

-Anlaşıldı, anlaşıldı, -dedi misafirler kaygıyla başlarını sallayıp.

-Bizim tarihimiz işte böyle facialardan mücessem olan bir tarih. Bizde vatana millete faydalı bir iş yapmak isteyenleri himaye edenler az, ayağını kaydıranlar çok. Çünkü aramızda hasetçiler çok fazla. Onlar, halka faydalı olacak bir iş yapılırsa olanca

gücüyle fitne –fesat çıkartıp, sonunda hükümete şikâyet ediyorlar. Onların şikâyetleri, biz kendi aramızda ihtilaf kavgası verdiğimiz için, idari tedbir alan hükümetin maksadına uygun olduğundan itibar görüyor. Bununla birlikte yurda, halka faydalı güzel işlerimiz bozuluyor, güllerimiz soluyor. Öyle işleri çok gördük. Tarihimizde meydana gelen facialara yüreğimiz eziliyor, içimiz yanıyor. Ben de böyle facialara şahit oldum. Genel olarak bakıldığında, bizim cemiyetimiz sanki karanlık bir orman gibi. Bu orman içinde yol bulmak akıllılık, sarsılmak, yol bulamamak da nadanlık değil mi? Buna sizler nasıl bakıyorsunuz?...

-Ne kadar doğru söylediniz. Verdiğiniz fikirler için teşekkürler, -dedi misafirler aynı anda yerlerinden doğrulup.

-Kalkmayın, oturun, -dedi Ahunum memnun olmuş halde, -sizlerin şimdi kabaca (s. 156) yapacağınız dediğiniz işi ilmi şekilde söylersek, müteşebbis ruhla iş yapmak demek olur, asıl maksat böyle mi?

-Öyle, öyle.

-Müteşebbis ruh, içinden kaynamak demektir. Girişimcilerin işi varislikten ibarettir. Sonrakiler öncekilerin işini devamlştırır, ilerletir. Böyle yapanlar evlat olarak düşünülüyor. Öncekilerin yolunda gitmeyen adam olur mu? Sizler geçmişten ilhamla, halkın ilerlemesini sağlarsınız, size böyle paha biçsem mübalağa yapmış olmam.

Misafirler bu yüksek pahayı duyup, mahcup olarak birbirlerine bakıp sessizce oturdular. Ahunum sözüne devam etti:

-Tarihi bilmek, geçmişten ders almaktır. Yakın maarif tarihimizi ele aldığımızda, şeraite ehemmiyet vermek çok mühim. Bizde hurafecilik derin kökler salmıştır, hükümet halkı nadan bırakmak için hurafeciliğe yol veriyor ve onu himaye ediyor. Bu ikisi bizim işlerimize engeldir. Biz bunu itibara almak, vaziyete bakıp iş yapmak, faydasız şeraiti faydalı şeraite çevirmek zorundayız. Açacağınız okullarda fenni eğitim ve dini eğitim eşit olmalı, kısacası fesatçılar incelemeye geldiğinde, o mektebin dini mektep mi fenni mektep mi olduğunu fark edememeli, örf adet yönüyle de hükümetin siyasetine ters olmamalı. İşte buna zorluklar içinde ilerleyip, akılla iş yapmak deriz. (s. 157)

Misafirler Ahunum ile yine birkaç mesele üstüne sohbet ettikten sonra, ona teşekkür ederek vedalaşıp çıktılar. Bugünden başlayarak Abduhaluk Uygur liderliğinde bir sınıflık mektep kurmaya ciddi şekilde sarıldılar. Onlar çocuklarımızı yeni mektepte okutalım diyen kişilerle tek tek görüşüp, onların fikrini aldı.

Okulun giderleri meselesinde Mehsutbay, Hesamidin Zuper ve başka maarifperver zatlar devreye girdi. Topluluk istişare yaparak Oymanden'i okul yapmaya karar verdi. Büyükçe bir evi ocaklarını söküp, temizleyip hazırladı. Tahtalardan masa, sıralar yapıldı. Yazı tahtası yapılıp kurumla sırandı. Yakılan alçı taşından tebeşir hazırlandı, hatta tahta silmek için keçe parçaları bile hazırlandı. Aradan biraz zaman geçince okul açılıp eğitime başlandı. Öğretmenliği Abduhaluk Uygur'la Latif Efendi üzerine aldı.

Mektep müfredatına matematik, coğrafya, hüsnühat, ahlak, din dersi, asr-ı saadet ve başka konular eklendi. Şiir yerine mevlitte yer alan münacat okutuldu. Eğitime güçlü bir tutkuyla bağlanan çocukların yumuşak, tatlı avazları Turfan semasını lerzeye getiriyordu. Bunu duyanlar ses çıkarmadan geçip gidiyorlardı.

Mektebin şöhreti kıyı nahiyelere kadar yayılmıştı. Guçun, Piçan, Astane, Toksun'dan okumaya susayanlar geliyordu. Abduhaluk Uygur, Latif Efendi çocukları güzel eğitebilmek için canını dişine takıyordu. Çocukların defter dikme, kalem açma işlerine kadar yardım ediyor, hüsnühat nüshalarını yazıp hazırlıyordu. (s. 158)

Bir gün Abduhaluk Uygur eve dönerken, Oymanden'den çıkıştaki kapı önünde Rozi Molla ile karşılaşmıştı. Rozi Molla şairi görünce kızarıp bozarak, güya utanır gibi bir hale büründü. Sakal bıyığı uzamış, başı gözünü kir basmış, yüzü saman gibi sararmış, zayıflayıp, kuru kemiğe dönen Rozi Molla şairin gözüne tıpkı ilkbaharda, aylarca aç kalan aydan da çirkin görünmüştü. Buna rağmen şair sınıf arkadaşı olduğu için onun selamını alıp hal hatır sordu:

-Görüşmeyeli hayli zaman oldu, yaşıyor musun dostum? Nasılsın? Zayıflamışsın, hasta mı oldun?

Abduhaluk Uygur, sınıf arkadaşının durumuna içi acıyarak samimiyetle halini sorduğunda, o gözleri dolsa da, gülümsemeye çalışıyordu. Onun kir basmış giyim kuşamı çok bakımsız idi.

-Sınıf arkadaşısı değil miyiz, bizim evimize gelsen olmaz mıydı? Yürü, eve gidelim! –Dedi Abduhaluk Uygur. Rozi Molla çekinerek:

-Sonra gidelim, şimdi halim iyi değil, -dedi ağzını eğerek.

-Yürü, çekinme, keyfin yoksa bizde kal.

-Tamam, sonra geleyim.

Abduhaluk Uygur sınıf arkadaşının haline acıyıp, cebinden bir ser para çıkarıp ona uzattı ve:

-Al, senin bu halde olduğunu bilmiyordum. Sonra yine yardım ederim, kendini bırakma! –Dedi.

Rozi Molla'nın solgun yüzünde bir anda utanç ala- (s. 159) metleri peyda oldu. Lakin o paraya aç gözlülükle bakıp duruyordu. Bunu fark eden şair parayı onun eline tutuşturdu ve veda edip eve gitti. Rozi Molla parayı büküp cebine koyduktan sonra, Abduhaluk Uygur'un arkasından tıpkı gözetleme yapan casus gibi uzun süre bakıp kaldı, ta ki şair köşeyi dönüp gözden kaybolana kadar, sonra başka bir tarafa yürüyüp gitti...

2

Okul açılıp üç ay geçtikten sonra, Abduhaluk Uygurlar imtihan merasimi düzenleyip işleri hakkında halka konferans vermek ve bu arada okulu resmileştirmek istediler.

Ali Hacı'nın fabrikası imtihan meydanı yapıldı. Bu fabrikanın sağ tarafındaki arkta temiz su akıyordu. Ark boyunca gür yetişen ağaçlar koyu gölge yayıyordu. Bugün burası temizlenip, hasır –keçeler serilmişti. Merasime Hemdulla Elemahunum başta, Damolla, öğretmen, imam ve başka şehir büyükleri, öğrenci velileri davet edildi.

Bugünkü imtihan aslında insanların tavrını anlama sınavıydı. Çocuklar bu yüzden mevlitte okutulan münacatı durmadan okuyup durdu.

İmtihana ilk önce din dersinden başlandı. Kıraat ve İman –İslam okundu, sonra “Akaid-i Zaruriye”den çıkarılan suallere cevap verdi, tahtaya hüsnühat yazıldı, en sonunda ahlak dersinden (s. 160) imtihan verip, yarışmada birkaç şiir okundu... İmtihan bu yönde etkili bir şekilde devam etti.

İmtihandan sonra misafirlere pilav dağıtıldı. Yemek üstüne Hemdulla Elemahunum etrafındakilere:

-Fena değil, güzel oldu! –Dedi, sonra diğer mollalara sual nazarıyla baktı. Elemahunum'un böyle söylediği yerde başkalarının katılmaması kimsenin haddi değildi. Ahunum sözüne devam edip, -bu okulda din dersi, matematik, hüsnühat, ahlak dersi dediklerimizin hepsi eşit okutuluyor. Böyle okutulursa güzel, bunlara iftira atıp “cedit” diye bir kenara atmak doğru olmaz! –Dedi. (s. 161)

On Üçüncü Bölüm

Kapıdan girer girmez rakı ve yoğun bir sigara dumanının karşıladığı küçük ve karanlık evin yarısı kan¹⁰⁸ yarısı misafir köşesiydi. Kana bir parça boz keçe atılmış, onun üstüne alelade dört köşeli bir ocaklık masası konulmuştu.

Misafir köşesinin güney duvarına tutturulmuş dört ayaklı sade bir masa konulmuş, masanın üstünü ortadan ikiye bölüp, bir tarafa tabak-çanak, yemek çubuğu, kırmızıbiber marmeladı tabağı, çay takımları gibi nesnelere dizilmiş, yine bir tarafına tütsü takılan buhurdan, buhurdanın iki tarafına birer şamdan, büyük –küçük birkaç tabakta yetiştirilen sarımsak filizi konulmuştu. Bu nesnelere önüne sekiz on kadar romka¹⁰⁹ ve ince belli teneke şinik ters çevrilmiş üzerine siyah bir tepsi konulmuştu.

Misafir köşesinin kuzeyine bir tane kanape konulmuştu. Kapının bitişiğinde ise üzeri kepek torbasıyla örtülmüş iki tane tepsi duruyordu. Tepsi üzerinde dört serlik ve iki serlik şinikler de kuyruğu uzun sarı fare gibi dimdik duruyordu.

Bu ev o yıllarda Turfan Yenişehir bölgesinde gizlice açılmış tek meyhane idi. Bu meyhane arka sokaktaki belli bir avluya yerleşmişti.

Meyhane gizlice işletilse de, sarhoşlar arayıp, sorup buluyorlardı. Meyhanenin satışı iyiydi, gündüze göre akşam daha cazip (s. 162) oluyordu.

Meyhane sahibi kısa boylu ve zayıf olmasına rağmen bedeni sağlam, çevik adam olup, soyadı “Dan” idi. Ancak o çok konuşup, söylediklerini de abartarak söylediği için herkes ona “Dan –Dan” diye isim takmıştı. Böylece “Dan –Dan” hem isim hem de lakap olmuştu. Dan –Dan askerlikten ayrılmasının ardından, birkaç yıl çeşitli işlerle meşgul olup biraz para biriktirdikten sonra, uygun bir zamanda meyhane açmıştı. Onun dükkânı gizli halde arka sokakta açılmış olsa da epey müşteri bulmuştu. Ara sıra şarap içen işsizler, askerler, Şötan çocukları, cisalar Dan Dan’ın daimi müşterileriydi. Dan Dan şarabın arkasını kesmiyordu. Guçun’a giden eşekçiler şarap getirip, gecesinde Dan Dan’a ulaştırıyordu. Dan Dan ise şarapları karıyla satmanın yanı sıra şaraba yine yüzde yirmi -otuz su katıp satarak çok daha fazla kar ediyordu.

Bu şekilde ticaret yaparak birkaç yıl içinde çok para kazanan Dan Dan bir yıl Cyuçüen’e varıp güzel genç bir kadın getirdi. Bu kadın yüzüne makyaj yapıp, kaşına sürme çekip, dan Dan’ın meyhanesinde peyda olduktan sonra, müşteriler eskisine

¹⁰⁸ Kañ: Evin içine kerpiç veya tuğladan yapılmış seki şeklindeki yapı.

¹⁰⁹ Romka: Rakı şarap içilen özel bir tür küçük kap.

göre daha da çoğaldı. Onların bazıları özellikle teyey¹¹⁰ görelim diye geliyordu. Onlar boş boşuna oturmanın zor olduğunu anladıklarında, iki –dört ser içiyorlardı, şarabın tesiriyle humarlaşan gözlerini teyeyden ayırmadan oturuyorlardı.

O teyey zarif güllü basma veya Çin ipeklisinden dikilen dar ve kısa elbiselerini giydiğinde dolgun göğsü ve diğer azaları işte buradayım der gibi görünüyordu. Bu (s.163) yüzden meyhanenin müşterileri her geçen gün çoğalıyordu. Bazen ocaklığa sığmayan müşteriler uzun sandalyelere oturup şarap içiyordu. Bazen de oturacak yer bulunmazsa, ayakta içip çıkıyorlardı.

Bu akşam çok fazla insan yoktu, ocaklıkta iki adam oturuyordu. Onlar laf söz etmeden şarap içiyordu. Üçüncü bir adam çıkıp geldi. Bu adam sanki bir şeyden çekinir gibi ayağının ucuna basarak yürüyordu.

-Gel, Rozi Molla! –Ocaklıkta oturanlardan biri kendi yanında yer gösterdi. Bu daveti duyan Rozi Molla yüreği yarılacak derecede memnun olarak gidip, kana oturunca, davet eden ona şarap sundu. Rozi Molla titrek elleriyle romkayı alarak bir yudum içip sahibine geri verdi. Yine diğer adam da şarap sundu. Ondan da bir yudum içip sahibine geri verdi. Böyle yapmak meyhane müdavimlerinin âdeti idi. Bu tören yerine getirildikten sonra, Rozi Molla sakal- bıyığını sildi. Önce teyeye, ardından Dan Dan’a bakıp işaret parmağı ve orta parmağını birleştirerek gösterdi. Bu iki ser demektir. Dan Dan da bu adamın iki serden fazla içmediğini biliyordu. Bu yüzden, tekrar sormaya gerek duymadan iki serlik maşrapayı küpe şap diye daldırıp şarap doldurup, ince belli metal kaba koydu ve bir tane romkayla birlikte getirip onun önüne bıraktı. Rozi Molla evvela kendi bir romka içip uzunca bir müddet yüzünü ekşitip titredi. Kendine geldikten sonra romkayı şarapla doldurup dostlarına uzattı. Onlar onun uzattığı şarabı ellerine alıp dudağına biraz (s. 164) değdirip geri verdi.

Rozi Molla aslında usta bit hattat olduğu için molla diye nam salmıştı. Babası Sadık Cisa tek oğlunu iyi bir eğitim alması için Şötan’a götürüp Çince okuttu. Maalesef “ayağı eve girmeden ayakkabısı baş köşeye kuruldu” denildiği gibi Rozi Molla Şötan’a girerek gelecekte tercüman olma garantisi ve bunun rahatlığıyla zevk sefaya daldı. Onun afyona alışması ise bütün bahtsızlıkların miladı oldu. Şanssızlık olarak babası hastalık sebebiyle ansızın dünyadan göçtü. Üvey anasının bir yıl sonra babasından kalan varlığın sekizde birini alarak kendi ana-babasının yanına gitmesinin ardından babasının, komutanlık yaptığı devirde topladığı mal mülkü yalnızca Rozi

¹¹⁰ Teyey: Çinli kadın.

Molla'ya kaldı. O kalan iki yıllık eğitimini tamamlarken babasından kalan mirası saçıp savurup, afyon ve şarapla tüketti. Böyle dağınık bir hayatla okulu da iyi okuyamadı. Bundan dolayı mezuniyet töreninde birinci olarak Abduhaluk Uygur'un ismi, otuzuncu olarak ise Rozi Molla'nın ismi okundu. Her halükarda okulu muvaffakiyetle bitirmiş olsa da ona bir vazife verilmedi. Rozi Molla buna aldırılmayıp, varını yoğunu satıp yemeye devam etti. Lakin afyon humarından ibaret olan bu kötü hastalık onu günden güne halsiz bırakıp, bir deri bir kemik haline getirmişti. Varlığı tüketip, evinin duvarıyla kalan Rozi Molla karşılaştığı kişilerden borç isteyip, herkesi bıktırmış, hatta hısım akrabasını da bezdirmişti. O böyle beter bir hale dü- (s. 165) üp kalsa da, günde bir kez afyon çekmeden duramıyordu. Ancak afyon pahalıydı. Afyona bakarak şarap biraz daha ucuzdu. Bu yüzden o afyon ihtiyacını şarapla gidermeye mecbur oluyordu. Böylesi acınacak bir hale düşen Rozi Molla'nın toplum içinde hiç itibarı kalmamıştı. Bu sebepten olsa gerek onun eski adı değişip Arık Rozi olmuştu.

Lakin onun gönlü çok hassastı. O, insanların itibar göstermediği vakitlerde cansız yumruklarını sıkıp gazaptan titreyerek: “Ben Sadık Cisa'nın oğluyum, Şotan'da okudum, elimden her iş gelir, beni iyi tanıyın!” diye haykırıyordu. Aç itin, önüne çıkan her şeyi dişlediği gibi, onun öfkesi bütün cemiyete, bütün memurlara, müreffeh yaşayanlara, halk arasında itibar görenlereydi. Kendisinden başka herkese öfke duyuyordu. Haset oduyla yanıp tutuşuyordu.

Meyhaneye girdiğinde “Gel Molla” diye davet edilmesi onu çok mutlu ediyordu. Onu davet eden Davur isimli bir Döngen olup, tatlı sözlerle kandırmakta mahir idi. O Rozi Molla'nın durumunu anlamak için onu konuşurmak istiyordu.

Rozi Molla romkaya şarap doldurup içerken, Davur söze başlayıp:

-Bence, Turfan'da bunun önüne geçebilecek molla yok, -dedi arkadaşına Rozi Molla'yı gösterip.

Davur'un bu sözü Rozi Molla'nın öyle hoşuna gitti ki, kendini koyacak yer bulamadı. Davur sözüne devam ederek: (s. 166)

-Sen hattı öyle güzel yazıyorsun ki, onlar neden seni kâtip ya da tercüman yapmıyorlar? -Dedi.

Bu sözü işiten Rozi Molla'nın yüzü kireç gibi ağarıp, gözlerinden gazap kıvılcımları saçıldı. Bunu dikkatinden kaçırmayan Davur daha da canını acıtarak:

-Hiç olmazsa tercüman veya babanın yerine komutan yapsalar ne kadar güzel olurdu değil mi?! -Dedi.

-Gözü kör!... Herkes kör! –Dedi Rozi Molla öfkeyle bütün cemiyete lanet okuyarak.

-Seninle birlikte okuyanların bazıları tercüman, hükümet görevlisi oldu. Onlar göreve başlar başlamaz kursağını şişirmeye başladı. Halk denilen yamandır. Her biri bir parça verse de bir adamı semirtmeye yetiyor.

Bu sözleri duyan Rozi molla haset odunda yanıp sanki akrep sokmuş gibi azap çekiyordu. O ne yapsın, ne söylesin?! Böyle acınacak bir haldeyken, en iyisi derdini içine atıp sessizce oturmak.

-Abduhaluk beyzadeye baksan, tercüman da olmadı, öyle olsa da atın iyisine binip, samur kalpaklar giyip kibirle yürüyor. –Dedi Davur Rozi Molla'nın can damarına basıp, -ona bir de şair diyorlar. Lükçün Beyi dört yüz kilogram buğday göndermiş diyorlar. Abduhaluk evinde olmasa da, beyin adamları buğdayı onun evine getirmişler. Bu işe benim aklım yatmadı, neden böyle yaptılar?

-Bey –idareciler de kör, kör olmasa boşu boşuna... -Dedi Rozi Molla iç geçirerek. O, boğazına bir şey takılıp gelmiş gibi sözünün sonunu getiremeyip, (s. 167) titremeye başlayan elleriyle romkayı alıp, şarabı bir dikişte içti ve yüzünü buruşturup sessizce oturdu. Afyon çekip kuvvetten kesilen Rozi Molla şu günlerde iki ser şarabı da kaldıramayacak dereceye gelmişti. O bir zaman sonra biraz düzeliyor, tenke kupada kalan şarabı da döktü, romka dolmadı. O meyhaneden çabucak çıkıp gitmeyi mi düşündü ne, romkayı alıp ağzına götürdü ve ocaklıktan yere düştü. O dengesini sağlayamadan çabuk hareket edip, sallanarak masaya yığılıp kaldı. Masanın üstündeki tabak çanaklar şangır şungur ses çıkardı. Dan Dan ve karısı eşyalarının saçılmasına kızarak bağırdılar.

-Ne oldu, sarhoş mu oldun? –Dedi Dan Dan öfkeyle.

-Korkma! Ben iyiyim, -dedi Rozi Molla homurdanarak.

-Sen uzun zamandır para ödemiyorsun! –Dedi Dan Dan sözünü borç üzerine getirerek. O bu vasıtayla Rozi Molla'yı korkutmak istedi.

-Korkma! Benden hiç alacağın kaldı mı? –Dedi Rozi Molla inatçılıkla kollarını sallayıp, -deftere yazıver! Rozi Molla'nın öldüğü yok, onun parası da var. Neden gam çekiyorsun? Paramı veremez mi diyorsun?... Şunu iyi bil seni zengin eden adam benim... Ben, evet ben!

Tamam, tamam üzülme, sen yavaş yavaş gidiver! –Dan Dan onun sırtını sıvazlayıp tutarak çıkardı.

-Kovmana gerek yok kendim giderim, -Rozi Molla arkasına dönüp yine konuşmaya başladı, -Ben daha yaşıyorum. Senin (s. 168) paramı öderim. Sen korkma! Seni zengin eden adam benim.

Rozi Molla göğsünü bir süre yumruklayıp, sallanarak çıkıp giderken dedi:

-Rozi Molla'nın nasıl bir adam olduğunu bir gün öğreneceksin. Rozi Molla Şötan'da okumuş değil mi, hepiniz öğreneceksiniz!...

Onun sesi sokağa çıkınca kesildi. Akşamla yatsı aralığında sokakta adam seyrekti. Şimdi o bir afyonkeşin evine gitmek için, bir yöne ilerledi.. (s. 169)

On Dördüncü Bölüm

Hesamidin Zuper'le Abdihaluk Uygur atlı olarak Dülger Kariz'e geldiğinde, zemzem misali tertemiz suyun şırıldayarak aktığı derenin kenarına bir grup çocuk toplanmıştı. Onların arasında yine iki de yetişkin insan olup, biri başında uyuz olan bir çocuğun saçını kesiyordu. Başına başı açık olup sarık takmayan biri de saç kesilen çocukların başını sabunlayıp yıkayıp ilaç sürüyordu. Uzaktan bakılınca, tıpkı çocukların uyuz yarasını tedavi eden Avrupalı bir doktor gibi görünen kişi Mehsut Muhiti idi.

-İşin çok mu acele? –dedi Hesamidin Zuper selam vermek yerine.

-Ooo, sizleri hangi rüzgâr attı? Mehsut Muhiti irkilip başını kaldırarak böyle söyledi ve elini kurulamaya başladı.

-Yalkundağ'ın ateşi kendine kor gibi çeker,

Gelmemeye çare yok, yüreği alevler yakar, -dedi şair.

-Ne kadar güzel, -dedi Mehsutbay Abdihaluk'un şiirini duyunca, sonra kollarını açarak onlarla kucaklaştı. Usanmaya başlamıştım, tam zamanında geldiniz, o bu sözü tekrar tekrar söyledi.

-Mehsut ağabey, doktorluktan da anlıyormuşsunuz öyle mi, -dedi Hesamidin Zuper başına vazelin sü- (s. 170) rülen çocuklara bakıp.

-Rusya'dan biraz ilaç getirdim. Uyuzu olan çocuklara uyguladım, sonucu çok güzel oldu.

-Şimdi beyaz bir önlük olacaktı, eğer beyaz önlük giyseniz, Avrupalı doktorlar gibi olacaksınız.

Mehsutbay son iki çocuğun başına ilaç sürdükten sonra, onlar Astone'ye doğru yürüdü.

-Başınıza kalpak giymeden mi geldiniz? –Hesamidin Zuper başı açık gelen Mehsutbay'a sordu.

-Evet... Ben gelirken başı açık geldim, giderken de başı açık gidiyorum! –Dedi o sanki ilginç bir şey söylemiş gibi gülerek, -ben buraya özellikle böyle geldim. Neden dersiniz, insanlar bu karize "Mucan Kariz" diye ad koymuşlar, benim maksadım bu ismi değiştirmek. Hiç olmazsa bu karizi "Başı açık Karizi" diye adlandırsalar güzel olur.

Lakin maksat bu değildi.

Muhitiler ailesinde ağabey kardeş dördü birlikte çiftçilik ve ticaretle meşgul oluyordu. Bunlardan ikincisi olan Mehsut Muhiti 1910 yılından itibaren ticaretle meşgul olup, Moskova, Leningrad, Kazan, Semey, Taşkent, Almatı gibi şehirlere gitmiş, Asya, Avrupa medeniyetiyle karşılaşmış ve o yerlerdeki terakkiyatı görüp, ufku açılmış bir aydın idi. O Moskova’da kaldığı sırada Rus öğretmen tutup Rusça öğrenmiş, yine birçok bilgiye sahip olmuştu. Doğu Türkistan’a dönüp geldikten sonra, o Rusya’da edindiği adet üzere Avrupalı elbiseler giyip, kravat takıyordu, hatta saç uzatıp başı açık bir halde (s. 171) sokaklarda geziyordu. Bu tür yeniliklere tüm varlığıyla karşı çıkan mutaassıp kara güçler o vakitlerde Turfan’da çok ve güçlü idi. Mutaassıp güçler Mehsut Muhiti’ye “Cedit”, “İmansız” diye karşı çıksalar da o onların her türlü baskı ve kargışlarına kulak asmadan, hurafeciliğin boyunduruklarını parçalayıp atarak, kendi doğru bildiği yolda yürüyordu. Bugün onun Mucan Karizine başı açık gelip, yine bu halde Astane’ye dönüp gitmesinin altında bu yatıyordu.

Mehsut Muhiti bu cesareti ile o zamanlarda ilerici aydınların örneği idi. Öyle ki Abduhaluk Uygur sabah güneşi gibi parlayan gençlik baharında her yönüyle onu kendisine örnek alıyordu.

Bunun gibi Mehsut Muhiti de Abduhaluk Uygur’un zihni kabiliyeti, yeteneği ve ilmine tüm kalbiyle inanıp, onu kendine her yönden çok yakın görüyordu. Özellikle şairin şiirdeki yeteneğini her şeyden üstün görüyordu. Bu yüzden bu ikisinin arasında çok derin bir dostluk vardı.

Onlar Astane’ye yönelip giden atların üstünde kendilerini sanki bulut üstünde gidiyormuşçasına özgür ve mutlu hissediyorlardı. Etraftaki ağaçlar, ekinler, meyveli bağlar, ilkbaharın kemale eren güzel manzarası onlara sonsuz bir huzur veriyordu. Meyveli bağın kuzey tarafında uzayıp giden, sanki güneşte yanmış gibi kıpkırmızı görünen Yalkundağ’ın güney eteğinde tıpkı renkli bir kumaş gibi nakışlanan Sirkip, Tuyuk, Lükçün, Kara (s. 172) hoca, Astane gibi bostanlıkların genel manzarası atlılara yemyeşil bostanlıklarla kaplanan kadim medeniyet koridorunda yürüyormuş hissi veriyordu.

Yol boyunca sohbet coşkuyla devam etti:

-Yalkundağ, İdikut, Astane, Bezeklik... -Dedi Mehsutbay uzaklara bakış atarak, bu yerler bir zamanlar medeniyetin merkezi idi. Dünya medeniyet tarihine bakıldığında, Avrupa bu yerlerden çok geride kalıyordu. Şimdi ise bu yerler çok geride kaldı. Biz şimdi cehalet, nadanlığa, hurafeciliğe dalıp bir yola saplanıp kaldık. Avrupa ve Asya’nın başka yerleri terakki edip çok ilerledi. Cehalet, hurafecilik bizi

kederlere gark edip, medeniyetimizi harap etti. Bu bizim başımıza gelen en büyük afet. Şimdi de bu afetten kurtulmanın yegâne yolu maarifi yaygınlaştırıp, halkı hurafecilik ve nadanlık esaretinden kurtarmaktır. Ama buna da yol yok. Cehalet ve istibdat bir araya geldi, hatta bir yakadan baş çıkardı. Birer sınıflık mektep açmakla işe başlasak, mutaassıp kara güçler türlü bühtanlarla şikâyet etti. Onların şikâyetleri yurdumuzu cehalette, halkımızı nadanlıkta bırakıp; idare eden müstebit hükümlerinin siyasetine uygun düşerek, mekteplerimizi tıpkı bir gülü soldurur gibi soldurup viran kıldı. Ben bunları düşündükçe müstebit iyet ve mutaassıp kara güçlere nispetle gazap ve nefretim artıyor. Ben şimdi bu mutaassıp kara güçlere karşı hareket ettim. Açtığımız mektepleri viran eden, irâdemi kıran mutaassıpların bulunduğu yerlere inadına başı açık gidiyorum. Bu benim gündelik hareketlerimle (s. 173) kara güçlere karşı cengim... Nasıl, yaptığım iş doğru mu?

-Doğru, doğru.

-Sizin bu yaptıklarınıza bazılarının gülmekten canı çıkar!. –Abduhaluk Uygur gülerken onun sözünü tasdik etti.

-Elbette, öyle oldu. Bazı mutaassıpların elinden gelse meni çiğneyip ezecekler, - dedi Mehsubbay istihzayla gülerken, lakin çare yok. Dişi kesmiyor.

Bunlar sohbet dalarak Astane'ye nasıl ulaştıklarını anlamadılar. Onlar doğruca Mehsubbay'ın avlusuna girip, kapının yakınında hazırlanan kamışların altındaki yazlık yemliklere atlarını bağladıktan sonra, avlunun köşesinde tahtadan yapılmış merdivenle ikinci kattaki misafirhaneye çıktılar.

Mehsubbay'ın büyük büyük camlı pencereler yerleştirilen misafirhanesi aydınlık ve tertemizdi. Evin tabanı büyük üç parça kilimle döşenmiş olup, onların üstüne sedir yapıp uzun uzun kadife minderler serilip, çift çift tüy yastıklar dizilmişti. Evin misafir köşesine büyük bir taş ayna kondurulmuştu. Misafirler ayakkabılarını dışarıya çıkartıp, temiz terlikleriyle zahmetsizce yukarı geçip, istediği yere genişçe oturdular.

Misafirhanenin pencere nişinde Kazan, Taşkent matbaalarında neşredilen tarihi kitaplar, bayaz, divanlar, “Şura”, “An”, Beyanülhak”, “Kazan Muhbiri”, “Molla Nasreddin” gibi gazete ve dergiler, bunlar gibi daha bir sürü Rusça kitap vardı. Kilim gerilen duvarda ise bir tane (s. 174) iki ağızlı av tüfeği ve bir tane Rusların beş atar tüfeği asılı duruyordu. Genel olarak bu evde kalem de, alem de vardı.

Misafirlerin oturmasıyla birlikte eller yıkanıp, büyükçe bir sofraya bezi serildi. Sofra bezine her türlü meyve, şekerleme, ekmek, çörek dizildi. Kıymetli porselenlere

tavşankanı demlenen çay konuldu. Misafirler rahatça oturup çay içerek sohbete daldılar.

-“Tavuk gördüğünü gagalar, molla gördüğünü okur” denildiği gibi, çay buz gibi oldu, -dedi Mehsubbay kitap dizilen nişin yakınına oturup kitaplara çivi gibi çakılıp kalan Abduhaluk Uygur’a hitaben.

Şair gözünü nişten ayırıp Mehsubbay’a gülümseyerek baktıktan sonra, çayı alıp bir iki yudum çekti ve ağzına bir parça ekmek aldı. Bu esnada avluya üç kişi girdi. Bunlar Astane’li Abdurusul Efendi, Polat Kari, Niyaz Kari gibi kişiler olup, büyük avluya (Muhiti’lerin avlusu Astane’de büyük avlu diye adlandırılıyordu) Hesamidin’le Abduhaluk Uygur’un geldiğini duyup gelmişlerdi. Onlar doğruca misafirhaneye girip, oradakilerle görüşüp hal hatır sordular.

Bunlar birbirine yabancı değil, sık sık karşılaşan sohbet arkadaşlarıydı. Bu üç kişi Haydar Efendi’nin açtığı mektepte okuyan aydınlardı. Bundan dolayı onlar Abduhaluk Uygurlara çabucak ısınıp sohbete coşkuyla iştirak ettiler.

Abdurusul Efendi uzun boylu, buğday benizli, göz çukurları derince, çenesi köşeli, yapılı bir adamdı. Onun bir dilim kavun kabuğu gibi duran kara bıyığı yüzüne çok (s. 175) yakışıyordu. O dizlerini örten üç cepli ak ceket giymiş, küçük cebinde cep saatinin gümüş zinciri parıldayıp duruyordu. Haydar Efendi’de güzelce okuyan bu adam Haydar Efendi gittikten sonra, Astane’de kendi başına mektep açıp, eğitimcilikte nam salmıştı.

Polat Kari orta boylu, sağlam yapılı, gözleri büyük, yuvarlak yüzlü bir adamdı. Bu adamın sakalı az olup, benzi sarıya maildi. Bu da Haydar Efendi’de iyi eğitim almış, sonraki zamanlarda bir müddet kıraat öğrenmişti.

Niyaz Kari de Haydar Efendi’de okumuş, sonraki vakitlerde ticaretle meşgul olmuş, orta boylu, esmer, çenesi sivri, bıyığı kalın ve kara, burnu kemerli bir adamdı.

Diğerleri ateşli bir sohbete dalmışken, Abduhaluk Uygur güzel işlenmiş, cildinin ortasındaki çiçekli çerçeve içinde güzel bir kadın yüzü bulunan kitabı gördü. Bu kitapta değerli parlak kâğıtlara çizilmiş baskı resimler olup, şair bu resimleri gözden geçiriyordu. O bazı resimlere bakarken çakılıp kalıyordu. Resimlere neredeyse can katacak ressamın maharetine tahsin okuyordu. Lakin bu kadar nefis, bu kadar güzel ve canlı çizilen resimlerin ne ifade ettiğini anlayamıyor, kendi kendine acıyordu. O çok mahzun görünüyordu.

Bu her ne kadar şairin iç dünyasında yaşansa da, “Kazanda ne kaynasa, dışına o taşar” denildiği gibi, onun iç sıkıntısı diğerleri tarafından uzun zamandır sezilmekteydi.

-Hangi kitapmış? –Dedi Polat Kari şairin eline boynunu uzatıp bakarak.

-Ne kitabı olduğunu anlayamadım, bakar kör gibi (s. 176) bakıp duruyorum, - dedi şair.

-“Anna Karanina”, -dedi Mehsut Muhiti, -Rusya’nın meşhur yazarı Tolstoy’un ünlü eserlerinden biri. Vakit buldukça okuyorum.

-Ne çare, biz buna amayız. –Dedi şair üzülenek.

-Ben de başta böyle oldum, -dedi Mehsutbay meclistekilere bakarak, Moskova’ya ilk gittiğimde, dilsiz bir adam gibi bir kutu kibrit almaktan acizdim. Bundan dolayı Rusça öğrenmeye mecbur oldum. “Bir adama yetmiş türlü hüner az gelir” denildiği gibi, başka bir milletin dilini bilmek de bir hünermiş, onun hiçbir zararı olmaz. O zaman kati bir kararla öğrendim, her cihetten menfaatini gördüm. Rusça sayesinde Rusların yaşamı, tarihi, medeniyeti hakkında biraz daha sistemli fikir sahibi oldum. Tolstoy, Puşkin eserlerini doğrudan incelemeye başladım. Fayda denen bu değil mi? Mehsut Muhiti dönüp Abdihaluk Uygur’a bakarak devam etti, -bizim şairimiz Abdihaluk Uygur eğer Çinceyi öğrenmemiş olsa, Çin’in Yirmi Dört Tarihini inceleyemezdi. Bilginin faydası anlatılamayacak kadar çok.

-Habibül Efendi ile Gülendem Avustey Çöçek’e gitmemiş olsa, biz de Rusça okumuş olsak güzel olacaktı. –Dedi Niyaz Kari derin bir nefes alarak, onun derin nefes alışığı tıpkı yılan tıslaması gibi herkes tarafından duyuldu.

-Mehsut ağabeyden öğrensek de olur, -dedi Hesamidin Zuper. (s. 177) Doğru söylüyor, ben öğreteyim, Rusça öğrenmeye Bismillah, dedi Mehsutbay şakayla karışık.

Şair derin hayallere dalmıştı. Yemek esnasında da, sohbet esnasında da onun bir şeyler düşündüğü anlaşılıyordu. Sonunda onun bir hayali yemekten sonra ortaya çıktı:

-Bu yıl kervan ne zaman çıkacak? –Dedi şair aniden daldığı hayallerden sıyrılarak. Onun sualinden maksadı anlaşılıyordu.

-Kervanla Rusya’yı gezip geleyim mi diyorsunuz? –Mehsutbay onun maksadını anlamıştı.

-Öyle düşünüyorum.

-Bu çok zor değil, seni kervanbaşı yaparız, onlarla birlikte gidip Semey’i ve başka şehirleri gezip gelirsiniz...

Şairin yüzü güneş gibi aydınlandı. O tıpkı Rusça öğrenme arzusu bir anda gerçekleşmiş gibi, gözlerinden memnuniyet nurları saçarak:

-Bu yıl kesinlikle gidip geleyim! –Dedi.

Tam bu esnada avluya bir kişi çıkıp geldi. Evdekiler pencereden bakınca onun kim olduğunu anladılar.

-Bu Kepiş Bey buraya ne sebeple geliyor? –Dedi Mehsubay sıkılarak. Genellikle Turfan’lılar beyin adamlarını nazikçe “Kepiş Bey” diye adlandırıyorlardı. Bugün bu evde toplananlar seçkin insanlar olduğu için, ona kibar bir deyişle Kepiş Bey demişti.

Kepiş Bey avlu hizmetçisinin refakatinde selamın büyüğünü vererek misafirhaneye girdi. Evdekiler onun selamını isteksizce alsa da yerlerin- (s. 178) den kalkıp, kaide gereği el sıkışıp görüşükten sonra başköşeye buyur ettiler. Ordu beyi fazla nazlanmadan başköşeye geçip oturup, Fatıha okuduktan sonra söze başladı:

-Duymayıp şehre gitmişim, orada duyunca buraya geldim, -dedi buraya gelme maksadını açıklayarak, patron hiç oturtmadı, bu sözü söyleyeli hayli zaman oldu...

Ordu beyleri sözüne böyle düşüncesizce başlıyordu, onların maksadını anlamak için, laf -sözlerini sabırla dinleyip anlamak gerekiyordu. Eğer acele edip sorgu sual sorulsa, onlar daha da sessizleşip maksadını belli etmiyordu. Bu yüzden, misafirler onun sözüne sabırla kulak verip oturdular. Bey sözünü devamlılaştırarak dedi:

-Gan efendimin aklına bir iş düşse, o işi yapana kadar adamı dinlendirmiyor. O beni ambardan iki daden buğday doldurup Turfan’a götürüp Abduhaluk şahir (“şair” sözünün bozularak söylenişi) ile görüşüp gel, buğdayı onun evine bırak, şahir bana, Kuça beylerini batırıp, beni metheden şiir yazıp versin, ben yine ödül alayım diye gönderdi. Bundan dolayı, ben şahiri bulmak için Turfan’a gittim. Orada soruşturup şahiri Astane’ye gitti diye duyup buraya geldim. Yoksa buraya gelmeyi rüyamda bile görmezdim.

Şair birden kızarıp bıyık altından güldü ve:

-Buğdayı bırakmasaydın, -dedi.

-Neden ki ?

Tipik bir Lükçün’lü olan bey şairin sözüne (s. 179) şaşırıp “neden ki” dediğinde “ki” bağlacını söylerken ağzı ineğin ağzı gibi açılıp kalmıştı. Onun bu andaki durumundan hem şaşırıldığı, hem soru sormaya çalıştığı anlaşılıyordu.

-Bey –efendileri öven kasideleri sıradan kalemlerin yazması olmaz, ben bu güzel sözleri yazmaya layık değilim, -dedi şair söz değiştirerek.

-Yok, yok yazmasanız olmaz. Bize nefes aldırılmaz, gece uyutmaz. Beylerin mizacını sizler bilmezsiniz, onlar çok tez canlıdır.

-Ben uzun zamandan beri bey –efendilerin hoşuna gidecek, ağızlarını tatlandırarak nazımlar yazayım diyorum. Fakat ona layık mürekkep dahi gelmedi henüz. Yalan söylüyorsam, sorun, bu arkadaşların hepsi biliyor. Duydum ki Şor Derya’da¹¹¹ bir tür kıvılcı kehribar taşı var diyorlar. Onu alıp getirip yazacağım. Ondan başkası efendilere layık değil. Siz gidip efendilere haber verin, kehribar taşı gelir gelmez hemen beyin hoşuna gidecek, ağızını tatlandırarak bir nazım yazıp hediye edeceğim, -dedi şair gülmeden oturarak.

-O ne zaman gelir?

-Geçen yıl hacca gidenlere söyledim, onların gelmesine az kaldı.

-Biz biliyoruz, şahidiz, -dedi Niyaz Kari.

-Dediğiniz doğruysa ben gideyim, uzun oturamayacağım, -bey yerinden kalkıp vedalaştı. Ev sahibi onu merdivenlere kadar uğurlayıp geri geldiğinde, evde kahkahalar yükseliyordu. (s. 180)

-Kolay yola getirdiniz.

-Buğdayı bırakıp gelmesi yakışmazdı.

-Bu milletten kurtulmak zor.

Dostlar her yandan konuşup gülüştü.

Onun yolu kolay, -dedi şair yukarıdaki sözlere cevaben, -kehribar taşı Şor Derya’dan kolay gelmez. O gelene kadar biz burada mızrak gibi kalemler hazırlasak, şartlar olgunlaştığında, onların yüreğini delecek şiirler yazıp, onlar tarafından gönül kırılan binlerce –on binlerce insanın gönlünü alsak, yetmez mi?! (s. 181)

¹¹¹ Şor Derya, Kıvılcı Deniz halk dilindeki adı.

On Beşinci Bölüm

İlk kez kervan ile birlikte gidip, Semey, Taşkent gibi şehirleri yarım yıl gezip gelen Abduhaluk Uygur'a oralardaki halkın tarihi medeniyeti, şimdiki medeniyet seviyesi, yaşam serüveni gibi konular oldukça tesir etti. O yıllarda Orta Asya'da Sovyet iyeti kurulduktan sonra, medeniyet –maarif, milli edebiyat, sanat gibi sahalarda meydana gelen ilerlemeler ve sosyal gerçekçilik şairi şaşırtmış ve heyecanlandırmıştı. Şair dönüp geldikten sonra, o taraflarda görüp –bildiklerini eş dostuna yorulmadan anlatıp durdu. Gerçeklikleri düşündükçe, öz yurdunda hüküm süren nadanlık ve hurafeciliklere, merhametsizlere sövüyordu:

-O taraftaki terakkiyatı gördüğümüzde, burada beşikte yatıp uyuduğumuzu hissettik, -dedi şair heyecanlanmış halde. Bu konuşmalar Turfan Konaşehir'deki İnayetullah Efendi'nin evinde olmuştu. Bu evde yine Latif Efendi, Urumçi'den gelen Mümin Efendi gibi kişiler de vardı. Şair sözünü devamlaştırarak dedi:

-O taraftaki mekteplerin çokluğu insanı hayran bırakıyor. Mektep binalarının hepsi tuğlayla yapılmış, pencereleri camlı, masa –sıraları cilalı, sanki bir cennet. Hangi köşeye baksak, kızıl gülün goncası gibi erkek ve kız çocuklar dizilip gidiyordu. Bu durum herkese sonsuz huzur bahşediyordu. (s. 182) Ne yazık, yurdumuzda neden böyle olmuyor, cemiyetimiz ne zamana kadar cehalet uykusunda yatacak?! Bu durum herkesi çok üzüyor.

Yurdumuzda hüküm süren cehalet siyaseti ve yurtiçindeki nadanlık ve hurafeciliğe ta ezelden karşı çıkan Abduhaluk Uygur bu defa seferden dönüp geldikten sonra, onlara olan gazap ve nefreti katlanarak arttı. Şair, o taraflarda mekteplerin çokluğu, bu taraftaysa güçlülükle açılan bir sınıflık mektebi mukayese edince, mektepleri çoğaltma arzusu, ona engel olan içtimai nizamını parçalayıp atmak duygusuna kapılıp, yüreği daralıyordu.

-Bizim yine mektep açmamız gerek, Yenişehirdeki bir sınıflık mektebe bakıp durmak yerine, çokça mektep açıp daha da çok öğrenciyi okutmamız, bizim de havada uçmamız gerek!..

Şairin sözleri çağdaş, terakkiperver dostlarının coşkulu alkışına ve himayesine ulaşmıştı.

-Şimdilik, Turfan Konaşehir'de bir sınıflık, Astane'de bir sınıflık mektep açalım! –dedi topluluk.

O gün İneyetullah Efendi'nin evinde olan sohbeta binaen Turfan Konaşehir'de bir sınıflık mektep açıp, İneyetullah Efendi öğretmen oldu. Şair ve başka terakkiperverlerin bu yöndeki coşkusu volkan gibi güçlü olsa da, içtimai nizam ve devrin sıkı yasakları altında, şimdilik Turfan şehrinin iki yerinde iki mektebin açılması onlara kâfi geldi. Bu yüzden onlar öncelikle Konaşehir'deki mektebi kurup, Astane'de açılacak mektebin hazırlık işlerini (s. 183) sonraki sıraya aldı.

Yenişehir'deki mektep ikinci yaşına kadem bastığında, öğrenciler eşitlenerek göze görünmeye başladı. Etraftaki şehir –kazalardan, köylerden gelen yaşı büyük öğrenciler mektebin olağanüstü ziyeti idi.

Günlük ders programında beden eğitimi dersi de vardı. Öğrenciler topluca jimnastik yapıyordu. Jimnastikten sonra, “Ataman”¹¹², “Rus Gagiri” diye adlandırılan beden eğitimi dersi oyunları oynuyorlardı. Oymandeñniñ büyük avlusunda bu çeşit medeni faaliyetler düzenlendiğinde, yakın etraftaki pazar çocukları, bazı yaşı büyük kişiler gelip seyrediyorlardı. Bu yeni mektep faaliyetlerinin müspet tesiri demek oluyordu. Bazı vakitlerde öğrencilere vaaz ve nasihat içerikli şiir, yazılar okutarak onların nutuk kabiliyeti artırılıyordu. Böyle zamanlarda dışarıdakiler yakına gelip dinliyordu. Vaaz –nasihatlerin konusu ilim öğrenmenin faydası, ilimsiz kalmanın zararları, edep –ahlak, güzellik, kötülük gibi mevzulara bağlandığı için dinleyen halk da gerekli olan terbiyeyi alıyordu. Bunun neticesinde bir takım kişiler okuma isteğini belirterek:

-Efendim, biz de okusak olur mu? –Diyordu.

-Olur. Geceleri sınıf boş. Geceleri gelip okuyun! –Dedi Abduhaluk Uygur. Bununla birlikte bir sınıflık büyükler okuma yazma kursuna başladı. Bunun tesiri de güzel oldu.

Abduhaluk Uygur ve diğer öğretmenler bununla yetinmedi. Onlar okul faaliyetlerini yine bir adım ileri götürerek, cemiyetteki kişilere daha fazla tesir (s. 184) etmek için kafa yormaya başladı. Şair Taşkent şehrinde gördüğü medeni faaliyetleri, tiyatro, konserleri ve başka müzik –koroları göz önüne getiriyordu, hatta çayhanelerde milli örf -âdete ait nağme –neva, şarkı –dansları, Urumçi'de Nucup'un evinde gördüklerini hatırlayıp, onları mektep faaliyetlerine tatbik ediyordu. Bu konuda Abduhaluk, öğretmenler ve Mümin Efendi gibi kişilerle defalarca istişare yapıp, sonunda okul öğrencilerinin esas teşkil ettiği bir konser gecesi düzenledi. Mümin

¹¹² Ataman, sopa ile vurularak oynanan bir tür oyuncak, top. Gaga diye de bilinir.

Efendi edebiyat –sanat işlerine son derece düşkün bir adam olduğu için, bu işe öncülük olup kollayıp, kuvvet verdi. Onlar birçok defa istişare yapıp konser listesini oluşturdu. Yurtiçinde söylenen “Davaçın” “Almihan”, “Peryadey”, “Egiz egiz tağ başıda”, “Anarhan”, “Ray –ray” gibi meşhur şarkıları asıl metinlerini esas alarak düzenledi. Liste düzenlendikten sonra Mümin Efendi ateş gibi coşkunlukla öğrencilere öğretmeye başladı. O yine kendi yazmış olduğu “Perihon¹¹³” isimli sahne eserinin bir bölümünden bir komedili konser tertip etti. Öğrencilere ezberledikleri şiirleri hatırlattı.

Hazırlıklar bittikten sonra, onlar mektepte bir akşam konser gecesi düzenledi. avlunun batı tarafındaki balkonunu sahne yapıp, iki direğin arasını seçmişlerdi. Sonra arka tarafına yine iki adet direk dikip ince çam dallarıyla tutturup, iki yanını hasırla kapatıp, kırmızı perde örterek hazırladılar. Sahneyi ışıklandırmak için evlerden asma fener getirip, gazyağı yedeklediler. Bu işler öğretmenler- (s. 185) in rehberliğinde öğrencileri harekete geçirerek hazırlandı. Dışarıdan bir gicekçi¹¹⁴, bir tamburcu, iki dutarcı, bir tefçi davet edildi. Konser gecesine öğrencilerin ana –babaları, gece kursu öğrencileri iştirak etti. Bunun yanı sıra gönüllü katılımcılara da müsaade edildi.

O akşam Oymanden’e oyun görmeye gelen yüzlerce seyirci güzelce temizlenmiş yerlerde oturup, konserin nasıl olacağını tartışıyordu. Bazıları kırmızı perde gerilen sahneyi seyrediyordu. Perdenin arkasında çalgılar akort ediliyordu. Herkes dikkat kesilip kulak kesilince, aniden müzik başladı. Birkaç çalgının birbiriyle uyumlu sedaları insanların gönül tellerine dokunuyordu.

Perde açılmamış fakat sahnede ciddi hazırlık yapılıyordu. Sandalyeleri oraya buraya taşıyıp yerleştirirken çıkan gürültü, sazcuların nerede otursa daha uygun olacağı hakkındaki laf –sözler, sahne valilerinin o yana bu yana yürüyüşleri izleyicilerin dikkatini çekip, onları heyecanlandırıyordu. Tam bu çağda ilk düdük çalındı. Düdüğün çalınmasıyla müzik durdu. İzleyiciler de sessizce şimdi ne çıkacak acaba diye beklerlerken, sahnenin önüne Latif Efendi çıkıp halkın dikkatini üzerine çekti. O öncelikle halka selam verip kısaca konuştu:

-Hürmetli misafirler, babalar, ağabeyler, sizleri davet etmeye layık bir iş değil, fakat öyle de olsa mektebimizin işlerinden, öğrencilerimizin nasıl okuduğundan kısaca malumat vereceğiz. Bu yeni bir şey, bu konuda tecrübemiz az. Programımızı görüp kıymetli fikirler (s. 186) vereceğinizi ümit ediyoruz.

¹¹³ Perihon: Büyücü.

¹¹⁴ Gicek: Uygurların kemeçe ile birlikte kullandığı bir tür müzik aleti.

Birinci gösterimiz: Genel koro

Perde açıldıktan sonra, yirmi bir öğrenci üç sıra halinde dizilip Mevlit münacatı ile yine bir okul şiirini okudu. Tamamlandığında perde kapandı.

-İkinci gösteri: Ezber

Salondakiler ezber sözünü ilk kez duyuyordu. Bu nasıl bir şeymiş diye dikkatini toplarlarken, düdük çalınıp perde açıldı. Bir öğrenci sahneye mağrur adımlarla çıkıp kalabalığa selam verdikten sonra, ezberini okumaya başladı:

Vicdan Azabı

Cehalet sebebiyle bize bir gün çok cefa vardır,

Söyleyin halimizin neresinde sefa vardır

Dünya halinden haberdar olmak yerine

Birini muhtar seçip ardından davamız vardır.

Dostluğun anlaşmanın nişanı kalmadı bizde,

Yeni başını kaldıranı vurup yıkışımız vardır.

Biri bir güzellik yapsa, onun adını anmayız,

Fırsatını bulsak sırlarını açışımız vardır.

Kazara dostumuzda bir kusur zahir olsa,

Kapatmayıp bire on katışımız vardır.

Dalkavukluk yapmada bizden ustası yoktur,

Kurnazlıkla bin bir türlü yalanımız vardır.

Oyun –şaka nedeniyle aramızda kavga çıksa,

Barıştırmak yerine durmadan körükleyenimiz vardır.

Yurt yararına toplanmak hiç kolay değilken, (s. 187)

Nezir¹¹⁵ toy ve ziyafete gidip yattığımız vardır

¹¹⁵ Nezir, ölü gömüldükten sonra verilen yemek.

Gereksiz işler için canı feda ederiz,
Hac için vergi alınsa toz olup kaçmamız vardır.

İlim –fen öğrenmeye gönül vermedik bizler,
Okuruz, okuturuz diye sakız çiğneyişimiz vardır.

İlim yolunda yürüyen gökte uçar suda yüzer,
Binmeye at bulamayıp yaya kalışımız vardır.

Gürleyip gelse “otomobil”, “bu nedir ey rabbim?” deyip
Aklı hiç kullanmadan şaşırıp kalmamız vardır.

Hüner ile sanatta yetiştik yeter deyip,
Yahni içmeye fırında çömlek yaptığımız vardır.

Yardımlaşma ve dayanışma yerine bizde bir adet,
Bilime önem verene tepip vuruşumuz vardır.

Atalar şöhreti, gayretini özlemeyiz,
Gaflet –cehalette kalıp yalan atmamız vardır.

Cennet gibi dağı nehri bezeyecek kişi yok,
Kat kat tüy yastıkta gamsızca yatanımız vardır.

“İt, kendine vuranı sever” diye temsil var,
Ağam, paşam beyim diye iyi baktığımız vardır.

Astronot, mühendis ve alimlerin yerine,
Cüppeli, sarıklı açgözlü mollalarımız vardır.

Hasetçilik, çekemezlik veya beceriksizlik,
Yaparım diyeneyse binlerce bühtanımız vardır.

İlin yurdun derdine zerre derman olmadık,
Bir gün gelir o zaman çok çok pişmanımız vardır.

Abduhaluk yeter artık, uğraşma feryat etme!
Vakti geldiğinde azaba hazır vicdanımız vardır.

Öğrenci ezberini bitirip selam verdiğiinde, halk (s. 188) uzun süre coşkuyla alkışladı.

Ondan sonra iki öğrenci çıkıp afyonkeşleri tenkit eden “Ray –Ray”ı okudu:

Afyon denen necisin
Bilmez misin ziyanını?
Kulak verip işit ki,
Ben ederim beyanı.
Ray –ray, ray –ray.

Afyon denen büyük zehir,
Hayatını mahveder.
Altın gümüş çok gider
Bildin mi ziyanını?
Ray –ray, ray –ray

Sağda yatan afyonkeş,
Çekip içen afyonkeş.
Yüzü saman sarısı,
İşten çıkan afyonkeş.
Ray –ray, ray –ray.

Afyon denen necisin
Ezip kandil –piposunu
Ateşe atıp yakalım
Verelim tam cezasını.
Ray –ray, ray –ray (s. 189)

Doğru dedin can dostum,

Afyon çekme diye engel oldun
Sen anladın mı? Ben anladım,
Bu necaseti atalım!
Ray –ray, ray –ray.

-Bir daha, bir daha!

-Afyonkeşleri tam anlattı!

Halkın yoğun talebi üzerine bu sahne üç kez tekrarlandı. Akabinde Mümin Efendi “Peryadey” i sahneledi:

Zemheri görmeyen bülbül
Baharın kadrini bilmez
Cefayı çekmeyen aşık
Vefanın kadrini bilmez.

Öyle yapmayın bana, böyle yapmayın bana,
Sonunda lazım oluruz, elden atmayın beni.
Feryadey, elden atmayın beni, feryadey,
Sen, sen beni harap ettin beni sen ey,
Ateşlere atıp kebab ettin beni sen ey.

Şarkı buraya geldiğinde, Mümin Efendi’nin karısı Nura Hanım ussul oynamaya başladı. O, ussulu şarkı ve müzikle ahenk halinde öyle güzel oynuyordu ki izleyenler bundan çok memnun olup, alkış üstüne alkış yaptılar. Talep üstüne talep yapıp, ona defalarca dans ettirdiler.

Gösteriler birbirinden coşkulu karşılandı. Böyle (s. 190) olması oyunların zevkli ve tesirli olduğundan değil, mühimi halkın sanata olan arzusunun çok güçlü olmasından idi. Uygur halk sanatı ilk defa sahneye çıkıp, Turfan halkıyla işte böyle coşkuyla buluştu.

Arkasından yine birkaç numara arka arkaya gösterildikten sonra, en sonunda “Perihon” isimli konser anons edildi. Perdenin açılmasıyla birlikte başına sivri külah giyen, arkasına keçi tüyleri yapıştırılmış, alnına örgü sıkıştırıp, tuhaf kara sakal takan büyücü hançerini şakırdatarak sahneye çıktı. Onun acayip –garip girişi kişileri şaşırttı. Sahnenin bir yanında iki tefçi tef çalıyordu. Bacaklarını dizine kadar sıyırmış yalın

ayak büyücü tıpkı cin –albastı gibi sekerek acayip dans hareketlerini yaptıktan sonra, şarkısına başladı:

Ezemteleyküm okurum,
Cine dokuma dokurum.
Cin sıçarsa sıçrasın,
Ben sıçramam okurum.

Tefçiler şarkıların durak noktalarında gümbürdeterek tef çaldığında, büyücü hançerini şıkırdatarak, yüksek –alçak sıçrayarak dans edip, bir –iki defa döndükten sonra şarkısına devam etti:

Keka kiben kakiba,
Cin korkutan tefçi var.
Tefçilerden korkmazsan,
Hançer –bıçak bende var. (s. 191)

Lahana yersen lahana ye,
Süsen yersen süsen ye.
Her ne yersen yakışır,
Kalksan ayağın karışır.

Kanda yatsan kanda yat,
Çan¹¹⁶da yatsan çanda yat.
Cehalet ve hurafat,
Oldu afet –harabat.
Yatsan gözün yumulur,
Yere batıp gömülür...

Bu numara daha da çok alkış alıp, iki üç defa tekrarlandı. İzleyiciler çok memnun kaldılar.

Konser gecesi bittiğinde, Abduhaluk Uygur sahnenin önüne çıkıp:

¹¹⁶ Çan: Toz

-Muhterem seyirciler oyunumuz nasıl oldu? –Diye soru sordu.

-Çok güzel oldu! –İzleyiciler bir ağızdan haykırarak cevap verdi.

-Öyleyse... Dedi o biraz durarak, -güzel bir iş olması için, her birinize nasihat vermek için böyle bir şey hazırladık. Yine bunu gizli tuttuk. Böyle olmaması mümkün değil. Bu işler bazılarının kulağına gitse, onlar çok rahatsız olur. Eğitim, edebiyat – sanat işlerimizde güçlükler çok, engeller de var. Güçlükler var deyip bu işleri kılmamak yine olmaz. Bana göre, bu bir başlangıç. Bundan sonra edebiyat –sanat işlerimizi daha da ilerletiriz. (s. 192) Hepinize malum ki bizim düğün –ziyafetlerimiz ve sıra gecelerimiz var. O ziyafetler ev içinde hazırlandı. Bugün akşam oynadıklarımız işte bu ziyafetlerin bir sonucu. Biz ev ziyafetlerini sahneye koyduk. Birçok yeni konu katıp, halkı uyandırıp, eğitime, medeniyete, terakkiyata öncülük etmek istedik. Biz bu tür işleri yapmasak ya da yapmaya cüret etmesek, bizim halimiz nice olur?! Dünyada nasıl değişimler oluyor? Başka ülkeler terakki edip hangi aşamaya ulaştı? Bundan haberi olmadan cehalet uykusunda yatar olsak, vay halimize, harap oluruz. Gericilik ölüme eş. Devamlı geri kalırsak başkalarının hakaretine maruz kalırız, halkımız tarih sahnesinden iz bırakmadan kaybolur, kuma sızan su gibi sızıp tükeniriz... Bu işler önümüze gelince korkuyoruz. Zalimler bizi nadanlık, cehalet beşiklerine beleyip, uzun müddet başımızda ceviz kırdılar. Eğer biz zalimlere karşı hakir olmayalım diyorsak, okul açıp çocuklarımızı okutmamız, ilim –fen nuru ile cehalet dumanları kaplayan karanlık dilimizi aydınlatmamız gerek. İlim –fen sahibi olsak dünyanın şimdiki terakkiyatına yetişebiliriz. Başka milletler gökyüzünde uçuyor. Okusak, bilsek biz de uçabiliriz! Babalar, ağalar, biz şimdi bir sınıflık okul açtık. Güç –kuvvetimiz çok az. Öyle olsa da bugün akşam ilk defa konser gecesi düzenleyip sizlere selam verdik, gönlümüze uygun olarak hepimiz de güzel oldu dediniz. Sizlerin güzel oldu dediği bu işi biz bundan sonra (s. 193) geliştirip daha da güzel kılmaya söz veriyoruz. Sizler de yardım ediniz, çocuklarımızı okula gönderin, okutmaya biz hazırız! Büyükler gelirse de gece okutup okuma yazmayı öğretmeyi üzerimize alırız. Nasıl, böyle yapsak olur mu?

-Olur, olur!

Halk bir ağızdan destek olacağını belirterek bağırdı.

-Teşekkürler sizlere, ayaklarınıza sağlık! (s. 194)

On Altıncı Bölüm

Toksun pazarındaki üç çatal yol üstüne kurulan lokanta, dükkânların önüne bugün erkenden bir grup adam toplanmıştı. Onlar dükkân önündeki uzun sandalyelere oturmuş konuşuyordu. Sohbet koyu olsa gerek, arada kahkahayla gülüşüyordu.

Toplananların arasında Hemdul Bayveççe de vardı. Uzun boylu, yapılı, ak benizli, yuvarlak yüzlü, kara kaş, kara gözlü Hemdul Bayveççe'nin sırtındaki akide şekeri renginde ipek çapanıyla başındaki doppası göze son derece hoş geliyordu. Onun dışındakiler de Toksun'un o yıllardaki göze batan aydın gençleri idi. Bu kadar saygın kişinin bugün erkenden burada toplanması çarşının bu yakasındaki bazı dükkâncıları şaşırtmıştı.

-Bugün ne oldu? Biri mi geliyor yoksa? –Dedi bir dükkâncı karşı taraftaki tüccara seslenip.

-Misafir geliyor! –Kumaş tüccarı onun sözüne cevap vererek dükkândan çıkıp o tarafa geçti.

-Nereden?

-Turfan'dan.

-Kimmiş?

-Abduhaluk Uygur gelecek.

-Abduhaluk Uygur mu? (s. 195)

-Sen daha duymadın mı? Bu söz kaç gündür dolaşıyor! Ona çok büyük şair diyorlar, hepsi o adamı bekliyor.

Gerçekten bugün burada toplanan aydınlar Abduhaluk Uygur'u bekliyordu. Aslında şairi Hemdul Bayveççe öncülüğündeki birkaç kişi Moğolların 6. Ayın 1. Gününde kutladıkları Medir¹¹⁷ bayramını görmesi, Toksun'un dağ –yaylalarını gezmesi için davet etmişlerdi. Bu davet şairin buradaki Moğolların yaşayışını görmek, Moğol dilini öğrenmek arzusuna uygun geldiği için o, bugün geleceğine dair söz vermişti. Bundan dolayı Toksun'lular bugün erkenden çarşıda toplanmış şairi bekliyordu. Eriklerin olgunlaştığı, gecenin kısa gündüzün uzun zamanları olduğu için, Turfan'dan horozlar öterken yola çıkan herhangi bir yolcunun kahvaltı zamanı gelmeden Toksun'a ulaşması mümkündü. Bu yüzden şairi bekleyenler arada kol

¹¹⁷ Medir: Moğolların yaz bayramı.

saatleri ve cep saatlerine bakıyorlardı. Bundan onların şairi görmeye ne kadar teşne oldukları anlaşılıyordu.

Aktaş yolu tarafından uçarcasına gelen haberci attan tıpkı ok gibi atlayıp “geldi –geldi” diye haber ulaştırdı. Bekleyenler bir anda canlanıp yerlerinden doğrularak, yol tarafına dönüp durana kadar iki atlı misafir yetişip geldi. Onlardan biri Abduhaluk Uygur, yine diğeri şairin dostu Niyaz Kari idi. Toksunlular onların etrafını sarıp coşkuyla karşıladı ve dostane görüştü. Abduhaluk Uygur’la Hemdul Bayveççe’nin boyları eşitti. Yanyana geldiklerinde tıpkı bir yerde yetişen iki (s. 196) çınar gibi duruşları etraftaki herkesi hayran bıraktı.

Misafirler dükkân önünde çeyrek saat kadar oyalandı. Dükkân sahibinin susuzluğu gidermek için sunduğu çaylar içildikten sonra, Hemdul Bayveççe misafirleri alıp götürdü. Onun evi şehir dışındaydı. O ev Hemdul Bayveççe’nin babası Kadir Cengi tarafından yaptırıldığı için “Kasır” diye de adlandırılıyordu. Bu bina manzaralı bir yere gösterişli bir şekilde inşa edilmiş, ön tarafı iki kat, içerideki evler tek kat; ev içi, avlu, balkonlara kadar pişmiş tuğla kullanılmış, böylece ön sıradaki görkem sağlanmıştı. Binanın ön tarafındaki büyük iki kanaldan tertemiz su akıyordu. Kanalin bentlerinde o baştan bu başa kadar uzayan dört sıra gür söğüt ağaçları yemyeşil bir koridor hâsıl ediyordu. İki kanalın arasındaki yola gün boyunca güneş düşmüyordu. Binanın büyük kapısı önünde bir cevizlik ve elma –narlı bir bağ, binanın doğu tarafında çevresi yüksek yuvarlak bir duvar ile çevrilmiş erikli bir bağ vardı. Hemdul Bayveççe misafiri Abduhaluk Uygur’u ikinci kattaki odada ağırladı.

Şairin şan –şöhretini duyup, onu görebilmek isteyenler çoktu. Onlar grup grup ziyarete geldiler. O gün ziyarete gelenler tıpkı bal arılarının kovana girip çıkması gibi, kesilmeden devam etti. Gece yarısına kadar misafir eksilmedi.

Ertesi gün Hemdul Bayveççe şairin şerefine bir ziyafet (s. 197) tertip etti. Ziyafete o yıllarda Toksun’da göze batan genç aydınlardan Tohti Ali¹¹⁸, Ahmet Mehsum¹¹⁹, Gafur Ariz¹²⁰, Motil Ahun¹²¹, Hamidin Goca¹²² gibi kişileri davet etti.

¹¹⁸ Tohti Ali, 1933 yılında Toksun’da isyan başlatıp Kardeşehir, Korla’yı işgal etmiştir. Sonra Şen Şı Sey’in ordusu ile olan savaşta ölmüştür. O Tohti Lüycan diye de tanınır.

¹¹⁹ Ahmet Mehsum, Sovyetler birliğinde okuyup gelmiş 36. Tümende albay olmuş, Mahmut Sican dışarı kaçtığına geçici garnizon komutan yardımcılığı yapmış, sonra Şen Şı Sey hapishanesinde öldürülmüştür.

¹²⁰ Gafur Ariz, Gafur Tüencan diye de adlandırılmıştır. Mahmut Sican’ın Kaşkar Yenisar’da ikamet eden alayının albayı olmuş, sonra Şen Şı Sey hapishanesinde öldürülmüştür.

¹²¹ Motil Ahun, 1933 yılındaki isyana katılmıştır. İdari hizmetlerde bulunmuştur. En sonunda Şen Şı Sey tarafından ele geçirilip hapishanede öldürülmüştür.

Ziyafet sırasında onlar rahat rahat konuştu. Şair topluluğun talebi üzerine birçok yeni şiirini okudu. Ondan sonra yine talebe binaen Yan Zeşin'in öldüğü gün Urumçi'de gördüğü –duyduğu olayları tafsilatıyla anlatıp, misafirleri sanki o gün büyük meydanı gözleriyle görmüş hissine sevk etti. Bu olayın üzerinden bir yıldan fazla zaman geçmiş, eski bir vaka olsa da, misafirler büyük bir merakla dinledi. Bundan sonra sohbet halihazırdaki vaziyete geldi.

Cyancün'ün gidişyle hiçbir şey değişmedi, işlerin hepsi yine bu yaşlı Cyancün'ün yolunda gidiyor, -dedi Motil Ahun şairin sözünün bitmesiyle.

Buğday benizli, kara sivri sakallı, tüccar elbiseleri giyinen bu adam medresede bir zaman okumuş, sonra ticarete (s. 198) atılmış seviyeli bir aydıdı. Onun bu sözleri Yan Zeşin'in ölüp Cin Şuren'in iyet başına geçmesinden sonraki bir yıllık vaziyeti izledikten sonra meydana gelen olayları özetliyordu.

-Öyle, hiçbir şey değişmedi, -dedi şair onun sözünü doğru bularak.

-Zulüm ihtiyar Cyancün vaktindekini de aştı, -dedi Tohti Ali kesin bir hükümlerle, -bizim arabalar her defasında yeni memurlarla dolu geliyor. Araştırdım, tamamı şimdiki Cin Cuşi'nin hısım –akrabasıymış. Onlar ihtiyar Cyancün'ün vaktinde makama erişemez, aç kalırlardı. Şimdi onlar elde ettikleri yerlere kene gibi yapıyorlar. Bu yüzden, şimdiki zulüm eskisinden çok daha fazla.

Tohti Ali bu yıllarda araba işletmeciliği sahasında idareci idi, bundan dolayı birçok meseleden haberdar oluyordu.

-Şanyonun söylediği doğru. “akraba kene kanı çok emer” diye bir söz var değil mi? Aç kalan yeni memurlar da buna benzemiyor mu? –Dedi Hamidin Goca, Şanyo'nun sözünü kuvvetlendirerek. Onun sözüne bazıları gülüştü.

Hamidin Goca kırklı yaşlar civarında kısa, fakat bedeni sıkı, çevik, şakacı bir adamdı, küçücük gözlerinden daima kahkaha dökülürdü.

Söylenilen sözlerin gönlüne hoş geldiğini hisseden şair bir anda “Yakışmadı” isimli şiirini topluluğa okumayı uygun buldu: (s. 199)

Adam değişti ancak yol yöntem değişmedi,

Cin denenin işleri bir miskal düzelmedi.

...

¹²² Hamidin Goca, Dini –Fenni ilimlere sahip olan bir aydıdır. Uzun yıllar maarif müfettişliği ve dernek başkanlığı yapmış, 1970 yılında eceli ile vefat etmiştir.

Şair bir solukta şiirini okuyup bitirdikten sonra, topluluk “gerçekten düzelmedi, düzelmedi...” diye tekrarladı.

Öğle yemeğinden sonra hava epey ısındı. Misafirler dışarı çıkıp iki kanal arasındaki gün boyunca güneş almayan serin yerlerde gezintiye çıktı. Sık ve gür ağaçların arasından uğul uğul esen rüzgâr insana sonsuz bir huzur bahşediyordu.

Şanyo ağa, Kuça taraflarından ne haber var? –Dedi şair yakınında yürüten Tohti Ali’ye bakarak. Çünkü Tohti Ali’nin Kuça tarafıyla sıkı münasebeti olduğunu o iyi biliyordu.

-O taraftan gelenlerin hepsi de vergiler çok, diyorlar, -dedi Tohti Ali.

-Kendiniz gitmediniz mi?

-Bu yıl vaktim olmadı.

Şair biraz durduktan sonra, konuşmanın yönünü değiştirdi:

-Koça’da açılan yeni okulların hali şimdi nasıl?

-Bir zamanlar vardı, şimdi yok.

-Yeni açıldığı vakitlerde ben de okumuştum, -diye söze karıştı Hemdul Bayveççe, -Hamit Hacım, Abdumecit Mehsum diye öğretmenlerimiz vardı...

-O adamlar şimdi de var. Hamit Hacım ile ağabeyim Tömür Şanyo nehir boyunda birlikte oturuyorlar. Onların arası iyidir(s. 200) gelip giderler, -dedi Tohti Ali durumu anlatarak. –Koça’daki mektep hayli revaç buldu, ihtiyar Cyancün’ün buyruğu ile kapatıldıktan sonra, tekrar açmaya imkân olmadı. Şimdi Abdumecit Mehsum Hanika’da çocuklara kıraat, hüsnühat öğretiyor, diyorlar.

-Yaşlı cyancün ölüp Cin Şuren’in iyet başına geçtiği bu fırsatta Turfan’da mektep açtık. –Dedi şair kendi macerasını anlatarak. –Biz bambaşka bir yol tuttuk. Sosyal şartlara itibar edip, fitnecilerin ağzını kapattık. Bununla birlikte mektebimizin işleri oldukça başarılı yürüyordu. Kuçalılar da bize benzer bir yol tutmuş olsalar, mektep açıp eğitim işlerine başlamış olurlardı.

-Lakin, Kuça tarafının fitnesi yamandır. Ağa –bey, vezir –vüzera denenler boş değildir!

-“Kurdu olmayan orman, hırsız olmayan yurt olmadığı gibi”, her yerin fitne – fesatçıları da olur, -dedi şair kalabalığa seslenip, ardından derin derin nefes aldıktan sonra dikkatli bir ahenkle devam etti. Fitne –fesatçıların mahvetmesinden sonra kalan günümüz böyle. Şimdi biz çok ağır bir güne kaldık. Cehalet, hurafecilik, nadanlık bataklığına saplanıp gidiyoruz. “Armut piş, ağzıma düş” dersek işin olacağı budur.

-Düşmanın kalbine insaf dileyip sessizce yatmak daha da anlaşılmaz, -dedi Ahmet Mehsum gülümseyerek, kararlı hareket etmek gerek, armudu da kendimiz düşürüp yemeliyiz! –Onun iri gözlerinden manalı bir nur saçılıyordu.

-Şimdi bizim, arzu –maksadımızı dağ gibi basıp (s. 201) duran istibdat düzenini kesin olarak parçalayıp atmamız gerek. Bundan gayrısı boş! –Dedi Gafur Ariz göğsünü mağrurca gererek.

Boyuna bakıldığında başı küçük görünen, siması beyaza mail, yuvarlak yüzlü Gafur Ariz otuz beş yaşlarında güçlü bir yiğitti. Onun az önceki sözlerinden maksadı kolayca anlaşılıyordu.

-Bu günlerde bir iş çıksa nasıl olur? –Dedi Ahmet Mehsum.

-Nasıl olacak, ormana ateş düşürür bu! –Dedi Gafur Ariz.

Onlar kanal boyunca yürüyüp yine bir süre dertleşti. Sohbetin manasına bakıldığında, onların fikir –düşünceleri, arzu –istekleri esas itibariyle benzeşiyordu. Laf –sözleri, tıpkı çeşitli taraflardan akıp gelen suların bir noktada buluşup, büyük bir nehir hasıl kıldığı gibi fikir akımı teşekkül edip, tabii şekilde istibdada, karanlığa karşı güce dönüşüyordu.

Şairin Toksun’a gelişi birçok aydını, baş başa verip dost olmaya, dağılık düşünce –fikirlere bir noktada merkezleştirme fırsatına dönüştü. Bundan son derece mutlu olan ve rağbet eden gençler gece gündüz şairle birlikte oldu. Eriklerin olgunlaştığı çağlar olduğu için, Gafur Ariz şairi kendi bağına gezintiye davet etti. Başka kişiler de şairi arka arkaya kendi evlerine ziyafete davet etti. Bu süre zarfında bir birinden değerli atlara binen gençlerin toplanıp bağdan bağa, mahalleden mahalleye at oynatıp yürüyüşleri bütün şehri lerzeye getirmişti... (s. 202)

Abduhaluk Uygur Moğolların her yıl eski yıl hesabına göre 6. Ayın 12. Günü Börti’de düzenlenen Medir bayramına katılmak için gitmişti. Moğolların yaşayışını görüp, dilini öğrenme isteği gerçekleşeceği için kalbi mutlulukla çarpıyordu. Yüreği tarifsiz heyecandan tıpkı göğüs kafesini yarıp çıkacakmış gibi güçlü vuruyordu.

“Bilgiden sonra gelir senin bilgin,
Bilmek değil midir dileği halkın.
Engelleri aşsan yine engel görünse,
İsteğin azalmasın durma yürü.”

Kazak mütefekkeri Abay’ın bu tavsiyesinin ruhu Abduhaluk Uygur’un vücudunda deniz gibi dalgalanıyordu. O ilim –bilime kendini tıpkı pervane gibi vuruyordu. Dünyadaki varlık nedeni ilim öğrenmek, durmaksızın ileri gitmekti.

Toksun’un Yılanlı köyünden Hemdul Bayveççe’nin yol arkadaşlığıyla yola çıkan şair seherin serin havasında kendini çok dinç hissediyordu. Asumandaki sayısız yıldız birbiriyle üstünlük yarışına girmişçesine cilve yapıyordu. Ön ve sol taraftaki dağlar tan karanlığında uzaktan tıpkı kara renge boyanmış duvar gibi karanlık, fakat ihtişamlı görünüyordu. Onlar Üstigol’a doğru gidiyordu, gün çıkıp sıcak bastırmadan boğaza girmek için aceleyle yürüyorlardı. Bu yolculukta şairle Niyaz Kari’den başka Hemdul Bayveççe, onun Manap isimli bir hizmetçisi ve Hamidin Hoca gibi (s.203) adamlar vardı.

Şafak kızardı. Dağ tepesi meşale gibi parlıyordu. Güneşin güzel cemalini göstermesiyle birlikte yolcuların gözleri önüne muhteşem manzaralar serildi.

Seferdaşlar birbirine bakıştı. Sabah güneşinin sihirli nuruyla aydınlanan tanıdık simalar çok sevimli görünüyordu.

Hoca ağabey, -diye söze başladı Hemdul Bayveççe at üstünde eğilip Hamidin Goca’ya bakarak, onun gözlerinden sabah sevincinin nurları saçılıyordu. –ne kadar çok şey almışsınız. Yenge hanım eksik kalmış, onu da alsanız bütün evi göçürüyor olacaktınız!

-Sabah onunla da çok atıştım, -dedi Hamidin Goca şakaya şakayla karşılık verip, elini tutup yürüyüverdim, ağlayıp kaldı...

Bu söze herkes kahkahayla gülüştü.

-“Yazın giysi, kışın azık” derler, -diye söze başladı Hamidin Goca gülüşmenin sonuna ulayarak, -dağa çıkınca giysi olmasa, kadı efendinin yaptığı gibi “Adını anmadan yap” denilen iş olur.

Bu söze Toksunlular güldü. Çünkü onlar bu meşhur sözün ortaya nasıl çıktığını iyi biliyordu. Turfan’dan gelen misafirler ise o sözü anlamadığından hiçbir şey ifade etmiyordu. Gülmeseler de, ilgi duyup kulak kabarttılar. Bundan dolayı Hemdul Bayveççe bu söze ait hikayeyi misafirlere de anlatmak istedi:

-Hoca Ağabey, deminkini anlatın, biz de öğrenelim! –Dedi. Onun amacını bilen Hamidin Goca söze (s. 204) başladı.

-Bir vakit bir kadı efendi birkaç ulema –eşraf, bey ile dağa çıkmış, Hamidin Goca kendi kendine kıkırdayıp devam etti, Tunga’da çobanlar iyi ağırlayıp misafir etmişler. Tunga, gecesi soğuk bir yer olduğu için, kadı efendi ince giysilerle olduğu için, donmaya başlamıştı. Gece yarısı olduğunda o beyi çağırıp: “örtü gibi bir şey yok mu?” diye sormuş. Bey arayıp hiçbir şey bulamadan gelip: “atılmış eşek örtüsünden başka bir şey yok” diye yerine geçmiş.

Kadı efendi bir şey söylemeden sessizce bir müddet oturup kalmış, lakin soğuk onu yine konuşmaya mecbur bırakmış. Bu yüzden o beyi tekrar çağırıp: “biraz önceki şeyi adını söylemeden alıp getirip örtün” demiş. Bu vaka işte böyle olmuş...

Böylece kadı efendi yağır eşeğin örtüsünü bir gece örtünmemiş mi? –Hemdul Bayveççe bunu söyledikten sonra kendini tutamayıp kahkahayla güldü. Şair de bu hikâyeden hoşnut kaldı.

-Doğru, onu kınamamalı, -dedi Niyaz Kari söze karışıp, “dağ yerinde” böyle işler çok oluyor. Yaş –yağmur olsa daha da büyük felaket basıyor.

Tan atmasıyla birlikte atların da toynağı ısınıp yürüyüş zevki arttı. Onlar dizgin boşaltıp, birbiriyle yarışıp uçar gibi tez ilerliyordu. Yolcular sanki kendilerini dağ içinin nefes gibi çektiklerini hissetti.

-İşte geldik, -dedi Hamidin Goca Üstigol ağzını başı ile işaret ederek.

Boğazın ağzına yakın etekte büyük bir akıntı izi uza- (s. 205) nıp duruyordu. Genişliği iki yüz metre kadar olan bu kuru akıntı izi yoğun bir kırma taşla doluydu.

Bu hayli büyük akıntı olsa gerek, -dedi Abduhaluk Uygur önünde uzayan akın izine bir bakış atarak. –Eğer bu yataktan sel suları akmasa, bu kadar çok ve büyük taşlar olmazdı. Bakın işte o kenara, su yalamasa, nasıl olurdu?

-Şimdi de bu yataktan taşkın su geliyor, -dedi Hamidin Goca.

-Bu söze bakılırsa su yönünden zenginsiniz.

-Alguy'daki suyu görerseniz daha da hayran kalırsınız. Bu günlerde ata geçit vermiyor.

-Buna göre epey çok kaynak var gibi?..

-Saymaya kalkışsak hayli çok, -dedi Hamidin Goca şairin sualine cevap verip, mesela doğudan saysak, Kurudağ kaynağını hesaba katmazsak, Argibulak, Koşterek, Köknek, Üstigol, Zormuta, Alguy, Uvir, Yağçiveçi, Baytoğay gibi toplam dokuz kaynak var. Bir rivayette Toksun adı "Dokuz su"dan gelmektedir deniliyor. Önceleri bu kaynaklardan su gelirken şimdi bazıları kurudu. Öyle olsa da bazı yıllar kaynaklardan taşkın gelip epey telaşa sebep oluyor.

Yer şekillerine bakılırsa, -dedi Abduhaluk Uygur arkasına dönüp, Toksun'dan Turfan'a kadar olan uçsuz bucaksız vadiyi gösterip, -bu vadinin eski zamanlarda büyük bir göl veya büyük bir iç deniz olması mümkün.

-Sizin bu sözünüze katılıyorum, -dedi Hamidin Goca ilgiyle, Toksun'un şu engin nehir yataklarında kalın tuz tabakaları var. Tuz dediğin göl veya deniz kıyısında peyda (s. 206) olan nimet. Yine bir delil: Serikdön'den Kargıçak'a kadar olan aralıkta kesif bir çürümüş kamış kökü var. Ona biz "çim odun" deriz. Bu kadar çok kamış köküne bakılırsa, buraların eski zamanlarda büyük bir deniz veya büyük bir göl olduğu ispatlanıyor.

-Toksun etrafında Moğolca adlandırılan yerler epey çokmuş, -dedi şair. O biraz önce sayılan akıntıların isimlerini düşünmüştü.

-Boğaz içine girsek, dağ -yokuş isimlerinin hepsi Moğolca, -dedi Hamidin Goca cevap yerine, -mesela, Üstigol'un içindeki geçtiğimiz Beşinti, Börti, Sağansala, Dolen, Bağçingol denen yerler ve Alguy, Evirgol, Şargol, Zormuta denen boğazların isimleri de Moğolca değil mi?!

-On üçüncü asırda, -dedi şair, -Moğollar güçlenip Cengiz Han Asya'nın büyük bir kısmı ve Avrupa'nın bir kısım yerlerini boyunduruk altına almış, bu tarihi şartlar altında birçok yerin Moğolca adlandırılması şaşırtıcı değil.

Sohbet koyulaştığı için bunlar boğaz içine nasıl girdiklerini de anlayamadılar. Boğaz içinde bir kanalda tertemiz su akıyordu. Yolcular su boyuna inip el -yüzlerini yıkayıp biraz rahatladılar. Manap çeyrek saate kalmadan çayı hazırladı. Sonra hepsi sofraya bezine oturup ekmek -çörek ve önceden pişirilmiş soğuk etle kahvaltısını yaptı.

-Bugün siz beni çok memnun ettiniz, -dedi Hemdul Bayveççe çay içerken Hamidin Goca'ya bakıp.

-Ne yönden diyorsunuz? (s. 207)

-Benim memnun olduğum nokta, -deyip düşünmeye başladı Hemdul Bayveççe, -ben şu şehirde doğup büyüdüm. Yaşım otuzu aştı. Kendimce bu şehirde benim gibi adam yok diye düşünmem mümkün. Babam Kadir Cengi Kuça'da bey, büyükbabam Goca Abdullabeg ise tugay komutanı, iki yüzden fazla askere kumanda ediyor. Para – mal, arazi yeteri kadar var. Ama bana Toksun etrafındaki dağ –nehir, boğazları say deseler sayamayabilirim. Siz tıpkı ipe dizer gibi söylediniz. Onun üstüne Abduhaluk Uygur da kendi görüşlerini ortaya koydu, tarih anlattı. Bu yönlerine bakarak sizlerden çok hoşnut kaldım. Doğrusunu söylemem gerekirse, bugün doğduğum yurdu düşünür oldum.

Şahsen ben de çok memnunum, -dedi Abduhaluk Uygur yüzüne gülümsemiş yerleşerek, -ben şimdi Toksun hakkında temel bir fikre sahip oldum. Dünyada her türlü yurdun tarihi, coğrafyası, dağ –nehirleri, yaşam tarzı, örf –adeti olur. Her bir adamın, ana yurdunun hiç olmazsa bu kadarlık durumunu bilmesi gerek. Böyle olursa o hayırlı evlat olarak düşünülür. Bir adam doğduğu yurdunun aşını ekmeğini yeyip onu tanımasa, sadece kendini tanıyıp aslını bilmeseyse, ona nasıl insan denilsin? Öylelerine dünyaya yalnızca yiyip –içmek için gelmiş demez miyiz? Eğer yiyip – içmek için gelmişse, onlara koyun ya da ev kedisi demez miyiz? Hamidin Goca ağabeyimin kendi yurdu hakkında çok malumata sahip olması hepimizi, bilhassa şahsen beni çok memnun etti. İnsanın işte böyle olması gerek.

Çaydan sonra onlar yine atlanıp yoluna devam etti. Yol (s. 208) su boyunca uzanıyordu. Onlar ilerledikçe dağ manzarası sihirbazın oyunu gibi değişip duruyordu. Temmuzun güneşinde kadife gibi parlayan yaylalar, sık ot –çöplerle dolan dereler, serapa yeşil kilime benzeyen tepeler, yine nasılsa sihirli manzaralar yolcuları isteksizce kendine çekip, durmaksızın ilerlemelerine dürtü oluyordu. Yolcular büyük bir tutkuyla manzara kovalayıp yürüyerek, çobanların konakladığı ağıllara ulaştıklarını farkedemedi.

Karadağ'da koyun çoktu. Dört –beş adım yürünse koyun ağılları karşılaşıyordu. Misafirler buralarda eğlenip dolaştıkça, ötekten öteke göçüp misafir oluyordu. Hangi ağıla uğrasalar hayvancılar koyun kesip misafir ettiler. Çadır önüne misafirlerin sohbetini duyalım diye toplandılar.

-Bizim dağlarımız, yaylalarımız ne kadar güzel, ne kadar hoş –Abduhaluk Uygur heyecanını bastıramayıp, şairane hissiyatını beyan edip çobanları memnun etti, -dağın, yüreği gençleştiren saf havası, bedene şifa çeşme suları, gözü kamaştıran

rengârenk dağ gülleri, kadife gibi yemyeşil çimeni, ohh! Ne kadar asil! Cennet misali!..

Dağ gecesi acayip sessizdi, sanki dünyada hiç canlı kalmamış gibi, etraf sessiz – sedasız sükuta dalmıştı. Yıldızlar tıpkı şehirlerdeki sokak lambaları gibi yakınlarda parılıyordu. Temiz hava, serin rüzgar insanı dinçleştirip, ruhunu coşturuyordu. Böyle güzel akşamlarda tertiplenen sohbetlerde şair etraftakileri bazen içtimai hayat, halkın acıklı kaderi, siyaset hakkında konuşup derin düşüncelere salıyor, bazen de (s. 209) nükteli sözler söyleyip güldürüyordu. Yine bazen de şiir okuyordu.

3

-Oh, Börü'nin içi şaşırtıcı derecede mamur olmuş. –Dedi Hamidin Goca hayran kalarak, ne kadar çok çadır bu!..

Gerçekten Börü'nin içi çadır, insan ve atlarla dolmuştu. Onların çokluğu herkesi hayran bırakmıştı. Boğazın içindeki yamaçlar, ağaç araları ve düz yerlerde boşluk kalmamış, her yere çadır dikilip kazanlar asılmıştı. Gerçi bayram daha başlamamış olsa da, rakı –şarap içme, çalgı çalıp şarkı söylemeler çoktan başlamıştı. Güzel giyinmiş çocuklar, çaçtenge¹²³ asan kızlar ceylan yavrusu gibi çadırdan çadıra geçip duruyordu. Herkes memnun, herkes bayram coşkusuna gömülmüştü.

Misafirler yol boyunca ilerleyip geliyordu. Onlar buradaki ibadethane önüne gelip attan indiğinde birkaç Moğol gelip, misafirlere hal hatır sordu. Onlar Uygurca'yı çok güzel konuşuyordu. Genelde Toksunlularla alış veriş yaptıkları için, havadan sudan konuşarak misafirleri tanımaya çalışıyorlardı. Genel olarak zihni ve gözü açık olan Moğollar Hemdul Bayveççe'nin Kuça Beyi Kadir Cengi'nin oğlu, Abduhaluk Uygur'un şair, Lopnurlulara başkan olan Niyazbek'in damadı olduğunu öğrendikten sonra, onlara fevkalade izzet –ikram göstermeye başladılar. Misafirleri hususi çadır açtırıp yerleştirdiler. Kendiniz kesip yiyin diye birkaç koyun geti- (s. 210) rip bağladılar. Hatta odun, kazan gibi şeyleri de hazırlayıp misafirperverliklerini gösterdiler.

Ara isimli Moğol mollası sabah –akşam gelerek misafirlerin hal hatırını sorup dostluk gösterdi. O da Uygurca'yı akıcı konuşuyordu. Onun sözlerinden çok yerleri

¹²³ Çaçtenge: Örülmüş saçın ucuna takılan madeni para.

bildiği, çok kişilerle tanıştığı anlaşılıyordu. Sohbet devamında Abduhaluk Uygur Moğolca öğrenme arzusunu söylediğinde, o çok memnun olup:

-Ben senin kaynatanı iyi tanırım, o hoş bir adam. Biz dostuz, -diye durmadan konuştu, eğer sen Moğolca öğrenirsen, ben sana bir altın kitap takdim edeyim.

Medir bayramı hoş bir şekilde üç gün devam etti. Her gün eğlence, at yarışı oldu. Bayram sevinciyle gece sabaha erişti.

Medir bayramı bittikten sonra, Hemdul Bayveççe Köknek içi ile Toksun'a döndü. Abduhaluk Uygur'la Niyaz Kari ikisi Karaşehir'de kaldı.

Onlar Ara'nın evine gittiğinde Ara onları sevinçle karşılayıp, vaadine binaen kitap hediye etti. Bu kitap Moğolca eski bir elyazma idi. Abduhaluk Uygur kitabı alıp sayfalarını çevirdi, ama hiçbir şey anlayamadı. Niyaz Kari de kitabı eline alıp evirip – çevirip baktıktan sonra:

-Altın kitap dediğin bu mu? –Diye gülümsedi.

Ara onun sözünü duyunca kızarıp “ce, ce”¹²⁴ diye tekrarladıktan sonra Abduhaluk Uygur'a bakıp:

-Kaynatana dost olmasam, bu kitabı sana vermezdim, -dedi heyecanla, kitaptaki (s. 211) atalarımın yazısı, Müslüman olmadan önce bu yazıyı kullanıyorlardı, şimdi sizler bilmiyorsunuz, önce bunu öğrenin. Kitapta sizlere faydalı birçok malumat var!..

Sonra Abduhaluk Uygur vedalaşıp yürüdüğünde, Ara uğurlamaya çıkıp:

-İyi oku, iyi öğren! –Deyip tekrar tekrar vurguladı. (s. 212)

¹²⁴ .Moğolca ca (za): Tamam, evet; çok iyi; öyleyse iyi.

On Yedinci Bölüm

1

-Ayy, nasıl batırdım!..

Doppa diken Ayimhan eline iğne batırıp çok korktu. Eli acıyıp ağrıdı. O iğne batan yeri iyice sıkıp zehri çıkarmak istedi.

O küçük veya yaramaz bir çocuk değildi. Eline iğne nasıl battı? Bu elbette sebepsiz değildi. Bu sebebi o anda ondan başka hiç kimse bilmiyordu...

... O doppayı düşündüğünden ne kadar güzel, ne kadar nefis tamamlamıştı. İp renkleri dikkatle seçmiş, gül işlemlerini büyük bir ustalıklarla dikip açtırmış, altın çekip yıldız gibi parlayan bu doppayı sevgilisi Abduhaluk Uygur'a kendi eliyle giydirdi. O, yüzlerce, binlerce kişinin arasında parlayıp göze olağanüstü görünüyordu. Şair bundan çok memnun oldu ve minnettarlık bildirip Ayimhan'ın çenesini hafifçe kaldırdı. Teni tıpkı güçlü elektrik dalgasına yakalanmış gibi silkindi. Ayimhan işte böyle mest eden hayaller esnasında eline iğneyi batırırverdi.

-Hey, Ayim elini ovalayıp duruyorsun! Akrep mi soktu yoksa erini özleyip iğne mi batırdın?

Ayimhan'ın dostu Hasiyet büyük kapıdan kahkahayla gülerken beş yaşlarına giren kızını peşinde getirip (s. 213) girdi. Ayimhan oturduğu yerden doğrulup dostunu karşıladı, çocuğu kucağına alıp şımarttı.

-Kocaman olmuş! –Ayimhan sevgiyle öpmeye başladı.

-Öpüp durma hasta edeceksin.

Hasiyet kahkahayla gülüyordu.

-Öptüm diye sevinmen lazım. Ayimhan çocuğun yanağını daha da şiddetli öptü.

-Sevdiğin adam Kardeşir'e gitti gerçekten sıkıldın değil mi? Ne yapmaya gitti, ne zaman gelecek? Orada evlenip kaldı mı?.. –Hasiyet gözlerini oynatıp, kaşlarını kaldırıp sanki Ayimhan'ın yüreğini yakar gibi sözleri yağdırıyordu. Ayimhan onun sözlerinden birden kızarıp:

Çocuğunu öptüm diye bir ton laf söyledin! –Deyip çocuğu yavaşça yere bıraktı.

Hasiyet Ayimhan'ın dost olup, adı geçen dört kızın içindeki gözü en açık olanı idi. Ayimhan'ın düğünü olduğu yıl o da Buyluk tarafına gelin gönderildi. Aradan beş yıl geçti, o üç çocuk doğurup hepsini büyüttü. Ayimhan onun aksi idi. O bu zamanda

üç çocuk doğurdu, ne yazık ki, onlar hastalık sebebiyle arka arkaya yitip gitti. Bu yüzden Ayimhan'ın gönlü kırık, derdi ağır idi. Bu sebepten Hasiyet ona hisdaşlık yapıyordu. Ana –babasının evine aznalık¹²⁵ geldiğinde her zaman uğruyordu.

-Şelper¹²⁶ gibi kızarıyorsun, erin gerçekten evlendi mi yoksa? Evleneyim dese bir lahza evlenebilir, şair değil mi? Onun gibi büyük şaire Kardeşehirliler kızlarını dualatıverir. (s. 214)

-Evlenirse evlensin.

-Gerçekten evlenmiş olsa ölürsün!

-Ben o kadar dayanıksız değilim.

-Hadii... Gerçekten çok dayanıksızsın sen! –Dedi Hasiyet gülererek, -beni bilmiyor mu sanıyorsun? Böyle işlere gelince, benim gibi dobra dobra konuşanlar iyi, diyeceğimizi deyip otururuz. Senin gibi her şeyi içine atanlar, doğru sözü insana söylemeyi kabul etmeyenler çok dayanıksız oluyor!..

Hasiyet bu sözleri şaka şeklinde söyledi. Ayimhan onun sözlerine tebessümle cevap verip, onu kendi oturduğu kerevete alıp götürdü.

-Gülünü çok güzel benzetmişsin, dedi Hasiyet kerevete oturur –oturmaz doppayı eline alıp, Ayimhan onun övgülerine gülümseyerek sessizce oturup kulak verdi, eşini gerçekten memnun edeceksin! Bak, işlemeleri ne kadar açmış! İp renklerini de iyi seçmişsin. Eşin dönüp gelince şu doppa için sekiz –on öpücük kondurur!..

-Başka laf –sözün yok mu? –Dedi Ayimhan Hasiyet'in omzundan bastırıp oturarak.

-Dur, ne acele ediyorsun? Çok sözlerim var daha,-dedi Hasiyet elindeki doppayı bıraktı, yerinden kalkıp avlunun ortasındaki çiçeklikten iki tane süsen çiçeği koparıp kızına verdikten sonra, kendisi bir tane ıtırgül goncasını koparıp dönüp geldi.

-İşte şuna bak, -dedi o Ayimhan'a elindeki goncayı gösterip, -bu gonca kabuğunu yarıp çıkmak için (s. 215) uğraşır duruyordu. Bu onun olgunlaşır, açılması gereken vakit, sabah bakacak olsan, bir gecede açılıp güle dönüşüyor. Bununla onun goncalığı biterdi. Yeni açılan gül birkaç gün boyunca canlılığını koruyup hoş kokular saçar. Bu onun en kıymetli vakti. Böyle zamanlarda herkesin bu gülü koparıp koklayası gelir. Lakin, zaman geçince gül solmaya başlıyor. Bununla birlikte gülün tazeliği tükeniyor. Biliyor musun? Sen de tıpkı şuna benziyorsun...

¹²⁵ Aznalık: Gelinlerin her Cuma günü ana –babasının evine gitmesi.

¹²⁶ Şelper: Pamuk ve ipektan dokunan kırmızı kumaş.

Hasiyetin kakkahayla gülüşü avluyu kapladı.

-Vay patavatsız, ne diyor diye ağzına bakıyorum, bu da laf mı? –Ayimhan onu alaya aldı.

-Evet, niye alay ediyorsun? Güle benzetmeme memnun ol! –Dedi Hasiyet.

-Güle nasıl benziyormuşum?

-Şimdi bilmiyor musun? Sen köksüz, güçsüz ağaç, püf desen uçacak deve dikenini gibisin.

Onlar kerevette oturup samimi bir şekilde dertleşmeye başladı.

-Kocan çocuk hakkında bir şey demiyor mu?-Diye söze başladı Hasiyet.

-Hayır o hiçbir şey demiyor, -Ayimhan tam bir güvenle cevap verdi.

-Boş laf! –Dedi hasiyet yüzüne kati tavır takıp, er dediğin bir anda değişir.

Onlarda insaf yok, bırakmak istediği anda bırakıp giderler. En iyisi, kadın kısmı işin sıcağında birkaç çocuk doğurup, büyütüp kök salmalı. O zaman erkek kısmı kıpırdamıyor. Biliyor musun, sen şimdi kökü olmayan ağaca benziyorsun... (s. 216)

-Dediklerinin hepsi korkunç laflar, -dedi Ayimhan gülümseyerek, ama simasından endişe ve üzüntü okunuyordu.

-Ben sana şunu söyleyip duruyorum, -dedi Hasiyet çocuğunun başını okşayarak. Onun telaffuzundan Ayimhan'a gönüldaşlık yapmak istediği anlaşılıyordu. Kendine vaktinde sebep kıl, eşim bir şey demiyor deyip sessizce yatma. Hey Ayim, ben sana bir şey söyleyeyim, o şeyi yaparsın, yapmazsın o senin kararın... Hasiyet yüzünde ciddi bir tavırla sözüne devam etti. –Tuyuk tarafında Kerem Şeyh denilen bir molla var diyorlar. O molla okusa veya buhurlasa, doğurmayan kadınlar doğurur, çocuğu durmayanların çocuğu dururmuş. Bizim mahallede kaç kadın bu adama okutup çocuklarını sıraya dizdi. Karagoca'da yine bir bilici kadın çıkmış diyorlar, her hangi bir adam kapıdan girse hemen gözünü yumup, oturup ona bütün dert –illetlerini söylüyormuş. Sen de çare bulmak için bilici kadınlara git, şeyhlere okut, vaktinde bir iş yap, erkek milletinin dediğine güvenme.

Hasiyet Ayimhan'a yine çocuklu olmak hakkında birçok vaaz ve nasihat kıldıktan sonra, vedalaşıp gitti. Onun sözleri Ayimhan'ı etkiledi. Çünkü bu yönde onun hayli ağır iç sıkıntısı vardı. Düğünden sonra doğan üç çocuktan birinin bile yaşamaması ana –babaya, özellikle anneye kaldırılamayacak bir elem veriyor. Bu sebepten Ayimhan kaygılanıp içine atıyordu. Evliliğin meyvesi olan bebeği öpüp sevmek istiyordu. O gündüzleri çocuk hakkında tatlı hayallere, geceleri ise şirin

düşler ummanına dalıyordu. Bazen de (s. 217) ümitvarlıkla kendi kendini avunduruyordu... Maalesef, hayal denilen hep aynı, düş denilen de hayalin uykudaki aksi. Gerçeklik, onun tatlı hayal, şirin düşlerini acımasızca berbat edip, onu yeniden sıkıntı sahrasına atıyordu.

Hasiyet bugün bir sürü saçma sapan söz edip, gülüp eğlenip çıkıp gitse de, aslında Ayimhan'ın yarasını kaşıyıp, gönlüne acı tohumları saçmıştı. Bundan sonra onun gözünün önünde bilici kadınlar ve üfürükçü şeyhlerin siması vücut bulmaya başladı. Ayimhan'a sanki onlardan kolaylıkla medet –deva bulabilecekmiş gibi gelmeye başlıyordu.

Ayimhan'ın derdini tek insan, annesi Gülzimar Hanım gerçekten düşünüyor ve ona elinden geldiğince yardımcı olmaya çalışıyordu. Türbeleri –üfürükçüleri ziyaret edip dua ediyordu. Mollalara suya ayet okutup, Ayimhan'a içiriyor, şifalı sularla yıkıyordu. Şeyhlere muska yazdırıp, kurşun döktürüp yağ koklatıyordu. Anne –çocuk ikisi bir defasında Tuyuk Hoca'ya gidip gelirken, bilici kadınla karşılaştı.

-Hay Allah, neden vaktinde gelmediniz, biçare çocuk hastalanmış!.. Bilici kadın onları görüp sağlık dileyeceğine, korkunç sözler söylemeye başladı. Bu kadar dikkatsizlik olur mu? Vay yazık, bu durumda doğan bebek nasıl yaşasın?! Çabuk kan sürüp, pére¹²⁷ oynatın. Belinin altını buhara tutun, şifası Hüdandan!.. (s. 218)

Bilici kadın tam da ana –kızın gönlündeki iş hakkında konuşup, onları şaşırttı.

Bu işler çok gizli yapılsa da, kaynana Niyaz Hanım'ın her şeyden haberi vardı. Ana –kız ikisinin Tuyuk Hoca'ya ve büyük şifalı sulara gittiklerini duyup, gönlünden: “İyi, kızını iyileştirsin, Ayimhan düzeliyor, oğlumun çocuğu yaşasa iyi olmaz mı?” diye bilmezden geliyordu...

2

Öğleden sonraki bir vakitte avlunun bir kenarına ateş yakıldı. Kurumuş erik odunu çatırdayıp alevler saçarak yanıyordu. Havanın sıcak olduğu günlerde böyle ateş kime hoş gelir? Ateşin harareti herkesi uzaktan yakıp, kaçırıyordu. Ateşin etrafında Kerem Şeyh'in iki müridi ateşe odun taşıma, korları bir yere yığıp üstüne taş ve eski çapaları taşıma gibi işlerle meşgul oluyordu. Onların esmer zayıf suratı ateşin hararetinde daha da kararmanın dışında, tıpkı ateşe atılmış lastik gibi parlıyordu.

¹²⁷ Pére: Tuğ bağlayıp, tef çalıp ayet okuyarak hastanın tedavi edildiğine inanmak.

Onlar yine çamura batmış tuğlacılar gibi bacaklarını dizlerine kadar sıvamış, kapkara incecik bacakları maşa gibi görünüyordu.

İri gövdeli, dağınık sakallı şeyh karartılan kémir¹²⁸ evde ayı gibi heybetli bir şekilde oturup bir şeyler okuyup, zembile sarılan Ayimhan'a üflüyordu. Onun heybetli avazı kémir evde tıpkı bir yere hapsedilmiş arılarınki gibi uğultulu duyuluyordu.

Bugün onlar Rana Hanım'ın söylediği gibi Ayimhan'ı (219) hastalıktan kurtarıyordu... Kémir evin ocağına ağzına kadar su doldurulan büyük leğen konulmuştu, onun üstüne bir karış aralık bırakıp bir zembil sarkıtıldı. Zembilde Ayimhan üç kat yorgana bürünmüş yatıyordu. Şeyh üfürükçülük yaparken, müritlerden biri:

-Buyurun efendim hazır oldu, -dedi el kavuşturup.

-Evet, hazır mı, başlayın! –Dedi şeyh kesin bir tavırla emir verip.

-Haydi.

Müritler ciddi bir şekilde harekete geçip, kor gibi kızaran taş, çapaları maşalarla tutup leğene taşımaya başladı. Leğendeki su fokurdayarak kaynayıp buharı yükseldi. Evin içi bir anda buhar kazanı gibi buharla doldu. Şeyh kapı önüne çıkmış duruyordu. Müritlerden biri girip biri çıkıyor, leğendeki suya kor gibi kızaran taşları taşıyıp duruyordu.

-İmdat... ahh...

Şeyh Ayimhan'ın feryadını duymazlıktan gelip, müritlere bağırıp:

-Taşlar, çapalar soğumasın ha! –Diyordu.

Müritler uçarcasına seğirtip, ısınan taş, çapaları getirip suya atıyordu.

-Canım anam beni kurtar, hiç halim kalmadı...

Ayimhan'ın feryadını duyan anası gözü yaş dolu, şeyhe bir şey demek isterken, Ayimhan yine inledi:

-Canım anam, bana merhamet et!..

-Mollam çocuk pek inliyor! –Dedi ana dayanamayarak.

-Sessiz olun, kadın milleti böyle dayanık- (s. 220) sızdır. Yine keçi gibi meliyor... -Dedi şeyh.

Evin içi buharla dolmuştu. Nefes alınacak gibi değildi. Eve yalnızca iki mürit koşarak girip çıkıyordu. Onların çamaşırlarından cıp –cıp ter akıyordu.

¹²⁸ Kémir: Üstü kubbe şeklinde yapılan ev.

-Vay canım anam... Vay Abduhaluk...

-Evet, işte az kaldı. Keçi gibi melemesinin kesilmesine az kaldı... Sıcak sıcak taşıyın! –Dedi şeyh baskı yaparak. O kimseye ağız açtırmıyordu.

Uzun zaman sonra Ayimhan “ana” diye acıyla bağırıp kusar gibi oldu, avazı sönüp kaldı.

-Hey mollam, çocuğun nefesi içinde kaldı!

Ana sabırsızlıkla içeriye daldı ve telaşla yine bir kadını çağırıp, Ayimhan’ı zembille alıp dışarı çıkardı. Ayimhan bayılmıştı. Ağzının sol köşesinden sarı su geliyordu.

-Vay, canım yavrum!.. Ana ağlamaya başladı. Yine bir kadın yorganları aceleyle açıp atıyordu, her bir yorganı açtığında ondan tıpkı kazandan yükselir gibi yakıcı buhar yükselip onun yüz –gözlerini yakıyordu.

-Aman Yarabbi, az daha pişecekmiş! –Dedi kadın Ayimhan’ın vücudunu okşayarak, böyle iş olur mu?! –O şaşırıp kaldı.

Ayimhan şuursuz yatıyordu. Anasının başında oturup ağladığını işitmiyordu. Başkalarının yandı –pişti diye iç çekişlerini görmüyordu. Bu genç kadın hurafeciliğin kurbanına dönüşüvermişti. İnsanların aklının derinlerine yerleşen hurafecilik asırlardır onları dayanılmaz ağır facialara duçar kılmakta idi. Ayimhan’ın (s. 221) faciası da işte bunlardan biriydi.

Ayimhan buraya kendi ayağı ile gelmemiş miydi? O şimdi hurafeciliğin ölümcül darbesiyle bilinçsiz yatmaktaydı. Eğer nefesi olmasa onun öldüğü sanılabilirdi.

Konu komşu toplanmaya başladı. Hastayı gören herkesin içi sızlayıp, yüreği ezildi. Gözlerinden yaş süzüldü. Ancak ne çare? Olan olmuş. Hepsi: “Takdir böyleymiş” gibi sözlerle kendi aralarında teselli vermeye çalışıyor, birbirlerine kederli gözlerle bakıyorlardı. Bu zaman zarfında onlar bundan makul söz edemediler. Kadınlarsa çokça ağladı. Bundan başka ne yapabilirlerdi?!

Bu vakitte şeyh ve onun akılsız müritleri çoktan kuyruğunu dikmişti. Onlar şu anda kimbilir hangi köşe –bucakta, yine kimlere kene gibi yapışıp, zarar verip, zar zar inletme amacındaydılar.

Ayimhan o gün gece vakti kendine gelip gözünü açtığında, başta hanım, bütün hısım akraba sevinip, onun halini sormaya başladı. “Nasılsın? Biraz daha iyi misin?” gibi sözler yağmur gibi yağıyordu. Ayimhan başında oturanlara tek tek baktıktan sonra hiçbir şey söylemedi. Yalnız gözü hemen yaşla doldu.

Ayimhan bir gün içinde olan bu işe ne desin?! O bugün sabah sanki değirmenden bütün çıkmış gibi sağlam kalkmamış mıydı yerinden? Ya şimdi? İşte şimdi yırtıcı bir kuşun ezip taşıdığı bir parça çiğ et gibi yatıyordu. Ağrıyan yerini tayin edemiyordu. Azaları sanki sezgisini yitirmiş, ne ağrısından (s. 222) ne de hayati gücünün varlığından haber vermiyordu. Gerçekten bu öyle bir şey ki hiçbir usta tabibin teşhis koyamadığı, hiçbir merhemin şifa vermediği tuhaf bir ağrıydı. Bu yüzden o “Nasılsın, biraz daha iyi misin” diyen suallere hiçbir cevap vermeden, kendi haline acıyıp gözlerinden yaşlar süzülüyordu...

Abduhaluk Uygur Onuncu ayda Karşehir’den dönüp memleketinin güz manzarasına büründüğünü, tabiat kanunu gereğince bir mevsimin sona erişini, bütün yeşilliklerin sararıp, kuruyup kaldığını görüp, şairane hissiyatlara gömüldü. Lakin zayıflayıp bir deri bir kemik kalan Ayimhan’ı görünce şaşırıp kaldı. O “ne oldu, hangi hastalığa tutuldun” diye kederle haykırıp, hıçkırarak ağlayacaktı, kendini tuttu. Onun yerine kaynanası gözyaşı döktü. Onun gözyaşları pişmanlık yaşlarıydı. Şair kendini tutarak Ayimhan’ın alnını ve ellerini okşadı. Ayimhan gözünü açıp başucunda oturan şairi bir defa gördükten sonra, gözünü tekrar açmadı. Sanki o bütün arzu –isteğini, dert –hasretini gözyaşıyla ortaya koyar gibi sessizce yaş döküyordu. Şair yumuşacık mendiliyle onun gözyaşlarını siliyordu...

Hastanın durumu günden güne kötüleşiyor, şair gece gündüz onun yanından ayrılmadan durumdan haber alıyordu. Sonraki günlerde hasta nedense şairin elini tutar ve avucuna başını koyup yatar oldu. Bu hal birkaç gün devam etti. Ayimhan’ın ılık nefesi şairin eline sevgiyle vuruyordu. Bir gece tan vakti Ayimhan’ın bedeni birden gevşedi. Nefesi kesildi. Evden ağıt (s. 223) feryat yükseldi...

Ertesi gün cenaze namazı misli görülmemiş şekilde kalabalık oldu. Niyazbek’in kızı, Abdurahman Mehsum’un gelini, Abduhaluk Uygur’un refikası Ayimhan’ın cenaze namazına şehir halkı, bütün hısım akraba, eş dost oldukça çok adam toplanmıştı. Yüzlerce adam gelip şaire baş sağlığı diledi. Mehmut Muhiti, Hesamidin Zuper gibi yakınlar gelip görüştüğünde, kendini tutamadı.

-Sabret, sabret! –Dedi Mehmutbay şairin elini sıkıca tutup, -bizdeki nadanlık, hurafecilik çok kez ciğerlerimizi yakıp, bizlere kan ağlattı.

Şairin vücudu nadanlığa, hurafeciliğe karşı gazapla tutuşmaktaydı. Bu zamanda onun gözünde yeryüzü altüst olup, ağaçlar ters çevrilip ev –mekânlar payimal oluyordu. Gömleklerine sarılmış, sarıklı yüzlerce –binlerce adam sanki iblis gibi

görünüp gönlünü bulandırıyor. Onların düzensiz, dağınık safından hurafecilik, nadanlığın toz –toprağı kalkıp, midesini bulandırır.

Abduhaluk Uygur'un nazarında hurafecilik sanki vahşi bir ayı olup, karşılaştığı insanları dişleyip mahvediyordu. Hurafecilik sanki dehşetli bir ejderha, o bütün köy, kentleri sömürüyor ya da ateş püskürtüp yakıp harap ediyordu. Hurafecilik sanki bir afet, sanki bir veba, bütün şehir, bölgeleri enkaza çeviriyordu...

Namaz kılınıp, tabut uzaklaşıp gittiği çağda, şair kendini (s. 224) hala tutuyordu. Hurafeciliğin acı, elemeleri içinde kendini yok etmek yerine, başına gelen dert –elemi güce çevirip, hurafecilikten ibaret bu yavuz ayıya, bu vahşi ejderhaya, acımasız veba –afete karşı kesin bir savaş gerektiğini o iyice anlamıştı (s. 225)

On Sekizinci Bab

Yıldızlar kayıp duruyordu. Tabutlar çıkıp duruyordu. Günler yıllar birbirini kovalayıp geçip gidiyordu. Geçen işler, geçen günler hemen hayale dönüşüp, akıldan çıkıyordu. Oyunun zevki geride denildiği gibi, yine yeni yeni cazip işler peyda olup, insanı kendine çekiyordu. Yeni iş, yeni meşgaleler kendi zarurieti, kendi sürati ile insanları acele fikirlere salıp, geçmişi hatırlayanın rahatı da kalmıyordu. İnsan hayatı işte böyle mücadele –telaş içinde devam ediyor...

Ölenle ölünmüyor, eğer anam öldü diye çocuğu, çocuğum öldü diye anası ölecek olsa, dünyada insan kalır mı? İnsansız dünyanın zevki kalır mı? Zevki olsa bile ondan kim faydalanır? İşte... Gece kayan yıldızların ateş kuyruğu dahi sönerken, şimdi uzaklaşan meyyitin yası biter bitmez, cemiyette yeni bir şarkı peyda oldu. Şarkının adı “Açıl”, bu ne kadar hoş, ne kadar sevimli bir şarkı! “Açıl” sözü! Bu söz ne kadar canlı, ne kadar sedalı, değil mi? Gül açıl, bahtım açıl, yarım açıl, mektep açıl, doğru yol açıl! Her türlü arzu –isteklere uygun düşüyordu, “Yaşa” demeye benzer kulağa çok hoş geliyor. Bu şarkının peyda olmasıyla, sıcak şehirleri, engin köyleri, yemyeşil kırları bahar güneşi gibi kaplamıştı. Eğer dünya insansız olsa, “Açıl”ı kim meydana getirirdi, kimler söyler- (s. 226) di, kimler zevkle dinlerdi?..

Onun beyitleri ne kadar tesirli, ne kadar halka uygun değil mi?

Beş altı zaman oldu, açıl,
Dünya döneyim diyor, açıl.
Yürekte kaynayan su, açıl, gül açıl,
Kana karışayım diyorlar, açıl.
Açıl, açılmayan gül olmaz, açıl!

Bu şiir halk arasında dolaşıyordu, bu ahenk nereden geldi, nasıl ortaya çıktı? Bu tarafları bilinmiyor. İnsanlara kim öğretti? Öğreten kişiyi bulmak da mümkün değildi. Ama bu şarkıyı genç –yaşlı, kadın erkek herkes biliyor. Hatta küçük çocuklar bile “Açıl açıl gül açıl” deyip cıvıldaşıyordu.

Bu şarkı 1930 yılı baharında peyda oldu. Baharda cihanın her yerini yeşillik kaplaması gibi, bu şarkı her yerde söylenir oldu. Büyük küçük herkes, büyük bir iştiyakla, coşkuyla söylüyordu. Ona mani olmaya çalışanlar çıktı, imam –müezzinler “şarkı denen şeytanın sedasıdır”, ezan sesini bastırdı, bu doğru değil, diyerek karşı çıkıp tavır aldılar...

-Durun, bir dakika bekleyin, iki çift sözüm var, dedi müezzin yatsı namazından dönen cemaatin önünü kesip. Cemaat durduktan sonra, imam söze başladı. –Şimdi nereye varsak “Açıl”, nasıl bir “Açıl”mış bu! Neyi açıyor, kadınların peçesini mi açıyor?! Düşü- (s. 227) nün, doğru değil. Bu bir uğursuzluk, felaket sebebi, şarkı deneni şeytanın avazı, onu söylemek şeytanın işi. Biz Müslüman kulların ezan sesi duyması kafidir.

Öfkelenen bir sofı sinirden kendini tutamayarak, imamın sözü biter bitmez haykırarak konuşmaya başladı:

-“Balanın oynayışına, kazanın kaynaşına bak” diye bir söz var. Şimdi ne bela oldu, çocukların sözü “Açıl” diye çıkar oldu. Uğursuzluğu çağırıyorlar. Bu iyilik alameti değil. Buna yol vermemek gerek. Herkes kendi çocuğuna sahip olsun, “Açıl” diyen çocuğun dilini kesmek gerek!

Sofı öfkeyle titreyip, konuşmakta olduğu sözü bitirdi. Eğer öyle yapmasa, o daha neler söylerdi kim bilir?! Onun titreyip duran dudaklarından, yüzünün zehir kaynatırcasına seğirmesinden “Açıl” şarkısına bütün varlığıyla karşı olduğu anlaşılıyordu.

“İt ürür, kervan yürür” denildiği gibi, öylelerinin karşı çıkmasıyla bu şarkının duracağı yok, belki daha da genele yayılıp, söylenecekti. “Açıl” sözü “Kapan” sözünden sedalı ve vurgulu olduğu için, insanların kalbinde derin yer edindi. Karanlıktan aydınlığın, ölümden yaşamın daha sevimli olduğunu düşünen herkes “Açıl”ı zevkle ve şevkle söylüyordu. Söylediğinde gönlü açılıp perişanlığı dağılıyor, figanı tükenip keyfi artıyor, ruhu silkinip canlanıp kalktığını hissediyordu. (s. 228)

-“Açıl, açıl, gül, açıl” oh bu ne kadar ahenkli, ne kadar coşkulu bir şarkı! Yürekleri titretiyor, cihanı lerzeye getiriyordu. O sanki bir nara, sanki deniz gürültüsü, devir sedası, halk avazı!.. –Dedi şair heyecanlanarak. O heyecanını bastıramayıp o yana –bu yana yürüyordu. Bu yıllarda halkın arzu –istekleri, dert –elemleri ile sıkıca bağlanan bu şarkının acayip sevimli sedalarına kulak veriyor, bazen de kendisi söyleyip huzur duyuyordu. Şarkının kederli melodisinden tesirle titriyordu. Şarkıya sinen sırlı his –duygulardan vücudu lerzeye gelip, deniz gibi dalgalanıyor, girdap gibi kabarıyor, havadaki şahin gibi pervaz ediyordu... Bu nara... Her türlü yüreği titreten, her türlü insanı heyecanlandıran, vücuduna güç veren, uykudan uyandıran kudretli bir nara... Diye düşündü.

-Metin yazmam lazım, elbette!

Şair eline kalem aldı. Önünde beyaz kağıt duruyordu. Bu kağıt sanki askersiz cenk meydanıydı. Burada bir meydan savaşı yapmak lazım! Şair nara saldı. “Açıl, açıl” diye haykırdı. Bir taraftan mızrak –kılıç oynattı, yaygara kopardı. Biraz önce sessizliğin hüküm sürdüğü bembeyaz cansız meydanı bir anda acayip heybetli gürültü, yaygara kapladı. Edebi emeği kendisinin sihirli kudretini aşikâr kılıyordu. Cenk kızıştı, galebe üzerine galebe çalınan cenk en üst basamağa yükselip ahirleşmekte idi. Kişinin ruhunu titreten, insanı heyecanlandıran, memnun eden savaş marşının sedası bütün meydanı, bütün vadiyi kaplamakta idi...

Şair o gece nasıl sabah olduğunu anlama- (s. 229) dı. O ne kadar az uyumuş olsa da, seherde yerinden dinç bir şekilde kalktı. Aceleyle kahvaltı yapıp okula gitti. Okulun avlusunda Latif Efendi şairi sıcak bir şekilde karşıladı.

-“Açıl”a metin yazdım, -dedi şair selam yerine ve derhal cebinden metnin yazılı olduğu kâğıdı çıkarıp ona verdi. Latif Efendi metne göz gezdirdikten sonra:

-Barekallah, çok güzel yazmışsın, şimdi bu şarkıya can geldi, öğrencilere öğretelim, hemen öğretelim! –Dedi heyecanla, sonra şairle beraber sınıfa girdi. Otuz kadar öğrenci öğretmenlerini bekleyerek oturuyordu.

-Alkışlayın, alkışlayın, Abduhaluk Uygur “Açıl”a metin yazıp getirdi, tebrik edin! –Dedi Latif Efendi öğrencilere hitap ederek ve ilk önce kendisi alkışlayarak. Sınıfta iç içe oturan öğrenciler heyecanla alkışlayıp, coşkuya gark oldular.

-Önce ben bir kez okuyayım! –Dedi Latif Efendi alkışın bittiği fırsatı elden kaçırmadan. Alkış sesi kesildikten sonra, metni bir kez okuyup öğrencilere dinleten Latif Efendi sonunda, defter –kalemlerinizi hazırlayın, ben baştan tahtaya yazıyorum, sizler önce defterlerinize yazın, sonra ezberleriz, -dedi.

Öğrenciler yine alkışlayıp yaygara kopardılar. Sonra Latif Efendi metni acele etmeden hüsnuhat ile tahtaya yazmaya başladı: (s. 230)

Açıl

Gülüm açılıyor, açıl,

Başta takılıyor, açıl

Bu gülün yürek odu, açıl, gül açıl

Vücutları sarıyor, açıl.

Açıl, açılmayan gül olmaz, açıl!

Gülüm bana naz eder, açıl,

Gülüp benle alay eder, açıl.
Gül kadrini bilmezsin, açıl gül açıl,
Kara kışı yaz eder, açıl
Açıl, açılmayan gül olmaz, açıl!

Gül derdiyle hun olduk, açıl,
Değirmende un olduk, açıl.
Korktuğundan serttir taş, açıl, gül açıl,
Birleşmedik kum olduk, açıl.
Açıl, açılmakta bir sır var, açıl!

Genç talebe uyuma, açıl,
Gül yolundan kalma, açıl.
Bu gül için can feda, açıl, gül açıl,
Her adımın bin altın, açıl.
Açıl, açılmayan gül olmaz, açıl.

Gayret gülüm açılıver, açıl, açıl,
Himmat gülüm açılıver, açıl.
Bu gül için versem can, açıl, gül açıl,
Nasıl olsa bir ölüm,
Ya ölüm yahut dirim, açıl.
Açıl, açılmakta bir sır var, açıl!.. (s. 231)

Metin yazıldıktan sonra öğrencilere öğretilmeye başlandı. Herkese aşına olan melodiye yeni metin kolaylıkla uyum sağladı. “Açıl” şarkısına yeni baştan can geldi. Bir takım genç çocuğun keskin ve güçlü avazıyla heybetli ve sevimli bir halde yükselen şarkı sınıf içini lertzeye getirdiği gibi etraftaki muhiti de titretti. Kana karışma hususiyetine sahip, halk dilinde yazılan bu şarkı genç öğrencilerin zihnine kolaylıkla yerleşti ve onların aracılığıyla halk içinde daha tez yayıldı, daha geniş yankı buldu. (s. 232)

On Dokuzuncu Bölüm

Normalde şairin odasına fazla girmeyen Kayumbeg bugün hoş bir haber vermek için girdiğinde ağabeyinin uyuduğunu gördü.

Elde kalem, göğsünde yastık, yüzükoyun yatıp öylece uyuyup kalan şairin önünde bir varak kâğıt duruyordu. Kayumbeg kâğıdı ihtiyatla alıp, göz gezdirdi. Kâğıtta iki satır yazı vardı:

Bana gelen dert –elem gelse idi dağ başına,
Ezilip karışırdı nehir suyunun taşına.

Kayumbeg mesneviyi okuyup şaire baktı. Onun vücudu sanki büyük bir dert –elem altında ezilip gidiyormuş gibi göründü.

Şu günlerde Abduhaluk Uygur'un başındaki gam –kaygıları dayanılamayacak kadar ağırdı. Çünkü o hayatında ilk kez kendisine temiz muhabbetini veren sevgili refikası Ayimhan'dan ayrılmıştı. İki cihanda da bir olmak isteyen gençler düşünüldüğünde, bu ayrılığın hakikaten kaldırılamayacak kadar ağır bir dert olduğu anlaşılırdı. Lakin bu derdi umumi dertlerin bir parçası olarak gören şairin asıl elemi, halkın başındaki külfet, cehalet, nadanlık, hurafecilik, eğitimsizlikten ibaretti. Şair bu dertlerin altında ezilip yatıyordu. Şairin derdinin (s. 233) kâğıt üstüne yazdığı gibi olması mümkün... Maalesef, şiirin devamı yok... Kayumbeg ağabeyinin haline acıyıp, arkasına döneceği sırada şair kımıldadı.

-Uyandın mı?

Kayumbeg'in sesini duyan şair başını kaldırıp baktı.

-Güzel bir haber vereyim diye girdim, Kayumbeg böyle dedi ve bir adım yaklaşıp elindeki kâğıdı yere koydu. Şair tıpkı güzel haberi önceden biliyormuş gibi onun gözlerine çakılıp kaldı. Kayumbeg şairi çok bekletmeden söze girişti:

-Kumullular ayaklanmış, inkılâp başlamış.

-Ne? İnkılap mı?.. Abduhaluk Uygur ihtiyarsızca yerinden sıçrayıp doğruldu, ne zaman, nasıl başlamış? Nereden, kimden duydun?

Mutluluktan vücudu deniz suyu gibi coşkunlaşan şair soruları üstü üstüne yağdırıyordu.

-Osman Şanyo'yu tanıyor musun?

-Kaşgar'lı Osman Şanyo mu? Tanıyorum.

-Bu haberi o adam getirdi, -dedi Kayumbeg şairin coşkulu halinden zevk alarak.

-İnkılap! Ne kadar güzel, hoş bir haber bu! Şairin gözlerinde memnuniyet nurları parıldayıp duruyordu. Kendi ağzından duydun mu? Ne zaman görüştün?

-Kendim görmedim, fakat o adamın ağzından duyanlardan işittim. Güvenilir, pazarda da bu konuşuluyor. Kumullular ayaklanıp dağa çıkmış, Lyu Sican (Lyu Şizin) denen adam onların arkasından dağa asker göndermiş. (s. 234) Dağlılar dağa alışıktı olduğu için, çıkan askerleri dağ içinde çevirip cezasını verirler. Bununla birlikte bu iş büyüyüp resmi anlaşmaya dönüşür, -Kayumbeg duyduklarını söyleyip gitmek istedi.

-Sonunda yaralarımız kabuk tuttu. Dedi şair ayakkabısını giyerken.

-Sonu nasıl olur? -Kayumbeg kapıdan çıkıp giderken kendi kendine söyleniyordu.

-Nasıl olacak, ormana ateş düşmüş gibi her yere ateş düşecek!

Kişinin gönlünde bir hoşluk peyda olsa, tıpkı adamın içine ateş düşmüş gibi her yönden kendini belli ediyor. Şair tıpkı bunun gibi Kayumbeg'den duyduğu güzel haberi başkalarına ulaştırıp mutlu etmek için acele edip, sıcak rüzgârın doldurduğu şehir gibi sakin duramadı. O önceden bu hoş haberi Hesamidin Zuper'e vermek için avluya girdiğinde, Osman Şanyo buradaydı. Şairi gören ev sahibi misafirhaneden çıkıp sıcak bir şekilde karşıladı.

-Tam vaktinde geldiniz! -Dedi o şairin elini bırakmadan misafirhaneye götürüp, -Osman Şanyo bize Kumul'da başlayan ayaklanma hakkında güzel haberler getirmiş.

-Getirdiğiniz güzel haberler için çok teşekkür ederiz! -Dedi şair Osman Şanyo'nun önüne varıp, elini kuvvetle sıkarak.

Osman Şanyo yapılı bir adamdı. Küçüklüğünden beri ömrü kervancılıkla geçen bu adamın siması esmer görünüyordu, kara sivri sakalı yüzüne çok yakışıyordu. Onun küçük gözlerinden kendi işine çok sağlam, laf – (s. 235) sözlerinden işleri etraflıca gözetten, gördüğünü duyduğunu aklında sıkıca tutan, gönlü derya bir adam olduğu anlaşılıyordu. O bu defa Kumul'a Hesamidin Bay'ın malını kiralayıp getirmişti. O dönüp malı yerine selametle ulaştırdığını bildirip, selam vermeye gelmiş, Kumul ayaklanması hakkındaki güzel haberleri anlatıyordu.

-Buyurun, sözünüze devam edin, işin aslı nedir, nasıl başlamış? -Diye soru sordu Hesamidin Zuper şair yerleştikten sonra.

-İşin aslını astarını ben de tam bilmiyorum, -dedi Şanyo alçak gönüllülükle söze başlayıp. İnsanların lafına bakılırsa, ayaklanmanın başlamasına tamamıyla hükümet sebep olmuş. Neden dersiniz, Kumul'da asker pek çokmuş. “Eşek ne kadar, yağırı o kadar” denildiği gibi, askerinin çok olduğu yerde vergi –algı da çok olur. Bu işlere

sabredilmiyor, bazı komutanlar Müslümanların kızlarını alacağız diye zorbalık yapıyor!.. Bıyığını iki tarafa burup devam etti, -mesela, Tohulu karakolunda ikamet eden komutan Can Kacan adlı bedbaht hazmettiği ekmeğe şükür etmeyip, bir adamın kızını alacağım diye zorbalık yapmaya başlamış, ayaklanmanın işte bundan çıktığı söyleniyor.

-Kacan ne demek?.. Hesamidin Zuper şaire döndü. Şair:

-Kacan karakol komutanı demek, Çince "ça" sesi "ka" diye de okunur, dedi.

Osman Şanyo sözüne devam etti:

-Kızı verelim dese, Müslümanlığa aykırı, vermeyelim dese, Can Kacan zorbalık yapıyor. Bu arada çok (s. 236) gürültü çıktıktan sonra, bu işe Salih Dorga denen adam karışmış. O adamın Can Kacan'a güçlü bir düşmanlığı varmış. Bu kış Salih Dorga kışlık un öğütüp on –on beş deveyle dağa götürürken, Tohulu karakolundakiler onun develerini alıkoyup, "sen bu unu Dışarı Moğolistan'a götürüp kaçakçılık mı yapıyorsun? Diye bahane ederek el koymanın yanı sıra, Salih Dorga'yı hapse aldırıp çok fazla para cezası kesmişler. Salih Dorga cezayı ödeyip hapishaneden çıktıktan sonra karakoldakilerden intikam almak düşüncesindeyken ilerleyen günlerde düğün meselesi çıkmış. Bununla birlikte bu adam bu işe karışıp, kendi içinde olayı planladıktan sonra, kızı düğün edip vermeye razı olmuş. Düğün gününü belirleyip, Can Kacan'ı Müslümanların düğün geleneklerini uygulamasına razı etmiş. Böyle yapıp düğünü kalabalıklaştırmış. Kaide gereğince Can Kacan kızla görüşmek için odaya girdiğinde, evde kız gibi hazırlanan bir yiğit onu yakalamış. Dışarıdaki yiğitler de ziyafet evinde rakı –şarap içen otuz iki askerin silahlarını toplayıp, birini dahi kaçırmadan hepsini ele geçirmiş. Ayaklanma işte böyle başlamış.

- "Rüzgar çıkmasa yaprak kımıldamadığı gibi", bir sebep olmasa halk ayaklanırmı?! –Şair heyecanını bastıramayarak söze karıştı. Tam bu sözün üstüne Latif Efendi, Ekber Hanlar girdi. Onlar da Osman Şanyo'nun sonraki sözlerini dikkatle dinledi. Bu konudaki muhakemelere fikir sundu. Topluluk uzun süre sözleşti.

1931 yılı Mart ayında baş gösteren Kumul vakası hakkındaki haberler Nisan'ın başlarında Turfan, Piçan, Toksun nahiyelerine kadar genişleyerek yayıldı. Pazarlarda, köylerde, (s. 237) çiftliklerde, cami –mescitlerde, mahalle –evlerde Kumul çiftçi ayaklanması hakkındaki laf –sözler deniz gibi çalkalanıyordu. Bu durum halk arasında yeni yeni konularla zenginleşip geliyor, insanların moralini yükseltip ayaklandırıyor. Bu sebeple Doğu Türkistan'ın kuzey ve güney taraflarına gayet süratli bir şekilde yayılıyordu. Kumul tarafından sürekli gelen arabacı, eşekçi ve deve

kervanları yeni yeni haberler getiriyordu. Bu haberlere çok sevinen halk kazara yeni bir haber alamasa, havanın durumuna bakıp türlü tahminlerde bulunuyor, yaygara koparıyordu. Kumul taraflarında gökyüzünde bulut veya duman görünse: “Kumul dağlarında yoğun bir savaş var gibi” diyor, çamur yağması gibi bir hadise görünse “kan dökülmüşe benziyor” diyorlardı. Hatta beyaz serçe cıvıldaşa bile buna yoruyor: “serçelerin cıvıldaşmalarına bakılırsa bir iş var” deyip savaş vehmine kapılıyorlardı.

Yine bir taraftan halk arasında “Açıl” şarkısı eskisinden kaç kat daha fazla ses getirip yayılıyordu. Nereye varılsa “Açıl” kimin ağzına bakılsa “Açıl, gül açıl”, hatta “Açıl”ın yaygınlığına öfkelenen sinirli bir ihtiyar: “Açıl, açıl, kalenin kapıları açıl, hapishanelerin kapıları açıl, geniş yollar açıl! Daha ne açılın? Deyip sitem ediyordu. Gerçekten bu şarkı 1931 yıllarında başlayıp isyan kudretine sahip bir keyfiyata bürünmüştü. Herkes bu şarkıyı ihtiyarsız bir halde memnuniyetle söylüyordu. Kim söylese, o adam kendini tıpkı güç kuvvet sahibi bir aslan gibi hissediyordu. Sanki şiddetli bir harp meydanına gitmiş gibi oluyordu. (s. 238)

Bütün yurdu sel gibi basan bu durumdan iyet başındakiler endişelenip, eline geçen her türlü vasıtalarından faydalanarak onu bastırmak ve yasaklamak derdindeydi.

Bir Cuma günü şehir halkı orada burada tıpkı mıknatısa yapışan demir parçaları gibi toplanıp, hükümet tarafından asılan ilan –buyrukları okumaya başladı. Bazıları aracısız kendileri okuyordu. Okuma yazması olmayanlar başkalarına okutup dinliyordu. Bir kağıda kamyş kalemle büyükçe yazılan ilanlar konusu ile insanları celp ediyordu. İçlerinden biri buyruğu yüksek sesle okumaya başladı:

Buyruk

Şu konuda buyruk verdim ki, duyduğuma göre, vatandaşlar arasında Kumul tarafında bir kargaşa mı doğdu acaba diye endişe peyda olmuş. Vatandaşlar öyle fitne –fesat sözlere hiçbir zaman itibar etmesin, hükümete güvensin! Kumul tarafında hiçbir türlü kargaşa yoktur. Bazı yerlerde birkaç “haydut” peyda olmuş olsa da, vaktinde müdahale edip bastırıldı. Hükümet sert bir taş, hırsız –haydutsa yumurta gibidir. Yumurta taşla eşit olabilir mi?! Ben ki başkanım. Yurda şefkat gösterip şöyle buyruk kılarım ki, her bir vatandaş buyruğumu can u gönülden kabul etsin, buna hiçbir zaman muhalefet etmesin: birincisi; herkes sakın olup kendi işine dönsün; ikincisi, fitne –fesat, yalan sözlere itibar etmesin; üçün- (s. 239) cüsü, bundan sonra vatandaşlar beşer –onar bir yerde toplanmasın; dördüncüsü, “Açıl” adlı şarkı kesinlikle okunmasın; beşincisi, Kumul tarafından gelen adamlar takip edilsin, kim ki

fitne –fesat çıkarsa hükümete derhal haber verilsin! Yukarıdaki buyruğum akılda iyi tutulup, ona şartsız itaat edilsin! Kazara kim ki buyruğuma itaat etmez, hiçbir şekilde affedilmez, ağır bir şekilde cezalandırılır.

Ambal xx

Cumhuriyetin 20. Yılı 5. Ayı

Buyruğun mahiyetinden haberdar olanlar konuşmadan, kaşlarını çatıp öylece uzaklaştı. Bir grup kişi gitse, ikinci bir grup gelip görüyordu. O gün geç saatlere kadar, hatta birkaç gün boyunca bu şekilde tekrarlandı.

İnsanlar ilanı okuyup evlerine gidene kadar, pazarda yine birçok haber duyuluyordu:

-Dağlılar dağa çıksa, biri yüz kişiye bedeldir.

-Dağlılar başa, askerler taşa atıyormuş...

-Dağlılar Lodun'da beş yüz askerin birini dahi kaçırmadan vurup öldürmüş...

Bu haberlerin gücü ilanların gücünden çok daha baskındı, bu yüzden bu tür ilanların hiçbir faydası olmuyordu. Halk okuyup, işittikten sonra bıyık altından gülüyordu, o kadar.

“Ağrıyı gizlesen de ölüm aşikâr” denildiği gibi, hükümet daireleri Kumul ayaklanmasına dair haberleri bütün gücüyle yasaklamaya çalışsa da, hükümetin Urumçi etrafı (s. 240) ve Doğu Türkistan'ın güney taraflarından askeri güç getirtip, Kumul tarafına sevk etmesi her şeyi açıkça ortaya koyuyordu.

Yaz ayları Turfan, Guçun, Piçan yollarında askerler gece –gündüz kesilmeden geçip duruyordu. Baş –gözlerini toz –toprak basmış piyade askerler dokuz atar veya tek atar denen uzun ve ağır silahları kaldırıp şehir ve yolu üstündeki hanlardan geçtiğinde, halk yol kenarlarına çıkıp onları gözden geçiriyordu. Bazı askerlerin yanında afyon çekmek için uzun pipo da vardı. Bunları gören halk alay edip:

-Bunlar iki çeşit silahla yürüyor, üflesen uçar afyonkeşler! –diye gülüşüyordu.

Gerçekten bu yıllardaki askerlerin neredeyse tamamı afyonkeş olup, zayıflıklarından, üflesen uçacak gibi serserim görünüyordu. Bunun yanı sıra onlar ta Kumul'a kadar piyade geldiğinden, yol zahmetinden bitip –tükenip, ayaklarını kaldıramıyorlardı. Onların, cephane, mutfak takımları ve yatak yorgan gibi başka eşyalarını getiren onlarca at –arabalar da birlikte geliyordu. Atlı askerler, topçu birliği de geliyordu. Böyle büyük bir orduyu karşılayıp, temin etmek meselesinden bütün yurt tir tir titriyordu. Her gün yüzlerce çiftçi köylerden şehre odun, saman, yem ve benzeri şeyleri taşımaya mecbur tutuluyordu. Yüzlerce çiftçi han –konukevlerine

erzak taşımaya memur kılınıyordu. Tavuk, yumurta gibi şeyleri de şehirden topluyorlardı. Onlarca fırıncı ekmek pişirip yetiştirmeye mecbur bırakılıyordu. Bundan başka, halka her türlü gider vergisi salınıyordu. Bu işler düşünüldüğü gibi normal şekilde olmuyor, bey ve polislerin kamçı şaklatıp zulüm (s. 241) yapmasıyla yerine getiriliyordu. Bu savaş şartlarında peyda olan bir cebir ve zulüm olup, herkesi canından bezdirmişti. Bu yüzden çiftçilerin hükümete karşı olan memnuniyetsizliği güçlenip, karşılığında Kumul Çiftçiler ayaklanmasına olan destek kat be kat artarak güçleniyor, zalimlerin zulmünden kurtuluş arzusu uyanıyordu. (s. 242)

Yirminci Bölüm

Dan –Dan’ın meyhanesi bu akşam da önceki günlerde olduğu gibi sarhoş ve afyonkeşlerle ağzına kadar doluydu. Rakının ekşi kokusu, sigaranın acı dumanı ile dolan bu ev gerçi iki yere mum yakılmış olsa da, yine sessizdi. Kan üstüne yerleştirilen masayı çevirip oturan beş –altı kişi şakayla karışık sohbet ediyordu:

-Haydi arkadaşlar hepimiz bir dikişte içelim! -diye haykırdı onlardan biri eline romkasını alıp, -kim ki içmezse, kendisini “ben kırsrağım” diye ilan edip, aramızdan çıksın! Kendini erkek adam sayanlar, içelim, fıçı fıçı içelim, kovalarla içelim. Ağabeyiniz bugün kumarda kazandı. Hesaplar benden. Bugün içmek için güzel bir gün. Biz şimdikiyseniz doğrulamayan, ölse hesabı sorulmayan bütün dönmeyenlerin yoluna gidiyoruz. Bu akşam içeceğimiz ganimet. Sabahleyin “Tattarit” diye bir borazan çalsam, hepimiz tüfeği omzunuza asıp Kumul’a doğru gidirsiniz. Lakin hepimizin önünde yine ben borazan çalıp yürürüm. Kumullular bizi koruyor diyorlar. Ancak onlar işte bunu içerek benim gibi gönül avlamıyor. Onlar kendini göstermeden uzakta durup taşla değil sadece başa atıyor. Şunun için bu akşam (s. 243) hepimiz güzelce için. Bugün var, yarın yok. Tamam, fazla konuşmayacağım. Hepiniz için, haydi buyurun...

Onun sözünün bitmesiyle masanın etrafında oturanlar rakıyı aynı anda içip keyif aldılar, sonra romkalarını ters çevirip, içinde bir damla bile rakı kalmadığını gösterdiler.

Kapının kıyısına konulan uzunca koltukta oturan üç kişi onlara katılmıyordu. Buna bakılırsa, onlar başka kısmın askerleri gibiydiler. Masanın etrafında oturanlar Aksu tarafından gelenler olup, Kumul Çiftçiler ayaklanmasını bastırmak için gidiyorlardı. Yolu piyade geldikleri için, Turfan’da bir hafta durup istirahat eden bu askerler arayarak Dan –Dan’ın meyhanesini bulmuş ve burada keyif yapıp rakı içiyorlardı.

Tam bu sırada meyhanede yeni bir müşteri peyda oldu. O başkaları gibi göğsünü gerip, serbestçe girmeyip, tıpkı bir insanın gölgesi gibi belli belirsiz bir vaziyette girip, uzun koltuğun kapı tarafındaki köşesine huzursuzca ilişip, tıpkı şimdi uçup gidecek karga gibi tüneyip sessizce oturuyordu. Onun böyle ustaca girişini kimse sezmedi, hatta meyhane sahibi Dan –Dan da görmedi. Onun görmemesi güzel

oldu. Eğer görmüş olsa, ona nefret nazarıyla bakacaktı. Bu kimdi? Bu kadar itibarsız ve Dan –Dan’ı bıktıran müşteri gerçekten kimdi?

Bu Rozi Molla idi. Bu günlerde o Dan –Dan’a boğazına kadar borçlu olup, iki serlik şarap alıp içecek durumu olmasa da, meyhaneye gelme âdetini bırakamamıştı. Bundan dolayı o, her akşam gelip duruyordu. Her defa (s. 244) geldiğinde kapı dibinde şüpheyle veya şaşkın şaşkın fırsat kollayıp duruyordu. Ne zaman kendisine uygun bir fırsat doğsa, o zaman meyhaneye gölge gibi sızıyordu. Bu akşam Dan –Dan ışığın dibinde bir müşteriden para alırken fırsatı değerlendiren Rozi Molla koltuğun ucunda sanki su gibi sızışını düşünerek büzüşüp oturdu. Etrafa bakmak istiyordu, ama cesaret edemiyordu. O sabırla fırsat kolluyordu. Birden tak –tak bir ses çıksa veya sohbet edenler birbirleri için adını söylemeden “hey –hey” diye seslense, o zaman o ürkererek başını kaldırıyor ve sesin geldiği yöne bakıp evin içindeki duruma dikkat kesiliyordu. Bu onun son günlerdeki normal durumu, böyle meyhanede oturup artan rakılarla ağzını ıslatabilmek için bulduğu verimli bir usuldü. Meyhanede eli açık cömert kimseler veya daha fazla içerse ağır geleceğini anlayan bir –iki romka rakı bırakan olmaz mı? Rozi Molla’nın düşündüğü gibi cömertler ya da şarabı fazla gelenler her akşam çıkıyordu. Böylelerden biri kazara çağırıp: “al şunu içiver!” diyecek olsa, "o sahibinin tükürüğünü yutmaya alışmış enik gibi" atılıp romkayı alıyor, artan şarapla ağzını ıslatıyordu. “Damlaya damlaya göl olur” denildiği gibi, bazı akşamlar bu yöntemle doyuyor, bazı akşamlar az geldiğinde, kanaat ederek kımıldamadan, laf söz etmeden, kaşını çatıp oturup, yine böyle cömertlerin gelmesini bekliyordu. Meyhane sahibi ona “geç oldu, çık git” sözlerini hiçbir zaman söylemiyordu, çünkü (s. 245) öyle söylemekle ondan kurtulamayacağını çok iyi biliyordu.

Bu akşam meyhanede herkes gitmiş yalnız Rozi Molla kalmıştı. Onun dudakları yeterince ıslanana kadar, gitmeyip oturuyordu. Sonunda “kalk git” demeye cüret edemeyen Dan –Dan laf söz etmeden, bir piyaleye iki ser şarap koyup ona getirdi:

-Ben korktum. "İnsanda yüz olmasa, cinler de korkar" diye bir söz var. İşte ikramımı içip git. Dükkânı kapatıyoruz! –Dedi.

Rozi Molla onun sözlerine değil, belki bedava verilen şaraba minnettarlık gösterir vaziyette piyaleyi eline alıp dörde bölerek içti ve sonra yavaşça yerinden kalkıp, hiçbir şey söylemeden sallanarak yürüyüp meyhaneden çıkıp gitti.

-Ne kadar çabuk sabah oluyor?! –Rozi Molla gözünü açtı, kahvaltı saati gelmişti, ne çabuk tan atmıştı?!.

Onun için tan atmıyor olsa daha iyi olurdu. Saatlerce uyumak istiyordu. Uyuduğu bir zaman tekrar uyanmasa ne kadar güzel olurdu. Çünkü o uyanıp gözlerini açtığında, başına gam kasavet çullanıyordu. Mide meselesi, ondan sonra afyon çekilen evleri bulmak, sonra meyhanelere gitmek işi bu parasız adama gayet zor geliyordu. Bu zorlukları (s. 246) görmemek, gördüğü takdirde de az görmek noktasından bakıldığında, çok uyumak veya uyuyup uyanmamak ona rahatlık bahşediyordu. Bunun için uyanmaktan ve sabah olmasından memnun olmuyordu.

O akşam sonraki iki ser şarabı içtikten sonra, gelip kapısız evinde yatıp kalmıştı. Bu evin kapısı doğuya baktığı için, sabah güneşinin ışığı onun evine değirmenin savağından dökülen su gibi doluyordu. Lakin o ışık sanki habersiz gelen misafir gibi yavaş yavaş arkasını dönüyordu. Rozi Molla uyandığında arkaya dönen gün ışığı kapının yanına gelmişti. Bu kahvaltı saatinin geldiğini haber veriyordu. O yine biraz sersem sersem otursa gün ışığının kapıdan çıkıp gitmesi mümkündü. O çağda öğle oldu demek. Öğle vakti, normalde insanların ikinci defa yemek yediği vakittir. Rozi Molla henüz kahvaltı yapmamıştı, bu nasıl olur?!

O ağır dert –elem içinde hayal kurup bir süre oturdu. Başı çok ağır geliyor, kulakları güvercin çingırağı gibi uğulduyordu. Yine damarları öyle bir kımıldıyordu ki sanki içeceğini, çekeceğini istiyordu. Yine kafasının bir yerinde birazcık ekmek isteyen hayali de ben buradayım diyordu. Onun bu yöndeki taleplerine bakılınca ekmek isteği ikinci sıraya düşüyordu. Bu ondaki bağımlılığın ne kadar ağır olduğunu gösteriyordu. Hal böyle olunca gün doğup tan atışıyla birlikte bu isteklerini halletme zorluğu onun başını taş gibi donduruyordu. İsteksizce kapıya baktı. Kapı yeri mağara ağzı gibi göründü. Önceki hafta ağaç (s. 247) kapıyı sattığına pişman oldu. Ondan sonra büyük oyuğa baktı, oyuktaki pirinç üzengiye de satıp yemiş olmasına içi acıdı. Para edecek ne var? Gözü bir ayağı kırılmış ocak masasına takıldı. Bunu biri alır mı? Onu satsam, kazara birileri yazı yazdırmaya gelse, yazıyı nerede yazarım? Masanın üstünde bileş taşından yapılmış hokka, yarım mürekkep ve bir adet tüy kalem duruyordu. Bunları satsam nasıl olur? Biri alır mı? Hokkayı satsam, onun faydası az. Tüy kalemle mürekkep olsa yeter. Biri yazı yazdırmaya gelse kil çanağın kırıklarına mürekkep ezip yazarım!.. Ancak bu hokkayı kim alır, kaç paraya alır?.. O bunları hayal edip, mürekkep ezgüçü düşünerek yürüdü.

Sokağa çıktığında namus belasına hokkayı cebine soktu. O doğu kapısının kalabalık Pazar yerine yaklaştığında birisinin aniden: “Rozi Molla!” diye bağırdığını duydu.

Kimse uzun zamandır Rozi Molla’yı sokakta ismini söyleyerek çağırması. Bu yüzden bu sestən ürkerek donup kaldı. O ses yine tekrarlandı. Onu hatırı sayılır bir tercüman çağırıyordu.

-Yaklaş, sana bir haber var.

Rozi Molla tercümanı iyi tanıyordu. Bu yüzden o fazla telaşlanmadan onun yanına vardığında, tercüman hal hatır sorup:

-Bugünlerde ne yapıyorsun? Dedi.

Rozi Molla ne cevap vereceğini bilmeden yere bakıp duruyordu. Tercüman onun halini anlayarak söze başladı: (s. 248)

-Ben uzun zamandır seni bir işe yerleştireyim diye düşünüyordum. O çağlarda düzgün iş çıkmadı. Şimdi bir iş var, bu iş senin elinden gelir. Ne dersin?

Rozi Molla başını salladı. Tercüman onu yanına alıp kapısının üzerinde “Turfan nahiyesi yem –saman ofisi” diye yazılı tabela asılan bir binaya getirdi. Kapıdan girince sağ taraftaki kapısı çok büyük bir odaya girip oradaki dört ayaklı masayı gösterip dedi:

-İşte bu masada oturacaksın, elinden yazı yazmak geliyor. Önüne odun, saman, arpa, mısır gibi şeyler geldiğinde, nereden geldi? Kim getirdi? Kaç kilo olduğunu getirenlerden sorup düzgünce yazacaksın. Sonra kime ne kadar saman verildi? Kime ne kadar yem verildi? Bunları da yazacaksın. Sana aylık verilecek, iyi çalışırsan çok kazanırsın. Nasıl bu işin altından kalkabilir misin?

Rozi Molla’nın gözleri doldu. Tıpkı dağ gibi altın bulmuşçasına heyecanlanan Rozi Molla başını tekrar sallayıp:

-Kalkarım, kalkarım! –Dedi.

Tercüman onu burada bırakıp kendisi başka bir odaya girdi. Rozi Molla bu işe hayran kaldı. Yüreği güp güp atıyor, eli yüzü ateşe atılmış gibi yanıyordu. Eline aylık para alacaktı, Dan Dan’ın meyhanesine serbestçe girecekti, lokantalarda oturup lezzetli yemeklerden yiyebilecekti. Bu işler iki dakikalık bir zaman içinde gözlerinin önünden geçip gitti. Tercüman ça- (s. 249) ğırdı. Rozi Molla çağırıldığı odaya girdiğinde tercüman ona bir Çinli askeri memuru gösterip:

-Bu kişi ofis müdürü Van Zencan, diye tanıştırdı.

Rozi Molla o an selam verdi. Van Zencan onun kılık kıyafetine baktıktan sonra bir şey sormadan beş ser kağıt para çıkarıp uzattı ve:

-Saç sakalını kestirip adam gibi olsun! –Dedi.

O Rozi Molla'nın üst başına bakarak konuşmuştu. (s. 250)

Yirmi Birinci Bölüm

1

Hesamidin Zuper'le Abduhaluk Uygur Turfan'dan çıkıp Yemşi'deki tahta köprüye ulaşana kadar, Urumçi tarafından Mehsut Muhiti geldi. Üçü birlikte atlardan inip, yol üstünde kucaklaşıp görüştü.

Bu tarafta düğün dernek yapılıyor, sizi tebrik ederim! –Mehsutbay heyecanlı bir şekilde ikisinin de elini bırakmadan konuşuyordu, -Moskova'da “Pravda” gazetesinden Kumul Çifçi Ayaklanması hakkındaki haberi görüp, eğlenceyi kaçırmayım diye döndüm, nasıl olmuş?

-Geri dönmeniz çok iyi oldu, -dedi Hesamidin Zuper memnuniyetini izhar ederek.

-Yiğitbaşı olmayan düğünün tadı olmayacağını bildiğiniz için döndünüz değil mi? –Dedi Abduhaluk Uygur manalı gözlerle.

-Oh... Şair değil mi? –Dedi o iki eliyle şairin omzunu sıkıp, buyurun öyleyse, hepimiz birlikte bu düğünü coşturalım. Şimdi bu tarafın durumu nasıl? Mehsut Muhiti dostlarına sual nazarıyla bakıp cevap bekledi.

-Bu tarafın durumu iyi! –Dedi Hesamidin Zuper, gözlerinde ümit kıvılcımları parlıyordu. –Halk uyanı. Herkes atını eğerleyip, çift hayvanı (s. 251) koşup hazırlandı, desek yeridir.

-Bu çok güzel bir durum, halkın uyanışı her şeyden mühim, uyanan halk volkandan güçlüdür, dağları kaldırıp atabilir! –Dedi Mehsut Muhiti sevinerek.

Onlar moralleri yüksek bir halde atlara binip şehre doğru yürüdüler.

-Şimdi bizim yapacağımız iş, -diye söze başladı Mehsutbay yüzüp giden ak kaşkasını biraz yavaşlatarak, uyanan halkın her biri bir aslan olur. Biz önce işte bu aslanları teşkilatlandıralım. Sonra Kumul'daki isyancılarla irtibata geçip onları Turfan'a davet edelim.

Onların altında bulut gibi yüzüp giden semiz atlar tabii şekilde bir biriyle yarışircasına tırısaya gidiyordu. Onların bu zamandaki hallerine bakıldığında, koyuverilse koşacaklardı. Bundan dolayı, at üstündekiler dizgine sahip olup, atları sakinleştirip birlikte yürümeye mecbur ediyordu. Atları böyle yönetmek, halk güçlerini teşkilatlandırmakla manadaş olduğu için, Mehsut Muhiti'nin ortaya koyduğu

halkı teşkilatlandırmak sözünün ehemmiyetini hem düşündürüyor hem de güçlendiriyordu.

Kumul'dakilerle irtibat sağlamak için adam göndermek lazım mı? –Dedi Hesamidin Zuper bu meseleyi aydınlatmak için.

-Elbette öyle olacak, bunun için güvenilir bir adam göndermek gerek!

-Ben gideyim! –Dedi Şair Mehsubay'ın sözü sona erer ermez, onun gözlerinden kararlılık okunuyordu. Hesamidin Zuper'le Mehsubay şairin bu fedakâr tutumuna Tahsin okudular. (s. 252)

-Sizin gitmeniz olur mu? –Dedi Mehsubay Abduhaluk'a manalı bakışlarla.

-Neden olmasın? Tüccar gibi gitsem çok kolay olur.

-Tüccar?

-Evet, tüccar.

-Kumul yolunda aç kuzgun gibi giden askerler sizin gibi tüccarı rahat bırakır mı? Daha açık söylemek gerekirse sağ bırır mı? –Mehsut Muhiti'nin bu sözü diğerlerini derin bir düşünceye saldı. Ortamı bir anda sessizlik kapladı. Ama uzun zaman geçmeden Mehsut Muhiti bu sessizliği bozup söz açtı:

-Şehir içindeki tüccarları, köylerdeki çiftçileri alan –talan eden askerler yolda giden yalnız tüccarı rahat bırakır mı. Bunun yanı sıra sizin boy –posunuz, kılık kıyafetiniz tehlikeli. Size benzer bir adamı çölde görse, o namussuz askerler öldürmekten çekinmez, -onun bu sözü ikisini istihzayla güldürdü. Gülüşme sona erdiğinde, o yine devam edip, -bu konuda etraflıca düşünüp, uygun adamı göndermemiz gerek! –Dedi.

Yine başka konularda da söz kızıştığı için şehre nasıl ulaştıklarını anlamadılar.

Mehsut Muhiti geçen yıl (1930 yılı) ticaret ve seyahat için Rusya'ya gitmişti. Vatana bu yıl (1931 yılı) temmuzda döndü. O Çöçek, Urumçi'de kısa bir süre kaldıktan sonra ağustosta Turfan'a gelmişti. Bu yüzden ondan yorgunluk sormaya gelenlerin ayağı iki üç gün boyunca kesilmedi. Ondan başka Mehsubay (s. 253) ın işleri çok acele idi. Öyle olsa da vakit ayırıp Turfan valisine selam vermemek olmazdı. Çünkü böyle işlerde valiler çok titizleniyordu. Bilhassa şimdiki gibi vaziyetin çalkantılı olduğu çağlarda, valiler zenginlerle şehir muteberlerini çok arıyordu, onların vasıtasıyla şehrin sükûnetini sağlamak istiyorlardı.

Mehsutbay'la Hesamidin Zuper ikisi selam vermek için girdiğinde, vali onları datañda¹²⁹ karşıladı. O Mehsutbay'la Hesamidin Zuper'in kendisini ziyaret etmelerine çok memnun olmuştu. Vali misafirleri kendi şahsi odasına davet edip, onlarla açıkça konuşmaya çalıştı. O Mehsutbay'dan Rusya'nın durumunu biraz sorup kendi iddiasına geçti.

-Kumul tarafında biraz karışıklık oldu, bundan haberiniz var mı? –Dedi o ani bir sualle.

-Duydum, duydum, -dedi Mehsutbay cevaben.

-Elbette duymamış olamazsınız. Halk içinde de bu konuda laf söz çok. Benim hepsinden haberim var. Bazı nadan, ahmak adamlar o taraftan gelen yabancı sözlere güvenip, sinsice hareket ediyor, öyle adamlar bana beş parmak gibi ayan, vali “Xadémén¹³⁰” sigarasını üst üste çekip, yavaşça devam etti. Telaffuzu ılımlı ve yumuşaktı. –Onların bu davranışları yumurtayı taşa vurmak gibi. Kışkırtmacılar çok sert cezalandırılacak. Buna güvenmek, hükümete güvenmek gerek. Onlar hiçbir zaman hükümetle eşit olamaz. Söz buraya geldiğinde, o gözlerini fal taşı gibi açarak, öfke dolu gözlerle misafirlere baktı. Bu onun önceden düşündüğü taktikti. Şehir eşrafiyla sohbetleştigin (s. 254) de, ilk başta onları medhedip göğe çıkarıyor, sahte bir hürmet gösterisinde bulunuyor, arkasından vali kibiri ortaya çıkıyordu. Mühim meselelere gelince sesi sert ve keskin çıkıyor, gözlerinden gazap kıvılcımları saçarak korkutuyordu. Bu onun en temel taktiğiydi. Fakat bugün onun sohbetine dâhil olan kişiler valinin bu tür mizacını anlamayan kişilerden değildi. Onlar vali konuşurken, gerçi onun sözü kendilerinin düşünce ve hareketine muhalif olsa da, sabredip karşı fikir sunmadan oturuyordu. Vali sözünü devam ettirdi, sizlerin gelmesi çok iyi oldu. Ben de sizleri bekleyip duruyordum. Sizlere malum, ben her zaman şehrin refahını isteyen bir adamım. Şehir huzurlu olursa vatandaşlar da vatandaşlığını yapar. Sizler de ticaretinizi yapabilirsiniz. Siz şehir eşrafına gelince, halk sizin sözünüzü dinler, halkla konuşun, nasihat edin, onlar sakın olsun, asılsız sözlere güvenip, yumurtayı taşa vuralım diye yürümesinler!..

2

¹²⁹ Datañ: İdarenin içinde arz –şikayet ve her tür olayın incelenip bertaraf edildiği salon.

¹³⁰ Çin'in en eski sigara markalarından biri.

Hükümet çoktan halkın gözünden düşmüştü. Bu yüzden Mehsut Muhiti ile Hesamidin Zuper valinin yanından ayrıldıktan sonra tekrar kendi işlerine yöneldiler. Öğle yemeğini Hesamidin'in evinde yedikten sonra biraz dinlenelim dedikleri sırada Abduhaluk Uygur'la Latif Efendi çıkıp geldi. Dördü birlikte Kumul isyancılarına yazılacak mektubun konusu hakkında istişare yapıp, bu iş (s. 255) şaire verildi.

-Mektubu kimin adına yazalım? –Dedi Abduhaluk Uygur.

-Hocaniyaz Hacı'nın adına yazalım, -dedi Mehsubay kısaca cevap vererek.

-Başlarda Salih Dorga, Kurbanniyaz Dorga'ların ismi meşhurdu. Bu yakında Hocaniyaz Hacı'nın adı meşhur oldu, -dedi Latif Efendi şaşkın bir ses tonuyla, önceleri bu adamın adını fazla duymamıştık.

-Cemiyette adı duyulmayan nice nice insanlar var, -dedi Mehsubay belli belirsiz gülümseyerek, ardından Latif Efendi'ye karşı dönüp konuşmaya başladı, normal zamanlarda yurttan birkaç zengin, molla meşhur olup göze görünür. Gerçekte, cemiyette bu meşhur adamlardan büyük adamlar çok olur. Böyle adamlar çoğu zaman kendi adını gizler. Biz tanımıyoruz. Ama bir değişim olduğunda, onlar birden baş kaldırıp çıkarlar. Normal vakitlerde göze görünmeyen veya gözüne ilişmeyen adamlar vakti geldiğinde acayip işlerle meşhur olurlar. Hatta inkılâp dâhisine dönüşürler. Mesela, ben bu defa Rusya'da "Çapayef" denilen bir film seyrettim. Çapayef aslında 1. Dünya savaşı yıllarında cephede basit bir askermiş. O çağda onu kim dikkate alırdı? Öyle basit bir askerden yüz binlercesi yok mu? Fakat o, sonra kızıl ordu safında birden ortaya çıkıp, mareşal rütbesine yükseltildi. Onun ordusu Ak Rusların en seçkin birliğini tarumar ederek üstün kahramanlık göstermişti. Bununla birlikte Çapayef'in şöhreti bütün Rusya'yı kapladı... Demek halk arasında büyük (s. 256) kahramanlar var ki, onlar sırası geldiğinde birden meşhur olup, hepsini bastırıyor! O biraz durup nefes aldıktan sonra sözüne devam etti, -Hocaniyaz Hacı önceden meşhur olmasa da, gerçekte olan bir adam. Biz gençliğimizde Astane medresesinde birlikte okuduk...

Mehsubay'ın bu sözleri dinleyenleri şaşırttı. Onlar hiçbir zaman duymadıkları bir söz duyup, kulaklarına inanmamış gibi birbirlerine bakıp kaldı. Mehsubay bu durumu fark edip, bu konuda bilgi vermesi gerektiğini hissetti ve gülümseyerek söze başladı:

Sanırım 1907 yılının güz aylarıydı. Ben Astane Medresesinde okuyordum. Bir gün medrese önünde ansızın yirmili yaşlar civarında bir yiğidin götürdüğü eşeğe binen bir kadın peyda oldu. Biz o kadını görüp, bu kadın kim, nereden geliyor? Diye

şasırdık. Bu kadının giyim kuşamı ve konuşmalarından Kumullu olduğu anlaşılıyordu, ama o “Ben Toksun’dan geldim, Toksun’daki Niyaz Başkan’ın kardeşi Tuyuk Hoca’yı ziyaret etmeye gelmişim. Duydum ki burada talebelerin okuduğu medrese varmış. Oğlum da bir iki yıl medresede okumuştur. Yie okuyabilir mi diye alıp geldim, kabul edip okutur musunuz” diyordu. O çağda Moydin Damolla müderris idi. O adam bu kadının talebini uygun görüp, oğlunu kabul etti. Onun adı İshak idi. O bizlerle dost olup, bir hücrede yatıp okuduk. İshak’ın boyu kısa olmakla birlikte bedeni sağlam, güçlü idi. Bazen kendi aramızda kavga etsek, koca koca adamlara fırsat vermiyordu. Aradan altı ay kadar geçtiğinde bir Cuma günü Lükçün beyinin bir adamı gelip, (s. 257) Kumul Beyi Şahmehsut’un bir duyurusunu okudu. Duyuruda “Topraklar İsyanı bastırıldı, isyana öncülük edenlerin kafası kesilip halka ibret kılındı. Lakin ele geçmeyen, geçip kaçırılanlar da yok değil. Tarati’li Behram Metniyaz’ın oğlu Hocaniyaz da bunlardan biridir. Onun; boyu kısa, yaşı on dokuz –yirmi civarında, yüzü yuvarlak, kara kaş, küçük göz, sert bakışlıdır. İsmi değiştirerek dolaşiyor. Bu kişiyi görüp haber verene üç altın, tutup getirene on iki altın ödül konuldu. Bunu bildirmek için bu buyruk çıkarıldı” deniliyordu. Bu buyruk medresede ilan edildikten sonra, bazı talebelerin gönlüne şüphe düştü. Buyrukta bildirilenler Kumullu talebe İshak’ta görünüyordu. Bazı talebeler bu konuda fısıldaşıp duruyordu. Şehir içindeki bazı insanlar da bundan şüpheleniyordu. O günlerde önceki Kumul’lu kadın aniden peyda olup, oğlum bana yoldaş olup Harem’e gidecek, diye onu medreseden alıp götürdü.

-Ansızın ilginç ve gizemli bir hayat hikâyesi çıktı! –Dedi Abduhaluk Uygur şaşkınlığını gizleyemeyerek.

-Sonrası daha da gizemli, -dedi Mehsut Muhiti diğerlerinin ilgilendiğini fark ederek. O Harem’e bu yıl gitmiş olsa da, malum sebeplerle Arafat’a çıkamamıştı. O orada durup Doğu Türkistan’lı Yakup Hacı denen bir kişinin hurma bahçesinde çalışıyordu, ikinci yıl Arafat’a çıkıp Hacı olmuştu. Onun asıl ismi İshak değil Hocaniyaz olduğu için, Hocaniyaz Hacı oldu. Fakat onun Harem’den dönüp gelmek için yol parası olmadığı için orada çalışıp dört beş yıl kaldı. 1912 yılında Doğu Türkistan’lı (s. 258) hacılar gittiğinde, onlarla birlikte dönüp geldi. O yıl Kumul’da Timur Halife ayaklanması başladı. Timur Halife Hocaniyaz ile tanıştığı için onu buldurup askerlerine harbi talim terbiye vermesi için tayin etti. Bununla birlikte Hocaniyaz Hacı Timur Halife ayaklanmasına katıldı. İkinci yıl Yan Zeng’in Timur Halife’yi aldatıp Urumçi’ye getirdiğinde Hocaniyaz dağda kalıp, kalan isyancılara

lider oldu. Timur Halife Urumçi’de öldürüldükten sonra, Kumul beyi dağa asker çıkartıp dağda kalanları cezalandırmak istiyordu. İkisi arasında savaş oldu. Bu savaşta isyancılar yenilip dağıldı. Bu çağda Hocaniyaz Hacı Kumul’da kalamadı, Bariköl üzerinden Altay tarafına geçip, İshak adıyla Borçin’de Alp Okorday isimli bir Kazağın çobanlığını yaptı. Orada bir yıl kaldıktan sonra, Yan Zeşin’le Kumul beyinin duyurusu Altay tarafına da ulaştı. Kazak dediğin zarif halk, “İshak” denen çobandan şüphe ediyordu. Hocaniyaz Hacı oradan ayrılıp Çöçek’e vardı. Çöçekli Mahmutbay’la anlaşip onun Bortala Kızıltuz’daki bir ağıl malına yine bir süre çobanlık yaptı. Bu sırada bu duyuru Çöçek, Bortala’ya da ulaşmıştı. Bununla birlikte Hocaniyaz Hacı Bortala’da da duramayıp, Sovyet toprağı olan Yarkent’e geçti. O Yarkent’e gitmeden önce aldığı antilop boynuzunu pazarda satmak için girdiğinde, Gulcalı Velihan Bay adlı tüccar onu iyi bir fiyata almış ve de Hocaniyaz Hacı’ya bir tane beş atar tüfek, bir at verip “Çegir’den geçip Kızıltuz’dan antilop avlayıp getir, ben satarım” dedi. Hocaniyaz Hacı bu işle birkaç yıl meşgul olup, 1918 yılında Velihan Bay’la birlikte Gulca’ya döndü (s. 259) oradan Kumul’a geçti. O yolda Astone’ye gelip, bizim evde bir ay kalıp sonra Kumul’a gitti.

-Bu defa zorluk çıkmadı mı?

-O yine kendi şehri taraflarında gizli gidiyordu. Sonra Şahmehsut Bey ölüp yerine Nazar Bey çıktıktan sonra, onu daha da aramadılar. Ama Nazar Bey her yıl bahar ve güz aylarında dağlılara kurt, tilki, vaşak avlayıp derilerini getirmeleri için bir iki aylık müddetle tüfek dağıtan bir kanun çıkarmıştı. O yılın güzünde Hocaniyaz Hacı dokuz atar tüfekte dokuz mermiyle dokuz teke vurup nam saldı. Bunu duyan Nazar Bey araştırıp, onun Hocaniyaz olduğunu öğrendikten sonra: “atamın işi atamdan sorulur, ben geçmişteki olayları araştırmıyorum. Karşıma gelsin. Orduda görev vereyim” diyordu. Bununla birlikte Hocaniyaz Hacı orduya gelip, askerlere harp talimi veren komutan oldu. Böylece onun adı yenibaştan meşhur olmuştu. İtibarı da artmıştı. Bu kez isyanı Salih Dorga, Kurbanıyaz Dorga’lar başlatmış olsa da, yaşları gereği, bu işe önderlik etmeyi genç ve kuvvetli Hocaniyaz Hacı’dan rica ettiler. Böyle olunca bu adam meşhur olup ortaya çıktı...

-Siz onun her şeyini iğneden ipliğine biliyorsunuz, -dedi Abduhaluk Uygur heyecanla.

-Bu maceraları o Rusya’dan döndüğünde bizim evde kaldı zaman anlatmıştı. Yoksa nereden bileyim? -Mehsut Muhiti bir şey düşünür gibi bir an durup sonra devam etti, -biz da- (s. 260) vet etsek, o hiçbir zaman yok demez. Fakat biz burada

nasıl karşılayacağız? Hangi işleri yapacağız? Onlar yetip gelse layıkıyla iş yapabilir miyiz –yok, söz işte burada.

-Şimdi halk kaynayıp taşalım diyor, herkes Hocaniyaz Hacı ne zaman gelecek diye beklemekte, -dedi Abduhaluk Uygur, -onlar Turfan’a gelecek olsa, inkılâp ateşi kuru oduna kıvılcım düşmüş gibi bir anda her yerde tutuşuverir. Şimdi halk: “candan geçmeyince canana ulaşılmaz” diyor. Her yerde halk başına üşüşen ağırlık, katbekat zulüm halkın bilincini artırdı. Bu durumda Hocaniyaz Hacı gelecek olsa, belki bizim düşünemeyeceğimiz, tasavvur dahi edemeyeceğimiz işler vücuda gelir.

-Öyleyse mektubu siz yazın! –Dedi Mehsut Muhiti şaire vazife vererek. O yine böyle şeyler söyleyip dururken, dışarıdan giren biri dikkatini dağıttı.

3

Hepsi dönüp bakınca, başına sade bir börk giyen, sırtına önü açık uzun pamuk gömlek giyip, belini pamuklu kuşakla bağlayan, ayağına burnu havaya bakan sivri burunlu eski deri bir ayakkabı giyen, serseri kılıklı bir adam gördü. O adam büyük kapıdan girip tedirgin bir vaziyette yavaş adımlarla misafirhaneye doğru yaklaştı.

Avluda aniden peyda olan bu adamın, harareti sohbeti tıpkı kaynayan kazana soğuk su koymuş gibi kesip (s. 261) koymasını hiçbirisinin hoşuna gitmemiştir. Kaşla göz arasında onlar anlamadan bu adam girip gelmişti. Diyeceklerini gönlünden geçirip birbirlerine bakıp kaldılar. Mehsut Muhiti yere bakıyordu. Onun simasından bu adamın Mehsutbay tarafından hiç sevilmediğini anlayan Hesamidin Zuper adama birkaç şey sorup bir şeyler anlamak istedi:

-Nereden geliyorsun, ne iş için geldin? –Dedi o misafirhanenin büyük penceresinden avludaki adama bakarak.

-Merhaba, biraz işim vardı, -dedi o adam temiz bir telaffuzla, pencere önündeki balkonun sekisine doğru yaklaşarak. Bu adama misafirhane içindekiler tamamıyla görünüyordu, misafirhanedekiler de onu görüyordu. Hesamidin Zuper bu adamın ne iş için geldiğini tahmin edemese de avunmak için sordu:

-Ne işi, sen ne iş yapıyorsun?

-Ben eşekçiyim.

-Eşekçi?! Bakınca eşekçiye benzemiyorsun. Buyur söyle, ne işin var?

-Kiralanacak yükünüz varsa konuşalım diyecektim.

-Nereye?

-Kumul'a.

-Kaç eŖeęin var?

-Dört.

-Dört! Dört eŖeęi olan adam eŖeęim var diye ortaya çıkar mı? –Hesamidin Zuper burnundan gülüp oturanlara baktıktan sonra, o adamı uğurladı, -bizde dört eŖeęe verecek yük yok. En iyi- (s. 262) si sen gidip eŖekilerin başkanını bul, onlar sana yol gösterebilir!

-Tanımıyorum! Dedi eŖeki iki yana bakarak.

-Öyleyse işin zor, -dedi Hesamidin gülmeyele karışık, eŖeki olman ilginç, eŖekilerin başkanını tanımaman daha ilginç. Biz ne yapabiliriz? Başkanlar kefil olmazsa bir eŖeęe bile yük veremeyiz. İyisi mi sen gidip başkanını bul, onlar sana yük bulup versinler.

Hesamidin Zuper lafını bitirip arkaya dönüp, bu adamı böyle göndermem oldu mu der gibi gülümsedi.

EŖeki sanki başına dağ çökmüş gibi arkasına dönüp giderken Mehsutbay aniden başını kaldırıp:

-Dur! –Dedi.

EŖeki derhal durup az önceki yerine geldi.

-EŖeklerin yük çekmeye alışkın mı yoksa sağdan soldan toplanan eŖeklerden mi? –Dedi Mehsutbay.

-EŖeklerim cins, -dedi o.

-Yük versek söylenen yere ulaştırır mısınız?

-Ulaştırmaz olur muyum?

-Olur muyum diyorsun! Turfanlının “olur muyum” demesinden korkmak lazım. Turfan –Toksunlular “hemen, olur muyum” deyip koca koca işleri sonunda batırıyor. Sen de öyle “olur muyum” dersene, biz güvenemeyiz.

Bu söze hepsi gülüştü. Bu sırada Hesamidin Zuper araya girip: (s. 263)

-Turfan –Toksunlunun “olur”, Kaşkarlının “makul” demesine dikkat etmek gerek...

-Haydi, başka söyleyeceğin varsa söyle, -dedi Mehsutbay gülmenin sonunda.

-Kesin ulaştırırım.

-Öyleyse eve gir, seninle anlaşalım.

EŖeki misafirhaneye evik adımlarla girdiğinde, Mehsut Muhiti yerinden kalkıp salonda karşıladı ve onun elini samimiyetle sıkıp:

-Güzel, iyi bir eşekçisin! –Dedi memnuniyetle. Oturanlar bu değişime şaşırıp baka kaldı. Mehsubay eşekçiyi tanıştırdı:

-Kumul'a mektup götüren Yusuf eşekçi işte bu, tanışın.

Abduhaluk Uygur onu şimdi tanıyıp, onunla Urumçi'de terzinin evinde Ali Muallimlerle birlikte olduğunu hatırlayıp, biraz utanır gibi olup, samimiyetle konuştu:

-Afedersiniz, çocukluk ettik, -dedi şair özür dileyerek.

Diğerleri de gelip samimiyetle elini sıktıktan sonra, onu oturması için koltuğa davet ettiler.

-Nasıl, Yusuf eşekçi aklımızdakine uygun mu? Dedi Mehsub Muhiti evdekilere bakıp. Onun yüzünde güven ve sevinç alametleri cilveleniyordu. Mehsubay'ın bu işine şaşırıp topluluk bir ağızdan:

-Güzel, gönlümüzdeki gibi bir eşekçi oldu! Dedi.

-Böyle olduğunda güvenli oluyor, eğer bunun yerine başka birisi gitse, mesela Abduhaluk Uygur'u gön- (s. 264) derdik diyelim, -Mehsubay şaire bakarak devam etti, -sizin bu simanızda ne yapsak da eşekçiye benzemezsiniz. O zaman siz eşekçiyim deseniz de sizin hakkınızda şüphe duyulur. Yusuf eşekçiden kimse şüphe etmez. Bunun yanı sıra bu adam başından çok iş geçmiş, olgun, her türlü cefa ve meşakkate sabır gösterebilir, ateşe girer, suya düşer. Ben bununla Urumçi'den geldim... Öyleyse şair, siz mektubu çabuk yazın, bu akşam Yusuf eşekçi yola çıksın. Ben bu işte acele edilmesini istiyorum. O Yusuf'a baktı, -biz senin Kumul'a sağ salim ulaşım, hemen yanıt alıp gelişini bekliyoruz... (s. 265)

Yirmi İkinci Bölüm

1

Eskilerin “Gülerken ağlayan hatundan, hava açıkken çıkan borandan kork” demeleri boşuna değil... Bugün Sancap yolunda hava açıkken yükselen boran işte böyle insanı korkutacak kadar dehşetverici bir hal almıştı. Boran nohut, fasulye gibi taşları uçurup kafaya göze sertçe çarpıyordu. Fırtına sanki kocaman bir toptan çıkan avaz gibi gümbürdüyordu. Boranın şu andaki deli kuvveti eğer eşeklerin üstünde çuvalda hububat olmamış olsa, onları çoktan uçurmuş olurdu. Eşekçiler de eşeklerin semerinden tutup yürümese onları da uçurması kuvvetle muhtemeldi.

Bu sert boranda Yusuf eşekçi ile yine Yasin isimli bir eşekçi yoldaydı. İki kişi yalnız eşekçilerden olup, Piçan’da karşılaşmış tanıştıktan sonra, yoldaş olmuşlardı. Bu yüzden bu ikili yolda boranın cevri cefasını birlikte çekiyordu.

Eşekler yürümekte, boranda gözünü bir yumup, bir açarak yoldan azmadan ilerlemekteydi. Eşekçiler de eşekten beter cefa çekip yol almaktaydı. Lakin hadiseler sanki onların cefası azmış gibi kaza –bela şeklinde peyda olup, onların cefasını artırıyordu.

-Eyvah!.. (s. 266)

Yasin giden bir eşeğin yıkılıp düştüğünü görüp, çevikçe onun üstüne atladı, sonra Yusuf’a bakıp: “eşekleri durdur!” diye bağırp elini salladı. Onun sesini rüzgâr başka yerlere götürdü. Yusuf yalnız onun el hareketine ve mevcut duruma bakarak eşekleri bir tedbir olarak durdurmaya başladı. Yasin kendini toparlayıp yıkılan eşeği düzeltmeye başladı. Takati kesilen bu eşeğe onun yardımını fayda etmedi. Eşek incinmiş gibi gözünü yumup yatıyordu.

Yusuf eşekleri durdurmaya çabalarken kaç defa kıl gibi uçacak olsa da çalışıp – çabalayıp sonunda eşekleri durdurdu. Fakat duran eşeklerden üçü yine yatıp, eziyeti kat kat artırdı.

Yasin önceki eşeği kaldıramayacağını anlayınca onu bırakıp, Yusuf’un yanına geldi ve yine üç eşeğin yattığını görüp, canı burnuna geldi.

-Çare yok, fırtına geçene kadar yatalım! –Dedi o Yusuf’a yaklaşıarak.

İstişare gereğince onlar henüz yatmayan eşekleri yolun kıyısına sürüp, hububat çuvallarını eşeklerden indirip, onlardan çabucak duldalık yaptı. Eşekleri de oraya

toplayıp, başlarını bir araya getirdi. Onlar bu işleri bin bir cefa ile bitirdikten sonra, yatan eşekleri kaldırıp getirmekle meşgul oldu. Sert fırtınada bu işleri halletmek gerçekten kolay değildi.

Kumullu deneni göreceksin, sakallarını bir tüy bile koymadan yolup atarım anladın mı?! –Dedi Yasin çuval duvarının arasına başını sokarak. Yusuf bugünkü cefayı bildiği için onun sözüne öyle veya böyle demeden sessizce yattı. (s. 267) Ama Yasin'in siniri geçmemişti. O yine homurdandı:

-Şu halk ayaklanıp dağa çıkmasa, biz bu cefayı çekmeyiz. Gördün mü nasıl bir eziyet bu!..

-Ekmek yer misin? –Dedi Yusuf ona evde yapılan francala ekmekten birini uzatarak.

Fırtına o gün dinmedi. Yasin'le Yusuf çuvalların duldasında ekmek yeyip uyuduğunda eşekler de yatıp dinlendi. Gece yarısından sonra fırtına biraz hafifleyip, tan atmasına yakın kesildi. O vakitte gökyüzü tıpkı güzelce parlatılmış gümüş tabak gibi açılıp, yıldızlar parıldayıp duruyordu.

2

Ezan vaktiyle Yasin ilk önceki eşeğin yanına gidip kaldırıp getirdi. Sonra bütün eşekleri toplayıp, önlerine çuval serip yem döktü.

Günün yayıldığı bir vakitte Urumçi tarafından gelen kalabalık atlı askerler görüldü. Onlar Kumul'a yardım için giden askerler olup, nehir yolunda uzanıp geliyorlardı. Yürüyüş süratine bakılırsa, ciddi bir askeri birliğe benziyordu. Askerler yetip gelene kadar eşekçiler de yürüyüş hazırlığını yapıp, eşeklere birer birer çuval yüklemeye girişti. Ama beş altı eşeğe çuval yüklendiğinde askerlerin öncüleri yetişti. Onların atları semiz, silahları kaliteliydi. On bir atarla silahlanan bu askerler ciddi yol alıyordu. Eşekçiler kendi işiyle meşguldü. Yusuf onlara gözünün kenarıyla baktı. (s. 268) Askerlerse eşekçilere bakarak geçiyordu. Lakin sonraki iki asker onlara biraz yersiz takıldı yaptı:

-Neden burada durdunuz? Sizler bu tahılı haydutlara mı götürüyorsunuz? –Dedi askerlerden biri bağırarak. Onun bu yersiz sözü her iki eşekçinin canını sıktı. Yasin bunun lafına dayanamayarak biraz aceleci davrandı:

-Vay beyim, gece çıkan boranı görmediniz mi? Gidilecek gibi olsa, yoluma gitmeyip burada mı kalırdım? Helva yapıp bir kişinin beni misafir edeyim dediği yok!
-Dedi o hiddetle ellerini sallayıp.

Askerler onun sözlerine kulak asmadı! El salladığını görünce yine bir asker: “anani” diye küfür ederek gelip onu kamçılamağa başladı. Öldürüp sonra tekmelemek denildiği gibi, Yasin’in başına gözüne zehir gibi acı kamçı değmese de, başka yerlerine hayli kamçı yedi. Ta ki askerin eli yorulup vurmaya bırakınca o kamçıdan kurtuldu. Asker de atını çevirip:

-Şimdi yürü, arkamızdan yetişmezsen seni vururum! -Dedi ve atını yorgaya kaldırdı.

-Bu şeytanlar... Boşu boşuna vurdu değil mi?!. Çaresizce dur, şeytanlar! -Dedi Yasin acıya dayanamayarak.

Kervanlar Kumul yolunda başka yolların hepsini bir hesaplarken, Sancap yolunu hepsine eş görüyordu. Yüz doksan kilometre gelen bu mesafe susuz çöl idi. Dünkü gibi sert fırtınalar çok çıkıyordu.

Yasin’le Yusuf bu çölde fırtınada gelip bir gece (s. 269) yattıktan sonra, ertesi gün kahvaltı yerine zalimin kamçısını yeyip yine yola revan oldu. Yürümesen ne çare!

O gün yolda giden askerlerin çokluğu insanı şaşırtıyordu. Az önce giden atlılardan sonra yine büyük bir grup atlı yetişip geldi. Onların içerisinde topçu kısımları da vardı. Her bir topu dört at çekiyordu. Bu kısmın adam sayısı fazla, safı uzayıp gidiyordu. Geçip gitmeleri uzun zaman aldı. Onlar gözden kaybolmadan piyade askerler, cephaneye, erzak taşıyan arabalar, eşek sürüleri, deve katarları görünmeye başladı. Onlar uzak ufukta nokta gibi görünüyordu.

Yolda yine Kumul’a erzak götürüp dönen, at -araba da çoktu. Onlar adımda bir kaşılaşıp duruyordu. Zayıflayıp kendinden geçen eşekler boş geliyor olsa da, ayağını zor atıyordu. Çoğu arabada iki üç yaralı asker vardı. Başları sarılı, kolları boynuna asılı yaralılar üstü açık arabada çok net görünüyordu. Bazı yaralıların iniltileri de duyuluyordu.

Bu uzun yolda giden -gelen askerler, at ve arabaların çokluğu bir bakıma bu günün ilginçliği idi. Bakın işte askerler, onların altındaki atlar, sanki kendilerini Kumullular şölenine davet etmişler gibi gidiyor. At denenin akli yokki hepsi hayvan ve bu yüzden onlar Kumul’a gidene kadar başına ya da ayağına mermi isabet edeceğini aklına bile getirmedi gidiyordu. Lakin (s. 270) askerler? Onlar ne kadar zalim olsa da, sonuçta insan olduğu için biraz düşünmesi lazımdı. Ancak ellerindeki

yeni tüfeklere güveniyor olsa gerek, mermi değip yıkılmaktan korkmadan gidiyorlardı.

Kumul'dan dönen at –eşeklerin zayıflıktan düşüp kalacak halde olmaları, yaralı askerlerin görünüşleri bu günkü tuhaflığın yine başka bir tarafıydı. At –eşeklerin toynaklarından, araba tekerleklerinden zulmün ağır toprağı dökülüyordu. Yaralıların çokluğundan Kumul'a giden askerlerin sonu şimdiden görülüyordu. Bu görüntülerin hepsi bugünün yol üstündeki tuhaflıkları değil miydi?

Yusuf'la Yasin bu tuhaflıklar ortasında yolun nasıl bittiğini anlayamadılar. Onlar akşamla yatsı arasında gidip, ön tarafta tıpkı yıldızlar gibi parıldaııp duran çok sayıdaki ocağı gördü.

-Ya Allah, ne kadar çok ocak bu! –Dedi Yasin şaşkınlığını gizleyemeyerek.

-Önümüzdeki asker az mı? –Dedi Yusuf onun sözüne cevaben.

-Buralarda konaklayalım, onlara yaklaşırsak belası bulaşır, -dedi Yasin mola vermeye yeltenerek. Merkeplerimizi iki gün dinlendirmeden sürersek Kumul'a ulaşamayız. Buralarda bir top karaağaç var. Burada konaklayalım, eşekler su içmeyi iki gün oldu, bizden çok susadılar!..

Yasin konuşurken eşekleri çevirdi. Onlar yoldan iki yüz metre kadar uzaklaşıp karaağaçların dibine vardılar. (s. 271) Çuvalları indirip eşekleri serbest bıraktıktan sonra yem döktüler. Dilsiz biçareler yeme giriştikten sonra, eşekçiler kendi midelerini düşündü. Onlar da sıcak bir şey içmeyi neredeyse iki gün olmuştu. Bu yüzden tava, bir çanak sıcak yemeğe hasret kalmıştı.

-Ben su bulup geleyim! –Yasin çuvaldan bakır ibriği alıp hızla gitti.

-Su uzak mı?

-Fazla uzak değil. Hemen gelirim, mümkünse biraz odun topla! –Dedi Yasin ve hızla karanlığa karışıp gözden kayboldu. Onun son sözleri karanlık içinden açıkça duyuluyordu, ben toplayarak gelirim, sen de topla, çamların etrafında çalı çırpı bulunur!

Yusuf yerinden kalkıp öyle yerleri fark edebilmek için etrafına bakındı. Kapkara gecenin koynunda neyi görüp, neyi fark etsin?! Onun gözüne bu sırada gök kubbede parlayıp duran yıldızlarla geniş çölde parlayıp sönen muvakkat ocakların kıvılcımları görünüyordu. Yol tarafından hala menziline ulaşmamış askerlerin ayak sesleri, bağırış çağırışları duyuluyordu.

“Ne kadar çok asker bu! Her yerde korku –keder, alan –talan, kamçı –zulüm!” bunları gönlünden geçirirken nedense Yusuf'un başı taş gibi oldu. Böyle olmasının bir

sebebi vardı. Bu sebep onun sorumluluğundaki vazifeye alakalıydı. Bu vazife hakkında bu zamana kadar kimseye söz etmemiştii, yoldaşı Yasin'e de söylemedi, vazifeyi yerine getirme işini bir dakika bile aklından çıkardığı (s. 272) yoktu. Bu konuda Yasin'le konuşmak istemiştii fakat Yasin'in "Kumullu'yu görsem..." sözleri onun dilini bağlamıştı. Böyle konuşan adama kendi işinden bahsetmek, ona fikir sormak korkunç değil mi?

Yasin su alıp geldikten sonra, ikisi birlikte küçük bir ateş yaktı... Bu ateş çok zor tuttu. Yusuf'la Yasin kalpaklarıyla ateşii yellemekle meşgul oldukları sırada yol tarafından bir eşekçi selam vererek geldi.

-Ne taraftan geliyorsun? –Dedi Yasin ona doğru bakarak.

-Kumul tarafından.

-Biz daha şimdi gidiyoruz, -dedi Yasin ateşii üfleyerek.

-O tarafın vaziyeti nasıl? –Yasin sözünü bitirince Yusuf sordu.

-O tarafta savaş kızıştı, eşekçi onların yanına diz üstü oturup konuşmaya başladı, -sekiz eşek, bir katırla çıkmıştım, beş eşek yolda öldü. Katırımı Ga Silin¹³¹'in adamları çaldı. Bana kalan üç eşek. O eşekler de ölür yarına, Tanrı bilir, -o biraz nefeslenip devam etti. –Bugün tam iki gün oldu, eşeklerin bir şey yediği yok. Kendim de doğru düzgün bir şey içmedim. Önceki gün Lavdun'da eşekleri bir hana koydum, orada belki biraz saçılmış saman yemişlerdir, saman olmasa tezek yemişlerdir. Ertesi gün yine sürüp yürüdüm. Hey... Bu zulüm her şeyden çok bu hayvanlara geldi. Yolda ölmüş at –eşek- (s. 273) lerin hesabı yok, mermiyle ölen, soğuktan ölen, açlıktan ölen... Hayvan dediğin dilsiz, bir yerden imdat isteyemeyen veya bir şey isteyip bulamayan varlıklar!.. Olan işte bu hayvanlara oldu... O adam biraz durup derin nefes aldıktan sonra yine devam etti, iki çeyrek kadar yem vardı, bunu yedirip Piçan'a ulaşabilsem, onun ötesine çare bulurum dedim, önceki günün gecesi iki asker önümü kesip, tüfeklerini şakırdatıp bu yemi aldılar. Merkeplerim yolda ne yer? Dediysen de vurmalarına az kaldı...

-Eşekler hani?

-İşte oraya yatırdım.

-Çuvalda yem var, alıp eşeklerine yedir! –Dedi Yusuf.

-Yarın sabah vereyim.

-Şimdi yerse sabaha kadar eline koluna can gelir. Erinme!

¹³¹ Siliñ: Komutan

Ateş gürleşmediği için ibrik henüz kaynanamıştı. Lakin ibriği kaynatmayan bu ateşin alevi karanlık gecede uzaklarda görünüyordu, bunun gibi çuvallarla yapılan duvarın içindeki daireyi de aydınlatıyordu. Eşekçiler ibriğin sonunda kaynayacağına güveniyordu. Bu yüzden ekmek çuvalından ekmek alıp, ağaç çanaklara koyup, ibriğin kaynamasını bekleyerek oturdu. Onlarda et –yağ yoktu. O anda ibrik kaynasa, ekmeklerini yumuşatıp yeseler koyun kesip çorba içmekten daha iyi gelirdi. Şansa ibrik cızırdadı, hepsi iştahını ibriğe saklayıp otururken gökten düşer gibi iki asker peyda oldu. (s. 274)

-Size kim ateş yakın dedi?

Aniden duyulan bu sestən ürken eşekçiler dönüp bakınca kendilerine yaklaşan iki askeri gördü. Onların yüzü ateşin şulesiyle tıpkı az önce mezardan çıkan ölününki gibi dehşetli görünüyordu.

-Ateş yakmaya kim ruhsat verdi? Yoksa siz dağdaki haydutlara ateş yakarak işaret mi veriyorsunuz?

Sözle birlikte tüfeklerinin mekanizmasını şakırdatan askerler tehditkâr davranıyordu.

-Biraz çay kaynatıp içelim dedik! –Dedi Yasin durumu bildirerek.

-Kaynadı mı? –Askerlerden biri biraz boş boğazlıkla sordu.

-Az kaldı! –Dedi Yasin.

-Çabuk kaynat.

Çayı kaynatmamıza da karışıyorlar diye düşünen Yasin ateşi karıştırıp kalpağıyla yelleyerek ibriği çabucak kaynatı.

-Kaynadı mı?

-Kaynadı.

-Al yürü! –Dedi asker emir vererek.

Yasin bu işe öfkelenmiş olsa da tüfek önünde sakin olmamak mümkün değildi. Bundan dolayı o fazla söz söylemeden, kalpağı ile ibriği kulpundan tutup kaldırarak ayağa kalktığında askerler kalan ateşi teperek dağıtıp onu önüne katıp götürdüler.

Çeyrek saat sonra geri dönüp gelen Yasin öfkesinden ibriği yere çarptı ve homurdanarak:

-Demlemeye çay var mı dediler, öfkemden eşeğin (s. 275) tezeği var diyecektim, -dedi.

-O sözü söylememen iyi olmuş, -dedi Yusuf nasihat tarzında, nereye götürdün?

-Gittim ki iki araba duruyor. Atları yorulmuşa benziyordu. Arabalarda yaralı askerler varmış. Kaynar suyu onların kaplarına koydular, -dedi o gazapla.

-Önemli değil, sağ salim döndün ya.

Eşekçiler keskin dişleriyle sert ekmekleri yemeye başladı. Onlar ekmek yeyip oturarak yine biraz konuştu:

-Kumullular bilerek dağa çıkmışlar! –Dedi Yasin elindeki ekmeğin tozunu üfleyerek.

-Neyi bilerek? –Yusuf gülümseyerek sordu. Onun gülümsemesi karanlıkta diğerlerine görünmüyordu.

-Neyi bilerek, bu halkın gericiliğini bilerek!

-Dün söylediğin ne oldu?

Yasin bu suali düşündü, bundan dolayı o biraz gülerek cevap verdi:

-O söylediklerimden vazgeçtim. İşte şimdi Kumullu'yu görsem sakalını okşarım!

-Evet, şimdi aklın başına geldi! –Dedi Yusuf vurguyla. Onlar canından bıkmasa sıcak yuvalarını bırakıp dağa çıkmazdı!..

Hepsi sükûta gömüldü, onların ağzında kıtırdayan ekmeğin sesi aradaki sessizliği bozuyordu.

-Az önceki şeytanların tüfeğini alsak ne iyi olurdu! –Dedi Yasin hayıflanarak.

-Alınca ne yapacaktın –Yusuf onun gönlündeki- (s. 276) ni bilse de, konuşturup belli etmesi için soruyordu.

-Alıp dağa gitmez miydik?! –Dedi o cesaretle.

-Gerçekten böyle yapar mısınız?

-Yaparım dedi o kati bir şekilde. –Hepsini gördün! Bunlara sessiz kalsan, böyle işkence edip öldürürler. Böyle beyhude ölene kadar dağa çıkıp eline silah alıp, düşmandan bir kaçını öldürüp, sonra ölsem erkek gibi yaşamış olursun. Böyle ölüm nasip olsa insana ne büyük armağan!..

Onlar ekmek yerken yine bir müddet dertleşti, yorulup kalan eşekçiler sonunda dağlara dayanıp şirin uykuya daldı. (s. 277)

Yirmi Üçüncü Bölüm

Polislerin eline bir koz geçmeye görsün, en ufak bir meselede şehrin altını üstüne getirirler, köy –kasabaları yer sarsılır gibi titretirlerdi... Onlar öyle öğrenmişti. Onlar hava gürüldetip deri takırdatmaya, ağızdan köpük saçıp, gözlerini fal taşı gibi açarak insan korkutmaya, börk getir dense baş kesip gelmekte çok mahir.

Onlara, Urumçi'den Li Zun Silin geliyor kervansarayları, köşkleri temizleyip hazır kılın diye vazife verilmişti. İki günden beri onlar bu vazifeyi yerine getirmek için şehri alt üst etmekteydi. Karşılarına çıkan şehir halkına kervansaray, konakları temizletiyordu. Köylerden getirilen işçileri gönderip ev ev sandık, halı, keçe toplayıp konaklara koyduruyordu. Mutfak takımları, odun, saman, tavuk, ördek hatta yumurtaya kadar buldurup hepsini hazırlıyordu. “Çabuk olun, Urumçi'den gelen misafirler öyle böyle insanlar değil, Zun Silin denilen herkesin üstü olan başkumandan, layıkıyla hazırlık yapmazsak, işimiz zor!” diye bağırıp çağırarak sokakları başına topluyordu.

Ancak şehir halkı polislerin bu tür yaygaralarına fazla (s. 278) aldırıyordu. Çünkü onlar Kumul Çiftçi Ayaklanması başlayıp bir yıla varmadan böyle adı ulu, sofrası kuru komutanlardan onlarcasını karşılamış, onların Kumul'a varıp uzun sürmeden suya düşmüş sıçan gibi titreyerek geri döndüğünü görüp alay etmişlerdi. Onlar yine Güney Doğu Türkistan tarafında nice yıl şehir yönetip zalimlikle nam salan Çu Dotey (Aksu valisi kurmay başkanı Çu Ruyçi), Cin Şuren'in ünlü komutanları Lu Şyavzu, Can Zihen (Can Peyyüen)lerin Kumul tarafına giderkenki heybeti ile dönüşünde fırtınada kalan tilki gibi kuyruğunu bacaklarına kısıp geçişlerini alaya alıyorlardı. İnsanlar: “Haydi, bu Li Zun Silin ne kadar neymiş? Bunun adı Li Heyru imiş. Lihey için kötü, güçlü diyorlar, bakalım bunun gücü ne kadar?” Diyorlardı.

Ordu yaklaşmakta. Onların hepsi kendi mantığına göre halk ayaklanmasını tehdit, baskı, korkutma, asıp kesmeyle bastırırız, diye tehditle geliyordu.

Li Heyru doğu yolunun başkumandanı olarak tayin edildikten sonra kibirlenmişti. Cin Şuren'in verdiği uğurlama ziyafetinde o kadeh sözü edip “Üç ay içinde Kumul Çiftçi Ayaklanmasını bastırmaya” kesin vade vermişti. Cin Şuren de olağanüstü itibar gösterip, onun elinin altındaki tam bir tabur muhafız ordusunu İngiltere'den satın alınan on bir atar tüfeklerle silahlandırmanın dışında, ona bir bölük

de topçu birliği katıp, gücünü daha da artırdı. Zun Silin yine yeterli miktarda cephane almanın yanı sıra, danışman (s. 279) olarak He Denban¹³² (Nurbeg), Mamutbeg¹³³, Nasırbeg¹³⁴ gibi üç kişiyi de beraberine almıştı.

Onlar Urumçi siyasal –hukuk mektebini bitirmişlerdi.

Bu üç kişi iyi atlara binip yol boyunca uzayıp giden ordunun gâh önünde gâh arkasında gidip, istediği yerde özgürce at koşturuyordu. Mola verilen han ve şehirlerde bazen karargâhta, bazen karargâha yakın yerlere veya vatandaşın evlerine gidip, imkânlar nispetinde kendi rahatlarına bakıyorlardı. Bazen de bir kuzu aldırıp kendilerini güzelce ağırlatıyorlardı. Karargâh kumandalık azaları içinde bu üç kişinin hiçbir itibarı olmasa da, vatandaşlar onları son derece saygın görüyorlardı. Onlar da konuşarak kendisini büyük göstermeyi bilen kişiler olduğu için, iki sözlerinden birinde Li Silin öyle dedi, Li Silin böyle dedi diyerek kendilerini öne çıkarıyorlardı.

Bunlar Cin Şuren'in iyetini canı gönülden destekledikleri için, Kumul Çiftçi Ayaklanmasına başka türlü bakıyorlardı. Onlara göre ayaklanma çıkmaması, çıkarsa da bastırılması gerekliydi. Bu defa aşırı gazaplanan hükümet bütün gücünü seferber edip, meşhur kumandan Li Heyru'nun başkumandanlığında Kumul'a gönderdiği için, onlar Kumul Çiftçiler Ayaklanması bu kez kesin bastırılacak, diye inanıyorlardı. Bu yüzden yol (s. 280) boyu bu fırsattan faydalanıp hizmet göstererek kendilerinin gelecekteki sevgili menfaatlerini sağlayacaklardı, tatlı hayallere gark olarak menzile ulaştıklarını bile anlamamışlardı.

Turfan'a yaklaştıklarında, üç atlı danışman ordudan çok öne geçmişti. Onlar Yemşi'ye yakın bir yere geldiklerinde saman götüren birkaç arabaya rastladılar. Arabacılar arabasını büyük yola salıp keyifle “Açıl” şarkısını söyleyerek gidiyordu. Nurbeg arabaya yaklaşıp şarkıya bir dem kulak verdikten sonra:

-Arkadaş, şarkın güzelmiş! dedi -Mütevazı bir tavırla.

-Usanıp söyledik! –Dedi arabacı Nurbeg'in neşeli haline bakarak.

-Usandığın için mi yoksa maksatlı mı söylüyordun?

-Bizde ne maksatı olsun, sabah yerimizden kalktık, şanyonun adamları gelip: “Urumçi'den (Li Hey) Silin gelecek, bir araba saman alıp gelin” dedi. Bizim maksatımız ne olsun? –Dedi arabacı.

¹³² He Denban (Nurbeg): Azatlıktan önce Hoten vilayetine vali olmuş, azatlıktan sonra gericiileri bastırma hareketinde öldürülmüştür.

¹³³ Mamutbeg: Şötan'da okumuş, hizmet vermiştir.

¹³⁴ Nasırbeg: Azatlıktan sonra Urumçi'nin vali yardımcısı olmuştur.

-Nasıl, nasıl? Nurbeg onun sözlerine şaşırıldı ve memnun oldu. Tekrar sordu, Urumçi'den kim gelecek?

-Kim olduğunu ne bileyim, Urumçi'den “Li Hey” Silin gelecek diyorlar.

-Kimmiş bu Li Hey?

-Ben ne bileyim, millete sorarsan “Li Hey” demek “kötülük” demek diyorlar. Buna bakılırsa gelecek Silin güçlü bir adama benziyor! (s. 281)

Nurbeg içinden: “Li Heyru Silin gelmeden onun gücü Turfan’a ulaşmış. Bu ne kadar büyük şöret. Bunu Silin’in kendisine söyleyip memnun edeyim” diyerek hazine bulmuş gibi mutlu oldu.

-Li Silin hakkında başka nasıl sözler var? –Dedi o yine biraz sermaye toplayabilmek için.

Arabacı boş değildi, Nurbeg’in tavırlarına bakarak nasıl bir adam olduğunu çoktan anladığı için onu daha da memnun etmek için cevap verdi:

-“Li Hey” Silin geliyormuş sözünü duyan herkes çok memnun oldu. Kumul’a önceki gelen silinlerin hiçbiri fayda etmedi, bu kez güçlü bir silin gelip, Kumulluları çabucak bastırursa, saman taşıma işlerimiz biter, nefes alır, topraklarımızla uğraşırız diye herkes mutlu.

Arabacının sade sözlerine kanaat eden Nurbeg arkadan gelen yoldaşlarını çağırıp:

-Mahmutbeg, Nasırbeg yürüyün! –Dedi ve atı mahmuzlayıp arabanın önüne geçti. Mahmutbeg, Nasırbeg de atını topuklayarak Nurbeg’e yetişti. Nurbeg bulduğu hazine değerindeki sermaye hakkında tek söz etmeden, sözü başka yana çevirerek:

-Beyler, -dedi diğer iki yoldaşına bakarak, -bu halk “Açıl, gül açıl” diye rahat rahat şarkı söylüyor, bu nasıl bir şarkı?

-Bu bir şarkı! Ne olabir ki? –Dedi Nasırbeg iyi niyetle.

-Yok, yok dedi Nurbeg gözlerini parlatarak, -bu boş yere söylenen bir şarkı değil. Bu halk (s. 282) boşu boşuna açıl demiyor. Neyi açıyor? Bunun altında bir şey var, efendim!

Nasırbeg cevap vermeden mağlup olmuş gibi sessiz kaldı. Mahmutbeg söze katılıp ortaya çıkan güçlüğü çözmek isteyerek:

-“Açıl –açıl, gül açıl, açılmakta bir sır var” demiyor mu?! Nur beyimin söylediği gibi, elbette bunun altında bir sır var! –Dedi.

-Bu şarkı Kumulluları davet eden veya onlar çıkana kadar kendileri ayaklanmaya hazırlık için söyledikleri şarkı!

Nurbeg bu meselede tam bir üstünlüğe sahipti. O sesini yükselterek sözüne devam etti:

-Bizi ne diye danışman yapıp getirdi?! Bizden beklenen bir görev var. Öyle olmasa bizi ne yapacak?! Bizi bir şeyler biliyor, bir şeyleri seziyor diye getirdi, buna göre gözümüzü açık tutup, bir şeyleri anlayıp, bir hizmet göstermezsek, ipimiz çekilir, anladınız mı?..

Onlar birden sükûta gömüldü. Uzaktan bakıldığında, üçünün nasıl hayallere daldığı görünüyordu.

İçlerinde yalnız Nurbeg'in gözleri parlayıp, morali düzeliyor, göğsü geriliyordu. Çünkü o hizmet göstermek için yeterli sermayeye sahipti. Mahmutbeg sakin görünüyordu. Çünkü onun bir sermayesi olmasa da, Nurbeg'in sözüne katılan taraf olduğu için azar ve sitemden kurtuluyordu. Nasırbeg gamlı görünüyordu. Çünkü o herkesin bildiği "Açıl"ın nasıl bir şarkı olduğunu düşünmemiş, sezmemiş hatta sadece bir şarkı deyip umursamamış, bu yönden kaybetmişti. Lakin hiçbir şeyden korkmuyordu. Her türlü güç- (s. 283) lüğü sakinliğiyle yeniyordu.

Bu arada onların arasında hüküm süren sessizliği at toynaklarından çıkan seslerle atların ara sıra pofurdamaları bozuyordu. Bunlar Seydihan yokuşundan yukarı çıkıp düzlüğe vardıklarında, yolun doğu tarafındaki kalabalık mahallelerle uzun boylu gür kavaklar bostan misali güzel görünmeye başladı.

-Urumçi'den Turfan'a gelen adam sanki bağ içine girmiş gibi hissediyor! –Dedi Mahmutbeg hissiyatını içine sığdıramayarak.

-Ben Turfan'a gelince tıpkı kendi yurdum Korla'ya gelmişim gibi oluyorum! –Dedi Nasırbeg derin derin nefes alıp.

-Ben az önceki şarkıyı duyunca, Turfan'dan kan kokusu geliyor gibi hissettim, -dedi Nurbeg kızarıp bozarak, "sıçanın eceli gelse, kedinin kuyruğuna sarılır" denildiği gibi, bu halk açıl deyip meydana çıkararak böyle güzel bağ bahçesini viran edecek, diye yüreğim sızlıyor.

-Tanrı korusun! –Dedi Mahmutbeg tarafsız bir tutumla.

-Ağzımızı hayra açalım beyim! –Dedi Nasırbeg rica eder gibi.

Onlar yine sessizce yürümeye devam etti, taki şehir içine ulaşana kadar kimse ağzını açmadı.

Şehir sokaklarında adamlar seyrek görünüyordu. Çoğu insan ihtiyat için köylere gittiği için, ancak yaşlılar, hastalar şehirde kalmıştı. Şehirdeki han ve kervansarayları

“Li Hey” Silin gelecek diye (s. 284) temizleyip hazırlanan, levazım dairesinden mezkûr hanlara un –pirinç, odun –kömür götürüp yedekleniyordu.

2

Üç atlı danışman Turfan Yenişehir’ de soruşturup (xx) tercümanın evine konuk oldu. Ev sahibi ile misafirler önceden yüzyüze görüşmemiş olsa da, birbirlerinin isimlerini duyup gıyaben tanıştıkları için samimi dostlar gibi sıcak görüştüler. Ev sahibi onları misafirhanesine davet edip, izzet ikram gösterdi. Derhal çay hazırlayıp sofraya serdi.

-Çok meşhur bir adamsınız, -diye söz açtı Nurbeg çay içerken, -benim uzun zamandır sizinle tanışayım diye arzum vardı, işte bugüne nasipmiş.

-Ben de her birinizin adını uzun zamandır duyup, görüşmeyi arzu ediyordum gerçekten. Bugün işte her birinizin gelişine, tanışmamıza düşümde görsem inanmazdım. Kader denen işte bu. Bu bir mucize olmalı, ne büyük mutluluk, çok memnun oldum! –Dedi ev sahibi etli elini göğsüne koyarak.

Onlar çay içerken çeyrek saat kadar konuştuktan sonra, Nurbeg yerinden kalkıp:

-Tercüman beyim, geç oluyor, -diye söze başladı, ev sahibi onun sözüne şaşırılmış gibi bakakaldı. Nurbeg sözüne devam etti, -biz bugün size misafir gelmedik, yolcuyuz. Misafirlik için ayrı geliriz. Yurt huzura erip, her iş yoluna gir- (s. 285) diğinde Turfan’a özellikle gelip misafir olmaya söz veriyorum...

-Çok güzel, çok güzel! –Dedi ev sahibi onun sözünü keserek. Nurbeg sözüne yine devam etti.

-Siz bize levazım dairesini gösterin, biz gidip ihtiyaçlarımızı görelim, öyle geniş oturamayız! –Dedi.

-Böyle söylememiş olun, her biriniz gibi önemli misafirleri deve kesmeden göndermek olmaz, -dedi ev sahibi darılmış gibi gözlerinin beyazını çıkarıp, sonra Nurbeg’e yaklaşip “oturun” deyip onun iki omzuna basıp oturttuktan sonra sözüne devam etti. –burası Turfan şehri, Turfan’a gelen her misafir, Turfan’a gelen kişi önce valiyi sorar, sonra tercümanı. Benim burada falan tercüman diye bir adım var, böyle iken bugün benim evimde böyle sözler etmeniz, bana uygunsuz olmaz mı? Rahatça oturun!

-Varıp gelsek iyi olurdu. Levazım dairesini gözden geçirdikten sonra şehri de görsek diyorum! Dedi Nurbeg.

-Yarın şehrin her yerini gezdireyim, bugün rahatça oturup dinlenin! –Dedi ev sahibi misafirleri istirahat etmeye davet ederek. Sonra onların uzanıp dinlenmesi için yüklükten yastık alıp getirdi. –Atlı seferde adam çok yoruluyor. Ben bir gün atla yolculuk yapsam, dört beş gün boyunca başımı bedenimi toplayamıyorum! –Dedi ve dışarı çıkıp gitti...

İkinci vakti tercümanın evine bir arabayla hububat, koyun, tavuk, kavun, karpuz üzüm gibi nimetler geldi. (s. 286) onun arkasından Rozi Molla çıkıp gelip tercümanla görüştü. Tercüman onu misafirlerle tanıştırmak için alıp eve götürdü.

-Hepsi de gerçekten şanslı, -ev sahibi Rozi Molla'yla birlikte kapıdan konuşarak girdi. –İşte bu kardeşim sizlerin geldiğini duyup gelmiş.

Misafirler yerinden kalkmadan Rozi Molla ile tokalaşıp, ona oturmasını teklif ettiler. Onların bu iltifatı Rozi Molla için dünya kadar değerliydi. Bu yüzden o heyecanla onlara tek tek hal hatır sordu. Bu sırada ev sahibi onu tanıttı:

-Bu kardeşim Turfan'ın teminat işlerini gülü güle getirip çok güzel idare ediyor. Kendisi çok usta bir hattat, tüy kalemle yazsa bile öyle güzel yazıyor ki, ismi Rozi Molla.

-Güzel, pek güzel. –Dedi Nurbeg başını sallayarak, böyle faydalı adamlar olmasa, yurt işleri nasıl yürüyecek?

Ev sahibinin tanıştırması ve misafirlerin sözleriyle koltukları kabaran Rozi Molla bir anda semirip ağırlığı kat kat artmış gibi sessizce oturuyordu. Bu sırada ev sahibi dışarı çıktı. Bu fırsatta Nurbeg onunla daha da iyi tanışmak için söz açtı:

-Arkadaş, hükümette mi çalışıyorsunuz? Dedi o söze yakınlık göstererek başlayıp.

-Evet... Yok, -dedi Rozi Molla başta heyecanlanarak, sonra kendine gelip, -şimdilik teminat işlerine yardım ediyorum. (s. 287)

-Güzel, güzel, sizin gibi elinden iş gelen insanların hükümete yardımcı olması iyi. Şu halde, hangi mekteplerde okudunuz?

-Bir süre medreselerde de okudum. Sonra Şötan'da da okudum. –Dedi Rozi Molla cevap vererek.

Bu çok güzel. İki taraflı bıçağa benziyor, iki tarafı da keser. Bu büyük bir meziyet! Ne zamanlarda okudun?

-Cumhuriyetin 14. Yılında.

-Abduhaluk bayveççe ile birlikte mi okudun?

-Evet, ikimiz birlikte, -dedi o. Ama bu cevabı verdiğinde nedense yüzü renkten renge girdi.

-Abduhaluk şimdi burada mı?

-Evet.

-Ne iş yapıyor?

Nurbeg Abduhaluk Uygur'un ismini daha önceden duymuş, bilhassa Çinceyi iyi bildiğini ve şairliğini duyup gönlünde ona karşı aşinalık hissi doğmuş, bununla birlikte haset duygusu da peyda olmuştu. Bu yüzden o ilgiyle sormaya başladı.

-O da kendince bir şeyler yapmaya çalışıyor.

-Nasıl? –Dedi Nurbeg şaşırarak, o hükümet işlerine yardım etmiyor mu?

-O “Açıl” diye şarkı söylüyor! –Dedi Rozi Molla kindar bir şekilde gülümseyerek.

-Ne demek bu, o mu “Açıl” diyor?

-“Açıl” diyenlerin öncüsü o, -dedi Rozi Molla çevikçe. –Geçen yıl okul çocuklarına “Açıl”ı kendisi öğreterek onlara katılıp söyledi, bununla birlikte bütün (s. 288) yurda yayılıp gitti...

-Bu iş olmadı. Öyle yapması kabul edilir mi?! Nurbeg gözlerini açarak yanındaki arkadaşlarına bir an baktıktan sonra, devam etti, bu işten hükümetin haberi yok mu?

-Bu konuda ben valiye kaç defa dilekçe yazdım. İdare bu şarkıyı söylemeyin diye buyruk da çıkardı. Lakin onların dediği dedik!..

Rozi Molla laf arasında bir iki defa esnedi. Onun esnemesine bakarak afyon tiryakisi olduğunu anlayan Nurbeg sözünü değiştirerek:

-Arkadaş, evde kandil¹³⁵ var mı? Diye sordu.

-Var, var sıkıldığımda biraz çekiyorum, -dedi Rozi Molla misafirlere bakıp, eğer misafirler isterse, akşam buraya getiririz.

-Güzel söz, güzel söz. Yorgunluk çıkar, nasıl Mahmutbeg, gönülleri çekelim mi?..

Mahmutbeg bir şey deyip cevap verene kadar ev sahibi çıkıp geldi. Nurbeg derhal ona dönüp:

-Tercüman beyim, sizi akşam için biraz rahatsız edeceğiz -dedi neşeyle gülümseyip.

¹³⁵ Afyon çekmeyi gizlemek için böyle diyor.

-Tabi tabi buyurun, -dedi tercüman elini edeple kavuşturup. Emrinize amadeyim!..

-Dostumuz Rozi Molla akşam bize kandil sözü verdi. Buna ek olarak biraz oturup konuşsak, buraya Abduhaluk Uygur’u davet edip, onunla (s. 289) biraz sohbet etsek nasıl olur?

-Ne güzel fikir! –Dedi ev sahibi ilgiyle.

3

Bu akşam tercümanın misafirhanesinde büyük bir sofraya serilip, tatlılar, meyveler, çörekler bol bol dizilmişti. Evin başköşesine afyon kandili yerleştirilmiş olup, Rozi Molla ile Nurbeg ikisi uzanıp afyon çekiyordu. Nurbeg afyon tiryakisi olmayıp, yalnızca bulduğunda kullanıyordu. Bu yüzden o Rozi Molla’ya eşlik edip bir pipo çekip, aslında Abduhaluk Uygur’un gelişini bekliyordu.

Şair akşamla yatsı arasında geldi. Ev sahibi doğruca misafirhaneye getirdiğinde, şair girip eşikte şaşırıp kaldı. Evdekilerden hepsi (Rozi Molla’nın dışındakiler) aynı anda yerinden kalkıp karşıladılar.

-Gelin, yukarı geçin!..

Yerinden kıılmıdamayan şair ev içine bakıp:

-Yanlı ş mı geldim? Sanki büyücü ini gibi... -Dedi.

-Ne demek o? –Nurbeg şairin önüne gülerek gelip, -ne diyorsunuz? Bu kadar uzak yerden huzurunuz geliyoruz, arayıp soralım demiyorsunuz. Bizi yollara bakıtıp, bekletiyor, şimdi de gelmiş büyücü ini gibi diyorsunuz, bu gerçekten nasıl söz?! Gelin görüşelim, yukarı geçin! O, Şairin kolundan çekti.

-Köşedeki kandili görünce sinirim tepeme çıktı! (s. 290) Nasırbeg şairin gönlündekini bulmuş gibi konuşarak gelip görüştü.

-İnsanların iliğini kurutan bu necis kandili doğrusunu söylemek gerekirse gözüm görmüyor, -dedi şair köşedeki afyon kandiline ve onun yanında yan gelip yatan Rozi Molla’ya nefretle bakarak. Sonra gösterilen yere oturdu ve gecikmeden Fatiha okudu.

-Öyle söylememek gerek! –Dedi Nurbeg gülerek, sonra sanki iki çift güzel söz edecekmiş gibi onun bunun gözüne bakıp devam etti, -bu kandil de layıkıyla yanmasa olmaz, özellikle hükümet hizmetinde çalışan sizin –bizim gibi insanlar sabahtan akşama kadar halk için çalışıp çabalıyoruz, böyle zamanlarda kandil yakıp bir –yarım

pipo tütün çekip yorgunluk çıkarmasak olur mu? Bu taraftan bakıldığında, bu işi ayıplamak olmaz diyorum!

Benim düşüncem öyle değil! –Dedi şair Nurbeg’in sözünü kesinlikle reddederek, hükümete dayananların halk hizmetini gördüğü meçhul. Onlar halka zulüm edip, ezerek kanını iliğini somurup, akşamları böyle keyif –sefa yerlerinde necis afyon kandillerini yaksa, bu işleri ayıplamamak, onlardan nefret etmemek olur mu? Bu kandile nefretle bakmak değil, belki onu paramparça etmek gerek! Onun gözü afyon kandiline gazapla çakılıp kaldı.

-Doğru, doğru. Abduhaluk Efendimin söyledikleri doğru! –Dedi Nasırbeg şairin sözünü destekleyerek, çünkü o hiçbir keyifte yoktu. Bu yüzden o kendi mizacı gereği şaire katılıyordu. Nurbeg keyfiyatta dö- (s. 291) nüş vaktinin yetip geldiğini anlayıp, o an Nasırbeg’in sözüne katılıp başını salladı. Gerçekte o kandil meselesindeki avantajı vererek şairin keyfini yerine getirmek istedi.

-Turfan’a gelip Abduhaluk dostumuzla görüşmeden gitsek, tıpkı Kaşkar’a varıp Apak Hoca’yı görmeden gelmeye benzer bir iş olur diye görüşmek istedik, tercüman bey isteğimizi yerine getirdi. İşte şairle de görüştük, ne kadar hoş. Eğer görüşmeden gitsek, gerçekten üzülürdük! –Dedi Nurbeg söze başka taraftan başlayarak, sanki o bu sözleri ile şairin gönlünü kazanıp, toplantının gidişatını düzenlemek istiyordu. O sözünün sonunda Nasırbeg’e –nasıl dedim, beyim sözüm doğru mu? Diye soru sorup, ona sen de şairin ayağına bir çelme tak der gibi manalı baktı.

Ama Nasırbeg Nurbeg’in amacına göre değil, belki gönlünden geçenleri söylemeye başladı:

-Gönlümden geçeni söylemem gerekirse, ben Abduhaluk Efendinin namı şerifini duyup, o nasıl bir yiğitmiş, onu bir görsem diye arzu ediyordum. İşte bugün gördüm, -dedi o uzun boylu, yapılı şaire gökyüzüne bakar gibi bakarak. Çünkü o kısa boylu bir adamdı. –İşte boylu poslu, yakışıklı yiğitmiş, aferin ben beğendim, yine ben Abduhaluk beyi büyük şair diye duymuştum, bugün bize bir şiir okusa çok memnun olurum!

Nasırbeg’in isteği herkesi memnun etti. Şairden şiir okumasını talep (s. 292) ettiler.

Şair topluluğun böyle talepte bulunacağını beklemiyordu. Bu yüzden o biraz zorlanır gibi oldu. Topluluk “haydi buyurun” diye sanki şairi dört taraftan işkenceye alır gibi sıkıştırıyordu. Şair bir anda irkildi ve gözlerinden gazap kıvılcımları saçarak şiir okumaya başladı:

Topluluk yatsa köşede arasız afyon sorup,
İçseler meyhanede sarhoş olup testi şarap
Ey kandil ve ey rakı var mı namusun? Ver cevap?
Seninle oldukça bizim halimiz zebun, harap?

Şiirden son derece memnun olan misafirler mutlulukla gülüştü. Sanki bunula birlikte kendileri de ülkenin harap olmaması için çalışan kişiler katarına katılmış gibi hissederek, yine yine diye taleplerini dile getirdiler. Şair daha da gazaplanıp, şiirin devamını okudu:

Geldi diye misafiri duyup yazık gelişim
Bana ölüm bu harama ortak olup kalışım
Burda kalmaktan iyidir eve gidip varışım
Abduhaluk oturup hiç bunda arama sevap...

Şair şiirini bitirince hoşçakalın deyip çıkıp gitti. (s. 293)

Yirmi Dördüncü Bölüm

1

1932 yılı güz aylarında, Astane’de Muhiti’ler ailesinde yapılan sünnet töreninin şerefine düzenlenen oğlak kapma için toplanan insanlar pek kalabalıktı. Aşağı yukarı yarışmacının sayısı dört –beş yüz atlıya ulaşıyordu. Yarışmacının çokluğundan, kesilen birinci oğlak sabah parçalanıp gitti. Tören sahibi yine oğlak kesince, oğlak kapma geceye kadar devam etti. “Hedef”in olduğu yere kırmızı kumaş asılmıştı. Orada Mehsut Muhiti, Mahmut Muhiti, Nemet Halife, Hesamidin Zuper, Abduhaluk Uygur gibi kişiler ve yine birçok yurt eşrafı izleyici sıfatıyla oturuyordu. Oğlakçılar oğlağı hedefe ulaştırmayı düşünerek bağırıp –çağırarak bütün güçleriyle çekiyorlardı. At çok, oğlakçı fazla olduğu için, oğlağı eline alan herhangi birine topluluğu yarıp çıkararak hedefe ulaşmak kolay olmuyordu, bazen de oğlakçılar oğlağı kendi arasında çekişerek deniz gibi bir yerde toplanıyordu.

Oğlak kapmaya katılan Karagoca –Astaneliler, Singim –Mortuklular, Yanhi – Lükçünlüler, Lemcinliler, kendi kabileleri boyunca gruplara bölünmüştü. Bu gruplar kendi topluluğu nisbetinde güç gösterip, oğlağı hedefe taşımaya çalışıyordu. Her adam kendi maharetini sergilemek yerine toplanıp gruplar nisbetinde maharet gösterip, oğlak kapma- (s. 294) yı daha da heybetli bir hale sokuyorlardı.

Yurt büyük. Bu yüzden başka şehirlerden gelen adamlar birbirinden hünerli, birbirinden sağlam ve birbirinden güçlüydü. Atlar da tıpkı öyle, birbirinden hünerli, birbirinden güçlü ve çevik tulparlardı. Böyle seçilen birkaç yüz atlı oğlakçının yalnız oğlak kapma maksadıyla gruplara ayrılıp teşkilatlanışı, kendi grubu nisbetinde maharet göstermesi herkesi hayran bırakıyordu. Kenardaki seyirciler oğlakçı yiğitlere, onların gayretlerine, atların güçlü –faydalı oluşuna çoktan boyun eğmişti.

Hedef koyulan yerin iki tarafında toprak damlar olup, onun üstünde seyirciler mum gibi dizilmişti. Onların çoğu genç yaşlarında çok kez oğlak kapan tecrübeli kişilerdi. Şimdi onlar gerçi oğlak kapmayı gençlere bırakıp, kendileri seyirci olsa da, oğlak kapmanın yollarını, çarelerini iyi biliyordu. Bu yüzden onlar ciddi çekişme olduğunda kendilerinin duvar üstünde olduklarını unutup, tıpkı kendi at üstünde oğlak çekiyormuş gibi bağırıyor veya yol gösterip haykırıyordu, kamçısını ısırıp, iki eliyle oğlağı çekenlere yardım ediyordu.

Bugünkü oğlak kapma hakikaten fevkalade ilginç ve ciddi idi. Oğlak bazen birkaç yüz oğlakçının arasında kaldığında tıpkı deniz gibi kabarıp bazen sağa, bazen sola savruluyordu. Bağırış –çağırışlar durmadan yükseliyordu.

“Çek –çek, saldırıya fırsat verme!.. “ gibi coşkulu sözler yankılanıyordu. (s. 295)

İkinci vakti geçer geçmez karanlık perdesi yayılmaya başladı. Onun üstüne birkaç yüz atın toynaklarından yükselen toz toprak da etrafı karartıyordu. Oğlak yine ciddi çekiliyordu. Bir sıra Singimlilerden yirmi kadar adam toplanarak gelip oğlağı çekişen topluluğa kendini vurdu. Onlar sabahtan beri oğlağa fazla yaklaşmamış kenarda durup seyretmişti. Şimdi bir anda toplanıp, her yandan bağırarak oğlağa el attılar ve birliğin güzelliğini ortaya koyup, bir anda oğlağı ele geçirdiler. Onlar tıpkı oğlağı hedefe taşır gibi o yana bu yana bir iki kez dolaştırıp topluluğu yarıp çıktı ve birden gidiş yolunu değiştirip oğlağı alıp kaçtı. Onların bu hareketine insanlar şaşırıp kaldı. Bir grup oğlakçı onları kovaladı. Ama Singimlilerin atları sabahtan beri oğlak kapmaya katılmayıp ihtiyat kuvveti gibi durduğu için, hepsini arkada bırakıp fırtına gibi gözden kayboldu. Bununla birlikte galibiyet Singimlilere geçip, oğlak kapma sona erdi...

2

O akşam Mehsubay'ın kışlık misafirhanesine bütün gün oğlak çekiştirip baş – gözünü toz toprak basan oğlakçılar toplanmıştı. Onların dışında Hesamidin Zuper, Abduhaluk Uygur gibi kişiler de vardı.

Misafirhanenin tam ortasına asılan lamba evin içini gündüz gibi aydınlatıyordu. Kapının yanına yerleştirilen büyük döküm sobada yakılan ateş evin içini tandır gibi ısıtıyor- (s. 296) du. Bazı misafirler kalpaklarını çıkarıp doppa ile oturuyordu. Sobaya yakın oturanlar çapanlarını da çıkarmışlardı. Oğlakçılar dördü beşi bir olup, oğlak, at hakkında kendi aralarında fısıldaşıyordu. Mehsubay, Abduhaluk Uygur gibi kişiler de misafirlerin keyfini gözeterek konuşuyordu.

-Dostlar! –Dedi oğlakçılardan biri sesini yükselterek. Fısıldaşmalar bir anda kesildi. Konuşmacı topluluğun dikkatini kendine çektikten sonra, sözüne devam etti, - hepimiz kendi sözümüzü söyledik. Aramızda bazılarımızın evi uzak, gitmesek olmaz. Bu akşam biz buraya bir amaçla geldik. Hal böyleyken başka sözleri bir kenara bırakıp, asıl maksat hakkında konuşsak, büyüklerin sözünü dinlesek, diyorum!

O Mehsut Muhiti ve Abduhaluk Uygur'lara ince boynunu uzatıp baktı.

Onun sözü topluluğun gönlünden geçen söz olduğu için, hepsi de haklı bulup, dikkatle kulak kabarttı.

-Biz ne zamana kadar sessiz yatacağız? –Dedi az önceki kişi sözü eğip bükmeyip doğrudan söyleyerek. Onun ne zamana kadar sessiz yatacağız? Sözü de topluluğun gönlünden geçen sözdü. Bu yüzden, insanlar gürültüyle: “doğru söylüyor” dediler. O adam sözüne devam etti, -bugün toplanan insanları gördük, onlar ne kadar çok, ne kadar hünerli, onların her biri birinden aslan! Biz böyle adamlarla birlikte at salıp, nara atsak, bir anda şehri dümdüz ederiz, böyle gücümüz varken neden sessizce yatıyoruz? (s. 297)

Kalabalığın gönlünden geçen sözler gittikçe aydınlaşmaktaydı. Mehsut Muhiti ile Abduhaluk Uygur bir birine bakıp gülümseyerek, topluluğun maksadını anladığını ifade ettiler.

-Büyükler bir şeyler söylesin! –Dedi bir köşede oturan yine bir başka oğlakçı. Diğerleri onu süzerken o sözüne devam etti. –Biz Kumulluları ne zamana kadar bekleyeceğiz? Onlar yetip gelene kadar bizi burada işe yaramaz hale getirecekler. Bir gün saman, bir gün mısır diyen verginin ağırlığından eşekler yağır olup işe yaramaz hale geldi. Bu yüzden, biz kendi işimize vaktinde başlasak olmaz mı?! Büyükler bir şeyler söylesin, onlar evet desin kalan işleri biz yerine getiririz.

Kalabalık daha da gürültü çıkarıp deniz gibi dalgalandı. Mehsut Muhiti topluluğun bu tür coşkulu haletine bakarak gülümseyip başını salladıktan sonra, ölçülü bir sesle söze başladı:

-Dostlar, sözünüz doğru, gayretiniz takdire şayan. Bugün oğlak kapmaya toplananların gayreti Singim'den Lemcin'e kadar uzanıp yatan Yalkundağ'ı çekse uzatıp Kumul'a ulaştıracak derecede üstün.

Bu sözden memnun olan topluluk aynı anda gülüştü. Onların gülmesi Mehsutbay'ın halkın gayretine verdiği yüksek değerini eserişti. Mehsutbay sözünü etkili bir şekilde söylemeye devam etti:

-Dostlar, sizin gayretiniz çok değerli, talepleriniz güçlü, biz bunu düşünüp duruyoruz. Fakat biz bu işin vakti gelmedi diyoruz, çünkü her işin bir vakit –saati, şart –şeraiti olur. Şartlar olgunlaşıp (s. 298) geliştiğinde yapılan işin verimi olur. Siz hepiniz çiftçisiniz; buğday, mısır, pamuk ne zaman ekilir bunu iyi bilirsiniz! Vaktinde ekilen ziraat nasıl olur, vaktinden evel ya da sonra ekilen ziraat nasıl olur? Bu konudaki fayda –zararı bizden iyi anlarsınız! Tarımda bunların dışında toprağın tavına

bakarız. Tav olmayan yere veya tavı kaçmış yere tohum saçsak, ondan mahsul alamama ihtimalimiz var. Vaktinde, tavında ekilen ziraattan iyi mahsul alınır. Öyle değil mi? –O kalabalığın sözünden memnun olup olmadığını anlamak için onlara bir süre bakıp yine devam etti, -Harekete geçip bir şeyler yapmanın da vakit –saati, şart –şeraiti var. Şartlar olgunlaştığında harekete geçsek, vaktinde ekilen ziraattan iyi mahsul alındığı gibi, yaptığımız işten de sonuç alırız. Maksadımı anladınız mı?

Topluluk aynı anda başını sallayıp, Mehsubay'ın sözlerini anladığını bildirdi.

-Evet, öyle! –Dedi biri konuşmaya başlayarak. –Tarımda buğdayı 3. ayda, mısırı 4. ayda ekeriz, ama bu işimizin vakti ne zamandır, onu bilmezsek nasıl olacak?

-Şartlar olgunlaştığında, sonra vakti gelecek, -dedi Mehsubay kısaca.

Kalabalık yine mırıldanmaya başladı. Onların, kendi sözünden tatmin olmadığını hisseden Mehsubay yine konuşmaya başladı:

-Bizim yapacağımız işle oğlak kapma iki ayrı iş. At koşturup yaygara yaparak (s. 299) bu işi bir başımıza yapamayız. Bunun için esaslı bir hazırlık gerek. Bizde silah, cephane olması lazım. Hal böyleyken sağlam hazırlık yapmadan, gayretimize güvenerek iş yapacak olursak netice alamayız!

-“Halk tükürse göl olur” denildiği gibi, şimdi halkın elinde on -yirmi adet tüfek var, onları bir yerde toplasak, bir işe yarar!

-Tevekkül edip ayaklansak bir yerlerden buluruz!..

Kalabalıktan fikirler çıkıyor, mırıltılar yükseliyordu. Mehsubay Muhiti Abduhaluk Uygur'a siz bir şeyler söyleyip anlatın der gibi baktı. Şair gülümseyerek topluluğa bakıp:

-Az önce Mehsubay ağabey çok güzel söyledi, -diye söze başladı ölçülü bir sesle. – Şimdi söz şart –şerait üstünde. Demek istiyoruz ki şart –şeraitin birinci mühim kısmı, yapmak istediğimiz işin maksadı. Bu meseleyi aydınlatmak lazım. Bana göre yapmak istediğimiz işin maksadı; zulme, istibdata, cehalete karşı durup, onları parçalayıp atmak, azatlığa, aydınlığa erişmekten ibaret. Dostlar, hepimizde bu gaye, bu düşünce olması lazım.

Yine mühim bir taraf, organizasyon esasımız olması lazım. Hepimiz bir evi idare eden insan olduğumuz için, soğukkanlılıkla düşünün. Bizim yapmak istediğimiz iş bir anlık bir iş değil. Oğlak kapmak gibi gündüz çekişip, gece dağıldığımız bir günlük iş de değil. Bu iş uzun sürecek cefalı bir iş. Zaruret arzettiğinde herkes ailesini, (s. 300) evladu ayalını bırakıp, dağlara, çöllere sefer kılacak, şehir kalelerini kuşatıp haftalarca, aylarca yatıp düşmanla cenk edecek. Eğer bin kişilik bir ordu var

diye hesap etsek, o zaman bin kişiye her gün üç bin tane ekmek gidecek. Yüz ata on avuçdan hesaplırsak günde on iki ton mısır gider. Her ay bin atlık nal gider. Yatacak yer, çapan, gömlek, çamaşır, ayakkabı, çizme gibi nesnelere de hazırlamak gerek. Gözünüzün önüne getirin, bu işlerin hepsini önceden düşünmemiz gerek. Bu işleri hazırlayalım desek, büyük organizasyonlar yapmamız gerekiyor. Böyle işleri esaslıca halledemezsek, insan gücümüz tümene ulaşsa da bu güçten tam olarak faydalanamayız. Ağabeyimizin şart –şerait olgunlaşmadı demesi işte bu manada. Şimdi hepimiz bu işler üstünde kafamızı yormalıyız.

-Nasıl, anlaşılır oldu mu? –Dedi Mehsubay kalabalığa bakarak.

-Anladık! –Dedi kalabalık bir ağızdan gür bir sesle.

-Kumul'a gönderdiğimiz adamımız henüz geri gelmedi, -diye yeniden söze başladı Mehsub Muhiti topluluğa bakarak. Gönderdiğimiz adam gelse, Kumul'dakilerin talimatı ve tavsiyesi gereğince bir iş kılsak, doğru olur diye düşünüyorum, böyle yapmamız doğru olmaz mı, ne dersiniz?

Yemek hazır olmuştu. Topluluğun eline su verildikten sonra, sofraya serilip çorba getirildi. Sonra tabaklara bolca doldurulan semiz koyun eti getirildi. (s. 301)

3

Oğlakçılar yemeğin sonunda bir süre daha oturup konuştuktan sonra, teker teker vedalaşıp ayrıldı. Evde kalan Mehsubay, Hesamidin Zuper, Abduhaluk Uygur yine uzun uzun ta ki gece yarısına kadar sohbet ettiler. Sonra istirahat etmek istediler. Misafirhaneye yer hazırlayıp üç dost yatmak için hazırlanırken, bir yerlerden çingirak sesi işitilir gibi oldu. Mehsubay endişelenip sanki kulağına güvenmiyor gibi yeniden dikkatle dinleyip:

-Yusuf mu geldi acaba, -dedi.

Hepsi dikkatle dinleyip gerçekten uzaktan çingirak sesi geldiğini onayladı.

-Kumul'dan dönen eşekçiler normalde büyük yoldan gelir, -dedi Mehsubay kendi tahminini ileri sürüp, bu çingirak mahalle tarafına geliyor. Buna bakarak tahmin ediyorum.

Bundan sonra üçü çingirak sesine kulak vererek oturdu. Çingirak sesi gittikçe yakınlaşıyordu. Köpekler havlamaya başladı, onların havlamaları arasında sesi bazen duyulup bazen duyulmayan çingirak evdekilerin dikkatini daha çok çekti.

Çıngırak sesi yaklaşp birden kesildi. Kervanın Muhiti'lerin büyük kapısı önünde durakladığı açıktı.

-Geldi, kesin o, Mehsutbay yerinden kalkıp çapanını örtünerek dışarıya çıktı. O arada kapının açıldığı duyuldu. Sonra az önceki çingırak, çalarak avluya girdi.

-Çok endişelendim biliyor musun, her neyse sağ –salim (s. 302) gelebildin.

Mehsut Muhiti Yusuf'u elinden tutarak eve getirdi. O donmuştu, sakal bıyığını kırağı kaplamış, soğuktan dudakları kıpırdayamayacak hale gelmiş, elleri donup kalmıştı. O girince sırtındaki kürkü çıkarıp, sonra sobaya yaklaştı. Isınırken tanıdığı simalara sevgiyle baktı. Abduhaluk Uygur'lar onun ısınmasına fırsat verip, soru sormadan sessizce oturdu. Bu arada Mehsutbay içeri odadan çay getirip onun karşısına oturup çay sundu.

-Bir piyale sıcak çay iç, -dedi Mehsutbay ona özlemlerle bakarak.

-Bugün gerçekten soğuktu, -dedi Yusuf çay yudumlayarak, -yolda yatayım diye düşündüm fakat sizleri bekletmeyeyim dedim. Bir gün de olsa erkenden görüşeyim diye geldim.

-İyi ki sağ salim dönüp geldin!

Yusuf iki yudum çay içip, sakal bıyığındaki eriyen buzları temizleyip söze başladı:

-Hocaniyaz Hacı ile eskiden tanıştırmışsınız! –Dedi o gülümseyerek.

-Nasıl?

-O mektubu görünce, Astane'de sizinle birlikte okuduğu vakitteki olanları anlatarak hepimizi şaşırttı.

-Bu tarafa gelip gelmeme konusunda bir şey demedi mi?

-Şimdilik çıkamam, öncelikle Kumul tarafındaki işleri halledip sonra o taraflara geçirim dedi. –Yusuf ellerini (s. 303) ovalayarak devam etti. –O taraftaki iş de pek çokmuş. Şimdi Kumul'daki hükümet askerlerinin sayısı en azından beş altı bine yaklaşmış. Nereye baksan asker, her dağın ağzı taşıyor. Benim o tarafa geçip, sonra bu tarafa dönüp gelişim çok güç oldu! Yolda vurulmama ramak kaldı. Savaş da devam ediyor. Kumul on iki dağdan müteşekkil, her dağın başında mesela, Aratürük'ten Abduniyaz Mirap, Nerinkir'den Sadık Kormal, Nom'dan Fazıl Dorga, Şopul'dan Salih Dorga Bariköl'den Bakiniyaz Dorga isimli kişiler kendilerine tabi olan yüz yiğidi beraberinde getirip, savaşıyor. Bunların içinde Yolvas, Beşir Beyler de var, onların da yüz –iki yüz atlı pehlivanı varmış. Güç işte böyle dağlık olup, yol uzak olduğu için bir yere kolaylıkla toplanılamıyor. Eğer toplanılsa, bin kişilik atlı

güç meydana gelecek. Yine Bariköl Kazaklarından Ayamet, Nurgali adlı kişilerin de yüzer adamı olup, bazen Hocaniyaz Hacı'ya katılıp savaşıyorlar. Kumul'dakilerin genel vaziyeti işte böyleymiş...

-Dağlık yer elbette böyle olur.

-Dağlılar Tarati'da bir meclis açıp Hocaniyaz Hacı'yı kendilerine başkumandan seçmişler. Herkes Hocaniyaz Hacı'nın kumandanlığını kabul ederken, Yolvas denen biraz inatçılık yapıyor. O doğu taraftaki dağda durup, kendi başına iş yaparak yol kesip, kervanları alan –talan kılarak kötü tesir bırakıyor. Bu taraftakiler bunu duyup Yolvas'ı yakalayıp Hocaniyaz Hacı'ya itaat ettirmeye yemin etti.

-Ga Silin için, şimdi dönüp gidiyormuş diyorlar, öyle mi? –Mehsutbay bu konuda net bilgi (s. 304) almak isteyerek sordu.

-O babasının yerine on yedi yaşında yincan¹³⁶, yirmi yaşında silin olan genç bir çocukmuş. Bu yüzden ona “Ga Silin” (Çocuk Komutan) diyorlar. Küçük olmakla birlikte savaşa geldiğinde yürekli yiğitmiş. Lakin onun bir kötü tarafı kendini pek beğeniyormuş, sonra onun adamları aç kurt gibi ganimeti çok seviyormuş.

-Adam sayısı çok muymuş?

-İlk başta iki yüz kadar adam, doksan küsur adet silahla çıkmış, -dedi Yusuf, Ma Cunyin hakkında malumat verip. Onun akıllı olduğunu şöyle anladık ki, iki yüz kadar adamı birkaç kısma ayırıp, Tuencan¹³⁷, Lüycan¹³⁸ denilen kişileri tayin edip, atlı askerleri ak atlı, kara atlı diye ayırıp, azı çok gösterip heybetle çıkmış, o gece Kumul şehrine saldırıp kendini bir göstermiş, sonra Hocaniyaz Hacı ile görüşmeye gitmiş. Tam bu sırada hükümet tarafından Can Lyançin, He Cinkuy isimli iki tuencan iki bine yakın askeri güç toplayıp Aratürük'e baskın yapmış. Dağlılar onları Umur Dağı içine çekerek boğaz içinde her taraftan sararak yok edecekti. Düşman aldanıp boğaz içine girdiğinde dağlılar her taraftan sarıp darbe vurdu. Savaş üç saat kadar devam etti. Düşman dayanamayarak, ne yapacağını bilemez halde çekilmeye çalışırken ön taraftan Ma Cunyin'in bölüğü gelip yolunu keserek darbe vuruyordu. Doru atlıların tuencanı Ma Cinhey iki eline iki adet mavzer almış gümbür gümbür atarak savaşa kumandanlık yapıyordu. Piyade kısımlar biraz geride kalayım dediğinde Ma Cunyin kendisi eline tabanca alıp hücumla geçiyordu. Düşman (s. 305) tarafından Can tuencan vurularak öldü. Savaş çok ciddi bir hal almıştı. Her taraftan yapılan şiddetli hücum

¹³⁶ Yiñcañ: Tuğay Komutanı.

¹³⁷ Tüencañ: Tümen Komutanı.

¹³⁸Lüycan: Kolordu Komutanı.

karşısında He tuencan beyaz bayrak çıkarıp binden fazla askeriyle teslim oldu. Ma Cunyin onların içinden afyon çekenleri çıkarıp kalanları kendi askerlerine kattı. Böylece Ma Cunyin adamlarını çoğaltıp, silahlarını daha da fazlalaştırdı.

-Lodun savaşında Ma Cunyin yaralandı diyorlar doğru mu? –Mehsut Muhiti durumu aydınlatmak için soruyordu.

-Urumçi taraflarında Can Tuencan'la He Tuencan'nın idaresindeki orduların tarumar olduğunu, Bariköl'ün elden çıktığını duyup, Lu Zihuy (Şavzu)u kumandan tayin edip gönderdi. Onun idaresinde Du Cigo kolordusu –on bölükten oluşan güçlü bir kısım varmış. Bunlar Lodun'da siper kazıp cenge hazırlık yapıyordu. Hocaniyaz Hacı ile Ma Cunyin iki taraftan düşmana hücum başlatıyordu. Bu savaşta Ma Cunyin belinden vurularak attan düştü, düşmanlar onun attan düştüğünü görüp Gasilin öldü diye mutlu oldu. Gasilin'in askerleri kumandanımız yaralandı diye biraz geri çekilmek istediğinde, o yaralı olmasına bakmadan yerinden kalkıp atına binmiş, iki eline iki mavzer alıp yine hücum başlatmıştı. Diğer taraftan Hocaniyaz Hacı da kuvvetli bir hücum başlatıp, düşmanın birinci safını bozup, dağıtmıştı. İkinci safta düşmanın grup komutanı Fey Cende vurulup öldü. Bununla birlikte Du Cigo birliği ne yapacağını bilemeyip Yedi Kuyu tarafına kaçıştı. Tam bu sırada onları ön taraftan yine bir bölük dağlı kesip, darbe vurdu. (306) Moğol tümgeneral Nasin Batur'a da kurşun isabet ederek öldü. Grup komutanı Du Cigo bu mağlubiyete dayanamayarak kendini vurdu. Böylece düşman askerleri tamamen dağıldı. Bu savaşta Ma Cunyin dokuz tane makinalı, iki tane top, yüzlerce tüfek, çok sayıda cephane ganimet aldı. Bununla birlikte o hiçbir şeye bakmadan içeriye dönüp yürüdü. Onun Aratürük'teki savaşla Lodun'daki savaşta ele geçen silahları içeriye götürmesine Kumullular öfkelenildi.

-Aslında hata Ga Silin'i başta sokmaktı, -Dedi Mehsubay kesin hükümlerle, - Gasilin buraya bize yardım için değil, belki ganimet almak, alan –talan için geldi. Kızıl Moğol'dan adam geldi diyorlar, doğru mu? Kim geldi?

-Cansin Dorga adlı bir Moğol'un liderliğinde Abav (Kazak), Niyaz (Uygur), Kasım Kazak, İsmail Datu, Zordun Ahun adlı kişiler birçok selam ve hediye ile gelip, Hocaniyaz Hacı ile görüştü. Cansin Dorga: “Önceleri biz de sizler gibi eziliyorduk, sonra inkılâp yapıp azat olduk. Şuralar hükümeti bize çok yardım etti, sizlere de yardım edecek” diye birçok fikir verdi. Sonra kendisi de Hocaniyaz Hacı ile birlikte birkaç savaşa katılıp, dağlıların yiğitliğini görüp memnun oldu. O adam ittifak yapmayı çok istiyordu. Sonra Cansin Dorga döndüğünde, Hocaniyaz Hacı İsmail

Ahun, Zordun Ahun, Salih Dorga gibi kişileri vekil tayin edip Dış Moğolistan'a gönderdi. Bu vekiller Dış Moğolistan tarafıyla görüşüp, onların yardımı olan tüfek, mermi, yağmurluk, ayakkabı, eğer gibi eşyalarla geri döndü. Bundan (s. 307) sonra dağlılar hayli güçlendi. Önceden mermi yetersizliği büyük işkenceydi.

-Biz mektubumuzda Kızıl Moğol'dan, şûrâlar hükümetinden yardım kabul ediş meselesini ortaya koymuştuk, bu konuda bir şey söyledi mi?

-Çok mahçup konuştu, -dedi Yusuf. Onun gözleri kapanıyordu, öyle de olsa dosdoğru cevap veriyordu. -Turfan'lıların, Mehsutbay'ın himmetine çok teşekkür ederiz. Bundan sonra yine yardım aldığımızda, Mehsutbay'a gönderelim dediler.

Sıcak sobanın yanında oturup ısınan ve çorba içip terleyen Yusuf Kumul taraflarındaki durumu tek tek anlatsa da, bedeni başı gevşeyip, gözleri yumulup gidiyordu. Mehsut Muhiti eşekçiye istirahat vermenin zaruri olduğunu bilse de, Kumul tarafının hakiki ahvalini anlamak için arka arkaya soruyordu.

-Hepsinden mühimi Turfan tarafına çıksalar iyi olurdu! -Dedi Hesamidin Zuper iç geçirip.

-Şimdi hükümetin askeri Kumul'a merkezleşti, -dedi Abduhaluk Uygur fikir yürüterek, -arka tarafı boş ve düzensiz. Bu şartlarda Hocaniyaz Hacı bir kısım adamlarını dağa bırakıp, az bir adamla çıksa, düşman askeri iki tarafa bölünür. Bu sırada merkezleşen güç parçalanıp zayıflar.

-Vaziyetin bu taraflarını anlatıp, bu tarafta halkın ayaklanmaya hazırlandığını tafsilatıyla yazıp yine bir mektup gönderelim, -dedi Hesamidin Zuper.

-Bu defa ben gideyim! -Dedi şair kati bir şekilde. (s. 308)

-Siz bunun gibi iyi bir eşekçi olamazsınız! -Dedi Mehsutbay gülümseyip gözüyle Yusuf'u işaret ederek. Etraftakiler dönüp baktığında Yusuf'un oturduğu yerde eğilip uyuyakaldığını gördü.

-Yoruldu, -dedi Mehsutbay yerinden kalkarak, biz de yatalım, neredeyse tan atacak.

Hesamidin Zuper hemen cep saatini çıkarıp:

-Saat üçü geçiyor, -dedi. (s. 309)

Yirmi Beşinci Bölüm

1

Doğu kanadın kumandanı Şın Şı Sey kendi odasında elini arkasına atmış rüzgâr gibi hafif adımlarla o yana –bu yana dolaşıyordu. Onun beyazı büyük gözleri tıpkı yeni delikten çıkan sıçanın gözleri gibi yuvarlanıp, bir an duvardaki haritaya, bir an masa üstündeki ordu telefonunun ahizesine bakarak ne yapacağını bilmeden dikiliyordu. O neyi nasıl yapacağını bilmeyen çocuklar gibi telaşlıydı.

Hayal kuruyordu. Onun hayali şu anda emsalsiz güzellikteydi. Ayağındaki ayakkabıdan yükselen keskin sedalar odanın sakinliğini bozsa da onun şirin hayaline zerre kadar tesir etmiyordu.

O hayal kuruyordu. Doğu Türkistan'a çıkışının üçüncü yılı, yani 1932 yılı yedinci aylarda o önceki askersiz karargâh müşavirliğinden yükselip doğu kanadı başkomutanı olmuştu. Bu nasıl büyük bir mutluluk, ne büyük şans! Onun ihtiyarında şimdi Can Yüşu, Fu Çuen, Yan Cincun kolorduları, Bapingort kumandanlığındaki alaya denk üç tabur Beyaz Rus askeri, Şün Fayu kolordusu, Beysi Uyan kumandalığındaki Moğol atlı alayı, zırlı otomobil ve topçu kısımlar olup, toplamı sekiz (s. 310) bin kadar askeri güç vardı. Bu büyük kuvvet değil miydi?

Bu güç Doğu Türkistan'ın o devirdeki ahvaline bakılırsa gayet büyük bir kuvvetti. Bunu anlayan Şın Şı Sey ihtiyarsız halde kendini olgun bir kartal gibi hissediyordu. O şimdi sanki semada pervaz edip keskin gözleriyle ormanları gözetleyen kartal misali, Doğu Türkistan'dan ibaret bu geniş zemine bet bir niyetle, tahmin edilemeyecek yaman gazezlerle bakış atıyordu. Sırada kendini cezbeden asıl işleri gözünün önüne getirip, düşündükçe lezzet bağışlayan, nedense kendini tutamayacak derecede heyecanlandıran şirin hayallere gömülmüştü.

Japonya Kara orduları mektebinde bir süre talim terbiye alan Şın Şı Sey'in o sıralardaki hayali kendi iradesindeki bu gayet büyük gücün rolünü nasıl belirleyeceği, kendisini nasıl göstereceğinden ibaretti

O birinci adımda Kumul Çiftçi Ayaklanmasını kesin olarak bastırıp arkasından herkesin boyun eğdiği, herkesin korktuğu, herkesin çekindiği bir güç kurmayı düşünüyordu. Bu maksata erişmek için gerekirse terör estirip boğazına kadar kana batmayı, gerekirse ateşe verip, şehirleri, köyü -kasabayı küle çevirmeyi, yine

gerekirse hile –huda ile barış güvercinleri uçurarak sihirli maharetlerini ortaya koyma konusunda plan kuruyordu.

O ara sıra haritaya bakıp duruyor, orduların yerleşeceği yerleri gözden geçirip, onların ateş gücü, kuman- (s. 311) danların kabiliyeti, geri saf teminatı gibi bir sürü işleri muhakeme ediyordu. Topçu kısmı ve zırhlı araçlardan nasıl faydalanacağı, onların rolünü nasıl belirleyeceği gibi meseleler üstünde de kafa yoruyordu. Onun zihni şu sırada önceki her türlü vakittekinden daha uyanık ve çevikti. Önceki başkumandan Cu Ruyçi, Lu Şavzu, Can Peyyüen (Can Zihen) gibilere danışman olduğu zamanki gibi pasif olmayıp aksine çok aktifti.

O birden haritadan gözünü ayırıp yine yürümeye başladı. Şimdi Kumul'un durumunu düşünüyordu. Şu günlerde Ma Cunyin'in yuvasına dönüp gitmesine bir yıl olmuştu. Kumul dağlarında ise Hocaniyaz Hacı kumandanlığındaki bin isyancı kalmış olsa da, bu güç doğu ve batı dağları diye iki büyük bölüğe ayrılmış, bunun yanı sıra yine onlar birkaç küçük bölüğe ayrılmış olup, genel olarak isyancıların gücü dağınık halde idi. Onların böyle dağınık oluşu Şın Şı Sey için çok faydalıydı. Eğer sekiz bin kişilik muntazam orduyla hücum edecek olsa, Şın Şı Sey'in galebe çalması kesindi.

Şartların kendisine faydalı olduğunda karar kılan Şın Şı Sey hayalinde şimşek gibi hücum başlatıp, arka arkaya, dalgalar halinde darbe vurmaktan ibaret bir sıra güzlük hücum pılanını düşündü. Onun adımları birden hızlandı, tıpkı dokumacının makarası gibi o yandan bu yana hızlı hızlı gidip geliyordu. Arkaya her dönüşünde, uzayıp arkaya dökülen, tıpkı domuzun yelesi gibi sert saçları rüzgârda savrulup duran mendil gibi sallanıyordu. Bu kez o masanın karşısına geldiğinde bir anda (s. 312) durdu ve zile bastı. Zil sesinin kesilmesiyle dışarıdan hizmetçilerden birinin izin isteyen sesi duyuldu:

-Müsadeniz var mı?

-Gir!

Hizmetçi girip iki ayağını birleştirip selam verdikten sonra emir bekledi.

-Buyruğumdur! –Dedi başkumandan ciddi vaziyette, -Tabur komutanının üst rütbelerinde olan kumandanlara bildirilsin. Yarın sabah saat sekizde karargahta toplantı yapılacak!..

Ertesi gün karargâh meclisi kumandanlarla dolmuştu. Başkumandan Şın Şı Sey vaziyeti tahlil edip konuştu:

-Bakın! –Dedi o elindeki sopayı duvardaki askeri haritaya değdirerek, - isyancılar doğu ve batı dağları diye iki büyük bölüğe ayrılmış, onlar yine içlerinde

birkaç parçaya daha ayrılmış. Onlar dağınık ve düzensiz olsa da, doğu tarafındakiler Yolvas'ın, batı tarafındakiler Hocaniyaz'ın etrafında toplanmışlar. Biz şimdi ördek kebabını parçalayıp yiyeceğiz. Önce kanadı ve bir ayağı yiyecek kalan kısım dokunmayacağız. Hocaniyaz'a dokunmadan, Yolvas'ı bertaraf edeceğiz demek istiyorum. Yolvas sinsi ve korkak. Bu vazife Can Yüşu kolordusuna verildi. Galebe çalmayan kumandanla görüşmek dahi istemiyorum!

-Yerine getireceğime söz veriyorum! -Dedi Can Yüşu selam verip.

-Fu Çuen kolordusu batı tarafını devamlı muhasara altında tutacak. Oradaki isyancıları ürkütmeden mümkün olduğu kadar (s. 313) bilinçsizleştirmek gerek. Hocaniyaz hem uyanık, hem de yiğit. Onu yok etmek kolay olmayacak. Ben Hocaniyaz'ın neye isyan ettiğini anlıyorum, onunla ittifak yapıp birlikte hizmet vermek istiyorum. Bu doğrultuda vekil gönderip, onunla görüşmemiz gerek! -Şın Şı Sey bu sözleri söylerken yüzünde sahte bir tavır kalabalığa baktı. Onun bu bakışından göz kırpmak kadar kolay yalan söylediği anlaşılıyordu. Vazife ağır! -Dedi yeniden ciddi tavır takınarak. Cefa -meşakkate dayanmak gerek, bütün birliklerin ilerlemesine izin. Çekilmeye fırsat vermeyin. İsyancıların biri dahi kalmayana kadar durmamak lazım...

Plan gereği doğu tarafa 1932 yılında 10. Ayın başlarında hücumla geçildi. Can Yüşu kolordusu üç alay asker kendi arasında son derece uyumlu, şimşek hızıyla hücum başlattı. Doğu tarafı isyancıları düşmanın güçlü, muntazam ordusuna karşı gelip, büyük küçük otuzdan fazla cenk kılmış olsa da, talihsizliğe uğrayıp dağ içine doğru çekilmeye mecbur kaldı. Genellikle bu savaşta hükümet askerleri üstün gelip ilerliyor, isyancılar dağ içine çekiliyordu. İsyancılar en sonunda Bağdaş'a çekilse de, hükümet askerinin sürekli kovalaması sonucunda orada da tutunamayıp Yolvas'ın öncülüğünde Doğu Türkistan sınırlarından çıkıp Gansu bölgesine geçip gitti.

Birinci aşamayı başarıyla tamamlayan Şın Şı Sey 12. ayın başlarında ikinci kez kışlık hücum başlattı. Bu hücum plan gereği batı taraftaki Hocaniyaz Hacı'ya yönelik (s. 314) tilmışti. Hükümet tarafından Fu Çuen Yan Cincun kolorduları birleştirilerek, on kat daha üstün bir güçle her taraftan hücum başlattı. İsyancılar düşmanın hücumuna uygun bir şekilde karşılık gösterdi. Ancak cephanenin az olması sebebiyle bir taraftan savaş, bir taraftan çekilme taktiği uygulamaya mecbur kaldı.

-Zavallılar, sonları yaklaşıyor, -dedi uzun boylu, sivri sakallı Mirol isimli bir yiğit, bu adam Hocaniyaz Hacı ile gece gündüz birlikte olan yürekli bir insandı.

-Beceriksizlerin canı mermi istemiş! –Dedi Hocaniyaz Hacı onun sözüne cevap vererek. Sonra atın dizginini çekip durdu. Onlar çok yüksek olmayan kayalıkların üstündeydi. Yokuşa varamayanlar çıkmaya devam ediyordu. Hocaniyaz Hacı atın başını çevirip yokuşun altına dürbünle baktı. Kum gibi kaynayan düşman askeri tıpkı karınca gibi birbiri ardınca katarlaşıp geliyordu.

-Burada yirmi kişi kalsın, diğerleri devam etsin! –Dedi o dürbünü gözünden ayırıp ve o anda kendisi de attan indi.

Hocaniyaz Hacı ile yürüyen seksen küsur atlıdan yirmisi yokuşun üstünde kaldı. Diğerleri durmaksızın devam ettiler. Erzak ve silahları götüren kısımlar ve başka bölükler önde gidiyordu. Hocaniyaz Hacı teyemmüm yapıp öğle namazını kıldı. O hiçbir vakit namazını terk etmiyordu. Orada kalan adamlar atlarını yerleştirdikten sonra, kendileri de uygun yerlere yerleşip düşmanın yokuşa çıkışını bekledi. (s. 315)

Bu adamlar dört –beş yüz metre uzaklıkta gözüne ilişen her şeyi vurabilen avcılardı. Onları mermi zayi etmeyin diye uyardı. Düşman ordusu gittikçe yakınlaşmaktaydı. Onlar atlı ve piyade olup, karışık vaziyette yokuşu tırmanıyordu. Yokuş tahminen üç yüz metre geliyordu. Hocaniyaz Hacı namazını bitirip, yokuşu tırmanan düşmanlara hınçla bakıp:

-Şu ak taşı geçmedikçe kimse ateş etmesin! –dedi yirmi beş metre kadar aşağıda parlayıp duran yarım ev büyüklüğündeki beyaz taşı eliyle gösterip, sonra kendisi de uygun bir yer buldu. Düşmanlar yokuşa tırmanmaktaydı ta ki işaretlenen yere girene kadar. Hocaniyaz Hacı “ateş” diye buyruk verdi. Avcılar göz açıp kapayanadek yirmi otuz düşmana yeri öptürdü. Düşman safı bozuldu. Arka saf karıştı. Dere içinden gelmekte olan düşmanlara her taraftan borazan çalınıp, ileri yürümeleri için kumanda veriliyordu. Onlar borazana uyup “hurra” diye yokuşa kendilerini vurdular. Dağlılar gözüne ilişeni sağ bırakmıyordu.

Cenk kızıştığında Hocaniyaz Hacı kendini tutamıyordu. Onun bu mizacını emrindekiler çok iyi biliyordu. O yine kendini unutmuş halde yokuştan inip, az önceki beyaz taşın dibine geçti ve oturup atmaya başladı. Mirol mermi takıp hazırlıyordu. O tüfeğe beş adet mermi takıp hazır edene kadar Hocaniyaz Hacı elindeki tüfeğin beş mermisini atıyordu. Bir tek kurşunu dahi zayi etmiyordu. Pat –pat... “Evet, hadi çabuk ol” diye Mirol’u (s. 316) hızlandırıp atışa devam ediyordu. Yarım saat kadar devam eden bu cenk çok şiddetli oldu. Düşmanlar tüfek ve makinalılardan sürekli ateş saçarak dağ içini inletiyor olsa da, attıkları mermi taşla değiyordu. Dağlıların attıkları

kurşun başa değip, düşmanın yüze yakın adamını mahvetti. Düşman safı bozuldu. Telaşlanan düşman çekilmeye mecbur kaldı...

Ama düşmanın bununla duracağı yoktu. Onlar takip edip geliyorlardı. Dağlılar uygun yerlerde düşmanın önünü kesip, bu şekilde darbe vurup, yine bir taraftan da çekiliyordu. Onların yolu karlı dağlara ulaştığında kesildi. Önden giden birlikler karlı tepelere ulaştığında, dağ eteklerindeki kaygan, buzlu yerlerden at ve diğer yük hayvanlarını geçirmenin imkaniyeti olmadığı için iki adam gönderip Hocaniyaz Hacı'ya durumu aksettirdiler. Düşman sıkıştırmakta. Ne yapmak gerek? Hâlihazırdaki bu zorluk tıpkı buz dağ gibi herkesin başını donduruyordu.

-Nasıl yapalım? –Dedi Mirol zihni bulanıp. Hocaniyaz Hacı biraz düşündükten sonra:

-Beyaz bayrak çıkarın! –Dedi emir vererek.

Emri duyan dağlılar mırıldanmaya başladı, beyaz bayrak açmaya razı olmamışlardı. Ancak Hacı'nın mizacı sert olduğu için, kimse açıkça karşı çıkmaya cüret edemiyordu. Hocaniyaz Hacı diğerlerin memnun olmadığını bilerek, verilen buyruğu güçlendirdikten sonra hepsini susturmak istedi ve:

-Mirol, kendin gidip beyaz bayrak aç! Diye bağırdı.

Mirol tek söz etmeden, düşmanın yolunu kesen bi- (s. 317) rinci safa varıp bayrak açtı.

Hocaniyaz Hacı haber getiren iki adama dönüp:

-Kurbanniyaz Dorga'ya söyleyin, buzu kırdırıp hayvanların geçebileceği kadar yol açsın, kötü yerlere keçe serip geçirsin! –Dedi.

Beyaz bayrak açıp düşmanla görüşme taktiğini kullanarak ele geçen vakitte isyancılar karlı dağı sağ salim aşır Dış Moğolistan sınırını geçmişti.

2

1932 yılı Aralık ayının 27. Günü Piçan şehrinde tan bir başka attı.

Sabah ezanı okunmadan önce arka arkaya iki el silah atıldı. Kurşun sesi seherdeki sessiz havada dehşetle patlayıp bütün şehri lertzeye getirip, halkı uyandırmıştı. Herkes endişeyle etrafa kulak salıyordu. Aradan beş dakikalık bir vakit geçince tekrar silah sesi duyulmaya başlandı. Bu kez silah sesi kesilmedi. Telaşlı uyanan halk şimdi korkmaya başladı: “Hay Allah, ne oluyor? Savaş buraya ulaşıp geldi mi? Herkesin aklından bu meçhul sorular geçiyordu. Fakat onlara kimse cevap

veremeyip, şaşkınlıkla birbirine bakışıp duruyorlardı. Atış devam etmekte, silah sesi gittikçe güçlenmekteydi. Şafak sökmeye başladı. Bir yerlerden at toynaklarından yükselen gürültülü sesler, birilerinin bağırsı çağırışları duyuluyordu. Atlı bir adam atını koşturarak mahalle içine girip: “Kumul’dan Hocaniyaz Hacı geldi. Müslümanlar cenge hazır o- (s. 318) lun! Diye durmadan bağırarak geçip gitti. O adam başka mahallelere de bunu duyurdu.

“Evet... Hocaniyaz Hacı geldi öyle mi? Zalimlerden şimdi kurtulacak mıyız? Ertesinde herkes nedense gönlü aydınlanmış, vücuduna büyük bir güç toplanmış halde sokağa koştu. Biri iki, ikisi dört olup ihtiyarsız halde savaş olan tarafa bakmaya başladılar.

Gün parlayarak çıktı. Herkes Hocaniyaz Hacı’yı görelim diye bekliyor, bir birine soruyor, araştırıyordu. Aradan uzun zaman geçmeden bu iş aydınlandı:

-Hocaniyaz Hacı kendi gelmemiş, kendi yerine Timur Botun’la Ma Şimin’i göndermiş!

Gerçekten o gece Ma Şimin’le Timur Botun elli kadar atlı adamla Piçan’a hücum başlatmıştı. Onlar Hocaniyaz Hacı, ordusunu karlı dağlara çekerken, yol üstünde ordudan ayrılıp dağ içinden Piçan’a çıkmış, kendilerini “Hocaniyaz Hacı gönderdi” diye tanıtarak halkın himayesini kazanmış, ertesi seherde hücum başlatmıştı. Vuruşma devam etmekteydi. Piçan’da konuşlanan bir alay piyade askerle bir tabur süvari Beyaz Rus askeri kapıları sıkıca kapatıp, kendilerini müdafaa ediyordu...

“Piçan’a Hocaniyaz Hacı gelmiş!” bu aydın haber şimşek hızıyla Karagoca’dan Astane’ye, Turfan’dan Toksun’a kadar ulaşmıştı. Önce Astane halkı ayaklanma başlattı. Bunun arkasından Toksun’lular isyan başlatıp Toksun’u işgal ettikten sonra, Kardeşir, Korla tarafına doğru hareket etti. Böylece 1932 yılının sonu, 1933 yılının başı arasında bir aya varmadan Piçan, (s. 319) Turfan, Toksun bir bütün halinde isyan bölgesine dönüştü.

Bu durumdan haberdar olan Şuren Kumul’da konuşlanan başkumandan Şın Şı Sey’e bu üç şehirdeki isyanı kesin olarak bastırması konusunda emir verdi. Bu emir Şın Şı Sey’in bu günlerdeki niyetine tam uyuyordu. Çünkü o Kumul isyancılarının bir kısmını Gansu’ya, bir kısmını Dışarı Moğolistan’a geçirdim, onlar ikinciye baş kaldıramaz, şimdi Urumçi’ye dönüp iyeti ele almam gerek, diye düşünüyordu. Bunun için o, katliamlarla ün salmış Şün Fayü kolordusunu Piçan’a önden gönderdi. Bu ordu şimşek gibi gece gündüz demeden yürüyerek Piçan’a gelip Ma Şimin’e arka taraftan

hücum ederek onu mağlup etti. Timur Botun bu savaşta öldü. Ma Şimin kaçıp Digay'a vardı. Şün Fayü ordusu şehri koruyan hükümet askerleriyle birleşip Piçan şehrinde üç gün boyunca kırgın verdi¹³⁹.

Ma Şimin'i kovalayan Beyaz Rus askerleri Murtuk'a geldiğinde, "Piçan'a Hocaniyaz Hacı gelmiş" diye duyup gelen yetmiş seksen atlı Toksun'lu vatandaşa rastladı ve onların silahsız olduğunu görerek tamamını öldürdü¹⁴⁰.

Tam da bu günlerde Turfan'da konuşlanan Malüycan (Madahenze) Astane'deki isyancıları bastırmak için asker gönder- (s. 320) mişti. Bu haberi duyan Astane isyancıları kendi arasında görüşüp ceza ordusuna karşı çıkış kararına vardı. Bu görüşmede Hamdulla Ahunum, Mehsut Muhiti, Mahmut Muhiti, Samet Hacı, Nimet Halife gibi kişiler vardı. Onlar ceza ordusuna karşı çıkmamak kendimizi ölüme mahkûm etmekle aynı manaya gelir diye düşünüyordu. Hamdulla Ahunum şehir halkını cenge hazırlanmaya çağırıp dua okudu. Bununla birlikte bütün Astane halkı kendi üstüne gelen ceza ordusuna karşı mücadeleye hazırlandı. Mahmut Muhiti ve Samet Hacı eldeki bir grup silahlı fedaiyi toplayıp, pazarın iki başına yerleştirdi. Silahsız vatandaşlar da ellerine kazma –kürek alıp, kapılarını sıkıca kapatıp çatılara gizlendi.

Öğleye yakın bir vakitte atlı –piyade yüze yakın adamdan müteşekkil ceza ordusu heybetle çıkıp geldi. Onlar pazarın başına gelince havaya doğru on –yirmi el silah attıktan sonra pazarın içine daldılar. Onların tamamı pazar sokağına girdikten sonra bir anda hücum başladı. Fedailer düşmana önden arkadan saldırıp, göz açıp kapayıncaya kadar birçok düşmanı yere serdi. Çatılara gizlenen kişiler kerpiç ve tezekleri atarak düşman askerlerini yaralayıp şaşırtarak, ne yapacağını bilemez hale getirdiler. Sersemleyen düşmanlar ne yapacağını bilemeyerek, dağılıp kaçmaya başladı. Kurtulmak mümkün değildi. Onlar sıkışıp kalmıştı. Halk bir bağırıyla sopa, kazma küreklerini alıp çıkararak düşman askerlerini tamamen yok ettiler. Onlardan ancak iki atlı asker kaçıp kurtuldu. (s. 321)

Bu seferki cenkte yüzden fazla silah ganimet alan isyancılar halkın gözüne görünecek kadar güçlü ordu olmuştu. Astane isyancılarının bu şanlı galibiyeti etraftaki köy –kentleri lerzeye getirdi. Karagoca, Lükçün, Yanhi, Murtuk ve başka

¹³⁹ Tarihi malumatlara göre Şün Fayü'nün Piçan'da yürüttüğü katliamda ölenlerin sayısı üç, dört bine ulaşmaktadır.

¹⁴⁰ Toksun'lular şimdi bile yılda bir kez Murtuk'a gelip, dedelerinin, babalarının kabrinde dua ediyor.

kentlerin halkı sanki kopup gelir gibi grup grup onlara katılmaya başladı. İsyancı ordusu şaşırtıcı derecede çabuk çoğalıp, insan sayısı iki bine ulaştı. (s. 322)

Yirmi Altıncı Bölüm

1

Güçlü bir vücuda sahip olan Timur Cisa Hacı deve gibi koca koca adım atarak büyük kapıdan girip geldiğinde, evde oturanlar pencereden görüp, eskiden böyle hızlı yürümeyen bu adamın bugün aceleyle girip gelişinde kesin bir şey var diye beklerken, o misafirhanenin kapısını hızla açıp güzel haberi verdi.

-Kardeşlerim, güzel haber, Malüycan'ın gönderdiği adamlardan ancak iki asker kaçarak kurtulmuş. Kalanları Astane'liler tamamen yok edip, silahlarını ganimet olarak almışlar!..

-Barekallah! Barekallah!..

Misafirhanede oturan Hesamidin Zuper, Abduhaluk Uygur, Latif Efendi gibi kişiler hep birden Barekallah diyerek tebrik ettiler.

Evin içini galibiyet neşesi kaplamıştı. Herkesin yüzü açılmış, heyecandan kızaran yüzleri galibiyet nuruyla parıldayıp duruyordu.

-Şimdi ne yapmak gerek? –Dedi Timur Cisa Hacı heyecanla.

-Bence onları Turfan'a davet etmemiz gerek! –Dedi Hesamidin Zuper topluluğa bakarak, vaktinde haber salmazsak onların Piçan tarafına gitmesi mümkün.

-Bu şartlarda Piçan'a hücum etmek faydasız, (s. 323) Abduhaluk Uygur söz alıp, Hesamidin Zuper'in sözünü destekleyerek devam etti, Piçan'da şimdi hükümet askeri çok, Kumul tarafından da bir kolordu asker gelip oraya yerleşti. Bunun için bizim gücümüzü merkezleştirip Turfan şehrini almamız gerek.

-Öyleyse biz bu gece Astane isyancılarına haber salalım.

-Mektup yazayım mı?

-Yazın! –Dedi Hesamidin Zuper şaire buyruk verir gibi bakarak.

Abduhaluk Uygur mektup yazmaya başladı:

Sizlerin bu cenkte kazandığınız zafere, ele geçirdiğiniz ganimetlere Barekallah!.. Malüycan, kanadı altına cücesini alıp yatan tavuk gibi Konaşehir'de yattı. Turfan Yenişehirde yalnız bir bölük asker var. Malüycan'ın bize vereceği otuz tane silahla halk askeri teşkil edip şehir mudafaasına yardım ederiz. Sizler Piçan'a gitmeden Turfan'a gelseniz, biz içerden yardım ederek şehri kolayca alırız. Vakti Cuma gecesi olsun, bekliyoruz. Şehri almak zor olmayacak, İnşaallah!

Mektup yazıldıktan sonra, ortada okundu.

-Güzel, maksat açıkça yazılmış, -dedi Hesamidin Zuper başköşede oturan Timur Cisa Hacı'ya bakıp, Hacı ağabey, bu mektubu siz ulaştırın sağlam, güvenilir bir adamla gönderin! Giden adam net haber getirsin!

-Tasalanmayın! –Dedi o sakalını sıvazlayarak, -böyle işlerin üstesinden gelebilecek yiğitler (s. 324) var.

Bugün hemen gitsin, bu gece onlara mektup ulaşmazsa olmaz!

-Şimdi gider, endişelenmeyin dedim ya, sabah namazına kadar cevap da gelir, Timur Cisa Hacı yerinden eline dayanarak kalktı. O gerçekten yapılı bir adamdı. İki tarafa sallanarak yürüdüğünde, herkes bu adam kapıdan sığmaz diye düşünürdü. Lakin o mektubu hemen göndermek için ustaca yürüyüp kapıya takılmadan çıkıp gitti.

2

Şehir ağır bir uykudaydı. Ay karanlığında yıldızlar parıl parıl yanıyordu. Ocak ayının gecesi... Sert soğuk, kemikten geçiyordu. Lakin isyancı halkın vücudundaki kızgınlığı hiçbir acı soğuk söndüremezdi. Bu yüzden, bu gece tan atmadan önce Turfan Yenişehir etrafına ulaşma buyruğu alan Astane isyancıları sert soğuğa aldırmadan, gece yarısına kadar şehir etrafına ulaşmıştı.

Sabah ezanı okunurken şehre hücum başladı. Bundan bihaber olan hükümet tarafı derin uykudaydı. Ancak bu işten önceden haberi olan Bağrı, Buyluk, Yar, Yemşi, Yargol gibi şehir etrafındaki bölgelerde halk uyumuyordu. Onlar kendiliğinden fedai olarak organize olup, grup grup gelerek isyancı ordusuna katılıyordu. Buyruğa binaen hiç kimse patırtı gürültü çıkarmıyordu. Toplanan binlerce adam tıpkı bir adam gibi tertipliydi. (s. 325)

Yemşi'li yüzden fazla fedaiyle gelen Abdusemi Bay kendini tanıtmak için kumandanlık karargâhına geldi. O girince Hamdulla Ahunum, Mehsutbaylarla görüşüp tevazuyla:

-Efendim, biz geciktik, -dedi arkaya iki adım gerileyerek, bizim Yemşi'de halk çok dağınık olduğu için, adamlar toplanıp bir araya gelene kadar çok vakit geçti.

-Şimdi geldiniz mi? –Dedi Ahunum yumuşak bir sualle, sonra ona gözünün altından manalı bir bakış attı. O bu sırada çok ciddi görünüyordu. Onun davranışlarından normal günlerdekine benzer zenginlik değil, ciddi bir savaşa hazırlık yapan sade bir cengâverinki gibi içtenlik çıkıyordu.

-Toplam yüz on yedi atlı geldik. Şimdi elimizde sekiz adet tüfek, bir tane tek atar, on kılıç var, kalanlarda ise kazma kürek... Arkamızdan yine gelecekle var.

-Çok güzel, -dedi Ahunum başını sallayıp. Laf üstüne iki adam daha çıkıp geldi. Onlar Şaptulluk¹⁴¹'tan geliyordu. Onların durumundan telaşlı oldukları anlaşılıyordu. Onlardan biri selam vererek konuşmaya başladı:

-Bizim Şaptulluk'a Guçun tarafından birçok asker geldi. Onlar Yoganterek'ten gelmişler. Araştırdık, Turfan'daki Malüycan'a yardıma gelmişler.

-Çok mu? -Mehsut Muhiti başını kaldırıp sordu.

-Bizim ev yol üstünde, pencereden bakarken (s. 326) hayli çok geçti. Hepsini piyade, saydım, bakınca bir tabur asker denebilir! Onlar birkaç bölük halinde mola verdi. Halkın odun -ağaçlarını yakıp...

Hamdulla Ahunum'la Mehsubay nasıl yapalım, der gibi göz göze geldiler.

Bu haber isyancıları şehre hücum planını değiştirmeye mecbur bıraktı. İlk önce onlar yok edilmezse, Turfan'daki hükümet ordusunun güçleneceği kesindi. Bu yüzden komutanlar kendi arasında konuşup, öncelikle Şaptulluk'taki düşmanı yok edip, sonra şehre saldırı kararına vardılar...

Şaptulluk'taki savaş çok şiddetli oldu. Hükümet askerleri kendini koruma sebebiyle sert müdafaa gösteriyordu. İsyancı halk canını dişine takarak şiddetli hücum ediyordu. Her iki taraftan çok adam öldü.

İsyancıardan bir kişi ölse onun yerine nice adam geliyordu. Gayret, moral olarak üstündü. Düşman tarafında ise bir adam ölse, biri daha eksiliyor, moral yönünden yıkıma uğruyordu. İsyancılar silah yönünden zayıf olsa da, insan gücü cihetinden düşmandan kat kat üstün durumdaydı. Onlar her taraftan hücum edip, sonunda galib geldiler. Mağlup olan düşmanlar savaş alanında yüzlerce arkadaşının cesedini bırakıp utançla kaçmaya mecbur kaldılar. Çok az bir kısım canını kurtarıp gelerek Konaşehir'deki Malüycan ordusuna katıldı.

Bu savaşta iki yüzden fazla silah, birçok mermi ganimet alındı. Doğup saban tutağından (s. 327) başka bir şey görmeyen çiftçi çocukları Şaptulluk'taki savaşın sonunda silah, mermiye sahip olduktan sonra kendilerini aslan, kaplan gibi yiğit hissettiler.

İsyancı halk Şaptulluk'taki savaşa ilave olarak Turfan Yenişehir'e hücum başlattı. İçinden Hesamidin Zuper, Abduhaluk Uygur önderliğindeki halkın

¹⁴¹ Şehrin kuzey batısındaki bir kasaba.

yardımıyla şehir kolayca fethedildi. Burada konuşlu düşman askerlerinin büyük kısmı helak oldu. Çok az bir kısmı kaçarak canını kurtarıp Konaşehir'e sığındı.

Turfan Yenişehir bölgesi tamamen işgal edildikten sonra, Konaşehir'i işgal etmek vazifesi doğdu. Oradaki düşman askerleri tıpkı göze saplanan mih gibi herkesin canını sıkıyordu. Bu mih sökülüp atılsa, Turfan bölgesi tamamen azat kılınmış olacaktı. Bunun için Hamdulla Ahunum, Mehsut Muhiti, Mahmut Muhiti, Hesamidin Zuper, Ma Şiminlerden mürekkep kumandanlık karargâhı teşkil edildi. Abdualuk Uygur Karargâhın danışmanlığına ve kâtipliğine tayin edildi. Hesamidin Zuper şehir müdafaa işlerinden mesul kılındı.

Karargâh hizmetlerinde çok acele ediliyordu. Orduları düzenleme, tertipleme, gözetçilerin istihbaratını bilhassa Konaşehir etrafına gönderilen adamların malumatlarını dinleme, teminat işlerini yoluna koyma... Bu İşlerin çokluğundan Abdualuk Uygur gece olup yatma vaktinin geldiğini anlamıyordu. Hesamidin Zuper gecelik şehir müdafaa işlerini gözden geçirmek için çıkmıştı. Henüz dönüp gelmemişti. Şair yazıp çizmekle meşguldü. Hamdulla Ahunum evine dönmüştü. Mehsut Muhiti çeşitli işler hakkında muhakeme yapmakla meşguldü. (s. 328)

-Böylece Turfan bizim oldu mu? –Dedi şair son bir yazıyı yazıp bitirerek. Yerinden doğruldu. O heyecanla sözüne devam etti, -bir gün içinde olan değişim, binlerce silahlı ordu, deniz misali kabaran ruh, felekleri yakacak gayret, cesaret, şehre sahiplik hukuku, sınırsız bir mutluluk kaynağı... Ne büyük bir değişim bu!

Mehsut Muhiti şairin sözlerini huzurla dinliyordu.

-Şehri iyi yönetiyoruz. Her iş sanki bir gün içinde yeni bir şekil alıp, önceki isteksizlikler arzuya dönüşüp, düzene girmekte. Bu ne kadar büyük değişim! Şair mutluluktan kabına sığamaz bir halde sözünü devam ettirdi, -bu bir tarih, kendi gücümüzle, kendi kudretimizle yaptığımız tarih!..

Avluya giren atın toynak sesi sözü kesdi. Eve Hesamidin Zuper girdi.

-Her taraf sakin, kapıda bekleyenler sırayla nöbet tutup uyanık kalıyorlar. Adamlarımız iki şehrin arasındaki hayli yeri dolaşıp geldi. O taraflar da sakin, -dedi o şehir çevre emniyeti konusunda bilgi vererek.

Avluya yine bir atlı daha geldi. Yirmili yaşlar civarında bir fedai eve girip:

-Urumçi tarafından bir makina geliyor, sizi gelsin diyorlar, -diye bilgi verdi. Hesamidin Zuper henüz oturmamıştı. O hemen geri dönüp gitti. Onun arkasından şair "ben de geleyim" diye çıktı.

Onlar batı kapısına geldiğinde, mezarlık tarafındaki eski yoldan gelen arabanın ışığı gece karanlığını şimşek gibi bölerek yaklaşıyordu. (s. 329)

-Bir araba gibi görünüyor, -dedi şair uzaklara doğru bakıp.

-Yaklaşın. Eğer yalnızsa şehir içine götürürüz, dedi Hesamidin Zuper.

Araba gürüldeyerek geliyordu. Mezarlığın bu tarafındaki avlularınların önündeki yüksek lambalarla kaplı sokağa geldiğinde, lamba altındaki sokak, evler araba farının ışığında çok net görünüyordu. Araba kale kenarına kurulan kısa pazardan gelip, kale kapısının önünde durdu. Kabinden çıkan bir komutan kaleye bakarak:

-Kapıyı açın! –Diye öfkeyle bağırdı.

-Siz kimsiniz, nereden geliyorsunuz? –Kale üstünden biri Çince sordu.

-Urumçi'den geldik, açın, çabuk olun, Malüycan'a yardım için geldik, büyük kısım arkamızdan geliyor. Çabuk açın! –Dedi komutan.

Arabanın üstünde ona yakın asker paltosuna bürünmüş oturuyordu. Bu yüzden Hesamidin'le şair kapıyı açmaları için emir verip, kendileri tümsek alana doğru at koşturdu.

Araba kapıdan girip düşük hızla içeriye doğru ilerledi. Üstü örtülü dar sokakta arabanın sesi daha da güçlü gürleyip lamba direklerini titretiyordu. Araba Aksaray'ın önünden geçip, büyük lokanta tarafına dönüp gözden kayboldu. Tümsek alana ulaştığında takır takır silah atıldı ve gürültü yükseldi. Tümsek alanda hazır duran isyancılar araba üstündeki askerleri göz açıp kapayana kadar etkisiz hale getirip, arabada yüklü cephaneyi ganimet olarak aldı. (s. 330)

Büyük birlik gerçekten tan atarken ulaştı. Onlar Yenişehir'in isyancıların eline geçtiğini öğrendikten sonra, şehir etrafını dolaşıp Konaşehir'deki Malüycan birliklerine katıldı. Bunun tamamı iki taburdan ibaret piyade askerdi.

İki güç birleştikten sonra, ertesinden başlayarak isyancılara karşı hücum başlattı. Düşman “şah” dese, “şah” deyip hücum kılarak, şehrin doğu kapısına yaklaştı. İsyancılar kalenin üzerinden kurşun atıp karşılık verse de, düşman askerleri aldırıyor, sanki isyancıları gözleri görmüyor gibi: “Haydutlar, silahları bırakıp teslim olun!” diye bağırarak tehdit savuruyordu.

Onların böyle sözleri, hakarete dayanamayıp isyan başlatan halkın canını burnuna getirdi. Onlar öfkeden tir tir titriyordu. Sonunda onlar her taraftan talepte bulunarak:

-Hesamidin ağabey, düşmanla bir yüzleşsek, bize hakaret ediyorlar, kapıyı açıp iyice tutuşmadan öfkemiz yatışmayacak!.. Diye bağırıştılar.

Düşmanın tehdidini kırıp, cezasını verme zamanının geldiğini anlayan Hesamidin Zuper bir dükkânın önündeki sandığın üstüne çıkıp kalabalığa hitap etti:

-Kardeşler, yiğitler! Diye bağırды o elini havaya kaldırarak. Onun nurlu kara gözlerinde gazap odla- (s. 331) rı parıldayıp duruyordu. –Düşmana kendimizi tanıtmaya zamanı geldi. Onların tehdidini kırıp, pis kokulu bağırsaklarını deşmemiz gerek! Çıkıyor muyuz?

-Çıkıyoruz, çıkıyoruz!..

Yüzlerce fedai bir ağızdan bağırıp onun hitabına karşılık verdi.

Kapı açıldı. Bedeni külhan gibi yanan iki yüz kadar adam kapıdan dürbinden boşalan su gibi atılıp kendini düşmana vurdu. Düşman yağmur gibi kurşun yağdırıyordu, birçok fedai vuruldu. Ancak fedailerin durmaya niyeti yoktu, kaygıyı güce çevirip, düşman safını çiğneyip viran ettiler. Kalan düşmanlar kaçıp Konaşehir'e güç bela kendilerini attılar. Bundan sonra Konaşehir'deki düşmanlar yuvasından çıkıp isyancılara hücum etmeye asla cesaret edemedi.

Şehitler defnedildi.

Bu kaygılı günlerde Urumçi'den Mevsul Muhiti'nin gönderdiği bir mektup herkesi yine ciddi düşüncelere saldı. Mektupta “Turfan ayaklanmasını bastırmak için Şidalyen adlı on bölük asker gitti. Hazır olun!” deniliyordu.

Gerçekten o günlerde Turfan'a adam sayısı beş yüzden fazla katilden oluşan birlik elli altmış çiftçi arabasına cephane doldurup kılıç çekerek: "Turfanlı haydutları kılıçtan geçirelim" diye yaygara kopararak yaklaşıyordu.

Cin Şuren hükümeti, "kılıçtan geçirme" halk isyanını bastırmanın en etkili çaresi diye düşünüyordu. Fakat bu çare isyancı halkı korkutmak bir yana halkın öfkesini daha da kabartıp, onları ya ölüm ya kalım diyecek (s. 332) hale getiriyordu. Gayrete gelen halk bu orduyu Yargol'da hazır bekledi. Onlara ölümcül bir darbe vurup, bir tekini kaçırmadan tamamını yok edip, çok sayıda silah ve cephane ganimet aldı.

Şair bu girdap içinde bir taraftan en yakın dostu Hesamidin Zuper'den ayrı kalışına üzüldürken, diğer taraftan elde edilen zafer ve ganimetlerden memnun oluyordu. O bu ciddi vaziyet içinde vakit ayırıp "Üşüdü" isimli şiirini yazmıştı.

Üşüdü

Dondurucu soğuk kışta yolda davan üşüdü
Sümüklü asker yola çıktı, çıktı boran üşüdü,
Kar fırtına vurdu çarptı perişan oldu üşüdü
Yüzbaşısı binbaşısı afyonkeş, viran oldu üşüdü,
Kasılıp çapan içinde, mahrem yeri üşüdü

Cin Şuren gazap ile askere şöyle emretmiş,
"Turfanlı haydutları" kılıçtan geçirin demiş
Elli arabalı ordu ellerine kılıç almış
Bu buyruğun icrasına beş yüz asker çıkıp gelmiş
Soğuk, düşmana karşı artıp, nice misli üşüdü

Mevsul Muhit duyup bunu, Urumçi'den çıktı o an,
Çıktı Çig Den'den çeri Sayopi'de çarptı boran,
Ulaştı Turfan'a haber çeri aşamadan Davan
Hazırlanıp "karşılama"ya çıktık önüne tamam (s. 333)
Sabah Yargol'da bu askeri ferman üşüdü.

Mukabele etmeye mızrak orak var idi,
Cellâtların önünde bize, gerçek yar idi,

Canı dişine taktı yurt, engellemek muhal idi,
“Dokuzu renk, biri cenk” diye eski söz var idi,
Aldattık düşmanı biz vur vurda sıçan üşüdü.

Sabaha karşı dostum Hesamidin oldu şehit
“Ve kefe billa şehit” diye resulüm Allah’a eyit,
Ehli Turfan matemde, ayrıldı oğlundan yazık
Hakikatin şehidisin Allah nasip etsin behişt
Güneş de yasa boğuldu, tutuldu gök üşüdü

Ağaran tan yerine düştü kızıl kan cilvesi
Gebertildi o zaman acemi askerinin hepsi
Ter temiz geçti ele silahı ve cephanesi
Düştü can kaygısına tercümanı, ağası, beyi
Sanki sonbahardaki sinek gibi perişan oldu üşüdü.

1933 yılı Şubat, Turfan

4

Turfan Konaşehir kalesi sağlam ve yüksekti. Etrafı hendekle çevrilmiş olup, hendekle birlikte hesaplandığında, yüksekliği on metreyi aşındı. Onun içinde Ma Lüycan’ın bir kolordu askeri gücü sürekli duruyordu. Bu kara gücü yok ediş, sıradaki mühim vazife idi. (s. 334) bunu yok etmedikçe Turfan tamamen azat olmuş sayılmazdı.

İsyancılar bir takım hazırlıktan sonra, bir gece seher vakti hücumla geçti. Bu cenge herkesin gayreti yeterliydi. Onlar tan atmadan önceki dondurucu soğuğa bakmadan, şehri kuşatıp emir bekledi. Mahmut Muhiti, Samet Hacıların kumandasındaki fedailer batı kapısından, Ma Şimin, Polat Tuencan kumandasındaki fedailer doğu kapısından hücumla geçmeye hazır bekliyordu. Ezanla birlikte bir el silah atıldı. Bu hücum işaretiydi. Düşmanlar kale üstünden yağmur gibi kurşun yağdırmaya başladı. İsyancılar her taraftan hücumla geçip kaleye yaklaşıyordu. Karşılıklı atışma bir saat boyunca devam etti. Kurşun sesi, taş kazanda çorba kaynar gibi fokurduyordu.

Planda şehir kapısını ateşe vermek belirmişti. Kapının yakılma meselesi çok tehlikeli ve zor bir işti. Mahmut Muhiti kumandanlık karargahında savaş vaziyetini gözetip, kapıyı ateşe verme işini teklif ettiğinde, ona yakın genç ben yaparım, ben yaparım diye vazifeyi isteyip Maşallah diyecek kadar ilgi gösterdi. Mahmut Muhiti gibi komutanlar bu tür ilgiden heyecanlanarak gözleri doldu.

Abdullah isimli bir genç vazifeyi üstlendi. O bir fıçı gaz yağını götürüp, ustalıkla hendeğe yuvarladı. İsyancılar kapı etrafındaki kale burçlarına durmaksızın kurşun sıkıp Abdullah'ı himaye etti. Öyle olsa da, düşman askerleri Abdullah'a mermi yağdırıp, onun hareketini engelliyordu. Lakin o fırsat kolluyordu. Böyle tehlike altında gelecek fırsatı akıl –feraset ve (s. 335) gayret –cesaretle bekliyordu. Abdullah hayli uzun süre ölünün mezarda yattığı gibi sessizce yattı. İsyancılar ona mermi isabet etti diye endişelenirken, düşman tarafı da öldü sanarak dikkatini ondan ayırdı. Tam bu sırada göz açıp kapama aralığında ele geçen kıymetli fırsatta Abdullah iki sıçrayışla kapının dibine ulaştı.

Aradan uzun zaman geçmeden, kapı alevlenip yanmaya başladı. İsyancılar sevinip bağırmaya başladı. Ateş yarım saat kadar yandıktan sonra, kapının kanatları yanıp yıkılmasına az kaldı. Şehir içine girecek fedailer hazırlanıp emir bekliyordu. Tam bu sırada kale kapısı üstünde beyaz bayrak görüldü. Bu bayrak iki tarafa sallanıyordu. Bu teslim oluş veya görüşme işaretiydi. Sıkılan kurşunlar tıpkı kaynayan kazana soğuk su konulmuş gibi bir anda kesildi. Bu taraftan Mahmut Muhiti buyruk verip bir sırığa beyaz bez bağlatıp işaret verdi. Aradan çeyrek saat geçince Malüycan yanında iki adamıyla kapıdan çıkıp geldi.

Ma Lüycan'ın ismi Ma Fumin, lakabı Ma Dahanze idi. O uzun boylu, sade bir adamdı. Normal zamanlarda sokağa çıkıp insanlara şaka yapardı. Nalbantlara gidip demircilerle şakalaşırđı. O aslında Çöçek'te oturuyordu. Cin Şuren hükümeti geçen yıl (1932 yılı) onun yerini değiştirip, ona Turfan'ı müdafaa vazifesini verdi.

O şimdi iki adamıyla birlikte kendisi geliyordu. Bu taraftan Mahmut Muhiti ortaya çıkıp, onunla sıcak bir görüşme yaptı. Çünkü onlar eskiden tanışuyordu. Ma Dahanze ile Mahmut Muhiti'nin boyu posu denkti. Lakin (s. 336) Ma Dahanze normal bir vücuda, Mahmut Muhiti ise yapılı bir vücuda sahipti.

O gün onlar bir mescitte görüştü. Görüşmeye Hamdulla Elemahunum, Mehsut Muhiti, Mahmut Muhiti, Ma Şimin, Abduhaluk Uygurlar katıldı.

Müzakereler sonunda barışçıl bir yolla hareket etme kararı alındı. Anlaşmaya göre Malüycan teslim olup silah bırakacaktı. İsyancı halk Konaşehir içine girip

düzensiz hareketlerde bulunmayacaktı. Malüycan isyancılar safına katılıp, rehberlik yapmayı kabul edecek, diye belirlendi. (s. 337)

Yirmi Yedinci Bölüm

1

Dehşetli işleri çok duyup kafası karışan Sarıhan Nine bir dem dinlenmek için sıcak kana yastık koydu. Sonra bir kişilik keçe seccadeyi üstüne çekerek yastığa baş koydu. O: “Oh bir dem de olsa cana rahat! Dedi. Lakin gözünü yumar yummaz yine hayale daldı:

Piçan’da binlerce adam, Murtuk’ta yüzlerce adam... Bu kadar çok adam ölecek olsa, onların çoluk çocuğu ne yapacaktı, nasıl feryat figan edecekti? Tövbe, tövbe evet Rabbim, kuluna müşkül, sana asan, rahmetini esirgeme!.. İnsan insanı nasıl öldürür?! Gözünü kırpmadan! Eli nasıl varıyor?! Tövbeler olsun Rabbim sana asan kuluna müşkül... Şün Lüycan denilen nasıl bir kişi? Binlerce insanı öldürdü diyorlar, Ruslar da bizimkileri öldürüyor, onlar nasıl kişiler!? Onlar da insan mı yoksa insan dışı varlıklar mı?! Tövbe... Nasıl bir iş bu! Tövbe!..

Nine hayalle uzun süre uyuyamadı. Bir vakit geçtikten sonra şimdi uyurum diyordu ki, yer altından bir gürültü duydu, ödü koptu. “Aman Allah’ım, neler oluyor?! Onda bir anda korku peyda oldu. Uykusu kaçtı, yüreği ağzına gelmiş gibi nefesi daraldı. Şimdi (s. 338) kurduğu hayalleri şimşek hızıyla yine bir kez göz önüne getirdi ve vücudu ürperip titremeye başladı. Bu ses ona sanki bir azap olmuştu. O bu azaptan kurtulmak istercesine yastıktan başını kaldırıp oturdu. Gürüldeyen ses kâh duvardan, kâh tavandan gelir gibi duyuluyordu. O daha da endişelendi, yüreği daralıp, bedeni kasıldı. Dışarı çıksam bu korkunç avaz kesilir mi acaba diye düşündü ve yerinden eline dayanarak kalkıp dışarı çıktı. Duvar dibinde yatıp güneşlenen tavuklar Nineden boşuna ürküp gıdakladı. Bu aralıkta Nine az önceki sesi duymaz oldu. O “başınızı yeyin” diye tavuklara beddua etti. Tavuklar hemen sakinleşip kendi yerlerine geçip toplandılar. Nine etrafa kulak saldı. Bu ses dışarıda da benzer şekilde duyuldu.

“Ulu Tanrım, sana asan, kuluna müşkül, rahmetini esirgeme!” Nine bu sözü defalarca tekrarlayıp, o yana bu yana endişeyle yürüdü. “insan kocadıkça kaygılı oluyor” diyen söz doğruymuş diye düşündü.

-Soğukta ne yapıyorsunuz, sıcak evde yatıp dinlenseniz olmaz mı?! –Dedi biri, onun endişeli yürüyüşüne canı sıkılarak.

-Evde yatamadım, -dedi Nine gözlerini kırıştırtıp, -yatınca bir şey gürüldüyor. Kulağım gürüldüyor gibi diye dışarı çıktım, dışarıda da aynı gürüldüyor. Sen de duyuyor musun?!

O çocuk Ninenin sözünden sonra bunu anlamak için yatıp kulağını yere dayayarak dinledi:

-Gerçekten bir şey gürüldüyor, -dedi ve yürüyüp çatıya çıkıp Singim Boğazı'na doğru baktı. Şu taraf- (s. 339) tan kibrit kutusu gibi kapkara bir şey geliyor, -otomobil geliyor, otomobil! –Diye bağırdı o.

İnsanlar yüksek çatılara çıkıp yola bakıştı. Nine de görmek istedi fakat o çatıya çıkamadı. Açıklığa çıkıp Singim Boğazı tarafına doğru baktı. Onun göz nuru uzaklara nasıl yetsin? Lakin Piçan semasında süzülüp duran sarımsı dumanı inceleyip, gönlünü telaş kapladı.

-Tövbe... Daha kan döküleceğe benziyor, onlar daha kana doymadı mı?! –Diye söylenip arkasına döndü o.

Kibrit kutusu gibi görünen nesne yakınlaşıp kara oğlak gibi göründü. İnişli çıkışlı delik deşik yollarda o her ne kadar yavaş ilerlese de at eşekten hızlı olduğu için, çabucak yaklaşmıştı. Mahalle halkı arabayı görmek istiyordu. Onlar çatılara çıkıp mısır dallarının duldasına yerleşiyordu. Şans eseri otomobil tam da bu mahallenin karşısında durdu.

Bu otomobilde giden adam Ninenin az önce beddua okuduğu Şün Lüycan idi. O Turfan'a gidiyordu. Turfan'daki isyanı bastıramayan Malüycan'a öfkeliydi. O Piçan gibi bir şehri üç gün içinde tıpkı göl suyu gibi durulttum, Malüycan niçin başaramadı, diye kızarken, ona yukarıdan Turfan'a varıp Malüycan'a yardım edip isyanı bastırış hakkında buyruk geldi. Şün Fayü şu anda Turfan'da olmak istiyordu ve hemen uçup varmak için kanatlarının olmamasına kendi kendine üzüldü.

At o zamanın en hızlı ulaşım vasıtası olsa da, onun sürati Şün Fayü'nün arzusuna uygun değildi. Bu yüzden (s. 340) o otomobille yola çıkmıştı.

Bir tabur Beyaz Rus askerine Turfan'a gitmesi için buyruk veren Şün Fayü en yakın hizmetçilerinden onunu alıp otomobille çıkıp gitti. Otomobil normal hızda ilerliyordu. Ama o yine de memnun olmayıp sık sık:

-Çabuk, çabuk sür, vites değiştir! –Diye şoföre acele etmesini söylüyordu.

Onun gözleri kızarmıştı. Burnuna sıcak kan kokusu vuruyordu. O bundan bir hafta önce Piçan'da içtiği kanın devamını Turfan'da içmek için acele ediyordu. Düz ve pürüzsüz kır yollarına geldiğinde otomobil hızla yürüse, salıncakta uçan çocuk gibi

gölüp, gözleri parlıyordu. Toprak, çukur yollarda sürat düşse, batağa saplanan eşek gibi morali bozulup perişan oluyordu.

“Ben eviyorum gitmeye, eşeğim eviyor yatmaya” denildiği gibi otomobil Şün Lüycan’ın iradesine hilaf olarak durmuştu. Şoför kabinden aceleyle atlayıp eline kova aldığıında Şün Lüycan öfkeyle:

-Ne oldu? –Diye bağırdı.

-Suyu tükendi, -dedi şoför kural gereği iki ayağını birleştirip esas duruş göstererek.

-Hay... Ananı!..

Şün Lüycan şoföre söverek yere indi. Yolun güney doğu tarafında mahalle evleri göze takılıyordu, muhafızlar da otomobilden atlayıp inerek uygun yer tutup nöbete geçti.

-Bir kova su olsa, zorluk hallolurdu, dedi şoför.

-Ananı!.. Şün Fayü’nün kızaran gözlerinde gazap (s. 341) kıvılcımları parıldıyordu. Su olan yerde neden çok almadın? Yetmeyeceğini bilemedin mi aptal?!

-Yol kötü su çok kayna...

-Çeneni kapa! Yoksa gebertirim seni!..

Şün Fayü tabancanın kabzasına elini götürüp öylece durdu. Korkan şoför donmuş gibi dimdik duruyordu.

-Nereden buluyorsan su bul. Bulamazsan seni vururum! –Şün Fayü dişlerini sıkıp sertçe bağırdı.

Şoför kovayı alıp mahalleye gitti. Lüycan ona iki asker katıp “çabuk gelin!” dedi. Üç kişi mahalleye doğru elli metre kadar ilerlediğinde, Şün Lüycan birden bağırp:

-Geri dön! –Diye emir verdi.

Lüycan onları mahalleye göndermeyi uygun görmemişti. Mahallelileri tehlikeli görmüştü. “Hırsız şüpheli olur” denildiği gibi, kendi yaptığı işleri az çok sezen Şün Fayü her yerden şüpheleniyor ve korkuyordu. Bu yüzden o eğer mahallede isyancılar varsa veya mahalledekiler ayaklanıp şoförle iki askeri ele geçirse, o çağda otomobil süren adam yok, ne yaparız, diye korkunç hayaller kurup, onları geri çevirdi.

-Urgan var mı? Şün Lüycan dönüp gelen şoföre sordu.

-Var, -şoför yine esas duruş gösterip kuralı yerine getirdi.

-Suyu kuyudan çekin, çabuk!

Buyruğa binaen dört asker otomobil üstünden kürek alıp, yol kenarındaki kariz kuyusuna gitti ve onun kapağını açmaya girişti. Onlar kuyuya toprak düşürmemek için (s. 342) ihtiyatla hareket ediyordu.

Şoför ince bir urganı alıp kovanın sapına sıkıca bağlayıp, kuyu başına vardı. Lüycan yine bir kez daha:

-Çabuk, çabuk olun! Diye acele etmelerini söyledi.

Şoför kovayı kuyuya saldı. Dört asker dal gibi eğilip kuyu içine bakışmaktaydı. Şoför urganı birkaç kez o yana bu yana sallayıp, sonra kulaçlayıp yukarı çekti. Bu sırada kovasız çıkan urgan hepsini şaşırttı.

-Ananı... Aptal, neden düzgün çekmedin?.. –Şün Lüycan gazapla şoföre beş altı tokat atıp dimdik durdurdu ve derhal tabancasını çıkarıp atacak gibi onun alınına dayadı. Ama tetiğe basmadı. Arkasından ona tabancayla birkaç kez vurdu ve kışına birkaç tekme indirdi.

Mahalle halkı çatılarda oturup araç etrafında olup bitenleri net bir biçimde görüyordu. Onların hareketlerine bakıp ne yaptıklarını da anlamaya çalışıyorlardı.

-Suyu tükenmişe benziyor.

-Kova alıp mahalleye gelecek oldu.

-Geri çevirdi. Korkuyor gibi görünüyor.

-Kuyudan su çekmek istedi.

-Kaçınıcı kuyu?

-Bir, iki, üç... On yedinci kuyu...

Amur Botun'un oğlu Gayit bölmeli karizin içinden on yedinci kuyunun altına önceden ulaşmıştı. Kova sarkınca o hemen kovayı çözüp almıştı.

Gayit kovayı ganimet alıp çatıya çıktığında, insanlar bu kovayı eline alıp inceldi. (s. 343)

-Urganı bir çeksem şoför kuyuya takla atıp düşerdi, -dedi Gayit memnuniyetle.

-Neden çekmedin?

-Kariz suyu murdar olmasın dedim!

Çatıdakilerin hoşuna gidip gülüştüler.

-Öyle yapsa iş büyürdü, dedi biri endişeyle.

-Neden korkuyorsun, gelseler bitirirdik! –Dedi gençlerden biri heyecanla konuşup.

Şün Fayü kendi etini yiyor gibi, Piçan tarafına baktı. Arkasından gelmekte olan bir tabur atlı Beyaz Rus askerinin çabucak gelmesini iştiyakla bekliyordu.

Onların karaltısı görünmüyordu. Belki onlar Lemcin yolu ile geliyordu... Gece olmakta, şubat ayı, gündüzün bereketi olur mu? Hava gittikçe soğumakta.

Tam bu sırada Turfan tarafından bir makine çıkıp geldi. Makine üstünde bir tane bayrak dalgalanıyordu. Bu bayrak hükümet süvarilerinin bayrağı idi. Şün Lüycan kurtuluşa ermiş gibi memnun oldu. Araç yetip geldi. Onun üstünden bileklerine kızıl işaret takan yirmi kadar adam atlayıp indi. Onların içinden yapılı, kara sakallı bir adam yaklaşıp kendini tanıştırdı.

-Bizi Ma Lüycan gönderdi. Lüycan'ın arabası bozulup kalmış diye duyup karşılamaya araç gönderdi.

Bu sözleri söyleme esnasında yaklaşan adamlar bir anlık (s. 344) hücumla Şün Fayü ile birlikte birkaç adamını kuşattılar. Yine birkaçını meydanın ortasında vurup öldürdüler. Şün Fayü'yü bağlayan az önceki sakallı adam gürleyerek:

-Timur Cisa Hacı derler bana, iyi tanı, cellât! –Dedi.

O akşam Şün Fayü kumandanlık karargâhına ulaştırıldı. Karargâhtakiler onu Hamdulla Elem'in medresesinde bir gece tutup, ertesi gün şehir içinde teşhir ettiler.

O gün şehir sokakları binlerce insanla dolmuştu. Piçan'da üç dört bine yakın bigünah halkı kıran, haksız yere kan döken Şün Fayü bugün halkın önünde tıpkı suya düşmüş sıçan gibi titreyip duruyordu. İnsan yığını ona gazap ve lanet yağdırıyordu:

-Kuşbaşı kuşbaşı doğramak gerek!

-Üç dört bin vatandaşın kanını döken cellâda nasıl ceza verilse verilsin yüreğimiz soğumaz.

-Lanet olsun sana...

Halkın lanet dolu sözleri nehir gibi gürüldüyordu. Onların sözleri sıradan olsa da, yüzde yüz inkâr edilemeyecek gerçek sözlerdi. Hiç kimse onlara karşı çıkmıyordu. Eğer Cin Şuren halk arasında olsa o da karşı çıkamazdı. Çünkü Şün Fayü'nün birkaç bin günahsız vatandaşı katletmesi misli görülmemiş büyük cinayetlerdendi!.. (s. 345)

Yirmi Sekizinci Bölüm

1

Üçüncü ayın başlarıydı. Başkumandan Mehsut Muhiti, Mahmut Sican, Ma Sican (Ma Şimin) liderliğindeki Turfan isyancıları Piçan'ı işgal etmek için sevinçle yola çıktı. İki bine yakın atlı isyancı tümen, tabur, bölükler halinde ikişerli dizilip marşlar okuyarak ilerliyordu. Bazı birlikler:

Sen kimin oğlusun? Düşünsene

Bir evde iki baş kalmasın!

Diyen marşı azametle okuyup yürürken, bazı kısımlar “Açıl”ı marş olarak okuyup yeri göğü lerzeye getiriyordu.

Cenge giden her bir fedainin morali yüksek, gayreti üstündü. Bir tek kişinin yüzünde kaygı alameti yoktu. Herkesin elinde silah, belinde mermi, bazıları kılıç asmış, baştan ayağa silahlanmıştı. Herkes tüfeğini sağ tarafına asmış gidiyordu. Onlar yolun iki tarafında uzanan halkla konuşuyor, selamet dileyerek vedalaşıyorlardı.

Abduhaluk Uygur iki şehrin arasına uğurlamaya çıkıp, yolun kenarındaki bir sırtta adamlarıyla (s. 346) orduları gözden geçiriyordu. O fedailerle selamlaşıyor ve elini sallayarak vedalaşıyordu.

Yemşi kısımlarının önünde kurt yakalı paltosuna bürünen Abdusemi Yincan geliyordu. Onun altındaki ince bacaklı, soylu, kurumla koşan at oynayarak yürüyordu. Şair onu görünce:

-Yolunuz açık olsun, Abdusemi ağabey, Allah yardımcınız olsun! –Diye elini sallayarak vedalaştı. O da yüksek moralle bağırıp:

-Kardeşim Abduhaluk Uygur, Piçan'ı almadan gelmeyeceğiz! Diye geçip gitti.

Şair içinden: “her türlü sopa ite vurmaya yarar” denildiği gibi, Abdusemi gibi adamlar da işe yarar dedi.

Turfan birlikleri geçerken Kumullu Salih saftan ayrılıp, şairle selamlaştıktan sonra:

-Sessizce yatmak olmadı, üçüncü defa yine ata bindim! –Dedi gülüp, yaşlandım, bu kez çıkmayayım demek mümkün olmadı. Bütün yurt çalkalanırken insanın sessizce yatası gelmiyor. Mahaldekiler ısrar edip yüzbaşı ol dediler. Ben de ne demek, olur dedim.

-Turfan birlikleri içinde Salih Yüzbaşı diye birini duymuştum, demek o sizmişsiniz! –Dedi şair.

-Ben de duydum. Sizi Sicanlarla birlikte diye duyup, bir görüşüp geleyim diye düşündüm. Vaktim olmadı. Altmıştan fazla adamım var. İş çok, vakit ayıramadım.

O arada onun adamları geçiyordu. Salih Yüzbaşı acele vedalaştı ve atını koşturup safın önüne (s. 347) geçti. Şair bu yaşlı adamın gayretine bakıp heyecanla uzun zaman el salladı.

Ordu o gece Piçan'a ulaşıp, ertesi gün sabah namazından önce şiddetli bir hücum başladı. Mahmut Sican birlikleri şehrin güneybatı tarafından Urumçi –Turfan yolunu kontrol ederek hücum başlattı, Ma Şimin birlikleri doğu tarafından Kumul yolunu kesip doğu pazarında karargâh kurup hücum etti.

Piçan'da düşmanın bir kolordu piyade askeri ve iki tabur Beyaz Rus askeri vardı. Onlar aniden yapılan hücumu karşılık verip, şehir kapılarını sıkıca kapatıp, kale duvarlarını siper yaparak sert bir müdafaa sergiledi. Onların ateş gücü üstündü. Tüfek ve makinalılardan yağmur gibi kurşun yağdırıp, her defasında hücumu püskürtüyordu.

İsyancılar ilk coşkuyla kaleye birkaç defa saldırdı. Lakin her defasında saldırı çok sayıda şehitle sonuçlandı. Her hücumdan sonra, her türlü alay, taburlardan şehit olanların sayısı kumandanlık karargâhına bildiriliyordu. Ertesi gün yapılan ilk hücumda Mahmut Sican birliklerinden altmıştan fazla adam şehit olmuştu.

-Olmadı, piyadeleri böyle heder etmek olmuyor! –Dedi Nimet Helpet. O bu sözü söylediğinde boynundan kulağına kadar kızarmıştı. O temkinle devam etti, satranç oyununda “piyade mat” denilen bir oyun var. Bu piyadenin gücüyle şahı mat etmek demek. Biz şimdi düşmanı görmeden duvara çarpıp boşuna ziyana uğruyoruz. Eğer adamlarımızı vaktinde engellenmez, he- (s. 348) def yaparsak, yine çok ziyana uğramamız kaçınılmaz.

Onun bu sözü tartışmasız kabul edilip, kumandanlık karargâhı savaş taktiğini değiştirmeye mecbur oldu. Bundan sonra isyancılar önceki günlerdeki gibi nara salıp, at koşturarak yaptığı hücumları yapmadı. Akılla kaleye yaklaşp, kale deliklerine ateş açıp darbe vurarak cengi kazanmaya çalıştı. Bu yöntemle çok fazla kayıp olmadı. Bu şüphesiz kendi gücünü koruyup, düşman gücünü zayıflatmak için faydalıydı.

Kale delikleri düşman askerlerinin kale dışını gözetlediği ve dışarıdan gelen hücumu karşılık verdiği yer olup normalde ışık geçirip aydınlık görünüyor, adam geldiğinde karanlık görünüyordu. İsyancılar kaleye yaklaşp sağlamca yerleştikten sonra, kale deliklerini gözleyerek yatıyordu. Hangi delik kararsa, düşman askeri geldi

diye farz ediliyor ve bu deliğe hemen kurşun sıkılıyordu. Kurşun sıkılınca delikteki kara gölge hemen yok oluyordu. Bu durumda isyancılar attığımız mermi düşmana değil arkası üstü düşürdü, diye düşünüyordu. Gerçekte atılan mermi düşmana gerçekten değdi mi değmedi mi bunu bilmiyordu.

Düşmanlar da kurnazdı. Onlar deliğe yaklaşınca önce tüfeğin ucuna borkünü veya bir parça kara keçeyi takıp tutuyordu. İsyancılar bundan bihaber kara göründü diye çokça mermi atıyordu. Düşman bu yöntemle isyancıların cephanesini tüketiyordu.

Savaş bu şekilde birkaç gün devam etti. Savaş (s. 349) sırasında ovadan nara atarak gelip, bu yüksek kaleyi lerzeye getirip, düşmanı darmadağın etmenin tasavvura sığmayacağı gibi, kale deliklerine yaklaşan düşmanı tek tek vurup öldürerek binlerce düşmanı yok etme ihtimali de akla uygun değildi. Bunun gibi gerçekler kaleye ve kale üstünden atılan yağmur gibi kurşuna göğsünü açıp yürümenin büyük cesaret olduğunu da ispatlayıp, taktik yönden başka yöntemler kullanmayı tavsiye ediyordu.

Topluluk bu konuda kafa çalıştırıp çare düşünüyordu. Mesela merdivenin arkasından kaleye çıkış, lağım kazıp kaleyi patlatma, kapıyı ateşe veriş, ok ve yay kullanarak ateşli ok atış, mancınıkla taş atış... Lakin hangi çare nasıl sonuç verecek, onu tecrübe gösterecekti.

İsyancılar geceleri dışarıda geçiriyordu. Ocak yakıp sırayla ısınıp sabahı ediyordu. Mart aylarındaki uzun ve soğuk geceleri böyle geçirmek mümkün mü?! Güçlük gittikçe artıyordu.

Her gün gece karanlığında Ma Şimin birlikleri hücum borusu çalıp savaş başlatıyordu. Bu taraftan da aynı anda hücum başlıyordu. Kale içindeki düşmanlar karanlıkta hiçbir şey fark edemiyor, rastgele ateş edip etrafı mermi kıvılcımlarıyla aydınlatıyordu. Makinalılar ejderha gibi ateş püskürtüyordu... Tan atmasıyla birlikte savaş usul usul kesiliyordu... Kahvaltıya yakın yine birçok kısa cenkler başlıyordu. Bunlar da sonuçsuz kalıyordu.

Şehre yapılan hücumun dokuzuncu günün gecesinde gece karanlığından faydalanıp birkaç yere merdiven koyup kaleye (s. 350) tırmandılar. Lakin düşmanlar bunu sezip isyancıları ziyana uğrattı. Ertesi gece de isyancılar narayla açıktan hücumla kalkıp merdivenle kaleye tırmandı. Düşman ateş gücünü merkezleştirip, merdiven konulan yerleri yoğun ateşe tutuyordu. Ama isyancılar ölüme aldirmeden cesaretle hareket ediyor olsa da sonunda yine mağlup oldu. Savaş devam etmekte, isyancılar Piçan'ı fethetme isteğinden vazgeçmeyip düşmanı tehdit edip durmaktaydı.

O günlerde Doğu Türkistan'ın güney kısımlarında Kaşgar'dan başka şehirlerin hepsi isyancıların eline geçmiş, güney Doğu Türkistan'ın en önemli düğümü olarak düşünülen Piçan şehri ağır tehlike altında kalmıştı. Bu durumda ne yapacağını bilemez hale gelen Cin Şuren hükümeti doğu yolunun “galip kumandanı” Şın Şı Sey'i çağırıp, ona Piçan, Turfan, Toksun'dan ibaret üç şehirdeki isyanı bastırıp, vaziyeti düzeltme görevi verdi.

Emir alan Şın Şı Sey Kumul'da bir kısım güç bırakıp, dört bin beş yüzden fazla muntazam gücü alıp acele yola çıktı. Bu defaki sefer onun Urumçi etrafına dönme isteğine uygundu. Bu yüzden o, gece gündüz yol alıp, Turfan isyancılarının Piçan'ı muhasara ettiklerinin on ikinci günü Piçan şehrine ulaştı.

Onun birlikleri gelir gelmez toplarını meydana sürüp, isyancılara doğudan hücumla geçti. Onların zırhlı araçları safı yarıp içerilere giriyor, şiddetli ateş açıyordu. Atlı askerler uzaktan kuşatarak geliyor, piyade kısımlar ortadan ve yan taraftan hücum ediyordu. (s. 351) Savaş şiddetli oldu. İsyancılar bütün cephelerde kahramanca karşılık verip, sert saldırılar yaptı...

“Ma Şimin kaçmış!”

Bu nahoş bir haberdi. Haberci gelip bilgi verdiğinde Mehsut Muhiti ile Mahmut Muhiti donup kaldı.

-Ne zaman kaçmış?

-Sabaha yakın.

-Haber vermeden, laf söz etmeden onun bu yaptığı ne demek? Mahmut Muhiti'nin seyrek sakalları titreyip duruyordu.

Bu şom haber savaş vaziyetine sert tesir gösterdi. Ma Şimin'in kaçtığını duyan düşman daha da kibirlenip hücumu güçlendirmeye başladı. Şehir içindeki düşmanların da gözünün önü aydınlanıp, şehir kapısından çıkıp hücum etmeye bile cüret ettiler. Durum gittikçe ağırlaşıyordu.

-Biz de çekilelim, -dedi Mehsut Muhiti sakalsız çenesini sıkarak. Belki Ma Şimin dağ arkasında¹⁴² bizi korur, oraya gidip istişare yapardık!

-O yardım etmez, ezelden onun amacı başka, -dedi Mahmut Muhiti derin nefes alıp.

-Onun yardım etmeyeceğini biliyoruz. Öyle olsa da gidip onu dinleyelim, acaba o ne diyecek?! (s. 352)

¹⁴² Dağ arkası: Yalkundağ'ın güneyi, Karagoca, Astane, Lükçün gibi yerleri kapsıyor.

-Çekileceksek çekilelim.

Mahmut Sican kendi seçtiği yüz adamıyla herkesten sonra çekilip, Lemçin, Handulardan kovalayıp gelen düşman birliklerinin yolunu kesip, iki sert savaştan sonra Astane'ye geldiğinde, Mevsul Muhiti ile Mehsut Muhiti korumak için bekliyordu. Onlar kapının önünde kucaklaşıp görüştükten sonra, Mehsut Muhiti cebinden bir mektup çıkarıp:

-Ma Şimin Karaşehir'e gitmiş. İşte gönderdiği mektup, -dedi.

Mektupta "Ben Karaşehir'e gidiyorum, orada güç toplayıp tekrar geleceğim. Sizler de gelseniz, birlikte çalışsak! Deniliyordu.

-Ben daha şu etrafta mı ki diyordum! –Dedi Mahmut Muhiti gazapla soluyup.

-Şimdi nasıl yapalım?

-Meşveret yapalım. Önce yemek yiyin, akşam toplanıp istişare yapalım, -dedi Mevsulbay.

O akşam başkumandan Mehsut Muhiti'nin evinde ciddi görüşmeler yapıldı. Görüşmeye Hamdulla Elemahunum, Mevsul Hacı, Emin Hacı'dan başka Mahmut Sican, Turfan birliklerinin tümgenerali Abla Damolla, Astane kısımlarının komutanı Tümgeneral Niyaz, Karagoca'dan Tümgeneral Polat, Lükçün kısımlarından Tümgeneral İbrahim, Yemşi kısımlarından Tuğgeneral Abdusemi, Samet Hacı, Nimet Halife gibi kişiler katıldı.

Müzakere süresince hepsi birden Ma Şimin'in kendi başına gücü ikiye bölüp çekilmesini ayıpladı. Ama "çıkan gözün yerine gelmeyeceğini" itiraf (s. 353) ettiler. Ardından sıradaki vaziyeti etraflıca müzakere ettikten sonra, aşağıdaki iki karara varıldı:

Birincisi, Mehsut Muhiti Tümgeneral Polat'ın bir alay askeriyle Kumul'a varıp, Hocaniyaz Hacı'yı davet edip Turfan'a getirecek.

İkincisi Mahmut Sican kendi birlikleriyle vakitlice Karaşehir'e çekilecekti.

2

Günlerdir kervansaray, konaklara, koca koca binalara, cami, mescit odalarına sığmayan isyancı ordusu, onların atla, heybetli marşlar söyleyerek o yana bu yana geçişleri, omzuna tüfek, beline kılıç asan piyadelerin o yandan bu yana moralli yürüyüşlerinden bugün eser yoktu. Onlar Piçan savaşına gidiyordu.

Onlar Piçan'a ulaşmış, kanlı cenkler ediyordu. Turfan'da olan cenklerde halkın kudretini aşık eden fedailer Piçan'da da cesaret göstermiş, şehri alıp galibiyet haberini hızla göndermişlerdi... İster dükkânlarını açıp ticaret yapan tüccarlar alış veriş yapan halk olsun, ister örs çekicini şakırdatıp nal çakan demirciler olsun, herkesin kulağı Piçan'da, kahramanlardan gelecek hoş haberlerde idi.

Şehir garnizon karargâhına insanlar ardı arkası kesilmeksizin gelip duruyordu. Gelenlerin bazısı durumu bildiriyor, kimisi talimat soruyordu. Bazıları teminat meselesi doğrultusunda geliyordu. Durumu sormak için gelenler de oluyordu. Karargâh (s. 354) hizmetinde kalan Abduhaluk Uygur gelenleri kabul edip sözünü dinliyordu. Durumdan haberdar olmak isteyenlere tatminkâr cevap veriyordu. Halledilmeye degecek işleri derhal hallediyordu...

Çoğu kişi Rozi Molla'nın kendilerine gerekli şeyleri alıp yok ettiği, yiyip içerek tükettiğini söyleyerek şikâyetçi oluyor, ondan haklarını ödemesini talep ediyorlardı.

Rozi Molla nerede? O öldü mü yoksa kaçıp gitti mi? Onun izi bulunamıyordu. Şehrin sağlık işlerinden sorumlu olan Timur Cisa Hacı'nın adamları da onun izine rastlamıyordu. Şair, Rozi Molla hakkında şikâyete gelenlere: "araştırıyoruz, onu bulup kesinlikle hesap soracağız!" diye cevap veriyordu...

"Tilkinin kuyruğundan yakalandığı gibi" Rozi Molla da afyonun pisliğiyle yakalandı.

Tohti Kari bir iş için çatıya çıktığında, bitişik avludan yükselen afyon dumanını fark etti. Bu onun şüphesini cezp etti. Komşusu önceden böyle keyif çatan bir adam değildi, öyleyse afyon dumanı nereden peyda oldu?..

O oğlu Vahitcan'ı bu işe tayin edip, o gece Rozi Molla'nın o toprak evde afyon çektiğini açıkça anladı. Ertesi gün bir grup insan baskın yapıp, onu toprak evden çıkardı. Afyon kandillerini boynuna astı, sokağa çıkarıp tekme tokat dövmeye başladı.

Kalkışma günlerinde afyonkeşlere, tefecilere, itibar edilmiyordu. Öylelerini halk vurup öldürse de soran olmuyordu. (s. 355)

Halk toplanmaya başladı, her taraftan: "vurun, öldürün!" diyen gazap sedaları yükseliyordu. Yaşlı kadınlar grubu yarıp girerek Rozi Molla'ya şaplak atıyor, küçük çocuklar da vurup, taş atıp beddua ediyordu. Rozi Molla tıpkı nice kedinin muhasarasında kalan sıçan gibi kötü durumda kalmıştı. O kaç defa büzülüp yattı, şimdi ölüyor gibi haykırarak ağlıyordu. O böyle davrandıkça halkın gazabı daha da kabarıyordu.

Timur Cisa Hacı üç dört adamıyla bu işin üstüne gelip, halka bağırp Rozi Molla'yı ayırıp karargâha getirdi. Halk da onlarla birlikte karargâha gelip bağırp çağırmaya başladı:

-Bunun yurda hiçbir faydası yok, sürüp çıkarmak gerek!

-Sıskanın derisini soymak gerek!

Halk içinden türlü türlü sesler yükseliyordu.

Abduhaluk Uygur karargâh kalem odasından çıkıp, avluda deniz gibi çalkalanan halka konuşmaya başladı:

-Tamam, tamam sizin taleplerinizi yerde koymayacağız!

Kalabalık ne söyleyecek diye gittikçe sessizleşti. Şair sözüne devam etti:

-Bizim şimdi bir kumandalık karargâhımız var, başkumandanımız, generallerimiz var. Onlar şimdi Piçan'da savaşmakta, Piçan'ı aldıktan sonra hepsi dönüp gelecek. O zaman kumandalık karargâhı sizin her işinizi halledecek, taleplerinizi yerine getirecek. İnkılap yapmanın gayesi halkı arzularına ulaştırmak, halkın üstündeki ağırlıkları hafifletmekten ibaret. Bütün işler düzelecek. (s. 356) Rozi Molla'yı biz teslim alalım. Bundan sorup öğreneceğimiz birçok mesele var. Bu meseleler halledildikten sonra size cevap verelim, şimdi dönüp gidiniz!

Halk teker teker dağılmaya başladı.

Rozi Molla çok korkmuştu. Yüzünden kan çekilmiş, insanların yumruk, tokatlarının değdiği bazı yerleri gövermiş, şişmişti. O bu anda mezardan çıkmış hortlak gibi görünüyordu.

Korkma! –Dedi şair onu çekip kalem odasına getirdikten sonra, o şimdi “sınıf arkadaşı” hassasiyetiyle konuşuyordu, -adamlarımız seni halkın gazabından kurtardı. Bunu bilmen gerek. Eğer halkın elinde kalsan, iş başka türlü olurdu. Bu, halka zulmetmenin akıbeti, halktan ayrılmanın alametidir. Bu hakikati anlaman gerek!

Rozi Molla halen ayılamamıştı, ondan hiçbir ses çıkmıyordu. Bir süre sonra o derin bir nefes çekti ve kuruyup kalan dudaklarını yalayarak:

-Birazcık su içsem, -dedi güçlkle konuşup.

-Çay var, -dedi şair.

Fedailerden biri diğer odadan bir piyale çay getirdi. Rozi Molla çaydan bir iki kez çektikten sonra şaire bakıp:

-Canım Abduhaluk, bir olsa da senden, iki olsa da senden, ikimiz sınıf arkadaşı değil miyiz?! –Dedi ve kendini yere atıp şairin ayağına sarılıp hıçkırarak ağlamaya başladı.

-Öyle yapma, hoş değil, şair onu derhal çekip oturtup ayağından ayırdıktan sonra (s. 357) her ne söyleyeceksen otur ya da ayakta söyle, ayıp oluyor, -dedi.

-Ben konuşsam, ne söyleyebilirim? –Dedi kısaca Bundan, onun bir taraftan halk önünde işlenen cinayetleri itiraf etmek istemediği görünürken, yine bir taraftan olan oldu, kendimi aklamak için söyleyecek bir sözüm yok gibi bir ifade çıkıyordu. Şair bu durumu düşünüyordu. Onun kendini aklamak için hiçbir sözü olmadığını dikkate alıp nasihat etti.

-Sen şimdi hatalarını düzeltip, hakikate yönelip tövbe etmelisin. Böyle yaparsan halk seni affeder. Bu yönden iyi düşün. Şimdilik benim yanımda kal. Biz ne yersek sen de onu yersin. “Su gider, taş kalır, osma¹⁴³ gider kaş kalır” denildiği gibi gelir geçer, gelip geçici köksüz şeyler sana yardımcı olamaz. Turfan kalır, millet kalır, sana yalnızca millet yardım eder. Bu hakikati anlaman gerek.

3

Ma Şimin’in çekildiğini duyan Şın Şı Sey onun Urumçi taraflarına vararak, Nensen’de kalkışma başlatıp Urumçi’ye tehdit savuran Ma Çüenlu, Ma Dişyanlarla birleşmesine fırsat vermemek için, mümkün olduğunca onu güney tarafa sürmek için kendi birliklerine ilerlemeleri için kesin emir vermişti. Bu yüzden onun öncü birlikleri her yerde ciddi bir şekilde ilerliyordu. İster büyük yolla yürüyenler olsun, ister küçük yol (s. 358) la yürüyenler olsun, Turfan’a doğru su gibi akıyordu. Şın Şı Sey’in atlı birlikleri, Eninkof kumandasındaki atlı Beyaz Rus askerleri, Beysi Noyan tümenindeki dört yüz atlı Moğol askeri, Xuañxuza diye adlandırılan atlı askerler gelirken yollara sığamıyordu. Askerlerin çokluğundan birkaç gün boyunca yolun yüzü görünmedi demek yerinde olurdu.

Kalkışmacılar Astane’den gece çıkıp Digay’a gitti. onların öncü birliği Çatkal, Pakabulak taraflarına ulaşmıştı. Bu durumda düşman birlikleri büyük yolda engelsiz ilerleyip, Turfan’a girip yerleşti.

Şehir halkının çoğu aile efradıyla birlikte uzak köylere kaçıp gitmiş olsa da, yine bir kısım zanaatkârlar, tüccarlar, hasta ve yaşlılar şehirde kalmıştı.

Şehir canlandı. Demirci dükkânları işe başladı. Onlar acele nal yapıyor ve düşman atlarını nallıyordu. Birkaç bin atlı asker karakargalar gibi heryeri kaplamıştı.

¹⁴³ Osma: Kaşı karartmak için, ezilerek suyu kaşa sürülen bir tür bitki.

Onlara yem, kuru ot, saman taşıyan arabalar, eşekler grup grup geçiyordu. Göğsüne kızıl bir şerit bağlayan şanyo –cisaların bağıriş çağırışları duyuluyordu.

Sokakta Rozi Molla peyda oldu. O da göğsüne kızıl şerit bağlamıştı. Bu düşman karargâhı tarafından şüphesiz diye görülen kişilere dağıtılan bir işaretti.

Rozi Molla belli bir alay karargâhının yerleştiği konağın önüne varıp, kapıdakilere belgesini gösterip karargâha girmek istedi.

-Neden geldin? –Dedi askerlerden biri onun yolunu kesip, o bir Rus askeri idi.

(s. 359)

-Albayla görüşeceğim, -dedi o ciddi bir iş için geldiğini belli eder gibi.

-Ne işin var?

-Haber var.

-Nasıl haber, iyi haber mi kötü haber mi?

-İyi haber var.

Nasıl iyi haber?

Rozi Molla hemen cevap veremeyip kekelemeye başladı. O sanki çok mühim bir sözü söyleyemiyormuş gibi şaşırılmıştı.

Tam bu sırada karargâhın içinden tanıdık birisi çıktı ve onu alıp beraberinde götürdü. (s. 360)

Yirmi Dokuzuncu Bölüm

1

Bu nasıl hareket, Turfan'ı bırakıp, halkı bela ve felakete terk edip nereye giderler!..

Akşam gelen Ma Şimin'in bu sabah Toksun tarafına geçip gittiğini duyan Abduhaluk Uygur bir taraftan şaşırıyor, yine diğer taraftan öfkeleniyordu. O sınırlarına hakim olamayarak konuşuyordu:

-Şart şerait olgunlaşmadan otuz kırk atlı adamla çıkıp kendini Hocaniyaz Hacı gönderdi diye gösterip, Piçan'a hücum başlatıp, güç yetiremeyince kaçıp Digay'a vardı. Onun belasını çeken Piçan halkı kırıldı. Haksız yere üç dört bin adam öldü. Bunun vebali kime? İşte şimdi Karaşehir'e kaçmış, bu nasıl hareket? Hırsız gibi gelip, hırsız gibi kaçıp gitmek olur mu?! Turfan'da da nice bin adamı zayi ederse bunun vebali kime? O öfkelerini bastıramayarak titriyordu.

Küçüklüğünden beri ağırbaşlı, temkinli büyüüp yetişen şairin bugünkü gibi öfkelenişini kimse görmemişti. Hatta validesi Niyaz Hanım da görmemişti. Bugün şair bu öfkesiyle herkesi şaşırtmış, herkese başlarına gelen dehşetli günleri düşündürüyordu. (s. 361)

-Olmaz, mani olmak gerek. Hemen Toksun'a adam gitsin. Ma Şimin'i çevirip getirsin!

Mektup yazıp Toksun'a adam gönderme arasında Mehsut Muhiti'nin Kumul'a gitmesi, Mahmut Sican'ın çekilen birliklerinin Pakabulak, Çatkal, Digay gibi sınır bölgelerde dağıldığı noktada haberler duyuldu. Yine bir taraftan Şin Zihuy'un atlı birliklerinin sel gibi kabararak geldiği haberleri de geliyordu. Bu savaş vaziyetinde görülen ciddi değişiklikler herkesi şaşırtmıştı.

Şair durumu düzeltmeye gayret etti. Toksun'a mektup yazıp adam göndermenin dışında, yine Mahmut Sican'a da mektup yazıp adam gönderdi.

At o zamanın en hızlı ulaşım vasıtası olduğu için, insanlar haberleşmek için elbette atlı çıkıyordu yola. Turfan'dan Toksun'a gidip gelişi, Turfan'dan Digay kasabasına varıp bir haber ulaştırıp gelmek için atlı gidilen takdirde yine bir gün, yarım gün vakit gerekiyordu. Durum şimşek hızıyla değişiyor, yarım gün içinde bambaşka değişiklikler olup, gönüldeki planı bozup atıyordu.

İşte Toksun'a giden adamdan haber yok, Digay'a giden adam da sessiz kaldı. Ne yapmak lazım?!

Şairin canı sıkılıyor, evden dışarı çıkıyor, yine dönüp eve giriyordu. Onun başı ciddi tezatlarla dolup, taş gibi sertleşmişti. Ne yapmak gerek? Turfan'ı bırakıp nereye gidelim?! Vatandaşlar ne yapacak?!. Neden çekiliyoruz? Onun yerine yolları kesip, her taraftan hücum yapmak gerek! Şaptulluk'ta, Yargol'da galibiyet savaşları (s. 362) yapmıştık. Peki, şimdi ne olacak? Ma Şimin'in aptallığından güç dağılıp gitti. Bu iş hoş olmadı!..

İlkbahar vakitleri Keçkurun taraflarında hava aniden gürüldedi. İnsanlar fırtına mı çıkacak diye endişeyle, o yana bu yana bakıp, sonunda nereden çıktıysa geç kalan kargaların sema boşluğunda dalıp çıktığını görüyordu. Kargalar ok gibi vızıldayıp dalarak bağlardaki kavaklara, söğütlere konuyordu. Bu kargaların dinlenme anıydı. Maalesef bu yıl Turfan bağlarına karga geldiği yok, onun yerine Şin Zihuy'un cellât orduları kargadan da tez gelip yerleşti. Askerin çokluğundan Turfan'ın hiç ak yeri kalmadı.

Şair şehre yakın bir evde mektupları, elyazmaları topluyordu.

-Canım oğlum, benim yüreğim daralıyor, -dedi Niyaz Hanım oğlunun donuk simasına içi sıkılıp.

-Neden? Şair anasının endişesine bakarak gülümsedi.

-Bunlar karakarga gibi geliverdi. Şuna bakarak diyorum.

-Hiçbir şey olmaz! -Dedi şair temkinle.

-Öyle olsa çok iyi olur! -Niyaz Hanım biraz durup oğlunu baştan ayağa süzüp, derin derin nefes aldıktan sonra, devam etti, -ben yine de endişeliyim. Baban olsa bu kadar dert etmezdim¹⁴⁴.

-Babam olmasa da dert etme!

Ana sessiz kaldı. Şair kitaplarını, elyazmalarını torba- (s. 363) lara dolduruyor, kitapları düzenleyip bağlamak için hazırlıyordu. Niyaz hanım'ın gözü doldu.

-Canım oğlum, yüreğim daralıp duruyor, buradan başka bir yere gitsen iyi olmaz mı diyorum, -dedi o.

-Hiçbir yere gitmiyorum! -Dedi o kati bir tavırla, sonra annesinin gözünden süzülmeğe olan yaşlı görüp, neden hiçbir yere gitmediğini anlatmaya çalıştı, -ben sizden bir an bile ayrılmam, babalarımızı, analarımızı ateş içinde bırakıp, kaçarak

¹⁴⁴ Şairin babası Abdurahman Mehsum o sıralarda Kumul'daydı.

nereye varabiliriz? Bu sıra Ma Şimin'in kaçması, ona takılıp bizimkilerin de çekilmesi bütünüyle hata. Şehrimizi, ana babamızı korumamız lazımdı.

Niyaz Hanım oğlunun sözlerini kabul etmiş gibi başını sallayarak dinliyordu. Şair yine devam etti:

-Düşman Turfan'da da Piçan'daki gibi katliam yaparsa bunun vebali kime? Bir düşüncem de Şin Zihuy'un önüne çıkamak!

-Aaa, hayır! –Telaşlanan Niyaz Hanım sanki yüreği yarılırmış gibi titreyerek, - ne demek o?

-Çıksam ne olacak?! Şin Zihuy da insan değil mi? Az çok da olsa yol yordam bilir...

-Yol yöntem bilgisi iyi olmalı... Ana biraz duraksadıktan sonra devam etti: - Baban her zaman: "Uğraşmayın erbab ile yok olursun her bab ile" sözünü tekrar eder, sıkılıp ne demek bu desem, askeri memurlara yaklaşmamalı, onlar çok yüzlüdür diye cevap verirdi. Bunun gibi senin karşısına çıkayım (s. 364) dediğin Şin Zihuy da bin bir yüzlü biriye, o çağda göz göre göre kurdun önüne gitmek gibi bir iş olmaz mı?

-Eğer ben onun karşısına çıkıp, günahsız halkı katletme, vatandaşın suçu yok desem, o çağda ben çok iyi bir adam olurum. Eğer o sözümü dinlemeyip kendi kötülüğünde ısrar ederse, o çağda o namertlik yapmış olur. Bir adamın hayatı böyle sonuçlansa yeterli değil mi?

Bu sırada evin etrafını düşman kuşatmıştı. On kadar asker avluya girip doğruca Abduhaluk Uygur'un olduğu odaya doğru geliyordu. Onları görüp korkan Niyaz Hanım bayılıp kaldı. Şair avluya çıkıp:

-Buyrun, kimi arıyorsunuz? –Dedi.

Onların arasında Rozi Molla da vardı. O öne çıkıp, tıpkı yaz günleri bodrumda uyuyup çıkan adam gibi etrafa bakmadan, Abduhaluk'a doğru bakamayıp, şüpheykekeleyip:

-Tümgeneral seni çağırıp gelmemizi söyledi, beni de yolu göstermem için gönderdiler, -dedi.

-Kendin alıp gelmiş olmayasın! –Dedi şair onun gözlerine gazap dolu gözlerle çakılıp.

-Yok, yok ben öyle yapar mıyım?! –Yüzü sararan Rozi Molla şairden gözünü kaçırıyordu.

-Gözünü kaçırma! Gözünü kaçırmakla vicdan azabından kurtulamazsın. Vicdan önünde, senin gibi pişman olup azap çekmekten, ölümün şerbetini içmek evladır. Bunu iyi bil! –Dedi şair öfkeyle. (s. 365)

Rozi Molla bu sözleri işitince, ne üzüleceğini, ne de önceki görüştüklerindeki gibi gülümseyeceğini bildi, ne yapacağını bilemeden kaldı.

Otuz kadar asker şairi ortaya alıp, çıkıp gittiler.

2

1933 yılı mart, havanın durumu çok kötüydü. Birkaç günden beri gökyüzünü kızıl duman kaplamış, sanki kanla karışık kızıl toprak yağıyor gibi endişe verici görünüyordu.

Şehri nedense korku kaplamış, insanlar büyük bir vahşetten endişe duyar gibi gamlı görünüyordu. Ara sıra uğursuz kargaların gak gak sesleri duyuluyordu. Kargaların sesini duyan herkesin yüreği daralıp, bedeni ihtiyarsızca titriyordu.

Şehirde Abduhaluk Uygur’u tutup götürmüşler, Timur Cisa Hacı’yı yakalamışlar... Gibi sözler birlikte yayılıyordu. Bunu duyan kişiler yüreği yarılır gibi dayanılmaz acılar hissediyor ve vücudu tir tir titriyordu. Her yönden vahşetin kapladığı bu şehir durumuyla bir mezarlığı andırıyordu.

Oradan buraya yürüyüp duran askerler ve atlı askerlerin suratu asık, siması çirkin görünüyordu. Onların böyle suratsız görünüşü bütün şehrin mezarlık havası bürünmesinin temel kaynağı idi. Herkes onların azarlamasından, kabalık yapmasından çok endişeleniyordu.

Bir gün Piçan tarafından bir zırhlı araç geldi. Bunun- (s. 366) la birlikte iki yüzden fazla atlı asker de gelmişti. O gün Şin Zihuy zırhlı araçla Turfan’a geliyor diye haber yayıldı. Onun için cellat, acımasız, kan içici gibi sözler de aynı anda yayılmıştı. Buna ek olarak ele geçirilen adamları öldürecekmiş diye rivayetler de peyda oldu. Bunların hepsi vahim haberler olup, şehri titretiyordu.

Halk arasında peyda olan bu sözler asılsız değildi. Zırhlı araçta Şin Şı Sey’in geldiği doğrudu. O çok vehimli olduğu için kendisi otomobile binip, iki yüzden ziyade atlı askerinin muhafazasında şehre girdi. O Piçan’da da böyle yapıyordu.

Şin Şı Sey araçtan inip bilgi almak için karargâha hızlı adımlarla girdi. O bilgi alırken “Açıl” şarkısının müellifi Abduhaluk Uygur da ele geçti sözünü duyup, sıçrayarak yerinden kalktı ve birden: “Onu bir göreyim!” dedi.

“Açıl” şarkısının halk içindeki tesiri, halk ayaklanması esnasında oynadığı rol hakkında çok defa bilgi alan Şin Şi Sey çoktan beri şairle tanışma niyetindeydi.

İnkılabi hareketlerde ayaklandırıcı rol oynayan nadir şarkı –şiir ve marşların normalde az rastlanıldığını Şin Şi Sey iyi biliyordu. O Paris Komünü ve beynelmilel şiirlerin mucivezi kudretini düşündüğünde “Açıl” şarkısının Doğu Türkistan’daki kalkışmada oynadığı rolün az olmadığını düşünüyordu. Müellifle iki üç kelam sözleşmek isteyen Şin Şi Sey karargâhın arka avlusundaki fazla yüksek olmayan sekide duruyordu. Onun iki yanında onar muhafız mavzerlerinin ağzını ön taraftaki küçücük (s. 367) meydana tıpkı hemen ateş edecekmiş gibi tutuyordu. İki tarafa iki tane makinalı da kurulmuştu.

Hapishane tarafından sekiz asker Abduhaluk Uygur’u ortaya almış geliyordu. Şairin eli arkasında birleştirilip sıkıca bağlanmış, ayağına ağır zincir vurulmuştu. O göğsünü mertçe gerip geliyordu. Yüzünde korku alameti görünmüyordu. Şin Şi Sey şairin, gayret ve cesaretin mücessem hali olan tevazün boy posuna uzaktan sanki bir esatir kahramanını izler gibi inceden inceye baktı. Ne yazıkki şairin vücudundan adalet, hakkaniyet suyu verilmiş eğilmez, kırılmaz irade ve kahramanlara has alametlerin dışında hiçbir noksan görünmüyordu. O her yönden yüce görünüyordu. Bu ulu kamet önünde kendisini çok zayıf hisseden Şin Şi Sey acizliğini sezdirmemek için yüzüne gazaplı bir tavır takınıp:

-Adın ne? –Diye sordu.

-Adım Abduhaluk Uygur, dedi o dimdik durarak.

-Kaç yaşındasın?

-Otuz iki.

-“Açıl” şarkısını sen mi yazdın?

-Evet, ben yazdım.

-Bu şarkıyla ne demek istiyorsun? –Dedi Şin Şi Sey aldırılmıyormuş gibi görünmeye çalışarak

-Baharın gelmesini, güllerin açılmasını istiyorum! –Şair Çince akıcı bir şekilde cevap veriyordu.

-Komik söz! –dedi Şin Familik alayla (s. 368) hırıldayıp, sonra gözlerini döndürüp kasten o yana bu yana bakıp: -Mart aylarında gül açılır mı?! Dedi.

-Nisan mayıs aylarında neden gül açılmasın?! Dedi şair istihzayla karışık gülümseyip.

-Ham hayal, düş! –Dedi Şin Famililik öfkeyle haykırıp. O bu sözüyle şairin yerinde sözlerine reddiye vermek istiyordu. Ardından o yana bu yana bir iki adım yürüdüktan sonra, bir anda durup, -öyle boş sözlerin cezasını iyi düşün! –Dedi.

-Düşündüm, dedi şair net cevap verip. O kuruyan damağını ıslatırken, Şin Şı Sey söze girip:

-İyi, -dedi.

-Benim tek dileğim, dedi şair ağır ağır konuşarak, -günahsız halkın katledilmemesi, buna Şin Zihuy kefil olsun.

-Bu benim işim dedi Şin Şı Sey boynunu çevirip, sonra yine şaire bakıp, senin başka sözün yok mu? –Dedi.

-Var! –Dedi şair sesini yükselterek, halkın baharı beklemesi hiçbir zaman ham hayal veya düş görmek değil, halkın arzusu yerine gelecek. Zalimlerin tabiatında değişiklik olacak diye beklemek, onlardan şefkat beklemek bence düş görmek olur. Onlar birer yırtıcı, onlardan ümit beklemek beyhude, af dilemek de beyhude ve ar meselesidir!

-İyi! –Diyen Şin Şı Sey arkasına dönüp hızlı hızlı yürüyüp, karargâh kalemine girdi. Onun bu sözü bütünüyle zehirle sulanmıştı. (s. 369)

Otuzuncu Bölüm

Hava dumanlıydı. Güneş parlayarak çıkmasa da, kuşluk vakti olmuştu.

Nedense bugün Turfan Yenişehir sokaklarında asker çoğalmıştı. Doğu ve batı kapıları güçlendirildi. Her bir kapıya otuz asker dikildi. Onların bir kısmı kale üstünde dolaşıyordu. İki şehir arasında da atlı ve piyade askerler, o yana bu yana geçip duruyordu. Bu önlemler yaşanacak büyük bir vahşetin ilk işaretleriydi.

Bir çağda karargâh tarafından bir grup asker görüldü. Onlar, elleri sıkıca bağlı bir grup adamı getiriyordu. Getirilenler o gün idam edilecek olan on yedi kişi olup, içlerinde Abduhaluk Uygur, Timur Cisa Hacı, Nemtul Hacı, Avut Ağa, Akşo Tungan, Niyaz Çokur gibi isimler de vardı.

Abduhaluk Uygur safın önünde gidiyordu. Yüzünde zerre kadar korku alameti görünmüyordu. Aksine mutluluk nurları saçılıyordu. O, gördüğü şeylere, oynayarak büyüdüğü sokaklara doymadan, sonsuz bir muhabbetle bakıyordu. Kapı çatlaklarından gizlice bakan kişiler Abduhaluk Uygur'un bugünkü gibi batur, cesurane tavrı hiçbir zaman görülmez diye hayran kalıyordu...

Timur Cisa Hacı geniş göğsünü mertçe gererek (s. 370) tıpkı limana henüz yanaşan gemi gibi iki tarafa sallanıp konuşarak gelmekte:

-Dostlar, yurttaşlar, kardaşlar, hoşça kalın, ölen oğlum Simir Ahun'un çocuklarına mirasından ayırınız, bu benim vasiyetimdir, işitin! Bu haksızlıkları görün!..

Cellâtlar bu on yedi adamı sekiz on metre aralıkla bağlayıp sıraya dizmişti. Her bir adamın yanında yalın kılıç iki cellât buyruk verip duruyordu.

Karargâh tarafından bir komutan güruhu çıkıp geldi. Onlar seyretmek için çıkan Beyaz Ruslardı. Her bir adamın karşısına geldiğinde durup, onu baştan ayağa inceleyip, kendi aralarında bir şeyler konuşup gülererek geçiyorlardı. Bağlananların her biri sanki birer aslan gibi gazapla dolu, ateşli gözleriyle komutanlara yiğitçe bakıyordu.

Beline silah ve kılıç asan, gelepi¹⁴⁵ pantolon ve kromlu çizmeler giyen bu komutanlar tıpkı kar çiğneyen ayılar gibi gıcırdayan adımlarla Abduhaluk Uygur'un karşısına geldiğinde, "poet, poet" diye uzakta durdular.

Kara kaş, kara göz, yuvarlak yüzlü, boylu poslu şair zerrece korkmadan, adalet, hakkaniyetten nur emen güneş gibi parlayıp duran gözleriyle her bir komutana yıkıcı mızrak vuruyordu.

Komutanlar kendi arasında bir şeyler konuşup şaire yaklaştılar. Onlardan uzun boylu, salkım bıyıklı biri öne çıkıp, şaire bakıp, "poet" diyerek alay eder gibi elini şaklattı. Onun tükürüp atılmış bir çekim nas¹⁴⁶ gibi (s. 371) masmavi gözünden zehir saçılıyordu.

-Açıl, açıl, ne açıl? –Dedi o dikilerek.

-Açıl, açıl gül açıl! –dedi şair cesaretle.

-Nasıl gül açıl? –Beyaz komutan öfkeyle bağırıp sordu.

-Kızıl gül açıl! –Dedi şair yüksek sesle.

Sovyet Ekim İnkılâbından sonra kurulan kızıl iyete dışından tırnağına kadar karşı durup, Kızıl Ordunun ölümcül darbesiyle mağlup olup, Sovyet zemininde duramayıp, vatanımıza kaçıp gelerek canını kurtaran bu vatansız kaçakları "Kızıl" sözünün çok etkilediğini bilen şair "Kızıl gül açıl" sözünü vurguyla söylemişti.

¹⁴⁵ Gelepi: Normalde çizmeyle giyilen, paçaları dar, yan tarafı devenin hörgücü gibi çıkarılıp dikilen bir tür pantolon.

¹⁴⁶ Nas: Gök tütün ve çam külünü karıştırarak hazırlanan bir tür mükeyyifat. Çoğunlukla dilin veya dudağın altına sıkıştırılır veya burundan çekilir.

Gerçekten bu söz onların yüreğine hançer olup saplanmıştı. Az önceki komutan bu eleme dayanamayıp, kılıcını sıyırıp şaire vurmak istedi, yine durdu.

Henüz buyruk gelmemişti.

Dehşetli dakikalar yaklaşmakta, kılıçlarını eline alan cellâtlar dört gözle buyruk beklemekteydi. Onların gözleri tıpkı kan içmeye hazır kuduz itin gözleri gibi kızarmıştı.

-Buyruk...

Şair Abduhaluk Uygur'a kılıç vuran cellât kinle:

-İşte açıl! –dedi.

Şairin etli, tıpkı cami sütunu gibi kalın boynu bir kılıçla kesilip düşmedi.

Şair başını kaldırıp: (s. 372)

-Gül açıl! –Dedi.

Bu onun hayatının en son dakikasında yükselen, çok yüce manaların cisimleştiği güçlü sedası idi. Bu seda Turfan şehrinin her sokağı, ev –imareti, ağaç –ormanı, her bir insanı tarafından sonsuza kadar unutulmayacak hatıra olarak kaldı.

Dükkânların arasından bakıp duranlar bu vahşete dayanamayıp, gözlerini kapattı. Şairin cengâver sesi daha basılmadan “şak, şak” diye iki defa vurulan kılıç sesi duyuldu. Halk dayanamayıp gözünü açtığında şairin başı mübarek teninden cüda olup, sokak kıpkızıl kana boyanmıştı!.. (s. 373)

Hatime

Mehsut Muhiti'nin Hocaniyaz Hacı'yı Kumul'dan davet edip onun Turfan'a geldiği vakit 1933 yılı 3. ayın sonlarıydı.

Bu zamana kadar Şın Şı Sey'in ceza ordusu Turfan'da Abdulhaluk Uygur gibi on yedi kişiyi, yine birçok günahsız adamı katletti. Onun Toksun'a gönderdiği ceza ordusu Toksun isyancılarının lideri Tohti Ali'yi ve yedi yüze yakın günahsız vatandaşı katledip, sonra Urumçi'ye döndü.

Hocaniyaz Hacı Turfan'a çıkıp, Lükçün şehrine yerleşti. Bundan haberdar olan hükümet tarafı Piçan'da konuşlu bir alay Beyaz Rus askerini gönderip Hocaniyaz Hacı'yı muhasaraya aldı. Burada iki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu. Sonunda Hocaniyaz Hacı kuşatmayı yarıp, çıkmak için şehir kapısından at salıp çıktığında, Mehsut Muhiti vurulup şehit oldu. Hamdulla Ahunum da bu sırada şehit düştü.

1932 yılı 12. Ayın 27. Gününden 1933 yılı 3. Ayın sonlarına kadar kısaca üç ay devam eden Turfan, Piçan, Toksun gibi yerlerdeki halk isyanları böylece bir başlayıp, bir bastırıldı. Bu isyanda Abdulhaluk Uygur'dan tutup Mehsut Muhiti'ye kadar, Hamdulla Elemahunum'dan tutup Tohti Ali'ye kadar binlerce insanın sıcağını dökülüp, 1933 yılı (s. 374) nın şanlı tarihinde sonsuza kadar kapanmayacak kanlı bir sayfa olarak yer aldı.

İsyan güneyde olanca şiddetiyle devam ediyordu...

1983 Yılı 3. Ay (s. 375)

SONUÇ

Tarih boyunca büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan Doğu Türkistan coğrafyası ve bu coğrafyada medeniyete sonsuz armağanlar bahşeden Uygur Türkleri 20. Yüzyıla Çin esareti altında girmiştir. Yakub Bey Devletinin yıkılmasıyla Çin istilasına uğrayan bölgede sonu gelmez işkence ve zulümlere maruz kalan Uygur Türkleri zaman zaman yerli beylere ve Çinli Genel Valilere karşı isyan hareketlerine girişmişlerdir. Artık bir darb-ı mesel haline gelen Doğu Türkistan'da her on yılda küçük her otuz yılda büyük bir isyan patlar sözü hafızalara kazınmıştır. Bu isyanlar neticesinde 1933 ve 1944 yıllarında bağımsız Türk devletleri kurulsa da bu devletler; Çin ve müttefiki Rusya'nın yürüttüğü politikalar sebebiyle uzun ömürlü olmamış, Uygur halkı Çin esareti altında yaşamak zorunda kalmıştır. Bağımsız devletler zamanında kısa süreli de olsa görece bir rahatlama yaşanmış ancak "Şarki Türkistan Cumhuriyeti" yöneticilerinin şüpheli bir şekilde ölümüyle bölge yeniden Çin eğemenliğine geçmiştir. Sonraki süreçte ilan edilen Kültür İnkılabı neticesinde birçok aydın ya hapsedilmiş ya da öldürülmüştür. Hayatın her alanında olduğu gibi kültür ve edebiyatta da hiçbir ilerleme kaydedilmemiş, Uygur halkı muasır medeniyetlerin fersah fersah gerisinde kalmıştır. Ancak Mao'nun 1976 yılında ölmesiyle Uygurların üzerindeki baskı bir nebze de olsa hafiflemiş, bazı milli ve edebi eserlerin yayınlanmasına, cami ve mescitlerin tamiri ve inşasına, camilerde topluca ibadet yapılmasına izin verilmiştir. Sema Barutçu Özönder'in "Doğu Türkistan'da Basın Yayın" konulu bildirisinde belirttiği üzere bu dönemde, 1980 yılına gelene kadar birkaç istisnanın dışında yayınların hemen hepsi parti propagandası yapan ve neredeyse tamamı Çince'den tercüme eserlerdir. Ancak 1980 yılına gelindiğinde toplam 26 yayından 10'u Türk yazar ve şairlere aittir. İlk defa olarak bu yıl dil yadigârlarına yönelik iki çalışma; Atabetül Hakayık ve Oğuz-name yayınlanmış ve her 2 eser de aynı yıl içerisinde 3'er baskı yapmıştır. Bu durum Türk halkının kendi özüne ne kadar hasret kaldığını göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Büyük Medeniyet İnkılâbının ve Kültür Devrimi'nin sona ermesiyle rahatlama ortamının vasat bulması neticesinde 1970'li yılların sonlarında yazarlar, şairler Kültür Devrimi sürecindeki haksızlıkları, yolsuzlukları zulümleri ele almaya, yeni devri heyecanla karşılayıp, geçmişin hastalıklarını ortaya seren eserler kaleme almaya başlamıştır.

Bu dönem nesircilikte tarihi temalı eserler önemli bir yer tutmuştur. Birçok yazar geçmiş dönemlerde "Yasaklı Bölge" diye bakılan, insanların girmeye korktuğu tarihi temalara cesaretle yönelmiş, uzak ve yakın tarihin mühim olayları ve tarihi şahıslar hakkında azımsanmayacak hikâye, uzun hikâye, romanlar yazılmıştır.

Tarihi romanın amacı bir nevi milli bilinç oluşturmak, milletin hafızasında yer etmiş hadise ve kişileri tekrar gündeme taşıyarak bir medeniyet tasavvuru oluşturmaktır. Milletler genelde inkıraz devirlerinde geçmişe duyulan özlem ve geçmişten ilham almak maksadıyla tarihin şanlı sayfalarına yönelirler. Bunu yaparken maksat çoğunlukla, söylediğimiz gibi milli bir bilinç oluşturarak halkı motive ederek benliğinin farkına varmasını sağlamaktır. Aksi halde milli bilinçten yoksun, geçmişinden habersiz, bir mankurt sürüsüyle karşı karşıya kalmak mukadderdir. Bu sebeple Uygur aydınları da Kültür Devrimi sona erer ermez halkta milli bilinci uyandırmak adına kaleme sarılmış ve bu dönemde tarihî temalı çok sayıda eser ortaya çıkmıştır.

Hevir Tömür'ün tarihî temalı eseri "Baldur Oyğangan Âdem" de bu cümleden eserlerdendir. Yazar çocukluğunda şahit olduğu Kumul İnkılâbını ve hikâyelerini dinleyerek büyüdüğü şahısları romanında okuyucunun gözleri önüne canlı bir şekilde sererek onları Uygur halkının hafızasına silinmez izlerle nakşetmiştir.

Baldur Oyğangan Âdem; ömrünü Uygur halkının uyanışına adanmış ve bu uğurda genç yaşta hayatını kaybetmiş vatansever şair Abduhaluk Uygur'un verdiği mücadele ve Abduhaluk Uygur merkezde olmak üzere 1928- 1933 yılları arasında yaşanan gelişmeler, halkın uğradığı haksızlıklar, yaşanan baskı ve zulüm, Çinli Genel Valilerin, yerli beylerin, geri kafalı mollaların el birliğiyle Uygur halkını nasıl cehalete sürüklediği ve bundan ne tür çıkarlar sağladığı konusunu işlemiştir. Bütün bu gelişmeler karşısında şair ve onun gibi vatansever, milliyetçi insanların verdiği mücadele, yürütülen isyan faaliyetleri, halkı uyandırmak adına açılmaya çalışılan yenilikçi okullar ve bu okulların serencamı romanın ana temasını oluşturmaktadır.

Yazar yer yer bazı kişiler ve olaylar hakkında dipnotlarla bilgiler vererek eserin inandırıcılığını arttırmış, eserin yalnızca bedii kaygılarla değil, aynı zamanda milli tarih bilincini uyandırmak maksadıyla kaleme alındığını da göstermiştir.

Modern anlatıda neyin anlatıldığından ziyade nasıl anlatıldığı önem arz etmektedir. Bu noktadan bakıldığında Baldur Oyğanın Âdem romanı çağının gerisinde, modern roman anlayışının uzağında bir eserdir. Başvurulan anlatım teknikleri artık modern romanda yetersiz görülen hatta bir kusur olarak düşünülen yöntemlerdir. Ancak giriş bölümünde ele aldığımız Uygur siyasi ve kültür tarihi dikkate alındığında yazar ve eseri bu noktada mazur görülmelidir. Yaşanan baskı ve zulüm, uygulanan sansür, kısıtlanan konu ve temalar Uygur Edebiyatında türlerin gelişmesine ve Uygur Edebiyatının modern dünyaya ayak uydurmasına çok büyük engel oluşturmuştur. Yine giriş bölümünde belirttiğimiz üzere 1979 yılından 1987 yılına kadar geçen sekiz senelik bir süreçte yalnızca 15 eserin yayımlanmış olması Uygur Edebiyatının içine düştüğü dar boğazı göstermesi açısından oldukça önemli bir veridir. Bütün bunlar dikkate alındığında esere ve yazarına karşı daha insafli ve anlayışla yaklaşmak gerektiği gerçeğinin göz ardı edilemeyeceği görülecektir. Bu zor şartlar altında, bunca baskı ve tehdit karşısında böylesi bir eserin yazılmış olmasını başarı olarak kabul etmek gerekmektedir.

SÖZLÜK

Açıqmaq: İçkiridin yaki pestin bir nersini élip çıqmaq. (Alıp -çıkmak, İçeriden veya çukurdan bir nesneyi çıkarmak.)

Akula: Bir xil bélik. Türi köp, déniz, okyanlarda yaşaydu. Téni urçuq şeklide bolup sel yapılaq kélidu. Herikiti çaqqan bolup yırtquç kélidu. Başqa xilidiki béliqlar bilen ozuqlinidu, iqtisadi qimmiti yuqiri.(Köpek Balığı, Büyük deniz ve okyanuslarda yaşayan bir balık türü. Hareketi çevik ve yırtıcı bir balık olan köpek balığı başka blık türleriyle beslenir ve iktisadi değeri yüksektir.)

Alaqzade: Néme qilişni éniq bilmey ténep –temtirep, alaq –calaq halette, qorqqan halda. (Ne yapacağını bilmeden şaşırıp kalmak, korkmak.)

Ambal: 1. Çiñ sulalisiniñ Şıncañ ve içki Mongullarda turğuzğan iş bécirgüçi vezirliri. 2. Nahiyiniñ başliqi, hakim. 3. Emeldar, mensepdar.(1. Çin sülalesinin Doğu Türkistan ve İçeri Moğolistan'da yaşayan ve Çin'in işlerini gören vezir. 2. Kasabanın başkanı, hakimi. 2. Memur, bürokrat.)

Andin: 1. Şert –béqindi cümlilerde bağıluçılıq vezipiside kélip, şu çağda, şu vaqıttıla dégen menilerni ipadeleydu. 2. Uniñdin kéyin, şu vaqıttin kéyin, ulapla. (1. Bağlı cümlelerde bağlaç vazifesi görüp, şu zamanda, şu vakitte manalarında kullanılır. 2. Ondan sonra, Şu vakitten sonra.)

Apla: 1. Kütülmigen veqe –hadisidin teeccüpliniş ve puşaymen qilişni ipadileydu. (Beklenmedik vaka, hadise karşısında şaşırma ve pişmanlık ifade eder.)

Ataman: Tayaq bilen urup oynaydığan bir xil oyunçuq; top. (Sopa ile vurularak oynanan bir tür oyuncak, top.)

Atayin: 1. Mexsus, alahide bir meqsetni közlep, eteylep. 2. Meqsetlik; qesten. (1. Mahsus, özel bir gaye gütmek. 2. Maksatlı, kasten.)

Azniliq: Kélinlerniñ her Cüme küni ata –anisiniñ öyige bérişi.(Gelinleri her Cuma günü Ana -babasının evine gitmesi.) S. 26 (41)

Baçka: Kepterniñ uçurma bolmığan balisi. (Güvercinin uçamayan yavrusu.)

Bağvaran: Bağ ve bağ etrapidiki del derex, gül –giyah ösürülgen cay. (Bağ ve bağ etrafındaki bitki, ağaç; gül, çimen yetiştirilen yer.)

Baravet: Bir qançe kişiniñ bir cayğa toplışip qılğan seyle –tamaşisi. (Birkaç kişinin bir yere toplalışip eğlenmesi.)

Basquç: Tökülgen siyahni sümürüş, qurutuş üçün işlitilidiğan sümürgüç qegez ornitilğan esvab. (Dökülen mürekkebi sorması, kurutması için kullanılan emici kağıt sarılan alet.)

Behre: 1. Payda, menpeet, nep. 2. Lezzet, meze, huzur. (1. Fayda, menfaat, kazanç. 2. Lezzet, tat, huzur.)

Belen: Obdan, yaxşı, ésil. (İyi, güzel, asil.)

Bexiraman: Gem –endişisiz, xatircem, bimalal, bixudul. (Gam endişesiz, emin, rahat, sakin, hür, serbesr.)

Biep: Epsiz (Zor, müşkül, güç, becereksiz, rahatsız.)

Bixeste: Diqqetsiz, biperva, pervasiz. (Dikkatsiz, pervasız.)

Boğcuma: Kiyim –kéçek ve kiyimlik rextlerni orap, tügep qoyulğan bopa. (Giyim kuşam ve ebiselik kumaşları sarıp, dürüp koyulan bagaj, hurç.)

Boysunmaq: 1. İtaet qılmaq. 2. Ten bermek, maslaşmaq, könmek. 3. Emel qılmaq, riaye qılmaq. (1. İtaat etmek. 2. Razı olmak, uygun olmak, alışmak. 3. Yerine getirmek, önem vermek, saygı göstermek.)

Bozek: Başqılarga taqabil turalmaydiğan, qarşiliq qiliş iqtidari kem; başqılarnıñ xorlişi, kemsitişiğe uçriğan, aniy. (Başkalarına karşı koyamayan, karşılık verme iktidarı zayıf, başkalarının horlamasına, aşağılamasına maruz kalan kimse.)

Bösmek: 1. Qorşav, tosalguni yérip, ötmek. 2. Qol yaki piçaq qatarliqlar bilen yérip parçilimaq. 3. Yarmaq, sökmek. (1. Kuşatma, engeli yarıp geçmek. 2. El veya bıçakla yarıp parçalamak. 3. Yarmak, sökmek.)

Burda: 1. Kiçik, parçe, bölek. (Küçük, parça, başka, ayrı.)

Buyum: Tirikçilik ve ailige kérek bolidiğan her bir nerse. (Yaşamak ve aile için gerekli olan her şey.)

Caq toymaq: İntayin bizar bolmaq, qattiq zérikmek. (gayet bizar olmak, şiddetli bıkkınlık.)

Cemet: Bir nesebtin bolğan kişi, uruq –tuğqan, qérindaş. (Bir nesepten olan kişi, soy, akraba, kardeş.)

Ciñguk: “Oruq”, “avaq” dégen menidiki söz. (Arık, zayıf manasına gelen söz.)

Cisa: Kona cemiyyette birer rayon yaki yéziniñ amanlıqini saqlaşqa mesul yerlik emeldar. (Köhne cemiyyette bir bölge vava köyün asayışını saqlamakla görevli yerli memur.)

Covımaq: Avare bolmaq, biseremcan bolmaq, kayımaq. (Zahmet etmek, telaşlı olmak, düzensiz olmak, sitem etmek.)

Cula: Süzüklük ve siliqlıqtin yaltırğan her xil tüsliniş parqıraqlıq. (Berraklık ve pürüzsüzlükten ışıldayan her tür parlak görüntü.)

Çalvaqımaq: Birer sebebdin başqılarga çéçilmaq, pozitsiye özgertmek, aççıqlanmaq, xapa bolup sözlimek. (Herhangi bir sebepten başkalarına sinirlenmek, tutumunu değıştirmek, öfkelenmek, hüznü konuşmak.)

Çaqqa: Paydılınışqa qolay, ixçam, epcil. (Faydalanmak için uygun, derli toplu, mahir.)

Ças: Ornida tik turup, oñ qolini çekige tegküzüş arqılıq ipadiliniğan hörmet. (Yerinde dik durup, sağ elini alınına değdirerek gösterilen hürmet, selam.)

Çava: Qérinniñ peski qismi bilen san arılıqı. (Karnın alt kısmı ile kalça aralığı)

Çiltek: 1. Reñlik rext yaki her xil reñdiki yiplardin qilinidiğan zinet buyumi. Torsiman lénta. 2. Kiyimlerde zinet bériş için, ularniñ munasip orunliriğa tutulidiğan, mexsus toqulğan yaki gül çekilgen léntisman buyum. (1. Renkli kumaş veya her tür renkteki iplerden yapılan zinet eşyası, ağ benzeri kumaş. 2. Giysilere zinet vermek için, onların munasip yerlerine tutturulan, mahsus dokunmuş ya da çiçek işlenmiş eşya.)

Çip-çap: Nan yaki göş qatarlıq yémekliklerni çayniğanda éğizdin çiqqa avaz. (Ekmek ya da et gibi yemeklerin çignendiğinde ağızdan çıkan ses.)

Çupur: Öçke, eşek qatarlıq hayvanlarniñ yirik yüni, qilçiq, moy. (Keçi, eşek gibi hayvanların sert yünü, kıl, tüy.)

Çus: Birer işta özini tutalmaydiğan, asan xapa bolidiğan, oñay térikidiđan; yeñgil. (Bir işte kendini tutamayan, çabuk sinirlenen, kolay kırılan, sert mizaçlı)

Çuvalçaq: Baş ayiği yoq, retsiz, qalaymiqa. (Başı sonu yok, düzensiz, karışık.)

Daden: On kürige teñ kélidiđan, danlıq aşıqlarni ölçeşte qolliniğan siğim birliki. (Hububat ölçmek için kullanılan ağırlık ölçü birimi. Bir daden 200 kg.)

Dahiy: Dölet, siyasi teşkilat, ammivi teşkilat qatarlıqlarniñ yolbaşçısı. Devlet, siyasi teşkilat, gibi kurumların yolbaşçısı, lideri.

Dal: 1. Panah yaki medet bolidiğan nerse, yardım. 2. Taqabil, teñ. (Sığınmak veya yardımcı olan nesne yardım. 2. Tam, eşit, denk.)

Dañ: Vehime yaki heyranliqtin xuddini yoqitip turup qalğan halet. (Vehim veya şaşkınlıktan kendini kaybetme hali.)

Datañ: Yamulniñ içide erz –şikâyet ve her xil maciralarnı tekşürüp bir yaqlıq qılıdığan zal. (İdarenin içinde arz şikâyet ve her türlü olayı inceleyip bertaraf eden salon.)

Déklamatsiye: Şeiriyy eserlerni çiraylıq, tesirlik qılıp, ünlük yadqa oquş seniti ve şundaq oquşniñ özi. (Manzum eserleri güzel, tesirli şekilde yüksek sesle okuma sanatı.)

Diger: Kün olturuştın bir yaki ikki saatçe burunqı vaqıt, esir. (Güneşin batmasından bir veya iki saat önceki vakit, asr, ikindi.)

Döve: Bir yerge toplinip, üsti –üstige artılıştın hasil bolğan évizlik, dümbel. (Bir yere toplanıp, üst üste yığılmaktan hasil olan yükselti, sırt.)

Dudu: Tutuq, vali. (Vali.)

Dunyadepine: Kömülgen ve kömülmigen hemme baylıq, barlıq xezine. (Gömülen ve gömülmeyen bütün zenginlik, varlık, hazine.)

Durus: Toğra, xata emes. (Doğru, yanlış değil.)

Dümbilik: Çarvığa qoşulğan yandaq atniñ argamçisi atniñ putığa kirip kalmaslıqı için uni kütürüp turıdığan belvağ. (Arabaya koşulan yandaki atın iplerinin atın ayağına dolaşmaması için onu tutan kemer.)

Éce: Aça, hede. (Abla, büyük kız kardeş.)

Éçirqımaq: Qorsıqı heddidin ziyade éçip ketmek, aç qalmaq. (Aç kalmak.)

Egimek: 1. Udul mañmastın yan terep bilen aylinip mañmak. 2. Birer orun, birer nerse, birer kişiniñ etrapını aylinip yürmek. 3. Peyda bolmaq, körünmek. (1. Düzgün yürümeyip yan tarafla yürümek. 2. Bir yer, bir nesne, bir kişinin etrafını dolaşarak yürümek. 3. Peyda olmak, görünmek.)

Elpaz (elpazi): Halet, qiyapet, turq, ept. (Halet, görünüş, sima, yapı.)

Éñek: Yüzniñ şuniñdek évizniñ astınqı qismi. (Yüzün ağızdan alttaki tarafı, çene.)

Engirigendek: Endişelenmişçesine.

Épi –cépi: Birer cay, iş, nerse qatarlıqlarnıñ omumiy ehvalı, yolliri, amal –çariliri. (Bir yer, iş, nesne gibi şeylerin umumi ahvalı, yolları, hal çaresi.)

Eqelliy: 1. Eñ addiy, hemme bilidığan. 2. Hetta, héçbolmiğanda. (1. En basit, herkesin bildiği. 2. Hatta, hiç olmazsa.)

Ériq: Qol bilen qézilğan, östeñdin kiçik su yolu. (Elle kazılan, kanaldan küçük su yolu, ark.)

Etke: Dölet élip –sétişni meniý qılğan, dölet soda siyasetige, bac tüzümige xilap, qanunsız, çeklengen. (Devletin alıp satışını yasakladığı, devletin ticaret siyasetine, vergi kanunlarına ters, kanunsuz, sınırlanmış.)

Gal: Kékirdek, Kanay, Boguz. (Boğaz)

Gazarma: Herbiy qisim turuşluk orun; herbiy ştab. (Harbi kısımların konuşlandığı yer, Askeri karargah.)

Ġoduñşımaq: Birer işqa narazi bolup öz öziğe gep qılmaq, éniq añlıgılı bolmaydığan bir némilerni démek. (Bir işten hoşnutsuz olup kendi kendine söylenmek, açıkça anlaşılmayan bir şeyler demek.)

Gugum: Namazşam arılıqidiki, tañ yoruş meziglidiki qarañguluq. (Akşam namazıyla tan arasındaki karanlık.)

Ġujmek: Bir yerge yigilğan, toplangan. (Bir yere yığılan, toplanan.)

Ġur: Birer nersiniñ téz herikiti yaqi şamaldin hasil bolğan avaz. (Bir nesnenin hızlı hareketi veya rüzgardan hasil olan ses.)

Gülqeçe: 1. Heddidin artuq xuşallıq, şadlıq, şad –xuramliq. 2. Rivayetlerde éytilidığan acayıp yéqimliq sayraydığan, çiraylıq bir xil quşniñ nami. (1. Haddinden fazla sevinç, şadlık, 2. Rivayetlerde çok güzel öttüğü söylenen güzel bir tür kuşun adı.)

Hayal bolmaq: Kécikiş. (Gecikme.)

Hayal: Kécikiş, kéyin qéliş. (Gecikme, sonradan gelme.)

Hebbelli: İntayin muvapiq körgenlik imasini bildüridu. (Çok uygun manasında bir söz.)

Hélihem: Hazir bolsimu, hélimu. (Şimdi olsa da, şimdi de.)

Hepsile: Xatircemlik, tinçliq arambexşlik, keyp. (Rahatlık, sakinlik, esenlik,)

Hériqmaq: Harmaq, Çarçımaq. (Yorulmak.)

Héyiqmaq: Birer iş –heriket, gep –söz qiliştin tartınmaq, xicil bolmaq, qorunmaq, uyalmaq. (Bir iş hareket, laf söz etmekten çekinmek, utanmak, sıkılmak.)

Heyve: Tehdit, qorqutuş, popuza. (Tehdit, gözdağı, korkutma.) S. 1150 (1155)

Homaymaq: Çekçeymek; alaymak, göleymek. (Gözlerini fal taşı gibi açmak, sert bakmak.)

Hörkirimek: 1. Ünlük avaz çiqarmaq. 2. Birer iş tüpeylidin biravğa aççıq bilen varqırımaq. 3. Gepni yoğan qilip, özi bilgençe iş qılmaq. (1.Yüksek ses çıkarmak. 2. Bir işden dolayı birine hiddetlenhaykırmak. 3. Büyük söyleyip, kendi bildiğince iş yapmak.)

Hurun: Emgek qilişni, işleşni xalimaydığan, iş xuşyaqmığan, yalqav, érinçek. (Emek harcamayı, çalışmayı istemeyen, tembel, üşengeç, erincek.)

Xalayıq: Âdemler topi, köpçilik, amma, xelq, kişiler. (İnsan topluluğu, çoğunluk, amme, halk, insanlar.)

Xoy: 1. İntayin, nahayiti, bek. 2. Yaxşı, obdan. (Çok, aşırı, pek. İyi, güzel.)

Xurcun: İçige nesre –kérek qaçilidığan, ulağqa artışqa bab qilip yip yüñdin toqulidığan ikki başlıq qap. (İçine araç gereç doldurulan, binek ve yük hayvanlarına yüklemek için ip veya yünden yapılan iki cepli kap, heybe.)

Xursen: Memnun, rohiy keypiyati bek yaxşı, xuşal, şad, xuş. (Memnun, ruhi haleti çok iyi, hoş, şad.)

İlik: İxtiyarlıq, kontrolluq. (İsteklilik, gönüllülük, kontrollü.)

İnam: Birer teşkilat, kolléktip yaki şexs teripidin bérilgen sovğa, hediye, tartuq, mukapat. (Bir teşkilat, kolktif veya şahıs tarafından verilen hediye, ödül, mükafat.)

İqtidar: 1. Zéhni küç. 2. Birer iş heriketni muveppeqiyetlik halda orunlaş, beca keltürüş qabiliyiti. (1. Zihin gücü. 2. Bir iş, hareketi muvaffakiyetle yerine getirme ve bunu yerine getirebilme becerisi.)

İşan: İslam dininiñ sopi mezhipige mensup diniy ölima, terğibatçı. (İslam dininin sufi mezhebine bağlı dini ulema, propagandacı.)

İttik: 1. İş-herikiti, süriti téz, çaqqan. 2. Keskin, ciddi. (1. İşi, hareketi, sürati çevik. 2. Ciddi.)

İz –dérek: Âdem ve nersilerniñ bar –yoqluqi, melum –melum emesliki heqqide élingan uçur, xever (Kişi ve nesnelere varlığı -yokluğu, belli olması veya olmaması hakkında alınan haber.)

Kah: 1. Vañniñ arqisida yürüp, Vañni qoğdaydığan ve uniñ xizmitini qilidığan xadim. (Beyin arkasında yürüyüp, beyi koruyan ve onun hizmetini gören hizmetli.)

Kalan: Çoñ, yoğan. (Büyük)

Kanay: Meş, oçaq, samavar ve par qazini qatarlıqlarğa ornitilidığan, qañaltirdin yasilidığan ve is, par qatarlıqlarnı çiqirivétiş, bir caydin ikkinçi bir cayğa ötküzüş rolini oynaydığan turuba şekillik buyum. (Soba, ocak, semaver gibi eşyalara yerleştirilen, sacdan yapılan ve is, buhar çıkışını, bir yerden ikinci bir yere geçiş rolü oynayan oluk şeklinde bir nesne.)

Kap: At –ulağlarniñ bir nersilerni yep qoymaslıqi üçün égiziga sélipqoyidığan tor. (At ve onun gibi hayvanların bir şeyler yememesi için ağzına bağlanan ağ.)

Kemçen: 1. Gürüç, zigir qatarlıq danlıq aşlıqlarnı kemleydiğan ölçeş qaçisi. Şekli çarekke oxşaydu. Adette on oçum bir kemçen kélidu. “Şiñ” mu déyilidu. 2. Ötmüşte cuvazçılar başqılarnıñ maylıq danlırını tartıp bergenliki üçün, tartilidiğan maydin manca alidiğan ölçemlik quta. (1. Pirinç, susam gibi tahılları ölçme kabı. Şekli çeyreğe benzer "Çeyrek: 8.96 km'lık ölçü birimi." Normalde on avuç bir kemçen gelir. Şin de denilir. 2. Geçmişte yayıqçılar başqılarının yağlık ürünlerini çekip vermek için, çekilen yağdan hak aldıkları kutu.)

Kémir: Üsti gümbez şeklide egme qilip yépilğan öy. (Üstü kubbe şeklinde eğimli yapılan ev.)

Keş: 1. Qonçı, boğquçı yoq. Yaz künliri öy içi yaki hoyla aram etrapida kiyilidiğan bir xil yénik ayağ, sapma ayağ. 2. Mesiniñ üstige kiyidiğan ayağ. (1. Konçu, bağcığı olmayan, yaz günleri ev içi veya avluda giyilen bir tür hafif ayakkabı. 2. Mesin üzerine giyilen ayakkabı.)

Kirsin: Néfittin acritip élinidiğan yéqilğu, may, yeni uçuşçanlıqı béndindin töven, dizéldin yuqiri bolğan reñsiz suyuqluq. (Neftten ayrıştırılan, yakıt, yağ. Uçuculuğu benzinden düşük, dizelden yüksek olan renksiz sıvı.)

Kokula: Çaç yaki çaç örümi. (Saç veya saç örümü.)

Kopiye: Eser yaki yazma matériyallarnıñ esliy nusxisi. (Eser veya yazma materyallerin asli nüshası.)

Koy: 1. Oy, xiyal. 2. Ğerez, meqset. 3. Birer meqset bilen élip bérilivatqan paaliyet yaki iş. (1. Düşünce, fikir hayal. 2. Amaç, maksat. 3. Bir amaçla yapılan faaiyet veya iş.)

Köçüm: Ziç, qoyuq, top. (Kesif, yoğun koyu, kalabalık.)

Kötek: 1. Derexniñ késilgendin kényinki yiltiz bilen qélip qalğan tövenki qismi. 2. Diamétri çoñ, tom, qisqaraq yağaç. (1. Ağacın kesildikten sonraki köküyle kalan alt kısmı. 2. Çapı geniş, kalın, kısa ağaç.)

Kötüre: Payda –ziyan ve aqivetige ige boluş şerti bilen öz üstige alğan mesuliyet. (Kar zarar ve herhalikarda sonucu kabul etme şartıyla üstlenilen mesuliyet.)

Kukum –talqan: Nahayiti uşşaq, uvaq. (Çok küçük, ufak.) S. 904 (909)

Kumilaç: 1. Yumilaqlanğan, dügilek şekilge keltürgen. 2. Yumilaq, dügilek qilingan nersiler. (1. Yuvarlaklaştırılmış, daire şekline getirilmiş. 2. Yuvarlak, daire yapılmış nesnelere.)

Kuşade: Keñtaşa, keñri, azade. (Geniş, büyük.) S. 904 (909)

Küce: Yağaç kópikige xuş purak maddilarni arilaştırurup yasalğan çoka şekillik buyum. Köydürgende etrapqa bir xil xuş purağ tarqaydu.(Ağaç kepeğine güzel kokulu maddeleri karıştırarak yapılan çubuk şeklinde madde. Yakıldığında etrafa hoş bir koku yayar.)

Küde: Bkz. Cüsey.

Küsütke: Süt emgüçi hayvan. Téni inçige hem uzun. (Süt emen hayvan. Bedeni ince ve uzun.)

Küyoğul: Qizniñ eri. (Damat.)

Qaldi –qatti: Qélip qalğan, éşip qalğan, qalduq. (Kalıvermek, aşıvermek.)

Qaqlımaq: Birer nersini ot yaki aptapqa tutmaq yaki şundaq qılıp, qurutmaq. (Bir nesneyi ateş veya güneşe tutarak kurutmak.)

Qaqtı –Soqtı: Her xil yollar bilen aldaş. Eplep seplep öziniñ qilivéliş qılmişi; saxtiliq. (Türlü yollarla aldatmaq,suç işlemek, sahtekarlık.)

Qaqvaş: 1. Turmuştta ciq işlarni béşidin ötküzüp tecribilik bolup ketken; ziyan tartıdığan, özige bextsizlik kélidığan yolğa mañmaydığan, bek quv, pişqan. 2. Béşidin köp iş ötken, köpni körgeñ tüpeyli quvlişip ketken âdem, quv kişi. (1. Hayatında başından çok işler geçmiş, tecrübeli, zarar görmüş, Başına iş açacak yola girmeyen, çok kurnaz, olgun. 2. Başından çok olay geçmiş görmüş geçirmiş, kurnaz kişi.)

Qarıtürük: Mektep yüzi körmigen, xet savati yok, oqumığan, savatsız. (Okul yüzü görmemiş, okuma yazması olmayan.)

Qasmaq: Bek kirlişip ketken, meynet. (Çok kirlenmiş, pis, çamur.)

Qedinas: Eñ yéqin, uzaq vaqıt bir –biridin ayrılmığan; qedirliq, söyümlük. (Hiçbir zaman birbirinden ayrılmayan. Değerli, sevimli.)

Qétirqanmaq: Birer işqa, mesilige içi –içidin bérilmek, estayidil muamile qılmaq, qattiq tirişmaq, köñül qoymak. (Bir işe, meseleye içten sarılmak, canu gönülden muamele göstermek, çok çalışmak, dikkat etmek.)

Qey: Yégen –içkenni yanduruş, qusuş. (Yeyip içtiğini çıkarmak, kusmak.)

Qiran: 1. Ösüp yétilgen; küç- quvvette vayığa, kamaletke yetken. (Büyüyüp yetişen, güç kuvvette hedefe, kemale ulaşan)

Qırçıntal: Tal térekler ailisidiki yopurmak taşlaydığan çatqal yopurmiqi uzun éllips şeklide, güli tutuq qoñur yeşil reñde bolup atiliq, aniliq gülliri ayrim tüplerde bolidu. Su yaqilirida ösidu. Çiviqliridin her xil sayman –cabduruqlarni toquşqa bolidu. (Sögüt ağacı ailesinden, su kenarlarında yetişen bir ağaç.)

Qizgin: 1. Kaynaq, semimiy. 2. Cuş urğan, canlangan, canliq, cuşqun, qaynaq. (1. Sıcak, samimi. 2. Canlı, coşkun.)

Qizilmuç: Laza.(Kırmızı biber).

Qolçomaq: Başqılarnıñ başquruşi, yéteklişi, buyruqığa boysunup yaman iş qilidigan kişi, galça. (Başkalarının idaresi, buyruğuna boyun eğip kötü işler yapan kimse, suç ortağı, yaltak.)

Qoqaq: Tére késili. (Deri hastalığı.)

Qoru: Avlu ve avlu içindeki ev ve diğér yapıların umumi adı.

Qoşna: 1. Öy –cayi yéqin, yanmuyan, yandaş bolğan kişiler, öyige yandap öy salğan ya da öyiniñ yénidiki öyde olturğan kişi. 2. Türlük iş emgek ve paaliyetlerde öz ara yanmuyan, yéqin yerde işligüçiler, iş orni yanmuyan bolğan kişiler. 3. Yanmuyan turğan, caylaşqan, çégridaş, bir –birige yéqin. (Evi barkı, iş yeri yakın, yanyana olan, yan evde oturan, komşu, sınırdaş.)

Lapas: Çelle. (Kamış.)

Laqqa: Qatnaş qoralliri tola méniş ya da başka bir sebebler tüpeyli şekillengen yoldiki oy- döñler, çoñqurluk; katañ. (Ulaşım araçlarının çok geçmesi ya da başka benzer sebepler neticesinde oluşın yoldaki engebe, çukur.)

Lata: 1. Konirap ketken eski tüski rext ya da rext parçisi. (Eskimiş kumaş ya da kumaş parçası)

Leheñ: Bkz. Akula.

Lehet: Qebriniñ içki qismi. Ceset qoyulidigan cay. İç gör. (Kabrin iç kısmı. Ceset konulan yer, İç mezar.)

Leppide: Birdinla, derhal, ustümtut, tuyuqsızla. (Ansızın, ani olarak, derhal.)

Limtaq: Öyniñ töridiki orun –körpe yigidigan cay, oyuq ya da tizilğan orun –körpe. (Evin köşesindeki yatak takımı yığılan yer, oyuk ya da dizilen yatak yorgan.)

Lomodi: Tépişturğuçi dellal, delle. (Muhabbet tellalı.)

Méhmandarçiliq: Méhman kötürüş ya da méhman boluş paaliyitii, ziyafet. (Misafir ağırlama ya da misafir olma, ziyafet.)

Méne: Pikir, tepekkür qiliş qabiliyiti, eqil, añ. (Fikir, tefekkür kılma kabiliyeti, akıl, us.)

Méve –Çéve: Omumen yéyişke bolidigan ösümlük méviliri, türlük yel –yémişler. (Umumen yenilen bitki meyveleri, türlü meyve.)

Mey Bağlımaq: Şirne yigmaq, qent maddisi toplanmaq. (Balözü toplamak, şeker maddesi toplamak.)

Mey: Méve –çevilerniñ taza pişqan çağdiki şirisi, şirne. (Meyvelerin yeni piştiği zamandaki şiresi, özü.)

Mixta: Puxta, çin. (Sağlam, esaslı, itinalı, titiz, berk, sıkı.)

Mo: 1. Yerniñ yüzini ölçeydiğan ölçem birliki. Texminen 666,7 köadrat métirğa teñ. Adette u géktarniñ 1/15 ge toğra kélidu. (Alan ölçü birimi. Tahminen 666,7 kuadrat metreye eşit. Hektar'ın 1/15'ine denk gelir.)

Nazğimaq: Oynaqşimaq, tolğınip nazlanmaq, tolğanmaq. (Nazlanmaq, çevrilmek, döndürülmek.)

Némidégen: Süpet yaki péillarniñ aldida ündeşlik küçeytme rolida kélip “acayıp némandaq, ne qeder” dégen menilerni añlitidu. (Sıfat yahut fiillerin önünde ünlemi güçlendirmek için ne kadar, ne denli anlamında kullanılır.)

Nérin: Qısqa késilgen ügrini şorpida pişurğandin kéyin, uşşaq toğralğan göş yaki qéza ve piyaz arılaştırulup teyyarlinidiğan tamaq. (Kısa kesilen tel şehriyeyi çorbada pişirdikten sonra, küçük doğranan et yahut kazı ve soğan karıştırılarak hazırlanan yemek.)

Nevqıran: Küç –quvvetke tolğan. Yaşliqi urğup turğan. (Güç kuvvetle dolan. Gençliğinin Zirvesinde olan.)

Oñaysızlanmaq: Birer iş yaki ehvalğa qarita onaysızlıq, müşküllük, bieplik hés qilmaq, teşilikte qalmaq, qiyin hés qilmaq. (Bir iş veya duruma yönelik zorluk, müşküllük hissetmek, zorlukta kalmak.)

Oñuşluq: Muveppeqiyetlik bolğan, muveppeqiyetlik, neticilik; köñüldikidek, cayda, yaxşı, paydiliq. (Başarılı olan, başarılı, güzel, faydalı.)

Oq -dora: Miltiq oqi, zembirek oqi, granat, bomba, mina qatarlıq talapetke uçritiş iqtidariğa ige yaki başqa alahide roli bar partlaydiğan buyumlarniñ omumiy nami. (Tüfek mermisi, top mermisi, el bombası, bomba, mayın gibi silahların genel adı.)

Otqaş: Qarangı kécide yol yürgende yolni yoşurtuş üçün işltilidiğan, yağaç yaki tömür kalteknin uçığa mayğa çılğan paxtini orap yasalğan asan yanidiğan nerse, ot kaltek, meşel. (Karanlık gecede yol yürürken yolu aydınlatmak için kullanılan, ağaç yahut demir sopanın ucuna yağa batırılan pamuğu sararak yapılan yanıcı nesne, ateşli sopa, meşale.)

Oymanlıq: Tağ yaki égizlikler bilen qorşalğan tüz yer, tüzleñlik. (Dağ veya yükseltilerle kuşatılmış düz yer, ova.)

Öçürgüç: 1. Qérindaş ve yaki şu xildiki qelemnler bilen yézilğan xetlerni öçürüş üçün yasalğan buyum. 2. Bor bilen yézilğan xetlerni öçürüş üçün kiçik tahtayğa kigiz ve şu

xildiki nersilerni mixlaş arqiliq yasilidiğan buyum yaqi şuniñ rolini öteydiğan başqa nerse.(1. Kurşun kalem veya bu çeşit kalemlerle yazılan yazıları simek için üretilen araç, silgi.2. Tebeşirle yazılan yazıları silmek için küçük tahtaya deri ve o türdeki nesleri çivileyerek yapılan silgi veya bu işi gören başka bir tür silgi.)

Ökte: Qarşı terepniñ iş –herikitige qarşı çiqış meqsitide qilingan naraziliq, qarşiliş paaliyiti. (Karşı tarafın iş hareketine karşı çıkış amacıyla yapılan itiraz, karşılaşma faaliyeti.)

Öñtürmek: İçiğe birer néme qaçilangan nersiniñ ağızini peske qaratmaq yaqi ağızini peske, kötini üstige qilmaq; düm qilmaq. (İçine bir şeyler doldurulan nesnenin ağızını yere çevirmek, tepe taklak çevirmek.)

Ösne: Müre ve uniñ etrapı. (Omuz ve etrafı.)

Pakit: Birer iş, nerse heqqide xulase çiqiriş, qetiy bir pikirge keliş için xizmet qilidiğan esas, delil, höcctet. (Bir iş mesel hakkında sonuç çıkarmak, kati bir fikre varmak için hizmet eden esas, delil, hüccet.)

Parağet: Kişi aram alidiğan ehval, şerait, tinçliq; rahat. (Kişinin rahatladığı durum, şerait, esenlik, rahat.)

Patiparaq: Tuyuqsız yüz bergen qalaymiqan, tertipsiz halet, avaz. (Aniden yüz gösteren düzensizlik, tertipsiz halet, gürültü.)

Pauza: 1. Küy, şeir –qoşaqıardın üzülüş, toxtaş ve uniñ belgisi. 2. Opéra, baléılarda perde ariliqida çélinidiğan ve naxşa başliniş aldidida çélinidiğan uşşaq muzika, mergül. (1. Küy, şiir -koşuklardan kesilme, durma ve onun belgesi. 2. Opera, balelerde perde arasında çalınan ve şarkı başlamadan önce çalınan kısa müzik, melodi.)

Payandaz: İntayın hörmetlik bolğan méhmanlarniñ yolığa sélinidiğan gilem. Palas. (Çok saygın misafirlerin yoluna serilen kilim.)

Pegah: Öyniñ işikke yéqin yeri, törniñ qarimuqarşisi. (Evin kapıya yakın yeri, başköşenin tam karşısı.)

Pelle: Birer iş, heriket, veqe, hadise qatarlıqlarniñ ravacliniş ceryanidiki ayrim peyti, devri, basquçı, dericisi. (Bir iş, hareket, vaka, hadise vs.'nin gelişme cereyanındaki ayrim fırsatı, devri, aşaması, derecesi.)

Pére: Tuğ bağlap, dap çélip ayetlerni oquş arqiliq késel kişini davalaydiğan bir xil diniy paaliyet. (Tuğ bağlayıp def çalarak ayet okumanın arkasından hasta kişinin tedavi edildiğine inanılan bir faaliyet.)

Peyl (peyli): 1. Kişi xarakterini, xulqini ipadeleydiğan rohi xususiyetler. Elpaz, türk. 2. Kişiniñ melum peyttiki rohiy haliti, keypiyati, micez, xulk, qiliq, xuy. 3. Murad,

meqset, niyet. (1. Kişinin karakterini, tabiatını ifade eden ruhi hususiyet. Hal, durum. 2. Kişinin belli bir vakitteki ruhi haleti, keyfiyatı, mizaç, tabiat, huy. 3. Murat, maksat, niyet.)

Pijgirim: Qattiq issiq. Köydürüp turidiğan aptap. (Çok sıcak, yakıcı güneş.)

Pil: Çırağniñ köyuvatqan çağdıqı haliti. (Kandilin yandıqı zamanki hali.)

Pisent: Diqqet, étibar, nezer, perva. (Dikkat, itibar, nazar, tasa, kaygı.)

Pomzek: Top, kiçik top. (Top, küçük top.)

Ponkit: Birer iş, paaliyet, tedbir üçün bérilgen mexsus üskünilengen bina yaki cay. (Bir iş, faaliyet, tedbir için özel olarak techiz edilmiş bina veya yer.)

Ravurus: Yaramliq, yaxşı, tüzük. (Yararlı, yetenekli, iyi, sağlam, doğru, dürüst.)

Rikşa: Âdem yaki mal toşuş üçün işlilididğan ikki çaqliq harva. Uni asasen âdem söreydu. Beziliri üç çaqliq vélisipit şeklidle bolidu. (İnsan ya da eşya taşımak için çalıştırılan iki tekerlekli araba. Bazıları üç tekerlekli bisiklet şeklinde olur.)

Romka: Mexsus haraq –şarap içilididğan bir xil kiçik qaça. (Rakı, şarap içilen özel bir tür küçük kap.)

Rus: Tüz, durus, ravurus. (Düzgün, dürüst, doğru.)

Salca: Boğum putluq hayvan. Têni éllips şeklidle bolup, baş, kökreğ ve qorsağ qismi birlişip ketken, töt cüp puti bar. (Eklem bacaklı hayvan. Vücudu elips şeklinde olup, baş, göğüs, ve mide kısmı birleşik, dört çift ayağı vardır. Kene.)

Salğa: Uygurlarniñ burunqı taş étiş qoralliridin biri. Aliqandek rext yaki tere, könniñ ikki béşiğa uzun yip çigilidu, yipniñ uçini tutup yene bir uçudiki taşni baştin aylandurup qoyup béridu, taş yiraqqa étilidu. (Uygurların eski taş atma silahlarından biri, mancınk.)

Salqin: 3. Xuşyaqmastin, yaqturmığan halda, sus. (Hoşa gitmeyen, beğenilmeyen, yavaş, ağır.)

Salmaqliq: Éğir –bésiqliq, temkinlik, puxtiliq. (Ağır, temkinli, özenli.)

Sancaq: Miğ –miğ, ziç. (Sık, yoğun.)

Sarasime: Néme qilişni bilmey hoduqqan, temtirigen, gañgiriğan halet. (Ne yapacağını bilemez halde telaşlı, şaşkın, sersem halet.)

Sem (Semi): Es, yad, xatire, köñül. (Hafıza, yad, akıl, gönül.)

Senem: 1. Uyğur negmileriniñ biriniñ adi. 2. Yol, pede. (1. Uyğur melodilerinden birinin adı. 2. Yol, perde.)

Siliñ: Bezi döletlerniñ armisiyisi içidiki herbiy işlarğa esasliq mesul bolğuçi xadim. (Bazı devletlerin ordusunun içindeki harbi işlerden mesul olan hizmetli.)

Siñirtaş: Gipsis. (Kireç taşı.)

Soldat: Esker, ceñçi. (Asker, savaşı.)

Sorun: Kişiler toplanıp birer iş bilen şugullanğan orun. Cay. (Kişilerin toplanıp bir işle meşgul olduğu yer.)

Sovğa: Hörmitini ipadileş. Köñlini éliš, tebrikleş qatarlıq türlük meqsetler bilen bérilidigan nerse, hediye. (Hürmet ifade etmek, könül almak, tebrik vs maksatlar için verilen nesne, ödül, hediye.)

Subatliq: Qeyer, çidamliq, iradilik, şicaetlik. (Dayanıqlı, iradeli, cesur.)

Süren: Küçlük avazlar, çuqan, govğa. (Yüksek ses, yaygara, kavga.)

Şaño: Azadlıqtin burunqı tüzümde hazirqi yéza başlıqıǵa teñ memuriy emel ve şundaq emelge érişken âdem, mundaq emeldarni hökümet şü yerlik xelqtin belgileydigan bolup, şaño bir yézini hökümetke vakaliten başquratti. (Azatlıktan önceki vakitte şimdiki köy hakimine eşit memurluk ve bu memurluǵu yapan kimse. Bu tür memuru hökümet yerli halktan belirleyip, şaño köyü hökümete vekaleten yönetirdi.)

Şarañ –şuruñ: Degüsi kelgenni yüz –xatire qilip turmastin oçuqtin –oçuq deydiǵan, içide gep saqlımaydigan (Âdemler heqqide) (Aǵzına geleni içinde tutmadan, açıktan açığa söyleyen kimse.)

Şelper: Paxta ve yipektin toqulğan qizil rext. (Pamuk ve ipekten dokunan kırmızı renkli kumaş.)

Şilepe: Çörisi qasqanliq baş kiyimi, qalpaq. (Çevresi kasnaklı baş giyimi, başlık, kalpak.)

Şire: Yaǵaqtin töt putluq. Töt çaşa yaki yumılaq qilip yasalğan tamaq yéyiş, xet yéziş qatarlıq üçün işlitilidigan sayman, coza, üstel. (Aǵaçtan dört ayaklı, dört köşe veya yuvarlak, yemek yemek, yazı yazmak gibi işler için kullanılan alet, masa.)

Şor (şori): 1. Bextsizlik, teleysizlik, biçarilik, bextsiz teqdir. 2. Tetür, oñ kelmigen, şom. (1. Bahtsızlık, talihsizlik, biçarelik. 2. Ters, aykırı, rast gitmeyen, uğursuz.)

Taqımaq: Toxtatmaq, yapmaq, etmek. (Durdurmak, kapatmaq, kilitlemek.)

Taqqa –Tuqqa: Égiz –pes, retsiz, qalaymiqan, cayda emes. (Yüksek -alçak, düzensiz, karışık, yerinde olmayan.)

Tegsiz: Tégi yoq, intayin çoñqur, tiren. (Temeli yok, son derece derin.)

Telmürmek: Köz üzmeq qarımaq, ümid kütmeq. (Gözünü kırpmadan bakmaq, ümit etmek.)

Teñ: 1. Oxşaş, baraver. (Eşit, denk, beraber.)

Tept: İssiq, hararet. (Isı, hararet.)

Teqezza: 1. Birer veziyet yaki halettin kélip çiqidiğan telep, éhtiyac, zörüriyet. 2. Teşna, intizar. (Bir hal veya vaziyetten hasıl olan talep, ihtiyaç, zaruriyet.)

Teqiye: Töpe qismi sidam, ciyiki kalvutundin tikilgen baş kiyim; bök. (Tepe kısmıdüz, kenarı sıрма ipinden yapılan baş giyimi, takke, börk.)

Teqsir: Canabliri, özliri, ependim, qatarliq menilerdiki hörmet sözi. (Cenapları, efendim, hazretleri manalarına gelen saygı ifade eden söz.)

Tétimaq: 5. Kupaye qilmaq, sinimaq, teñ kelmek, yetmek. (Kifaye etmek, denemek, denk olmak, yetmek.)

Tex: Teyyarlangan, hazirlangan, teyyar. (Hazırlanan, hazır.)

Tit tit: Kişi keypiyatiniñ diqqette boluş, taqetsizliniş haliti. (Kişinin dikkat kesilmesi, takatsiz kalması.)

Tormuz: Aptomobil ve başka méxanizmalarnıñ herikitini astilitiş yaki toxtitiş üçün xizmet qilidiğan qurulma. (Otomobil veya başka mekanizmaların hareketini yavaşlatma ya da durdurmak için kullanılan donanım. Fren sistemi.)

Tuğqan: 1. Özliri yaki ata –boviliri bir ata –anidin tuğulğan kişi, qérindaş. 2. Qérindaşliqı bolğan, bir menbelik. (Kendileri ya da ata -babaları bir ana babadan doğan kişi, kardeşliği olan, aynı kaynaktan gelen.)

Tuğuşluq: 2. Dadil, cüretlik. (Cesur, gözü pek, cüretkar.)

Tuñ: Suyuq nersilerni qaçılaidiğan, yağaç, qañaltir, sulyav qatarliqlardın yasalğan qaça. (Sıvı nesnelere doldurulduğu ağaç veya tenekeden yapılan kap.)

Tuñgo: Sütlük ot ailisidiki yopurmaq taşlaydiğan dereş. Mévisi yeşil, soqiçaq ve uçluq kélidu, uruqidin may élinidu, yağıci yumşaq ve yeñgil bolup, öy cabduqlirini yasaşqa işltilidu. (Sütlü ot ailesinden yaprak döken bir ağaç. Meyvesi yeşil, uzun ve sivri olup tohumundan yağ çıkarılır, ağacı yumuşak ve hafif olup ev aletleri yapımında kullanılır.)

Tur: 1. Başqa caylarnı közitiş belge bəriş üçün yasalğan éviz qurulma, qiya döñ. (Başka yerleri gözlemek, işaret vermek için yapılan yüksek tesis. Gözetleme kulesi.)

Turupka: Téléfonniñ añlaş ve sözleş üçün işltilidiğan qismi. (Telefonun dinleme ve konuşma için kullanılan kısmı, ahize.)

Tuşluk: 1. Baraver kélidiğan, munasip. 2. Layiq, muvapiq, yarişa. 3. Sigidiğan, patidiğan. 4. Yétidiğan. (1. Eşit olan, uygun, layık, muvafık.)

Tutiya: 1 Köz ağriqini saqaytiş yaki közni roşenleştürüş üçün közge sürtidigan burun işltilgen bir xil dora. 2. Tépilmaydiğan, qimmet bahaliq nerse. (1. Göz ağrısını

sağaltmaq ya da gözün görme kuvvetini artırmak için eskiden kullanılan bir tür ilaç. 2. Bulunmaz, paha biçilemez, nadide nesne.)

Türgün: Qorqmas, yüreklik, cüretlik, dadil. (Korkusuz, yürekli, cesur.)

Udar: Muzikilik tavuşniñ davamlaşış vaqtiniñ uzun –qisqiliqini hésablaşta qollinilidiğan birlik. (Müzik sesinin devam etme süresinin uzun kısalıgını hesaplamaya yarayan birlik.)

Uran: Boluvatqan gep –söz teleppuzi ve sözligüçiniñ keypiyatığa asasen qiyas qilingan mene. (Söylenen sözün telaffuzu ve söyleyenin haline bakarak çıkarılan mana.)

Ücme: 1. Ücme ailisidiki yopurmaq taşlaydigan derex. Mévisi ak ya da qara qoñur bolup, tatlıq kélidu. Adette istémal qilinidu. Yumran şexi, yiltiz posti, yopurmiqi ve mévisi dora qilinidu. Dut ağacı. Meyvesi ak ya da kara olup meyve ve yaprağından ilaç imal edilir. Halihazırda üretilir.

Varqırmaq: Yuqiri avaz bilen tovlımaq. (Yüksek sesle bağırmaq.)

Vexpe: 1. Mülük igisi teripidin meşcit, medrise, mazarlarniñ ixtiyariğa teqdim qilingan mülük. (Mül sahibi tarafından mescid, medrese, mezar gibi yerlerin ihtiyacı için bağışlanan mülk, vakıf.)

Vicik: Cuğı kiçik, boyi dégendek ösmigen hem oruq. (Bedeni ufak, boyu kısa ve zayıf.)

Vil: Yüzniñ birdinla qiziriş, otniñ yalqunçaş, suniñ asta, sus qaynaş haliti qatarlıqlarni bildüridu. (Yüzün birden kızarması, ateşin parlama, suyun usul, yavaş kaynaması gibi halleri bildirir.)

Yalañvaş: Béşiğa birer nerse kiymigen, artmiğan, baş kiyimsiz. (Başına bir şey takmayan, başı açık.)

Yamrimaq: Tarımaq, yéyılmaq, kéñeymek; tarqalmaq. (Dağılmak, yayılmak, genişlemek.)

Yamzal: Tağ, yar qatarlıqlarniñ bağıri, yantuluq. (Dağ, uçurum gibi yerlerin bağıri.)

Yancımaq: 1. Ezmek, micımaq, uvaqlımaq, yoqatmaq.(Ezmek, ufalamak, yok etmek.)

Yaqa: Özi turğan caydin yıraq, özige, yat, çet. (Kişinin durduğu yere uzak, yabancı.)

Yardañ: Yar bar cay, yar. (Uçurum, kaya olan yer.)

Yarqin: 1. Nur çéçip parqırap turidigan, parqıraq, yoruq éniq, roşen, oçuq, aşkara. (Nur saçan, parlak, aydınlık, net, açık.)

Yéliñ: Néviz, yupqa. (İnce, narın, nazik.)

Yenila: Burunqidekla, oxşaşla. (Eskisi gibi, aynısı gibi.)

Yimirmek: Ağdurmaq, yoqatmaq, acizlaşturmaq, ğulatmaq, veyran qilmaq. (Devirmek, alt üst etmek, yok etmek, yıkmak, viran kılmak.)

Yiñ: Armiyiniñ ştat birliki. Tüenniñ astida bolidu. Uniñğa bir qançe lyen qaraydu. Tüenge qarimaydığan yiñ musteqil yiñ dep atilidu. (Tümenin astı, tugay.)

Yiñcañ: Yiñni başquridiğan herbiy emeldar. (Tugay komutanı.)

Yirginç: Seskiniş, bizar boluş tuyğusi, bizarliq. (Tiksinme, iğrenme.)

Yoputmaq: Xupiyane tutmak, yoşurmak, yapmaq. (Gizli tutmak, saklamak, örtmek)

Yumran: Ösüvatqan, bix halettiki; qétişmiğan, yumşaq. (Tomurcuk halde, sert olmayan, yumuşak.)

Zakon: Qaide, qanun, mizan davli. (Kaide, kural, mizan.)

Zen: Oy, pikir, xiyal, zéhin, nezer, diqqet. (Düşünce, fikir, zihin, nazar, dikkat.)

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

A

Abay · 125

Abay Kunanbay · 47

Abduhaluk · 65, 71, 72, 73, 74, 110

Abduhaluk Uygur · 43, 59, 60, 61, 63,
65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 81,
85, 86, 89, 90, 94, 101, 113, 121,
124, 126, 130, 132

Abdukadir Damolla · 59, 60, 61

Abdukadir Damollam · 116

Abdukadir Rahman · 48

Abduleziz Mahsum · 48

Abdulhaluk Uygur · 85, 90

Abdulhey Rozi · 47

Abdulkadir Abdulvaris Azizi · 43

Abdulla Kadiri · 47

Abdulla Rozi · 46

Abdulla Sadık · 47

Abdulla Savut · 55

Abdulla Talip · 48, 56

Abdulla Tukay · 47

Abdullah Han · 18, 19

Abdullah Hapiz · 43

Abdullah Sadık · 44

Abdullah Tukay · 43

Abdurahman Şadi · 41

Abdurahman Şahidi · 41

Abduraxman Qahar · 56

Abdurehim Eysa · 48

Abdurehim İsa · 47

Abdurehim Ötkür · 48, 49, 53, 55

Abdurehim Tileşov Ötkür · 48

Abdurehim Yusup · 47

Abduresul Abdukeyyum · 48

Abdurrahman Han Goca · 33

Abdurrahman Mehsum · 101

Abdusemi · 82, 86

Abdusemi Bay · 82

Abduveli Eli · 56

Abdülkerim Han · 18

Abdüllatif Han · 18

Abla Ehmedi · 52

Abla Hesen · 48

Ablimit Hacı · 52

Ablimit Mesudi · 50, 51

Ablimit Sabir · 52, 55

Ablitip Rahman · 48

Abliz Naziri · 47

Adil Hikmet · 41

Adil Hikmet Bey · 22, 23, 114, 117,
118

Ahmed İgementerdi · 44

Ahmet · 74, 120, 121, 122, 123

Ahmet Alaçı · 17

Ahmet Bey · 126

Ahmet Kemal İlkul · 41, 42, 114

Ahmet Necati · 41

Ahmet Ziyai · 48

Ahmetcan Kasımi · 25

Ali Şir Nevai · 17

Alihan Töre · 25

Alp Okorday · 131

Amursana · 19

Arabacı Salih · 65, 82, 126

Aruf Kasımi · 44

Aybek · 47

Ayimhan · 65, 66, 74, 88, 90, 113, 117

Ayşem Exmet · 56

Ayup Mensuri · 46
Azad Rahmetullah Sultan · 31
Azizi · 45

B

Babür · 17, 18
Bahaddin Musa Hacı · 40
Bahaeddin Bay · 116
Barçuk · 15
Batur Tanrikut · 61, 82, 86, 87
Bedevlet · 35
Bedölet · 35
Begkulu · 21
Begkulu Bey · 21
Belinski · 47
Bilge Kül Kadir Han · 14
Bumın · 13
Burhan Şehidi · 42, 50
Büzürg · 20, 21

C

Calalidin Bahram · 56
Cambul · 47
Can Peyyüen · 129
Can Yüşü · 80
Cao Den · 45
Cappar Emet · 48
Cengiz · 14, 15, 22, 76, 672
Cengiz Han · 672
Cihangir Hoca · 20
Cin Şuren · 24, 44, 66, 75, 78, 96, 98,
127, 129, 132
Cyan Çunşi · 96, 97, 127, 128, 129

Ç

Çağatay · 15, 16, 17, 810
Çapayef · 89, 90
Çehov · 47
Çoruhlu · 112

D

Dalay Lama · 19
Davaçı · 19
Davur · 71
Davut Törahmetov · 47
Du Cigo · 129
Du Farun · 97, 98, 128, 129

Du Lüycan · 96, 128, 129

E

Ebabekri · 40
Eberhard · 112
Ebeydulla İbrahim · 56
Ebu Bekir · 17
Ebu Bekir Mirza · 18
Ebulgazi Bahadır Han · 11
Ehet Turdi · 52, 55
Ehmed Ziyai · 48
Ehmet Ziyai · 53
Eli Efendi · 41
Eli İbrahim · 81
Elkem Ehtem · 47, 48, 50
Emet Tamak · 69, 80, 89
Enver Nasırı · 47
Erşidin Tatlık · 42, 47, 50, 51, 52
Eşref Şanyu · 23
Exet Turdi · 56

F

Fen Yavnen · 65, 66, 96, 97, 98, 127,
128, 129
Ferhat Cilan · 53
Fu Çuen · 80
Fuzuli · 125

G

Gafur Gulam · 47
Galdan · 19
Gaston Bachelard · 100
Gav Lyendu · 98, 129
General Abduniyaz · 24
Georgi · 89
Gülendam Avustey · 81
Gülendem Avistey · 41
Gülzade Tanrıdağlı · 31

H

Habibulla Efendi · 81
Hadi Tahtaş · 47
Hafız Bey · 24
Hafız Hacı · 79
Hakim Cappar · 47
Hakimbek Hoca · 25
Hakkulu Bey · 21

Hamdulla Elemahunum · 67
Hamut Mehmudi · 47
Hamza Hakimzade Niyazi · 43
Hamza Hekimzade · 47
Hasan · 41
Hasiyet · 117
Haşim · 39, 95, 115
Haşim Derviş · 94, 95
Haydar Efendi · 41
Haydar Efendi Seyrani · 81
Helil Hemrayov · 47
Hemdul Bayveççe · 124
Hemit Seidi · 47
Hemit Töhpi · 47
Hesamidin Zuper · 80
Hévir Tömür · I, II, V, 48, 56, 57, 58,
62, 63, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79,
80, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 96,
101, 102, 112, 113, 114, 115, 116,
814
Hidayetullah Hoca · 19
Hoca Hidayetullah · 19
Hoca İshak · 18
Hoca Kalan · 18
Hoca Niyaz · 24
Hoca Niyaz Hacı · 23, 24
Hocaniyaz · 79, 80, 130, 131
Hocaniyaz Hacı · 63, 67, 69, 101, 102,
129, 130, 131
Hoşurahun · 75, 76
Hudaverdi Talip · 47
Hurşid Reşid · 43
Hüsameddin Zuper · 60
Hüsamidin Efendi · 81
Hüseyin Bay · 74
Hüseyin Baykara · 17
Hüseyin Musa Hacı · 40
Hüseyinbay · 74, 82, 120, 121, 122,
123

I

İ. İmin · 47
İbrahim Barat · 47
İbrahim Niyaz · 48
İbrahim Noruz · 48

İbrahim Turdi · 48
İlham Tohti · 30
İmin Tursun · 48
İmir Hösüyün Kazi · 48
İshak · 130, 131
İshak Veli · 18
İskender · 10, 11
İsmail Hacı · 43
İsmail Hakkı Bey · 41
İsmail Han · 19

K

Kadir Arslan · 55
Kahar Celil · 52
Kara Bıyık Ahmet · 82, 121
Kasımcan Kamberi · 46, 47, 48
Kaşgarlı Mahmud · 10, 14
Kemal Bedri · 41
Kemal İlkul · 115, 116, 117
Kerimcan Abdurahim · 31
Kevir Niyaz · 47
Keyyum Turdi · 52, 54, 56
Kiok · 12
Kurban İmin · 48, 50
Kurban İmin, · 48
Kurbanniyaz Dorga · 102
Kutluk Şevki · 42, 43
Kutluk Şevki Hacı · 42

L

Latif Efendi · 60, 80, 109
Letip Semidi · 48
Li Şufu · 78, 79, 80
Lutpulla Mutellip · 46, 48
Lütfulla Muttalip · 46

M

M. Noruzahun · 47
Ma · 24
Ma Cung Ying · 24
Ma Şimin · 77, 98, 99, 100
Ma Titey · 35, 36
Mahdum-ı Azam · 18
Mahmud · 11
Mahmut · 116
Mahmut Muhiti · 24, 60, 99, 100

- Mahmut Sican · 100
 Mahmutbay · 131
 Maksim Gorki · 43, 47
 Maksud Şah · 22, 23
 Maksut · 24
 Maksut Şah · 36
 Malik Kevir · 52
 Mao · 25, 26, 32
 Mao Dun · 45
 Mayakovski · 43, 47
 Mehmet Ali Tevfik · 46
 Mehmet Emin Buğra · 24
 Mehmut İlyas · 53
 Mehsut Muhiti · 41, 67, 80, 81, 85, 89,
 99, 100, 116, 117, 129, 130
 Mehsutbay · 80, 115
 Memtimin Tohtayop · 54
 Menlik · 95, 115
 Menlik Sofi · 94, 95, 115
 Mesut Sabri Baykozi · 41
 Mete Han · 86
 Metniyaz · 130
 Mevsul · 24
 Mevsul Muhiti · 100
 Mevsulbay. · 100
 Mir Hâleddin el-Kâtib b. Mevlâna
 Kadı Şah Küçük Yarkendî · 20
 Mir Sultan · 47
 Mirol · 102
 Mirza Haydar Duğlat · 18, 19
 Mirza İskender · 17
 Molla Muhammed · 48
 Molla Muhammed Abdulalim b.
 Ahund Muhammed · 20
Molla Selim · 116
 Molla Zeydin · 59, 60
 Motun · 12
 Mo-tun · 12
 Moydin Damolla · 130
 Moydin Halife · 79
 Mömin Hemrayev · 48
 Mömin Hemrayév · 48
 Muhammed Çakır Tonka Xan · 10
 Muhammed İmin Kurbanı · 48
 Muhammed İvaz Semerkandî · 19
 Muhammed Peyzi · 48
 Muhammed Sadık Kaşgarî · 20
 Muhammed Salih Damolla · IV
 Muhammet İmin Tohtayov · 48
 Muhammet Polat · 53
 Muhammetimin Tohtiniyaz · 48
 Muhemmet Éli Efendi · 40
 Muhemmet Rehim · 47
 Muhemmet Turdi Kasımı · 46
 Muhiddin İşan · 23
Muhtar · 117
 Mukiyit Yüsüp · 48
-
- N**
 Nasir Hesen · 47
 Nasuha Emin · 44
 Nesrulla Kari · 47
 Nevai · 17
 Niğmet Helpet · 47, 48
 Nimet Halife · 109
 Nimşehit · 46, 47, 50, 53
 Niyaz Baki · 46
 Niyaz Başkan · 130
 Niyaz Hanım · 73
 Niyaz Kari · 111
 Niyazi · 126
 Nizâmü'd-dîn İsrail Togan Tigin · 10
 Nur Hacı · 42
 Nurahun · 75, 109
 Nurbeg · 71, 72
 Nurmehemmet Zaman · 40
 Nurmuhemmet Erki · 48
 Nurmuhemmet Toxti · 56
-
- O**
 Ogur Hemra · 48
 Oğuz · 11, 12, 784, 815
 Oğuz Han · 11
 Osman Bey · 24
-
- P**
 Pin Hacı · 78
 Puşkin · 43, 47
-
- R**
 Rabia Kadir · 29

Rehmitulla Cari · 48
Reşideddin · 11, 12, 815
Rozi Kadiri · 48
Rozi Kasım · 53
Rozi Molla · 70, 71, 72, 73, 80, 82, 94,
106, 193, 194, 301, 306, 307, 308,
309, 310, 311, 392, 393, 394, 395,
396, 397, 398, 436, 437, 439, 440,
511, 512, 513, 515, 516, 521, 522,
570, 639, 640, 643, 644, 645, 646,
697, 698, 699, 700, 724, 725, 726,
727, 769, 770, 771, 772, 773, 776,
777

S

Sabit Damolla · 24
Sadık · 20
Sadık Cisa · 70
Sadreddin Ayni · 43, 47
Said El Aseli · 118
Said Han · 17, 18
Salih · 82, 126
Sapahan Polat · 47
Seley Çakkın · 35
Selim Ahund · 116
Sema Barutçu Özönder · 26
Semet Duğaylı · 56
Serafimoviç · 43
Sergey Vasiliev · 89
Seyfeddin Azizi · 25
Seyfettin Azizi · 45, 48
Seyit · 38
Seyit Noçi · 37, 38, 75, 76
Seypidin Ezizi · 50, 56
Siyit · 38
Stalin · 25
Sultan Abdülaziz Han · 21
Sultan Aziz · 21
Sun Cünğşen · 22

Ş

Şah Mahmud b. Mirza Fazıl Çuras ·
19, 20
Şah Maksut · 75, 76, 77, 78
Şahmehsut · 130

Şahruh · 17
Şerif Han Töre · 24
Şı Sey · 67
Şın · 91
Şın Şı Sey · 24, 25, 44, 46, 47, 59, 67,
69, 73, 75, 77, 79, 80, 90, 91, 98, 99,
101, 740, 741, 742, 743, 746, 767,
772, 778, 779, 783
Şın Zihuy · 114
Şuren · 77
Şün Fayü · 77

T

Talat Paşa · 41
Tanrıkut · 86
Taratili Behram · 130
Tayipcan Eliyov · 47
Tayipzat Helpet · 47
Teyipcan Eliyev · 50
Teyipcan Eliyov · 53
Teyipcan Hadi · 55
Timur · 16, 17
Timur Bey · 24
Timur Botun · 77
Timur Halife · 22, 23, 36, 37, 61, 69,
76, 78, 79, 80, 82, 89, 130, 131
Tohlu Timur · 16
Tohti Ali · 67
Tolstoy · 43, 47
Tömür · 57, 58
Tömür Ali · 61
Tömür Şanyo · 82
Tömür Xelpe · 37
Tuğluk Timur · 15, 17
Tuman Tanrıkut · 86, 87
Turdi Samsak · 47, 51, 52
Turgun Almas · 27, 48
Tursun Efendi · 41
Tursun Kahar · 47
Tursun Vahidi · 48
Tuyuk Hoca · 130

U

Uluğ Bey · 17
Uygur · 69, 73, 81, 82

V

Vali Yan Zeŋſin · 108

Velihan Bay · 131

W

Wang Zhen · 25

Y

Yakub Bey · 20, 21, 31, 32, 35, 58, 61,
89, 580, 784

Yakup Hacı · 130

Yan · 98, 129

Yan Cyancün · 76, 78, 79, 97

Yan Çintyen · 129

Yan Zen Şin · 60, 61

Yan Zeŋſin · 36, 66, 75, 76, 78, 96, 97,
98, 109, 115, 127, 128, 129, 131,
132

Yang Zen Şin · 23

Yanmaza · 75

Yasin · 77, 78, 83

Yasin Hudaverdi · 47

Yaşar Çoruhlu · 112

Yen Yüyşu · 98, 129

Yesh-Bogha · 16

Yolbars · 18, 19

Yolvas · 79, 80

Yunus · 122

Yunus Elem Ahun · 78

Yunus Kerimov · 122

Yusuf · 83

Yusuf Bey · 127

Yusuf Has Hacıp · 14

Z

Zeŋſin · 66

Zeyneddin Muhammed Emin Sadr-ı
Kaşgarî · 20

Ziya Gökalp · 41

Ziya Semedi · 47

Zo Zungtang · 21

Zordun Sabir · 54, 55

Zunun Kadiri · 46, 50, 51, 53, 811

Zünun Kadiri · 47

KAYNAKÇA

- Abdur him. K. (1999). B g nki Zaman Uygur Edebiyatı Lugiti, Keşker Uygur Neşriyatı.
- Adil Hikmet Bey. (2012). Asya'da Beş T rk, Hazırlayan: Yusuf Gedikli, İstanbul:  t ken Neşriyat.
- Aktaş, Ő. (2015). Anlatma Esasına Bağlı Edebi Metinlerin Tahlili –Teori ve Uygulama-, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Alparęu, M. (2002). T rkistan Hanlıkları. T rkler, C. 8; 557-605 Ankara: Yeni T rkiye Yayınları.
- Alptekin, E. (1978). Uygur T rkleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Alptekin, İ. Y. (1975). Doğu T rkistan Davası, Ankara: Otağ Yayınları.
- Alptekin, İ. Y. (1999). Unutulan Vatan Doğu T rkistan, İstanbul: Seha Neşriyat.
- Altay, H. (1981). Anayurttan Anadoluya, Ankara: K lt r Bakanlığı Yayınları.
- Amannuri, P. Untulmas S malar (Ziyaret H tirisi), Őincaņ G zel Sen'et- Foto S ret Neşriyatı.
- Anat, H. Y. (2005) Doğu T rkistan'da Milliyet ilik Hareketleri, (Haz. S Yal m), Ankara:  zkan Matbaacılık.
- Armutak A. (2004). Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi –II. S r ngenler, Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar-, İstanbul  niversitesi Veteriner Fak ltesi Dergisi, S. 30 (2), 143-157.
- Ay,  . (2007). Abdurrahim  tk r' n 'İz' Romanı (İnceleme -Metin-Aktarma-Dizin), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege  niversitesi Sosyal Bilimler Enstit s  T rk D nyası Araştırmaları Anabilim Dalı T rk Dili Ve Leh eleri B l m , İzmir.
- Aytaç, G. (2012).  aędaő T rk Romanı  zerine İncelemeler, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bachelard G. Mek nın Poetikası, ( ev. A. T mertekin) İstanbul: İthaki Yayınları, İstanbul.

- Bahavudun, M., Geyurani, G. (2002). Çağatay Tiliniñ İzahlıq Luğiti, Şıncañ Xelk Neşriyatı.
- Baran, L. (2007). Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi, Bilig S. 42, 191-211.
- Baran, L. (2008). Lutpulla Mutellip'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri Bilig, S. 44, 173-194.
- Buğra, M. E. (1952). Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul: Güven Basımevi.
- Çelik, M. B. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762), History Studies, Volume 4 Issue 4, 65-89.
- Çengel, H. K. (2000). Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, N. (2009). Roman Çözümleme Yöntemi, Ankara: Öncü Kitap.
- Çoruhlu Y. (1999). Türk Mitolojisinin Abc'si, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Demirağ, Y. (2014). 1755- 1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S. 3, 229-245.
- Dillon M. (2016). Modernleşen Çin'in Tarihi, (Çev. E. Ümit, A. Atılğan.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eberhard W. (2000). Çin Simgeleri Sözlüğü, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ebülgazi Bahadır Han, (Tarihsiz) Türklerin Soy Kütüğü, (Haz. M. Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ekrem, E. (2007) Sarı Uygurların Kökeni, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 4, S. 3, 156-180.
- Emet, A. Uygur Xelq Maqal- Temsilliri İzahlıq Luğiti, Keşker Uygur Neşriyatı.
- Emet, E. (2009). 5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Emet, E. (1998). Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Emet, E. (2008). Doğu Türkistan Uygur Ağızları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2005). Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ersoy N. (2000). Semboller ve Yorumları 1, İstanbul: Dönence Yayınları.
- Derviş, E., ABLİZ, M. (2001). Uygur Hazırqi Zaman ve Bugünkü Zaman Edebiyatidin Soal- Cavablar, Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyatı.
- Gayretullah, H. (2017). Altaylarda Kanlı Günler (Bir Göç Hikâyesi), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Golden P. (2002). Türk Halkları Tarihine Giriş, (Çev. Karatay, O.), Ankara: Karam Yayınları.
- Gömeç, S. (2011) Uygur Türkleri Tarihi, Ankara: 4. Baskı, Berikan Yayınevi.
- Hamilton, J. (1997). Tokuz Oğuz ve On Uygur, (Çev. Koç, Y., Birkan, İ.) Paris: Türk Dilleri Araştırmaları, S. 7, 187-232.
- Hasancan, A. (2016) Çağdaş Uygur Edebiyatında Önemli Bir Yazar: Zordun Sabir, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S. 7. 1-7.
- Hayit, B. (1975). Türkistan Rusya ile Çin Arasında, (Çev. A. Sadak), Otağ Yayınevi.
- İlku, A. K. (1997). Çin -Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları, (Haz. Y. Gedikli), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- İnayet, A. (2009). Çağdaş Uygur Edebiyatında Bir Hikâye: Çenıkış, İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. IX, S. 2, 73-117.
- İnayet, A. (2011). Nimşehit ve Edebi Faaliyetleri Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI/1, 85-98.
- İnayet, A. (2003). Ünlü Eğitimci Mehmet Ali Tevfik'in Edebi Kişiliği Üzerine, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 15, 143-158.
- İnayet, A. (2007). Abdulhaluk Uygur ve Şiirleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İzgi, Ö. (1989). Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İzgi, Ö. (1986). Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Qadiri, H. Q. (1999). English- Uıghur Dictionary, Ürümqi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Kadirî, P. (2009). Baturlar Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi, (Haz. Ö. Kul), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karaman, A. (2014). Uygur Şairi Lutpulla Mutellip, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S. 3, 101-115.
- Kâşgarlı Mahmud, (2014) Dîvanû Lugâti't Türk, (Haz. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı, R. A, (2014). Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtili Tevfik Efendi'nin Hayatı ve Eserleri, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 49, 165-194.
- Kaşgarlı, R (2014). Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtili Tevfik Efendi'nin Şiirleri Üzerinde Dil İncelemesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kaşgarlı, S. M. (1998). Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kaymaz, Z. (2005). Sarı Uygurca Araştırmalarına Genel Bir Bakış, İzmir: Fikret Türkmen Armağanı, 451-455.
- Korkmaz R., Şahin V. (2017). Romanda Mekân-Romanda Mekân Poetiği ve Çözümlemeler-, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kul, Ö (2009). Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1942-1951), Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kul, Ö. (2010). Esir Doğu Türkistan İçin- 1 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kul, Ö. (2007). Esir Doğu Türkistan İçin- 2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kurban, İ. (1992). Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurban, N. (2010). Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla, Bilig.
- Lessing, F. D. (2003). Moğolca- Türkçe Sözlük, (Çev. G. Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu, C. 2.
- Mirza Haydar Duğlat, (2006). Tarih-i Reşidî, (Çev. O. Karatay), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Zunun M. (2011). Yeni Esirge Qedem Qoygan Uygur Medeniyet-Seniti, Ürümçi: Şincañ Univérsitéti Neşriyatı.
- Necip, E. N. (2008). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Çev. İ. Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oraltay, H. (1976) Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri, İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- Özel, H. (2017) Kıpçak Uruk ve Boyları Üzerine Bir İnceleme, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, İ. (1992). İki Uygur Fıkra Tipi: Molla Zeydin ve Seley Çakkın, Ankara: Milli Folklor, C.2, S. 16,

- Özönder, F. S. B. (1997). Doğu Türkistan'da Basın-Yayın Hayatı: Milletler Neşriyatı'nın Edebi Neşriyatı Örneğinde, Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Milli Mücadele (Sempozyum), (Haz. Y. Hacaloğlu), Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Öztopçu, K. (1992). Uygur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- Öztürk, R. (2010). Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Roux, J. P. (2008). Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl), (Çev. A. Kazancıgil, L. A. Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Saray, M. (1998). Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar), İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Araştırma Merkezi.
- Sheng, L. (2013) Sinciang Uygur Tarihi, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- St. JOHN, D. (1997). Uygurçe- İngilizçe Luget, Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Sultan, A. R., Abdurehim, K. (2006). Uygur Edebiyatı Tarihi, 4, 1. Kitap, Beycin: Milletler Neşriyatı.
- Sultan, A. (1997). Hévir Tömür ve Uniñ Tarihi Témidiki Eserliri Bügünki Zaman Uygur Edebiyatı Toğrisida, Ürümçi: Şincan Helk Neşriyatı.
- Tanrıdağlı, G. (1996). Çağdaş Uygur Romanı (20. Yüzyıl) Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Tanrıdağlı, G. (1998). Uygur Edebiyatında Roman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, 99-120.
- Taşagıl, A. Türkistan, DİA, C. 41 s. 556-560.
- Taşagıl, A. (2013). Kök Tengri'nin Çocukları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tekin, M. (2011). Roman Sanatı –Romanın Unsurları 1-, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tekin, T. (2010). Orhon Yazıtları, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Teksoy R. (2009). Sinema Tarihi C. 1, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Tevekkül, M. (2014). Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Eskişehir: Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması.
- Togan, A. Z. V. (1982). Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, A. Z. V. Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, C. 1, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tömür, H. (2009). Baldur Oyğangan Âdem, Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Tuna, A. (2012). Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık, İstanbul: İHH Kitap.

- Turdi, A., Sultan, A. R. (2006) Uygur Edebiyatı Tarihi, C.4, 2. Kitap, Beycin: Milletler Neşriyatı.
- Türk Dil Kurumu, (2005) Türkçe Sözlük, Ankara: TDK.
- Türköz, A. (2010). Doğu Türkistan'da İnsan Hakları, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Tüzgen, M. A. (1989). Türkçe- Uygurçe Lugat, Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1990). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (a- p), Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1990). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (t- x), Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1992). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (d- f), Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1994). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (q- l), Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1995). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (m- ü), Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1998). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (v-), Milletler Neşriyatı.
- Yakut, A., Geyurani, G. vd., (1999). Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (Qisqartılmış), Milletler Neşriyatı.
- Yalçın, A. (2017) Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Türk Romanı 1, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Zaman, N. (1988). Uygur Edebiyatı Tarihi 4, (Uygur Hazırkı Zaman Edebiyatı Qismi), Şincañ Maarip Neşriyatı.
- Zunun M. (2011). Yeñi Esirge Qedem Qoyğan Uygur Medeniyet-Seniti, Ürümçi: Şincañ Univérsitéti Neşriyatı.

İNTERNET

- Uyghur.xjass (2018). Ershidin Tatliq, 1949-Yıldın Burun Şincangda Çıkarılan Gezit-Jornallar, Web:
http://uyghur.xjass.com/lading/content/2009-04/07/content_74246.htm, 20 Mayıs 2018'de alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Kemal BOZOK
Doğum Yeri ve Tarihi : Çorum, 1987
Medeni Hali : Bekâr
İletişim Bilgileri : kemal.bozok@hotmail.com
0553 433 1945 (GSM)

EĞİTİM

2001-2004 Çorum Cumhuriyet Lisesi
2005-2009 Adnan Menderes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
2011-2018 Niğde Ömer HALİSDEMİR Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı